

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XIV

ЛЕСКОВАЧКИ

1974.

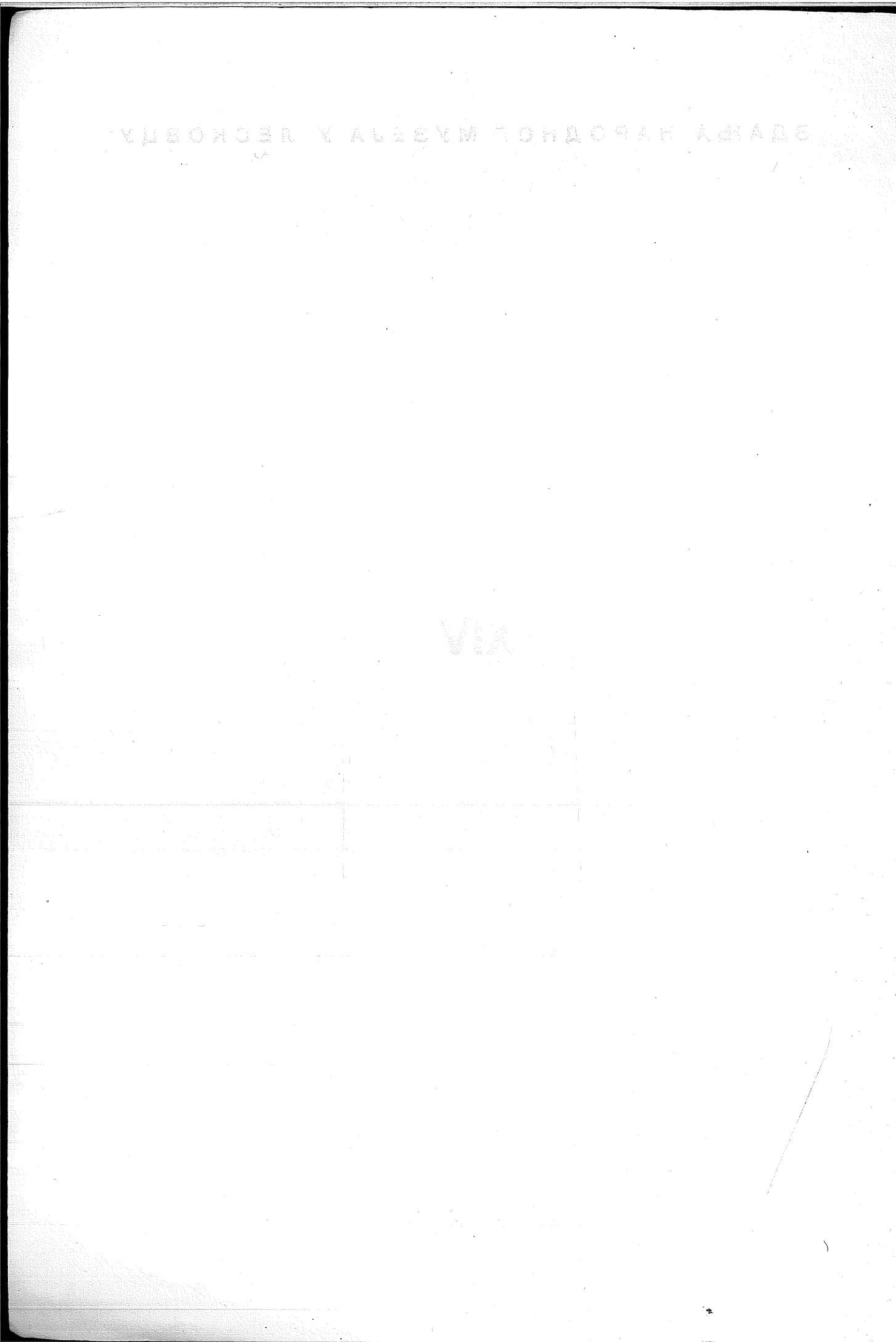
Археологија

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XIV

ЛЕСКОВАЦ, 1974.

Одјеци одлука Другог заседања АВНОЈ-а на југу Србије

Својевремено, ја сам се у једном краћем напису, писаном истини по сећању, осврну глобално на ову тему. Тада је напис био објављен у „Лесковачком зборнику, III“. Сада пошто сам прочитао документациони материјал и неке објављене публикације у вези с овом темом, у могућности сам да опширије и документованије обрадим ову интересантну тему, која обухвата питања: како је наш покрет гледао на ослобођену територију југа Србије и на историјско Друго заседање АВНОЈ-а, какви су били одјеци донетих одлука и резолуција АВНОЈ-а, како су примљене и какве су све мере биле предузете, пре свега у току заседања а посебно, какве су све мере биле предузете да се све одлуке, резолуције и целокупни материјал Другог заседања АВНОЈ-а, на овом делу ослобођене Србије у свим војним јединицама, бригадама, одредима, позадинским војним командама, народно-ослободилачким одборима, партијским скојевским, АФЖ-е и другим масовним организацијама, народним зборовима и конференцијама, не само прораде како би се детаљно упознао сваки учесник НОП-а и грађанин са суштином и духом ових тако дуго очекиваних историјских одлука, већ се и предузимале озбиљне мере да се ове одлуке што пре и што боље спроведу у живот на читавој ослобођеној и деловима неослобођене или контролисане територије, тј. у још окупираним градовима.

Са југа Србије, где народни устанак и револуција нису престајали ни у најтежим моментима, где се водила непрекидна жестока борба са немачким, бугарским окупаторима и многобројним фашистичким домаћим издајницима, љотићевцима, недићевцима, четницима Косте Пећанца, Драже Михајловића и другим, који нису успели да угуше ову борбу, а ослобођена и контролисана те-

риторија се стално проширавала, тако да смо у том времену имали поред Босне и у Србији ослобођену територију на којој је живело око милион становника, а организована као мала држава, народ са ове слободне територије као ни за Прво заседање, није послао своје делегате за Друго заседање иако је жарко желео да на Скупштини слободно изнесе своје захтеве и предлоге и поздраве свом омиљеном другу Титу. У очекивању директиве ПК КПЈ да се пошаљу делегати, стигла је порука да се уместо делегата пошаље Прва јужноморавска бригада. Ово прво, наше регуларно новорођенче, достојно је испраћено од народа и бораца ових крајева. 700 најбољих бораца и прекаљених руководилаца кренуло је преко окупирале Србије за Босну.

Поносни што смо на овај начин послали ватрене поздраве Другом заседању АВНОЈ-а, Врховном штабу и команданту Титу, будно смо пратили сваки корак и тешку борбу којом се Јужноморавска бригада пробијала до Шумадије и Босне. У тим данима учесници НОП-а и народ овог краја са великим интересовањем су пратили преко радија само заседање АВНОЈ-а и доношења историјских уставних одлука. Али по нашем обичају ми нисмо пасивно пратили и чекали ове одлуке које смо, истину рећи, од почетка наше борбе носили у нашим мислима и за које су дали своје животе толики борци и руководиоци. Целокупна наша руководства како војна, тако и политичка, као и руководства масовних организација пре дузела су опсежне мере да се појача офанзива на свим секторима где нас је непријатељ угрожавао. Истина је да смо због одласка Прве јужноморавске бригаде са нашег терена, која нам је била цвет најбољих бораца и руководилаца, осећали велику празнину. Али

пооштреном борбом и великим напорима овог краја убрзо смо надокнадили овај недостатак, те смо из појачаних редова Првог и Другог јужноморавског и Расинског одреда, издвојили људство и формирали низ бригада. Удруженим снагама поменутих одреда и бригада ступили смо у веће окршаје са четничима Д.М. и окупаторским снагама Немаца и Бугара, тако да смо за неколико месеци однели знатне победе и проширили ослобођену територију. Тада су на овој територији формиране две команде подручја са неколико десетина команда места. На скupштинама делегата НОО-а изабрана су два окружна НОО за територију Лесковац—Прокупље и Врање—Црна Трава. Изабрано је више среских и општинских НОО и велики број сеоских НОО-а. Организован је и велики број партијских и других масовних организација, које су обухватале готово целокупно становништво ове ослобођене територије.

Ослобођена територија са новом влашћу била је трн у оку окупатору и његовим слугама, те су свим силама покушавали да нас с великим снагама униште или ограниче у даљем ширењу. Карактеристично је да у том периоду окупатору и његовим слугама није пошло за руком да униште макар и једну нашу, ни малу ни велику, јединицу. Највеће губитке су нам наносили када су великим снагама блокирали поједина села око градова и интернирали способно становништво и пљачкали све што су могли понети. Велики број сељака и грађана бежао је испред окупатора; њих су прихватале партизанске јединице и ослобађале нову територију.

Ради илустрације изнећу неколико примера који ће нам показати како се управо у тим данима сталних офанзива и напада великих непријатељских снага, на ослобођеној територији, под заштитом наших јединица, одвијао доста нормалан живот.

Почетком септембра 1943. године у Пустој Реци, у Горњем Брестовцу одржана је среска оснивачка скупштина. На скупштини је било осамдесет делегата, изабраних од месних и општинских НОО из Пусте Реке и дела Јабланице. Скупштина је одржана у просторијама основне школе. После бирања председништва, Бошко Крстић, члан ОК КПЈ, је у дужем говору изложио војнополитичку ситуацију у нашој земљи, на нашој ослобођеној територији и на савезничким фронтовима. Затим се критички осврнуо на рад наше позадинске власти, на успехе и не-

достатке у раду НОО и истакао да је већ сазрела ситуација да се приступи формирању виших органа власти тј. среских и окружних НОО-а. После широке дискусије, усвојени су реферат Бошко Крстића и предлог да се формира Срески НОО. Тада је слободном војлом, јавним гласањем, изабран први Срески НОО за територију Пусте Реке, дела Јабланице и Добрича. Изабрано је 15 одборника у извршни одбор, а за председника изабран је најстарији комуниста овог краја, познати револуционар Николај Динић, из Коњувца, а за секретара Михајло Митровић Чича, првоборац Пусте Реке.

Ускоро одржана је слична изборна скупштина на Пасјачи на којој су делегирани одборници изабрали први Срески одбор за ослобођену територију Пасјаче, Топлице и Добрича. На ослобођеној територији Врања, Црне Траве, Ниша, Крушевца и Пирота такође су изабрани срески народни одбори са извршним телима. У фебруару 1944. године у Горини изабрани делегати изабрали су први Срески НОО за ослобођено Поречје и остали део среза Лесковац. Окупатор је држао још Лесковац и неколико околних села, које су наше јединице свакодневно угрожавале. За првог председника овог одбора изабран је првоборац Сотир Џојић, из Брзе, а за секретара Воја Филиповић, истакнути омладинац из Пресечине.

У првој половини децембра 1943. године, непосредно после завршетка Другог заседања АВНОЈ-а, у Пустој Реци у Славнику, одржана је оснивачка скупштина делегата из свих срезова, њих око 120, који су после неколико одржаних реферата и исцрпне дискусије, изабрали први Окружни НОО за Лесковац и Прокупље. Тада је на скупштини изабрано 40 делегата у плenум а девет у извршни одбор. За првог председника изабран је истакнути комуниста и најстарији борац Пусте Реке, који се са целом породицом прикључио НОБ, Николај Динић. За секретара изабран је Бошко Крстић, правник из Коњувца. Овај ратни округ захватао је ослобођену територију бивших предратних срезова: лесковачки, јабланичко-пусторечки, топлички, добрички, косаонички и делови власотиначког и моравског пре-ма Алексинцу. У Окружни НОО бирали су најистакнутији борци и руководиоци и угледни политички радници из свих срезова који су се активно борили за циљеве НОП-а. У извршни одбор бирали су најспособнији одборници који

су могли да воде поједиње стручне секторе и да буду стално на окупу, као колективно оперативно тело. Сви одборници били су наоружани и на терену су се кретали уз оружану пратњу. Поред текућих послова, одржавања седница извршног одбора или повременог одржавања пленума, чланови извршног одбора и други одборници често су посећивали среске извршне одбore и њихове пленуме и давали им инструкције и помоћ у раду.

Окружни НОО за Лесковац и Прокупље организовао је у Славнику и другим местима праћење преко радија рада Другог заседања АВНОЈ-а. То је исто радио и Окружни комитет КПЈ за овај округ, као и многе оперативне и позадинске јединице. Ускоро Окружни комитет КПЈ је преко своје технике умножио целокупни материјал са Другог заседања АВНОЈ-а са одлукама и резолуцијом и доставио Окружном НОО и свим другим партијским и масовним организацијама. На сличан начин Окружни комитет за Врање — Црну Траву, Крушевач, Ниш, Пирот и друга места умножили су цео материјал са заседања АВНОЈ-а и поделили свим политичким и војним организацијама. Крајем 1943. преко партијске везе стигло је више пакета „Гласа“, листа ЈНОФ-а Србије, који у уводнику свог 7. броја, опширно пише о Историјским одлукама II скupštine АВНОЈ-а, и стварању прве владе НКОЈ-а. У јануарском и фебруарском броју 1944. године објављени су написи о Резолуцији II скупштине АВНОЈ-а и „Одјеку одлука II скупштине АВНОЈ-а“. У истом броју изнета су основна начела устава нове Југославије базиране на донетим одлукама АВНОЈ-а.

Сав овај дugoочекивани драгоценни материјал примљен је са великим одушевљењем од свих учесника НОП-а и народа на југу Србије.

После ових обимних припрема одржан је током зиме и пролећа 1944. године низ масовних саветовања, састанака, конференција и зборова у свим војним и политичким организацијама. На свим овим скуповима истакнути војно-политички радници детаљно су тумачили, уз обилне дискусије и питања, материјал и одлуке Другог заседања АВНОЈ-а. Целокупан материјал и одлуке плебисцитарно су усвајани од учесника НОП — и читавог народа југа Србије; и присутни су одушевљено обећавали да ће све од себе дати да се ове одлуке спроведу у живот.

Ова жива и разноврсна политичка делатност, невиђена до тада у историји овог краја, мобилисала је све способно становништво за одлазак у нове бригаде и дивизије и коначан обрачун са непријатељем у циљу ослобођења своје напађене домовине. Народ на југу Србије такмично се у добровољном давању својих синова, кћери и целокупне имовине. Ту се није много водило рачуна о годинама старости. Младићи од 14, 15 и више година, као и старији од 50 и 60 година, одлазили су у своје оперативне и позадинске организације. Било је тешкоћа да се извесни другови као потребни задрже у позадинским организацијама, јер су сви желели да оду на фронт. На југу Србије у овом периоду формирано је десетак бригада и осам дивизија, од којих су у завршној фази рата формирана два комплетна корпуса.

Поред пленума, скупштина, седница и многобројних састанака, Окружни НОО Лесковац—Прокупље, инспирисан заседањем и одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, користећи ранија упутства и стечена искуства на свом терену, издаје два своја упутства у виду циркуларних брошура. Први циркулар издат 15. фебруара 1944. године под насловом „Упутства о раду, успесима и слабостима народноослободилачких одбora у окружу“. После неколико месеци издат је други циркулар под насловом „Упутство о раду НО судова при НО одборима Окружног НОО округа Лесковац“. Оба циркулара штампана су литографски и одиграли су велику улогу у организовању народне власти и судова на овој територији.

Али и поред поменутих мера и штампања материјала са Другог заседања АВНОЈ-а осећала се велика потреба за овим материјalom. Ради тога Главни штаб НОВ Србије — Пропагандни одсек, 17. септембра 1944. године упућује писмо секретару ОК КПЈ Лесковац Ристи Антуновићу у коме, између остalog, каже: „Шаљемо вам одмах одлуке II заседања АВНОЈ-а које треба штампати у што је могуће више примерака. Друг Михајло (Благоје Нешковић), каже да није много ни 20.000 примерака и да се штампа колико се буде имало хартије“.

У овом периоду после заседања издати су многобројни прогласи, плакати, писма, извештаји, записници, са разних седница, скupштина, саветовања, конференција, зборова, разних прослава, како војних тако и политичких организација. Као првена нит стално се про-

влаче присутност и дубока урезаност у читавој тој активности идеје Другог заседања АВНОЈ-а које су се солидно уграђивале у темеље нове социјалистичке државе. Разуме се о начину, форми и ширини увођења ових историјских одлука могло би на широко да се прича и пише. Идеје ових одлука прво су хватале дубоке корене на ослобођеној територији, касније на контролисаној и најзад и у самим окупираним градовима, где је НОП био такође јак и где је за исте владало велико интересовање код радника, сарадника НОП и читавог грађанства. Овај снажан оркан просто је забрисао покушаје пропаганде окупатора и четника Д.М. који су чинили све напоре да омаловаже, сузбију и извите-пераје одлуке АВНОЈ-а.

Долазак на ослобођену територију југа Србије у току 1943. и 1944. године члана Врховног штаба НОВ Светозара Вукмановића Темпа, члanova ПК КПЈ, Главног НОО-а и Главног штаба НО Србије Петра Стамболића, Благоја Нешковића и др. пружена је велика помоћ Партији и војним јединицама да се организује велики прилив бораца и присталица НОП — у војне, партијске и друге масовне организације. Тиме је убрзан процес опште народне револуције.

Ради боље илустрације догађаја на овом терену и утицаја који су вршиле одлуке АВНОЈ-а на југу Србије навешћу неколико примера

Покрајински комитет КПЈ својим писмом 1943. године обраћајући се народноослободилачким одборима, између осталог, наводи: „Фашистичке звери да би осигурали мирне позадине, да би мирно провеле своје паклене планове присилних мобилизација и пљачке покорених народа, хоће да угуше наш социјалистички покрет, хоће да униште нашу ослобођену територију, да униште наше Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије. Ради тога они управо сада бесомучно кидишу на нашу ослобођену територију и ослободилачке покрете других народа“.

У извештају члана ПК КПЈ Д. Стаменковића од 2. јануара 1944. године Покрајинском комитету КПЈ за Србију о војно-политичкој ситуацији у југоисточној Србији се каже: „Добили смо писмо од 26. XII 1943. године и материјал: лист „Глас“, проглас ЦК-а и резолуцију АВНОЈ-а. Проглас ЦК-а већ смо дали свим окрузима и он се прорадијује. Такође и Резолуција је била штампана и сада ће опет да се штампа, јер је потпунија“.

Из записника Среског НОО Јабланице и Пусте Реке од фебруара 1944. године са одржаног уједињеног састанка види се да се, у посебној тачки дневног реда, говорило о Националном комитету Југославије као извршном телу АВНОЈ-а.

Посебно је карактеристичан записник НО среза јабланичког од 5. марта 1944. године поводом прославе Дана Црвене армије. Прослава је одржана 5. марта 1944. године у Црквици, у основној школи. Било је присутно 129 делегата Окружног, Среског, општинских и месних НОО-а са терена Јабланице и Пусте Реке.

У тачки 8. записника наводи се: „Друг Тоза чита одлуке II скупштине АВНОЈ-а. За време читања одлука чују се дуготрајни пљесци и одобравања са „тако је, живео!“ итд. Пошто се прочитају извесне одлуке настаје дискусија у којој учествују скоро сви чланови НОО. После дуготрајне дискусије о одлукама које су донете на II скупштини АВНОЈ-а прекида се рад ноћу у 2 часа и иде на спавање у село. . . и тиме се завршава рад тога дана.

„Сутрадан 6. марта т.г. наставља се читање одлука АВНОЈ-а. Рад је почeo тачно у 8,30 часова. После читања одлука настаје опет дискусија и питања. За време читања одлука и дискусија чују се огроман пљесак и одобравање — тако је, живео и др.!“ Пошто су све одлуке једногласно усвојене, усваја се резолуција по свим тачкама дневног реда и уз поклицима АВНОЈ-у, маршалу ТИТУ, СССР-у, савезницима, војсци, закључује се скупштина“.

У ослобођеној Топлици крајем 28. јуна 1944. године упућен је апел народу овог краја у коме се, између осталог, каже: „Кроз ову велику народноослободилачку борбу наши народи су створили нову народну власт, народну демократску власт, која је гаранција за остварење будуће слободе у Федеративној Демократској Југославији. Апел позива народ слободарске Топлице да истраје уједињен у борби до коначног ослобођења домовине и завршава поклицима: „Живео врховни командант народноослободилачке војске и партизанских одреда маршал Тито! Живело Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије! Живео Национални комитет ослобођења Југославије и др!“

Окупатори Немци и Бугари и њихове верне слуге недићевци, љотићевци, белогардејци, а посебно четници Д.М., нису мировали и упирали су последње снаге преко радија, штампе, летака и

на друге начине да задрже овај јак пропагандни налет НОП-а после Другог заседања АВНОЈ-а. Они су путем лажи, клеветања, извртања чињеница, покушавали да прво омаловаже, исмеју, па чак и контрирају својим бедним паролама историјске одлуке АВНОЈ-а. По свом обичају преко агената и њихових сарадника пропутали су у народ разне лажи, измишљене верзије о неслагању међу савезницима, уништењу партизана, убиству Тита. Међутим сва ова прљава пропаганда убрзо је спласнула, јер су велики успеси НОВ убрзо све лажи демантовали, а после одржане Техеранске конференције великих савезника и састанка Тито—Черчил разбијене су у парампарчад све лажи и илузије о победи Хитлера, четника Д.М. и повраћају краља у земљу. Нарочито је народ револтирала непријатељска парола о тобожњу подели Југославије, коју су четници одушевљено ширили, надајући се и хватајући као дављеник за сламку да ће им савезници дати Србију.

Ради сузбијања овакве лажне непријатељске пропаганде војна и политичка руководства на ослобођеној територији донела су одлуку да се свим средствима и масовним политичким радом преко свих организација НОП-а раскринкају ове лажи и разобличе издајници, четници Д.М., и њихови савезници Немци и Бугари. Одржано је низ конференција и саветовања на којима су донете оштре и документоване резолуције којима се осуђују издајници и њихови заштитници окупатори.

На саветовању скојевских руководилица лесковачког округа, одржаном 19. и 21. августа 1944. године, третирана је политичка ситуација на терену и задаци омладине у народноослободилачком рату. После живе дискусије једногласно је усвојена резолуција у којој се на једном месту каже: „Нашом борбом успели смо да савезници признају народноослободилачку војску, јер на херојску борбу народноослободилачке армије од 300.000 бораца и руководилаца, морају да рачунају и савезници. Трогодишњом борбом извојевали смо закониту владу, наш Национални комитет. Нарочито, после II заседања АВНОЈ-а узврстиле су се везе са савезницима и са поробљеним народима, који су се одушевљено сагласили са одлукама АВНОЈ-а, које су и савезници поздравили. Друга скупштина АВНОЈ-а је најзначајнији датум у историји народа Југославије, јер је на њој донето решење о уређењу Југославије. На другом заседању АВНОЈ-а постављени су темељи Југосла-

вије на демократским федеративним принципима. Федерација значи савезна држава у чији ће састав наше земље добровољно ући, народи ће имати све демократске слободе у једној заједници које се огледају у слободи штампе, збору ј договору и тајном гласању свих одраслих без разлике. Србија ће бити равноправни члан у Демократској Федеративној Југославији и она ће заједно са братским народима учествовати у уређивању земље. Велико српски хегемонисти који су издали народ и повезали га са окупатором неће више управљати земљом. У тако уређеној држави омладина ће добити могућности да се културно и просветно подиже, да учествује у друштвеном и политичком животу. Народноослободилачка борба и АВНОЈ гарантују да се никако неће повратити уређење које је било у предратној Југославији засновано на угњетавању народа. У новој, Демократској Федеративној Југославији први пут ће наши народи бити самостални и равноправни“. Даље се у резолуцији наводи: „На основу федеративног уређења поједини народи већ су створили своје владе и ми у Србији стојимо пред стварањем савета народноослободилачког фронта (СНОФ). СНОФ и народноослободилачки одбори су темељи нашег новог уређења“.

А у тачки 4. исте резолуције одлучено је, на предлог омладине Пусте Реке: „да се прихвати такмичење омладине Среза пусторечког, које је поставила осталим срезовима у циљу: мобилизације, акцијама, прилозима, зборовима и проучавању одлука АВНОЈ-а. Да треба развијати и настојати да се резултати објављују још у току такмичења а да остали срезови то прихвате и спроведу“.

Резултати овог такмичења били су следећи: У лесковачком округу прорадили су одлуке АВНОЈ-а 2.583 омладинца и омладинки; у срезу јастребачком прорадило је одлуке 1.277 омладинаца; у добричком срезу прорадило је одлуке 12.000 омладинаца. На терену Окружног НОО Крушевац обрађивали су одлуке АВНОЈ-а на многим састанцима и конференцијама а посебно су их обрађивале две скојевске групе које су биле на курсу. Слични су резултати постигнути и на теренима: Врања, Црне Траве, Власотинца, Ниша и Пирота.

Поред тога, истакнути политички радници одржали су низ предавања о појединим темама. Тако Бошко Крстић одржао је популарно предавање „О на-

ционалном питању“, Влада Митић о „Декларацији јединствене владе АФЈ“, Љубисав Марковић „О националном питању и федеративном уређењу Југославије“. У свим ослобођеним градовима и већим местима поред митинга и зборова, одржавана су предавања о одлукама АВНОЈ-а. Разуме се, сва предавања и говори обрађивали су теме на бази марксизма и ленинизма.

Главни НОО Србије, који се налазио на ослобођеној територији у Топлици, писмом од 4. септембра 1944. године доставља Окружном НОО Лесковац наређење Националног комитета ослобођења Југославије — Поверишта за унутрашње послове „О устројству народне власти и органа унутрашње управе. У наређењу се, између остalog, истиче да у АФЈ сва власт припада НОО-има, који су настали као органи народноослободилачке борбе и развили се у органе истинске народне власти историјском нужношћу и вољом самог народа у току ослободилачког рата и који представљају основне органе државне власти. Према томе, у оквиру одбora треба да се налазе и органи унутрашње управе који треба да за свој рад да одговарају народноослободилачком одбору — одељењу за унутрашње послове при председништву Националног већа. У наредби су наведене и дужности у правних органа и то: „борба противу криминала, изградња народне милиције, прикупљање материјала и података о ратним злочинима, заштита јавног реда и мира, заштита имовине и личне безбедности итд. Препоручује се образовање народне милиције али одвојено од команде места и ОЗН-е“.

У току септембра 1944. године одржано је низ масовних зборова у ослобођеним градовима. Тако 1. септембра одржан је велики збор у Вучју, центру Поречја. Лист „Глас“ под насловом „Збор у Вучју“ пише да је 1. септембра 1944. године одржан велики збор на коме је било око 3.000 људи из Поречја и Поморавља, као и грађана Лесковаца који су избегли од окупаторског терора. Петар Стамболић, члан АВНОЈ-а, говорио је о новој Југославији, њеном уређењу, закључцима и задацима који се постављају пред наш народ у овим данима скоре слободе и победе. Остали говорници говорили су о успесима наше борбе, ослобођеној територији, новој народној власти, нашим бригадама и одредима и заједно са присутним делегатима ослобођеног среза Лесковац, осим града, изразили јасно, смело и одлучно своју спремност и готовост за по-

следњи јуриш на окупатора и његове слуге. Затим су изразили своју чврсту спремност да помажу својој војсци, за учвршење своје праве народне власти, за изградњу слободне Србије у федеративној Југославији, за очување великих тековина трогодишње борбе. Са овог првог збора у Поречју упућени су поздравни телеграми АВНОЈ-у, врховном команданту Титу и савезницима.

Нешто касније, 7. и 8. маја 1944. године одржано је партијско саветовање лесковачког округа у Бублици. О народној власти и одлукама АВНОЈ-а говорио је Бошко Крстић. Јула 1944. године одржано је окружно саветовање делегата партијских организација коме су присуствовали чланови ПК КПЈ Петар Стамболић и Џана Бабовић. Почетком септембра одржано је партијско саветовање у Црној Трави, на коме је било преко 100 делегата и скојеваца са слободне територије и представника са неослобођене територије коју су још држали бугарски окупатори. На саветовању су поред остalog, детаљно уз обилну дискусију разрађене одлуке Другог заједништва АВНОЈ-а и Другог конгреса УСАОЈ-а.

Седница Главног НОО Србије одржана је 12. септембра 1944. године у ослобођеном Прокупљу. Лист ЈНФ-а Србије поводом тога пише следеће:

„На дан 12. септембра 1944. године, Прокупље је осванило са очишћеним улицама. Омладина је била сва на ногама. Ужурбано су се вршиле припреме за дочек делегата народноослободилачких одбora: зајечарског, нишког и топличког округа. Око три сата по подне групе делегата са заставама на челу почеле су да стижу у свечано декорисаном граду и сали. Преко 500 представника из поменутих округа дошло је да манифестије вољу и решеност народа Србије за борбу до коначног ослобођења, испод јарма окупатора и његових квислиншких плаћеника и слугу. Пароље по зидовима биле су посвећене Главном народноослободилачком одбору Србије, АВНОЈ-у, Демократској Федеративној Југославији и нашим моћним савезницима Енглеској, Совјетској Русији и Америци“.

За председничким столом седели су акламацијом изабрани: др Благоје Нешковић, члан Президијума АВНОЈ-а, Спасенија Бабовић Џана, члан Президијума АВНОЈ-а и члан Главног одбora НН Србије, Милентије Поповић, пуковник НОВ, члан Главног НОО, Милан Беловуковић Дева, члан АВНОЈ-а и члан Главног НОО Србије.

У тренутку када су у салу ушли чла нови Главног штаба НОВ и ПО Србије са члановима савезничких мисија бура одушевљења проламала се салом. Сви су присутни устали на ноге да преко њих поздраве нашу славом овенчану војску и пријатељске народе Совјетског Савеза, Енглеске и Америке".

На овој првој јавној седници у јужној Србији Петар Стамболић, председник Главног НОО Србије, поднео је реферат о развоју и задацима народноослободилачког одбора. Тада је, између осталог, рекао: „Ми смо створили не само нашу дичну војску већ смо изградили и нашу нову демократску народну власт — наше народноослободилачке одборе. Та власт дала је фронту хиљаде бораца, снабдевала нашу војску храном, оделом, забрињавала рањенике и учвршћивала јединство нашег народа. Стотине чланова одбора окупатори и њихове слуге су побили, похапсили и послали у концентрационе логоре. У темељима наше нове државе узидане су кости наших првих носиоца народне власти. Ми можемо са сигурношћу тврдити да без наше власти — наших одбора не би било наше војске, без чврсте позадине, наше дивизије не би тако победоносно ишлије Београду. Наша власт је тековина наше трогодишње борбе и ми ћемо дати све да ту власт још више учврстимо и ојачамо. Вас је другови и другарице бирао народ у току борбе. Ми не знамо демократскијег избора од овог. Ту су официри и комесари војске, којима је народ поверавао своје синове, своје најдраже, да их воде из борбе у борбу. Изабрани су људи који нису презали пред непријатељем у даноноћној опасности не само за себе већ и за своју породицу, помажући нашу борбу...”

На крају чланак у „Гласу“ истиче велики значај ове конференције на којој су делегати четири округа слободно казали шта народ југа Србије мисли, осећа и изражава се без страха да ће их издајничко ухо доставити Гестапоу, без страха да ће их кољаши казнити за изречену истину. Сама конференција пак је показала да Срби неће стару реакционарну великосрпску Југославију, већ да хоће Демократску Федеративну Југославију, да хоће братство и јединство народа Југославије. Сва шовинистичка пропаганда издајника, реакционара која је ишла за тим да се српски народ припреми за борбу противу свих народа

да Југославије и за угњетавање других народа Југославије коначно је пропала.

Навешћу неке делове из прогласа Окружног одбора АФЖ-еа за Лесковац, упућеног септембра 1944. године, и мајкама, сестрама и женама ослобођене Пусте Реке, Јабланице, Топлице и Косаонице са прве конференције жена овог краја. У прогласу се, између осталог, каже: „Плодови трогодишње борбе наших народа, јесу истеријање окупатора из великих делова Југославије, стварање нове, слободне, демократске федеративне Југославије, стварање народног представништва АВНОЈ-а и Националног комитета ослобођења Југославије. Наша борба продолжује се и учешће жена у великим народноослободилачким покрету партизана признато је одлука АВНОЈ-а. Ми смо оствариле оно за чим су наше пррабе могле да сањају. У Одлукама АВНОЈ-а заувек је исчезло запостављање и омаловажавање жена. У Законима наше нове државе писаће — жене имају иста права као и мушкирци. А у законима старе Југославије писало је право гласа немају пијанице, лудаци и жене!“

Нешто касније, 13. октобра 1944. године одржана је у Лебану оснивачка скупштина делагата среских, општинских и месних организација ЈНОФ-а на којој се много говорило о одлукама АВНОЈ-а и новој Југославији и изабран Окружни одбор ЈНФ, као и делегати за прву скупштину АСНОС у Београду. 15. октобра 1944. одржан је велики збор у Лесковцу и онда следе велики зборови у ослобођеним градовима Власотинцу, Врању, Нишу, Пироту итд., на којим се детаљно говори о новој Федеративној Демократској Југославији и велича победа над окупаторима и домаћим издајницима.

Вредно је на крају напоменути да је Главни НОО Србије у овом периоду био врло активан како у доношењу својих одлука, тако и спровођењу одлука разних поверишиштава НКОЈ која су преко окружних НОО спровођена до сеоских НОО који су покривали читаву слободну територију.

Напомињем да сам у овом раду обрађивао период само до ослобођења градова на југу Србије, у које су пренета седишта многих институција војне и цивилне власти које су радиле више година на ослобођеној територији у селима и планинама зависно од ситуације.

Svetozar Krstić

**WIEDERHALL DER BESCHLÜSSE DER ZWEITEN TAGUNG DES ANTIFASCHISTISCHEN
RATES DER VOLKSBEFREIUNG JUGOSLAWIENS IM SÜDEN VON SERBIEN**

Im Süden von Serbien war Ende des Jahres 1943 die Bewegung der Volksbefreiung sehr stark entwickelt. Beschlüsse der Zweiten Tagung des antifaschistischen Rates der Volksbefreiung Jugoslawiens (AVNOJ) wurden in diesem Gebiet von dem ganzen Volk mit Begeisterung aufgenommen. Zugleich jedoch machten Kämpfer und

Mitglieder der Kommunistischen Partei in Versammlungen das Volk mit der Arbeit des AVNOJ und mit dem Sinn dessen Beschlüsse bekannt. Diese Arbeit verhalf dem weiteren Starkwerden revolutionärer Kräfte und der Bildung neuer Kampfeinheiten.

Револуционарни морал у деловању народноослободилачке власти на југу Србије

Југословенска социјалистичка револуција остварила је свој основни задатак — преузимање политичке власти и помоћу ње извршила експропријацију експропријатора. Овај процес преузимања власти отпочео је с првим акцијама партизанских одреда и ударних група. Рушена је буржоаско-окупаторска власт и успостављани народноослободилачки одбори као органи револуционарне власти. Још Лењин је говорио да „Питање власти се не сме ни обићи, ни одложити, јер је баш то основно питање које одређује све у развитку револуције“¹). С тим у вези је наша Партија заузела ставове „још на почетку ослободилачке борбе“:

1. Ради успешнијег развоја устанка потребно је, у првом реду, уништити апарат старе Југославије, који је окупатору успјело ставити потпуно у своју службу. Уништење жандарма, полиције, општинских управа и архива, катастра и другог — то је био задатак партизана, поред напада на окупатора, и то се показало као врло ефикасно, јер је окупатор на тај начин изгубио упоришта у селима и у мањим мјестима. Свуда где је од партизана била уништена стара власт онемогућавано је окупатору, на тај начин, пљачка народа.

2. Онемогућити — пропагандом и живом ријечју чланова Партије и партизана — међусобни покољ народа Југославије на шовинистичкој бази. Партизани су били васпитавани у духу братства и јединства, и били су носиоци братства и јединства, борили се кроз читав рат за њихово остварење...²).

Остварујући генералну линију КПЈ у току НОР и револуције комунисти југа Србије су, као борци партизанских одреда, рушили окупаторову власт паљењем општинских архива и архива

српских начелстава. Они су у ослобођеним селима и градовима успостављали нову народноослободилачку власт, слободно изабрану од народа на ослобођеној територији, као и илегално створену на ослобођеној територији. Бирани су Народноослободилачки одбори на политичким конференцијама, којима су руководили политички комесари и команданти партизанских јединица.

Народноослободилачким одборима се прилазило као сталним облицима нове власти, па се тако и сам народ односио према њима. Веома ретко је указивано да су они привремени носиоци власти, како је то било истакнуто у Ужичукој „Борби“ од октобра 1941. године³). Народ прихвати НОО-е „као своју власт и са њима најтешње сарађује“⁴). У Окружници ПК КПЈ за Србију бр. 4 од 1. септембра 1942. г. се указује: „Први задатак за успешну борбу против окупатора и његових слугу је разбијање окупаторске власти, коју окупатор спроводи преко најамника, на челу са Недићем... На супрот тој окупаторској власти треба организовати НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ОДБОРЕ по свим местима“⁵). Народ је упознат и са чињеницом да су НОО-и постали стални органи власти, а што је истакнуто у Упутству Врховног команданта НОВ и ПОЈ од септембра 1942. године⁶).

Стварањем НОО-а поставило се и питање начина њиховог деловања. То нису могли више бити органи који ће радићи по законима буржоаског друштва нити наређењима окупаторовог система, већ је требало деловати на основу нових друштвених норми, створених у НОР и револуцији. А имајући у виду дату историјску ситуацију, то су могле бити само моралне и обичајне норме. Ради се, dakле, о моралним нормама

које је развијала КПЈ унутар партизанских одреда, а ови су их преносили и на деловање револуционарне власти, бар што се тиче прве године рата. Истина, ту се јављају и обичајне норме и схватања народа о правичности. Али овде треба бити научно огрезан, јер се не може говорити о деловању НОО само на основу обичајних норми, јер оне понекад — иако губе своју сврсисходност — остају и даље на снази. Стога и само схватање о правди не мора увек да одражава моралну норму правичности са становишта пролетерског морала. Треба рећи да то није могао бити ни здрави разум како се то у једном напису истиче⁷). Наиме, овде се није радило о способности у деловању НОО него да су они прихватали и остваривали пролетерске моралне норме које су владале унутар партизанских јединица, а на које су указивали комунисти.

Нова револуционарна власт се морала разликовати од старе буржоаске — по интересима које је заступала и бранила, по персоналном саставу, по циљевима за које се залагала, по начину рада и међусобним односима које је успостављала. Стога остварење револуционарне и ослободилачке суштине НОО-а није ишло без тешкоћа, јер у неким деловима југа Србије предратне политичке борбе су оставиле дубоке трагове. Тако су представници Демократске странке, која реално није постојала, мислили да се сада они морају наћи на челу и имати превагу у НОО-има и зато су били против да се у њима нађу заједно са бившим радикалима. То се у неким селима Пусте Реке протезало све до фебруара 1944. године, о чему у Циркулару бр. 1 Окружног НОО-а Лесковца читамо: "... један одборник је издавао објаве за путовање само демократима, а радикалима не, јер је њих прогласио за шпијуне и петоколонаше"⁸). Ради тога је овај јаз требало упорно превазилазити и стварати политичко јединство око платформе НОР и револуције и НОО-а. Међутим, требало је уложити доста напора да се у одборима нађу и сиромашни сељаци, који нису могли да дођу до изражaja у прератним политичким борбама.

Остваривањем своје основне улоге као организатора и руководиоца партизанске позадинске борбе НОО-и постепено постају и главни носиоци нових моралних схватања и утичу на прихватање тих револуционарних моралних норми од стране становништва. Упоредо с тим мења се и однос људи према политичкој власти. Сада је политичка

власт међу њима, они јој се обраћају, преко ње се суде, она им помаже да организују своје међусобне односе, итд. На тај начин постепено нестаје фаталистичког односа према политичкој власти и држави, а и сиромашни сељаци почињу да се јављају као значајни чињеници политичке власти. Међутим, њих је требало осмелити и оспособити да врше политичку власт, да се вину у политичке сфере деловања. Тај посао на ослобођењу људи и јачању њихове везе са народноослободилачком влашћу одвијао се уз помоћ Партије веома брзо и на тај начин створени су неопходни услови за бржи развој НОО-а у 1943. и наредним годинама.

Приликом избора у НОО-е постављан је и захтев да то буду поштени, угледни и одани људи, који ће својим присуством и радом у НОО-има ширити базу НОР и револуције. Тако се у листу Бабичког НОП одреда „Борба“, од фебруара 1942. године, истиче да у НОО-е треба бирати: „1) Најхрабрије, најборбеније и најодлучније борце за слободу, за уништење окупатора и народних издајца, бирати оне борце који су се у борби показали најбољи и најдостојнији. У народноослободилачке одборе треба бирати поштене, радне, угледне, средње и сиромашне Србе — сељаке, жене и младиће“⁹). На ово се указује и у напису Светозара Крстића: „У одборе су бирани најпоштенији, најхрабрији, највреднији и најоданији људи. Они су требали да буду политички исправни и оријентисани за борбу против окупатора“¹⁰).

У првим почецима деловања НОО-а требало је превазилазити и нека схватања бораца месних помоћних партизанских јединица. Наиме, они су НОО-е претежно схватили као органе борбе, као снабдевачке органе и они који треба да врше услуге партизанским јединицама. У неким деловима југа Србије, баш због таквог става ових партизана, ограничавана су права НОО-а као организација револуционарне власти. Међутим, партијска и скојевска организација нису биле у стању да промене овај однос, бар не свуда, све до непријатељске марсовске офанзиве 1942. године. Тада партијска организација постаје главни организатор избора и функционисања НОО-а, а у већини случајева секретари одбора су били чланови Партије или кандидати за КПЈ. Тако се и ауторитет народноослободилачких одбора као јединих органа власти подиже, а народ се све више њима обраћа за решавање ме-

ћубобних спорова и остваривање заједничких интереса.

Рад НОО-а на остваривању основних вредности револуционарног морала

Становништво у НОО-има види и нову власт и гаранцију да неће бити повратка на старо, буржоаско, а тиме и неморално. Одбори су отварали перспективу боље будућности која ће бити видљива и по начину деловања и по циљевима које су остваривали. Одборници НОО-а иступају као представници нове власти, али и као активни борци за ширење револуционарних идеја и моралних схватања и начина понашања, што све указује на нужност рушења стarih односа и стварање нових. „Главна њихова делатност у то време — истиче се у једном документу — била је подизање револуционарне свести, морала и части, које су окупатор и његове слуге поколебале страховитим терором у 1942. г.“¹¹). Наиме, НОО-и развијају револуционарност као схватање и начин деловања у раду и борби, као и пролетерске моралне норме које је на њих преносила КПЈ преко својих чланова у њима.

а) Пролетерска солидарност се свестрано остваривала готово у свим доменима НОР и револуције. То, истина, није била нити је могла бити солидарност у штрајковима и класној борби против буржоазије, него се манифестовала у оним облицима које је захтевала оружана борба и на начин који је тада био могућ. У датим условима пролетерска солидарност је добила опште важење и била је прерасла у народну солидарност а остваривала се у узајамној помоћи, подршци, саoseћањима, удруженим активностима да се остваре заједнички циљеви и превазиђу тешкоте. Оваква солидарност је долазила до изражaja и захваљујући првенствено раду НОО-а. Тако је на терену општине Брод народ постао „веома јединствен, непоколебљив и миран, па одбор не зна ни за какве оптужбе да их је ма где било. Људи су се слагали и необично поштовали, делећи и последњу кору хлеба, кромпира и остале хране“¹²). А о томе говоре и ове чињенице:

1.— Одбори су организовали међусобну заштиту села — обавештавају се о наиласку непријатеља. Предузимали су мере да се спречи деловање непријатеља на ослобођеној територији против нове власти, партизана и НОР и револуције у целини.

2.— Одбори су организовали помоћ избеглицама које су напуштале домове бежећи испред репресалија непријатеља. На челу избеглица били су одборници који су доласком у друга села ступали у везу са одборницима месних НОО-а и организовали смештај, исхрану и обезбеђење.

3.— Одбори су пружали и организовали помоћ погорелцима, онима које је непријатељ опљачкао и сл. Сакупљали су материјална средства и организовали поправку домаова.

4.— Била је организована међусобна солидарност на ширем плану — између поједињих подручја. Тако је „Лесковачки округ дао Врању жито а он Лесковцу со. Дешавало се да и један крај пружи помоћ другом крају. Зими 1943/1944. године Пуста Река послала је велике количине пшенице Црној Трави као своју помоћ када се Црна Трава нашла у веома тешком положају“¹³). О томе пише и Благоје Глигоријевић: „Срезови су се узајамно помагали, а општине су то чиниле у оквиру срезова“¹⁴).

5.— Одбори су организовали снабдење партизанских јединица и становништва. Прихватали су јединице из других крајева као своје и пружали им све оно што је било у њиховој могућности за бољи смештај, исхрану и одећу. Пружана је свестрана помоћ и партизанским породицама по градовима. Слата је помоћ илегалним путем у Ниш, Лесковац, Врање, Прокупље и друге градове. И унутар градова је партијска организација преко одбора НО фондова развијала принцип солидарне помоћи.

6.— Брига НОО-а била је да набавком robe из градова ублаже тешкоће на слободној територији у погледу исхране, одевања и лечења. Тако су организовани пунктови за набавку robe из Ниша, Лесковаца, Крушевца и других градова и на тај начин на слободну територију упућивана со, шећер, петролеј и друге намирнице, па је требало приликом поделе ових артикала испољити и врлину правичности, али и солидарности.

б) Пролетерски интернационализам је био стално присутна вредност у деловању НОО-а. Истина, пролетерски интернационализам ће посебно доћи до изражaja од 1943. године, јер ће се на територији југа Србије налазити све више јединица и из других крајева а долазиће и борци са Косова. У то време почиње и заједничка борба српских и македонских партизана у Црној Тра-

ви, а приступа се и организовању бугарских партизанских јединица. То су били услови који су омогућавали да НОО-и на ширем плану докажу свој интернационализам и своју револуционарну суштину. Тако су на делу били видљиви резултати рада КПЈ на развијању идеја пролетерског интернационализма. Одбори су организовали и прихват бивших бугарских окупаторских војника, који су прешли на страну антифашистичке борбе. У селима су посредством НОО-а бугарски партизани дочекивани као своји и организовано је снабдевање, смештај и обезбеђење. Ту није било разлике а нити мржње, која је, међутим, и даље испољавана према бугарским фашистима. Та промена односа говори колико је свест о пролетерском интернационализму била присутна и код становништва.

Народ југа Србије свестрано је прихватио и јединице НОВЈ које су дошли из Босне у Србију у лето 1944. године. Овај прихват је претворен у одушевљење, а НОО-и су практичним радом доказали своју љубав према партизанским борцима без обзира на њихову националну припадност. Они су се правилно односili и према Италијанима који су доспели у партизане после капитулације Италије. Дакле, може се слободно рећи да је пролетерски интернационализам на југу Србије био оствариван свестрано, углавном захваљујући и раду НОО-а.

Такође су НОО-и активно учествовали у прославама међународних празника радничке класе, као на пример Првог маја, у чему су се чак испољавали и као организатори. Тако је Иницијативни одбор НОО-а Ниша упутио проглас грађанима и становништву околних села о условима у којима се слави Први мај 1944. године и том приликом их позива у борбу¹⁵⁾. Они су такође били активни и за време прославе Дане жена, 8. марта, и Октобарске револуције, у чему су испољавали и пролетерски интернационализам и активност на ширењу револуционарних идеја.

в) Револуционарна опредељеност НОО-а настала је као резултат свестраног деловања и остваривање револуционарних циљева на које је указивала КПЈ. Расла је класна свест одборника, а они су је реализовали у практичним односима. Наиме, сам чин преузимања политичке власти из руку буржуазије био је револуционаран и одборници су схватили дубину тог процеса и били су свесни да они носе функцију нове револуцио-

нарне власти. Иако су НОО-и углавном били састављени од сељака, ипак су по својој делатности и опредељености заступали класне интересе радничке класе и сиромашног сељаштва. Међутим, у илегалним НО одборима по градовима су све више били заступљени радници, као напр. у Прокупљу, Нишу и Лесковцу. Истина, ради ширења базе НОР-а и револуције, у НОО-е су бирани и патриотски настројени грађани који су прихватили платформу ослободилачке антифашистичке борбе.

По суштини одлука које су доносили НОО-и су заступали интересе радничке класе и моралне вредности пролетаријата које су постале и вредности НОР и револуције у целини. Одлука да се преузму средства за производњу из руку оних који су служили окупатору представљала је револуционаран чин. Тако у дневном реду састанка Среског НОО-а Лесковац, одржаног 18. јуна 1944. године, стоји: „6) Конфискација непријатељске имовине“¹⁶⁾, а после ослобођења Вучја „Одређено је и лице које ће се старати о општенародној имовини“¹⁷⁾. У извештају Окружног комитета КПЈ за округ Лесковац од 10. децембра 1943. године упућеном ПК КПЈ за Србију стоји: „У срезу Јабланичком) НОО-и су узели у своју режију млинове оних сопственика који су напустили срез. НОО-и снабдевају горивом млинове и уређују мељаву“¹⁸⁾. И у Црној Трави НОО-и су доказивали своју револуционарност, а што се види из дневног реда са једног од састанака Одбора: „Задаци народноослободилачких одбора: 1) Стварање народноослободилачког фронта. 2) Културно-просветни рад (ликвидација неписмености). 3) Сеоске страже (обезбеђење села, извиднице, легитимисање, наоружање девојака). 4) Подела земље (подвукao — ММ) без сопственика и одузимање поклоњеног од непријатеља. 5) Издавање објава за путовање“¹⁹⁾.

Непријатељ је покушао да уништи НОО-е као органе револуционарне власти. Он је радио на откривању илегалних НОО-а, те је приликом офанзивних акција на слободну територију југа Србије тражио од становништва да проказује одборнике. Тако је приликом уласка у ослобођено Прокупље 1941. године непријатељ ухапсио и стрељао првог председника Градског НО одбора²⁰⁾, а ригорозно се разрачунао и са НО одбором у Куршумлији 1941. године²¹⁾. Један четнички одред је успео на превару да ухвати одборнике села Бој-

ника и да их у Карским шумама, маја 1943. године, закоље²³). Исто тако зверски се односио непријатељ и према за-робљеним одборницима Црне Траве, Добрича, Сврлига, Бабичке Горе и других крајева југа Србије, а бугарски фашисти су обесили Војина Цветковића и Светозара Виденовића — одборнике села Г. Бријања²⁴). Четници Драже Михајловића су заклали Витомира Божиловића, одборника из Г. Дреновца²⁴). А ни одборници Поречја нису били поштеђени непријатељевих репресалија. Међутим, без обзира на жртве, НОО-и су настављали своју револуционарну делатност, подржавани и чувани од народа. Веома су ретки били примери да је становништво непријатељу одавало своје одборнике, без обзира на репресалије којима је било изложено.

Непријатељ је покушавао да уништи нову револуционарну власт и приликом привременог окупирања слободне територије. Тако је после мартовске офанзиве 1942. године успео да организује своју власт на југу Србије, али је поред ње функционисала и власт НОО-а. Стога су у рушењу новоуспостављене окупаторске власти, поред партизанских јединица, учествовале су и илегалне ударне групе, састављене од политичких радника на терену. То је било карактеристично за Пусту Реку и Јабланицу од средине 1942. до половине 1943. године²⁵). О поновном уништавању општинских управа читамо и у извештају шефа Недићеве Српске државне страже, упућеном Министарству унутрашњих послова од 19. марта 1942. године, у коме се предвиђају и будуће акције партизана и тражи немачка помоћ да се заштити и обезбеди рад апарата власти, а преко њега и пљачкање становништва²⁶).

Распламсавањем оружане борбе крајем 1942. године па све до коначног ослобођења, стварани су НОО-и демократским бирањем од стране становништва. Тако су они постајали слободно изабрани органи који су наставили револуционарну делатност и утицај на револуционарном опредељењу становништва. Међутим, одборници који нису могли да усвоје револуционарну оријентацију нове власти или су слабије радили — одстрањивани су из НОО-а.

г) Револуционарни хуманизам се свестрано испољавао у раду НОО-а. Највише је долазио до изражaja у близи заљуде, јер је то и ситуација захтевала. Ова брига се манифестовала као: борба за спашавање људских живота, збриња-

вање избеглица и сиромашних породица, лечење и неговање рањеника и болесника, организовање школске наставе, изградња попаљених дома, подизање културног нива, заједничка обрада земље оних чији су се одрасли чланови налазили у партизанима, заробљеништву, интернацији итд.

НО одбори су и сами учествовали у неким оружаним акцијама, како би сачували становништво од непријатељевог прогањања и убијања. Организовали су евакуацију становништва у време наиласка непријатеља и вршили обезбеђење села. О томе раду НОО-а Бошко Крстић у свом прилогу каже: „Поред основне бриге око снабдевања бораца на положајима и чувања реда и безбедности у позадини, НО одбори се брину за снабдевање партизанских породица, као и избеглица животним на-мирницама, огревом и другим“²⁷). Они су, такође, обавили значајан задатак септембра 1944. године, после бомбардовања Лесковца, прихватујући избеглице²⁸). У записнику са састанка Српског НОО-а Пусте Реке, одржаног фебруара 1944. године, стоји: „За породице сиромашне, избегличке и партизанске породице прикупљено је у току месеца фебруара 5.715 кгр жита, а од тога издато народу 4.203 кгр (34 породице)²⁹). Градски НОО Прокупља на седници од 11. септембра 1944. године до-нео је одлуку: „Првенство на поделу жита и других намирница имају породице погинулих партизана, па онда породице старих партизана — добровољаца и сиромашне заробљеничке породице“³⁰).

Велики задаци су стајали и пред народноослободилачким одборима Црне Траве, околине Врања, Поречја, Бабичке Горе и других крајева око исхране становништва — због пљачке од стране непријатеља. За Црну Траву проблем исхране посебно је постао „актуелан на целом подручју од октобра 1943. године, када је мушки становништво отишло у партизане“³¹). А требало је бринути и о породицама партизана по гра-довима, где је хумана дужност НОО-а нарочито долазила до изражaja.

Народноослободилачки одбори су доказивали свој хуманизам и у односу према рањеним и болесним борцима и становништву. Тако је Српски НОО Лесковца организовао „исхрану болнице и пребацивање рањеника“ до аеродрома у Мирошевцу³²). У писму Српског НОО-а Пусте Реке од 20. III 1944. године, упућеном Општинском одбору НОО Мага-

ша, се каже: „Другови. Хитно је потребно да се набаве за потребе наше болнице следеће ствари: черге, сламарице, затим кокошке, јаја, сира и друго што треба за наше рањенике“³³). А о томе Никола П. Илић пише: „Брига о рањеницима био је стални задатак НОО. Они су се старали о збрињавању рањеника: превоз, смештај, снабдевање исхраном, указивањем помоћи, давање постелине, сламе за лежај и друго“³⁴). Тако је и Срески одбор Пусте Реке организовао пребацивање тешких рањеника до Бојника, одакле су авионима пренети на лечење у Италију, а евакуацију рањеника и болесника са територије Топлице и Добрине — до партизанске болнице у Ивању — такође су организовали НОО-и, као и скривање рањеника и болесника. Ваља истаћи да су познати многи храбри подвизи одборника и народа у чувању и неговању рањених и болесних бораца, а велику бригу за њих — у изузетно тешким условима — испољио је и Срески НО одбор Црне Траве.

Хуманизам се манифестовао и у бризи НОО-а за хигијену и здравствену превентиву становништва. Из извештаја Среског НО одбора Прокупља од 13. III 1943. године се види: „ж) Хигијена. НОО се стара за набавку лекова, за организовање лекарске помоћи, за исушивање баруштина, за копање бунара, открепчење клозета, чишћење, прање и одржавање чистоће у становима и у двориштима“³⁵.

Отварањем школа и обезбеђивањем редовне школске наставе НОО-и су доказивали свој нови однос према човеку. Они су се старали о образовању и изградњи новог човека, радили су на превладавању неписмености, подизали културни ниво људи, улагали огромне напоре у власпитавању деце и одраслих и развијању њихове љубави према НОР и револуцији, као и свим револуционарним моралним и хуманим вредностима³⁶). О оваквом раду НОО-а на ослобођеној територији Поречја 1941. године Крстић пише: „Школе су радиле пуном паром ... И културни живот је почeo да буја“³⁷). Од 1943. године па до свршетка рата на ослобођеној територији Расине, Добрине, Пусте Реке, Јабланице, Црне Траве, Топлице и других крајева југа Србије НОО-и су организовали редовну школску наставу, а при Окружном НОО-у Лесковца организована је и културно-уметничка екипа која је ширila нова схватања о култури и развијала дух оптимизма и револуцио-

нарног поноса. У то време су организовани и посебни курсеви за учитеље, где је указивано на задатке образовања и васпитања³⁸).

Такође је велика пажња поклањана и збрињавању ратне сирочади, а Срески НОО Лесковца је организовао дечји дом у Вучју за незбринуту децу³⁹).

Деловање народнослободилачких одбора у области судства

Своју револуционарну суштину НОО-и су доказивали и у области вршења судске власти. Стварана је погодна морална ситуација за остваривање ове улоге. На стварању морално-политичке ситуације и морално-политичког јединства нарочито су дејствовале КПЈ, СКОЈ, УСАОС, АФЖ, партизанске јединице и НОО-и. То је омогућавало да НОО-и решавају и веома компликоване судске спорове, који су се у бившој Југославији дugo провлачили и испрљивали парничаре. Тако Правни одсек при Среском НОО-у Пусте Реке у извештају истиче да према „извештајима општинских НОО-а изводимо закључак да се народ у мањој мери тужи и да избегава да покреће спорове, што значи да се умањују парничке страсти и зађевице“⁴⁰). Иначе, у то време су НОО-има давана знатна овлашћења за рад у области судства. Тако су месни НОО-и спорове решавали углавном политичким и моралним утицајем на парничаре и на тај начин доносили најбоље одлуке о спору⁴¹). Међутим, уколико је и „дојазило до суђења, пресуде су доношene на основу провереног сумарног поступка“⁴²).

И у области судства НОО-и се јављају као носиоци новог морала, правиности и хуманости. Судске одлуке су у себи истовремено садржавале и револуционарни прилаз решавању друштвених конфликтата. У овим одлукама је остваривана и суштина односа НОР и револуције према важности судства и његовог деловања у време револуционарне мене југословенског буржоаског друштва. У судским одлукама су штићени стварни интереси радних људи и тако доказивала снага револуционарног морала и хуманизма. Ово искуство је од великог значаја и за савремену класну судску активност и за остваривање социјалистичког морала и интереса радничке класе у области судства и доношењу свих правних одлука. У оваквом деловању НОО-а одражавао се револуционарни морал и хуманизам, јер

су превазилажени мржња, неправичност, закулисне правничке игре, неправедно стицање материјалних привилегија исцрпљивањем парничара, итд. Тако је још у револуцији становништво увијело да своје спорове може да решава уз савете својих другова и другарица, комшија и да нема спора који се не може решити споразумно. На тај начин је револуционарни морал и хуманизам утицао да на ослобођеној територији не буде непријатељства, убиства, зајевица итд. што би разбијало јединство борбе за ослобођење.

Снага судских одлука била је у правичности приступа, убедљивом деловању аргумента, у непристрасности односно принципијелности, у одбацивању материјалних ефеката сукоба, у поштовању људског достојанства при расматрању спора и сл. Велику заслугу имале су и спорне стране и сведоци који су такође дошли у ситуацију да се понашају у складу са револуционарним моралом и хуманизмом. Исто тако је вредно истаћи да у одлучивању, сведочењу и разматрању спора никакву улогу нису могле играти родбинске нити друге везе. Сведоци су се издизали из над тога и реално, правично и морално приказивали право стање. Тако је смањивана могућност лажног сведочења, што би водило ширењу мржњи, спорова а тиме и нејединства међу људима.

Самоуправа и демократизам у раду НОО-а

У деловању револуционарне власти испољавала се самоуправа и демократизам — како у начину бирања, тако и у току рада. С правом се тврди да су НОО-и морали „бити демократски. Иначе би остали без подршке народа и не би се одржали“⁴³). Одбори су о свом раду извештавали народ на политичким конференцијама. Тако у једном документу стоји: „Свој рад мора НОО и на конференцијама да износи повремено на одобравање народа, и ако се народ не слаже са радом било појединача или целог НОО-а — има право да га смени и да изабере новог члана НОО-а или цели НОО“⁴⁴). Јасно изражено начело сменљивости, присутно још у одлукама Париске комуне, непосредне одговорности пред онима од којих се добија поверење, провера правичности рада, давање овлашћења за будући рад — све је ово било присутно и у раду НОО-а. Дакле и ту се јавља низ принципа револуционарног морала и политике, јер

се ни НОО-и не одричу употребе и политичких средстава у борби против непријатеља, али их не примењују према народу који учествује у доношењу одлука и раду на њиховом остваривању. НО одбори раде по принципу демократског централизма, то јест — да се одлуке доносе стварном већином, након свестраног демократског дијалога на зборовима и конференцијама. То не значи да политичка сила није била присутна у одлукама које су донете, али је иза тих одлука стајала већина становништва.

Оштро је упозоравано на појаве бирократизма у раду неких одбора, као и на примере да се ради онако како је радила стара власт. На ове појаве је указивало само становништво, а на томе су радили и комунисти. Тако је записано да у једном селу „члан НОО-а износи на збору да је сад ратно стање и да не може да се критикује НОО“⁴⁵).

Постојали су и елементи делегатског система који се испољавао у захтеву да се и у више органе власти бирају и представници поједињих села. Тако је Срески НОО за срез Лесковац био представничко тело свих ослобођених села⁴⁶). Тиме је непосредни интерес био присутан без обзира што је такав плenum одбора био бројан. Наиме, вођено је рачуна да у одборе буду изабрани најбољи, али се с правом сматрало да свако село може да изабере из своје средине личност са одговарајућим морално-политичким квалитетима. То не значи да је ово био прави делегатски систем, него да се и о томе водило рачуна, бар у оквирима општинских НОО-а.

Приликом бирања нове народноослободилачке власти испољаван је пуни демократизам и слобода. О томе веома сликовито говори један записник изборне комисије: „После ручка народ у свечаном оделу полако долази на изборе, на биралишту се је већ окупила омладина. Чују се повици: „Живела Слобода! Живели први слободни избори...“ Песма, свирачи или хармоникаши свирају, коло отпочиње. Зној на руменим образима избија. Стари поседали по трави и на камену још расправљају о кандидатима, чује се од некога чуђење како да нема пијаних који се свађају, нема туче, псовки, нема жандара да одржавају ред и да натерују да се гласа за владину листу. Све некако весело као да нису избори и некако не личи на оне старе изборе“⁴⁷).

Самоуправа је долазила до изражаваја и у начину разматрања питања и у од-

лучивању. Одбори су на слободној територији југа Србије за сваку важнију одлуку тражили сагласност на конференцијама становништва и — после свестране дискусије — доношene су одлуке. Свакако да је самоуправа још више долазила до изражaja у раду на остваривању донетих одлука и у свенародној контроли рада НОО-а. На те односе НОО-а и народа указује се и у писму Покрајинског комитета КПЈ за Србију: „Треба добро водити рачуна како ће народ примити и тумачити сваку одлуку НО одбора и да ли ми имамо снаге и могућности да ту одлуку до краја са успехом спроведемо“⁴⁸). Ова контрола је била мера која је утицала и на поједине одборнике да делују у духу донетих одлука и да се понашају у складу са општеусвојеним моралним нормама. Она се односила и на све који су учествовали у доношењу одлука, јер је вршена и провера да ли се понашају у складу са усвојеним правилима понашања и да ли раде на остваривању задатака. У том процесу рађала се међусобна одговорност, склад речи и дела, проверавана искреност и оданост НОР-у и револуцији.

Учешће жена у раду НОО-а

На великом простору југа Србије жене у 1941. и првој половини 1942. године нису биле присутне у одборима власти. То се још увек сматрало „мушким послом“, без обзира на тежњу Партије и СКОЈ-а да се схватање превазиђе. На томе су радиле и партизанске јединице и нарочито другарице — борци партизанских одреда. Свај процес и поред свих уложених напора ишао је веома споро. Стога морамо бити веома реални када оцењујемо овај историјски простор — до друге половине 1942. године. У извештају ОК КПЈ за Лесковац од 4. децембра 1943. године читамо: „Учешће жена у НОО-има још не постоји. Веома слаба писменост код жена је велика тешкоћа за подизање жена све до нивоа наше Партије. Па ипак се у томе погледу учинио корак напред“⁴⁹). Питање је да ли је само писменост била главна препрека или се ту радило о старим ставовима и гледањима на аруштвену улогу жене и њено место у политици и политичкој борби, које је тада још увек било веома тешко разбити. Стога се и поставља питање објективности ове тврдње о учешћу жена у НОО-има у 1941. години, па се доводи у сумњу и истинитост овог документа:

„Међу изабраним одборницима, истина у почетку ређе, бирани су и најатилније жене и најборбенији омладинци што су морали извршавати многобројне задатке“⁵⁰). Међутим, у циркулару бр. 1 Окружног НО одбора Лесковац, од 15. II 1944. године се каже: „Многи чланови НОО-а не схватају важност ових организација, потчењују их, што је неправилно, јер се на тај начин НОО-и лишавају моћних савезника. У многим НОО-има нема жена ни омладинаца. Треба настојати да се тај недостатак отклони“⁵¹.

Активније учешће жена у раду НОО-а почеће тек у другој половини 1943. године и све што се рат ближио крају, њихов избор у НОО-е биће још бројнији. Тако су жене и овим путем доказивале своје стварне вредности и разбијале патријархални морал који је био још увек снажно присутан у 1941. и 1942. години готово на целој територији југа Србије. Ово је важно истаћи како би се видела и стварна вредност нове власти у ширењу новог морала и унутар породице на селу. Ови односи нису могли остати у време целокупне револуционарне промене стварности а праћење тог процеса је значајно за схватање садашњих токова у социјалистичкој породици и патријархалних отпора који се и данас ту јављају.

Не треба занемарити и чињеницу да су и саме жене у почетку биле противне ангажовању у политичком животу. Чак су то сматрале недоличним и требало је доста напора да се таква схватања и код њих превладају. У томе је Антифашистички фронт жена много учинио — ангажујући жене у општим напорима за помоћ јединицама, а кроз то и на политичкој афирмацији жена и превладавању њихове патријархалне свести. Разуме се да су на томе највише радиле жене — чланови КПЈ и борци партизанских јединица. О томе је с правом писано у листу „Бригадир“, органу Прве јужноморавске бригаде: „...у овој народној борби њима је тешко, оне морају да се боре не само против окупатора и народних издајника већ и против вековних предрасуда које притискују и спутавају развијање њихове револуционарне енергије“, те да оне „развијају и усавршавају своје способности у корист општенародне борбе“⁵².

Повећано учешће жена у НОО-има је веома значајно и са становишта револуционарног морала и хуманизма, јер од тог момента почиње бржи процес

еманципације жена и јачање морално-хуманистичке суштине и вредности нове народнослободилачке власти. Жене се кроз рад у НОО-има доказују, излазе из друштвене анонимности, постају и морално а не само политички равноправне — делујући на мењање политичких и патријархалних односа. И у томе треба гледати морално-хуману суштину НОО-а и значај учешћа жене у остваривању њихове улоге као представника народнослободилачке власти.

Улога омладине у НОО-има

Требало је уложити доста напора да се и омладина укључи као активни чинилац нове власти. Као и жене, и омладина је дugo била ван састава НОО-а, иако им је пружала свестрану помоћ: вршила обезбеђење села, остваривала обавештајну улогу, вршила курирску дужност, присуствовала политичким конференцијама и радила на остваривању донетих одлука⁵³⁾. Није потребно наглашавати да је омладина била и најбројнија у партизанским одредима и помоћним партизанским јединицама. Међутим, у периоду 1941—1942. године борци из партизанских јединица нису били бирани у органе народнослободилачке власти. Овакав однос према омладини и њеном учешћу у политичкој власти тек превладан крајем 1942. године, а нарочито је дошао до изражавања тек почетком 1944. године. И овде борба за превладавање старих гледања на власт и ко може да је врши — није била лака, јер се о томе није водило рачуна ни у неким партијским организацијама. На пример, на Првој партијској конференцији комуниста Топлице, одржаној 12. децембра 1941. године, о учешћу омладине у НОО-има нема ни речи, а о женама је само речено: „Увлачiti жене у Н. О. Ф. — одборе“⁵⁴⁾. Стога је оправдано поставити питање веродостојности оних написа у којима се истиче да је омладина била бирана у НОО-е 1941. и 1942. године.

Омладина је доказивала своју политичку зрелост у партизанским јединицама, али то није билоовољно да се разбију стара схватања о њеној улози у револуционарној власти. Требало је да се партијска и омладинска организација тек изборе за право место и улогу омладине у вршењу функција политичке власти. Стога је овај процес мењања односа према учешћу омладине у власти морао бити убрзан пре свега активношћу организације СКОЈ-а, која је

успела да се борбом и несебичним залагањем докаже и на тај начин утиче на старије да мењају своје гледање о томе ко може вршити функцију народне власти.

Уласком у НОО-е омладинци су се доказивали и у области уређивања друштвених односа на слободној територији, уносећи нове форме рада, разбијајући дотадашња схватања и превлађујући старо у свести људи, те на тај начин су уносили револуционарни морал и хуманизам. Тако је настало узајамни однос нове револуционарне власти и омладине која се и кроз ову активност афирмисала — доказујући и своје вредности и вредности револуције.

Морални значај борбе НОО-а против шпекулација и израбљивања

Народнослободилачки одбори, поред других задатака, морали су да воде борбу и против шпекулација, црноберзијанчења и израбљивања на слободној територији. Оскүдица у основним артиклима исхране и одеће омогућавала је појединцима да се баве шпекулацијама и „црном берзом“ и тако долазе до великих зарада. Ово је био један од узрока социјалног раслојавања и заоштравања односа на селу. Наиме, сиромашни селаци нису могли да купују робу по високим ценама, а имућни су је куповали па овима препрдавали или под условом да обрађују њихова имања и на тај начин долазили до јефтине радне снаге. Сиромашни су морали да прихватају овако понижавајуће услове, па чак и да ћуте. Све ово је уносило неслогу на слободној територији. Стога су НОО-и прилазили овим проблемима као веома значајним и из њих извлачили одговарајуће морално-политичке последице. Они су предузимали све што је било у њиховој моћи да спрече црноберзијанчење, шпекулације и израбљивања на слободној територији водећи „борбу против шпекуланата“, који су из Ниша и других места дотеривали со, гас (петролеј — ММ), шећер и другу робу и покушали да је продају по скupљим ценама. Одбори су често заплењивали ову робу и делили народу⁵⁵⁾, јер су задаци НОО-а, поред осталог, били „да субзијају појаве криминала, црне берзе и шпекулације робом у којој се оскудевало“⁵⁶⁾. Ова борба је вођена и у ослобођеним градовима 1944. године. Тако је НОО Ниша вршио заплену нагомилане робе код поједињих шпекуланата, јер код „неких

трговача нађени су товари разноврсне робе. Све је то изнето на слободну про- дају⁵⁷⁾). Таквих појава је било и у Врању, Лесковцу, Прокупљу и другим гра- довима и селима југа Србије.

Поред социјалних, политичких и моралних проблема, црноберзијанци су изазвали и друге — војне природе. Они су по правилу били и непријатељеви обавештајци. А некима је чак и непријатељ давао робу — да би на тај начин стварали обавештајне пунктове на слободној територији. Стога су НОО-и добили задатак да контролишу сваки долазак људи из градова, а нарочито црноберзијанаца, да им одузимају робу, а њих приводе вишим органима НО власти и командама места и подручја. Тако су онемогућавани непријатељеви напори на рушењу морално-политичког јединства становништва слободне територије.

У овој борби против шпекуланата, црноберзијанаца и израбљивача НОО-и су имали свесрдну подршку народа, који је и сам пријављивао црноберзијанце, указивао на шпекуланте и оне који су учењивали сиромашне сељаке да им обрађују имања. То је био и елеменат уједињавања напора становништва на слободној територији и показатељ нових моралних схватања и погледа на међусобне односе људи као резултат упорног рада нове народноослободилачке власти.

Међутим, НОО-и су организовали снабдевање становништва артиклима исхране и одеће из градова илегалним путевима. Они су створили пунктове који су проналазили и откупљивали потребну робу, а затим је преузимали представници НО-а. На територији Пусте Реке постојало је више оваквих пунктоva према Нишу и према Лесковцу. Посебно пожртвовање на организовању ових послова испољио је Живојин Нискић из Стубле, који је на једном од тих задатака ухапшен у Лесковцу и касније стрељан на Бањици⁵⁸⁾). Исто се десило и са Војом Првуловићем из Косанчића, који је ухваћен у Дољевцу и стрељан у Лесковцу⁵⁹⁾). Постојала је и група партизанских набављача у Нишу у којој су радили Милутин Станојевић и Јоле Љујић, а обухватала је још неке активности⁶⁰⁾). Чак су НОО-и успели да у снабдевање партизанског фронта и позадине укључе и бивше земљорадничке задруге у Доњем и Горњем Бријању, које су се снабдевале из задружног магацина у Нишу. На овоме су радили Драгутин Стојановић из Д. Бријања и

Бора Џакић из Г. Бријања⁶¹⁾). Ово је био један од важних видова борбе НОО-а на слободној територији и полуслободној територији, који је доприносио да се очува јединство слободне територије, ублаже недаће рата и развија дух солидарности у расподели тих скромних средстава. Поред тога, развијана је и врлина поштења. Наиме, тада су људима даване велике количине новца ради набавке робе, којег су они на најбољи начин употребљавали у градовима, а често су и сами гладовали и оскуђевали у тим артиклима које су набављали. Стога су набављачи и могли бити само људи које је красила врлина храбости и поштења.⁶²⁾ А то говори да је ова активност НОО-а имала и морално-политичко значење, а посебно што је и она доприносила даљем развијању новог револуционарног пролетерског морала.

Морална својства одборника

Указујући на морално-хуману суштину деловања нове револуционарне власти, циљ је био да се сагледа и њихова улога у развијању револуционарног морала и хуманизма. Стога треба рећи и то да се при избору у НОО-е видело рачуна да носиоци нове власти и сами морају бити морални и хумани. Зато су у НОО-е бирани најбољи, најпоштенији, највреднији и одани људи који ће се до kraja angажovati u ostvarivanju revolucionarno-olobodilačkih ciljeva i to na humani i moralan начин. O izboru moralno-humano ispravnih i politički odanih ljudi piše i Dragiћ Stanković: „U odboru su birani na jodani i na jnapredni ljudi, politički ispravni i orientisani za borbu protiv okupatora“⁶³⁾). Исто то истиче и у својој књизи „НОБ на Југу Србије“ Миливоје Перовић⁶⁴⁾, а о моралном лицу одборника Бора Дикић каже: „Junaštvo i pожртвовање, свесно izvršavanje zadatka, organizacija snabdevanja partizanskih odreda, isto su toliko herojski podvizi u narodno-olobodilačkom ratu kao i podvizi borača na frontu. Izvršavanju svoje zadatke, odbornici su herojski ginali“⁶⁵⁾). О активности и моралном лицу одборника и оних које су одредили да прате конвој с намирницама из Пусте Реке за Црну Траву, у једном документу се каже: „Другови из позадине који су ишли са одредом за Црну Траву ради преноса оружја, муниције и остale спреме истакли су се савршеној дисциплинom, vrednoj, zaузim-

љивошћу и истрајношћу савлађивајући највеће напоре у маршу под теретом рђавим временом на дугом путу”⁶⁶).

Исто тако и у другим документима говори о томе како су одборници остваривали своју револуционарну улогу и на тај начин доказивали своје моралне, хумане и политичке вредности. Међутим, било је и појединача који се нису прилагодили овим условима рада, који су се понашали на стари начин итд. Тако у записнику са седнице Среског НОО-а Власотинца стоји: „2. Прошлост код појединачних чланова није била најпоштенија те народ неће и не може да да своју судбину у руке људима којима не врује”⁶⁷). У већ наведеном циркулару Окружног НОО-а Лесковца се такође говори о неким појавама лошег понашања појединачних одборника и указује на потребу да се такви смењују са својих дужности⁶⁸). И Окружни комитет КПЈ за округ Лесковачки у извештају ПК КПЈ за Србију од 10. децембра 1943. године пише: „Има ту и тамо у нашим НОО-има људи којима није место у органима народне власти и који је компромитију, који су се маскирали. Има, даље, бирократизма, ту и тамо у раду НОО-а”, а затим се закључује: „Поставили смо и у току је рад: на ревизији НОО-а, на чишћењу туђих елемената; на подизању свести чланова НОО-а о својим дужностима, о раду”⁶⁹). У писму СК КПЈ среза Пусторечког од 14. јануара 1944. године се о томе каже: „На прошлим изборима који су обављени у месецу априлу т. т. увукли су се били у наше НОО-е разноврсни елементи чак и непријатељски расположени према нашој борби, у чему се огледао наш слаб рад Партије, где није објављено народу о значају народне власти и које људе све треба бирати за исте, већ су у многим местима гласани људи из ината или да би му се осветили и досадили, док треба изабрати најбоље људе истинску народну власт”⁷⁰). И Срески НОО Лесковца је на седници, одржаној 23. јуна 1945. године у oslobođenom граду разматрао и питање „рада и неправилности сеоских и општинских народноослободилачких одбора”. Констатовано је да ови одбори не одговарају „свом узвишеном задатку и да се код појединача појавила протекција, пијанчење и многе неморалности које руше ауторитет наше народне власти”⁷¹).

Дакле, требало се борити за морални лик и чистоћу људи који се налазе у одборима нове револуционарне вла-

сти. Ова борба није била ни лака нити тако брза како би се то могло закључити из неких докумената писаних после рата. Наиме, партијска руководства на југу Србије радила су у духу писма ЦК КПЈ од 20. марта 1943. године упућеног свим окружним комитетима и партијским руководиоцима партизанских одреда, где је речено: „Општински а нарочито срески и окружни НОО-и морају имати у свом саставу бар неколико ако не све чланство са таквим особинама који ће бити квалитета оних другова који се налазе у одговарајућим партијским форумима (СК, ОК)”⁷²). Ово присуство партијских кадрова у НОО-има давало им је већи ауторитет али и обезбеђивало остваривање партијске линије и подизање моралног лика одборника. На југу Србије секретари одбора по правилу су били чланови Партије и чланови партијских комитета, зависно од степена одбора власти. Тако се у извештају Среског НОО-а Прокупачког среза од 13. III 1944. године каже: „Нови секретари су другови провеђени кроз борбу који су до сада на безброј примера доказали своју оданост борби те се сматра да ће доследно одговарати дужностима које су им поверење”⁷³).

Стога указујемо на неке врлине одборника револуционарне власти, које само делимично дају њихов стварни лик и улогу у НОР и револуцији на југу Србије.

Храброст је била једна од битних врлина одборника. Она се састојала у учешћу одборника у оружаним активностима заједно са партизанским јединицама и ударним групама, у одбрани села и насеља, у преузимању одговорности за сопствену делатност пред становништвом и циљевима револуције, у храбром држању пред националним и класним непријатељем, у рушењу стarih схватања, обичаја, морала и начина понашања. Зато је њихова храброст била далеко шира него што се то обично схвата. Требало је поседовати до вољно храбrosti па ломити старе политичке, моралне и друге навике које је годинама утискивало класно друштво у свест и осећања људи; мора се поседовати храброст и револуционарност па бити спреман да непријатељ уништи сву твоју имовину и да угрози биолошки опстанак твоје породице зато што вршиш улогу представника нове револуционарне власти. Бугари су, на пример, мучили и убили два одборника НОО-а села Кошарца, који су се

храбро држали — не одајући своје другове⁷⁴). Храброст се манифестовала и у тражењу нових путева и облика рада, у преузимању све већих одговорности, у казивању истине народу, у одлучности да се задатак изврши до краја — без обзира на тешкоће, итд. Зато питању храбости одборника морамо прилазити свестрано. Такав морални лик и храброст одборника били су доказ њихове револуционарности и претпоставка да улогу органа народне власти не могу вршити плашљивци и неспремни да се ангажују до краја. Стога су из одобра одстрањивани сви они који су се на било који начин понашали колебљиво у време непријатељских акција на слободну територију. Тако су из одбора села Мијајлице смењена два друга „услед обустављања (рада)“ јер су „били преплашени од реакције“⁷⁵) а тако је поступано и у другим деловима југа Србије. У извештају Окружног поверењства за Топлицу од 14. II 1944. године се, на пример, каже: „Примећено је да су неки одборници поколебани и да желе да се извуку из одбora“⁷⁶).

Правичност као врлина одборника била је стално присутна и непрекидно је проверавана. Одборници су настојали да воде рачуна о правилном материјалном оптерећењу домаћинства према њиховим стварним могућностима, да правилно деле скромна материјална средства, да превазилазе у свом раду рођачке и друге везе, да приликом оцењивања понашања и рада, политичког и моралног става — буду принципијелни, да мобилизацију за јединице НОВ и ПОЈ чине са свом одговорношћу и правичношћу. Врлина правичности долазила је до изражaja и у другим областима деловања НОО-а. Пошто је правичност била веома видљива у раду и понашању одборника, то су све појаве неправичности одмах уочаване. На неправично понашање одборника брзо је реаговало и упозоравало и само становништво. Тако је и Срески НО одбор Власотинца критиковao неправичност у раду неких одборника: „Досадашњи рад општинске управе показао је следећу неисправност. Случај деобе, дозвољена шпекулација — изазвали су незадовољство код народа“⁷⁷). Лоша искуства народа са старом влашћу — поучно су деловала на праћење рада НОО-а и указивање на неправичности чим се оне појаве. Истовремено та искуства су била добра да народ буде будан, да стално проверава моралност и хуманост, револуционарност и оданост одборника,

те преко тога и да ли се правично односе на свом послу или не.

Поштење је долазило посебно до изражaja у раду одборника НОО-а. Наиме, треба имати у виду да је један број одборника радио илегално на неослобођеној и полуослобођеној територији. То се нарочито односи на градске НОО-е у Нишу, Крушевцу, Лесковцу, Прокупљу, Врању и другим градовима југа Србије. Ови одбори су организовали сакупљање материјалних средстава за потребе партизанских јединица и позадине НОР и револуције. Иако нису давали никакве признанице на примљена средства, јер се радило о великом међусобном поверењу, ипак су били веома ретки случајеви да су неки од одборника прикривали стварно сакупљена средства. Тиме су они доказали велико поштње и оданост, па је становништво и имало поверење у њих. О томе се у поменутом циркулару од 15. II 1944. године каже: „НОО-и морају да буду чисти као суза да би могли да остваре велике и тешке задатке, које данас поставља пред њих Народноослободилачка борба“⁷⁸). Али становништво је било и будно према раду НОО-а. Тако у записнику са састанка Окружног НОО-а Лесковца, одржаног 6. 4. 1944. године читамо: „... држање НОО-а по колективној имовини — да се испитају сви случајеви о којима народ прича и одмахвести“⁷⁹).

Поштење је веома широко манифестирано, па је једна од битних врлина одборника морала бити и то да су поштени и искрени. Стога је разумљиво што су оштро кажњаване све појаве непоштовања од стране одборника. У Доњем Присјану, селу на Бабичкој Гори, је један одборник стрељан зато што је за себе узео „једну мању количину пасуља и меса“⁸⁰). Ова санкција можда је преоштра, али се и она морала применити да би се у зачетку у корену негирала стара схватања о власти, о односу према заједничкој имовини, о одговорности да се човек понаша поштено. Поштење се манифестовало и у области политичког деловања НОО-а, јер су говорили истину — иако су понекад превеличавали успехе партизанских јединица и Црвене армије.

Врлину поштења су одборници ширили и међу становништво, па је било веома оштрих санкција које је оно изрицало према неким крадљивцима. Тако је у селу Газдору НОО осудио Јована Ускоковића што је „украо комшији

Голубу Милановићу врећу брашна из воденице и био је осуђен да врати живот и да јавно призна дело⁽⁸¹⁾). Зато је било веома мало појава краћа на слободној територији југа Србије, јер су одборници врлину поштења, поред осталог, преносили и личним примером.

Поштење и искреност је већина одборника показала и приликом прихватања дужности које им је становништво додељивало бирајући их у одборе власти. На тај начин непријатељу није успевало да убације своје људе у НОО-е. Градски одбор Ниша радио је на онемогућавању увлачења „реакционарних и непријатељских елемената у органе власти и друге институције, чиме су хтели замести траг прошлости и фундирати терен за даљу подривачку активност“⁽⁸²⁾.

Дисциплинованост се као својство и врлина одборника ширила и на становништво. Та дисциплина је била свесна и у већини је настала као резултат схваташања својих револуционарних задатака и њиховог револуционарног остваривања. Одборници су својим задацима и дужностима прилагили дисциплиновано, а таквим ставом су утицали и на развијање револуционарне дисциплине свуда где је досезао њихов рад. „На свим састанцима НОО-а било је речи о дисциплини, држању пред непријатељем, о будности и конспирацији“⁽⁸³⁾). На основу тога и деловања Партије, СКОЈ-а и других антифашистичких организација био је успостављен прави партизански ред на слободној територији, који је био резултат свесног прихватања друштвених норми и њиховог поштовања у раду и понашању. Свесна партизанска дисциплина преносила се широм слободне и неослобођене територије, тако да су морални односи даље досезали него војне акције. Одборници су уносили ред на политичким конференцијама, одржавању страже, за време састанака, у обавезама да се чувају партизанске тајне, за време организованог повлачења становништва из села и ред у збеговима, итд. Свуда је ту била присутна одборничка свесна дисциплина коју су и остали прихватали. Из тога јасно произилази и закључак да су њихове одлуке и свесно доношене и свестрано прихватане и оствариване.

Хуманост се манифестовала пре свега у односу на чување живота становништва; као однос према људима и њиховим потребама и жељама, као савлађивање тешкоћа и стварање бољих

услова живљења, као превладавање фаталистичког гледања на живот и смрт, као брига за смештај рањеника и болесника, као одговорност за проналажење лекова, као брига о хигијени, као настојање да се помогне људима да боље међусобно живе, итд. Врлина хуманости и хуманистичко револуционарно опредељење одборника долазило је свестрано до изражaja, па зато и није било тешко открити и одстранити из одбора власти оне који ову врлину нису доказивали на делу.

Одборници су развијали и хуманистичку суштину народне власти, о чему је већ било речи.

Другарство се свуда манифестовало па је било присутно и у раду и понашању одборника НОО-а. И сами одборници су развијали међусобно другарство — радећи на заједничким задацима. На тај начин се стварала веома погодна клима за решавање проблема и доношење закључака. Другарство су одборници ширили и међу становништвом, те на тај начин превазилазили вековни јаз између другова и другарица и стварали нове револуционарне, хумане односе — односе равноправности и сарадње. Другарство је постало начин понашања великог броја људи на слободној територији југа Србије, у коме је велика заслуга и одборника народне власти. Одборници су развијали другарство и у збеговима и на илегалним скуповима. На тај начин другарство је још вишемајчало поверење, морално-политичко јединство, борбеност народа и јединство народа, власти и партизана.

Колективност је била значајна врлина одборника. Она се јавља унутар одбора, код одборника и код народа. Организоване су заједничке активности ради остваривања општих интереса у којима су задржани и лични интереси. Свест о потреби остваривања општих интереса и преко тога и сопствених — била је присутна код становништва захваљујући и раду и понашању одборника власти. Због развијености свести људима је изгледало да остварују само опште интересе револуције. Ово сазнање је било покретачка снага, јер су лични и општи интереси готово били сливени, па су људи мислили да остварују само опште интересе а у ствари су остваривали и сопствене интересе. Чак многи нису ни водили рачуна о личним интересима пошто су остваривањем општих остваривали и своје интересе. Имајући то у виду, не може се прихватити да је колек-

тивизам био принцип партизанске етике нити рада одборника народноослободилачке власти, већ се ради о колективности.

Истичемо још неке врлине одборника али без намере да их и свестраније обрадимо, као што су: иницијативност, одговорност, скромност, оданост, упорност, пожртвованост, сналажљивост, истинолубивост, доследност, самоодрицања итд.

Закључци

На основу расматрања улоге револуционарног морала у деловању НОО-а на југу Србије, можемо извући неколико закључака:

1) НОО-и на југу Србије деловали су у складу са револуционарним моралом и хуманизмом као и сви други органи власти широм земље. То је и разумљиво, јер су циљеви били исти, а КПЈ као авангарда усмеравала је револуционарну делатност широм Југославије, водећи при томе рачуна о специфичностима поједињих региона.

2) Усвајајући револуционарни морал и хуманизам НОО-и су у целокупном раду и понашању утицали на рад и понашање становништва у складу са новим друштвеним нормама. Делујући и снагом личног примера, одборници су дали значајан допринос развоју револуционарног морала и хуманизма и негирању буржоаско-фашистичког морала.

3) НОО-и су показали своју револуционарну или и морално-хуману суштину. Организовали су свестрану бригу о људима и ту се на делу доказивали. Омогућавали су да се људи доказују, ослобађају наслага старога у својој свести и понашању. Водили су рачуна о чувању људских живота и о ублажавању услова рата и разарања које је вршио окупатор и домаћа контрапреволуција.

4) Активношћу Партије, СКОЈ-а, АФЖ-а, УСАОС-а и других организација и НОО-а дошло је до промена гледања на друштвену и револуционарну улогу жена. Оне су биране у органе власти и на делу се доказивале као субјекти друштвених промена, као револуционари који заједно са друговима руше старе друштвене баријере. То се односи и на омладину која је своју зрелост доказала у оружаној борби, али се доказивала и у организовању рада, борбе и живота људи на слободној територији.

Ова борба за политичку афирмацију и путем бирања жена и омладине у НОО-е — није била лака и дugo је трајала, али је на крају показала значајне резултате.

5) Борба против старог гледања на политичку власт, на односе према тој власти, на негирање њене неморалности — већена је свестрано и уз активно учешће одборника нове револуционарне власти. Ова негативна искуства са старом влашћу помогла су људима да буду буднији према неким негативним појавама у раду поједињих одбора и одборника.

6) Одборници су морали бити морално чисти и хумани. Све своје врлине морали су доказивати свакодневно. Становништво се веома одговорно односило према људима које је бирало у одборе власти. Они су морали да поседују одговарајуће врлине да би били изабрани и добили поверење. Та узајамна веза народа и власти и критерији избора утицали су на подизање моралности нове власти и њеног доказивања у свакодневној пракси. Врлине одборника биле су видљиве и утицале су на друге да их прихватају у интересу ослободилачке борбе и сопственом интересу.

7) Судска власт НОО-а, иако је била ограничена, деловала је на основу прихваћених моралних норма револуционарног покрета. Јасно се видело да су моралне норме деловале као правне норме и у томе је била њихова снага. Одбори су више деловали морално-политичким и власпитним средствима на смањењу спорова, а што је водило јачању морално-политичког јединства позадине и оружаних снага.

8) Демократизам и самоуправа у раду НОО-а говори о томе да су потврђене многе истине Париске комуне и совјета радничких депутатата — да свака револуционарна власт настаје из револуционарне снаге маса, одговара њиховим интересима и осигурува стечене тековине револуције. Њена снага лежи и у могућности деловања народа на карактер нове власти, на могућност њеног смењивања, на добровољност рада итд. НОО-и су дали драгоцене и нове вредности марксистичкој теорији револуције и политичке власти. Стога је од великог значаја проучавање историјског развоја и искуства НОО-а, нарочито ако се има на уму да се све те тековине остварују и данас у југословенској самоуправној социјалистичкој заједници.

НАПОМЕНЕ

- ¹⁾ В. И. Лењин: Изабрана дела, књ. 11, стр. 166; „Култура“, Београд, 1960. године.
- ²⁾ Ј. Б. Тито: Политички извештај на Петом конгресу КПЈ; „Пети конгрес КПЈ“, стр. 76—77, „Култура“, Београд, 1948. године.
- ³⁾ Види: Историјски архив КПЈ, т. I, стр. 18—20, БГД, 1949.
- ⁴⁾ Извештај ОК КПЈ за округ врањски од 23. 5. 1944. ПК КПЈ за Србију; Архив ЗПРП Србије бр. 14758
- ⁵⁾ Архив ЗПРП Србије, рег. бр. 9113
- ⁶⁾ Види: Ар Леон Гершковић: „Хисторија народне власти“; Народна књига, Београд, 1945. г., стр. 184—186
- ⁷⁾ Види: Светозар Крстић: „Рађање и развој народне власти у лесковачком округу“, Лесковачки зборник, т. I, 68
- ⁸⁾ Документи о настанку и развоју народне власти на југу Србије 1941—1945; Лесковац, 1967. г., књ. I, стр. 200
- ⁹⁾ ИПР Србије — штампа
- ¹⁰⁾ Лесковачки зборник, т. I, стр. 67
- ¹¹⁾ Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 70
- ¹²⁾ Р. Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци“, стр. 270
- ¹³⁾ Миливоје Перовић: „Јужна Србија у НОБ-и“; Нолит, Београд, 1961. стр. 263
- ¹⁴⁾ Благоје Глигоријевић: „О раду Среског одбора среза лесковачког“; Лесковачки зборник, т. V, стр. 174
- ¹⁵⁾ Ниш у вихору ослоб. рата 1941—1945, СУБНОР Србије, Н. Сад, 1968. г. стр. 452—454
- ¹⁶⁾ Лесковачки зборник, т. V, стр. 171
- ¹⁷⁾ Исто, стр. 173
- ¹⁸⁾ Зборник докумената НОР, т. IX, 4, стр. 609
- ¹⁹⁾ Р. Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци“, стр. 166
- ²⁰⁾ Види: „Јужна Србија у НОБ-и“, стр. 156, и С. Несторовић: „Под Хисаром“, СУБНОР Србије, БГД, 1972.
- ²¹⁾ Види: „Јужна Србија у НОБ-и“, стр. 156
- ²²⁾ Хронологија радни и НО покрета у лесковачком крају 1903—1945, стр. 141
- ²³⁾ Изјава Пере Марковића, дате аутору, Збирка изјава, св. —
- ²⁴⁾ М. Миладиновић: „Хронологија дотажаја из НОР и револуције Косанчића и околине“, БГД, 1971, стр. 242 (рукопис)
- ²⁵⁾ Изјава Радомира Митића из с. Стубле, дате аутору; Свеска изјава III, стр. 104
- ²⁶⁾ Види: Зборник докумената НОР, т. I, 21, стр. 408—409
- ²⁷⁾ Б. Крстић: „Јабланица и Пуста Река у устанку“; Установа народа Југославије 1941, ВИЗ, БГД, 1962. г., књ. I, стр. 524
- ²⁸⁾ Лесковачки зборник, т. V, стр. 172
- ²⁹⁾ Док. о настанку и развоју народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 224
- ³⁰⁾ Слободан Несторовић: „Под Хисаром“; СУБНОР Србије, Београд, 1972. г., стр. 296
- ³¹⁾ Р. Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци“; стр. 266
- ³²⁾ Лесковачки зборник, т. V, стр. 171
- ³³⁾ Док. о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. године, стр. 246
- ³⁴⁾ Лесковачки зборник, т. XII, стр. 149
- ³⁵⁾ Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 237
- ³⁶⁾ Види: Драгутин Гроздановић: Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941—1945; Нар. музеј Лесковац, 1973.
- ³⁷⁾ С. Крстић: „Рађање и развој народне власти у лесковачком округу 1941“; Лесковачки зборник, т. I, стр. 69
- ³⁸⁾ Види: Хранислав Ракић: Хронологија дотажаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја 1943; Лесковачки зборник, т. III, стр. 55
- ³⁹⁾ Лесковачки зборник т. V, стр. 173
- ⁴⁰⁾ Док. о наст. и разв. нар. власти, књ. I, стр. 220
- ⁴¹⁾ Док. о настанку и развоју народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 328—383
- ⁴²⁾ Лесковачки зборник, т. I, стр. 68
- ⁴³⁾ М. Поповић: „Од етатизма ка самоуправљању“; ИПС ФПН, стр. 49
- ⁴⁴⁾ Док. о наст. и разв. нар. власти, књ. I, стр. 199
- ⁴⁵⁾ Лесковачки зборник, т. V, стр. 199
- ⁴⁶⁾ Исто, стр. 173
- ⁴⁷⁾ Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 296
- ⁴⁸⁾ ЗПРП Србије, ОКЛ-16.
- ⁴⁹⁾ Док. о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, стр. 169—170, књ. I.
- ⁵⁰⁾ Лесковачки зборник, т. I, стр. 67
- ⁵¹⁾ Док. о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 203
- ⁵²⁾ ИПР Србије — штампа НОР-а, бр. 113
- ⁵³⁾ У резолуцији донетој на Окружном саветовању скојевских руководилаца округа Лесковац, од августа 1944, речено је: „да радне чете, омладински домови, културно-просветни и хигијенски одбори, војничке и радне чете морају постати најактивнија подршка народно-ослободилачким одборима (ИРК Србије АКЛ—90)
- ⁵⁴⁾ Док. у ЗПРП Србије, ОКТ—1
- ⁵⁵⁾ С. Крстић: „Рађање и развој нар. власти у лесковачком округу 1941“; Лесковачки зборник, т. I, стр. 69
- ⁵⁶⁾ Никола П. Илић: „Улога, значај и заједница сеоских НОО-а за време НОР и револуције у лесковачком округу“; Лесковачки зборник, т. XII, стр. 148
- ⁵⁷⁾ „Niш у вихору ослоб. рата“; СУБНОР Срб. Н. Сад, 1968, стр. 519
- ⁵⁸⁾ По изјави Велимира Тасића Зеке из Стубле аутору, Збирка изјава, св. IV, стр. 32
- ⁵⁹⁾ На основу изјаве Наде и Стевана Првуловића из Косанчића, дате аутору 28. октобра 1966. године у Лесковцу. (Збирка изјава, св. III, стр. 144)
- ⁶⁰⁾ Исто, стр. 145
- ⁶¹⁾ То је Бора Џакић изјавио аутору 5. августа 1968. године у Косанчићу (Збирка изјава, св. IV, стр. 16)
- ⁶²⁾ Требало је бити храбар па куповати веће количине robe у граду и организовати њено изношење. У ту сврху коришћен је и поштански вагон на релацији Ниш—Грађевица у којем је радио Милутин Станојевић. Међутим, коришћени су и други канали снабдења, који су такође били веома добро организовани.
- ⁶³⁾ Лесковачки зборник, т. III, стр. 7
- ⁶⁴⁾ Исто, стр. 152
- ⁶⁵⁾ Бора Џакић: „Изградња народне власти у срезу власотиначком“; Трагом другог јуна поморавског НОП одреда; Власотинце, 1955. године, стр. 72

⁶⁶⁾ Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 238

⁶⁷⁾ Исто, стр. 241

⁶⁸⁾ Ту се истиче: „У Свињарци је смењен Михаило који је био у ОП Н.О.О. јер много пије“; У Прекопчелици смењен је Милорад, неисправан у моралном погледу и јавашан у раду“. (Документи, књ. I, стр. 212)

⁶⁹⁾ Зборник докумената НОР, т. IX, 4, стр. 608—609.

⁷⁰⁾ Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије, књ. I, стр. 181

⁷¹⁾ Благоје Глигоријевић: „О раду Среског народноослободилачког одбора среза лесковачког“, Лесковачки зборник, т. V, стр. 174

⁷²⁾ Документа о настанку и развитку народне власти на југу Србије, 1941—1945, књ. I, стр. 116

⁷³⁾ Исто, стр. 236

⁷⁴⁾ Види: Р. Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци“, стр. 272

⁷⁵⁾ Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 2

⁷⁶⁾ Исто, стр. 196

⁷⁷⁾ Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије, 1941—1945, књ. I, стр. 241

⁷⁸⁾ Документи о развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 202

⁷⁹⁾ Исто, стр. 252

⁸⁰⁾ Др Димитрије Кулић: „Бабички партизански одред 1941—1942“, Ниш, 1961. г., стр. 101

⁸¹⁾ Лесковачки зборник, т. XII, стр. 149

⁸²⁾ „Ниш у вихору ослобод. рата“, СУБНОР Србије, Н. Сад, 1968. године

⁸³⁾ Благоје Глигоријевић: „О раду среског НОО-а среза лесковачког“, Лесковачки зборник т. V, стр. 172

Milan M. Miladinović

DIE REVOLUTIONÄRE MORAL DER VOLKSMACHT IM FREIHEITSKRIEG IM SÜDEN VON SERBIEN

Die Volksfebereigungsausschüsse und die übrigen Organe im Land wirktem im Süden von Serbien auf Grund der revolutionären Moral und Humanismus. Durch ihre Auffassung der Moral und Humanität wirkten die Kommunisten auf die Erziehung des ganzen Volkes und ihre Wirkung

gab dem Volk eine Bewegungskraft. Die Tätigkeit der Kommunistischen Partei, des Kommunistischen Jugendbundes Jugoslaviens, der Antifaschistischen Front der Frauenstellung und der Rolle, die sie im Leben und in der Revolution spielt.

Рад КПЈ на југу Србије у 1943. год.

Јужна Србија је од почетка народноослободилачког рата представљала камен спотицања за окупатора и домаће издајнике. На овој, за окупатора веома важној магистрали, на левој и десној страни Јужне Мораве, формирано је више партизанских НОР одреда који су угрожавали железничку пругу и остале комуникације, тако да окупатор ни једног тренутка није био у могућности да извршава свој војни план.

НО партизански одреди на југу Србије имали су огромну слободну територију крајем 1941. и почетком 1942. године, на којој је формирана народна власт, уништен окупаторски систем. Иако је југоисточна Србија подељена између немачког и бугарског фашистичког окупатора, НОР је на овој територији прилично био повезан и јединствен. Но, и поред тога, на овој територији НОР није био подједнако развијен.

У јужној Србији успостављена је сарадња на најбољи могући начин са народноослободилачким покретом у Македонији. Све партијске везе и директиве ишли су преко јужне Србије. Међутим, на овој територији створене су и прве бугарске оружане војне јединице.

КПЈ на југу Србије, између Првог и Другог заседања АВНОЈ-а, имала је огромне успехе у руковођењу и организовању НОР-а. У то време постојали су ОК КПЈ за Лесковац, ОК КПЈ за Ниш и ОК КПЈ за Врање, који су обједињавали рад многобројних општинских комитета КПЈ, Градског бироа КПЈ за Лесковац и целокупни партијски рад у војним јединицама.

Предмет разматрања овог рада биће рад партије на подручјима ОК КПЈ Лесковац, ОК КПЈ Ниш и ОК КПЈ Врање у 1943. години.

Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години мора се посматрати у контексту измене ситуације на фронтовима у корист антихитлеровске коалиције и успехом народноослободилачке војске у нашој земљи.

Година 1943. донела је одлучујућу војну и политичку победу народноослободилачке војске у Југославији. Народноослободилачка војска у 1943. години имала је 300.000 наоружаних бораца, сврстаних у осам корпуса, двадесет шест дивизија и многобројне одреде, самосталне батаљоне и бригаде.

У то време, за разлику од ранијег периода, неке крупне војне формације биле су распоређене и успешно су дејствовале на целој југословенској територији. Контрареволуционарне снаге у нашој земљи претрпеле су велике губитке и нису биле способне да се самостално боре против народноослободилачке војске.

Народноослободилачка војска Југославије у време када је Црвена армија форсирала Дњепар, а англоамеричке трупе прореле у јужну Италију, јављала се као значајни елемент општег стратешког плана за уништење фашистичких снага на југу Европе!

У 1943. години најуспешније борбе у Србији вођене су у Пустој Реци, Јабланици, Топлица, Поречју, а нарочито на десној страни Јужне Мораве ширећи се све дубље према Бугарској, Македонији и Космету.

Пошто су постигнути значајни резултати у јужној Србији као и осталим деловима Србије у борби против окупатора и домаћих издајника, ЦК КПЈ је 16. јануара 1943. одне упутио директиву ПК КПЈ за Србију у којој подвлачи да се још више треба ангажовати у проширењу и учвршћивању партијске организације и да се још снажније поведе борба против окупатора, а нарочито политичка борба против четника Драже Михајловића. Да би спровео до краја ове директиве ПК КПЈ за Србију је 7. јануара 1943. године послao у Лесковац Видоје Смилевског са задатком да у лесковачком ратном округу учврсти и прошири партијске организације. Он се у Лесковцу задржао нешто више од двадесет дана очекујући Темпа, а то време је искористио за састанке и разговоре са појединачним члановима Партије. После одласка Видоје Смилевског у Лесковац, ПК КПЈ за Србију је јануара 1943. године послao писмо Недељку Каракићу у коме истиче да је примио неколико писама од њега Видоја и Гојке и да ће за неколико дана на исту јавку на коју је дошао Видоје стићи Светозар Вукмановић Александар, који је имао најшира овлашћења. Вукмановић ће све то изнети усмено и пренети директиве од ПК КПЈ за Србију те је због тога неопходно да он окупи све одговорне руководеће људе да би могао Темпо да разговара са њима да се упозна са свим проблемима. После тога уз највећу сигурност и обезбеђење, Темпо ће се преbacити у Македонију, где ће се састати са Добривојем Радосављевићем.

Почетком фебруара 1943. године Светозар Вукмановић Темпо је, са Светиславом Савићевићем, дошао у Лесковац, у кућу Данила Наранџића, где их је чекао Видоје Смилевски. Светислав Савићевић се одмах вратио, а Темпо и Видоје су дуго те вечери причали о ситуацији на фронтовима и о свим другим новостима. У Лесковцу се Темпо задржао неколико дана и то време је употребио за детаљно упознавање војно-политичких прилика на југу Србије, а нарочито са стањем у оружаним партизанским јединицама на простору десне и леве стране Јужне Мораве, као и стањем и

радом партијских организација на територији ОК КПЈ Лесковац и ОК КПЈ Ниш. Истовремено је вршио припреме на прикупљању партизанских снага и партијских радника на Кукавици да би се и ту, на лицу места, упознао са стањем и ситуацијом НОР-а овог региона. Трећег фебруара 1943. године Темпо напушта Лесковац и у друштву Видоја Смилевског и са још неколико партијских радника из Лесковца одлази на Кукавицу. Он се тада, у једном селу, сусрео и са партијским и војним руководиоцима из Пусте Реке и Јабланице и са плинице Кукавице.²

Темпо је одржао тродневно партијско и војно саветовање у селу Калуђерце. Првог дана дискутовало се о неким искуствима партизанског ратовања. Изношена су искуства са слободне територије и искуства главнице наших партизанских снага. У то време је на плахини Кукавици било око 120 партизана из Лесковачког и Јабланичко-чајацког одреда. На крају првог дана рада, закључено је да се формирају два одреда и то: Први и Други јужноморавски НОП одред, са циљем да ти одреди прерасту у бригаде и продиру према Копаонику, Врању, Македонији, Космету, Јастребцу, Расини и Тимоку.

Другог дана је претресан политички рад у војсци и рад политичких комесара, дакле политички рад у војсци.

Трећег дана, иако је непријатељ стезао све више обруч, радио се као да нема непријатеља. Расправљало се о облицима организовања НОО, команди места тј. позадинских организација и улози КПЈ у овом раду.

После тродневног саветовања Темпо је одржао збор и на збору је саопштио да је члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Говорио је о партизанима и борбама, о ситуацији на ослобођеној територији итд.

За време боравка Светозара Вукмановића Темпа на Кукавици, формиран је СК КПЈ за Лесковац, СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, ОК СКОЈ-а Лесковац и ОК КПЈ за Лесковац.

ОК КПЈ за Лесковац је деловао у округу Лесковац—Топлица, с обзиром да су и војне снаге биле уједињене у Први јужноморавски НОП одред. Међутим, тамо је формиран СК КПЈ за Топлицу.

После борбе на Бунатовцу са недићевцима, Темпо је отишао у Јабланицу, а 18. фебруара 1943. године је преко Кукавице и Равне горе дошао у Црну Траву. Иако је његов боравак на десној страни Јужне Мораве на путу за Македонију био веома краткотрајан, он је веома користан за даљи развој народно-ослободилачког покрета и револуције у овом делу Србије, јер је реорганизовао партизанске снаге и створио Други јужноморавски НОП одред, извршио реорганизацију партијских руководстава, формирао ОК КПЈ Врање чија је активност објединјавала целокупан рад срезова: власотиначки, (са делом Бабичког и Црне Траве), врањски који се касније дели на врањски и масурички, као и лужички срез; истовремено је формиран и ОК СКОЈ Врање.³

О значају боравка Светозара Вукмановића Темпа на југу Србије Видоје Смилевски каже: „...Његово задржавање и рад у јужноморавском базену био је део обилних задатака које је добио од ЦК и Врховног штаба на организовању и руковођењу оружаном борбом наших народа на југу Србије и Македоније за успешни развој против фашистичког окупатора и домаће буржоазије, ЦК-а наше

Партије и Врховни штаб упутили су свог члана да лично, на самом терену, непосредно руководи радом на даљем јачању, организовању и мобилизацији оружаних снага и свесних фактора тих територија обезбеђујући спровођење партијске линије у пракси свакодневне борбе.

„... Међутим, огроман значај ових саветовања одржаних под руководством друга Темпа није само у томе што су сабране и организоване оружане и политичке снаге читавог подручја чиме су добиле на својој способности ефикаснијег и успешнијег дејства. Значај ових саветовања лежи још и у томе што су она улила борцима и руководиоцима овог подручја силну веру у сопствене снаге, открила постојање огромних латентних резерви за једну ширу, масовнију и успешнију борбу и облике и путеве њихове активизације...“

„... Код бораца и руководилаца овог краја порасло је самопоуздање и осећање да нису изолирани и сами у борби противу непријатеља, чему је допринело покаткад вишемесечно одсуство курирских веза и материјала војних и политичких акција са других подручја Југославије на којима се, под директним руководством Врховног штаба ЦК КПЈ и друга Тита успешно одвијала наша ослободилачка борба.“⁴

Из свега изложеног може се закључити да посао који је обавио Светозар Вукмановић Темпа на овом терену је од огромне важности за народноослободилачку борбу у целини јер ће се на овом терену створити први ударни батаљони, бригаде и прве српске дивизије које ће онемогућити поделу Југославије у другом светском рату од стране савезника.

О боравку на Кукавици Темпо је ПК КПЈ за Србију 11. фебруара 1943. године послao следећи извештај:

„Још увијек се налазим на терену. Био сам на терену Кук. одреда гдје се био пребацјо чио Јабланички одред са руководиоцима војним и политичким. Са њима сам радио несметано три дана. Одржао сам смотру и велики говор борцима, затим парт. савјетовање које је трајало читав дан до дубоко у ноћ. Формиран је ОК и српски комитети лесковачки и јабланички. Одржани су састанци са свим тим новоформираним руководствима која прелазе на терен... предвиђено је формирање бригаде... расположење народа одлично. Другови говоре да морају они формирати „Прву Бригаду“... Јастребачки није присуствовао, али је тамо отишао Милисав да формира српски комитет топлички и штаб трећег батаљона.“

„Четврти дан отпочела је офанзива недићевца (преко 1000 војника). Наши су дочекали недићевце који су наступали из шест праца и послаје једнодневне битке потпуно разбили офанзиву...“⁵ Међутим, како смо дознали да се Бугари концентришу и Нијемци ми смо измакли из Кукавице на јабланички терен гдје се и данас налазимо...“ Можда кроз двадесет дана имаћемо бригаду на овом терену“⁵

Из овог извештаја може се закључити следеће: да су војне снаге овога подручја веома добро оспособљене за борбу противу непријатеља јер је Темпо стекао утисак да су то борци равни борцима из пролетерских бригада и да се могу мерити са борцима наших најпрослављенијих бригада. Па ако је тако, зашто на овом подручју није од постојећих

снага формирана прва српска бригада, већ се формира Први јужноморавски НОП одред, потом ударни батаљони, а тек ујесен после прве шумадијске бригаде која је и прва српска бригада, формира Прва јужноморавска да би се после нешто више од месец дана формирала и Друга јужноморавска бригада, ако се већ зна да су најјаче партизанске снаге у Србији у то време баш у Јужној Србији. Друго, сам Темпо истиче да ће се на југу Србије формирати прва бригада за двадесет дана. Мома Марковић, као политички комесар Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију у овом писму Главном штабу НОП и ПОЈ за Србију од 20. II 1943. год. истиче: „Одреди у Ј.З. Србији јачају Лесковачки одред (мисли се на Г јужн. — Х Р.) формирао је три батаљона, а поставили су у задатак да у најскорије време створе I српску бригаду. Пре неколико дана имали су сукоб са већим снагама непријатеља, било је само Недићевих жандарма око 1.000. Наши су их разбили. Имају велике губитке. Наши су добили велики плен“.

Интересантно је овде истaćи, ако се већ зна да је НОП у јужној Србији био најјачи и најмасовнији, чијом кривицом или заслугом није дошло до формирања тако дugo очекиване „прве бригаде“? Ово је тим пре неопходно објаснити, јер се партијска организација обавезала да ће ускоро да створи бригаду, а задатак није извршила иако се са сигурношћу може утврдити да је од постојећих снага могуће било организовати „прву бригаду“.

Из извештаја Недељка Каракића од 27. фебруара 1943. године ПК КПЈ за Србију о формирању Првог јужноморавског НОП одреда и његовој првој борби против четника, жандарма и Бугара може се видети следеће: да је доласком Светозара Вукмановића Темпа партијска организација кренула на борбу, да је одржала партијско и војно саветовање на Кукавици и да су на њему поднета два рефераата о прошлом и будућем раду, даље, Каракић описује борбу са жандармима тј. недићевцима, обавештава да је долазило до борби са бугарским потерама и да је формирао Јужноморавски одред. У писму налазимо податак да се врши мобилизација и то доста успешино. Најзад каже да је Светозар Вукмановић пребачен у Црну Траву. Извештај пружа веома интересантне податке за сагледавање покрета на југу наше земље. Темпови наредба да се на рад у Македонију пребаце једна другарица и једанаест другова пружа могућност на помисао да је Темпо схватио да и анектирани део Србије представља територију Македоније. Оваква помисао произилази из чињенице да се поред другова Македонаца који одлазе у Македонију, упућује и један добар број руkovодиоца са терена за Други јужноморавски НОП одред.

Недељко Каракић Милисав кооптиран је за члана ПК КПЈ за Србију и као такав требало је да се пребаци преко Јастребца на терен ОК КПЈ Ниш и тамо формира Окружно партијско руkovodstvo. Но, и поред покушаја, није успео због борбе са Немцима и погибије 10 људи из Озренског НОП одреда, већ је морао да се врати на терен ОК КПЈ Лесковац.

У извештају истиче „... За дан два састаће се цео ОК и претрести сва питања. Ја ћу гледати да им пружим сваку помоћ у Комитет улази за секретара 1) Бата, за штаб одреда долази 2) Сеља а који ће одговарати за вој. р.“

„По питању А.Ф.Ж. 3) Гојка
НО одбора 4) Бошко
СКОЈ-а један омладинац

Углавном сви су упознати у свом раду ОК. Наме по питању свих задатака на њиховом терену, изузев Бате, но и он се доста упознао.⁶

Секретар ОК КПЈ Видое Смилевски о задацима новоформираног комитета каже: „Пред новим Окружним комитетом постављено је као основно да се још даље и јаче формирају и омасовљавају партијске организације у Округу, да се још чвршће повежу, да се обезбеди њихово стално и нормално функционисање. Било је потребно да и сам Окружни комитет изгради сопствени стил у раду као и да створи неопходне услове за нормалан и перманентан рад. У том случају комитет је створио и услове за своје боравиште и мрежу пунккова за своје састављање, пунктове за курире, пошту, партијску технику. Комитет је то ком свога рада обезбедио своје нормално састављање и функционисање ових веза са: Покрајинским комитетом, са срезовима, са партизанским одредима и суседним окрузима. На тај начин партијска организација у Округу се у потпуности територијализирала, стала чврсто на своје ноге и почела да савлађује тешкоће сада у условима окупирање, или само делимично, или привремено слободне територије. Организације и чланови партије, као и партијска руководства су се навикавали да раде и живе у онаквим условима какви су се стварали, а нису напуштали територију одласком у одред, ни у најтежим приликама на терену када су се кретале или дејствовале окупаторске јединице.⁷

Благодарећи свим настојањима и мерама које су предузете на почетку 1943. године, партијске организације лесковачког округа су могле обезбедити континuitet у свом раду, могле су решавати проблем борбе и себе изграђивати. И даље је било губитака партијских чланова, па и целих организација и руко водстава, али је она увек била ту на терену, обнављала се и настављала своју активност.

После формирања партијских (српских руководстава) 1943. године партијске организације су се на теренима разгранале и формирале у многим местима.

У Лесковцу и другим градовима на југу Србије као и центрима где нису престајале интензивне борбе, окупатор је концентрисао веома јаке полицијске снаге, изградио рафињиран апарат за сужбијање партијског рада. Наме, у самом Лесковцу постојале су четири разне полиције, чак су и агенти специјалне полиције боравили више месеци.

После једног састанка, одржаног у пролеће 1943. године, коме су присуствовали чланови СК КПЈ Лесковац и активисти из Лесковаца, почео је интензиван рад на формирању народне власти, повећаном раду са женама, образовању партијских актива итд. У току 1943. године долазило је више пута до реорганизације Месног комитета КПЈ Лесковац или услед одласка секретара на нову дужност или опасности да падне у руке непријатељу; а секретари су били Војислав Николајевић Чиплак, Борбе Станковић Јоле, Василије Николић Џиле и Игњат Благојевић. Партијска активност у Лесковцу се отежала у прикупљању помоћи у разним видовима за борце НОР-а прикупљању података о непријатељу, напорима за омасовљење Патрије, слању бораца у

партизанске одреде, одржавању партијских веза, пропаганди да људи одлазе на добровољни рад у Немачку итд. итд.

Партијски рад у Нишу наставио је своју делатност у фабрикама, средњим школама почетком 1943. године у веома скромним размерама, а то значи да је Месни комитет КПЈ и даље одржава везе са предузетима и школама у граду. Он је одржавао нормалне односе са партизанским одредима. Но, овако скроман рад у револуционарном покрету у Нишу прекинут је крајем фебруара, опет једном полицијском провалом коју је изазвао Зоран Обрадовић Миша, секретар МК.

Покушаји МК КПЈ у Нишу да успостави везе са бугарском окупационом војском открили су и тим поводом ухапшен је 29. фебруара 1943. године Зоран Обрадовић, секретар МК КПЈ Ниш. Хапшење Зорана Обрадовића изазвало је велики немир ширих размера због тога што је његово држање било веома рђаво у полицији. Признао је све, па је чак преобучен у недићевску униформу са недићевцима и бугарским фашистичким војницима хватао људе по кућама и улицама. Несрећа је била у томе што је он држао све везе, па и оне најважније. У овој ситуацији ПК КПЈ за Србију је радио веома обазриво и забранио сваку везу са Нишем. После откривања читаве мреже настало су масовна хапшења, не само у Нишу, већ и у Лесковцу и другим местима.⁸

ОК КПЈ Лесковац издао је, у заједници са штабом Првог јужноморавског НОП одреда, летак, обраћајући се радницима, сељацима и грађанима Топлице, Јабланице, Лесковаца и околине. У том летку, објављеном 5. марта, упознат је народ са победама Црвене армије и немачким губицима после сталинградске битке. Упозорава на поступке и плачке које врши окупатор над нашим народом и позива народ Јабланице, Топлице, Лесковаца и околине да пођу путем кога су утабали припадници партизанских одреда у циљу задавања последњег удараца тешко рањеном непријатељу.

Током 1943. године СК КПЈ Лесковац, успоставио је и формирао читав низ партијских организација по селима. У то време организована је партијска организација у Миропшевцу, затим су створене партијске организације у Горини и Тодоровцу и формирани партијски активи за територију Г. и Д. Јајне и Паликуће. Исто тако на подручју Пусте Реке формирано је више нових партијских организација. Реорганизација постојеће међумесне организације и партијских актива формирана је нова партијска организација за Косанчић, Белановце и Стублу. Друга за Лапотинце, Придворицу, Бинђушу, затим организација за Бојник, Араговац, Каменицу, затим партијска организација за села Г. и Д. Коњувце, Црквицу, Славник итд.

СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу формирао је и своју „технику“ у којој су радиле Лидија, Мира и Јелена Спасић.

Због наглог јачања НОР-а на терену ОК КПЈ Врање, у пролеће 1943. године, а немоћна да заустави масовно учешће људи у њему, бугарска фашистичка војска спроводи терор великих размера. Услед тешке ситуације и зверских поступака окупатора, ОК КПЈ Врање издао је и упутио летак народу нишавског, лужничког, власотинчаког, масуричког, јабланичког, пчињског и прешевског среза у коме их упозорава на фашистичке методе бугарских завојевача и њихов терор над српским народом 1917. и данас. Истиче Хитлеров по-

раз код Стаљинграда и позива на потпуну мобилизацију против крвника, паликућа, немачких и бугарских окупатора.

СИТУАЦИЈА У НИШУ ПОСЛЕ ФЕБРУАРСКЕ ПАРТИЈСКЕ ПРОВАЛЕ

Ситуација у Нишу после партијске провале и ликвидације МК КПЈ Ниш била је таква да у самом граду није било никаквих партијских форума. Партијски рад је замро, и поред тога што је било самонцијативних акција које су и раније предузимане. ПК КПЈ за Србију је улагао велике напоре да се стање нормализује и упозорава Недељка Карапићића да обрати посебну пажњу на рад у Нишу и Зајечару. Међутим, као што смо раније истакли после претреса ситуације на целом подручју југа Србије истакнута је потреба сређивања стања на територији ОК КПЈ Ниш. Овај задатак је примио Недељко Карапићић Милисав, кооптиран члан ПК КПЈ за Србију, који је и предузео мере, али због погибије Мирка Ракића и изненадне борбе на Јастребцу, то није могао да оствари. Крајем марта 1943. у циљу извршавања постављеног задатка, Недељко Карапићић са Десимиром Јововићем и Новицом Пауновићем успоставља везу са партизанском групом Конрада Жилника и партизанском групом Елисија Поповског и пошли за Тимочку Крајину. На састанку руководства ОК Ниш и ОК Зајечар, а у присуству члана ПК КПЈ за Србију Недељка Карапићића Милисава у складу са препорукама ПК-а, одлучено је да се позове једна чета са Јастребца да помогне јачање и обнову Озренског, Сврљишког и Тимочког НОП одреда.

Средином маја 1943. године после много-брожних проблема и тешкоћа, дефинитивно је формиран ОК КПЈ за Ниш, чији је био секретар Десимир Јововић Чича. Под веома тешким условима ОК КПЈ Ниш је успео да успостави и активира неке везе по селима. У пролеће 1943. године група политичких радника из Ниша кретала се и у белопаланачком и у пиротском крају, која се омасовљавала и постала значајна снага за овај крај. Иако је нови ОК КПЈ за Ниш деловао ван Ниша, настајао је да успостави везу са градом и оснује НО покрет у њему. Јуна 1943. године донета је одлука да се образује ОК СКОЈ за Ниш, а у свим контактима у јулу и августу, које је одржавао ОК КПЈ за Ниш са илегалним радницима, углавном је разматрана могућност поновног формирања МК СКОЈ-а.

Рад на повезивању партијских кадрова је консолидован. Успостављене су сталне партијске везе са одредом, а ОК КПЈ Ниш средином јула 1943. године одржao је партијско саветовање на Каменичком вису, на коме су присуствовали партијски и политички радници са терена и одреди са терена нишког и пиротског округа. На овом састанку изабрана су и нека поверенства која су била под непосредним руководством ОК КПЈ Ниш.⁹)

ПАРТИЈСКИ РАД НА ТЕРИТОРИЈИ ОК КПЈ ЛЕСКОВАЦ И ОК КПЈ ВРАЊЕ ОД АПРИЛА ДО ЈУЛА 1943. ГОДИНЕ

Партијски рад на територији ОК КПЈ Лесковац и ОК КПЈ Врање одвијао се на учвршћењу партијских организација и формирању нових. У Лесковцу је дошло до померања кадрова јер је наступила опасност да секре-

тар ЈК КПЈ Лесковац бude ухапшен. Иако је МК КПЈ био окрњен одласком неких чланова на слободну територију, ишак је и даље функционисао дosta успешио све до августа 1943. године. У то време је функционисао и ОК СКОЈ-а.

Рад СКОЈ-а у том периоду је био интензиван. Постојала су и школска руководства СКОЈ-а у Гимназији и Средњој текстилној школи. 24. маја формиран је и први илегални НОО у рангу Градског НОО. Везе са слободном територијом и партијским руководством Одбор је одржавао преко села Миланова. Упркос тешким условима илегалног рада, овај Одбор је обављао успешно своју делатност.

Да би се застрашио окупатор и домаћи издајници, а на захтев партијске организације из Лесковца, штаб Првог јужноморавског НОП одреда одлучио је да се ликвидира Милан Круљ, шеф агентата Предстојништва полиције. Акција је изведена 20. маја 1943. године и поводом тога је МК КПЈ Лесковац издао летак у коме је објавио мотиве и позвао народ на даљу борбу против непријатеља. Иначе, кад се говори о активности у Лесковцу у овом периоду, треба поменути и прославу 8. марта у кући Данила и Виде Наранчић итд.

Партијска и војна руководства су била чврсто повезана. КПЈ је имала одлучујућу и руководећу улогу у постављању и размештају кадрова. ОК КПЈ Лесковац има огроман утицај на масе и одржавао је везу како са вишним, тако и са низним партијским руководствима. Из писма и извештаја, као и прогласа може се видети целокупан рад Партије, као и сва збивања која су се дешавала на терену, о борбама као и о слабостима у војсци НОО, партијским и другим организацијама.

Из писма од 23. априла 1943. године које је ОК КПЈ Лесковац послao ПК КПЈ за Србију, види се да је веза са ПК КПЈ помало затајила, да је прилично лабава веза са Косметом, а да са ОК КПЈ Врање постоји чвршћа веза и то десетодневна, да им шаље људе, саниетски материјал и др. После акције Другог јужноморавског НОП одреда, терор Бугара био је велики на терену ОК КПЈ Врање. Почетком априла за окружног начелника постављен је Живојин Бурић, потпуковник. Он је одмах почeo да спроводи провокативну политику, издавајући се да је борац из шуме, да је био ухапшен, или да је побетао из воза и да мрзи Немце. Међутим, партијска организација заузела је према Бурићу правilan став. У споменутом писму се каже "... 2. После домајска ОКр. начелника почеле су ту и тамо да се помаљају Дражине тројке и појединачни агитатори. У планину изашао је одред од 70 људи. Они говоре да је рат на завршетку, Енглези су ти који свирају крај; ето, тек што нису дошли на коноп, а ми смо ту и — краљ. Они су искористили поделу нашег II батаљона на три чете, које су упућене у разне правце ради војног и политичког рада. Арксост њихових агитатора је велика".¹⁰⁾

После многоbrojnih борби које су вођене на левој и десној страни Јужне Мораве и зверства које је извршио окупатор заједно са домаћим издајницима над народом, окупаторске и домаће снаге су покушале да се учврсте, али у томе нису имале успеха. Ма да је и даље довлачио полицију и многобројне квислиншке и окупаторске формације на овај терен, ма да је хашено, стрељано, интернирано и говорено да су уништени Црвена армија и

партизански одреди, окупатор се све мање осећао безбедним и све више у блокади.

Поред војног извештаја, ОК КПЈ Лесковац износи и партијски рад о коме каже: „СК Јабланица се стабилизује, његов рад напредује. Створена је још једна партијска јединица... У Срезу (без сектора Горње Јабланице) одржано је 25 организованих конференција, са 325 присутних и 48 спонтаних са 572 присуственима. Овај рад обухватио је 22 села.“

Потом се у извештају истиче да је „СК Лесковац слабо радио. Може се рећи да је тек сада организован. Чланови СК-а су дојучешти борци и партијски радници.“

За Срески комитет Топлице се каже да није послао извештај из кога би могао да се да нека слика рада и активности и ОК КПЈ Лесковац извештава да ће послати члана ОК КПЈ Лесковац и Топлицу, да извиди ситуацију у ОК КПЈ Топлице.¹¹⁾

Сва писма која шаље ОК КПЈ Лесковац — ПК КПЈ за Србију су комбинована подацима о политичкој и војној ситуацији на терену.

У ово време послата је нова шифра за узајамну везу између ОК КПЈ Лесковац и ПК КПЈ за Србију. Истакнута је нова ситуација и о једној видној манифестацији сарадње Драже Михајловића и Недића.

Уочена је појава дезертерства после борбе на Гајтану и сигнализирана је опасност среским комитетима КПЈ од стране ОК КПЈ Лесковац; овај партијски комитет упозорава их да је предузете израду и спровођење планова за војно и морално-политичко подизање партизана.

ОК КПЈ Лесковац је дошао до закључка да до максимума и са највећом пажњом мора да се посвети учвршењу среских комитета, јачању и подизању морално-политичке свести код људи у одреду итд. Одлучено је да се што пре одрже партијска саветовања на којима ће се изложити политичка ситуација, војни положај и на основу партијског и војног материјала донесу хитне мере за извршење основних задатака. Исто тако закључено је да одрже партијска саветовања у батаљонима.

ПК КПЈ за Србију је упозорио ОК КПЈ на проблем курирске службе и наглашава да је он одговоран за целокупан проблем веза између њега и њих, као и између ОК Врање.

Партијска организација Јужне Србије омогућавала је везу између ПК КПЈ за Македонију са ЦК КПЈ Југославије, као и везу између ПК КПЈ за Србију и њих.

Из писма од 21. маја 1943. године ОК КПЈ Лесковац се најбоље може видети да је територија ОК КПЈ Лесковац била спона између Врања, Ниша, Зајечара, Крушевца, Космета и Македоније, с једне, и ПК КПЈ за Србију, с друге стране, јер се у њему каже: „Шаљемо нови материјал. Увек нам повратите шта сте све примили и како сте примљени материјал расподелили, јер не заборавите да од тога, што примате морате неизоставно и редовно да шалете одговорајући део за околне округе Врање, Ниш, Зајечар, Крушевач, Македонију и Космет.“¹²⁾

У пролећној офанзиви на левој обали Јужне Мораве, поред осталих, погинуо је и Ратко Павловић. Због тога се јавила потреба да се са територије ОК КПЈ Лесковац пошаљу људи који би са ОК КПЈ Врање и штабом Другог јужноморавског одреда окупили, учврстили и морално ојачали одред. ОК КПЈ Лесковац одмах им је послao заменика команданта Првог јужноморавског НОП одреда а кас-

није, после интервенције ПК КПЈ за Србију, и Ристу Антуновића Бају.

У мају 1943. године формирана су два српска комитета на терену Топлице. СК Јабланице почeo је да се стабилизује и партијске ћелије бољшевизирају. ОК КПЈ Лесковац имасталне везе са свим комитетима и покушава да их стабилизује. Партијска саветовања су одржана у свим српским комитетима сем у СК Топлице, због потере у Морави. У ово време нарочито је указивана велика пажња формирању партијских актива. Неке партијске јединице објективно су почеле да прерастају у општинска партијска руководства.

Мрежа партијске организације у првој половини 1943. године се разгранала. С обзиром на ту разграднатост појавила се и потреба за формирањем руководства у општинама и рејонима, јер српска партијска руководства нису могла лично да држе многобројне партијске ћелије. Због тога је формиран општински комитет за Гајтан—Лаце, а стварају се и рејонски комитети у Пустој Реци и Поречју. Задатак ових рејонских комитета био је првенствено у томе да стварају нове партијске организације у селима, где је за то било услова.

Међутим, запажајући ширење НОР-а, контарреволуционарне снаге се групишу око Дражиних руководилаца и „команданата“. Они развијају широку усмену и писмену агитацију, одржавају зборове и конференције на које силом довлаче селаке. Некадашње четничке масе Горње Јабланице су у презирању. Из заплењених документа се види да четнички прецењују или потцењују наше снаге. Истичу да су партizани лукави, имају доста аутоматског оружја и да су добри стрелци, да имају своје јатаке и да је њихов број велики.

Да би повео борбу против ових снага, штаб Првог јужноморавског одреда тражи да се формира бригада која би омогутила предауз у офанзиву и спровела доследно наређење Врховног команданта о нападу на веће гарнизоне.

Бригада би омогућила организацију лентину, а политички би активирала нове масе родољуба, подигла увереност у нашу неисцрпну снагу, убрзала би процес диференцирања у бившим четничким масама; и најзад, бригада би у садејству са другим јужноморавским НОП одредом и одредима Космета, Озрене, Сврљига и даље у Србији ојачала снагу НО борбе; осим тога, она би контролисала терен према који би се протезао до Краљева на северу и Врању на југоистоку, Ибра на западу и Мораве на истоку.

Опет се поставља питање зашто није дошло до формирања једне овакве војне јединице, када се зна да у писму Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију од 10. јуна 1943. године упућеном штабу Првог шумадијског НОП одреда стоји недвосмислена наредба да створи 4. ударни батаљон, који би касније прерастао у бригаду.

У наређењу Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије од 29. јуна 1943. године штабу Првог јужноморавског НОП одреда каже се: „У вези са нашом одлуком да се на терену вашег одреда формира НОП бригада наређујемо вам следеће: од три батаљона: Кукавичког, Јабланичког и Јастребачког издвојијете 60—70% људства (руководилаца и бораца) и формирати 2. ударни батаљон и то I бат. од бораца Кукавичког и дела Јабланичког бат. а II ударни батаљон од бораца Јастребачког и дела Јабл. бат. За ударне батаљоне одабрајете до-

бре борце и дисциплиновање и снабдете их са довољно аутоматског оружја. Штабове батаљона поставијете од најбољих војних и политичких руководилаца штаб одреда.

„Ударни батаљони остају под командом Штаба одреда и оперисаће на терену одреда... Стварање бригаде не треба схатити као расформирање Одреда. Од преосталог људства формирајте три батаљона: Кукавички, Јабланички и Јастребачки бат. под вашом командом са задатком да се ојачају. Они ће оперисати на своме терену. Појаве бригаде на вашем терену створиће услове за њихово јачање, већи политички утицај и успешну борбу.“

„Разлика између уд. бат. и ових других је у квалитету бораца, челичној дисциплини која влада у уд. бат., у наоружању и у већој покретљивости и повезаности за одређени терен.

„Постављене вам задатке извршићете до 25. августа о.д.“¹³⁾

У писму ПК КПЈ за Србију ОК КПЈ Лесковац од 30. јуна 1943. године о припремама за стварање бригаде и мерама за спречавање реквизиције истиче се: „У прилогу вам шаљемо писмо Гл. штаба, Штабу вашег одреда у вези са припремама за стварање ударне бригаде на вашем терену. Из вашег одреда ће се припремити два батаљона за бригаду, а из Врања и Расе, што један тако да ће се крајем идућег месеца доласком представника Гл. штаба и ПК створити бригада и одредити штаб бригаде. Бригадом ће непосредно руководити Гл. штаб.“¹⁴⁾

ОК КПЈ Лесковац је тако упозорен да предузме мере како би појачао војно стање одреда, извршио мобилизацију и развио најширу активност на прикупљању оружја и муниције и стварању повољних база за рањенике. Да изврши све припреме за спречавање непријатеља да опљачка летиту итд.

Из наређења Главног штаба НОВ и ПОЈ, као и из писма КПЈ за Србију, није јасно да ли треба формирати бригаду или остати на формирању ударних батаљона. Јер оно што треба да одликује бригаду у поменутом наређењу се односи на ударне батаљоне. Изгледа да овде нису пречишћене две ствари. Право да ли је на основу оваквог смешног наређења и упутства ПК КПЈ за Србију могло да дође до формирања бригаде на југу Србије и друго да ли су ПК и Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију сматрали да и овде треба формирати прво ударне батаљоне, па тек онда бригаду, како је то лепо објашњено штабу Првог шумадијског НОП одреда од 10. јуна 1943. године.

На територији Првог јужноморавског НОП одреда половином 1943. године било је око 120 Немаца, 3.200 бугарских војника, 1.400 недићевских и око 1.000 четника Д.М. Због тога се у будућем плану Одреда као приоритетни задатак поставља борба против окупатора и домаћих издајника, заштита летине, акција на прузи, као и војничко ликвидирање дражићеваца на терену Јабланице Косаонице и дела Топлице.

ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКИ И ОБРАЗОВНИ РАД НА ЈУГУ СРБИЈЕ У 1943. ГОДИНИ

У 1943. години осећала се велика потреба за политичко-идеолошким и образовним узди-

зањем чланова КПЈ, јер се Партија омасовљавала и те нове, младе чланове требало је уздаизити и упознавати са теоријом марксизма-лењинизма, као и са нашом револуционарном праксом. Због тога су се на југу Србије одржавали десетодневни и седмодневни партијски курсеви, поред обавезног рада на проради партијског материјала, једанпут недељно у партијској ћелији.

ОК КПЈ Лесковац је направио, план одржавања партијских курсева за политичко и теоретско уздаизање чланова КПЈ. За теме ових курсева предложене су: 1) народнослободилачка борба нашег народа и улога КПЈ, 2) Истинска народна, истинска демократска власт НОО, 3) О фашизму, 4) Материјализам, 5) Национално питање, 6) 1, 3, 4, 5 и 6. глаза Историје СКП (б), ПК КПЈ за Србију од 15. маја 1943. године је одобрио план о курсевима и сугерира да би било потребно да сви срески руководиоци прођу кроз њих и упозоравају да се курсеви не држе на једном месту за цео округ, већ по срезовима, а за чланове КПЈ из Одреда да се курсеви по батаљонима, као и да се води рачуна о конопирацији приликом стварања групе.¹⁵⁾

Почетком јуна 1943. године одржан је кратки семинар са члановима среских комитета Партије и СКОЈ-а и секретарима основних партијских организација у Пустој Речи и Попрећју. На семинару је обраћено више тема из партијске изградње и текуће партијске политике.

Први курс при СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу почeo је 6. јуна 1943. године. Курсу је присуствовало 12 чланова из три партијске организације и три члана СК-а Јабланице, 22 члана СК СКОЈ-а и секретар ОК СКОЈ-а. Курс је држан и то да не би трпео партијски рад. Посетиоци курса су осећали велику радост због првог озбиљног учења марксизма-лењинизма. И поред тога што је половина курсиста радила дању и сеоске послове, а курсеви се одржавали при чкиљавој светlosti, они су показали веома лепе резултате у савлађивању програма.

Један такав семинар водио је Видоје Смиљевски, секретар ОК КПЈ Лесковац у Лапотинцу, а у Конјијеву је семинар водио секретар СК-а Миљаја Радовановић. Поред ожудних средстава и под тешким ратним условима, курсеви су завршавани са успехом.

Преко партијске „технике“ окружних комитета на југу Србије чланови КП су редовно упознавани са ратном ситуацијом код нас и у свету, али то може бити тема за посебну обраду.

ОК КПЈ Ниш септембра 1943. године организовао је седмодневни семинар у Алиповцу у коме је учествовало 14 чланова КП. Курсом су руководили Душан Тосковић и Конрад Жилник, чланови ОК КПЈ Ниш.

Од 3. до 9. новембра 1943. године, одржан је курс за чланове КП, позадинске раднике и војне руководиоце у Црној Трави. 10. новембра почeo је други курс који је почeo у Загужју, да би преко Славијева, Млачишта, Степановца, Обрадовица и Санченкинца, завршио у Тодоровцу. Овај курс је трајао 15 дана и сваког дана је прелазио из махале у махалу, из села у село. Таквих курсева на десној страни Јужне Мораве било је више, а организовао их је ОК КПЈ Врање. Треба истаћи да је на овим курсевима одзив био огроман. Чланови КП су под најтежим условима учили да би себе узdigли, како би корисно послужили НОР-у.

На свим овим курсевима у Црној Трави, Пустој Речи, Поречју и другим местима учило се углавном по истом програму. За све ове курсеве постојало је велико интересовање слушалаца, чланова КПЈ.

РАД КПЈ НА ТЕРИТОРИЈИ ОК КПЈ ЛЕСКОВАЦ, ОК ВРАЊЕ И ОК КПЈ НИШ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1943. ГОДИНЕ

У другој половини 1943. године на терену јужне Србије водила се највећа борба против четника А.М. и осталих припадника контроверзије. Велике борбе против четника А.М. отпочеле су 26. јула 1943. године а завршиле су се 21. августа. Уочивши намере четника, штаб Првог јужноморавског НОП одреда са Расинским НОП одредом напао је у Горњем и Доњем Реткоцеру, са којим су почеле вишедневне борбе у циљу уништења четничког покрета и ослобођења територије. Половином августа четници су напали партизанске снаге са југа, запада и севера. Но, намера четника је јучена, и очекујући овај напад четника, штаб одреда је уз помоћ ОК КПЈ Лесковац извршио мобилизацију народа и запосео погодне положаје за оружану одбрану слободне територије. Овај очекивани напад коначно је почeo 13. августа четници су напали у сарадњи са деловима 27. бугарске дивизије. После кратке или жестоке борбе непријатељ је одбачен дубоко у Косаоницу. Четници су покушали још један продор или су на Соколовом вису до ногу потучени, тако да је и овај покушај четника да се утврде у Јабланици пропао. Њихов пораз имао је значајне војничке и политичке последице. Исто тако и други јужноморавски НОП одред извео је више акција, а у августу су у саставу одреда формирани и ударни батаљони.¹⁶⁾

Партизански НОП одреди на југу Србије успели су да са јесени 1943. године покрену јнатан део народа за борбу против окупатора и домаћих издајника. На територији јужне Србије у другој половини 1943. године постојали су виши органи народне власти, команда места и команда подручја. Учвршћена је партијска организација, створене су на целом подручју срески комитет КПЈ, срески НОО и многобројна руковођства друштвено-политичких организација АФЖ-а, УСАОЈ-а и др.

Снажно нарастање НОР-а у Србији и Македонији, а с обзиром на ратну ситуацију и грлисање НОВ према Србији она почине у овом периоду да добија особиту важност у плановима немачке врховне команде. Све окупационе снаге и квислиншке јединице прециле су ради ефикаснијег руководења под нето-средњу команду начелника штаба групе армија „Е“ генерал Фелберу. Немци су планивали доста јаке снаге за ослобођење и обезбеђење комуникације Београд—Лариса.

Међутим, Немци због капитулације Италије били су принуђени да крајем 1943. године упuste већи део својих снага у крајеве које су дотле држали Италијани. Због тога нису могли да се држе свога плана, па су уместо својих трупа, у Србију довукали нову 25. бугарску дивизију и наредили Недићу да појача Српски добровољачки одред. У то време још чвршиће су се повезали са четничкима Другим Михајловићем и покушали материјалном помоћи да поправе пољулани положај четника, у чему нису успели. Од 5. бугарске армије у Македонији захтевали су већи активност ка рејону Куманово — Црна Трава — Врање.

Поред добро припремљених планова непријатеља, наше снаге у овом делу Србије, а нарочито у последњим месецима 1943. године и током зиме 1943/44. наставиле су све јаче нападе на непријатеља свих боја и без предаха га тукле на сваком кораку.

У другој половини 1943. године, на терен ОК-а Лесковац и ОК-а Врање долазе Благоје Нешковић, Драги Стаменковић, Недељко Каричић и др.

У току јула извршена је реорганизација СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, јер је до тадашњи секретар овог комитета отишао за секретара СК КПЈ у Пасјачи, а нови секретар СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу постао је Милан Момчиловић. У исто време реорганизован је Градски биро КП за Лесковац. Секретар бироа био је Добривоје Аранђеловић. Биро је, сем у граду, радио на организовању власти у селима на домак града (Миланово, Стопање, Винарце, Прибој, Печењевце, Душаново, Подримце, Брестовац итд.).

Обично су срески комитети одржавали своје састанке петнаестодневно, а по потреби и чешће. На тим састанцима вршена је анализа опште политичке ситуације у срезу. Рад је анализиран по секторима. Дискутовало се о појавама и раду непријатеља и усвајани су одговарајући закључци за његово уништење. Предмет разматрања је и организационо питање, будност, дисциплина, критика и самокритика итд. Разматран је рад НОО, СКОЈ-а, АФЖ-а позадинских органа власти итд.

Срески комитети су били повезани са војском. Веза између ОК и одреда била је непосредна. Секретар партијске организације одреда био је члан ОК-а, а секретар батаљонског бироа је члан СК-а.

У септембру 1943. године поново долази до реорганизације СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, одлаком Милана Момчиловића, за секретара је дошао Игњат Мильковић.

Главни задатак партијске организације у септембру и октобру је мобилизација људства за Прву јужноморавску бригаду. Но, разумљиво је да и остали рад није био занемариван, као помоћ народноослободилачким одборима на прикупљању хране, одеће, муниције, спремању суве хране, као што је хлеб, препек, спремање зимнице, плетење чарапа итд. Затим, поред прикупљања прехранбених артикала било је прикупљање прилога у ногу, тако да су поједини артикли куповани тим новцем, за потребе војних јединица.

На састанцима партијских руководстава и партијских ћелија, сваки члан КПЈ је обавезно изложио колико је одржао организованих састанака и са колико је њих појединачно разговарао.

Чланови рејонских комитета, а по могућству и чланови среских комитета долазили су на састанке партијских организација у селу и тумачили политичку ситуацију, а чланови партијских организација су затим тумачили и објашњавали војно-политичку ситуацију широким народним масама.

Упоредо са јачањем и развијањем народноослободилачке борбе и оружаних војних јединица на југу Србије развијале су се и јачале партијске организације, НОО, СКОЈ, АФЖ итд.

Како што смо раније истакли, почетком септембра на слободну територију Пусте Реке долази Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ

за Србију. На тај начин покретом у Србији практички је руковођено одавде. Степен до кога се на тој територији био развио НОП, како у организованости партијских јединица и њиховом броју и масовности, тако и у оружаним формацијама — потпуно је не само оправдао, него и трајио једно овакво решење. У то време долазе у Лесковац Алимпије Марковић и Драги Стаменковић, који заједно одлазе на слободну територију. Благоје Нешковић на терену Пусте Реке одржао је читав низ саветовања са ОК Лесковац—Топлица и штабом Првог јужноморавског НОП одреда. Тада је донета одлука да се формира бригада па је о томе и донета наредба Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију. Прва јужноморавска бригада, је формирана 11. октобра и тој свечаности присуствовали су борци Првог јужноморавског НОП одреда и мноштво народа из Пусте Реке. Прва бригада је водила против Бѣгара, Немаца, четвртика неколико великих бојева који су омогућили даље разгарање борбе и даље формирање бригада на овом подручју, а потом отишla пробијајући се борбом за Босну.

Са бројчаним јачањем партије у округу Лесковац и са ширењем мреже територијалних организација, партијска организација је показала извесну типост у раду, није се држала круто датих организационих облика. Тако је формирана рејонске комитете, а на територији Топлице, идући за потребом непосреднијег и ефикаснијег руковођења, формирано је крајем 1943. године Поверенство КПЈ.

По формирању прве бригаде све партизанске јединице од сеоских стража и команди места, па до бригада, у ово време настале су великим брзином. Уочавајући све то чланови ПК КПЈ за Србију са овог терена донели су одлуку да се на југу Србије формира још једна бригада, што је учињено 21. новембра 1943. године. Велики успех у борби противу бугарских фашиста постигао је Други јужноморавски НОП одред. Он је помогао у формирању Трнског партизанског одреда. Такође је пружена помоћ у формирању Кумановског НОП одреда. Ради заједничких акција Светозар Вукмановић Темпо у свом писму ОК КПЈ Врање налаже формирање заједничког оперативног штаба за Други јужноморавски, Кумановски и Косметски НОП одред у коме каже: „... 1) Потребно би било остварити заједнички оперативни штаб између вашег и Кумановског па евентуално и Косметског.“¹⁷⁾

Развој многих народноослободилачких организација на терену ОК КПЈ Врање захтевао је њихово обједињавање. Због тога је 28. октобра 1943. године одржана Прва окружна партијска конференција за округ Врање у селу Обрадовцу. На свој конференцији су разматрани: војно-политичка ситуација; политичка активност и организациони проблеми партијских организација; рад ћелија на војним задацима у позадини и јединицама НОВ и ПОЈ; рад СКОЈ-а и АФЖ-а; о партијској техничкој ОК-а и СК-а и о ликвидацији непријатеља итд.

Одлучено је да се скојевски рад прошири и да се у најскорије време приступи формирању крупних војно-оперативних јединица, да се и даље продубљује већ успостављена веза са Македонијом и Бугарском и да се посвети већа пажња НОО и др. организацијама, да се и даље јачају војно-територијални позадински органи. После ове конференције на територији ОК Врање почeo је нагли развој Партије, НОО СКОЈ-а и др. друштвено-политичких организација, као и живљи идеолошко-политич-

ки рад. У исто време одржана је окружна конференција СКОЈ-а.

Први јужноморавски НОП одред ствара Горњојабланички батаљон за прихватање људства са Космета.

Ради продирања на Карадак дат је задатак Обрену да образује Срески комитет Прешево, с тим да му ОК Врање указује пуно помоћи.

На територији КПЈ Ниш оформљено је међупартијско руководство које је обухватило 80 омладинаца. Формирана је чета од 30 људи. Душан Тасковић Срећко се вратио са анектиране територије, али том приликом се нашао са Драгим Стаменковић и Недељком Каракићем, који су помогли организационо сређивање ОК Врање и ОК Ниш. ОК Ниш се повезао са Пиротом јер су у њему била два члана КПЈ који су показали добре резултате. Урезу нишавском повезали су се са већим бројем села, а на терену су остала да раде два партијца. Успостављене су везе са свим околним одредима, а зајечарском ОК КПЈ упућени су сви материјали и писма.

Рад на територији ОК КПЈ Ниш је почeo да се развија или је тошло веома споро, што је условило и закашњење у формирању виших партијских органа и виших органа народне власти.

7. и 8. новембра 1943. године на југу Србије одржана је величанствена прослава поводом октобарске револуције. Најсвечаније славље одржано је у слободној варошици Црној Трави, која је тога дана била украшена. На прослави је било неколико хиљада људи. Том приликом одржан је митинг на коме су говорили Благоје Нешковић и Драги Стаменковић. У току прославе реорганизован је и други јужноморавски одред: од постојећа три батаљона формирано је пет!

Велике прославе организоване су и у другим местима, али нарочито је запажен велики збор у Бубличкој реци, на коме је било присутно више стотина људи. Значај овога збора је у томе што су бугарске фашистичке снаге биле удаљене свега пет километара!

Расположење народа за борбу је било веома добро. Недостајало је само наоружање.

Крајем 1943. године формирани су СК Морава и среско поверилиштво за Горњу Јабланицу и СК за Косаоницу. У округу је било присутно више стотина људи. Значај овога и преко 50 партијских актива и једно среско поверилиште са око 260 чланова и 90 кандидата.

У Пустој Репи и доњем делу Јабланице постојала су три рејонска комитета КПЈ. Први рејонски КПЈ обухватио је простор од Шарлинци па све до Зоровца.

Други РК КПЈ обухватао је територију од Стубле до Сувог Поља. Имао је четири партијске ћелије са 20 чланова. Постојало је и шест партијских актива са 19 чланова.

ОК КПЈ за Лесковац у ово време испољавао је веома живу активност. Стално је одржавао састанке и на њима третирао веома важна питања за развој НОП-а, а све ово се најбоље може видети из дневних редова овога форума.

Дневни ред састанка ОК КПЈ Лесковац од 9. новембра 1943. године био је следећи:

- 1) Извештај секретара
  - а) нове директиве (оцене рада штаба)
  - б) прорада материјала

- в) војно-политичка ситуација (развој догађаја у свету и код нас)
- 2) Организационо питање партије у Округу
  - а) развитак чланова, састав ОК-а, проверавање карактеристика и кандиндати, зачлањивање, активи
  - б) васпитни рад (курс, теоретски часови
  - г) финансије
  - д) дисциплина
  - б) критика и самокритика
  - е) конспирација
  - ж) будност
  - з) државље пред партијским непријатељем
  - и) техника

3) Политичко-просветни и културни рад

4) Војни рад (II бригаде)

5) НОО

6) АФЖ

7) Омладина, СКОЈ, УСАОЈ

8) Разно¹⁸

Из постављеног дневног реда да се видeti о каквим се питањима дискутувало и какве су доношene одлуке.

Чланови ОК-а били су информисани о свим питањима од интереса за рад Партије. Изнети су детаљни подаци о среским комитетима и партијским организацијама на терену.

Поред среског поверилиштва овај СК КПЈ за Пусту Реку имао је четири рејонска комитета.

На терену Косаонице, када је формиран СК КПЈ, постојала су три општинска руководства и један рејонски комитет са три партијске организације и дванаест партијских актива, са 31 чланом КПЈ и девет кандидата у војсци, 18 чланова КПЈ и осам кандидата.

На територији СК-а Јастребац било је 17 партијских актива; предвиђено је формирање 22 партијска актива, један партијски комитет који држи девет села од три члана и три партијске организације.

У Добрину су формирани два општинска комитета од по три члана. На територији СК КПЈ Јастребац био је 31 члан и седам кандидата.

На састанку од 20. XI 1943. године одлучено је да сваки СК има свој радио апарат, да СК пронађу једног или по два члана који би слушали радио вести, а склониште тих људи тако обезбедити да их непријатељ не би могао пронаћи.

Четници Драже Михајловића губе подршку из Лондона и повезују се са окупатором који их наоружава за борбу против НОП-а. Због тога се намеће задатак да се четници политички дискредитирају, а да војнички буду уништени. Четници су проценили да партизани имају 1.600 бораца, што је био знак да је њихова обавештајна служба добро радила.

Једна од података је била попуна среских комитета. Истакнуто је да срески комитети треба да се посвете политичком раду. На овом састанку је одлучено да се формира Окружни НОО и створе срески одбори АФЖ-а. Констатовано је да је политички рад неорганизован и дате су инструкције како он да се организује. Закључено је да се одржи конференција учитеља, а усвојена је организациона шема Партије у војним јединицама.

На основу прибележака Милитоја Ковачевића, члана ОК КПЈ Лесковац, у могућности смо да изнесемо још један дневни рад ОК КПЈ Лесковац од 22. децембра 1943. године а он изгледа овако:

- 1) Извештај секретара
    - а) нове директиве
    - б) прорада материјала
    - в) војно-политичка ситуација
  - 2) Организационо питање у округу
    - а) Окружно поверилиштво
    - б) зачлањивање кандидата из партијских актива
    - в) васпитни рад курсева
    - г) партијске финансије
    - д) техника
  - 3) Политичко-просветни и културни рад
  - 4) Војни рад
    - а) О одредима акције
    - б) О позадинској војној власти
  - 5) НОО
    - а) досадашње слабости у раду НОО и корените слабости
    - б) о мерама за јачање народне власти
      - 1) дезвијација чланова НОО
      - 2) подизање свести одговорности чланова НОО
      - 3) осамостаљење НОО
      - 4) појачање контроле партије у НОО
  - 6) АФЖ
  - 7) Омладина
  - 8) Реферат друга Бон. о нац. питању
  - 9) Разно

Тада су донети закључци и то: да се врши мобилизација за Први јужноморавски НОП одред и Другу бригаду. Да Команде подручја поставе командама места, да све пријављене борце за Одред или бригаду пошаљу одмах, да Партија и СКОЈ стално шалу ноћне борце за Одред и Бригаду, да команде места остану са по 10 пушака, команде места у Миљковцу и Гајтану са по 20.

Потом је прорачиван материјал о будућој држави и речено је да ће будућа држава да се изгради на федеративном принципу, а то значи да су већ одлуке другог заседања АВНОЈ-а биле познате на југу Србије.

Упозорено је на будност у Партији и истакнуто да непријатељу треба онемогућити ако покуша да у наше редове убаци своје лъуде. Да су активност, дисциплина и редовно плаћање чланарине битан услов за опстанак у Партији. Неиспупчавање макар и једног од ових услова повлачи одговорност, па чак и искључење.

О војно-политичкој ситуацији је речено да је одржана конференција у Техерану, што значи да су се односи између савезника про-дубили, а на фронтовима савезници уништавају немачку ратну машину.

Борбе у Косанчићу и Барју нису добро искоришћене за разобличавање четника Драге Михајловића и њихове сарадње са окупатором. Први пут се помиње да треба организовати обавештајну службу преко позадинских органа власти Команде подручја и Команде места и да не треба убудуће да се ослањају на обавештења НОО.

Состав среских комитета и број чланова КП и кандидата на територији ОК КПЈ Лесковац и број партијских организација и актива изгледа овако: СК (Л-Ставра, Орлова,

Алекса, Сотир, Милан (СКОЈ), Четири сеоске јединице, два рејонска комитета са 27 партијаца, без Лесковца; СК/Ј — Ицко, Зека, Чича, Стојанча, Цана, Мићун, Батило (СКОЈ), има поверилиштво за Г. Јабланицу, 4 РК КПЈ, 13 партијских јединица, 38 партијских актива, 86 чл. и 45 кандидата без војске, а са већим укупно 112 чланова; СК Пр. Жика, Вук, Мика, Озрен, Милутин, Петроније, Бор.

Окружно партијско поверенство за Топлицу — Сеља, Јосиф, Тодор (без података колико имају организација и партијских актива.)

СК — Доб. 37 чланова, 16 кандидата, 18 партијских актива.

СК — Јастр. Дамњан, Тоза, Попче, Мића, Живко, СКОЈ Милић, 11 чланова КП са СК-а, 12 кандидата и 9 партијских актива.

СК — Кос. без података и СК — Мор. 8 чланица КП са СК-а, 2 партијске јединице и 4 партијска актива.

Критички се истиче да је квалитет кадрова слаб и да партијци морају да се оспособе да буду руководиоци маса. Да кандидати нису конспиративни итд.

Партијски материјал се губи и не споређују га правилно. Завршени курсисти не преносе знање које су стекли. При про- светном одбору да се припреми делегатска група, која би обилазила села, давала при- ређбе, академије и концерте.

У окрупу постоји 28 општинских НОО, 121 сеоски НОО и пет среских НОО. На овом састанку се помиње да је изабран Окружни НОО са 251 члана¹⁹.

На овом састанку се први пут дају подаци о садборима АФЖ-е и из истих података се може закључити да су постојали сречки одбори АФЖ-а на територији Пусте Реке и Јабланице, Лесковца, Добрчика и Пасјаче, као и Окружни одбор АФЖ-а.

После исцрпљеног дневног реда констатовано је да су испољене слабости у раду. Да се не поклањаја довољна пажња властитном раду. Да се због тога испољава недовољна борбеност код бораца, а да су се чланови штаба уљуљкали поститутим успесима. Да недостаје план рада и да сектори нису дољно разграничени. Да се на раскринавању четника Драже Михајловића мало урадило, а да су зато постојали услови, јер је могла да се потражи помоћ од чланова ПК, да постоји материјал и драгоцено уметничко дело. У раду се испољава аљкавост, лабавост и несудност, а то се све одражава на рад читаве партијске организације. Истакнуто је да је запостављен Лесковац и његова радничка класа, као и да је запуштен терен иза Кукавице; војска се налази у дефанзиви. Тражи се већа одговорност, већа организованост и више система у раду члanova ОК-а. Поншто предстоје огромни задаци пред комунистима и још веће тешкотије у раду, захтева се да се проблеми садмах решавају, појаве проучавају и на основу њих предвиђају наредни заједнички одбор РСКО-а.

Члан ПК КПЈ за Србију Драги Стаменковић је вероватно присуствовао овом састанку, јер он у свом извештају ПК КПЈ од 2. јануара 1944. године каже: „... 7) Били смо на састанку ОК-а Леск. На њему је била изнесена маса грешака у народноослободилачким организацијама, као и теренском раду. Сам ОК-а је донекле запоставио Партију, посвећујући се више народноослободилачкој организацији.“

ганизацијама (не набрајам све слабости јер ће вам ОК-а о томе писати). Одлучили смо да се држе нижи партиски курсеви као и курсеви за скојевски кадар.²⁰

Из овог извештаја се види да је на по-
зив руководства са територије лесковачког
ратног округа у Лесковац дошао Десимир
Јововић Чича, секретар ОК-а Ниш; да су
формирали Одред од 100 људи и да имају
три крија СК-а без партиских белија и ак-
тива, а да имају неке НОО и активе СКОЈ-а.
Овај долазак Јововића је био од велике ко-
ристи за њега јер је присуствовао неким пар-
тијским састанцима и стекао драгоцену ис-
куште за партиски рад на територији ОК
Ниш.

Из свега изложеног може се закључити да
је 1943. година била година у којој се народ-
ноослободилачки рат на југу Србије консо-
лидовао и разбуктао, захваљујући системат-
ском раду ОК КПЈ Лесковац и помоћи коју
је пружао ПК КПЈ за Србију.

У ово време народноослободилачки рат
на југу Србије бележи крупне успехе, а о
тим успесима у лесковачком ратном округу
друг Видоје Смилевски каже: „...Најзначај-
нији резултати политичког рада и Партије
и других свесних снага у Лесковачком окруж-
гу су, несумњиво постизнути у стварању чвр-
стог политичког моралног јединства широких
народних маса, у њиховом упознавању са ци-
левима Ослободилачке борбе, у изолацији и
распринкању издајничке избегличке владе у
Лондону и њихових слугу у земљи и на са-
мом терену Лесковачког округа.

„...Без икаквог прекида организације су
издавале и растројале огроман број летака,
саопштења, листова и билтерна, који су инфор-
мисали народне масе о актуелним политичким
и војним звијездима у свету, у нашој земљи и
у самом округу. Свакако треба истаћи једну
посебну публикацију Окружног одбора на-
родног фронта и Окружно ослободилачког
народног одбора издату крајем 1943. године
у више стотина примерака. Ради се о публи-
кацији: Документи о издаји Драже Михај-
ловића, у којој су се са датим техничким
могућностима по први пут у писменој фор-
ми пружила прилика нашој јавности у Ок-
ругу да се упозна са низом организованих
документата о издаји четника Драже Михај-
ловића, заплењеним приликом разбијања ни-
за четничких штабова од стране јединица
наше војске током 1943. године.

У току лета 1943. године формирани су
општински народноослободилачки одбори, зат-
им срески народноослободилачки одбори, а
крајем 1943. године формиран је Окружни
народноослободилачки одбор. Сви ови народ-
ноослободилачки одбори под руководством
Партије одиграли су велику улогу у ствара-
њу јединства народа и дали огромну матери-
јалну помоћ народноослободилачкој борби и
у мобилизацији нових снага под паролом
„Све за фронт, све за победу“.²¹

На крају треба истаћи да овим радом
нисмо претендовали да обухватимо целоку-
пан рад партиске организације, јер партис-
ки рад у војци, партиској техничкој, партис-
ким везама су посебне теме о којима ћемо ра-
справљати другом приликом.

Наша је намера да овим радом подстак-
немо учеснике, а поготово руководиоце НОР-а
да саопште своја сећања о многобројним пар-
тијским састанцима, о проблемима који су

на њима третирани и како су решавани, ка-
ко би нам та искуште послужила у нашој
данашњој самоуправној пракси.

Б Е Л Е Ш К Е

1. Хранислав Ракић: КПЈ Лесковачког
ратног округа у 1943. години, Лесковачки
зборник V, Лесковац 1965. стр. 119—133.

2. Др Миливоје Перовић: Лесковац у ра-
ту и револуцији, Београд 1968. стр. 309—315. У
моме раду КПЈ Лесковачког ратног округа у
1943. години, на стр. 122, као и у поменутој
књизи на стр. 314 наводи се да је у ОК КПЈ
за Лесковац ушао Жива Чиклован 1943. го-
дине, што је неприхватљиво, јер је каснијим
испитивањем утврђено да Жива Чиклован
није био члан ОК КПЈ за Лесковац, а у
ОК-а је том приликом ушао Стојан Миленко-
вић, кога убрзо замењује Радован Пантовић,
чији је сектор рада био рад с омладином.

3. У поменутом раду КПЈ Лесковачког
ратног округа у 1943. години на стр. 121, на-
вео сам да је ОК КПЈ за Врање формиран
почетком марта 1943. године. Међутим, овај
подatak је непоуздан и каснијим проверава-
њем сам утврдио да је овај партиски орган
формиран између 15. и 21. фебруара
1943. године, што се види из извештаја који
су ОК Врање и С. Вукмановић Темпо послала-
ли ПК КПЈ за Србију о овом догађају.

4. Сећања Видоје Смилевског која поседу-
је Народни музеј у Лесковцу.

5. Зборник докумената и података о на-
родноослободилачком рату југословенских
народа, том I, књ. 5, Београд 1954. стр. 57/58.

6. Исто, стр. 82—87.

7. Нав. сећање В. Смилевског.

8. Д. Жиковић и др. Ниш у вихору осло-
бодилачког рата (1941—1945), Нови Сад 1968,
стр. 388—396.

9. Исто, стр. 397—400.

10. Зборник докумената и података о на-
родноослободилачком рату југословенских
народа, том I, књ. 20, Београд 1965, стр. 335.

11. Види докуменат Историјског архива
ЦК СКС бр. 2705.

12. Х. Ракић, Нав. рад, стр. 126.

13. Зборник ... I, књ. 5, стр. 208.

14. Исто, стр. 209.

15. Х. Ракић, Нав. рад, стр. 126.

16. Ослободилачки рат народа Југослави-
је 1941—1945, Београд 1957. стр. 487/8.

17. Зборник ... том I, књ. 5, стр. 340.

18. За активност и рад партиске органи-
зације на територији ОК КПЈ Лесковац, ко-
ристио сам веома прецизне прибелешке Ми-
ливоја Ковачевића, члана ОК КПЈ за Леско-
вац у то време. Међутим, пошто су сви са-
станци расправљали питања по утврђеном
принципу, ми смо изнели ток рада са два
састанка ОК КПЈ за Лесковац крајем 1943.
године.

19. На састанку ОК КПЈ од 20. новембра
1943. године, одлучено је да се формира Ок-
ружни народноослободилачки одбор за Лес-
ковац и Топлицу. Тачан датум формирања
О НОО није познат, али се са сигурношћу
може тврдити да је формиран до 26. новем-
бра 1943. год. Ово тврђење заснива се на ос-
нову заједничког позива који је упућен 26.
новембра 1943. године „Народу Топлице, Ја-
бланице, Косаниче, Мораве и Лесковачког
среза“ од стране Окружног НО одбора за ле-
сковачки и топлички округ, штаба Друге

јужноморавске НО бригаде и штаба Првог јужноморавског НОП одреда. Према томе да О НОО за Лесковац и Топлицу није формиран у новембру 1943. године као дилема отпада.

Hranislav Rakić

TÄTIGKEIT DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI IN SÜDEN VON SERBIEN 1943

Der Verfasser folgt aufmerksam der Tätigkeit und Entwicklung der Parteiorganisationen im Jahre 1943. Die Tätigkeit und Entwicklung der Parteiorganisationen im Jahre 1943. Die Tätigkeit begrenzte sich jedoch nicht nur darauf, die Parteizellen und — organe in ihrer organisatorischen Arbeit zu befestigen, sondern auch den Waffenkampf selbst zu entwickeln, und damit

20. Зборник.. Том І, књ. 20. стр. 460/61.
21. Нав. сећања Видоа Смилевског.

alle Organisationsarten des neuen Staates, in erster Line die Obrigkeitorganisationen — Ausschüsse der Volksbesetzung. Zugleich wendet sich der Verfasser an die Teilnehmer der Ereignisse, sie mögen ihre Erinnerungen daran ans Tageslicht bringen und somit einer besseren Kenntnis derselben Ereignisse verhelfen.

Милан И. Обрадовић

Обавештајна служба и систем безбедности НОР-а на југу Србије за време другог заседања АВНОЈ-а

Изворна документација и подаци о раду партије и штабова НОР одреда и бригада о организовању обавештајне и безбедносне делатности на југу Србије за време другог заседања АВНОЈ-а налазе се у неколико архива, института и музеја. Сем неколико десетина докумената који се искључиво односе на тај рад, постоји обиље података у деловима извештаја среских и општинских комитета Покрајинског комитета КПЈ за Србију и ЦК КПЈ. Постоји и десетина докумената бугарских и немачких фашистичких окупатора и квислинга који говоре о овој активности.

* * *

Треба рећи да овај вид активности комуниста југа Србије до сада није обрађиван као издвојена тема. О њему су историчари југа Србије писали у својим научним радовима, монографијама, хроникама, чланцима, сећањима и приликом обраде и реконструкције појединих догађаја и збивања у НОР-у и револуцији на југу Србије. Међутим, све је то било узгредно и парцијално.

Ни мој реферат нема претензија да целовито осветли овај вид борбе комуниста, штабова, органа народноослободилачке власти и становништва на југу Србије. Њега треба схватити као прилог томе разматрању и да се унесе више светlostи на поприште овог аспекта нашеог ратовања и једне од важних функција НОР-а јер је Партија на југу Србије могла опстати, подизати народ на устанак и водити га у ослободилачку борбу и револуцију једино тако што је управо у народу, тој најширој основи обавештајне службе и безбедности НОР-а стварала и неговала осећај са-

мозаштите као основног императива опстанка и успешне борбе.

Да би се јасније сагледала улога обавештајне службе НОР-а и система безбедности током 1943. године и стекла предоца о значају доприноса ове активности, напорима и тешкоћама кадрова партије који су радили на овим задацима, као једне од важних функција нашег ратовања, на заштити партизанских снага и прибављању података о снази, стању, намерама и плановима бугарских и немачких окупатора и њихових слугу-четника и недићеваца, нужно је указати на састав, локацију и начин деловања обавештајно-полицијског и безбедносног апарата бугарских и немачких окупатора на југу Србије у то време.

Како је познато, у окупираниј Србији са седиштем у Београду налазила се немачка виша команда 65 за нарочиту употребу, потчињена команданту југоистока у Солуну. Поред војних ефектива (4 пешадијске дивизије и 10 батаљона за осигурање) ова група је имала и јаке полицијске снаге и обавештајни апарат.¹⁾

Подручје јужне Србије покривала је Трећа немачка подручна војно-управна команда (фелдкомандантуре) која је имала командну и управну групу, одељење пољске жандармерије и ратни суд. Подручје командантуре (војно-управне команде) било је подељено на команде места (ортскомандантуре) које су биле лоциране у Подујеву, Ђуприји, Прокупљу, Куршумлији, Власотинцу и Белој Паланци. Значи, и поред бугарског јаког обавештајно-полицијског апарата на југу Србије, био је присутан и немачки, ради одржавања система окупације, сигурности на окупираним подручјима и контроле цивилне управе и

саобраћаја, јер обезбеђивање тако важне артерије у снабдевању групе армије „Ф“ Немци нису смели то препустити Бугарима и квислинзима.

Осим тога, 20-та група немачке тајне војне полиције (ГЕП), као извршног и езекутивног органа АБВЕР-а налазила се у Нишу.²⁾

Југ Србије покривали су делови 5. бугарске окупационе армије, док су се на подручју Пирота и Зајечара налазила два пуча из 1. армије. Дуж демаркационе линије од Мицоре до грчке границе налазиле су се бугарске граничне јединице јачине две бригаде.

Подручје јужне Србије покривала је густа мрежа бугарске државне сигурности (ДС), као и органа обавештајне службе. Испоставе обавештајног одељења (РАЗУНАВАТЕЛНОГ ОДЕЉЕЊА — РО) биле су спуштене у батаљоне и пукове окупационих снага, јер им је то наметала потреба бољег познавања НОП-а, одреда и успешнијег вођења противпартизанског рата.

Осим тога бугарски фашистички окупатори су на окупираним подручјима Македоније и јужне Србије имали своје обласне полицијске испоставе. Свака испостава је, поред осталих органа, имала у свом саставу и државну сигурност ДС и униформисану полицију. Царбродски и босилградски срез били су припојени Софијској полицијској области, док су бабушнички, нишавски, влатиначки, врањски, бујановачки и јужноморавски срез чинили нову Врањску област у саставу бугарске државе. Обласна полицијска испостава у Врању, поред органа државне сигурности, располагала је и са 1000 униформисаних полицијаца.³⁾

Како се види, бугарски окупатори на југу Србије били су врло активни у предузимању веома опсежних безбедносно-полицијских превентивних, обавештајних, пропагандних и војних мера, комбинујући их у јединствени детаљно разрађени систем — у борбе против НОП и партизанских јединица — бригада и одреда. Овај систем је био далеко ефикаснији од немачког у борби против НОП-а због ривалства међу неколико обавештајних служби Трећег Рајха и њиховог међусобног трвења. Бугари су били активни у стварању масовне обавештајне мреже. У једном наређењу министра унутрашњих послова фашистичке Бугарске Габровског се каже: „Сви цивили и униформисани полицијаци треба да врбују тајне сараднике, како из средине оних у које наша власт има поверења, тако и међу сум-

њивим лицима... Ставити под присмотр све дошљаке и беспосличаре и друга сумњива лица, пратећи и откривајући њихове поступке и средства којима располажу...“⁴⁾

Према овом наређењу министра Габровског, сваки полицијски начелник у јужној Србији требало је темељито да упозна терен на свом срезу и да то захтева од својих потчињених. Сви полицијаци униформисани или у цивилу морали су имати скицу рејона и села у коју је морао унети сва сумњива места: шумске стазе, бунаре, с водом, чесме, воденице, мостове, прелазе преко река, тунеле и др.

И бугарски окупатори су као и сви остали придавали велики значај обавештајној служби и класичном средству њеног рада агентури — тајним сарадницима. У једној наредби Габровског од 10. 4. 1942. године о неодложном ликвидирању партизанских јединица у Македонији и јужној Србији и њихових сарадника се, поред осталог, захтева...

„Тајни сарадници не сметнути с ума да ће борба против разбојника имати велике резултате само ако наша власт има довољно и добре тајне сараднике. Без таквих борба против партизана је готово немогућа. То никада не заборавити. Такви се налазе с муком и веома пажљиво се испитују, а једном добијени сарадник треба да буде добро чуван од сумњи и да буде добро плаћен.“⁵⁾

Примена агентовних метода борбе против НОП-а, нарочито долази до пуног изражaja током 1943. године, када је окупатор видео да оружаним акцијама није у стању уништити НОП и његове оружане снаге. Тада се прибегава суптилијим формама борбе разбијања јединица изнутра, по оној познатој директиви Хајдриха Милера — „Партизане у Југославији ћу разбити с партизанима“.

У том циљу Бугари одмах по доласку у јужну Србију од свог посланства из Београда добијају тачан списак бугарских грађана који су у периоду између два рата емигрирали у Југославију да би их заврбовали за своју обавештајну службу. Такав случај је био и са Јованом Аврамовом који је живео овде у Лесковцу и постао један од агената бугарске обавештајне службе — наносећи НОП-у велике штете.⁶⁾

Сачувана документа и други подаци указују да су Немци и Бугари да би разбијали јединице НОВ изнутра увели посебан тип агената — извиђача који су појединачно или групно слали на ослођене територије јужне Србије на ко-

јој дејствују партизани, форуми партије и НОП и НОО са задатком да открију партизанске базе, јединице органа власти, да хватају курире који одржавају везе између партизанских јединица и илегалног НОП-а у градовима и упориштима. Ова врста непријатељске агентуре се често народу представљала као „шумари“, „арвосече“, „ловци“, „трговци“ и разни „стручњаци“. Њихов рад против НОП-а био је објективно олакшан чињеницом да су добро познавали терен, навике и обичаје становништва и говорили истим језиком, уколико је НОП јужне Србије имао тешкоће у борби против таквих непријатеља. Упркос свему, ови непријатељски агенти су били откривани и уништавани, управо захваљујући будности партије, организација НОП-а, органа народно-ослободилачке власти, помоћних десетина, штабова одреда и бригада, војно-позадинских органа, а нарочито становништва.

Ради стварања квалификованости ове врсте непријатељске агентуре постојало је неколико шпијунских школа, од којих је једна од њих за подручје јужне Србије радила у Београду. Кроз школу у Београду само током 1943. године школовано је 100 курсиста. Карактеристика ове гестаповске школе је у томе што су на терен слати агенти у паровима — мушкарац и жена који су се током курса зближавали и склапали брак, па је једно радило на радио станицама, а друго у војно-обавештајној служби. На радио станицама је обично радила жена. Предност ове агентуре је у томе што је конспирација била загарантована. Начини убаџивања и њиховог упошљавања били су веома различити, зависно од будућности и мере безбедности НОП-а и партизанских јединица на поједином региону, па је и организација веза са централама била различита: од радио-средстава и курира до употребе голубова писмоноша, речних токова и др.

И квислиншка обавештајна служба била је веома активна у борби против НОП-а на југу Србије. Такозвана мрежа „српског гестапа“ коју је створио СДК, чији је начелник био Милисав Грујић, наносила је НОП-у велике штете. Ова мрежа је радила уз асистенцију Гестапа односно инструктажом од стране немачког СС капетана Бранта.⁷⁾

Осим тога, целокупни систем власти старе државе: општинске управе, среска начелства, полицијски апарат на југу Србије, као што је специјална полиција и жандармерија и организационо и кадровски је остао нетакнут и ставио

се у службу нових господара у службу контрареволуције на страни издајничке буржоазије, а што је умногоме олакшавало подржавање окупационог система и ефикаснију борбу против НОП-а.

Овај апарат је одмах окупаторској полицији Немаца и Бугара ставио на расположење своје услуге око проналажења комуниста, предао им спискове који су били сачињени на основу података из суда за заштиту државе, Министарства правде, Команде жандармерије, Министарства војске и других институција.⁸⁾

Осим тога на подручју Србије била су четири полицијска пуча, а сваки је имао по три батаљона. Полицијски добровољачки пук број 1 налазио се са седиштем у Нишу, а његови батаљони у: Нишу, Зајечару и Лесковцу.

II

Супротстављајући се сталном нарастајућем обавештајном притиску тако бројног разгранатог полицијског апарата окупатора и квислинга, Партија од првих дана оружане борбе ради на стварању масовног система безбедности и обавештајне активности са широким ослонцем на становништво. Сем својих foruma, организација и чланства, НОП одреда и бригада, Партија на томе ангажује и друге организације НОП (Ској, АФЖ, густу мрежу органа револуционарне власти, војно-позадинске органе, помоћне десетине и друге чиниоце НОП-а).

Ни током 1943. године све до оснивања ОЗНЕ 1944. године на југу Србије није била створена Специјализована обавештајна организација за стручну борбу против непријатељске агентуре, стручно школоване и са богатим истукством и традицијама. Уместо тога, постојала је масовна обавештајна активност по садржају на прикупљању података о непријатељу, а давао их је народ, омладина и пионери организовано и самонапредније.

Разлози због којих на подручју јужне Србије и на подручју Србије уопште није спроведено Упутство друга Типа о стварању јединствене обавештајне организације НОП-а и оружаних снага од краја новембра 1942. године, коју је издао у Бихаћу су вишеструки, али још и недовољно истражени. Пре свега биле су отежане везе између Врховног штаба и ЦК КПЈ и ПК КПЈ Србије. Тим Упутством створена је јединствена организација НОП и формирани обавештајни центри на територији и у једини-

цама. То су захтевале тадашње потребе успешнијег вођења борбе. Крајем 1942. године партизанске јединице прерастају на виши степен војне организације-формирају се дивизије и корпуси НОВЈ а тиме настаје већа осетљивост на изненађење. Ради тога су нарасле партизанске снаге и њихове оперативно стратешке могућности наметале потребу за обавештајним подацима у југословенским размерама, чију обавештајну производњу је могла да створи само јединствена обавештајна организација. Ово Упутство и Наредбе за њихово спровођење реализовано је прве половине 1943. године у свим крајевима Југославије, изузев Србије у којој обавештајна организација НОП-а није била институционално постављена све до пролећа 1944. године — до оснивања ОЗН-е. У Македонији је ово институционализовање извршено 19. августа 1943. године Наредбом ГШМ у виду штапске обавештајне функције. За тај посао било је задужено једно лице.

Не би се могло рећи да су и отежане везе биле основни разлог неспровођења Упутства у Србији. Војвођани су Упутство добили преко Источне Босне средином маја 1943. године и спровели га, формирајући обавештајне центре (са две секције — обавештајном и контрабавештајном) у јединицама и на територији. ПКВ је често комуницирао са члановима ПК КПЈ за Србију преко веза у Београду.

Обавештајна служба НОП-а у Србији током 1943. године није била институционализована ни у виду штапских функција. Свега један документ говори о томе. Наиме, у извештају ОК КПЈ за нишки округ од 23. децембра 1941. године се наводи да „... штаб изгледа овако: оперативни официр, политички комесар, обавештајна служба — Смаја (Василије Смајевић) ...“⁹)

Овај недостатак на југу Србије надокнађивао је интензивни рад Партије и других организација НОП у изградњи система безбедности НОП-а.

Одбори народноослободилачке власти у јужној Србији чинили су основну карику у ланцу система безбедности НОП-а. У току друге половине 1943. године подручје југа Србије покривала је густа мрежа сеоских, месних, општинских, среских НОО-а који су у свом разу поред осталих интегрисали и обавештајно-безбедносну функцију. Још септембра 1941. године је Едвард Кардељ у директивном чланку ужичке „Борбе“ разредио задатке НОО-е у шест тачака.

У другој тачки се наглашава да су НОО-и дужни „... да обезбеде ред у позадини и да га одржавају помоћу својих народних стражи и да воде борбу против појава пљачке, разбојништва, шпекулација, активности пете колоне и др....“¹⁰)

Иако је закључком саветовања у Столицама септембра 1941. године одлучено „да штабови партизанских одреда организују обавештајну службу“, докумената и други подаци указују да се НОО-и на југу Србије и даље баве интензивним обавештајним радом за потребе НОП одреда, а највише примера има из нишког и лесковачког краја. Ради тога су обавештајно безбедносне функције НОО-е, према ситуацији и месним приликама биле негде више негде мање развијене (безбедносне или обавештајне). Безбедносна функција НОО-а на ослобођеним територијама југа Србије била је развијенија од обавештајне, док су на полуослобођеним подручјима и обавештајна и безбедносна функција биле равномерно развијене.

На неослобођеним подручјима првенствено је развијена обавештајна функција а безбедносна утолико да се заштите илегалне организације НОП-а од непријатељског продора у њих. „... Најважнији задатак НОО-а села Каменице код Ниша је прикупљање података о непријатељу“¹¹) каже се у једном извештају. Или: „... НОО-и као носиоци народне власти... треба да пруже пуну помоћ штабовима одреда у прикупљању обавештења о снази непријатеља — каже се у нареби ГШС.

Помоћне десетине биле су важан чинилац у систему безбедности територије на југу Србије. Ове десетине током 1942. и прве половине 1943. године су нарочито карактеристичне за подручје Пусте Реке (Бојника као центра). Помоћне десетине је имало свако село. Оне су ноћу изводиле акције, контролисале територију свога краја — села, вршиле ликвидацију шпијуна и петоколонаша, разоружавале недићевце који би дошли на одмор у село. Ове задатке су обављале у недићевским униформама, обављале обавештајну делатност за потребе одреда и друге задатке, а даљу водили своје текуће кућне послове.

„... НОО-и и помоћне сеоске десетине и партизанске јединице контролисале су свакога ко би из градова или непријатељских гарнизона и упоришта долазио у села — „ пише М. Миладиновић у својој књизи: „Тако смо почели“, па наставља: „Сваки одлазак са ослобо-

ћене територије и места: Лесковац, Ниш, Брестовац, Прокупље итд., био је под контролом НОП-а и команди партизанских јединица...¹²⁾

Команде места а нешто касније и команде подручја имале су важну улогу у систему безбедности НОП-а крајем 1943. године. Поред својих редовних функција примале су добар део и обавештајно-безбедносних задатака. Новембра 1943. године формиране су команде места у Црној Трави, Гајтану (код Лесковца) и другим местима.

Партија је, осим тога, од првих дана устанка увела као принцип низ безбедносних мера: претходну проверу свих људи који долазе из градова и упоришта на слободну територију, у јединице и органе НОП-а. Људство које је било тешко проверити враћено је натраг, јер је претила опасност да буду убачени агенти, а нарочито из Београда. С тим у вези ПК КПЈ за Србију шаље писмо свим окружним комитетима Партије 4. априла 1943. године у којем нарочито подвлачи значај будности приликом пријема у одреде и бригаде нових људи из градова „...Имамо случајева — каже се у писму да полиција из Београда шаље шпијуне изврбоване на полицији и издајнике наше борбе. Одмах нам пишите за сваког ко дође из Београда, узимајте од сваког од њих личне и партијске биографије, да ли су били хапшени па пуштани, или су били предвиђени за хапшење...¹³⁾“ Како се види водило се строго рачуна ко одакле долази и с каквим намерама.

Осим тога, на југу Србије уведени су псеудоними за све партијске и војне руководиоце и за већи део бораца, нарочито прве половине ослободилачког рата и револуције, затим пропуснице и објаве за кретање цивилних и војних лица „...Кретање ван ослобођене територије без дозволе НОО-а је забрањено...¹⁴⁾“ стоји у упутству ОК КПЈ за Лесковац 1943. године. Вођена је контрола од стране помоћних десетина и сеоских стража о кретању по ослобођеној територији, ограничавана је трговина са градовима, забрањен шверц, забрањен лов, вођена борба против дезтерства, лажног представљања, брбљивости, неодговорног причања, контролисани прелази преко река и предузимане друге мере.

Упоредо са борбом НОП одреда, бригада и организација НОП на ослобођеној територији на плану безбедости НОП-а југа Србије, сличне мере предузимане су на заштити илегалног НОП-а

у градовима и непријатељским упориштима. Појачавана је будност и мере заштите значајних места на којима су одржавани илегални састанци, обезбеђивани станови илегалаца, штампарија, издавана су фалсификована документа¹⁵⁾ са којима се служи окупатор ради несметаног кретања, вршено прерушавање-промена личног описа партијских руководилаца и друге мере безбедности...“ Ми би могли да Вам израдимо печат за објаве ради путовања, само нам пошаљите једну оригиналну немачку објаву са које ћемо узети отисак за печат...¹⁶⁾“ стоји у писму ПК Србије партијском руководству Ниша.

* * *

Иträживања показују да је Партија и сви чиниоци НОП-а југа Србије нарочито током 1943. године на општем подизању политичке свести маса, посебну пажњу поклањала безбедносном васпитању становништва. У том циљу примењивани су разноврсни методи политичког рада: састанци, конференције, зборови, митинзи и лични додире политичких активиста с народом. Указивано је на примерима из ратне праксе на облике и метод непријатељске шпијунаже, субверзије и пропаганде, на значај битности и на последице небудности, јер су се те последице светиле и односиле драгоцене животе партијских кадрова и партизанских бораца. У историјским документима тога времена налазимо више примера за то; погибија Орце Николова, између Врања и Лесковца од бугарске заседе; уништење готово целог НОО-а Бојника од четничке групе прерушене у партизанске униформе; разбијање пусторечке партизанске чете ради неимања обавештења о намерама непријатеља; губици Бабичког одреда код Магаша од Бугара фебруара 1942. године када су га били разбили на два дела, и др.¹⁷⁾ Документа указују и на то да је успех и опстанак партизанских одреда на југу оvisio од добро ангажоване обавештајне службе. Тако, на пример, Јастребачки НОП одред, пошто је располагао тачним и благовременим подацима о намерама и плановима бугарских окупатора, које му је слала обавештајна служба НОП-а, спремно је дочекао непријатељску офанзиву, док Озренски и Сврљишки НОП одред који се нису довољно користили овим везама из градова су претрпели тешке губитке и били изненађени.¹⁸⁾

III

Ако се пажљиво анализирају извештаји обавештајних органа Првог бугарског корпуса у времену од августа 1942. до краја 1943. године који се односе на дејства против партизанских јединица југа Србије, онда се јасно види да је непријатељ прилично тачно познавао имена јединица и њихових старешина, њихово место боравка, па чак и стање, намере и морал. Једино је претерано приказивано бројно стање и наоружање партизана, а то опет са циљем да се оправдају своји неуспеси у акцијама против НОВ.¹⁹⁾

Планови за све акције и офанзиве против НОВЈ у НОР и револуцији стварани су у градовима. Прозрети те планове, значило је заштитити се од изненадења. Тога је био свестан и непријатељ који је стварао такве планове „... Обезбеђење одреда осматрањем и извиђањем — стоји у извештају — обавештајне службе Првог бугарског корпуса, па наставља: „Партизани шаљу поједине своје људе у градове или већа села и они скупљају податке о припремним акцијама против њих. То осматрање често врше мештани, истомишљеници партизана или њихови рођаци, који са своје стране благовремено шаљу курире да би упозорили партизане на акцију коју против њих спремамо ...“²⁰⁾.

Због тога је партизанска револуционарна буђност пренета на партизанске јединице и становништво била основна брана непријатељском обавештајном продору. Ту брану, тај непробојни зид чинило је становништво свих узраса са југа Србије. Архивска документа и други подаци указују на безброй примера стваралачке иницијативе свих слојева становништва у борби против окупаторске и квислиншке агентуре. На стотине сељака, радника, жена, омладиње и пионира је у ратном вихору, у условима највеће опасности, када је сваки несмогрен поступак био скопчан са ризиковањем живота, организовано и самоиницијативно обавештавало о непријатељу, откривало његове шпијуне и замаскиране агенце, предавало их народним властима, судовима, партизанским одредима и војно-позадинским органима. Пионирски командир у Косаничићу Милан Гудурић Мића и његов друг Раде Светић, открили су и пријавили органима НОО непријатељске шпијуне који су дошли из Ниша и донели поруку издајницима да партизане нападну у леђа када отпочне напад на ослобођену територију Пусте Реке.²¹⁾

Упоредо са развојем и јачањем обавештајне активности и система безбедности НОП-а Партија и партизански штабови поклањали су нарочиту пажњу о офанзивној компоненти политичко-обавештајног рада. О томе говоре бројни примери успешног повезивања са симпатизерима НОП-а у градовима,²²⁾ непријатељским упориштима и селима. ПК Србије упутио је директиву Окружном комитету маја 1942. године да „... партијске организације морају са своје стране обезбедити добру обавештајну везу са градовима, ради јачања обавештајне службе за одреде...“²³⁾

У директиви ЦК СКЈ секретару ПК Србије од 27. 1. 1942. године о раду са бугарским војницима који су лоцирани у јужној Србији се каже: „... повезати се са бугарским војницима и позвати их да престану бити оружје у рукама реакционарне буржоаске владе која хоће да их баци у наручје крвавог фашизма... Све им треба објаснити и приликом сваког сусрета са њима, било на положајима или другде... Ради постизања овог циља треба се у првом реду повезати са члановима Партије у бугарској војсци ...“²⁴⁾

При спровођењу ове директиве у живот, комунисти југа Србије наилазили су на тешкоће, на провокације бугарских фашиста и подметања њихове обавештајне службе. То се најбоље види из Писма ПК КПЈ за Србију од 18. априла 1943. године политичком комесару ГШС у коме наводи да је „... провокација бугарских војника изазвала пад другова у Нишу“. Писмо упозорава политичког комесара ГШС да „са бугарским војницима у вези са њиховим услугама мора бити јако опрезан. Овде уместу изгледа да ћемо нешто направити или је питање изоловања шпијуна и провокатора много теже решити него што смо раније претпостављали...“²⁵⁾

Исто тако, од ОК КПЈ Ниш ПК Србије захтева да се „повеже са напредним војницима бугарске војске да преко њих води борбу против окупатора и од њих узима обавештења...“ На овом плану продора у непријатељске структуре било је и успеха, а нарочито у Лесковцу и Нишу: „... повезали смо се са једним руководством бугарских војника — пише у извештају ОК КПЈ за Лесковац од 30. 1. 1942. године, па наставља: „Дали смо им наш материјал, примили од њих муницију, оружје и информације ...“²⁶⁾

Слично извештава и члан ОК КПЈ за Ниш свој ОК 3. децембра 1943. године у којем, поред осталог, пише: „... Убацили смо човека у њихове врхове те смо тако сваку њихову намеру и подухват на време сазнали...“²⁷⁾

Безброј је таквих примера о успешном повезивању и са другим упориштима преко симпатизера НОП-а који су обавештавали органе Партије и НОП-а о намерама, стању, моралу, међусобним односима, нумерацији јединица бугарских окупатора и квислинга, о њиховој обавештајној мрежи и њеним циљевима и намерама и др.

Из наведених примера — ни тежиших ни једних, може се закључити да је Партија на југу Србије од првих дана ослободилачког рата и револуције развијала офанзивну компоненту политичко-обавештајног рада јер су то услови и потребе ситуације налагали да се дође до података о бројним удруженим непријатељима и њиховим плановима и намерама. Само тако су се могли избегавати удари, планирати војне и политичке акције, градити политичка тактика и пропаганда према непријатељу и штитити сопствени редови од инфилтрације непријатељске агентуре и В колоне, која је прелазила на све шире и суптилније форме рада како би НОП разбила изнутра, када већ војне акције, чишћења и рације нису давали жељене резултате.

IV

Физичка ликвидација непријатељске агентуре била је једна од форми борбе НОП-а југа Србије против обавештајних служби удруженih немачких и бугарских окупатора и њихових сарадника, четника и недићевца. Тада облик борбене активности, Партија је подстицала од првих дана устанка директивама, циркуларима, писмима и прогласима, освртима, уводницима у штампи и путем непосредних додира с борцима и становништвом. У наређењу ГШС свим штабовима НОП одреда од 12. 2. 1943. године, поред осталог, налаже се и ово: „Наређујемо да се уништавају све службе окупатора, сви шпијуни и доушници...²⁸⁾“).

Задатке ове врсте на југу Србије извршавале су не само ударне групе партизанских одреда и бригада, већ пре свега илегалне ударне групе у градовима и упориштима и помоћне десetine.

У току извршавања ових борбених задатака, Партија је диференцирано

прилазила овом задатку. Наиме, Партија се борила за то да се физички ликвидирају једино и пре свега огрезли злочинци, гестаповци, четнички функционери, провокатори, обавештајци непријатеља, срески начелници и представници власти која служи окупатору и агенти управо они који су наносили највише штете НОП-у, оружаним снагама револуције и институцијама НОП-а на ослобођеној територији.

Тако су, на пример, поред осталих ликвидирани агенти гестапа Стеван Шарић, Срећко Беличић, трговачки путник, Гвозден Стефановић, откривени немачки шпијун у II јужноморавској бригади, 26. 12. 1943. године,²⁹⁾ Страхиња Јањић, организатор ТЗВ „српског гестапа“ и председник Лесковачке општине, Света Пешић Мрштанка из Косанчића, немачки шпијун.³⁰⁾ итд.

Првоборац Обрад Лазовић Живко, прерушен у немачку униформу, ушао је у Блаце и ликвидирао среског начелника и једног полицијског писара, партизан Гоце Стојановић тешко је ранио среског начелника у Прокупљу, народни херој Александар Војиновић Војин бацио је бомбе међу немачке официре у нишком хотелу „Парк“; ударна група је у Лесковцу ликвидирала шефа агената предстојничке полиције Милана Круља (били су у овој акцији прерушени у немачке униформе; ова група је из састава 1. батаљона Првог јужноморавског НОП одреда). Маја 1943. године II батаљон је на подручју лесковачког подручја „ликвидирао 25 шпијуна, међу којима и Милош Вучелић... председници Оранске и Доњебријанске општине... код којих је нађена званична блешка издата од Бугара да их нико не сме спречавати у вршењу свог шпијунског посла“ и др.

На основу реченог може се закључити да су и овим видом оружаних дејстава на југу Србије током рата непријатељу наношени губици. Окупатор је био приморан да у градовима и у упориштима, поред полицијских органа, стално држи и јаке оружане посаде и гарнизоне како би заштитио своје штабове, виталне објекте, важније личности и установе окупационог система. Тиме је знатно умањивана могућност непријатеља да те снаге употреби против партизанских одреда и бригада југа Србије приликом извођења офанзива, чишћења терена и акција.

Треба истаћи да овај вид борбе на југу Србије карактеришу масовност, непрекидност акција, храброст, самоим-

ницијатива, разноврсност форми, инвентивност у примени обмана и прерушавања и др.

V

Полазећи од чињеница на које смо указали током досадашњег разматрања може се констатовати следеће:

— костур окупационог система на југу Србије чиниле су бројне полицијско-обавештајне службе, организације и институције (немачке и бугарске, које су деловале против устанка и оружаних снага уз издашну помоћ квислиншке обавештајно полицијске организације (обавештајна служба Јошићевог „Збора“ — а касније СДК Српска државна стража, специјална полиција, стари органи власти државне управе и жандармерије).

— обавештајна служба и систем безбедности југа Србије није се само бранио. Ударне групе лесковачких и нишских омладинаца и других места наносиле су непријатељу губитке, од чијих акција га је хватала паника. Иако није постојала специјализована обавештајна организација током 1943. године, до оснивања ОЗН-е у пролеће 1944. године, Партија је успешно организовала заштиту јединица и територије од непријатељског обавештајног продора.

— тамо где је била мања будност непријатељ је покрету и оружаним снагама наносио веће губитке, и обратно.

Партија је код кадрова који су радили на обавештајно безбедној заштити НОП-а и оружаних снага на југу Србије развила храброст, истрајност, са-моиницијативу, високу морално-политичку свест, који су били без обуке и велике обавештајне праксе, без радио веза и шифара, без тајних мастила и фотографских апаратова, али су са одважношћу и упорношћу револуционара, и поред поједињих неуспеха и промашаја, извршавали своје задатке.

Обавештајна служба и систем безбедности југа Србије у реченом периоду успешно се рвоао са школованом непријатељском агентуром — школованим фашистичким обавештајцима и шпијунским асовима који су надмено, лако и без тешкоћа пронирали у министарске кабинете, генерал-штабове и страначке врхове европских земаља, разбирали армије и поробљавали народе. Овог пута су на овом тају доживљавали неуспехе и били тучени од НОП-а, његове монолитности, рево-

луционарне будности и партизанске верности. Управо захваљујући томе, десетине и стотине школованих, фашистичких мајстора, шпијунаже и диверзије, издресираних и добро опремљених откривано је и уништавано од бораца и становништва те основне базе обавештајне службе и самозаштите НОП-а и оружаних снага.

Институционално постављених обавештајних органа НОП-а у штабовима и на терену током 1943. године на југу Србије није било, јер упутство друга Тита о формирању јединствене обавештајне организације НОП-а од краја новембра 1943. године у Србији једино није спроведено. Поред отежаних веза са централним руководством НОП-а на југу Србије кривицу за то сносе неки чланови ПК Србије преко којих су испле везе у Београду.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Јоцо Маријановић: Устанак и НОП у Србији, стр. 29.
2. Приручник о Немачкој обавештајној служби ДСУП, СФРЈ, Београд, 1964, стр. 32 и Војноисторијски гласник, издање војно-историјског института ЈНА бр. 2/1952, стр. 85—107.
3. Бугарска обавештајна служба у окупационом систему (рукопис) стр. 24—25; Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, В. И. И. ЈНА, књ. I, стр. 31.
4. Зборник НОР, том VII, књ. 1. стр. 421—423.
5. Исто, стр. 455— и 510.
6. Лесковац у НОР и револуцији, књ. I, стр. 232.
7. Немачка обавештајна служба ДСУП, СФРЈ, Београд, 1959, књ. IV стр. 547, 579—580 и 601.
8. Бугарска обавештајна служба у окупационом систему (рукопис), стр. 25 и Ослободилачки рат народа Југославије I, стр. 31 и 52.
9. У Наредби Главног штаба НОВ и ПО Србије од 1. јуна 1942. године, — штабу НОП одреда Нишког Округа, за извођење партизанских акција, између осталог, каже се: „Штаб Вашег одреда треба да организује добру обавештајну службу преко које ће на време одред бити обавештен о свему шта непријатељ припрема на нашој територији. У овом циљу треба да организујете низ обавештајних повереника по свим селима. Они треба да буду повезани међу собом и да у што краћем времену могу доћи до вас. Ове људе треба чувати, везу са њима треба држати човек из штаба који треба да буде одговоран по линији обавештајне службе...“ (Види Зборник НОР Том I, књ. 5, стр. 247.)

10. Зборник НОР, том I, књ. 2, стр. 182.
11. Ниш у вихору рата, Нови Сад, 1968, стр. 426—427.

12. Милан Миладиновић: Тако смо почели, Београд, 1971, стр. 148—149.

13. Зборник НОР, том I, књ. 5, стр. 115.

14. Драгић Станковић: Развој народне власти у лесковачком крају, Лесковачки зборник, III, Народни музеј Лесковац, 1963.

15. У хроници: „Црна Трава и Црнотравци“, о начину фалсификовања докумената се, поред осталог, каже: „... Почетком 1943. године израдио је борац Црнотравског одреда Милорад Младеновић-Чече исправе за Светозара Вукмановића Темпи и академског сликара Бранка Шпотру, који су ишли у Македонију. Ову двојицу осумњичиле су бугарске власти али је бугарска цензура установила да су им легитимације исправне (иако су, у ствари, биле фалсификоване) пустити их је да путују даље. Радомир Костадиновић, наведена хроника, Лесковац, 1968, стр. 488.

16. Институт за изучавање радничког покрета Југославије (архив), бр. 835/4.

17. Стојан Миленковић: Акције скојевских ударних група у лесковачком крају 1941, Устанак народа Југославије 1941, књ. II стр. 654, ВИЗ, Београд, 1963; Зборник НОР, том I, 4, стр. 300—302.

18. Бугарским фашистима је пошло за руком да у Сврљишком НОП одреду организују своју штијунску мрежу, која је разбила одред изнутра и вршила атентате на партизанске старешице. Тако је изгубио живот Душан Трифунаш, командир чете из овог одреда и истакнути политички радник на сврљишком терену. Д. Живковић, Д. Дејановић и Б. Стаменковић: Ниш у вихору ослободилачког рата, Дневник, Нови Сад, стр. 377 и 36. НОР, том I, књ. 3, стр. 33, 172, 218, 239 и књ. 4, стр. 45).

19. У Извештају обавештајне службе штаба Првог бугарског окупационог корпуса од 26. VIII и 1. XII 1942. године се, поред осталог, каже: „...На територији коју је окупирао корпус постоје следеће групе и одреди: а) Пусторечки одред, под водством Грујића, састављен од 100—120 са главним рејонима дејства на јужним падинама Великог и Малог Јастребца; Пусторечки одред: дејствује углавном по долини Пусте Реке. До сада су показале активност групе од 50—60 партизана. Овоме одреду припадају и осадици Пасјачког и Јабланичког одреда, који у групама од 15—20 људи дејствују у истом рејону; Лесковачки одред: састављен од 70—80 људи. У овај одред улазе и остаци Сувопланинског, Бабушничког и Кукавичког одреда. Дејствује углавном у рејону Разгојна—Лесковац—Власотинце... Сваки партизан има пушку а од прилике на сваких 8—10 људи пада и по 1 пушкомитраљез или укупно 280—

350 пушака и 35—40 пушкомитраљеза...“ (Претеране процене у наоружању, јер у томе све партизанке јединице југа Србије нису имале у свом наоружању 40 пушкомитраљеза. Ово је ради тога да би бугарски окупатори спретали држање на том терену толиког броја снага као и неуспехе у акцијама против партизана — прим. аутора).

У погледу обезбеђења партизана, у извештају об. службе Првог бугарског корпуса се, поред осталог, наводи: „... обезбеђење врше осматрањем и извиђањем тако да шаљу поједине партизане у градове или већа села и они скупљају податке о припремама акцијама против њих. То осматрање често врше мештани, истомишљеници партизана или њихови робаци, који са своје стране благовремено шаљу курире да би упозорили партизане на акцију која се против њих спрема...“ (Види: Зборник НОР, том I, књ. 4, стр. 292—294 и књ. 6 стр. 239).

20. 36. НОР, књ/4, стр. 300—302.

21. М. Миладиновић: Неустројиви пионирски командир, „4. јуа“, од 9. IX 1969. г.

22. Симпатизер НОП-а, капетан Српске државне страже Јован Тасић, који је радио у Нишу, давао је драгоцене обавештајне податке Партији и НОП-у Ниша. Он је јавио и о почетку офанзиве Милана Аћимовића на партизане. Држао га је на вези Драги Стаменковић. Пружао је Партији обавештења о непријатељу од непроцењиве вредности све до провале и хапшења.

23. 36. НОР, том I, књ. 5, стр. 41. У Упутству ПК КПЈ за Србију од 31. маја 1942. године, Окружном комитету КПЈ за Крушевац стоји:

„...У самој вароши треба формирати мејсно руководство... У самој вароши треба имати и чврст и потпуно изолован од организације појнк за везу са нама...“ (Види: 36. НОР, том I, књ. 3, стр. 238.)

24. 36. НОР, II, књ. 2, стр. 265.

25. 36. НОР I, књ. 5, стр. 134.

26. Лесковац у НОР и револуцији, III, стр. 232.

27. 36. НОР, I, књ. 5, стр. 134.

28. Исто, стр. 59.

29. Исто, стр. 415.

30. О томе Милан Миладиновић пише:

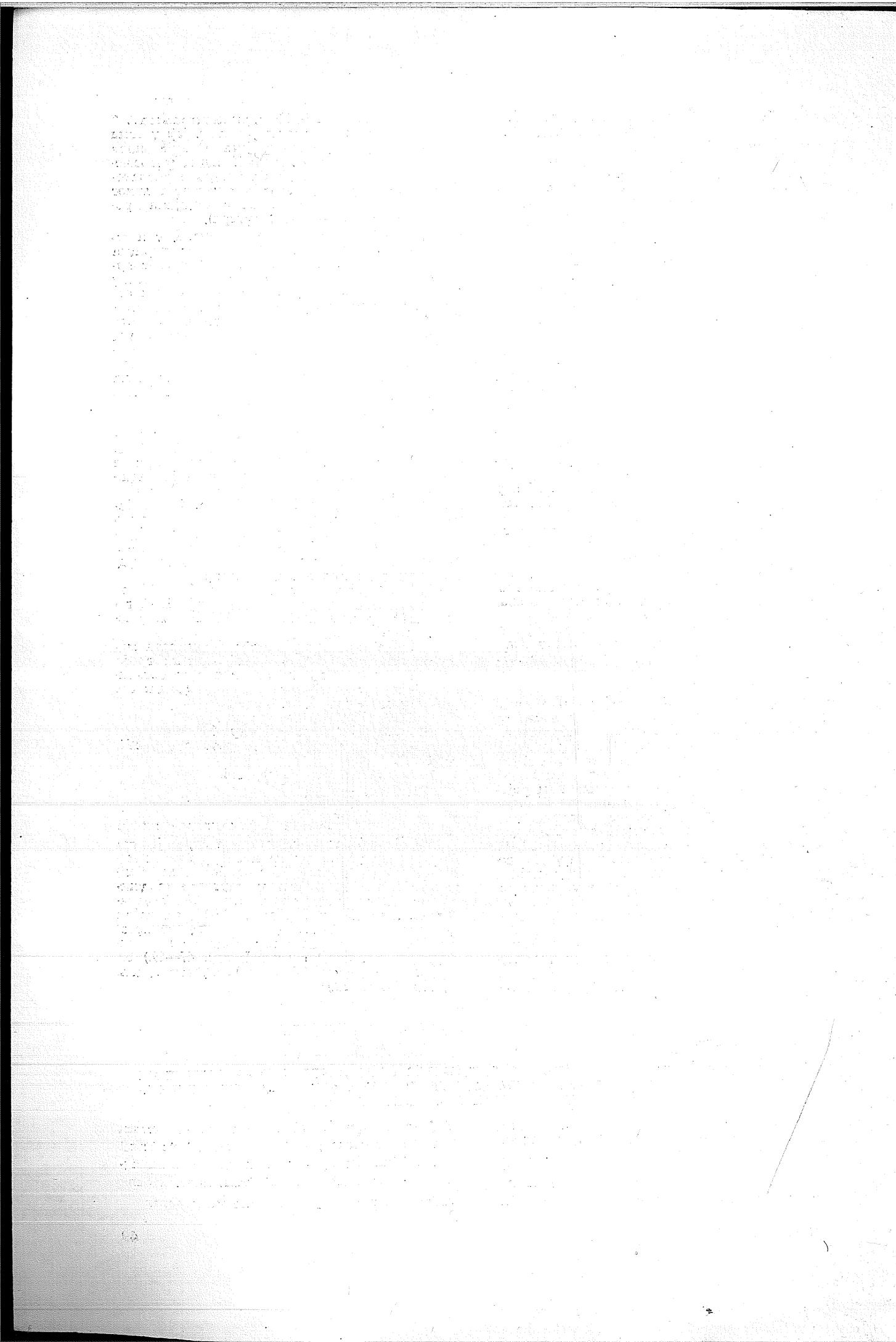
„... Маја 1943. године, четничка група јачине 30 људи је успела да на превару ухвати мејсни НОО из Бојника. Наиме, један део бандита је био прерушен у партизанске униформе, певао партизанске песме. Од 7 ухвачених, заклали су 5 чланова НОО, од којих једног члана КПЈ...“ (Види наведеног аутора: „Косанић и околина у НОР и револуцији“, Збирка изјава, свеска I, стр. 47—49.) За друге изворе види Зборник НОР, том I, књ. 5, стр. 115 и 170.)

Milan Obradović

ERKUNDIGUNGSAKT UND SICHERHEITSSYSTEM DER VOLKSBEFREIUNGSBEWEGUNG IM SÜDEN VON SERBIEN ZUR ZEIT DER ZWEITEN TAGUNG DES ANTIFASCHISTISCHEN RATES DER VOLKSBEFREIUNG JUGOSLAVIENS

Dem immer stärkeren Emporlodern des Freiheitskampfes im Volk und dem Aufschwung zunehmender Kräfte der Volksrevolution versuchten der Okkupant und dessen Helfer Widerstand zu leisten, indem sie ihre Späher in die Reihen der Partisaneneinheiten und in die Organe der

Volksmacht einschleichen liessen. Nach ersten Einbrüchen wurde jedoch eine organisierte Front gegen feindliche Späher genacht. Das Erkundigungs- und Sicherheitsamt funktionierten dank voller Unterstützung des Volkes vollkommen.

Др Милан Борковић

СКОЈ и омладински покрет на југу Србије у другој половини 1943. го- дине

Борба против окупатора и домаћих квислинга за национално и социјално ослобођење свих наших народа, развијала се на целој југословенској територији. У тој борби скојевска и омладинска организација у Србији, заједно са омладином Југославије, одиграле су несумњиво значајну улогу и дали крупан допринос народноослободилачкој борби и народној револуцији. За активно учешће омладинских антифашистичких снага у народноослободилачком рату, треба у првом реду истаћи улогу КПЈ која је нарочито од 1937. године, тј. од доласка новог руководства на чело наше Партије, пружала Скоју и омладини непосредну помоћ не само у организационом сређивању скојевске организације, већ и у свакодневној борби против ненародних режима Краљевине Југославије против најезде фашизма; за одбрану независности наше земље и за економска и политичка права омладине.

Ској је у годинама које су претходиле другом светском рату, односно избијања оружаног устанка у Југославији, окупљао омладину у широки антифашистички, демократски фронт. Те омладинске снаге највећим делом су се 1941. сврстале у народноослободилачку борбу. Скоро у свим местима и крајевима Србије, у којима је скојевска организација непосредно пред рат била јака, по правилу је и народноослободилачки покрет био снажан (Београд, Крагујевац, Краљево, Ниш, Лесковац, Пирот, Крушевачац, Ужице, Чачак, итд.). Према томе, Ској је до капитулације Краљевине Југославије успео да оствари значајне успехе како у повезивању са масама радне омладине и руководењу њеном свакодневном борбом, тако и у правцу проширења својих организација и повећању њеног чланства.

Непосредно пре избијања оружаног устанка, у Србији је било око 9.400 чланова Скоја, 13 окружних комитета, а у већини срезова среска и месна скојевска руководства, која су имала великог утицаја на десетине хиљада радничке, школске и сеоске омладине¹.

На југу Србије, скојевска организација, као организатор напредне омладине била је за све време рата бројчано јака и организационо чврста. Тако је, на пример, на територији Окружног комитета Скоја Лесковца било 1941. године око 300 чланова Скоја, не рачунајући оне који се налазе у партизанским одредима, 1942. године било је у истом округу око 200 скојеваца; 1943. (око 200). У Крушевцу 1941. око (210); 1942. (200); 1943. (200); на територији ОК Ниша било је 1941. око 100 чланова Скоја; 1942. (90); 1943. (80); у Врању: 1941. (200); 1942. (150); 1943. (250). На територији ОК Топлице: 1942. око (300); 1943. око 200 чланова Скоја², итд.

Горњи подаци недвосмислено говоре да су Ској и омладина били значајна снага на коју је Партија могла да ради приликом стварања планова за покретање и организовање оружане борбе против окупатора и његових сарадника.

Многа документа као и сећања савременика говоре да су Ској и напредна омладина Србије, па, разуме се, и јужне Србије, за све време рата били главна снага у оружаном устанку и народноослободилачком покрету уопште. Скојевска организација је активно учествовала у припремама које је Партија организовала за покретање оружаног устанка. Омладинци су чинили највећи део бораца партизанских одреда. Ударне диверзантске групе, које су деловале у позадини непријатеља, такође су у својим редовима имали највише омладинаца.

Реткост је била наћи штаб одреда, партијско руководство или народноослободилачки одбор а да у њему није било младих другова. По правилу, секретари месних, среских, окружних, па и ПК Скоја, били су чланови одговарајућих партијских комитета. Многи од њих били су студенти Београдског универзитета, који су за собом имали богато револуционарно искуство из партијско-политичког рада, те су могли да пруже ефикасну помоћ организацијама на терену.

Међутим, ми ћемо у овом раду анализирати преломну 1943. годину, односно другу половину 1943, дакле период када се у Србији стварају бригаде НОВЈ, врше припреме за формирање АСНОС-а и Друго заседање АВНОЈ-а; и када се снажно осећа утицај одлука АВНОЈ-а за даљи развитак НОП-а у Србији и многе друге активности на југу Србије где су Ској и напредна омладина, заједно са члановима КПЈ, били у првим борбеним редовима.

* * *

С обзиром на то да су почетком 1943. Главни штаб и ПК КПЈ за Србију преузели многе мере у погледу јачања партизанских одреда и стварања већих војних јединица, партијске и скојевске организације на терену и у постојећим одредима, требало је да то спроведу у живот. Због тога се редовно на састанцима ћелија и актива Скоја дискутовало о том значајном задатку. Већ у марта стигло је на ослобођену територију јужне Србије директивно писмо ЦК Скоја од 14. јануара 1943. о раду Скоја у војсци, које се сасвим поклапало са већ предузетим мерама на терену. У овом документу наглашен је значај рада скојевске организације у војним јединицама. Ској је у одредима требало уздигнути до тог степена да буде најбољи ослонац и помоћник војних команди: „Рад наших организација у војсци отежан је покретима и борбама... Прекинути рад за то време значи не одговорити задацима и стварно ликвидирати Ској. Ској мора баш у време покрета и борби да ради, да се покаже као организатор и руководилац. Ни тада састанци не смеју изостати, макар кратки и само поводом једног питања сазвани, али се они морају одржавати, организација мора да живи и ради увек“.

Сви сачувани подаци говоре да је 1943. година у знаку све масовнијег одлажења у партизанске одреде велиоког

броја омладинаца из готово свих крајева Србије. Критична 1942, када су скојевској и партијској организацији па и партизанским одредима били нанети осетни ударци, била је превазиђена, иако је непријатељ и даље покушавао свим средствима да уништи ослободилачки покрет. Додуше, с променом ситуације на источном фронту и у Африци у корист антихитлеровске коалиције, почиње да се мења садржај фашистичке пропаганде, која све више правда своје неуспехе у борби против партизана у Југославији и на источном и западном фронту. Међутим, после стаљинградске битке и капитулације Италије, многима је била јаснија ситуација, чак и највећим пропагаторима фашизма.

Из сачуване документације такође се може видети да је током целе 1943. и појединачно и по групама омладина из свих округа на југу Србије, одлазила у партизанске одреде. Наравно, увек су иницијатори одласка били чланови КПЈ и Скоја, који су по правилу, редовно као задужења у активима, добијали да раде са групом омладинаца који нису били чланови Скоја. У фебруару, из Врњачке Бање одлази у Расински одред девет средњошколаца чланова Скоја, а после њих неколико десетина омладинаца. Исто тако, у марта је из Краљева у исти одред попала група од 10 чланова Скоја који нису били захваћени великом провалом која је тада избила у граду. После неколико дана у одред је отишло још 12 омладинаца⁴.

Петнаестог јуна 1943, када је формиран Тимочки батаљон НОВЈ, имало је око 100 бораца, од којих је било 30 чланова КПЈ и 50 чланова Скоја⁵.

У другој половини 1943. омладинци су још интензивније и масовније ступали у редове партизанских одреда и бригада. Сем тога, појединачно су омладинци свакодневно одлазили у одреде или су као курири вршили обавештајну службу, извештавајући штабове одреда о снази и кретању непријатеља, репресалијама које он предузима над гороруким становништвом итд.

Постоје подаци из којих се види да је из града и села око Ниша око 70 омладинаца отишло у разне одреде са територије јужне Србије у периоду од септембра до новембра 1943. Само из града су отишли 23 члана Скоја претежно ученика Друге мушки гимназије⁶.

Интересантно је да је почетак школске године 1943. обележен у многим градовима напуштањем наставе средњошколаца и одлажење у партизанске одреде. Тако је из Прокупља у октобру

отишло 15 омладинаца; из Ниша готово сви ученици III и IV разреда Друге гимназије; затим средњошколци из Врања, Лесковца, Крушевца, Књажевца, Пожаревца, Београда и многих других градова Србије⁷. Све је ово квислиншке просветне власти у Србији наводило на закључак да је велики број омладинаца у средњим школама учањен у омладинску комунистичку организацију Ској и да у школама све више јачају симпатије ученика према НОП-у, те да због свега тога треба предузети оштрије мере, нарочито против организатора напредног омладинског покрета у средњим школама. У том смислу је Министарство просвете Недићеве квислиншке владе актом пов. бр. 769 од 16. децембра 1943. упутило упозорење директорима свих средњих школа у коме се наглашава да треба припремити једно циркуларно писмо које ће све ђачке родитеље позвати да одређеног дана добу на родитељску конференцију, на којој би им предочила озбиљност и последице сарадње њихове деце са комунистичком организацијом; да се предузму мере слања у Завод за принудно васпитање омладине у Сmederevskoj Паланци свих оних који и даље буду радили за ослободилачки покрет, а многе ученике Министарство је предложило да се искључе из школе сходно чл. 43. т. 4. Закона о средњим школама. У једном делу расписа је стајало: „Јеврејско-комунистичка пропаганда последњих дана развија појачану акцију нарочито међу средњошколском омладином, позивајући ученике да ступају у партизанске одреде; б) да ови од ученика траже да прикупљају прилоге у новцу, оделу и вешту као и санитетском материјалу за неки народноослободилачки фонд. Да су већ неки ученици насели овој пропаганди, напустили родитељски дом и избили у шуму, због чега су њихови родитељи морали бити притворени“⁸.

Из овог документа може се закључити да су окупаторске власти биле обавештене о активности омладине у средњим школама. Уосталом, у трогодишњој борби против припадника НОП-а непријатељи су чешће долазили до података организационе природе, било признавањем појединих слабића пред полицијом или преко провокатора који су се увукли у редове НОП-а. Свакодневно напуштање школских клуба и одлазак у одреде многих средњошколаца била је потврда за већ изнете сумње.

Прилив бораца, посебно омладинаца, у готово све партизанске одреде

Србије током 1943. године створио је услове да се омладински рад засније на широј платформи. У ствари, и раније су се омладинци састајали преко актива Скоја, разних масовних удружења, културно-просветних и уметничких група и др. Међутим, током 1943. почело се у појединим одредима са формирањем чисто омладинских чета и батаљона, који су имали своје командире, команданте и комесаре, те су као такви, наравно, под руководством и са знањем штаба одреда, изводили и самосталне омладинске акције. Тако је, на пример, омладина Пусте Реке имала своју омладинску чету, која је чешће помагала одреду у борбама против окупатора и квислиншке војске. Прва већа акција у којој је ова чета учествовала, био је напад на четничку бригаду Д. Михаиловића, кода је ову у Горњој Топлици разбио Топлички партизански одред. У другој половини 1943. највећи број омладинаца ове чете отишао је у Прву јужноморавску бригаду, а следеће, 1944. готово сва омладина из Пусте Реке и Јабланице, ступила у партизанске бригаде и одреде, тако да су многа села остала без актива Скоја, због чега се, тако рећи, изнова морала стварати скојевска организација на терену⁹.

У Другој јужноморавској бригади борио се у јесен 1943. трећи омладински батаљон, који је у својим редовима имао 85 омладинаца — Црнотраваца. То нису били нови партизани. Они су већ прошли кроз многе окршаје, због чега је овај омладински батаљон добио назив — ударни. Трећи ударни батаљон, најбоље што је Црна Трава имала, формиран је са задатком да се „одлепи“ од свог родног краја, да прокрстари дуж бугарске границе од Пирота до Куманова; да на том терену заталаса масе и да их позове у борбу. Ови храбри омладинци ишли су из једне у другу борбу: ослобођење Београда, Сремски фронт, Загреб итд. Били су то прави јунаци. На крају рата Црнотравски омладински батаљон добио је заставу УСАОЈ-а и Главног штаба за Србију као најбољи омладински батаљон у свим српским јединицама. Од 85 храбрих омладинаца Трећег омладинског батаљона погинуло је у рату 26; 35 их је више пута рањавано те су постали лакши или тежи инвалиди. Дакле, способно за борбу остало је само 26 омладинаца¹⁰.

Формирање омладинских чета и батаљона било је новина у организацији омладинског рада у војним јединицама. Али у пракси се показало да ове чете

мобилизаторски делују на омладинце, да их подстичу на рад и борбу, те ће се све до завршетка рата наставити са формирањем посебних омладинских чета и батаљона.

Кроз сва писма и извештаје партијских руководстава Првог и Другог јужноморавског и Расинског партизанског одреда; Косовског батаљона НОВ, који је такође оперисао на југу Србије; затим, Прве и Друге јужноморавске бригаде током 1943. године, може се уочити да је 1943. године знатно више пажње поклоњено организационом и политичком раду скојевских актива у поменутим јединицама. Прегледајући дневне редове и питања о којима су расправљали, може се закључити да је са Аржай рада био богатији, да се већа пажња посвећивала критици и самокритици; проучавању писама ЦК и ПК КПЈ и Скоја; о лицу младог борца и младог комунисте; о дисциплини, храбrosti у борби итд.

Нарочито је била организована корисна сарадња између одреда и бригада, које су оперисале на југу Србије и организација на терену. У одредима, односно бригадним руководствима Скоја, налазио се један део скојеваца који су били теоријски образовани, па су својим присуством на састанцима, конференцијама и зборовима омладине, могли да пруже овим организацијама непосредну помоћ. Сем тога, знатна је била сарадња и на културно-забавном плану. Чешће су одреди у местима кроз која су пролазили одржавали приредбе на којима се окупљала не само омладина већ и старији другови. Партизански одреди и бригаде НОВЈ су помагали и у организационом учвршћењу партијских и скојевских организација на терену. Формирали су активе Скоја где их није било. Јер дешавало се да су целе организације Скоја ступале у партизанске одреде, те је терен остајао непокрiven кадровима Скоја. Управо су партизански одреди, односно одредска руководства Скоја, настојали да формирају нове активе, да их организационо учврсте и да им помогну да пронађу садржај рада. На другој страни, срески и окружни комитети Скоја преко актива на терену пружали су помоћ одредима и бригадама. Попуњавали су чете и батаљоне новим борцима из редова омладине. На терену је сакупљено оружје, муниција, одећа и обућа за потребе војних јединица. Нарочито се у зимском периоду била ангажовала женска омладина; другарице су плеле чарапе, пулovere, рукавице, шалове, тако да је та

сарадња одред, бригада НОВЈ — позадина најчешће била обезбеђена уколико је то дозвољавала војно-политичка ситуација на терену.

Поред јачања и учвршћења партизанских одреда у току 1943. године, интензивно се радило на јачању позадинског рада, на учвршћењу и омасовљењу партијске и скојевске организације и извођењу акција и саботажа у позадини непријатеља. Могло би се рећи да је та активност била жива и разноврсна, без обзира на то што је непријатељ спроводио брутални терор преко казнених експедиција Немаца, Бугара, недићеваца, лотићеваца и четника Драже Михаиловића. Као по правилу, чим би неку акцију извели било припадници партизанских одреда или позадинске диверзантске групе, непријатељ је предузимао оштре репресалије. Међутим, непријатељска одмазда још више је појачавала напоре ослободилачких снага да се окупатору и његовим помагачима нанесе што више губитака у људству и штете у ратном потенцијалу. Зато се врше атентати на немачке и бугарске шпијуне и провокаторе; пале се општинске архиве и спискови за мобилизацију коју је припремао непријатељ.

Током лета 1943. веома значајне акције, којој су и Партија и Ској поклањали доста пажње, био је политички рад на селу са народом да се сељацима објасни како да скривају жито, да не дају реквизицију окупатору и да на тај начин скраћују век немачком фашизму. Борба за жетву 1943. године, почела је са паролом: „Ни зрна жита окупатору“. Ова парола била је актуелна и 1941. и 1942. године, па и касније када су уништаване знатне количине жита које су биле припремљене за окупатора и квислиншке власти. Тим поводом палене су вршалице и камаре жита које су спремане за немачког и бугарског окупатора; уништавана је реквизиција коју су сељаци под притиском дотеривали у окупаторска склоништа. У срезу трстеничком, на пример, Партија је формирала политички актив, који је ишао по селима и објашњавао сељацима да не врше жито вршалицама, већ да ноћу млате снопове. У многим селима нишког, крушевачког и врањског округа, сељаци су кришом од окупаторских власти млатили жито и скривали га у подземне магацине.

У агитацији ради убирања жетве за немачког окупатора изгубио је живот поред осталих и окружни начелник Крушевца Душан Марковић. Он је 28. јула 1943. пошао према Трстенику са

пратњом од 20 младих љотићеваца. Три километра од Трстеника нашли су на заседу, коју им је припремила једна ударна скојевска група, коју је организовало партијско руководство из Крушевца. На камион је отворена митраљеска палба од које је погинуо најчелник и 20 добровољаца. Ова акција имала је великог одјека на све родољубиво становништво округа, а исто тако акција је озбиљно упозоравала окупаторске власти да морају бити будне и спремне и не кретати се даље од града, јер их је опасност вребала на многим местима¹¹.

Суочена са многим акцијама око жетве и њеног убирања, Недићева влада је прописала посебну наредбу, према којој су се кажњавала сва она лица за која се и најмање сумњало да врше пропаганду или директно учествују у сличној акцији. Ново време од 28. јула 1943. донело је делове те наредбе. Између осталог је писало: „Сви они који подметање угарака у хрестине као култ проповедају, имају бити као највеће народне штеточине уништени“. Међутим, претње и упозорења нису обесхрабрили омладинце, иако су често у акцијама падали као жртве. Средином августа група сићевачких омладинаца (нишки округ), сазнала је да је окупатор у селу Островици мобилисало сељаке да са својим запрежним колима превезу за бугарске окупаторе веће количине жита, меса и других производа. Они су организовали добро наоружану десетину најбољих ћадника, напали на Островицу и после борбе са Бугарима успели да запале велике количине жита и других производа, што је све враћено сељацима¹².

Такође су сачувани подаци из којих се види да су Партија и Ској током 1943. организовали и извршили многе атентате на немачке, односно бугарске шпијуне и провокаторе. Како су провокатори сачињавали целе спискове симпатизера и организатора НОП-а и предавали их полицијским органима, било је неопходно да се ти провокатори униште. На основу њихових потказивања, вршена су хапшења, интернирања и стрељања. Петнаестог априла група партизана и омладинаца из Топлице ликвидирала је капетана II класе Милоша Катаџаша, окружног референта Националне службе за обнову Србије. Убијен је за време једног предавања у селу Брзиходе; у акцији су учествовали и припадници Националне службе — симпатизери НОП-а¹³.

У Прокупљу је почетком августа организован атентат на једног бугарског полицајца, који је починио многе злочине у граду и околини. Партијско руководство града поверило је извршење овог атентата омладинцу Витомиру Ракићу. Ракић га је у среду дана на углу једне улице сачекао и изрещетао револверским мецима, а онда са једном групом омладинаца ступио у партизански одред. Месец дана касније убијен је у селу Тешници агент Специјалне полиције из Ниша Мирко Поповић. Полиција, и поред трагања, није ухватила атентатора, већ је констатовала да је, по свему судећи, и ова акција дело нишке комунистичке омладинске организације¹⁴.

Диверзантских акција било је (иако многе нису забележене) све до краја 1943, односно до ослобођења. Карактеристично је да се у многим крајевима Србије у другој половини 1943. формирају специјалне десетине које су под руководством Партије вршиле крупније акције (на пример у Борском руднику, Аранђеловцу, Младеновцу). Једна омладинска десетина (топлички срез), запленила је у октобру у селу Бадњевцу намирнице, реквириране и намењене Бугарима, и пребацила их на Пасјачу друговима из партизанског одреда. Поводом прославе октобарске револуције, иста десетина извршила је напад на Житорађе и запленила извесну количину оружја и муниције¹⁵. Крајем новембра једна омладинска десетина из Сливнице (срез врањски), ископала је 12 сандука муниције из Корбевачке реке и предала је Врањском партизанском одреду. Сем тога, ова десетина омладинаца учествовала је у рушењу моста на Дубокој долини на путу Корбевац — Крива Феја. „Рушили смо га скоро читову ноћ“ — сећа се један од савременика — „два друга су чувала стражу. Пред зору смо успели да га преполовимо. Али, ипак нисмо прошли без губитака, повређен је вођа групе, јер се са моста сурвао у поток“¹⁶.

Готово све ове акције и саботаже, које су чланови КПЈ, чланови Скоја и други симпатизери ослободилачког покрета изводили против окупатора и квислиншких органа, вршена су увек организовано и биле су руководеће од стране Партије. Ретки су били случајеви да су појединци мимо руководства КПЈ и Скоја предузимали било какве авантуре, и уколико је било таквих, они су оштро критиковани и кажњавани. Јер прилике у окупираним крајевима Ср-

бије су биле тешке и свака непромишљена акција не само да је за собом повлачила репресалије, већ би била и политички штетна. Ради тога су ОК КПЈ и ОК Скоја, градска и среска руководства, претходно о свим тим акцијама дискутовали и тек онда их преносили на месне организације и на поједине ударне групе, тако да је у том погледу дисциплина била у највећој мери обезбеђена. Нарочито су инструктори и чланови ПК КПЈ и ПК Скоја својим присуством на састанцима ОК КПЈ и ОК Скоја давали своје савете, преносили упутства ПК КПЈ и лично подручним организацијама пружали свакодневну помоћ. То се може видети из извештаја ОК КПЈ, који су упућивани Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

Из редова омладинаца, у првом реду чланова Скоја, који су се истацали у разним активностима у одредима, бригадама или на терену, Партија је попуњавала своје редове пријемом у чланство КПЈ чланова Скоја. Другим речима, Ској је био резервоар Партије. То је било на линији кадровске политике КПЈ, јер су млади људи освежавали партијске редове и стицали нова искуства. На другој страни, чланови Скоја пријемом у чланство КПЈ, нису прекидали рад са омладином већ би по правилу били секретари актива Скоја или њени чланови, где су по задатку Партије радили и пружали помоћ омладини. Додамо ли томе да је у партијским ћелијама био уведен такозвани „омладински сектор“, где је увек неки од чланова КПЈ био задужен за рад са омладином, онда можемо констатовати да је Партија на југу Србије, као и у осталим деловима Југославије, могла да спроводи своје одлуке преко омладине и да има увид у њеном раду.

Током лета и јесени 1943. многе партијске и скојевске конференције или окружна саветовања била су посвећена раду Партије са омладином. Значајно је истаћи да је половином септембра одржана окружна конференција омладинских руководилаца на Пасјачи, која има посебан значај. Конференцији су присуствовали сви чланови среских и окружних комитета Скоја, као и секретари рејонских комитета. Било је присутно укупно око 40 делегата са територије лесковачког округа. Овим саветовањем је руководио Драги Стаменковић, секретар ПК Скоја, а били су присутни и Недељко Каирачић Милисав, члан ПК КПЈ за Србију. Видое Смиљевски Бата, секретар ОК КПЈ Лесковац

Радован Пантовић, члан ПК Скоја, и чланови ОК Скоја Нада Каирачић и Аранђел Младеновић. На конференцији је разматрано организационо питање и поднет извештај о стању и проблемима сваке организације појединачно. На kraju су донети закључци којима су истакнути основни задаци: да се подигне идеолошки ниво руковођења кадрова скојевске организације, у првом реду преко курсева; да се изврши припрема за слање што већег броја омладинаца у одред ради формирања већих оружаних партизанских формација (бри гада); да се у Ској приме сви активни омладинци на слободној територији и да се укључе у акције које организује Партија и Ској; да се масовни рад са омладином постави на ширу основу, тиме што ће се преко омладинских десетина, радних чета, културно-просветних друштава и других активности обухватити сва омладина преокујењеног савеза антифашистичке омладине Србије (УСАОС-а).¹⁷ Месних, среских и окружних конференција омладине било је у другој половини 1943. и у осталим окрузима на југу Србије, али је о њима сачувано веома мало изворних података.

Партијске и скојевске конференције и низ других мера које су предузимали Партија и Ској ради јачања скојевског рада међу омладином, допринеле су да су на терену свакодневно нацели нови активи Скоја и одбори УСАОС-а. Само у јуну 1943. у Учитељској школи и Гимназији у Алексинцу у два одбора УСАОС-а било је обухваћено око 30 средњошколаца. Такође се и по селима на територији овог среза радило на окупљању неорганизоване омладине, чemu су знатно допринела два друга — омладинца, који су по директиви окружног руководства Скоја из одреда враћени на омладински рад у срезу¹⁸. На југу Србије, где је била створена знатна слободна територија, били су изузетно повољни услови за рад Скоја са осталом омладином. Током лета и јесени 1943. није било готово ни једног села на слободној територији да у њему није постојао актив Скоја и одбор УСАОС-а, Ској је зато могао да организује у многим селима аналфабетске течајеве, омладинске домове, радне чете и војне десетине. Такође се радило на формирању дилетантских секција и хорава који су по селима одржавали приредбе. Из редова омладине свакодневно је у партизанске одреде пристицао велики број бораца. А када је крајем године упућено поздравно писмо

Другом конгресу УСАОС-а, потписало га је више од 2.000 омладинаца¹⁹.

У лето 1943, преко радних чета које је формирао Окружни комитет Скоја, омладина Гајтана и Пусте Реке учествовала је у многим радним акцијама. Око 250 омладинаца формирало је радне чете које су биле ангажоване на сакупљању намирница за партизане. Сем тога, омладина је учествовала и помагала изградњу кућа које је бугарски окупатор попалио у Гајтану и околним селима. Такође су омладинци сабрали и овршили неколико вагона жита породицама чији су храниоци погинули или су се налазили у одредима. Омладинци Ко-санчића и Стубле за један дан су направили мост на Пустој Реци. Радна чета из Лапотинца направила је бетонски мост између Лапотинца и засеока Грајевца. У свим селима Пусте Реке убрзо су формиране чете од омладинаца и омладинки чији је основни задатак био обрада земље и помоћ партизанским породицама²⁰.

У јулу и августу 1943. постојале су радне чете у многим селима Доње Пусте Реке. Тиме су били створени услови за формирање омладинског радног батаљона. Новембра 1943. био је формиран радни батаљон којим је било обухваћено око 150 омладинаца. Батаљон је имао свој штаб, командира и комесара. Имао је и своју партијску ћелију и скојевску организацију и живео потпуном војничким животом. Кретали су се скупа на терену, а чешће учествовали и у оружаним акцијама. Преко омладинског батаљона био је организован и културно-просветни рад, где су омладинци спремали скочеве и давали врло успешне приредбе по селима. Постојали су и омладински домови у којима се окупљала не само омладина, већ и старији другови, који су били ангажовани на аналфабетским течајевима. Децембра 1943. у селу Славнику (П. Река), био је организован први течај за учитеље. У једној скромној сеоској кућици окупило се 14 омладинаца — средњошколаца који су стицали знања потребна за просветни рад међу омладином²¹.

Иако се на терену радило на формирању појединих омладинских организација и њихових одбора, нарочито после значајних одлука Првог конгреса УСАОЈ-а, градска и среска руководства нису била формирана, већ су одборима УСАОС-а руководили комитети Скоја. То никако не значи да је УСАОС био идентичан са Скојем. Напротив, у лето и јесен 1943, нарочито на ослобођеној територији, велики број омладинаца

који нису били у Скоју обухваћени су разним активностима ослободилачког покрета. Појединачне акције и саботаже биле су дело чланова одбора УСАОС-а. Преко културно-просветних одбора, културно-уметничких дружина, омладинских дома, ударних омладинских група, а нарочито радних чета, које су биле најактивније на деловима слободне територије у јужној Србији, чланови одбора УСАОС-а обављали су врло одговорне и корисне послове и на тај начин давали свој допринос развоју народнослободилачког покрета.

Нарочита пажња Партије у другој половини 1943. године, била је поклоњена организационом учвршењу скојевске организације. Док се 1942. године само у два три округа покушавало са формирањем ОК Скоја²² у јесен 1943. у већини округа на територији уже Србије, постојали су окружни комитети Скоја као самостална руководства, која су у многим срезовима формирали своје среске, месне и општинске комитете.

У Крушевцу је у поменутом периоду постојао ОК Скоја од четири члана. Секретар је био Слободан Глигоријевић Аја. Сем тога постојала су: три среска руководства, један МК Скоја, више општинских руководстава и 44 актива Скоја по градовима и селима²³.

У Лесковцу је октобра 1943. постојао Окружни комитет Скоја од пет члanova. Секретар је био Радован Пантović. У свим срезовима постојали су срески, а у градовима и општинама месни, односно општински комитети Скоја. Готово није било села на слободној или полуслободној територији округа у којима није постојао скојевски актив или одбор УСАОС-а. Према сачуваним подацима, на територији лесковачког округа било је у октобру 1943. око 210 члanova Скоја, не рачунајући оне у партизанским одредима²⁴.

После одржане окружне конференције Скоја на Пасјачи, формира се крајем октобра 1943. Окружно поверенство Скоја за целу Топлицу, чији је секретар био Аранђел Младеновић Корчагин. У истом периоду постала су три СК Скоја и више рејонских руководстава²⁵. У једном писму Драгог Стаменковића Покрајинском комитету КПЈ за Србију 1943. истиче се да се у готово у свим срезовима секташи у погледу пријема нових чланова Скоја, тако да је у некима, на пример у Јабланици, више било чланова КПЈ него чланова Скоја. Из писма се види да је само за месец да-

на после интервенције ПК-а Скоја примио 100 нових чланова Скоја. Крајем 1943. на територији Окружног поверенства Скоја за Топлицу постојало је око 60 скојевских актива са око 200 чланова. Но, у исто време, крајем године, у скојевској организацији у Прокупљу извршена је провала, и том приликом је ухапшено готово цело руководство Скоја и око 30 чланова, који су послати у Завод за принудно вaspitanje омладине у Сmederevskoj Palanici²⁶.

У октобру 1943. на терену Врања одржана је окружна партијска конференција. Непосредно после конференције били су изabrани нови ОК КПЈ и нови ОК Скоја²⁷. Секретар ОК КПЈ био је Риста Антуновић, а секретар ОК Скоја Аца Синадиновић. У граду Врању деловао је МК Скоја, а на терену два СК, више актива у граду и по селима. Крајем 1943. на терену је било око 250 чланова КПЈ и неколико стотина кандидата за чланове КПЈ и чланова Скоја²⁸.

У нишком округу, током, а нарочито крајем 1943. године, иако није постојао окружни комитет Скоја, активно су радили поједини скојевски активи у граду Нишу и појединим селима. Тако је само у Првој мушкиј гимназији у Нишу организовано деловало 14; у Другој — 12 и у женској гимназији пет чланова Скоја. У Трговачкој академији била су четири и у активу студената шест чланова Скоја. Ови скојевски активи обухватали су својим радом више десетина омладинаца — средњошколаца, који су били укључени у одборе УСАОС-а. Провалом у фебруару 1943. био је задат приличан ударац омладинској организацији, нарочито у Нишу, тако да је тек у августу оформљено Месно руководство Скоја, које је пружало помоћ појединим активима у селима²⁹. Средином јула 1943. формирано је партијско поверенство за срезове: пиrotски, белопаланачки, Царибродски и Лужнички. Такође је створено и скојевско среско руководство³⁰.

Наведени подаци о стању у скојевској организацији убедљиво говоре да је 1943. година представљала прекретницу у организационом јачању и омасовљавању скојевске организације у Србији. Чињеница је да су у готово свим окрузима на југу Србије били формирани окружни комитети и среска и месна руководства Скоја, као и велики број актива и одбора УСАОС-а и да је све већи број омладинаца ступио у партизанске одреде, најбоља је потврда

да је учињен велики и значајан заokret у јачању ослободилачког покрета у односу на стање из 1942. године. Уостalom, искуство четврогодишњег ратовања безброј пута је потврдило да од чврстине и масовности партијске и скојевске организације, као и других ослободилачких организација, умногоме зависи снага целокупног ослободилачког покрета. Са оваквим снагама у омладинској организацији, Партија је могла предузимати озбиљније кораке на свим секторима антифашистичке борбе, по готову што је општа стратегијска ситуација и на југословенском и на савезничким ратиштима била веома повољна.

Несумњиво је да је јачање скојевске и омладинске организације било условљено многим факторима, али је и идеолошко-политички рад, коме је Партија поклањала све већу пажњу, био важна компонента, која је скојевским активима и појединим омладинским руководствима омогућавала да изграђују своје ставове, да одабирају методе и форме борбе против непријатељске пропаганде, која је утицала на један део омладине на терену. Требало је посебно разобличити идеологију четничког покрета Драже Михаиловића, који је покушавао да ојача и прошири своја упоришта у свим местима под контролом четничких јединица. Због тога су организационо учвршћене и даљи развој партијских и скојевских организација, како у војсци тако и у позадини, захтевали сталан и систематски рад на теоријском и политичком изграђивању чланова КПЈ и Скоја. На неопходност таквог рада указивао је и Централни комитет КПЈ у директивном писму, које је још крајем 1942. послато свим покрајинским партијским руководствима: „Питање теоретског и политичког одгоја наших кадрова“ — указивао је ЦК КПЈ — „једно је од најважнијих питања које се у свој јштрини поставља пред нашу Партију... Без обзира на велике и тешке проблеме, које морају у данашњој ситуацији, у ситуацији тешке и крваве народноослободилачке борбе, рјешавати наше партијске организације, потребно је одлучно приступити систематском, теоретском и политичком одгоју кадрова. То је задаћа партијских организација, како на ослобођеној тако и на окупирanoј територији“³¹.

Држећи се овог писма и других предпорука ЦК КПЈ, Покрајински комитет КПЈ за Србију је током, а нарочито у другој половини, 1943. године настојао

да се идеолошко-васпитном раду у партијским и скојевским организацијама поклони више пажње. Готово у свим писмима која је ПК КПЈ слao окружним комитетима КПЈ истицана је потреба теоретског рада као услова свесне борбе против класног непријатеља и његове пропаганде.

Схватајући значај идеолошко-политичког рада у Скоју и организовању таквог рада међу омладином, Покрајински комитет Скоја у директивном писму од јула 1943. писао је свим организацијама Скоја на терену да васпитни рад скојеваца не треба спроводити као до сада преко васпитних група, већ у самим активима, да сваки актив појединачно досадашњег рада мора држати васпитно-теоријске састанке. Тиме ће се постићи да скојевци са већим знањем буду на помоћи онима са мањим, а та које се тиме учвршћује и конспирација, осим тога, васпитни рад мора да обухвати и прорађивање свих текућих партијских и скојевских материјала³².

Овим писмом је Покрајински комитет Скоја хтео да расветли нека нејасна питања у погледу организовања теоријског рада у скојевским активима. Наиме, раније се васпитни рад спроводио преко васпитних група, у којима су, по правилу, учествовали и чланови Скоја из разних актива са приближним степеном општег знања. Али такав рад се у пракси показао неефикасним, јер су се на тај начин упознавали скојевци из више актива, а тиме није била довољно обезбеђена конспирација, па се пружала прилика полицијским органима да такве шире састанке, који се чешће одржавају, открију.

Да би чланови окружних, среских, месних и одредских руководстава Скоја што боље одговорили својим задацима и били способни за нове и одговорне послове, требало је дотле прилично неискусне омладинске руководиоце, па и оне који су нешто више знали, научити да раде са омладином, упознati са формама организације и другим питањима. А то се могло постићи преко курсева и семинара, јер је за темељнији индивидуални рад било мало времена. Зато окружна и среска партијска руководства у другој половини 1943, нарочито на ослобођеним деловима јужне Србије, организују курсеве и семинаре. Почетком јуна 1943. одржан је први кратки семинар на ослобођеној територији Јабланице за чланове СК Партије и СК Скоја и секретаре основних партијских организација, на којима је у пре-

давањима и дискусијама обрађено неколико питања из дијалектичког и историјског материјализма, партијске изградње и текуће партијске политike. До краја 1943. године одржано је више партијских политичких курсева на територији окружних комитета Врања, Крушевца, Лесковца, Јабланице и у многим другим крајевима Србије. За сваки од ових курсева окружни комитети КПЈ одређивали су један број скојевских руководилаца³³. Сем тога, настављало се са одржавањем чисто скојевских курсева, на којима се обрађивала проблематика омладинског рада. У писму Покрајинског комитета Скоја Окружном комитету КПЈ у Врању од 1. септембра 1943. каже се да се у Јабланици редовно одржавају курсеви са скојевским руководиоцима; да су у том смислу кућане лакше теме, које се обрађују на предавањима и семинарима те ПК Скоја предлаже да се таква предавања организују за омладинске руководиоце и на територији врањског округа³⁴.

Нема довољно података из којих би се видели резултати рада после директивних писама ПК КПЈ и ПК Скоја и ОК КПЈ и ОК Скоја у вези са идеолошко-политичким и васпитним радом међу члановима Скоја и колико су користили курсеви и семинари омладинским руководствима у периоду када се још водила свакодневна борба против непријатељских јединица у свим крајевима Србије. Међутим, велики број савременика у својим сећањима истиче да је организовани идеолошко-политички рад имао снажно дејство на недовољно искусна омладинска руководства; да су омладинци из свих тих материјала могли да сагледају основне проблеме политичког деловања у масама на терену. Исто тако, идеолошко-политички рад је јачао конспирацију. Већина омладинаца је била буднија према класном непријатељу. Дешавало се због тога да у некој партијској организацији дође до провале а да скојевска организација ипак не буде угрожена.

У јесен 1943. паралелно са припремама за стварање АСНОС-а за Србију, врше се такође припреме и за Друго заседање АВНОЈ-а. Омладина југа Србије узела је активног учешћа у овој, као и многим другим акцијама. Чак су из многих округа на захтев Централног комитета КПЈ, односно ПК КПЈ за Србију слати предлози делегата за „Веће за Србију“ и за Друго заседање АВНОЈ-а. У писму од 17. септембра које је упућено свим окружним комитетима

КПЈ о томе је речено следеће: „При избору кандидата требате се руководити тиме да међу њима буду заступљени први народни представници, мештани са терена, а и други људи који сада учествују у борби, а од раније су познати као јавни радници. Или, уопште као поштени, честити људи, политички радници, чланови Партије, СК, ОК итд.“³⁵

За делегате АСНОС-а, односно Другог заседања АВНОЈ-а, окружни комитети КПЈ су током октобра и новембра 1943. предлагали ПК КПЈ за Србију из сваког округа углавном по 6—7 најистакнутијих бораца и политичких радика са терена. Анализирајући извештаје појединих окружних комитета КПЈ и Скоја, види се да су углавном предлагани чланови КПЈ (међу којима је био знатан број младих револуционара), који су тада заузимали значајне функције у руководствима КПЈ, Скоја, штабова одреда, народноослободилачким одборима, одборима АФЖ-а, УСАОС-а итд.³⁶

Једанаестог новембра 1943. Мома Марковић, члан ПК и комесар Главног штаба за Србију, упутио је писмо Покрајинском комитету Шумадије, у коме га извештава да Главни штаб НОВ и ПО Србије има свакодневну радио везу са Врховним штабом и ЦК КПЈ и да се на ослобођеној територији у Босни врше припреме за оснивање Националног комитета ослобођења Југославије (Привремена влада). У писму се наводи да Централни комитет КПЈ тражи да им се најхитније из Србије пребаце чланови Главног одбора Народне сељачке странке Драгољуб Јовановић и Душан Богдановић. „Траже да им на плenуму АВНОЈ-а, који ће се убрзо састати пошаљемо неколико делегата. Пленум треба да донесе важне одлуке у вези са догађајима у свету, споразум у Москви и избегличком владом“.³⁷ У поменутом писму наводи се и следеће: „Оснива се Национални комитет ослобођења Југославије. Шаљу предлог и траже напомене. Председник је Тито, потпредседник Кардель, Рибникар и Божидар Маговец. Од Србијанаца поп Зечевић и С. Жујовић — први као повереник за унутрашње послове, а други за саобраћај“.

Међутим, из Србије се тешко могло преbacити на ослобођену територију Босне, па су је на Другом заседању АВНОЈ-а заступали борци који су се повукли из Србије са главниот партизанским снагама још крајем 1941. године. Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а одјекнуле су снажно у Србији. С обзиром на историјски значај ових одлука, члано-

ви ПК КПЈ, ПК Скоја, окружни и срески комитети и штабови партизанских одреда у разним крајевима Србије организовали су зборове и конференције на којима је објашњаван значај одлука Другог заседања АВНОЈ-а. Популарисању одлука АВНОЈ-а били су посвећени многи прогласи руководства КПЈ, Скоја, штабова одреда и бригада. У прогласу који је у првој половини децембра 1943. издао КПЈ народу Србије речено је и следеће: „Историјске одлуке II скupštine АВНОЈ-а већ представљају нову, велику победу наших народа у њихове ослободилачке војске. На демократски начин изабрани су у АВНОЈ представници свих народа и свих друштвених слојева, без обзира на веру и политичко убеђење. У НКОЈ налазе се Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци и Мусимани, налазе се радници, сељаци, интелектуалици, угледни политичари и јавни радници“.³⁸

О одлукама Другог заседања АВНОЈ-а и великим успесима НОВ и ПОЈ, патријотске масе у Србији биле су обавештене преко савезничких радио станица, у којима је редовно објављивано саопштење Врховног штаба НОВ и ПОЈ о развоју операција у свим крајевима Југославије, као и преглед ратних операција на источном и западном фронту. Нарочито се испољила активност омладине у политичком објашњавању одлука АВНОЈ-а у Доњој и Горњој Јабланици; Пустој Реци; Пасјачи и многим другим крајевима ослобођене територије на југу Србије.³⁹ Поводом Другог заседања АВНОЈ-а, партијска техника Окружног комитета КПЈ Крушевац на Јастрепцу штампала је проглас којим се објашњавају циљеви ослободилачке борбе и народ позива на оружје. Низ пропагандних материјала у којима су популарисане одлуке АВНОЈ-а издавали су и други окружни и срески комитети.

Без сумње, историјске одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, успеси НОВ и ПОЈ и међународна афирмација народноослободилачког покрета, имали су снажно дејство на политичко расположење народа Србије, које се испољавало у разним видовима и формама у селима и градовима ослобођене и окупиране територије. Све је то подстицало патријотско становништво да збије своје редове и да појача борбу против окупатора и његових сарадника. Партизански одреди су током децембра појачавали нападе на немачке и бугарске окупаторе, недићевце и четнике АМ. Окружни комитети КПЈ и Скоја настојали су да мобилишу што више бораца за попу-

њавање одреда и стварање нових бригада НОВЈ.

Прихваћене ванредно позитивно од стране народа Србије, одлуке Другог заседања АВНОЈ-а изазвале су неспокојство у редовима сарадника окупатора, посебно четничког покрета Драже Михаиловића, чија је сарадња са окупатором и национална издаја демаскирана пред целим светом. Због свега тога четници су намеравали да се супротставе одлукама АВНОЈ-а и на ширем плану. Почекли су убрзано да стварају равногорске одборе у многим крајевима Србије. Осим тога, настојали су да за свој покрет придобију представнике разних политичких партија. Зато су на брзину у јануару 1944. одржали два своја конгреса. Први је био омладински конгрес, одржан од 14. до 16. јануара 1944. у селу Ба, на северним падинама Сувобора (валевски округ). Други четнички конгрес, који је организовала четничка Врховна команда, одржан је такође у селу Ба од 25. до 28. јануара 1944, који је представљао још један покушај одбране старог друштвеног поретка у тежњи да се оспори законитост одлука АВНОЈ-а и да се светска реакција мобилише у одбрани четника, интереса монархије и буржоазије.⁴⁰)

Из свега изложеног да се закључити да су Ској и напредна омладина јужне Србије као и остала омладина Југославије, под руководством КПЈ, понели највећи део терета у народноослободилачком рату и револуцији; да је активност напредне омладине била перманентна, па разуме се и у периоду припрема и после одржавања Другог заседања АВНОЈ-а, дакле, догађаји који су се забили тачно пре 30 година, када су положени темељи новој социјалистичкој Југославији.

НАПОМЕНЕ

1. Др **Милан Борковић**, Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд 1970, стр. 58.

2. **М. Борковић**, н. д., стр. 58, 147, 246.

3. Архив Всјеноисторијског института ЈНА. Партијско-политичка документа (у даљем тексту: АВИ); Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945. Београд 1965, књ. I, стр. 621. (у даљем тексту: Ослободилачки рат).

4. **Живан Димитријевић**, Западна Србија у НОБ (рукопис), стр. 211; Архив Института за историју радничког покрета Србије, МИ ОК Краљево, бр. 44, стр. 7. (у даљем тексту: АИРПС).

5. Слободан Босиљчић, Источна Србија у НОБ-у, Београд 1963, стр. 95.

6. АИРПС, МГ ОК Ниш, бр. 37, 29. и 156 и бр. 71а, стр. 5.

7. М. Борковић, н. д., 206.

8. Архив Социјалистичке Републике Србије, незаведена документа (у даљем тексту: АСРС).

9. **Наша реч** (Лесковац), 21. V. 1955.

10. Нин, 3. VII 1960; АИРПС, ПКС, бр. 8148/449, из извештаја бритадног комитета Скоја од 19. 12. 1943. види се да је тада Трећи омладински батаљон имао 17 чланова КПЈ и 9 кандидата.

11. **Ново време** од 1. VIII 1943. у вези са свом акцијом писало је: „Прекјучерашњи дан састаће трајно у тужној успомени свих Крушиевљана. Тога дана изгубило је своје животе 20 младих, енергичних пуне воље и амбиције српских омладинаца... у кругу ове патриотске српске омладине, Крушица је изгубио и свог окружног начелника, капетана Душана Марковића.

12. АИРПС, МГ ОК Ниш, бр. 35, 119.

13. **Ново време**, 16. IV 1943.

14. АИРПС, МГ ОК Топлица, бр. 8, 4; У Нишу је крајем августа извршен покушај атељетата на немачког агента Живковића. Био је сачекан код Казнено-топравног Завода од групе чланова Скоја коју су сачињавали: Радомир Арнаутовић, Драгомир Пешић, Ратомир Војиновић и други. Они су пущали у аутомобил, ранили шофера и једног жандарма, али је Живковић успео да побегне. (АИРПС, МГ ОК Ниш, бр. 37, стр. 179).

15. АИРПС, Хроника села Коњарника, 34.

16. Хроника села Сливница, Првоника и Дуге Луке, 45.

17. М. Борковић, н. д., 242.

18. АИРПС, ПКС, бр. 2725/328. Извештај ОК Ниш, 28. VI 1943.

19. М. Борковић, н. д., 243. — Према плањсвима ЦК Скоја Други конгрес УСАОЈ-а требало је да се одржи децембра 1943. Зато су по срезовима и скрузима одржаване конференције са потписима омладине. Конгрес је одложен због IV непријатељске офанзиве, у којој су непријатељске снаге надирале ка Босанском крајини и централној Босни. Конгрес је био одржан тек маја 1944. у Дрвару (Зб. ОПЈ, II—1, 70—73).

20. АИРПС, МГ ОК Лесковац, бр. 23, стр. 8. — ПК Скоја у свом извештају од 6. 12. 1943. године наводи појединачна села где радне чете нису билеовољно активне. Али зато су културно-просветни одбори били активни; спремали су скочеве и давали приредбе у појединачним селима. Такође се у поменутом извештају говори о стварању омладинских дома на слободној територији и аналфабетских течајева. (АИРПС, ПКС, бр. 8714/440).

21. АИРПС, ПКС, 8714/440; Др **Миливоје Перовић**, Јужна Србија у НОБ-у, Београд 1961, стр. 263.

22. Извесно време у првој половини 1942. године деловали су окружни комитети Скоја у Лесковцу, Крушицу и Аранђеловцу.

23. М. Перовић, н. д., 268—269; АИРПС, бр. 2700/439, Извештај ОК Крушица од 6. 12. 1943. — Среска руководства Скоја била су формирана за срезове: расински, моравски и трстеничкотемнички. Према сачуваним подацима, крушичаки округ је имао 1941. 206 чланова Скоја. Исти округ је 1942. имао око 200 чланова Скоја, док се за 1943. зна само толико да су била 44 актива Скоја у којима је вероватно, требало бити више од

200 скојеваца. Дакле, приближно исто бројно стање чланова Скоја за све три године.

24. **М. Перовић**, н. д., 252; АИРПС, МГ ОК Лесковац, бр. 21, стр. 158 и 164; АИРПС, бр. 2709/310. — МК Скоја био је формиран у Лесковцу а општински комитети у Лапотинцу, Косанчићу и Орану. — У Лесковцу је 1941. било око 300 чланова Скоја; 1942. око 250, а 1943. око 210 скојеваца, не рачунајући чланове Скоја у одредима. Као што је 1943. године велики број омладинаца ступио у партизански одред, где су деловали у четним активистима Скоја, рачунајући њих, највероватније је да је 1943. било највише скојеваца у овом округу.

25. АИРПС, ПКС, бр. 440; **М. Борковић**, н. д., 247.

26. **М. Перовић**, н. д., 254; АИРПС, МГ ОК Топлица, бр. 8; Зб. НОР, I—5, 392. Претходно је било формирano ОП КПЈ на челу са Радишом Јовановићем Сељом. Одмах после тога бито је формирano и ОП Скоја. Територија Окружног поверилишта за Топлицу које је формирano октобра 1943. била је састављена од делова нишког и лесковачког округа.

27. Први Окружни комитет Скоја за врањски округ био је формиран априла 1943. и његов састав био је тада следећи: Славољуб Петровић Бера, секретар, и чланови: Јован Милошевић и Нада Стојановић (АИРПС, ПКС, бр. 14758/518/a).

28. АИРПС, ПКС, бр. 14758/518a; ОК Врање бр. 12666/14; МГ ОК Врање бр. 20, стр. 8. — У руководству МК Скоја у Врању били су крајем 1943: Емилија Радосављевић, Бошко Крстић и Благоје? У Врању је 1941. на терену скруга било око 200 организованих чланова Скоја. Тај број је 1942. смањен на око 150, а 1943. због јачања НОП-а у овом крају прелази бројку 250. само на терену, не рачунајући скојевце који су ступили у партизанске одреде. Из овог податка се може закључити да се број чланова кретао сразмерно са интензитетом развоја устанка у овом крају, што је и нормално.

Dr Milan Borković

DER KOMMUNISTISCHE JUGENDBUND JUGOSLAWIENS UND DIE JUGENDBEWEGUNG IM SÜDEN VON SERBIEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES JAHRES 1943.

Bund der kommunistischen Jugend Jugoslawiens (SKOJ) und Jugendbewegung waren im Süden von Serbien am Vorabend des zweiten Weltkrieges und der Volksrevolution stark entwickelt. Mitglieder des SKOJ und der übrigen Jugendorganisationen waren die ersten, die dem Ruf der Kommunistischen Partei Jugoslawiens

29. **М. Перовић**, н. д., 280; АИРПС, ПКС, бр. 2729/357, Извештај ОК КПЈ Ниш. — У МК Скоја за град Ниш, који је формиран у августу 1943. били су: Радомир Арнаутовић, Ана Петровић и Воја Мишић (АИРПС, МГ ОК Ниш, бр. 37, стр. 148). Ниш је крајем 1941. после формирања ОК Скоја, имао најочито јаку скојевску организацију у граду која је бројала око 200 чланова Скоја и десетине омладинаца активиста, који нису били у Скоју. Зна се да је у 5—6 села било обухваћено у Скоју око 50 омладинаца. После велике пропале од децембра 1941, затим, фебруара 1942, у граду настају велике рације и скојевска организација је такорећи десеткована. Међутим, у појединачним срезовима нишког округа (на пример у Прокупљу), у истом периоду је било око 200 чланова Скоја у граду и то највише у средњим школама и око 50 скојеваца у селима (АИРПС, ПК Скоја бр. 1551/8, од 13. 1. 1942).

30. Исто.

31. Пролетер, орган ЦК КПЈ, бр. 14—15 од 1942.

32. Зб ОПЈ, II—1, 128.

33. Хроника села Ломнице (Крушевача), стр. 310; АИРПС ОК Врање бр. 12665; ПК КПЈ бр. 8714; ПКС, бр. 2700/439.

34. АИРПС, ОК Врање, бр. 19.

35. АСРС, ОК Ар, 165.

36. ОК КПЈ Крушевача (АИРПС, ПКС, 403) у свом писму од 10. октобра 1943. предлаже ПК-у 6 кандидата за „АВНОЈ Србије“: Чеда Симић, сељак, члан Штаба одреда; Душан Добрић, сељак, председник НОО; Јанко Милошевић, радник, политички комесар одреда; Данило Милошевић, радник, секретар СК КПЈ Крушевача; Властимир Годић, студент, заменик политичког комесара одреда и Драгослав Јовановић, секретар ОК Крушевача.

37. АИРПС, ПКС, 422.

38. АИРПС, ПКС, 464/a

39. Први конгрес УСАОС-а, Београд, 1944, стр. 116.

40. **М. Борковић**, н. д., 306.

olgaten. Diese jungen Menschen wurden zur bedeutendsten Unterstützung des Kampfes und zeigten sich als die mutigsten Kämpfer und Träger der Idee des Freiheitskampfes. Der Verfasser folgt der Tätigkeit des SKOJ, dessen organisatorischen Einrichtung und Ausbreitetheit im Süden von Serbien.

Демаркациона линија кроз јужну Србију

Одмах после потписивања акта о капитулацији југословенских снага, окупатор је приступио успостављању демаркационе линије између окупационих зона, о чијој је подели Хитлер донео одлуку још у току операција, 12. априла, садржаној у тзв. Привременим смерницама о подели Југославије.¹ „Фактички, подела Југославије извршена је по овим смерницама, мада је било одступања и коректура које су диктирали фактори настали после слома краљевине Југославије“.² Та коректура се, пре свега, односила на Србију. Немачки Трећи Рајх је и одлуку о кажњавању Југославије, због пуча 27. марта,³ идентификовао са кажњавањем Србије. То је потврђено сутрадан после ове одлуке, 28. марта, тзв. **Смерницама у погледу питања пропаганде против Југославије**, где, поред осталог, стоји да „немачка војска не долази као непријатељ Хрватима, Босанцима (мисли на Муслимане о.п.) и Македонцима“, већ да казни Србе.⁴ Одатле се и пошло при успостављању и демаркационе линије и окупационог система у Србији, што је, иначе, нормирano и Хитлеровом директивом бр. 25 за напад на Југославију. Ту, у тачки 5, јасно је речено да се Србија своди на границе „старе Србије“, дакле, на Србију пре 1912. године.⁵

Ипак, подела Југославије за Трећи Рајх није била једноставна ствар, колико због политike Немачке по принципу „завади па владај“, још више због аспирација њених савезница да у овом рату приграбе што је могуће више. Одређивање граница између окупационих зона препушта се, због тога, Команди копнене војске (ОКХ), те ће границе бити привремене, јер су диктирane „војно стратешким разлозима“ (подвукao И. Г.).⁶ Тиме је била означена граница интересних сфера између Немачке и Италије,⁷ или „за сада“, док трају операци-

је, ипак остају само „на снази тактичке границе армија“.⁸

Слична резерва остаје и према осталим савезницима, пре свега Бугарској, која је, поред Македоније, имала да добије и део територије од „Старе Србије“, а у којој су немачки интереси били већи и од потребе за Бугарском као савезником. О томе сведоче и оне полемике са Бугарском уочи рата, када Немачка није хтела, а ни смела, да буде издашна према бугарској влади на рачун Србије.⁹

Прву ревизију назначене демаркационе линије интересних сфера учинила је Бечка конференција, 21—22. априла, на којој су о судбини окупирани Југославије искључиво решавали главни партнери — Немачка и Италија, и то на нивоу њихових министара спољних послова. Тада је јасно била испољена политика немачке владе „да Србију сведе на најједноставнији појам, да јој тако онемогући да постане активно и опасно средиште завера и интрига“.¹⁰ Ипак, ма колико био оптерећен „антисрпским комплексом“,¹¹ Хитлер је морао овом приликом бити само државник и својим савезницима ставити до знања да Немачка рачуна на постојање Србије, да је то њено окупационо подручје, да се према томе морају сви равнati. При томе су се, у великој мери, имале у виду аспирације Бугарске на део Србије источно од Мораве, па је још у прилогу 1 „Директиви 25“ наглашено да ће „бугарске трупе, које буду суделовале у акцији против Југославије, бити подређене немачким команда-ма.“¹²

Демаркациона линија, прецизирана на Бечкој конференцији, такође није била дефинитивна, она није могла бити државна граница. Ово, вероватно, и због даљих комбинација Рајха око бор-

бе за Средоземље, што је, судећи по писму упућеном Мусолинију, за Хитлера још 1940. године био „најважнији циљ“¹³ и због привредног потенцијала подручја Србије.

Хитлер је, 18. априла 1941, после Рибентроповог саветовања са представницима држава учесница у нападу на Југославију,¹⁴ одобрио улазак бугарских трупа само у „предео који настањују бугарски Македонци“ и који припада Бугарској, према народносној граници¹⁵. Дакле, не и у део јужне Србије на територији пиротског, врањског и делове нишког и лесковачког округа; чак је било настојања немачких команда да Бугари напусте и онај мали појас у источној Србији на десној обали Тимока, који су посели после завршене немачке окупације. О томе је бринуло штаб немачког 11. армијског корпуса, који је 3. маја 1941. године наредио да Бугари „одмах“ напусте подручје на десној обали Тимока,¹⁶ мада се сутрадан одустало од тога наређења и ствар препустила решавању дипломатије. Међутим, како она отеже са решењем, команда 11. корпуса, 13. маја, поново наређује да Бугари напусте ово подручје,¹⁷ по коме наређењу они сутрадан и поступају,¹⁸ да би се 15. маја напали „иза старе државне границе“.¹⁹

Све то довољно убедљиво говори да ни после одлука Бечке конференције демаркационе линије између окупационих подручја није била коначна, како у делу јужне Србије према Бугарској (где се ова међусобна борба за приграбљивање и највидније рефлексотовала), тако и у делу према италијанској окупационој зони. Јављајући се Мусолинију из Беча, 21. априла, гроф Бано је износио разлоге који отежавају реализацију ранијег договора о разграничењу. Хитлерова је реч главна, он хоће „одржати крај око Луботена за Бугаре, а онај око Митровице у корист Србије, јер се на тим подручјима налазе рудници у немачком власништву“²⁰.

Бечка конференција је, понављамо, прецизирала само демаркациону линију између Немачке и Италије и та је одлука била на снази 3. маја 1941. године, када ју је санкционисала италијанска влада;¹² њоме су Немци одступили од захтева за територијом у захвату прuge Косовска Митровица — Приштина — Качаник — Скопље, чак и од косовских рудника угља до којих им је било нарочито стало, а који су припадали тзв. Великој Албанији.

Међутим, као противтежа овоме, створена је косовско-митровачка об-

ласт, у коју су, поред митровачког (звечанског) среза, укључени вучитрнски и подујевски (лабски) срез. Интегрисани у област, ова три среза су представљала „Малу Албанију“.²² С обзиром на разграничење окупационих зона Бугарске и Италије, чија је северна тачка била на Орловој чуки (к. 1274) као тромеђија трију окупационих зона, Бугарској је демаркационом линијом био прикључен део гњиланског и урошевачког среза, што је било стално жариште немира, препирања, чак и отворених непријатељстава између фашистичких савезника; сваки од њих је хтео да приграби што више за себе.

На територији јужне Србије, где су се највидније и манифестовале све највеће комбинације и подвале Немачке, постојала су три жаришта сукоба у вези са разграничењем окупационих зона: између немачке и бугарске, између немачке и италијанске и између бугарске и италијанске, а све на рачун Србије, која „треба да остане што је могуће више смањена“,²³ или треба и да постоји, јер се само уз фактор њеног постојања савезнице Немачке могу држати на одстојању.

Демаркациона линија између „што је могуће више смањене“ Србије и Бугарске на подручју јужне Србије протезала се, углавном, линијом: Бабина планина (к. 1163) — Бабушница — источно од Власотинца — пл. Влаина (к. 1441) — Орлова Чука (к. 1274) — Доморовце.²⁴ Ту општу линију разграничења требало је прецизирати на терену, а то је представљало мукотрпан посао, за који се стално тражила арбитража немачког окупатора.

Бугари, такође окупатори, стално су покушавали да назначену линију разграничења помере на запад, нарочито у рејонима већег тактичког значаја, као што су: око Беле Паланке, Бабушнице, Власотинца, гребена пл. Кукавице. Тако су 27. маја, судећи по извештају Моравске банске управе у Нишу,²⁵ бугарске власти присвојиле остатак среза нишавског, варошицу Бабушницу, низ села око Власине и целу територију среза пољаничког (Врање) тежећи да за границу имају јаче земљишне објекте.

Немцима, нема сумње, није ишла у рачун ова самовоља Бугара, па су тражили начина да изгладе настале спорове, чинећи уступке час српској, час бугарској страни. Ради тога радила је и једна мешовита немачко-српско-бугарска комисија која је, у долини Нишаве, граничну линију поставила код Чифлу-

ка; Бабушницу је оставила Бугарима, па је лужнички срез, у оквиру Србије, своје седиште сада имао у Љуборићи.

То разграничење је трајало све до 21. јула 1941. године, када је према Србији, на десној обали Лужне Мораве, демаркациона линија устаљена на реци Лужници, све до њеног ушћа у Власину; срезу власотиначком су тада биле прикључене општине Богдановце и Велико Боњинце,²⁶ а у Грделици постављена царинарница.

Немири око демаркационе линије су се са нишког округа преносили на лесковачки округ, где су Бугари тежили великом индустријском басену Лесковаца, а тиме и плодној лесковачкој котлини. Свесна да се не сме предавати стихији око разграничења, јер су Бугари стално тежили да својом државном границом на запад избижу до „Блгар Мораве“, како су називали Јужну Мораву, управна власт окупирани Србије, нормирана прво актима комесарске, а касније Недићеве владе „народног спаса“, стално је код Немаца инсистирала на прецизном обележавању а затим и поштовању обележених граница. Банска управа у Нишу је, у вези с тим, 21. јуна, дала један од најсолидније образложених предлога за устаљење „границе“²⁷ или с тим у вези није ништа и учињено.

Немци су на такве захтеве српских органа управе само изражавали „своју готовост да истакнуто питање узму у разматрање“,²⁸ или га нису и решавали. Бугари, толерисани од Немаца којима је за одржавање окупационог статуса у овом делу Србије потребна била помоћ овог савезника, чине атак на рејон Кукавице и „градицу“ померају онолико колико осете да им Немци неће одбити захтев за проширењем.

Демаркациона линија између Србије и тзв. Велике Албаније имала је још бурнији процес устаљивања као границе двеју окупационих зона, а печат том процесу давала је обострана тежња (Немаца и Италијана) да присвоје рудник Трепчу. Да би се усталили на овом подручју, заклањајући се за одлуку Бечке конференције, Немци су дошли на идеју да из косовско-митровачке области иселе припаднике албанске народности, за што им је, својим захтевом да овде насле избеглице са Космета, ишла на руку и српска Комесарска управа. Дипломатски представник Рајха за Србију, државни саветник Бенцлер је овакву меру образлагao потребом успостављања „трајног мира“, на овом, за Немачку, од виталног интереса подручју.²⁹

С обзиром да је у косовско-митровачкој области било око 100.000 таквих које је требало иселити,³⁰ питање је да ли би се Немци одлучили на такав корак и после угушења устанка којим су пред српским колаборационистичким властима образлагали одлагање овакве одлуке. Они су, по свему судећи, тражили трајније решење проблема на граници према Италији у, рудама ботагом, ибарском басену јужне Србије, али њихове планове ремети устанички покрет против окупације. И дипломата Бенцлер о томе води рачуна када каже: „Овом приликом евентуално исељавање Арбанаса са подручја Митровице, које ће неизбежно бити од трајне вредности за осигурање наших интереса у рудничку Трепчу, сматрам преурањеним.“³¹

Уместо, значи, да сређује ситуацију исељавањем мусулмана, немачки окупатор прави нове комбинације око разграничења са италијанским савезником, који је чинио све могуће да у косовској области подгрева албанске прваке на захтев за прикључење Митровице са широм околином Великој Албанији. Италијани за то користе Национални савез Албаније (Lidhja popullare Shqiptare), чији је идејни вођа био, у мусулманским масама, популарни Ферхат бег Драга.³²

Ривалитет група Ферхат Драге и пронемачки оријентисаног Џафер Деве представљао је не мали проблем за Немце.³³ Зато улажу напор да проблем реше договором, али и без прављења искаквих уступака на рачун Трепче,³⁴ идентификујући је са свим осталим рудничима ибарског базена. Била им је потребна помоћ српске колаборационистичке владе (са чијим су се постојањем Италијани мирили), и то утолико пре што су у ибарској долини, одмах после окупације, постојале јаке четничке снаге, чији су састав чиниле, махом, избеглице са Космета и Македоније;³⁵ они су живели у уверењу да ће се само борбом поново вратити на напуштене поседе.

Сталне борбе између четника, с једне стране, и волнутара као припадника милиције Националног савеза Арбанаса,³⁶ с друге стране, налагале су решења још у првој фази окупације, када су управну власт и у јужној Србији представљали искључиво војни команданти. Тако је генерал Еберхарт (Eberhardt), као командант немачке 60. моторизоване дивизије, 20. априла 1941. године, морао да сазове у Косовској Митровици конференцију припадника мусулманске

и католичке вероисповести, на којој је захтевао, па и добио, пристанак да од косовско-митровачке области створи аутономну област са албанским језиком или у саставу Србије и под заштитом немачког Рајха.³⁷

Управна и извршна власт у косовско-митровачкој области формирана је искључиво од припадника мусиманске и католичке вероисповести, а у област је укључен и Нови Пазар на који је претендовала влада НДХ као део њене „државне“ територије.³⁸

Еберхартове одлуке могле су бити само привремено, а не и трајно решење, јер се са тим одлукама ни једна од заинтересованих страна није сложила, па их није ни могла санкционисати немачка влада.³⁹ Проиталијанска група у Националном савезу Арбанаса све је више добијала присталица за прикључење ове области италијанској интересној сфери,⁴⁰ па се влада немачког Рајха није одлучила ни на санкцију одлуке о аутономији,⁴¹ јер се са тиме не слаже српска, а још мање хрватска влада, која има захтева у вези са Новим Пазаром.⁴²

Немири, међутим, и даље трају на демаркационој линији; борбе четника и волнутара, нарочито са почетком устанка у Србији у јулу 1941. године, претварају се у крвопролића недужног народа и српске и албанске националности. Крајскомандант из Митровице, који осећа да решење проблема не може постићи уз помоћ албанске жандармерије, интервенише 7. јула 1941. године снагама 737/717, посадне дивизије,⁴³ и на Церајској реци успоставља „границу мира“ између четника и волнутара.⁴⁴ Када су борбе биле обновљене и на својој жестини добиле нарочито 14. и 15. октобра 1941. године,⁴⁵ Немци су били свесни да Италијани подгревају волнутаре на акцију ради прикључења митровачке области тзв. Великој Албанији, тиме и на задобијању „целог подручја Косова, нарочито рудника Трепче, за Италију.“⁴⁶

Устанак против окупатора у Србији је узимао мања, на његовом челу су се све више афирмисали комунисти, његове опасности су били свесни сви његови непријатељи. Тога је нарочито био свестан „Српски народни покрет — збор“ и његов вођа др Димитрије Љотић, те је потражено решење разграничења између Србије и Велике Албаније

у заједничком договору. Договор је, од 26—28. новембра 1941. године, и спроведен у фелдкомандатури 809. у Нишу.⁴⁷ Косовско-митровачка област (са звечанским, дежевским, лабским и вучитринским срезом) припадаје је, коначно, немачкој окупационој зони, али посао око демаркационе линије између Србије и Велике Албаније морао је да траје све до априла 1942. године. Тада је „граница“ прецизирана у корист Италије, препустивши јој Ибарски Колашин,⁴⁸ где је, етнички, становништво било претежно српско, што је Немцима стварало даље проблеме.

Ништа мање није био компликован процес разграничења на осталим демаркационим линијама у јужној Србији, како оној између бугарске и италијанске зоне, још више између бугарске и немачке. Бугари су, кад год су осетили тешкоће на фронтовима, нудили Немцима услуге, а истовремено чинили упаде на територију јужне Србије; са тим упадима су померали и „границу“. О овоме речито говори случај од фебруара 1942. године, када су Бугари самовољно прекршили одлуке комисије за разграничење у лужничком срезу, прешли и на десну обалу реке Лужнице, те окупирали 11 села,⁴⁹ протеравши из њих српске органе власти и померивши границу према Заплању. Истовремено су то учинили и у захвату пл. Кукавице, окупираши десетак села, и демаркационом линијом избили на реку Ветерницу.⁵⁰

Овај поступак Бугара речито говори да се никада није могло утврдити где су стварне границе окупационих зона. Зато је логична констатација да „све означене границе немачке окупационе зоне у Србији треба прихватити са резервом, углавном као оријентационе правце“⁵¹.

Са априлом 1942. године, када је бугарска војска била главна снага окупатора у јужној Србији, а њено окупационо подручје захватило јужноморавски и ибарски басен, наравно, под контролом Немаца, престају даља померања демаркационе линије. То, међутим, више није ни имало значаја. Партизански покрет у јужној Србији нити је познао нити признавао статус демаркационе линије, нити су, пак окупатори и колаборационисти имали времена да том питању посвећују пажњу.

БЕЛЕШКЕ:

1. Зборник II/2, Прилози, док 14
2. VII, Ослободилачки рат..., књ. I, стр. 33
3. Види: Миловановић Никола, Војни пуч и 27. март, Београд, 1960.
4. »Proces des grands criminels de guerre...« vol. XXVII (ПС—1746), стр. 29—32). — Цитирано према Ф. Чулиновићу, н.д., стр. 390.
5. Види: Кризман Богдан, Хитлеров „Потхват 25“ против Југославије, издање НИП, Загреб, 1953.
6. Исто, стр. 119.
7. Граница интересних сфера Немачке и Италије се протезала општом линијом: Врхлучно — Јежица — Литија — Церкље — Самобор — Петриња — Глина — Бос. Нови — Сански мост — Мркоњић Град — Доњи Вакуф — Сарајево — Устипрача — Прибој — Нови Пазар — Орлова Чука (к. 1274) — Шар планина — Тетово — Охридско језеро — Преспанско језеро.
8. Кризман Б. н.д., стр. 119 (тачка 7 Хитлерове „Директиве бр. 25“).
9. Види: Кљаковић Војмир, Србија и Македонија у њемачко-бугарским односима 1940—1941, Зборник радова, ИРПС, Београд, 1972. Хитлерова одлука 24. 4. 1941, за јужну Србију, односила се на разграничење само са Италијом а не и са Бугарском. Због тога су уследиле и интервенције бугарског амбасадора у Немачкој Араганова, затим и бугарског суверена Цара Бориса, те је влада Рајха именовала подсекретара у Милу Клофијуса (Klodyuz), да разради план разграничења са Бугарском. Тај план је дипломатији и познат као „план Клодијус“.
10. Из дневника грофа Бана, стр. 230—231. Цит. према Кризман Б., „Промеморије“ Galeatza Cianua, Хисторијски зборник, IV, Загреб, 1951.
11. Hermanu Neubacher, Sonder Antrag Sudost 1940—1945, стр. 147.
12. Цит. према Кризман Б. н.д., стр. 98
13. Види: Тајна писма Хитлер—Мусолини 1940—1943, издање НИП, Загреб, 1953, стр. 25.
14. Види: Politisches Archiv Auswertiges Amter — Bon (у даљем ПА АА), Buro des Staatssekretars.
15. Цитирано тач. 4 „привремених смерница за поделу Југославије“.
16. НАВ-Н-Т-315, бр. 231/607
17. Исто, бр. 231/617
18. Исто, бр. 231/618—619
19. Исто, бр. 231/620—621.
20. Из дневника грофа Бана, цит. према Кризман Б. н.д., стр. 119. Није јасан смисао речи „власништво“, јер у имовинско-правним односима влада Милана Стојадиновића, која је и отворила врата за прород немачког капитала у Југославији, није правила са Немачком аранжмане за уступање Ибарских рудника.
21. Види: Бошковић Б., НОР у Ибарском базену..., Приштина, 1968; Али Хадри, Окупациони систем на Косову и Метохији 1941—1944, ЈИЧ, Београд, 2/1965, стр. 39—60; Плебић Душан, Националне мањине и јединице

страних народности у НОБ, ВИГ, Београд, 6/1960.

23. »Akten zur deutschen ausw. Politik«, књ. XII-2, стр. 524—526 (забелешке посланика Шмита (Schmidt)). — У оригиналу на немачком, ово место гласи: »Serbien erhält die autodafäische Karte eingezeichnete Grenze, bleibt zunächst militärisch besetzt. Es soll so klein wie möglich bleiben« (подвукao И.Г.), и даље: »Masnahmen werden getroffen, um aller Zukunft die Wiederhöhung des kurzlichen Verzugs, »durch die Verschwo« — rezuelque un möglich zu machen...« (цит. према Чулиновић Фр. н.д., стр. 390).

24. Терзић В. н.д., стр. 609

25. VII Нда, к. 19, док. 32/—1

26. VII, Нда, к. 19, док. 50/1—1

27. VII, Нда, к. 19, док. 2/2—1

28. VII, Нда, к. 19, док. 9/2—2. — При овоме треба имати у виду да је народ подрүčја које је демаркационом линијом припојено Бугарској, скоро 100% био против бугарске окупације, изражавао жељу да буде у саставу Србије а не Бугарске, што Немцима није било непознато.

29. VII. МФ, „Лондон 2“, х-297989.

30. Према прописима из статистичких прегледа, очигледно је да се ова цифра од 100.000 не односи само на Шиптаре (Албанце) већ и на Турке, као и ове остале припаднике муслиманске вероисповести.

31. VII, НА, К 1, док. 16/16. — Пада у очи уверење Немаца да ће исељавање Арбанаса из ове области бити „од трајне вредности“, због чега би се смогло закључити да на њих за ово, притисак врше не само Срби (према којима они нису били сентиментални) већ и припадници католичке вероисповести, којих је у овој области било прилично на раду у рудницима, а којима су муслимани сметали својим присуством. О томе сведочи случај туче католика и муслимана у Старом граду где су католички муслимани писовали Алаха, а ови њима Папу. (Подаци од савременика које сам узгред консултовао у току рада). Детаљ небитан, али није на одмет да се има у виду у склопу целине.

32. Непосредно по окупацији Југославије, у Кос. Митровици је стигло неколико бивших емиграната из Албаније, припадници покрета за уједињење муслимана — Цемијет, који су и били носиоци стварања Националног савеза Арбанаса, као политичког покрета за пријељење Космета Албанији, ширећи мрежу својих организација према долини Ибра и ка Санџаку. Међу овим емигрантима се истичали Речеп и Цељад Митровић, Бедри Чели и Бедри Пејани, који су били носиоци проиталијанске струје, а којој се на чело ставио Ферхат бег Арага. Његов син Али бег Арага, човек са солидном школском на образном, био је, у неку руку, идеолог Националног сплева Арбанаса. Међутим, овој, проиталијанској струји, Немци су парирали са, такође популарним муслиманским прваком у Косовској Митровици, Цафер Девом који је, фактички, у своје време био носилац пронемачке политике и, са немачком полицијом, представљао „глажну власт“ у Косовско-митровачкој области. Негде на средини између ове две струје у Националном савезу Арбанаса био је Ибрахим Љутви бивши посланик ЈРЗ у југословенском парламенту, који је, вальда, због ове „неутрал-

ности и именован за окружног начелника у Кос. Митровици.

33. VII, Мф. „Лондон 2“, X-297621—622
34. НАВ-Н-Т-77, бр. 1295/1076—7
35. Б. Бошковић, н.д. стр. 78
36. Волнутари су регрутовани по директиви фашистичке странке Италије у Албанији, као систем борбе против комуниста, па је име те милиције носило чисто антикомунистички назив: Milizia volnuntaria antikomunista.
37. VII, Мф. „Лондон 1“, X-296758—764
38. Види: Буковић Мирко, Санџак у НОБ, издање Просвета, Београд, 1961.
39. VII, Мф. „Бон“, 2/629
40. VII, Ит, к. 1а, док. 3/738
41. VII, Мф. „Лондон 1“, X-296764
42. Види: Јајковић Данило: Санџак у народноослободилачкој борби, ВИГ; Београд, 4 и 5/1960.

Mr Ivan-Džina Gligorijević

DEMARKATIONSLINIE DURCH SÜD SERBIEN

Nach der Okkupation des südlichen Teiles von Serbien tauchte das Problem der Besetzung des eingenommenen Territoriums und der Abgrenzung der Kompetenz unter den Deutschen, Bulgaren und der Kollaborationsregierung von Milan Nedić auf. Es erwies sich, dass die Verteilung von Jugoslawien wegen verschiedenartiger

43. Зборник I/1, стр. 293.
44. Бошковић Б, н.д, стр. 101
45. Историјски архив Косова (ИАК), док. VI/339—340
46. VII, НА, К.1, док. 11/36
47. VII, Нда, к. 19, док. 6/22.
48. Бошковић Б, н.д, стр. 76
49. Архив Србије, фонд комисије за утврђивање ратних злочина (у даљем: Ар. КУЗ), к. 14, док. 848. — Овом приликом Бугари су самовољно окупирали села: Правољенак, Извор, Сурачево, Горчинце, Лубераће, Линово, Гричар, Модру Стену, Велико и Мало Боњинце и Брестов Дол.
50. Исто. — Овде су окупирана села: Мусовић, Бели Камен, Веља Глава, Црни Камен, Копиљак, Дупљево и још неколико заселака.
51. Марјановић Ј., н.д, стр. 22.

Interesse und Prätensionen, die auf diesen Teil des jugoslawischen Territoriums die Deutschen und Bulgaren hatten, keine einfache Sache ist. Nach vielen Verhandlungen wurde schliesslich im April 1942 die Demarkationslinie abgezogen und den grössten Teil von Südserbien nahmen

Народноослободилачки одбори у окружу Лесковац у 1943|44. години

— Стварање виших органа НО власти —

Темељи народноослободилачких одбора (НОО) као нове, истинске народне власти у округу Лесковац ударени су још у току масовног народног устанка 1941. године.

Широке народне масе осетиле су у пракси у раду НОО-а у току јесени и зиме 1941. године и пролећа 1942. године њихов прави демократски карактер и дубоку и чврсту повезаност са основним интересима народа. За то су оне и прихватиле као своје и дале им пуну подршку у окупљању и мобилизацији свих снага за помоћ партизанским народноослободилачким одредима за НОБ-у.

Ни поновна окупација слободне територије ни нечувени терор над народом, а посебно над истакнутим активистима НОП-а и на члановима НОО-а, које су извршили окупатори и домаће издајице у пролеће и лето 1942. године, нису одвојили већину народа од НОБ-а од НОО-а. И у најтежим данима у пролеће и лето 1942. године, у округу Лесковац ради знатан број НОО-а само сада илегално.

Са оживљавањем НОП-а и јачањем организација КП, Скоја, као и појачањом активности партизанских одреда у јесен 1942. године почине и већа активност НОП-а, јача рад постојећих и стварају се нови сеоски НОО-и.

Поред јачања веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и његове веће помоћи дошла је и непосредна помоћ Врховног штаба НОП-а Југославије.

Фебруара 1943. године на територију округа Лесковац долази делегат Врховног штаба Светозар Вукмановић Темпо. У вишедневним саветовањима на Кукавици, поред формирања Првог јужноморавског НО партизанског одреда, реорганизације партијских комитета КПЈ и преношења искуства о војним и пар-

тијским питањима, делегат Врховног штаба преноси искуства и даје драгоценна упутства и за рад НОО-а.

После овог саветовања Окружни комитет и друга партијска руководства посвећују дужну пажњу организацији и раду НОО-а. Врло брзо се повећава број НОО-а и побољшава њихов рад.

ОРГАНИЗАЦИЈА НОО-е

У току пролећа и лета 1943. године већ раде потпуно легално НОО у 45 села на слободној територији у Пустој Реци и Јабланици од Гајтана и Бучумета, Слишана и Добре Воде до близу Лебана и Лесковаца и пруге Ниш — Лесковац, у Поречју, срез Лесковац и 14 села: од Горине, Брзе и Чукљеника до Радоњице и Дрводеље, у Топлици, у селима око Пасјаче, Белог камена до Прокупља и Житорађе, на прузи Ниш — Прокупље и у Добрину у 36 села између планине Малог Јастребца и реке Топлице. Слична ситуација је и у јастребачком срезу где раде легално НОО у десет села, као и на терену Црне Траве, где НОО-и раде легално у 21 селу. Проширења је мрежа и сеоских НОО-а који раде илегално на неослобођеној територији округа. Исто тако оживљава и рад илегалних НОО-а у Лесковцу, Прокупљу и Власотинцу. Маја 1943. године формира се и илегални градски НОО за град Лесковац.

Проширења мрежа сеоских НОО и повећани број задатака са јачањем одреда и развијањем живота на слободној територији која је непрекидно расла указује се потреба за стварање виших органа НОО власти.

У току пролећа и лета приступа се формирању општинских НОО-а. Они негде обухватају сва села бивших оп-

штина, а негде се формирају и за мањи број села. Први општински НОО у јабланичком срезу формира се у мају у селу Лапотинцу, у Пустој Реци. Ускоро, затим, у току лета формирају се општински НОО на читавој територији Пусте Реке, а у току јесени и на слободном делу Јабланице, тако да је при крају године на овом рејону округа било 17 општинских НОО-а. У другој половини 1943. године формирају се општински НОО-и у Топлици, како на рејону Пасјаче, тако и у Добрину. До краја 1943. године у рејону Пасјаче, Белог Камена и Видојевице, формирало је осам, а у Добрину три општинска НОО-а. Слична ситуација је и у Поречу као и у срезу јастребачком.

Организација НОО-а спроводила се према упутствима Врховног штаба НОВ и ПОЈ из септембра 1942. године. У одборе су, поред старијих, све више бирали омладинци и жене који су се истакли у раду у својим организацијама (Скоју, УСАОЈ-у и АФЖ-у) и на задацима које им је постављао НОО. У неким селима испод планине Радана у Пустој Реци у саставу НОО-а села били су у већем броју жене и омладинци, јер су старији мушкарци били у војним јединицама или у интернацији коју су у овом крају спровели бугарски окупатори марта 1943. године после свог пораза на Гајтану.

Сеоски НОО-и су имали у свом саставу 5 до 7 одборника који су бирали председника и секретара. Они су већ имали и своје сталне просторије за рад. Састанци су одржавани редовно једанпут недељно, а према потреби и чешће. Административну службу нису имали, те су ове послове обављали председник или секретар. Одборнике за општинске НОО-е бирали су сеоски НОО-и из редова својих одборника. Општински НОО-и су имали председника, секретара, благајника и 5 до 11 одборника према броју села. И општински НОО-и су своје састанке држали једанпут недељно, а по потреби и чешће. Одбори су имали своје стално седиште у коме су радили председник, секретар и благајник. Са развитком делатности општински НОО-и уводе и административно особље. Они имају штамбиль и печат. Везе између сеоских и општинских НОО-а биле су свакодневне и одржаване су путем курира.

Снажан развитак НОП-а у округу и разграната мрежа сеоских и општинских НОО-а поставили су као неопходно формирање виших органа НОО-а — среских НОО-а, као и окружног НОО-а.

Први срески НОО у округу формиран је у Пустој Реци. У току јула Срески комитет за Пусту Реку и Јабланицу, уз помоћ Окружног комитета, приступио је припремама за формирање Среског НОО-а. Напад четника Драже Михаиловића на слободну територију и борбе са њима на Радану омел је ове припреме. Одмах после успешно завршене борбе приступило се реализацији плана. Десетог септембра у селу Брестовцу окупило се 80 делегата: председника сеоских и општинских НОО-а и представника Среског комитета Партије, Скоја, АФЖ-а, ОК-а, Одреда и представника Среског комитета и организација НОП-а са суседног рејона Пасјаче.

После одржаних говора и поздрава, у свечаном и борбеном расположењу, кличући Партији, Врховном штабу и другу Титу, делегати су изабрали свој први Срески НОО за Пусту Реку и Јабланицу од 35 чланова. Међу делегатима, као и изабраним члановима Среског НОО-а, било је и већег броја жена и омладинаца. Осмог децембра исте године на сличан начин изабран је први Срески НОО Пасјача за слободну територију Топлице на левој страни истоимене реке (прокупачки срез).

У току 1944. мрежа НОО-а се даље шири. Ослобођењем нових подручја у округу формирају се нови срески НОО-и: фебруара Срески НОО у Поречју за Лесковац и крајем марта Срески НОО за Јабланицу.

Срески НОО-и били су састављени од 30—40 одборника. Поред председника и секретара, одбори су имали и извршни одбор до 11 чланова (повереника) који су имали и комплетна задужења одређеним секторима. Сектори рада били су организационо-политички, привредни, војни, просветни, социјално-здравствени и грађевински. Организационо-политички сектор држао је секретар НОО-а који је у исто време био и члан Среског комитета Партије.

У почетку, административне послове Среског НОО-а обављао је секретар. Међутим, убрзо се уводи једно, а затим више места администратора како за потребе општег сектора, тако и за привредни и за друге секторе. Ускоро после формирања при среским НОО-има се формира и правни сектор — служба која се брине о правилностима у раду НОО-а, при чему су давана упутства и савети. Нешто касније, у 1944. години при Среским НОО-има се, према упутствима Окружног НОО-а, формирају и

привремени срески судови за решавање грађанских спорова и лакших кривичних дела.

Везе среских НОО-а са општинским биле су сталне, редовне на недељу или 10 дана, а по потреби и чешће и обављали су их стални курири. Општински НОО-и су подносили среским НОО-има извештаје о своме раду и записнике са својих седница. Срески НОО-и су редовно пратили рад општинских одбора, претресали њихове извештаје и записнике и враћали им са својим примедбама и упутствима.

Развитак НОО-а у округу Лесковац налажао је потребу за формирањем и Окружног НОО-а.

Окружни НОО за округ Лесковац формиран је у време од 20. новембра до 15. децембра са седиштем у селу Славнику у Пустој Речи за ондашње ратно подручје округа Лесковац и Прокупље. У априлу 1944. године формира се посебни Окружни НОО за Топлицу.

При своме формирању Окружни НОО Лесковац био је састављен од 40 одборника, најистакнутијих политичких и војних руководилаца НОП-а у округу, чланова среских НОО-а, међу којима је било истакнутих чланова организација омладине и жена (УСАОЈ-а и АФЖ-а).

Окружни НОО је имао и свој извршни одбор који су сачињавали председник, секретар и још девет чланова (провереника).

И у Окружном НОО-у су ускоро после формирања установљени сектори рада на чијем челу су били повериеници. У јуну се формира и сектор милиције. Од фебруара 1944. се при Окружном НОО-у формира и администрација како за општи тако и за остале секторе. Окружни НОО је био највиша цивилна власт у округу и вршио је све послове сем оних који су припадали органима војнопозадинских власти, Команди подручја и командама места.

Везе Окружног НОО-а са среским НОО-има у почетку држали су председник и секретар. Од фебруара 1944. године те везе су бројније и чвршће, те поред председника и секретара на седнице среских одбора одлазе и други чланови извршног одбора и пружају им помоћ. Успостављају се и сталне курирске везе. Срески НОО-и су били обавезни да редовно шаљу Окружном НОО-у извештаје о своме раду као и записнике са седница које је Окружни НОО претресао на својим седницама и са примедбама и упутствима враћао.

Окружни НОО је веома пажљиво пратио рад и развитак НОО-а у округу и брзо реагирао на њихове пропусте и неправилне одлуке. У вези са отклањањем слабости и побољшањем рада, Окружни НОО је 15. фебруара 1944. године издао посебна упутства о раду НОО-а „Циркулар бр. 1 Окружног НОО-а“ у коме се осvrће на слабости у раду НОО-а и указује на мере које треба предузети за њихово отклањање. Ова упутства су прорадивана у свим среским и општинским НОО-има. Исто тако Окружни НОО је издао и „Упутства за формирање привремених судова при НОО-има“, као и упутства за њихов рад.

Окружни НОО, као и срески НОО-и, посвећивали су посебну пажњу саставу одбора, као и уздизању одборника. У том циљу, почев од марта 1944. године, у срезу Јабланичком, Пустој Речи, а касније и у другим срезовима се, по одлуци Окружног НОО-а, одржавају седмодневни курсеви за одборнике на којима су се они упознавали са циљевима НОП-а, као и са задацима НОО-а, и оспособљавали и за конкретан рад.

Ради даље демократизације рада НОО-а, ширег и непосреднијег учешћа народа у избору одборника, побољшања састава и организационог учвршења НОО-а, Окружни НОО је на својој седници у марта донео одлуку да се на слободној територији спроведу избори за НОО-е.

Први слободни избори у округу Лесковац спроведени су у Пустој Речи и слободном делу Јабланице 16. и 17. априла 1944. године. Изборе је уз помоћ Окружног НОО-а организовао Срески НОО Пусте Реке. За то су биле формиране посебне комисије са среском комисијом на челу. Избори су били јавни. Право гласа имали су сви становници села оба пола изнад 18 година старости. Гласало се једновремено за одборнике сеоских, општинских и Среског НОО-а. Недељу дана пре гласања била је истакнута листа кандидата. На дан избора могао се истаћи и нови кандидат, ако су на то пристали присутни бирачи. Гласало се појединачно за сваког кандидата дизањем руке. О гласању се водио записник. За одборника био је изабран онај кандидат који је добио највећи број гласова. После извршеног гласања, изборна комисија је сумирала резултате, сачинила записник и са резултатима упознала присутне бираче.

Недељу дана после избора, одборници одржали су свој први састанак на коме су из својих редова изабрали од-

борнике за Срески и општинске НОО, као и председника и секретара сеоских НОО-а. Наредних дана су се конституисали општински и Срески НОО-и.

Резултате избора прегледала је Српска изборна комисија.

Избори су обављени у савршеном реду, уз велико одушевљење и необично живу активност народа. У већини села избори су се претварали у право народно славље. То су били први масовни слободни избори на којима је народ организовано и слободно бирао своју власт. На овим изборима је изабран и велики број жена и омладинаца. У неким селима испод Петрове горе и Радана (Ивање, Слишане, Ображда и др.), за одборнике изабране су претежно жене пошто је већина старијих мушкираца била интернирана у мартау од стране бугарских окупатора после њиховог пораза на Гајтану. За време избора, посебно интересовање и широко учешће показивала је омладина. У више села било је појава да су омладинци и омладинке испод 18 година старости упорно настојали да учествују у гласању, те су им родитељи приликом пописа повећавали године старости. У неким селима било је толико заинтересованости за избор појединих кандидата да су комисије морале по неколико пута да преbroјавају гласове.

Излазак бирача на биралишта био је масован. Од 15496 бирача од којих 7610 мушкираца и 7890 жена, гласало је 5177 мушкираца и 4916 жена или укупно 1093. Од мушкираца који нису гласали највећи број био је у војним јединицама.

Избори су имали велики политички значај за даљи развјитак НОП-а у овом крају: ојачано је јединство народа и порастао је ауторитет НОО-а тако да су они после ових избора много успешније могли да извршавају нарасле и сложеније задатке.

Избори су исто тако имали широк одјек и у другим деловима округа, тако да је народ и у другим срезовима слободне територије тражио да се што пре и код њих спроведу овакви избори за НОО-е.

Све до јула 1944. у округу Лесковац није било посебне организације Народног фронта. Зато су све до тог времена народноослободилачки одбори вршили и улогу Народног фронта. Они су на својим састанцима претресали политичку ситуацију и, уз помоћ Партије, одржавали конференције и зборове, доносили закључке и предузимали мере за јачање јединства народа.

Схватајући велики значај организовања АФЖ-а и УСАОЈ-а за окупљање жена и омладине око НОБ-а, народноослободилачки одбори су посвећивали велику пажњу овим организацијама и давали им пуну подршку у раду.

НОО-и су били чврсто повезани са политичком организацијом која им је пружала пуну подршку и помоћ у раду.

Секретар Окружног НОО-а био је члан Окружног комитета КП. Секретари НОО-а били су чланови среских комитета КП. Председници или секретари општинских и среских НОО-а били су чланови општинских (рејонских) комитета, односно основних организација. Они су се бринули за спровођење линије Партије у раду НОО-а и одговарали су у форумима Партије за правилан и успешан рад одговарајућих foruma НОО-а.

Средином новембра 1943. године у округу Лесковац формирају се органи војно-позадинске власти: команда подручја у селу Вујанову у Пустој Реци, као и шест команди места на слободној територији Пусте Реке, Јабланице и Пасјаче: у Лапотинцу, Обилићу, Јабучеву, Орану, Брестовцу, Гајтану и Бучумету. Касније, маја 1944. године, формирају се нове команде места, као и среске команде места за Пусту Реку, Јабланицу и срез лесковачки — Поречје.

Поред бриге за мобилизацију нових бораца за партизанске јединице, одреде и бригаде, за снабдевање војних јединица оружјем и муницијом и другом војном спремом и за њихову исхрану, органи војно-позадинских власти преузимају на себе и бригу о безбедности живота и рада на слободној територији. Тако је формирањем војно-позадинских власти низ задатака око снабдевања војних јединица и безбедности позадине прешао на команду подручја и команде места.

Поред међусобних веза и веза са војним јединицама, органи војнопозадинских власти одржавали су врло добре везе и са органима НОО-а.

Команда подручја одржавала је везе са Окружним НОО-а а команде места са Среским и општинским НОО-има.

Те везе и сарадња на заједничким задацима дале су врло добре резултате и видан допринос развитку НОП-а у окружу Лесковац.

Команда подручја и команда места су биле чврсто повезане и са партијским организацијама у округу. Комесар Команде подручја био је члан ОК-а КП, а комесари места били су чланови рејонских, а касније и среских комитета.

Они су настојали да се спроводи линија Партије у одговарајућим командама, а у исто време одговарали су пред партијским форумима за правилан и успешан рад гих команди.

Упознавање НОО-а са одлукама II заседања АВНОЈ-а

Одлуке II заседања АВНОЈ-а са другим материјалима примљене су у округу лесковачком крајем 1943. године. По одлуци ОК КПЈ одлуке су умножене у техници ОК КП.

18. марта 1944. одржан је плenум Окружног НОО-а у селу Бублици. На дводневном заседању, поред усвајања „циркулара бр. 1“ Окружног НОО-а о раду НОО-а и „Упутства за формирање и рад грађанских судова при среским и општинским НОО-има“, прорадене су одлуке II заседања АВНОЈ-а, говор врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Југославије Јосипа Броза Тита и донет закључак да се са овим одлукама упознају сви НОО-и у округу, као и широке народне масе како на слободној тако и на још неослобођеној територији округа.

После састанка Окружног НОО-а у Бублици, у читавом округу се развија веома жив политички рад на упознавању народа са одлукама Другог заседања АВНОЈ-а.

У том циљу је одржано почетком априла 1944. у селу Црквици у Пустој Реци велико саветовање на коме су пронађене одлуке II заседања АВНОЈ-а.

Саветовање је трајало четири дана. На саветовању је узело учешћа око 150 одборника — чланова Среског и општинских НОО-а и активиста из читавог округа.

Поред руководства Окружног НОО-а ОК-а КП Лесковац, саветовању је присуствовао и Петар Стамболић, секретар Главног НОО-а за Србију, члан ПК КП и командант Главног штаба и много помогао у раду саветовања.

После овог саветовања умножене одлуке II заседања АВНОЈ-а су разаслате по читавом округу. Исто тако сва среска руководства НОП-а, како КП и Скоја, тако и НОО-е и АФЖ-а у округу, после овога саветовања развила су веома интензиван политички рад. Поред састанака среских, општинских и сеоских НОО-а, на којима су прорадене одлуке II заседања АВНОЈ-а, одржане су и многе масовне конференције на који-

ма се народ упознавао са радом АВНОЈ-а и његовим одлукама.

Указујући на јасну перспективу сутрашњице и на путеве до ње, одлуке су наишле у широким масама народа у целом округу на одушевљени пријем. Конференције на којима су прорадиване одлуке претварале су се у спонтане манифестације привржености НОБ-у и његовом руководству, Врховном штабу НОВ и ПОЈ а посебно Врховном комandanту Титу.

Ојачало је и проширило се и онако добро расположење народа за даљу борбу, још више је ојачало јединство народа и спремност за даљи напор у помоћи фронту.

Са одлукама II заседања упознате су и шире народне масе народа и на још неослобођеној територији Јабланице и другим крајевима округа Лесковац. И овде су одлуке одиграле крупну улогу у даљем јачању НОП-а међу присталицама НОП-а а у исто време, оне су изазвале велику деморализацију у редовима четника Драже Михајловића и њиховим присталицама.

Рад НОО-а у 1943/44. години

Почев од сеоских па све до Окружног, НОО-и су на слободној територији округа Лесковац у 1943. години развили веома интензивну делатност и обављали многе и разноврсне задатке. Та делатност је појачана и проширења новим и сложенијим задацима у 1944.

Као увод да погледамо само као пример дневни ред Општинског НОО-а Гајтана са седнице одржане јуна 1944. године:

1. Извештај секретара
  - а) нове директиве, оцена рада, наредбе Среског НОО-а
  - б) прорада материјала, летци, чланци у „Гласу“
  - в) војно политичка ситуација у свету и код нас,
2. Организациони рад НОО-а
  - а) Општински и сеоски НОО-и, који су, од колико чланова и какви су
  - б) васпитни рад, теоретски часови,
  - в) дисциплина,
  - г) будност,
  - д) критика и самокритика,
  - б) конспирација,
  - е) држање пред народним непријатељем,
  - ж) финансије (фонд),

- 3) обавештајне службе, везе и дежурство,
- 3. Рад по секцијама
  - а) правна секција,
  - б) привредна секција,
  - в) просветна секција,
  - г) хигијена,
  - д) војни рад, страже и мобилизација,
- 4. АФЖ,
- 5. Политички рад,
- 6. План будућег рада,
- 7. Разно.

као и дневни ред седнице Окружног НОО-а одржане 26. фебруара 1944: Записник са II састанка Окружног НОО-а одржаног на дан 26. фебруара 1944. године. Присутни сви сем Јована Булађића коме није послат позив. Дневни ред:

1. Извештај секретара, а) наређење Главног НОО-а; б) прорада новог материјала; ц) војно-политичка ситуација; тачка 2. организационо стање: а) популарни Окружног НОО-а; б) о среским НОО-има; 3. Извештај о раду- а) читање извештаја о раду од прошлог састанка до данас; тачка 4. План будућег рада: а) састанак Окружног пленума НОО-а; б) конференција НОО-а Јабланице; ц) курсеви; д) план по секторима рада; 5. однос НОО-а, АФЖ-а, омладине и војске и команде подручја и војске и одреда — бригада; 6. разно.“

Као што се види: обиље задатака и послова у вези са њима!

Један од првих задатака НОО-а био је мобилизација нових бораца за војне јединице. Захваљујући тој активности стално је растао број нових бораца у партизанским јединицама. То је омогућило да се у округу октобра 1943. почне са формирањем бригада (а маја 1944. и дивизија).

Авуста 1943. године I јужноморавски одред водио је тешке борбе са четничима ДМ на Радану. Општински НОО-и у Пустој Реци и на Пасјачи врше мобилизацију бораца који са одборницима на челу ступају у састав одреда. Одбори исто тако организују снабдевање одреда храном и муницијом, прихватају превоз рањеника. Захваљујући овој помоћи непријатељ је разбијен и слободна територија сачувана.

У септембру 1943. године урезу јабланичком у Пустој Реци и слободном делу Јабланице, као и на територији Пасјаче, врши се мобилизација нових бораца. У свим селима од Бучумета и Гајтана до Лебана, Лесковца и Брестов-

ца на прузи праве се спискови бораца који треба да пођу у одреде. Одржавају се зборови на којима се читају имена нових бораца и води дискусија о сваком. И на крају нови борци са одборницима села на челу, одлазе ка пلانини Радан где се формира Прва јужноморавска бригада.

У мају 1944. године, после успешно спроведених избора у Пустој Реци и Јабланици, Окружни НОО на својој седници дискутује о потреби мобилизације нових бораца за одред и одлучује да се она спроведе у читавом округу. Тако је 7. маја преко 1.000 нових бораца из Пусте Реке отишло у партизанске јединице. Пусту Реку следе: Пасјача, Поречје, Доброта и други крајеви Округа. Стварају се нове бригаде а ускоро, 21. јуна, на Јововића ливади, на обронцима Радана и Јужноморавска (21. српска) дивизија.

Снабдевање одреда и других војних јединица оружјем и муницијом, а посебно храном, одећом и обућом и даље је озбиљна брига и задатак НОО-а. У октобру 1943. године приступа се формирању I јужноморавске бригаде. Ноовоформирани срески одбор за Пусту Реку и Јабланицу чини озбиљне напоре да се бригада обезбеди оним што је неопходно: коњима, казанима, одећом и обућом. Када је бригада формирана, сазнalo се за њен пут у Босну, те одбор одмах приступа обезбеђењу бораца храном за дужи пут. Припрема за двопек, суво месо итд. После Прве, убрзо су формиране II, III и низ других бригада, како у Пустој Реци, тако и у Топлици, Расини и Црној Трави. За потпуније снабдевање нових војних јединица Окружни НОО у децембру организује акцију зимске помоћи борцима која се врло успешно обавља у време од 10. децембра 1943. до 10. јануара 1944. године уз опште такмичење села, општина и срезова.

Са нарастањем Нароослободилачке војске, поред прикупљања животних намирница и другог материјала за потребе војске, на доброволан начин приступа се и другим формама, заводи се реквизиција, у првом реду стоке, а у пролеће 1944. године и конфискација имовине народних непријатеља. Реквизиција се комбинује и са системом откупа. Имућнијим грађанима за реквирирану стоку даване су признанице, потврђене од стране Команде подручја, а сиромашним се у замену давало жито и новац. Од конфисковане имовине народних непријатеља Команда подручја је задржавала све оно што

је било потребно за војску, а остало је све давала среским НОО-има.

НОО су поклањали велику пажњу безбедности слободне територије, посебно борби против шпијуна и издајничких елемената. Ухваћеним шпијунима и издајницима судио је народни суд и о томе су издавана саопштења Окружног или среских НОО-а у којима је народ, као и на зборовима, упознаван са радом ових непријатељских елемената. После формирања Команде подручја, од средине новембра 1943. године главни задатак на обезбеђењу позадине, као и кажњавање непријатељских елемената, прешао је на војно-позадинске власти. Међутим, у свим селима су остале и даље сеоске страже које су сарађивале са партизанским стражама команди места. У мају 1944. године при Окружном и среским НОО-а формирана је милиција, али и онда у селима остају сеоске страже.

На слободној територији се све више нормализовао живот и становници су врло често тражили помоћ НОО-а у решавању грађанских и кривичних спорова. Зато се при НОО-а формирају привремени судови, о чијој је организацији и раду Окружни НОО дао посебна упутства.

Брига о партизанским породицама и сиромашним становницима села са даљим развијањем и јачањем НОП-а и ширењем слободне територији постала је све шири сектор рада НОО-а.

Због нездарживог јачања партизанске војске и све јачих удара по непријатељу, непријатељ је све безочнији у терорисању народа, у паљењу, пљачкању и уништавању села на слободној територији у време офанзива. Међутим, одмах после протеривања окупаторске војске, НОО су настојали да ублаже последице те су приступили прикупљању намирница за опљачкане, као и обнови попаљених кућа. За обнову неких попаљених села организују се и посебне радне бригаде.

У марта 1943. године бугарски фашисти су, после претрпљеног пораза на Радану изнад села Гајтана, у специјалној казненој експедицији која је уследила после ове битке, поред нечувених злочина у Слишану, Ивању, Ображди и другим селима око Радана, одакле је отерано у концентрационе логоре око 600 људи, опљачкали и до темеља спалили све домове у селу Гајтана, и побили велики број стараца и деце, који нису могли да избегну из села. НОО-и села Пусте Реке су одмах иза тога ор-

ганизовали акцију прикупљања жита и других намирница и послали пострадалим у Гајтану, и другим селима испод Радана, а са првим топлим данима прољећа и лета послали су групе тесара, међу којима велики број омладинаца, да обнове попаљене домове. У новембру 1943. године Немци су за претрпљени пораз спалили велики број кућа и зграда са људском и сточном храном и опљачкали низ домаћинстава у Горњем и Доњем Коњувцу, Црквици и другим околним селима. Срески НОО Пусте Реке је одмах после повлачења непријатељске војске организовао врло успешно акцију прикупљања људске и сточне хране и других потреба за попаљена и опљачкана домаћинства. Овакве и сличне активности било је широм читавог округа у Поречју, на Пасјачи и у Топлици, као и у Црној Трави и у другим крајевима.

Здравственим питањима НОО су исто тако поклањали потребну пажњу; на пример, одржавању потребне личне хигијене и хигијене у домаћинствима. Водили су систематски и борбу против заразних болести. Од првих дана свога формирања општински, срески и окружни НОО имали су посебне секторе рада на здравственој заштити народа. Поред бриге за исхрану рањеника и помоћи партизанској болници, НОО-и се исто тако бринули и за прибављање лекова, као и другог санитетског материјала. Када није могло да се набави довољно завоја, НОО-и су уз помоћ организације АФЖ-а приступали организованом ткању платна за завоје. Од новембра 1943. године Команда подручја је преузела бригу о снабдевању и обезбеђењу болнице ради чега је израдила читав систем склоништа за случај бомбардовања или непријатељских офанзива. Међутим, тиме се није смањила брига НОО-а. Поред главне болнице за теже рањенике, лакши рањеници су се и даље размештали по селима слободне територије и о њима су се, поред команди места, бринули и НОО-и. У време непријатељских офанзива НОО-и су рањенике који су морали да остану на терену смештали и у своје скривнице.

Новембра 1943. године у Доњем Коњувцу појавио се трбушни тифус. Срески и општински НОО-и наредили су најстрожу изолацију села. Болесници су смештени у црквени конак изнад села и сви становници су вакцинисани. Тако је овим мерама болест врло брзо локализована.

И културно-просветни рад у округу Лесковац се развијао упоредо са пове-

ћањем и стабилизовањем слободне територије. На овом пољу је предњачила омладина која је уз помоћ НОО-а и учитеља партизана посебно у 1944. години развила врло интензиван просветни, па и културни рад. НОО срезова и општина су овом питању поклањали та-коће велику пажњу. При извршним одборима, срески НОО-и одмах после свога формирања установљавали су посебне одсеке са повереником, учитељем на челу. У свим селима слободне територије је већ у другој половини 1943. године обновљен рад основних школа и отворена нова одељења у селима у којима није било пре рата школске наставе. За школске зграде, намештај, писаћи прибор и друго старају се НОО-и. Окупатор је у многим местима спалио и школске зграде те су се за потребе наставе узimalе и приватне куће. Инвентара скоро није ни било, те су у многим школама деца седела на тронопашцима или поду. Уместо школских табли узimalе су се обичне даске. Уместо оловке и креде — угља и креч. Али, поред свих тешкоћа, школе и даље раде. Поред основне наставе за децу одржавају се и масовни аналфабетски течајеви, на којима је описанејен велики број посебно жена и женске омладине.

Шестог децембра 1943. године у селу Брестовцу у Пустој Реци одржана је прва скупштина просветних радника на којој је присуствовало осам учитеља, четири свештеника и двадесет средњошколаца. На овој скупштини изабран је и просветни одбор за срез јабланички. Одмах после оснивања, просветни одбор покренуо је широку акцију на оспособљавању стarih и отварању нових школа. Поред других велики је и проблем у учитељима, те одбор приступа отварању течајева на којима су окупљени омладинци, средњошколци, мно-ги и са четири разреда гимназије. Први течај је одржан 10. децембра 1943. године у селу Славнику са 14 слушалаца. Ускоро се одржава и други течај, од 12. до 19. јануара 1944. године, у Доњем Коњувцу са десет омладинаца. Слична активност се одвијала и у Поречју, као и у Топлици. У Црној Трави није било учитеља ни за организовање течајева, те је Окружни НОО одбор одлучио да се из среза јабланичког пошаљу два учитеља који у јулу 1944. године на терену Црне Траве, у селу Броду, одржавају први течај са 25 омладинаца.

Трећег јануара 1944. године у селу Вујанову одржан је други састанак просветног одбора на коме је претресан рад и донети закључци. На овоме сас-

танку донета је посебна одлука за културни рад и у том циљу основана позоришна група, као и музичка, хорска и друге секције. Позоришна група се брзо развила и прерасла у окружну позоришну групу која даје приредбе у селима у читавом округу. 2. марта 1944. године оснива се окружни просветни одбор који развија врло живу делатност у помоћи среским одборима на организацији и развијању културно-просветног рада у целом округу.

Привреда, а посебно пољопривреда, заузима видно место у раду одбора, нарочито од лета 1943. године. Питања сетве, жетве, вршидбе, питања занатских радионица, трговине, оправке путева итд. све су више заузимала места у раду НОО на слободној територији.

Већ у пролеће 1945. године НОО озбиљно настоје да се обради сва земља и у том смислу пружају помоћ домаћинствима која немају семена за сетву и организују мобе у орању тамо где нема пољопривредног инвентара. Сличну активност предузимају одбори око окоопавања кукуруза, као и код жетве. Важно место у овим акцијама заузима омладина која организовано ради у својим селима, а исто тако омладинске десetine и чете раде и у другим селима. Августа 1943. године посебне екипе ко-сача из села Пусте Реке одлазе у Гајтан да помогну око кошења ливада које нису покошene због борби са непријатељем у рејону Гајтана у којима учествују и Гајтанчани. Крајем 1943. године и почетком 1944. године омладина формира поред својих чета и своје радне бригаде. Ове бригаде су састављене већим делом од омладинки јер су омладинци већим делом били у партизанима. Место акције као и начин обезбеђења исхране и других потреба одређивали су срески и општински НО одбори у споразуму са руководством омладине.

У време борби на Радану јула и августа 1943. године Немци су настојали да се на сваки начин докопају летине и у том циљу су пожуривали жетву и вршидбу. Међутим, НО одбори су по директивама Окружног руководства НОП-а, напротив, настојали да се вршидба одложи и да се врше само за најнужније потребе. У том циљу НО одбори су уз помоћ оружаних група онеспособили вршаће гарнитуре, скидајући кaiше и друге нужне делове за рад. Чим је борба на Радану окончана, приступило се вршидби и склањању жита у за то већ припремљене скривнице. Поред скривници за приватне потребе домаћинстава, НОО су имали и посебне магацине у

скривницама специјално за потребе војске и решавање социјалних проблема.

Осамнаестог јула 1944. године на свом седмом састанку, Окружни НОО поклања посебну пажњу питању жетве и вршидбе и предузима мере да се тај посао што пре обави и летина сачува од окупатора. Ради тога он посебно указује на припрему вршаћих гарнитура на сарадњу са организацијом омладине као и на потребу изградње више склоништа за жито на случај офанзиве непријатеља. НО одбори срезова и општина прихватили су се озбиљно задатака, те је и поред непријатељских офанзива, која је ускоро уследила, летина и ове године сачувана.

На слободној територији оскудевало се у артиклима као што су со, гас, шећер, плави камен. Пољопривредни алат је био већ дотрајао. Срески НО одбори, а посебно срески НОО у Пустој Речи, приступају организованом решавању ових питања. Овај одбор има посебан сектор трговине и један члан извршног одбора се посебно бринуо за успешно решавање овога проблема. Организује се мрежа набављача преко села дуж пруге и близу Лесковца и Ниша. Ту се посебно ангажују и шефови станица у Лесковцу и Брестовцу за истовар робе на њиховим станицама. Добављена роба се додељивала у првом реду, за потребе војске, а преостало је ишло за потребе становништва. У селу Горњем Брестовцу, ујесен 1943, организују се магацини и продавнице Среског НО одбора, а ускоро у децембру је у овом селу организована пијаца за размену стоке и других пољопривредних производа. Узeti млинови сопственика који су напустили ове, организоване мељаве итд. На слободној територији већ у пролеће 1943. године, а још више 1944. године, НО одбори брину се за чување усева, те у том смислу организују чуварску службу и предузимају одговарајуће казнене мере. Исто тако поклања се пажња поправци и одржавању путева и мостова унутар слободне територије. Истина, уочи и за време непријатељских офанзива они су онеспособљавани да би се после тога поново оспособљавали.

Boško Krstić

VOLKSBEFREIUNGSAUSSCHÜSSE IM LESKOVACER KREIS 1943/44

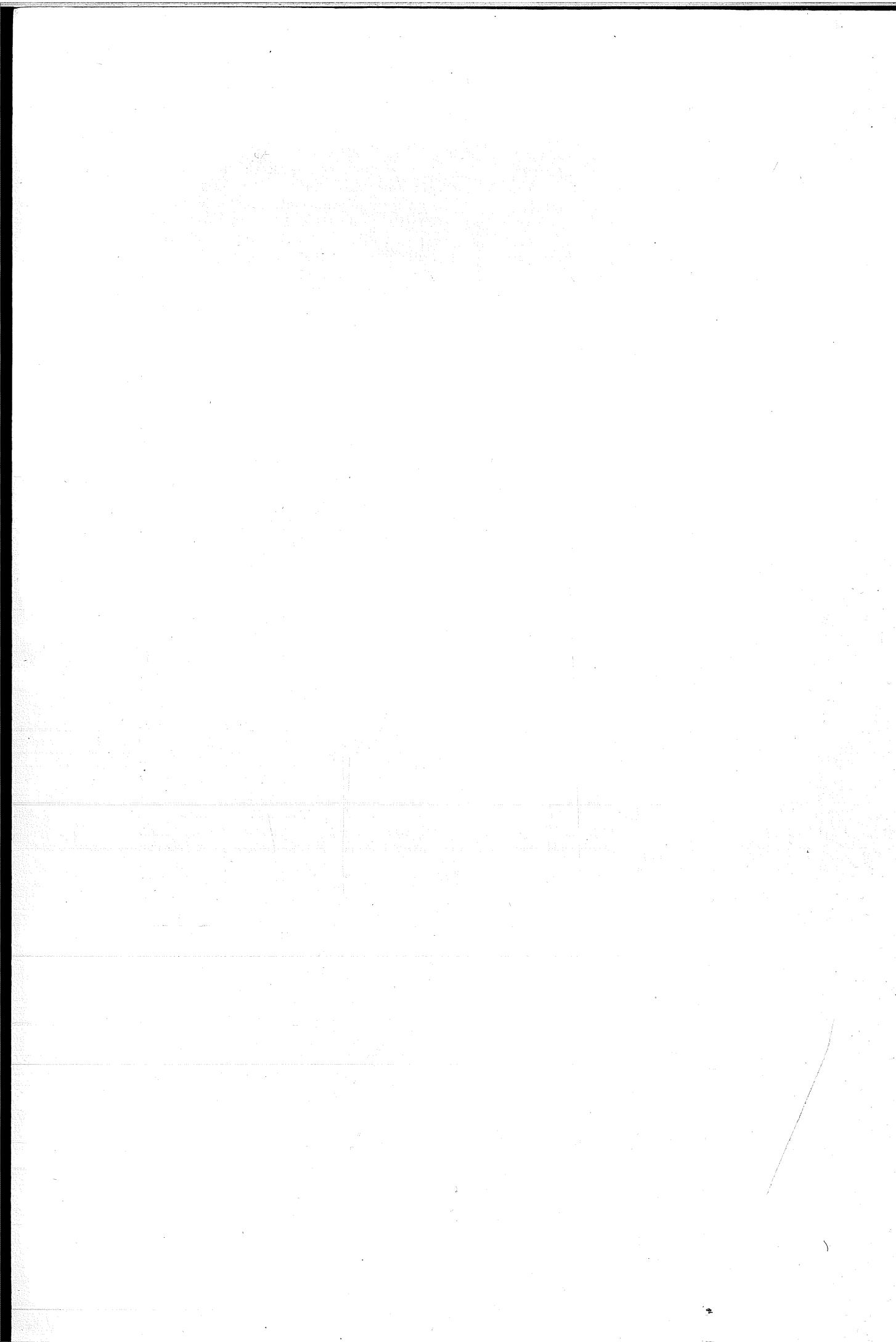
Aus freiem Territorien von Südserbien, besonders im Leskovacer Kreis, entstanden und entwickelten sich gleichlaufend mit dem Kampf die Volksbefreiungsausschüsse, Organe der neuen Volksmacht. Das dritte und vierte Kriegsjahr kennzeichneten sich nicht nur durch ein rasches

НО одбори су се већ у 1944. години развили као органи праве народне власти и тако чврсто повезали са народом да су бринули о свим питањима која су се односила како на јачање фронта, тако и на решавање свих питања која је наметао нормалан живот на слободној територији. У време непријатељских офанзива НО одбори су били чврсто са народом и помагали му да се организовано заштити од непријатеља. Са наиласком непријатеља НО одбори у Пустој Речи су организовали повлачење народа до Радана па и даље, а после се пробијали и враћали у позадину непријатеља. У време офанзива и борби, када се непријатељ задржавао дуже на терену, један број одборника је одлазио у војне јединице и ступао у редове бораца а други је остао са народом, помагајући му на разне начине да се сачува. Многи одборници су обављали и обавештајну службу и слали извештаје о кретању и активности непријатеља на окупиранију територију. У исто време одборници су водили и борбу противу шпијуна и издајничких елемената који су се обично у то време у већој мери појављивали.

По налогу Главног НО одбора и делегата Врховног штаба од априла 1944. године, Окружни, срески и општински одбори су посветили посебну пажњу организацији привреде и приступили евидентирању последица терора окупатора и констатовању штете коју је на нео народу од 1941. године. И овај посао био је успешно завршен тако да су још пре ослобођења Лесковца, октобра 1944. године, располагали подацима о штети коју је окупатор нанео народу.

Ослобођењем Лесковца 11. октобра 1944. године потпуно је ослобођен округ Лесковац. У новим условима НО одбори, са Окружним НО одбором, на челу, приступају обнови привреде и индустрије и њеном оспособљавању за рад, а у првом реду за потребе фронта. Народни одбори су радили на мобилизацији свих снага за помоћ НО војсци, дивизијама и корпусима који су наставили гоњење окупатора ка Београду и ослобађали друге крајеве Србије и Југославије.

Fortschreiten des Kampfes, sondern auch durch Gründung von höheren Organen der Volksmacht: von Bezirks- und Kreisvolksbefreiungsausschüssen. Der Verfasser folgt bis im Einzelnen der Gründung der Machtorgane im Kreis.

Стојан Николић Јоле

Жене јужне Србије у народноослободилачкој борби 1941—1944.

Народноослободилачка борба има много видова који су занимљиви за истраживање које има значај не само за нас и нашу науку, већ и за свет.

Жена у НОБ-у, особито жена активни учесник, била је углавном равноправни учесник. Она је имала равноправан положај не зато што јој је он „дат“, него што је он објективно тако створен женином активношћу и вредношћу те активности. Та појава, у једном релативно неразвијеном друштву, оптерећеном традицијом, особито је интересантна, зато што је она прихваћена у широким масама, где је традиција била изванредно јака.

Испитивање процеса изједначавања жене у НОБ-у кроз конкретне примере њене активности могу се извући известни закључци који би нам и данас користили. Јер, после НОБ-а, настаје известно успоравање тог процеса дејством вишег - мање неукалоњивих објективних чинилаца, али можда и дејством неких субјективних чинилаца на које је могуће деловати.

Најпре, најкраће о идејним основама женског покрета.

Покрет за еманципацију жене у свету настало је у буржоаској епохи. Развитак индустрије привлачио је стотине жене на рад ван куће извлачећи их на тај начин из уског круга породице и окова домаћих послова. Таква ситуација нужно је наметала и питање њеног равноправног положаја.

Научни социјализам је први документовано доказао да је неравноправност жене социјалног и историјског, а не биолошког порекла. Зато и укидање социјалних разлика, које су довеле до ове неједнакости, једино може отклонити саму неједнакост.

Борба за равноправност жене с мушкарцем иде упоредо с борбом за опште ослобођење друштва, а мере еманципа-

ције жене су и мера еманципације друштва (Карл Маркс). Основну претпоставку за еманципацију жене представља укидање класног друштва. Једна од последица треба да буде и укидање дискриминаторске поделе рада између мушкираца и жене, према којој се подела врши према биолошким критеријумима — жени припада породица, мушкирцу човечанство — како проповеда буржоаска патријархална теза.

Став научног социјализма најпрецизије је формулисала Клара Цеткин, захтевајући укидање породичног ропства за жене познатом аксиомом: „Из породице у човечанство“. Она још није успела да оствари у потпуности та права никаде у свету, али најближе овом остварењу жена се примакла у социјалистичким земљама, али ни овде у потпуности. Пуна равноправност мушкираца и жене не зависи само од правних проглашавања, већ у првом реду од материјалног развитка земље. У социјалистичким земљама захтев за еманципацију жене једнак је захтеву социјалистичког преобрађаја. Нема социјализма без еманципације жене (Лењин).

Борба жене Србије за економску и политичку равноправност почине крајем 19-ог века са почетком развоја индустрије и запошљавања жене као јефтине радне снаге. Ова борба све до 1919. водила се у оквиру и под утицајем Српске социјалдемократске партије и њених вођа, најпре Светозара Марковића, а затим Димитрија Туцовића. Положај жене у браку, породици и друштву био је потпуно дискриминаторски. У Србији је био на снази све до другог светског рата Српски грађански законик из 1844. године, који је жене изједначавао са малолетницима и малоумнницима. У чл. 39. тог Закона писало је: „Малолетници се држе за недозреле и они стоје под осбитом заштитом Закона“, а даље

се објашњава: „Малолетнима се уподобљавају сви они који не могу или им је забрањено сопственим имањем руководити, а такви су: сви ума лишени, распикоје, судом оглашени, пропалице, предадуженици чије је имање под стечајем и удате жене за живота мужевљева.“

Жене социјалисте укључиле су се у социјалистички покрет и активно су се бориле за еманципацију и равноправност жена: на изједначавању жена с мушкирцима у праву наслеђивања, у родитељским правима, у праву на школовање и улазак у све професије, у захтеву радница и службеница: за једнак рад једнака плата, право на заштиту материјниства, политичка и изборна права.

За време првог светског рата жене Србије преузеле су улогу домаћина, хранилаца породице и главног снабде вача војске, јер скоро сви сопсбни мушкирци су позвани у рат. Али, оне су испољиле и велику храброст и патриотски дух учешћем као болничарке на фронту (Милунка Савић за војне подвиге добила је чин наредника и одикована је Караборђевом звездом са мачевима). За време повлачења српске војске и саме су узимале пушку у руке и заједно са војницима извлачиле топове на положај. Многе жене су у повлачењу страдале, а један мали број успео је да издржи српску голготу и све тегобе кроз Албанију. У добровољачке одреде, који су се стварали на окупиранијој територији ступале су и жене, од којих су неке успеле да се пробију до Солунског фронта, а друге остала у Србији да се боре. Једна од њих је и Косара Пацић из Ивањице, која је 1941. године ступила и у партизане и исте године и погинула, као и Јелисавета Џуверовић из Прокупља која је у два светска рата била добровољна болничарка и живот завршила у логору на Бањици 1944. године.

За време Топличког устанка 1917. у редовима устаника борило се с пушком у руци десетак жена. Међу њима била је и жена устаничког војводе Косте Вojиновића, која је и сама храбро погинула, а и остale су се истакле својим јунаштвом. У бугарском окупаторском извештају из тог периода жене се карактеришу као „агресивне и опасне“; каже се да су оне најмоћнији фактор србизма, који треба уништити истребљењем српских жена (Топлички устанак — Миливоје Перовић).

После завршетка првог светског рата жене социјалисти настављају своју активност, а као резултат те активности

повећава се број партијски и синдикално организованих жена, нарочито у Нишу и Лесковцу и другим местима јужне Србије, где се њихов број повећава и на неколико стотина (Лесковац и Ниш). На Вуковарском конгресу 1919. године, као делегат из ових крајева учествовала је и једна жена, радница из Врања.

Борба жена Србије за друштвено-политичку и економску равноправност између два светска рата развијала се под окриљем илегалне КПЈ. Нарочито су биле запажене акције у периоду од 1930. па до почетка другог светског рата. Поред Београда, у низу успешних штрајкачких акција учествовао је велики број жена радница у Лесковцу, Нишу, Крушевцу, Врању и другим местима, а неке од њих биле су главни организатори штрајкова као: Бука Динић, Мара Борђевић, Лепша Стаменковић и друге.

Опасност од близког рата била је повод да Партија женским кадровима посвећује све већу пажњу. У свим окружним комитетима КПЈ у јужној Србији, као и у месним комитетима биле су укључене и жене раднице и интелектуалке, а такође и у месним и окружним руководствима СКОЈ-а. Број жена чланова КПЈ на јуту Србије пред рат кретао се између 50—60, али је много више жена и омладинки било организовано кроз СКОЈ и УРС-ове синдикате. Ова бројчана релативно слаба заступљеност жена у Партији више је резултат организационе слабости партијских организација и руководства на овом подручју, које су због претеране будности за пријем у Партију нагињале ка секташтву.

Уздизању женских партијских и СКОЈ-евских кадрова и о важности рада са женама, донели су потребне закључке Пета земаљска конференција 1940. године и ПК КПЈ. Тај рад добија у ширини, масовности и интензитету у току народнослободилачког рата и револуције баш у овом делу Србије.

У другом светском рату долази први пут до масовног ангажовања жена у оружаним јединицама и у раду антифашистичких организација. У редовима Црвене армије до средине 1943. године борило се од болничарки до пилота око 325.000 жена, али се тај број до краја рата вишеструко повећао, а 70 совјетских жена добило је орден хероја Совјетског Савеза.

У јединицама НОВ и ПОЈ било је око 100.000 жена, од којих је око 25.000 погинуло и 40.000 рањено. Ратних инвалида остало је око 3.000, а 282.000 жена страдало је у непријатељским концент-

рационарним логорима (према непотпуним подацима Комисије за утврђивање ратних злочина). Партизанске споменице 1941. добиле су 3.344 жене, а 87 их је одликовано Орденом народног хероја.

Нема збирних података колико је укупно жена Србије било у јединицама НОВ и ПОЈ, али тај број је свакако импозантан нарочито за време Устанка 1941. године у Западној Србији и Шумадији. Приликом повлачења партизанских одреда из Западне Србије са њима су се масовно повлачиле жене које су радиле у партизанским радионицима и активима жена, али су враћене кућама, од којих су многе ухваћене од стране непријатеља. Жене у партизанским јединицама, које су се повукле за Санџак, ушле су у састав новоформираних јединица. Само у саставу Прве и Друге пролетерске бригаде, приликом њиховог формирања, било је преко 100 жена бораца из Србије, које су се бориле на свим боиштима Југославије ширећи братство и јединство, од којих је скоро половина изгинула. Међу њима је и неколико жена народних хероја.

У партизанским одредима и јединицама НОВ-а на југу Србије било је близу 1.000 жена. Само из лесковачког округа (срез лесковачки, јабланички и власотиначки) било је преко 310 жена (према непотпуним прикупљеним списковима).

Већ на самом почетку Устанка у одреде овог округа ступило је око 100 жена, али је један број враћен на илегални рад. Преко 50 жена, највише радница из Лесковаца и неколико из Врања, остало је да се бори с пушком у руци у одредима овог округа; све оне учествовале су у најтежим борбама за време велике непријатељске офанзиве која је вођена преко зиме и с пролећа 1942. године против ових одреда, у којима је највећи број ових жена и страдао.

Вредно је да се евидентира и социјални састав жена првих партизанки. У првом партизанском одреду на планини Кукавици било је 26 жена и то: текстилних радница 16, ученица гимназије 3, графичка радница 1, монополска радница 1, кројачка радница 1, учитељица 1, домаћице 2, лекар 1, сељанка 1. У Бабичком одреду било је 17 жена: текстилних радница 7, професора 2, гимназијалке 3, сељанке 4 и домаћица 1. У Јабланичком партизанском одреду било је 10 жена: професора 2, студената 2, учитељица 1, гимназијалке 2 и сељанке 3.

Једна специфична појава, која се односи на Лесковац, у томе је што су ле-

сковачке раднице активисти синдикалног покрета, које су се пре рата истицале у радничким штрајковима, постали у Устанку не само организатори илегалног рада и разних саботажа и диверзија у фабрикама и у граду, већ и као борци одреда, и као организатори рада са женама на селу. Оне су у одредима биле борци с пушком у руци. Једна је била политички комесар чете у Бабичком одреду (Добрала Стамболић), две су биле руководиоци партијске организације одреда (Ленка Стаменковић и Разуменка Петровић), пет политичких делегата десетина, у санитету и др.

У другим партизанским одредима јужне Србије: Озренском, Сврљишко-нишавском, Топличком и Расинском било је међу првим борцима и жена радница, студената и гимназијалаца из Ниша, Крушевца и Прокупља и других места, у нешто мањем броју или су и оне биле организатори рада на пољу повезивања са женама на селу.

У току 1942. године партизански одреди у јужној Србији претрпели су велике губитке, најпре одреди лесковачког округа — с пролећа, затим током лета и одреди у нишком округу, тако да су у овој години били бројчано смањени и налазили се у фази обнављања и реорганизације. Тада је страдао и велики број жена бораца. Само одреди у лесковачком округу имали су близу 40 губитака углавном лесковачких радница прекаљених бораца предратног синдикалног покрета, тако да се у 1942. години у обновљеним одредима тај број кретао од 10—15 жена: пет радница, 3 гимназијалке, лекар, учитељица и неколико сељанки.

Почев од 1943. године па на даље, народноослободилачки покрет у јужној Србији је у сталном успону, а непрекидним приливом нових бораца стварају се, поред партизанских одреда, почетком фебруара и крупне јединице батаљони, а већ уочи другог заседања АВНОЈ-а биле су формиране две бригаде и 12 батаљона. До каснијег формирања бригада дошло је из чисто организационо-техничких разлога, јер су услови постојали већ у јулу 1943. када су формирани и ударни батаљони за стварање бригаде.

Током 1943. године у партизанским одредима и јединицама НОВ-а овог подручја долази и до већег прилива жена. До краја 1943. године у јужноморавским јединицама њихов број попео се на преко 100 и то углавном са села, али се тај број свакодневно повећавао. Само из лесковачког округа до јуна 1944. године

дине у оперативним јединицама НОВ-а било је 310 жена. За разлику од 1941/42, када је проценат жена радница и интелигентки из градова јужне Србије у партизанским одредима био доминантан; ситуација 1943. и 1944. године се коренито изменила. У јединицама НОВ и ПОЈ, које су тада формиране на југу Србије жене борци углавном биле су са села из редова сеоске омладине, чији је проценат преовлађујући а кретао се чак и око 90%. То су биле најактивније омладинке са села и претходно су се истакле и као организатори рада у СКОЈ-у и АФЖ-у, махом од 16 до 20 година старости, а потицале су из свих слојева сеоског становништва од сиромашних до богатих. Из списка жене бораца за лесковачки округ регистровано је 89 сеоских насеља одакле су ступиле жене у јединице НОВ.

Не мали значај имало је присуство жене партијских радника и бораца из градова јужне Србије, Београда и других места у јединицама НОВ формираних на овом подручју.

Према једном списку за лесковачки округ регистровано је преко 90 погинулих жене бораца, што је према броју учесника жене бораца у НОБ-у из овог округа велики проценат у односу на 310 активних учесника. Места погибије су од Црне Траве, преко Копаоника, Срема и других бојишта у Југославији.

Између 30—40 жене из лесковачког краја су носиоци Партизанске споменице 1941, једна је носилац и Ордена народног хероја (Саша Јаворина), а две су посмртно проглашене за народне хероје.

Рад са женама и њихово масовно укључење у покрет у 1941. години доживео је свој процват у западној Србији, а од краја 1941. године и за све време народноослободилачког рата и револуције у Србији, он долази до пуног изражаваја у јужној Србији.

Већ у првим данима на почетку устанка, у акцијама које су почеле најпре у градовима јужне Србије, као учесници, а и као организатори, појављују се и раднице које су биле обухваћене штрајкачким покретом, као и СКОЈ-евке из средњошколског и студенстког покрета.

Организују се активи жене у фабрикама са задатком да саботирају производњу, кваре машине, износе из фабрика текстил, вуну и машинско уље за партизане, деле летке по фабрикама и друго.

СКОЈ-евска омладина укључује се у ударне групе и учествује у исписивању

парола, паљењу новина, жита, растурању летака, а омладинке постају и први курири за везу.

Овакве и сличне акције у којима су учествовале жене већ у првим данима Устанка организују се у свим већим градовима јужне Србије: Нишу, Лесковцу, Крушевцу, Врању, Прокупљу и др.

Актив жена у фабрици вуне Мике Станковића Куце (данас „Црвена звезда“) у Лесковцу, непрекидно је радио до новембра 1943. године; обухватао је десет жена; међутим, извршена је пропала и чланице су похапшene, док је секретар актива (Дара Јовановић Корчагин) избегла у одред на Кукавици где продужује рад као секретар Среског одбора АФЖ-а. Први секретар овог актива била је Јелена Борђевић Кућулика, која је као борац Бабичког одреда заробљена 1942. године и стрељана у Нишу.

Већ 1941. године из фабрике платна и кудеље Косте Илића (данас „Зеле Вељковић) четири члана СКОЈ-евског актива омладинке, са секретаром Надом Стојановић одлазе у одред на Кукавицу. Једна је (Мила Михајловић) погинула у борби са четницима на Реткоцеру 1942. године, док су остale тада заробљене и провеле у бањичком логору.

Мара Борђевић Кућулика, члан Грађаког комитета КПЈ Лесковац и организатор штрајкова међу текстилцима у Лесковцу, Лепосава Стаменковић Слободанка, члан Гк. СКОЈ-а и организатор штрајкова међу графичким радницима, те Вера Борђевић, организатор рада на „технички“ МК Врање погинуле су јуначки не желевши да се предају четницима који су их крајем марта 1942. били опколили као партизане Кукавичког одреда и сопственом бомбом, заједно са Костом Стаменковићем, одузеле своје животе.

У Лесковцу је радила „техника“ Окружног комитета за коју су биле одговорне жене чланови Партије, која је крајем 1942. године пребачене на слободну територију, а није откривена до краја рата. Док је „техника“ била у Лесковцу, често је пресељавана по кућама радница, а материјал су жене разнородне у корпама на пијацу по различним пунктовима у граду.

И у раду на умножавању пропагандног материјала и раду на „технички“, односно на тим првим партизанским штампаријама, углавном су ангажоване жене и у другим градовима јужне Србије.

Жене јужне Србије могу се похвалити да су биле и први партијски курири за везу са форумима у Београду.

Једна од активности међу женама у градовима било је и организовање курсева прве помоћи. Тако је курс прве помоћи у Прокупљу водио др Воја Стојановић, који је 1943/44. године био и организатор санитетске службе у јужноморавским јединицама. У Лесковцу су у току лета 1941. курсеви прве помоћи организовани по рејонима, а водила их је Ана Стојковић, студент медицине (заробљена као борац Јабланичког одреда 1942. године и заједно са мајком Босиљком Бурић, професором, стрељана у Нишу).

Први рањеници Кукавичког партизанског одреда октобра 1941. године пребачени су у куће радница у Лесковцу где су лечени и неговани. Ја за време најтежих дана зими и с пролећа 1942. године склањани су рањеници Бабичког партизанског одреда по кућама у Лесковцу.

И главна склоништа за прихватање илегалних партијских радника била су организована у радничким рејонима: Подворце, Сат-мала, Шпитал, Бифлук, Рупе и др. На овим пословима ангажоване су: Дара Јовановић, Живка Стојиљковић, Параскева Стојановић, Вида Наранџић, Дарка Бурић, Јелка Димитријевић и још најмање тридесетак жена из ових насеља.

У Прокупљу су новембра и децембра рањеници лечени у градској болници, а жене из актива неговале су их и доносиле храну и друге поклоне.

У Прокупљу су жене активисткиње 1941. године организовале кројачку радионицу и од сакупљеног материјала шиле одећу за партизане. У Прокупљу је у то време била секретар Општинског комитета КПЈ индустријска радница Нада, која је из Београда упућена овде на рад (стрељана у Нишу фебруара 1942. године), а у Градском комитету СКОЈ-а од четири члана три су биле омладинке и све касније борци одреда.

Ниш је и пре рата, а и за време окупације имао широко развијен покрет жена. У СКОЈ-евским активима у женској гимназији, Трговачкој академији и другим средњим школама, као и међу монополским радницама и текстилкама био је обухваћен велики број омладинки и све су оне извршавале разноврсне задатке (Ниш је био карактеристично по великим пропалама с обзиром да је у њему била велика концентрација непријатељских снага и услови рада су били знатно отежани, али активност за НОП у граду није престајала).

Слична активност међу женама постојала је и у Крушевцу.

Поред сличних активности, у Врању су, међу монополским радницама и средњошколском омладином, спровођене и специфичне акције отпора против бугаризације народа. Тако је извршен, између осталог, и бојкот бугарске гимназије у Врању, која није радила за време рата, а у овој акцији су имале значајног утицаја и жене, нарочито мајке.

Дуже времена 1941/42. партијске везе из Београда које су ишли за Македонију преко Врања, ишли су преко куће Миле Фиљковић, болничарке, која је и сама више пута односила пошту за Скопље.

И поред провала и хапшења великог броја сарадника НОП-а и активиста, међу којима и жена у градовима (фебруара 1942, с јесени 1942. и 1943. итд.), активност у градовима јужне Србије није прекидана, а често су жене биле и главни носиоци те активности и успостављања веза са одредима (из Лесковца у лето 1942. године Живка Стојиљковић са Кукавичким одредом и Окружним комитетом).

Масовније укључивање жена са села почиње са стварањем првих слободних територија у јужној Србији. Тај покрет траје непрекидно, чак и за време привременог губљења слободне територије у току пролећа и лета 1942. године, а свој пун изражај добија током 1943. и 1944. године.

Правилан став према женском питању у самом почетку Устанка и појавом првих партизанки у одредима, што је условило интензиван рад са женама на селу, био је од пресудног значаја за везивање жена са села за покрет.

Први сарадници партизанских одреда још на почетку устанка биле су жене из кућа бораца који су одлазили у одреде или радили на организацији народноослободилачког покрета на селу, тако да већ у 1941. години у одредима лесковачког округа имамо пет жена са села активних бораца, 40-етак СКОЈ-евки и неколико стотина жена активних сарадника НОП-а.

Међу првим борцима још у току формирања одреда нашле су се и партизанке које су биле и пионери развоја масовног женског покрета на селу. Почек од крајњег југа ту су се нашле: Ружа Димитријевић и Вера Борђевић из Врања, Мариола Пешић из Владичиног Хана, Славица Јовић, Зорка и Зага Диманић из Власотинца, Рада Младеновић и Марга Поповић из Црне Траве, а из Лесковца је било више од 25 жена. Неке смо раније поменули, да поменемо

још неке. Прва партизанка која је дошла у одред на Кукавици била је Јелица Илић, ученица гимназије, затим Бранка Стефановић, Бојана Гичић, Вида Стаменковић, Зора Борђевић, Вера Спасић, Ангелина Крстић, Јелена Трајковић Лала из Бобишта и друге. Из Ниша: Нада Томић, Зора Игњатовић, Радуменка Петровић, Бука Данић (народни херој). Из Прокупља: Оља Џуверовић и Дара Несторовић; из Куршумлије: Дринка Павловић (народни херој); из Крушевца: Рада Обрадовић, Анђа Маринковић сељанка из Заплања, Вера, сељанка из Крчимира. Из Београда: Ленка Стаменковић, Нада Каракић, Лидија Леви, Добрила Стамболић из Сврљига, Нада Адамовић из Скопља, Јана Билас, проф. из Јабланице, Зора Нешић Орлова учитељица из Зајечара и др.

Др Ружа Колб заједно са својим супругом Марком, такође лекаром, први је лекар у одредима јужне Србије; њих двоје су најпре с јесени 1941. године у Кукавичком, а у 1942. години и у Јабланичком партизанском одреду формирали прве партизанске болнице, организовали санитетску службу, држали курсеве за болничарке са првим партизанкама и омладинкама Поречја и Пусте Реке.

Озренски партизански одред је у мастилу Св. Стевана у селу Липовицу код Алексинца склањао рањенике, где су их калуђерице неговале, а исто тако вршиле курирску и обавештајну службу, а од њих су неке и саме у току НОБ-а ступиле у партизанске јединице као болничарке, међу њима и Анка Димитрић Параскева.

Колико је значило присуство одреда на једној територији макар и за кратко време очити је пример село Велики Крчмир у Заплању, у чијем се рејону од јануара до марта 1942. налазио Сврљишки партизански одред са штабом и за све то време жене и омладинке водиле су бригу о исхрани, посећивале приредбе и конференције и посећивале аналфабетске течајеве које је одред за њих организовао. Своје пожртвовање показале су и тада кад је крајем марта одред водио борбе са непријатељем; жене и омладинке су цео дан и целу ноћ износиле храну и муницију у ранцима, те уз њихову помоћ одред успео да евакуише и рањенике и болесне борце из непријатељског обручка. Таквих примера је било и на теренима Џрне Траве, Поречја, Пусте Реке и другде.

Привремено губљење слободне територије на југу Србије у првој половини 1942. године, губици партизанских одре-

да, незапамћени терор непријатеља над заробљеним партизанима и активистијама НОП-а и народом на партизанској територији и у градовима, створили су огромне тешкоће НОП-у које су тренутно изгледале које су у тим данима изгледале скоро непремостиве. Али и тада уз подршку и помоћ активиста и сарадника НОП-а, а међу њима и великог броја жена из планинских рејона: Чемерника, Кукавице, Радана, Јастрепца, па и пунктаре и упоришта поред самих градова, тешкоће су преbroђене за релативно кратко време и већ средином лета одреди почињу најпре са ситним а затим и крупним војничким и политичким акцијама.

Ову етапу карактеришу бројни примери херојског држања, самопретора и сналажљивости великог броја жена, коју су пружале борцима у овом најтежем периоду великих офанзива и масовног терора непријатеља. У тим пунктовима рањени, преморени и премрзли борци надазили су своја уточишта, добијали обавештења и везе. Жене су се показале најпогодније за пробијање кроз непријатељске блокаде вршећи разне курирске дужности.

Светли примери таквог пожртвовања жена су: Вукана Живковић из Шиле гарника, која је због своје активности претучена и у току рата и подлегла повредама, затим Јана Новковић, из Новков Рида коју је касније 1943. године непријатељ стрељао, Стојанка Јовић из Калуђерца, која је касније и сама као борац XIII бригаде храбро погинула. У свим планинским засеоцима Кукавице, скоро су све жене биле ангажоване у тим најтежим данима за одред. Таквих примера било је у Тулову, Зољеву, Чукљенику, Вучју, Брзи, Горини, Буковој Глави, али и непосредно поред самог Лесковца у селима: Доња Јајна, Бобиће, Братмиловце, Винарце и Прибој.

Такве су биле: Јана Коцић из Стотовца код Ображде, коју су касније, јула 1944. године, четници Калабића најзврскије мучили и најзад обесили на вериге изнад огњишта; Милева Перић из Петровца (слишанског), жена Милана Јанковића из Стотовца код Ображде, Милева Љубић из Ивања, Милица Каракић из Богојевца на Радану. Таквих примера пожртвовања било је на подручју Пусте Реке и Јабланице и у селима: Мајковац, Добра Вода, Магаш, Драги дел, Бублица, Прекопчелица, Штулац, Свињарица, Гајтан итд.

И црнотравско подручје карактерише масовно укључивање жена и жестоке одмазде бугарских окупатора. Све-

тао је пример породице Стојановића Вузије из Попове Махале, Црна Трава, из чије куће је било 15 чланова активних учесника НОП-а, од којих је 11 погинуло. Из ове куће било је укључено шест жена од којих је пет погинуло. Џану Стојановић Вузију и њену најмлађу ћерку Бугари су мучили тражећи од ње да изда логор одреда, па пошто то није проказала, стрељали је, а затим јој одсекли главу, док су ћерку, код које су нашли писмо из одреда, масакрирали на комаде. Истакнут пример су и сестре и мајка из породице Миленовић из Млачишта, које су заједно са оцем Синадином Миленовићем (погинуо као заменик команданта II јужноморавског одреда, народни херој) пружала помоћ у организовању партизанског одреда на Чемернику од разбијених делова Бабичког и Врањског одреда и црнотравских активиста. Ту су и сестре Ивановић из махале Степановци, сестре Цветановић из Тодоровца, Ратка Младеновић, Верка Џојић из Самћекинца, а примера масовног укључивања женске омладине било је из махала Бабићево, Жутине, Тодоровци, Вељковци, Поповића махале, те у селима Млачишту, Бајинцу, Броду. Са овог подручја до краја 1943. године било је у јединицама НОВ-е близу тридесет бораца (данас преживелих око 20 жена носилаца „Споменице“) а у току 1944. године их је ступило још и више. Али низ примера храброг држава било је у градовима истог времена као у Лесковцу Јелена Костић из насеља Шпитал код које су борци Бабичког одреда долазили ради успостављања прекинутих веза.

Ни масовне одмазде непријатеља над женама и децом нису ослабиле рад и развој женског покрета. У Бојнику и Драговцу су бугарски фашисти 17. фебруара 1942. године за одмазду извршили масовни масакр близу 500 људи, међу којима је стрељано и 137 жена и десеторо деце. Дирљив је и пример села Бајинца — Црна Трава, где су бугарски фашисти извели на стрељање 70-оро жена и деце и пред откоченим митраљезом тражили да прокажу партизане и своје мушки чланове. Иако су село претходно запалили и дим се вио над њима, остале су чврсте. Пострељане су све са децом и стрпане на једну гомилу.

Тешке дане преживљавале су и мајке, сестре и жене бораца који су били у одредима. Оне су хапшene и одвођене у затворе и малтретиране да би од њих изнудили признања о својима. Неке од њих су провеле у логору на Бањици или су отеране у злогласне логоре у Немач-

кој. Према непотпуним подацима само у лесковачком округу по разним логорима и затворима страдала је 171 жена.

У то време извршене су масовне пропале и хапшења активиста по градовима Јужне Србије, међу њима и великог броја жена које су провеле по логорима широм Југославије, а неке и ван ње.

Захваљујући упорности и издржљивости и сналажљивости преосталих бораца, уз помоћ и подршку активиста и жена, који се нису кроз период поколебали, одреди јужне Србије већ с јесени 1942. године повраћају велики део изгубљене територије, тако да су на почетку 1943. створени услови за формирање крупнијих јединица НОВ-е, а у току исте године и бригада — тако да је од почетка 1943. године наступила нова етапа развоја и сталног успона НОП-а у овом делу Србије, који се све више развијао до самог ослобођења. С јесени 1943. године створене су две јужноморавске, а од јануара 1944. до половине јуна исте године створене су још 12 бригада односно укупно 20 бригада са 15.057 бораца у формирању.

Непрекидним радом и ангажовањем жена за циљеве народноослободилачког покрета од самог почетка Устанка и кроз његово јачање, створени су сви услови да се преко актива жена пређе на организовање јединствених женских организација Антифашистичког фронта жена.

Прве организације АФЖ-а формирале су већ крајем 1942. године у тридесетак села лесковачко-топличког округа.

Од почетка 1943, а нарочито од маја, настаје период масовног формирања организација АФЖ-а на овој територији. Одбори АФЖ-а бирани су на конференцијама од најактивнијих и најугледнијих жена, које су могле да омасове организације жена. Ове одборе је сачињавало пет-шест жена, тако да се у другој половини 1943. године могло приступити стварању и виших форума организација АФЖ-а. Почиње формирање општинских и среских одбора АФЖ-а; крајем августа 1943. год. формиран је Срески одбор АФЖ-а за Пусту Реку, октобра исте године Срески одбор АФЖ-а Поречја, срез лесковачки и Срески одбор АФЖ-а за Црну Траву, а крајем исте године и Срески одбор за Горњу Јабланицу. У том периоду формиран је и Окружни одбор АФЖ-а лесковачког округа, који је у току лета 1944. године покренуо и свој лист „Јабланичанка у борби“. Први број штампан је у Лебану у „технички“ ОК-а. У Топлици је такође до јесени

1943. године формирана већина општинских одбора а с јесени исте године и срески одбори АФЖ-а за пасјачки (прокупачи), топлички и добрички срез, а крајем године и Окружни одбор АФЖ-а за топлички округ.

Поред основног задатка, помоћи НОБ-и, одбори АФЖ-а су посвећивали пажњу просвећивању и политичком васпитању жена; организовани су аналфабетски течајеви, читалачке групе, политички течајеви и семинари за активисте. Антифашистички течајеви 1943. држани су у Свињарици, Слишану, Горини, Горњим Гарима и другим, а током 1944. повећао се број течајева а организовани су у Сувом Пољу, Лапотинцу, Орану и, према неким непотпуним подацима, похађало их је 213 жена.

Уз помоћ партијских организација АФЖ-е је 1943/44. године организовао више политичких курсева за своје активисткиње. Десетодневни курсеви са по 20—25 полазница одржани су у Доњем Коњувцу, Орану, Славнику, Горњем Брестовцу, Црквици, Дарковцу и другим селима. За све полазнице је био обезбеђен смештај и исхрана. Пре подне су одржавана предавања, после подне консултације, а увече су одржаване конференције по селима, на којима су говориле полазнице течајева. Поред тога, неке активисткиње АФЖ-а похађале су и партијске курсеве и семинаре.

Организације АФЖ-а су биле способне да спроведу и веома значајне и добро организоване акције. Жене Пусте Реке су августа 1943. године организовале веома успело допремање хране на положаје јединицама Првог јужноморавског одреда за око 600 активиста добровољаца који су се смењивали у бorbама са четницима ДМ на Радану. Приликом формирања Прве јужноморавске бригаде у октобру 1943. године жене Пусте Реке су организовале опремање ове бригаде топлом одећом и двопеком за пут бригаде кроз Шумадију и Босну. Том приликом су исплеле и сакупиле 540 пари топлих чарапа и велики број цемпера. Жене Црне Траве су такође опремиле свој омладински батаљон, кад је одлазио за формирање Друге јужноморавске бригаде у новембру 1943. године, за Пусту Реку и Расину. Тако су радиле, приликом слања својих бораца и друге јединице НОВ-а, као и приликом формирања сопствених бригада на својим територијама у првој половини 1944. године, и жене Пусте Реке, Поречја, Пасјаче, Топлице, Добрачика и Расине биле су у бригадама: 3, 4, 5, 6, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 28. и 29.

У току маја 1944. слободна територија проширује се и на подручје Горње Јабланице, Косаонице и Копаоника, те је у току лета 1944. године успостављен организован рад са женама на територији где су пре тога владали четници. Међу борцима у јединицама НОВ-а које су дале људство за 15, 16, 17, 18. и 19. Српску бригаду ступио је и један број жена, приликом њиховог формирања у јуну 1944. године.

Таква ситуација је била и на десној обали Јужне Мораве, на подручју јужно од Нишаве преко Црне Траве ка Куманову. Почетком 1943. године слободна територија Црне Траве проширује се према Лужници. Овде се формирају сеоски и општински одбори АФЖ-а, а као што је речено у октобру и Срески одбор АФЖ-а за Црну Траву и Лужницу, а у току пролећа 1944. године и посебни срески одбор АФЖ-а: власотиначког, лужничког и нишавског. У том истом периоду формиран је Окружни одбор АФЖ-а за пиротски округ. Крајем 1943. године и почетком 1944. слободна територија на овом подручју проширује се на југу према Куманову, Кривој Паланци и левој обали Јужне Мораве према Врању, заједничком борбеном сарадњом јужноморавских јединица НОВ-а Македоније и Косова. У марту 1944. године, од представника сеоских одборница из 15 насеља Пчиње изабран је Срески одбор АФЖ-а среза Пчињског. Тада је формиран и Срески одбор АФЖ-а среза врањског. У току истог месеца формиран је и Окружни одбор АФЖ-а за врањско-пиротски округ. Жене са овог подручја ступиле су у 4, 7, 8, 10, 12, 25, 26. и 27. српској бригади које су формиране на овој територији. Проценат учешћа жена у јужноморавским бригадама кретао се од 8—10% то јест од 15.057 бораца којих је било до септембра 1944. са подручја јужне Србије било је близу 1000 жена.

У градовима су од почетка устанка били активни активни активни жене, а њихова активност прераста у илегалне рејонске и градске одборе АФЖ-а, који су радили скоро непрекидно до ослобођења ових градова.

Прва Окружна конференција АФЖ-а у Србији одржана је 11. септембра 1944. године у ослобођеном Лебану и изабран нов проширен Окружни одбор АФЖ-а. Великом збору, присуствовало је тада преко 3.000 жена, које су пешице и са транспарентима дошли из најудаљенијих места округа.

Кроз тако масован женски покрет изнискао је нови број истакнутих жене

друштвених радника, које су биле биране и у партијске форуме, органе власти и постале познати друштвени радници и ван својих рејона. Џана Миљанић, Мара Миљковић, Вида Стаменковић Козакова, Емилија Радосављевић, Ката Стојчић, Стана Јигњатовић, Радмила Обрадовић, Разуменка Петровић и много других.

До лета 1944. године радили су сви органи и организације НОП-а на слободној територији јужне Србије у шест окружуа од месних па до окружних, а ослобођењем градова срески и окружни одбори премештају своја седишта у градове.

Коначним ослобођењем јужне Србије у октобру 1944. активност женских организација одвија се на плану обнове и изградње, прикупљању прилога за рањенике по болницама, а пуштањем фабрика у погон и на појачању производњи. Већ тада појављују се прве жене ударнице, нарочито у текстилним фабрикама. Новински чланци локалних листова из тог периода (Лесковац, Ниш и др.) кратки су подацима и о оваквој активности жена која је настављена и у новим приликама.

На основу овог краћег саопштења произлазе и одређени закључци и питања од којих нека траже и дубља истраживања.

— Интересантно је, пре свега, питање широког и масовног укључивања жена а посебно са села у организације НОП-а и јединице НОВ-а, њихово жртвовање, интернација, логори, с обзиром на јаке патријархалне традиције, ге се жена тешко одвајала од куће и масовне неписмености која је владала међу женским становништвом и становништвом уопште. Колико су у овоме имали удела национални класни и социјални

моменти и да ли је на свим деловима територије то било једнаког интензитета.

— Занимљива је појава и са политичког аспекта да се утврди како је дошло за релативно крако време, одмах после ослобођења брдско-планинских предела од четничког утицаја, у мају 1944. године, до укључивања жена у јединице НОВ-е приликом формирања нових бригада са ових подручја.

— Питање исхране и снабдевања велике концентрације јужноморавских и других јединица са других терена на једном релативно малом и неразвијеном простору и за дуже време, интересантно је да се дубље проучи.

— Питање повезаности народа, жења и партизанских одреда и јединица НОВ-а на овом подручју кроз читаву лепезу разних облика и форми активности, које су се рађале кроз борбу и ратно живљење, посебна је тема која је интересантна за обраду и са данашњег гледишта концепције општенародне одбране и друштвене самозаштите.

— И на крају, јужна Србија није имала своје делегате на I и II заседању АВНОЈ-а, али је борбом, жртвама, и радом доказала кроз читав период народноослободилачког рата да је за нову Југославију, а то је показала и на првим послератним изборима 1945. године.

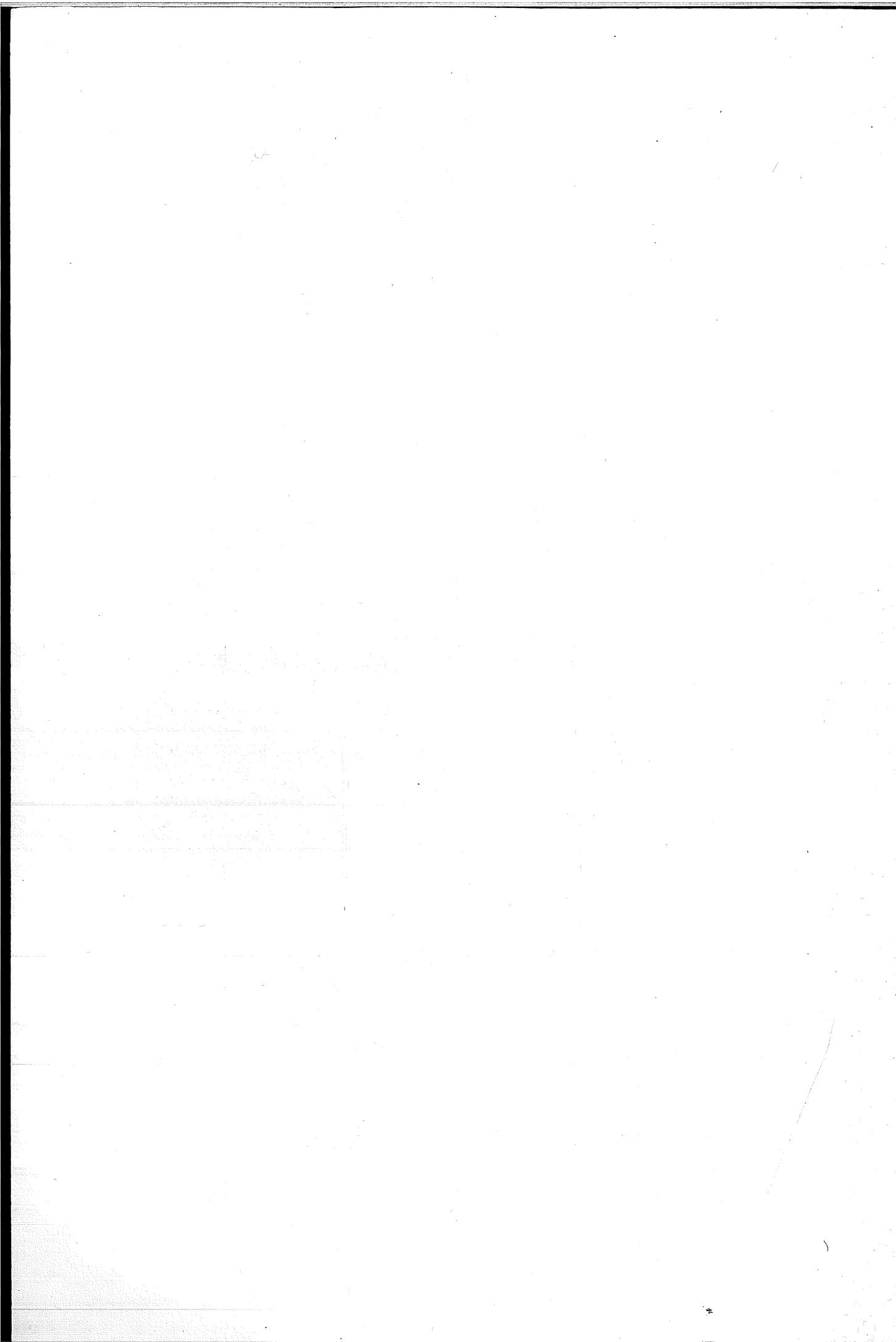
И на крају, моје је запажање да народноослободилачка борба народа југа Србије, као јединственог ратног подручја 1941—44. са 20 бригада где се борба ни једног дана није прекидала, где је формирено преко двадесет јужноморавских бригада и где је народ поднео велике жртве, још ни данас није добила оно место које јој припада у историји НОБ-е Србије, па и Југославије.

Stojan Nikolić Jole

FRAUEN SÜD SERBIENS IM FREIHEITSKAMPF DES VOLKES 1941 BIS 1944

Frauen Südserbiens nahmen an Kampftätigkeiten der Partisanenabteilung teil, seit dem dieselben gegründet wurden. Ihr Anteil war aber im Hintergrund noch hechhafter. Frauen kamen den Einheiten der Volksarmee zu Hilfe und bete-

iligten sich stets an allen Aktionen im Verschaffen von nützlichen Dingen und ökonomischen Aufbau des Landes. Die Unterstützung der Frauen in unserem Freiheitskampf war vollkommen und zahlreich.

СКОЈ у јужноморавским бригадама

У једном краћем саопштењу није могуће приказати развитак и активност Скоја у јужноморавским бригадама, јер њихова бројност и улога у ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији захтевају више простора и свестранију анализу. Због тога ћемо се задржати на неким основним проблемима деловања Скоја у јединицама формираним од људства са територије јужне и југоисточне Србије.

На тој територији од устанка 1941. године па све до победоносног завршетка НОР, постојало је стално ослободилачко жареште које је, захваљујући храбости бораца и подршци становништва, одолевало нападима окупаторских и квислиншких снага. Сва настојања непријатеља да онемогуће развијатак оружане борбе у овим крајевима нису дала жељене резултате. И поред све окрутности и терора које су окупатори и квисинзи вршили над становништвом током рата, а посебно 1942. године, није било могуће уништити ово ослободилачко и револуционарно жареште на југу Србије, које је током 1943. и 1944. постепено израсло у снажан и масован народноослободилачки покрет. Од људства са ове територије, посебно омладине, која је чинила 80 одсто сastava svih boraца, bilo je formirano od novembra 1943. pa do konačnog oslobođenja Srbije sedam divizija (21—25, 46. i 47), koje su учествовали у борбама против окупатора и домаћих издајника, do завршетка НОР и победе социјалистичке револуције.

Капитулација Италије, победоносно наступање Црвене армије према западу, војни успеси НОВ и ПОЈ, Друго засењање Авноја и његове одлуке, стварање Националног комитета народног ослобођења Југославије и општа активност масовних друштвено-политичких организација КПЈ, Скоја, НОО, УСАОЈ и АФЖ, дало је снажан импулс даљем ширењу и јачању НОП и народноосло-

бодилачке војске, у чему је омладина имала огромну улогу, јер је скоро у свим крајевима Југославије масовније ступала у НОВ него што је то чинила у претходном периоду.

Током 1943. године, приливом нових бораца, посебно омладинаца, повећало се бројно стање постојећих одреда на територији Србије, а у појединим одредима биле су формиране омладинске чете и батаљони који су имали своје командире, команданте и комесаре. Ове јединице су са знањем штаба одреда и под његовим руководством изводиле и самосталне борбене акције. На територији Пусте Реке, постојала је омладинска чета, која је пружала помоћ одреду у борбама против окупатора и квислинга. Она је учествовала у нападу на четничку бригаду коју је у Горњој Топлици разбио Топлички партизански одред. У јесен 1943. највећи број омладинаца из ове чете ступио је у Прву јужноморавску бригаду. Током 1944, готово сва омладина способна за војску, нарочито чланови Скоја, са територије Пусте Реке и Јабланице ступила је у партизанске бригаде и одреде, тако да су места скоро остала без чланова Скоја, што је захтевало поновно обнављање организација Скоја на терену¹. И сastav Drugue južnomoravske briгадe чинила је претежно омладина. Према извештају Бригадног комитета ове бригаде ПК КПЈ за Србију од 27. новембра 1943, „Ској је био малобројан, поред великог броја омладинаца“². У сastavu Drugue briгадe борио се у јесен 1943. и Treći omladinski batajon, jačine 85 boraца, сastављен од омладинаца sa teritorije Crne Trawe — Crnotravaca. Ovi omladinci су до тог времена учествовали у многим борбама и имали су знатна борбена искуства, због чега је Treći omladinski batajon добио назив — ударни. Oвај batajon био је формиран са задатком да делује и изван своје територије, што је он и чи-

нио. Учествовао је у ослобођењу Београда и Загреба и на сремском фронту. У тим борбама је погинуло 26 омладинаца бораца, 35 је више пута рањавано, док је 26 остало способно за борбу. Борци овог батаљона су били прави јунаци, а на крају рата Југословски омладински батаљон добио је заставу УСАОЈ-а и Главног штаба за Србију као најбољи омладински батаљон у свим спрским јединицама³.

Изванредни војнополитички успеси НОП, постигнути током три године рата, стављали су пред омладину у свим крајевима Југославије у завршној етапи борбе за национално ослобођење и друштвени преображај многобројне и сложене задатке, од којих је борба за јединство омладине и њено још масовније укључивање у НОВ било у првом плану. Упознавањем омладине са историјским одлукама Другог заседања Авијаја, одржавање Другог конгреса УСАОЈ-а почетком маја 1944. у Арвару и појачана активност у наредном периоду у правцу проширења јединства младих у оквиру УСАОЈ-а, победе НОВ у лето и јесен 1944, ослобођење источних крајева и главног града Београда, приближавање коначног ослобођења земље и краја другог светског рата, били су главни фактори који су уз сталну активност КПЈ и Скоја, одлучујуће утицали на опредељење за оружану борбу већег дела и оне омладине која је у претходном периоду имала пасивно држање или се налазила под утицајем пропаганде непријатеља НОП-а. Општа мобилизација способних мушкараца од 17 до 30 година старости, која је спровођена на основу низа наредби Врховног штаба од почетка октобра и новембра 1944. године, такође је битно утицала на пораст НОВ и масовно учешће омладине у њој. У то време на територији Србије, без војних јединица, било је 18.000 чланова Скоја и 150.000 чланова УСАОЈ-а, што је такође чинило значајну снагу у јачању војних јединица и за деловање међу омладином на терену⁴. До краја децембра 1944. на територији уже Србије било је учлањено у Ској 11.912 чланова, а најбројнија организација Скоја у том периоду била је на територији округа Лесковац, која је имала 1.741 члана, а почетком марта 1945. године 2.141 члана Скоја⁵.

Наведени фактори су утицали на масовно ступање омладине у оружану борбу, што је довело до пораста постојећих и стварања нових војних јединица. Мада не постоје подаци о бројном учешћу Скоја и неорганизованих омла-

динаца у саставу свих јединица формираних од људства са терена јужне и југоисточне Србије, ипак је на основу постојећих података о бројном стању могуће приказати улогу младих људи, који су чинили већину бораца бригада и одреда.

Према извештајима бригадних комитета Скоја, крајем 1944. године, у Трећој српској бригади налазило се 333 члана Скоја и 1289 неорганизованих омладинаца, у Петој српској 341 члан Скоја и 426 омладинаца, у Седмој српској 319 чланова и 750 омладинаца и у Осмој српској 305 чланова Скоја и 780 омладинаца.⁶ У Десетој српској бригади било је 367 чланова Скоја, у Тринаестој српској 271; у Четрнаестој српској 280 и у Двадесет првој српској 388 чланова Скоја.⁷

Из наведених, мада непотпуних података, види се да је омладина чинила већину састава бораца српских бригада, које су у то време бројале од 1000 до 2000 бораца. У наредном периоду и поред жртава које су трпеле бригаде у борбама, број чланова Скоја је растао, јер су многи омладинци који су се истицали у борбама и другим активностима које су организовале и спроводиле организације Скоја, примани у њено чланство.

Поред учествовања у саставу српских бригада, омладина са територије јужне и југоисточне Србије, као и целе Србије, налазила се и у другим јединицама НОВ које су учествовале у ослобођењу Србије. Учествовањем на сремском фронту и у борбама за коначно ослобођење Југославије, српске јединице су дале знатан допринос, а многи борци, већином млади људи, и своје животе. Према постојећим подацима 21. српска дивизија до априла 1945. имала је од укупног броја 9.932 бораца 1700 погинулих, 22. дивизија марта 1945. од 7.810 бораца 300 погинулих, 23. дивизија такође марта 1945. од 13.675 бораца 1.123 погинула и 25. дивизија, априла 1945. од 7.000 бораца 700 погинулих.⁸ Тешке фронталне борбе вођене у Срему, борбено неискуство већине младих бораца и још увек технички добро опремљени окупатор, били су главни узроци бројним људским жртвама које су дале поменуте српске бригаде у завршним операцијама за ослобођење Југославије.

Формирањем бригада упоредо са организовањем партијских ћелија и руководством КПЈ, створени су активи Скоја у четама, батаљонски и бригадни комитети Скоја. Чланове батаљонских коми-

тета сачињавали су секретари четних активија Скоја, а бригадног комитета секретари батаљонских комитета Скоја. До почетка 1943. један од секретара батаљонских комитета био је секретар бригадног комитета, а од инструкције ЦК Скоја од 14. јануара 1943. у свим бригадама НОВ секретари бригадног комитета нису били везани ни за један батаљон, већ им је то била основна дужност. Овај став је одмах спроведен у постојећим јединицама, а у свим оним које су се формирали у то време и касније, све до краја НОР, примењиван је са стварањем организација и руководства Скоја.

У циљу обезбеђивања успешне координације рада и спровођења одлука организација КПЈ у бригади, секретари бригадних комитета Скоја били су тесно повезани са руководством КПЈ, од којих су примали упутства и помоћ у раду.

Основна активност Скоја у свим јединицама НОВ спроводила се у активима Скоја, који су били основно револуционарно језгро међу омладином у војним јединицама на које се КПЈ ослањала у реализацији своје политике. Садржај рада активија и чланова Скоја зависио је углавном од степена војне организације и потреба даљег њеног развитка, а њихов је задатак био да се баве и доносе одлуке по свим конкретним питањима из живота и рада омладине у чети као: политичка и војна изградња, културно-просветни рад, међусобни односи, дисциплина, извршавање борбених задатака, хигијена итд. Инструкцијом ЦК Скоја од 14. јануара 1943. указано је на значај поделе рада на секторе и истакнута су четири основна сектора, и то: војнички, политички рад, културно-просветни рад и војно-обавештајна служба. Том приликом ЦК Скоја је указао да су то само најосновнији сектори и да они нису никакав шаблон, који би важио за све прилике, већ да они зависе од задатака који се постављају организацијама Скоја у одређеном моменту. Осим поменутих, у практици су постојали и други сектори, као: економски, привредни, дописништво, агит-проп, хигијена итд. На основама ове инструкције ЦК Скоја, организован је рад Скоја и у српским јединицама

У сваком од поменутих сектора радио је један или више чланова Скоја, који су одређивани према склоностима и способностима за одређену делатност, са задатком да у одређеном сектору првенствено раде и да пружају помоћ свуда где је она потребна. На тим ос-

новама био је организован рад актива и сваког члана Скоја који су од састанка до састанка добијали конкретне задатке и о њиховом извршавању подносили извештаје на састанку актива коме су били одговорни за свој рад. Тиме је била обезбеђена тачност и ефикасност у раду актива и одговорност у извршавању задатака од стране чланова Скоја, као неопходни услов остварењу руковођеће улоге Скоја међу омладином у војсци и њеног доприноса изградњи оружаних снага.

Основни облик рада Скоја у војсци били су састанци актива. Њихов карактер је одређivan садржајем рада и питањима која су разматрана на састанцима актива. Према постојећим документима, четни активи Скоја су држали редовне и ванредне састанке. Редовни састанци су се по правилу одржавали два пута недељно и то један радни и један теоретски. Ванредни састанци су се одржавали између редовних састанака, а сазивани су у приликама када су одређени проблеми захтевали доношење брзих одлука и заузимање јединствених ставова целог актива. Због тога је садржај рада ванредних састанака био сличан као код редовних радних састанака.

Исти састанци одржавани су на нивоу батаљонских и бригадних организација Скоја. Редовни радни састанци батаљонских комитета одржавани су у просеку два пута у току месец дана, а питања која су на њима расправљана ницала су из живота и борбених активности војних јединица. Састанци бригадних комитета исто као и активи и батаљонских комитета, били су редовни — радни, теоретски и ванредни. Редовно одржавање поменутих састанака зависило је од низа објективних и субјективних фактора, од којих је положај појединих јединица и способност руковођећег кадра била од посебног значаја. У периоду релативног мировања када је бригада била на окупу, услови за одржавање редовних састанака, на чemu је стално инсистирано, били су по-волнуји и тада су редовније одржавани састанци. У време борби, маршева, дејства по батаљонима, састанци бригадних комитета су по правилу одржавали састанке једанпут у току месеца. Илустрације ради навешћемо дневни ред радног састанка бригадног комитета Скоја Тринаесте српске бригаде. Према извештају овог комитета, ПК СКОЈ-а за Србију 31. августа 1944. дневни ред једног таквог састанка био је следећи:

1. Прорада материјала — прорадили

смо директивно писмо ЦК Скоја (од 14. јануара 1943—ПК), упућено свим скојевским организацијама, директивно писмо ПК Скоја о припреми за I конгрес (омладине Србије — ПК). 2. Војнополитичка ситуација и стање у бригади, 3. Организационо питање Скоја у бригади, 4. Рад по секторима, 5. План будућег рада и 6. Разно.

Разматрајући наведена питања, чланови бригадног комитета су констатовали: „Све више и више се развија борбеност, подиже дисциплина и расте расположење и другарство“ и да дезертерства више нема⁹.

Стални и значајан облик активности Скоја и омладине у војним јединицама биле су батаљонске и бригадне конференције Скоја и батаљонске и бригадне конференције омладине, као и бригадна саветовања Скоја. Батаљонске конференције Скоја одржавале су се повремено, зависно од потреба и могућности, а заказивали су их батаљонски комитети на сопствену иницијативу или по одлуци бригадних комитета Скоја. На свим поменутим конференцијама, на демократски начин, уз присуство свих чланова Скоја и омладине, зависно о којој врсти конференције је реч, разматрана су питања из домена живота, рада и борбе омладине. Исто као и на састанцима и на овим конференцијама је политичка ситуација била стална тачка дневног реда, преко које су Ској и омладина упознавани са развојем догађаја у земљи и у свету. Стално и изворно информисање на овим конференцијама, било је од посебног значаја за активност Скоја, јер је на тај начин долазило до нових сазнања, која су у условима рата, када су од сваког појединца тражени стални напори и одрицања, била неопходна за одржавање и даље подизање борбеног морала, савести и вере у сопствене снаге. Осим тога, на батаљонским и бригадним конференцијама, разматрана су сва битна питања из живота и рада Скоја и омладине и војних јединица, као: организациона изградња, војно-политичка активност, културно-просветна активност, такмичење између јединица, појаве пљачке и дезертерства, припрема чланова Скоја и омладинаца за извршавање борбених задатака, анализа њиховог држања у борбама, обележавање значајних датума и догађаја из историје КПЈ, Скоја, Комсомола итд.

Према подацима из неколико српских бригада НОВЈ, крајем 1944. и почетком 1945. године и поред честих борби, ове бригаде су користиле слободно

време и предах између акција за идеолошко-политички и културни рад међу омладином. Из извештаја бригадних комитета Скоја ЦК Скоју и ПК Скоју за Србију, види се да је посебна пажња посвећивана организационом учвршењу и омасовљењу Скоја, пријемом омладинаца који су се истицали у борбама и поменутим активностима које је Ској организовао међу омладином у бригадама. У вези са тим и другим питањима, одржано је више састанака и омладинских конференција. Према извештају бригадног комитета Скоја, поменуте Тринаесте српске бригаде ЦК Скоја и ПК Скоја за Србију, за период од 1. децембра до 1. јануара 1945, у бригади је за ово време одржано 46 батаљонских омладинских и 237 четничких омладинских конференција. Омладина бригаде је одржала четири приредбе за војску и грађанство и прикупила 180.240 динара за пострадале крајеве. У том периоду на састанцима актива и батаљонских комитета Скоја изучавано је: реферат о Скоју, „Економски развој друштва“ од Сегала и чланци и брошуре у вези даљих задатака. Осим тога, одржан је и скојевски курс на коме су изучаване теме: 1. Развитак друштва, 2. Организационо питање Скоја, 3. Антифашистичке организације, 4. Друго заседање Авноја — одлуке и значај, 5. Прелаз другог империјалистичког рата у ослободилачки и 6. Национално питање у Југославији. Одлуке Другог заседања Авноја, проучило је и 410 омладинаца, а 61 омладинац је научио да пише сва слова. О тим успесима у извештају се каже: „...У подизању наше скојевске организације велику улогу је одиграло такмичење, које се спроводило, како у скојевској организацији, тако и међу целокупном омладином бригаде“¹⁰.

Мобилизацијом нових бораца крајем 1944. и почетком 1945, број неписмених у јединицама, знатно се повећао, што је од организација Скоја захтевало посебне напоре на плану описмењавања бораца. Постојећи извори показују да су у описмењавању бораца, залагањем чланова Скоја постигнути добри резултати. Тако је само за време припрема за прославу Светске омладинске недеље, од 21. до 28. марта 1945, било описане у Трећој српској бригади 72 омладинца¹¹. У овој јединици, издаван је лист „Наш пут“ у којем су објављивани чланци: о борби, новом оружју, неписмености и успесима на описмењавању, другарству, љубави према Скоју и објављивани су резултати такмичења које

је стаљно било присутно у јединицама НОВ. Ове и друге чланке писали су чланови КПЈ, Скоја, војно-политички руко водиоци јединица и борци који су имали смисла за писање¹².

Осим активности у војним јединицама Ској српских бригада, као и свих бригада НОВ, пружао је помоћ омладини на терену и помогао у организовању и учвршћењу организација Скоја и УСАОЈ-а. Тиме су они извршавали задатке које је пред Ској у јединицама поставио ЦК Скоја, који је истицашо: „„Не треба се задржавати само на конференцијама на којима се објашњава политичка ситуација, већ се повезати са организацијама на терену, помагати им у раду и стварати нове организације тамо где их нема“. Према сачуваним изворима, Ској Осме српске бригаде 22. дивизије организовао је у ослобођеном Новом Пазару омладински збор, на којем је омладина изабрала одборе УСАО Србије. Осим тога, Ској ове бригаде је основао актив Скоја, од члanova који су живели у граду у илегалности и радили за НОП. Са овим активом, руководство Скоја Осме бригаде, радило је све док се чланови актива нису повезали са среским комитетом Скоја¹³.

Овим кратким приказом деловања Скоја у неким српским бригадама, које је било карактеристично и за све јединице формиране од људства са територије Топлице, Јабланице, Пусте Реке и Црне Траве, дали смо само основну ак-

тивност младих комуниста и показали да је омладина српских бригада извршавајући наређења команди и испуњавајући задатке које је пред њу постављала КПЈ и Ској, била најватренiji борац и најпоузданiji ослонац КПЈ у реализацији њене ослободилачке и револуционарне платформе. Посебно су млади борци српских бригада дали значајан допринос коначном ослобођењу Југославије.

НАПОМЕНЕ

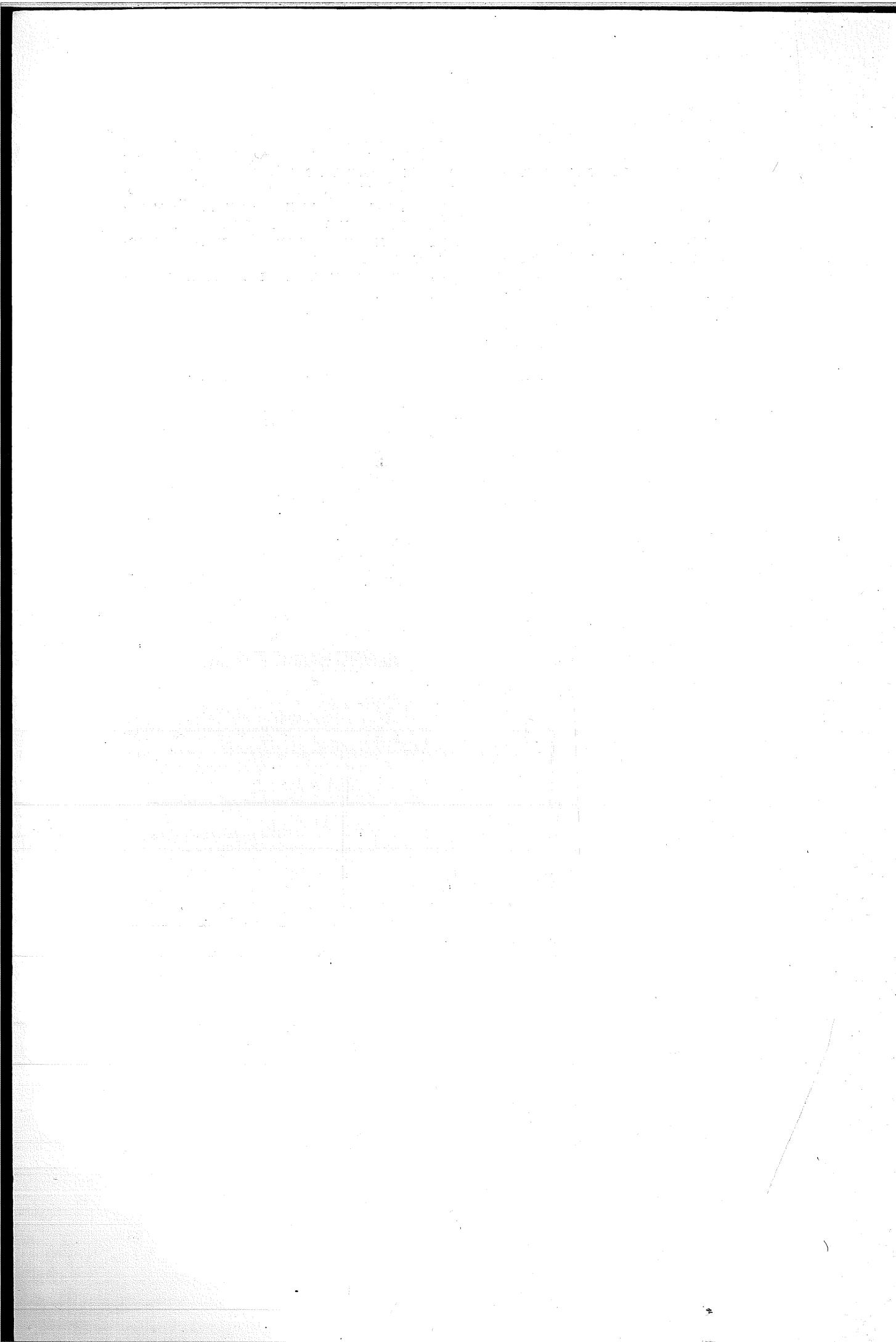
1. Др Милан Борковић, Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд 1970, 208.
2. Петар Каћавенда, Ској и омладина у НОВ и ПОЈ 1941—1945 (докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Београду, 27. јуна 1972, рукопис, стр. 394).
3. Др Милан Борковић, н.д., 208.
4. Документа историје омладинског покрета Југославије Т II/2, 98.
5. Др Милан Борковић, н.д., 384.
6. Петар Каћавенда, исто, 199.
7. Др Милан Борковић, н.д., 386; Извештај о раду бригадног комитета Скоја 13. бригаде ПК Скоја за Србију од 1. XII до 1. I 1945. г. ИРП, Београд, Србија III/370.
8. Др Милан Борковић, н.д., 385.
9. ИРП Београд, Србија, III/339.
10. АРП, фонд ЦК Скоја, бр. 77; ИРП Београд, Србија III/370.
11. Лист „Наш пут“ бр. 19. ИСИ, Библиотека, бр. 854.
12. Исто.
13. АРП, фонд ЦК Скоја, бр. 247, Извештај бригадног комитета Скоја ЦК Скоја од 30. децембра 1944. године.

Dr Petar Kaćavenda

DER KOMMUNISTISCHE JUGENDBUND IN DEN BRIGADEN DES SÜDMORAVA-GEBIETES

Der Verfasser hat im Aufzählen verschiedener Tätigkeitsformen des SKOJ in Kampfeinheiten der Volksfreiheitsarmee darauf hingewiesen, dass die Jugend nicht nur kampfbereit war, sondern stets an der Spitze stand, wo man die freiheitliche und revolutionäre Politik der Kommu-

nistischen Partei Jugoslawiens zu verwirklichen hatte. Es ist besonders zu unterscheiden, dass die jungen Kämpfer der serbischen Brigaden aus Südserbien an schliesslicher Befreiung Jugoslawiens lebhaften Anteil hatten.

Др Никола Живковић

Остварење немачких привредних планова на југу Србије

Упоредо са организацијом окупационе и квислиншке власти, немачке војне команде су разним војним наредбама и прописима регулисале привредне односе на окупираним подручју. С тим у вези, издат је читав низ војних наређења која су углавном објављена у »Verdungssblatt für das besetzte Jugoslavische Gebiet« („Службени лист“ за заузету југословенску територију) и »Verordnungsbatt des Militär befehlshabers Serbien« (Лист уредаба војног заповедника Србије).

Већ у другом броју Службеног листа за заузету југословенску територију, још пре потписивања капитулације, изашле су наредбе о порезима и наметима на становништво окупираних подручја Југославије, затим Наредба о забрани повишења цена, Наредба о заплени на заузетим територијама и Наредба о уредном пословању и управљању предузећима итд. Следећи бројеви овога листа такође су испуњени разним наредбама привредног карактера. Тако је у трећем броју, поред осталог, донесена наредба о кредитним касама Рајха, о непријатељској имовини (јеврејској), о девизама и многе друге наредбе којима се немачким окупационим властима омогућавала свестрана експлоатација југословенског богатства.¹ У оквиру ове политике немачки командант окупирале Србије је у Листу уредаба заповедника Србије донео низ наредбада и прописа којима су регулисана разна привредна питања на тлу окупирале Србије.

С обзиром да су свакодневно доношене разноврсне наредбе, и овај лист је излазио скоро сваког дана. Тако је 10. октобра 1941, када је изашао 21. број, било издато више наредбада које су се односиле на привредна питања. Донесена је Наредба о укидању југословенске краљевске банке, затим Наредба о оснивању Српске народне бан-

ке, Уредба о српским новчаницама, Уредба о девизама, Уредба о регулисању исплате ратних трошкова, Уредба о даљој употреби покретних и непокретних мотора, Уредба о преносу некретнине, Уредба о економисању робом, Уредба о ценама, Уредба о спољној трговини, Уредба о погонским средствима, Уредба о кредитима и кредитном пословању, као и Наредба о Јеврејима и Циганима и њиховој имовини, и низ других.²

Готово је немогуће детаљно анализирати све привредне прописе издате за време окупације, али је лако уочљива њихова заједничка карактеристика, јер су они сви скупа у суштини давали „правну основу“ за спровођење у живот већ раније поменутих Герингових инструкција о пљачки у окупираним земљама. Помоћу њих је санкционисан рад немачког окупационог апарата, који многи наши обрађивачи ове и сличне проблематике називају машином за експлоатацију привредних и људских потенцијала окупирале Југославије. Он је, у ствари, и функционисао као каква машина, без обзира на извесна неслагања која су постојала између појединача у том апарату, нарочито виших руководилаца.

У целокупном систему који је био организован ради експлоатације и пљачке југословенске привреде, вредно је пажње и питање пласмана немачког капитала у разна трговинска предузећа и радње југословенског подручја, при чему је коришћена заштита војске и право окупатора на првенство и могућност за остварење великих профита.

У том циљу, у периоду од 1941 — 1943. године, формиран је већи број предузећа чији је задатак углавном био идентичан с циљевима немачког окупационог апарата. Уколико је понуда за стварање једног таквог предузећа одго-

вано 1941. год. са главницом од 5,000.000 варала потребама Немачке, органи окупационих власти су без двоумљења давали своју сагласност. Тако су само на територији окупиране Србије у току 1942. године дате 34 привремене и 52 дефинитивне дозволе за оснивање предузећа, а у 1943. години пет привремених и 21 дефинитивна. У немачкој штампи из тог периода налазе се подаци који говоре о успону индустрије у Србији, о томе да је 1942. године у Србији радило око 1000 индустријских предузећа.³ Поред тога, немачки капитал је улазио и у сва друга раније формирана предузећа са немачким капиталом и капиталом земаља које је Немачка у међувремену била окупирала. Тих и таквих предузећа је било много, али ћемо овде поменути само она у чији састав су улазила и предузећа из овог краја:

— Југоисточно текстилно АД, основано 1941. са главницом од 1,000.000 динара, која се до краја 1944. године попела на 5,000.000.

— Mineral ölfertrieb Srbija A. D., основано 1942. са главницом од 10,000.000 динара.

— Транспорт-контор-Југоисток, основано 1941. год. са главницом од 5,000.000 динара.

— Југоисточно рударско и азбестно А. Д. основано 1940. године са главницом од 1,500.000 динара која се за време окупације повећала на 75,000.000 динара.⁴

Цео немачки систем окупације био је подешен тако да немачка војска и полиција, као и органи немачког војно-привредног штаба омогуће несметану експлоатацију, а штаб немачког опуномоћеника за привреду окупиране Србије са групом еминентних привредних стручњака имао је задатак да испита подручје, сугерира и оријентише шта и како и у којим условима треба експлоатисати. Сама пљачка — експлоатација привредних богатства — практично је спроведена преко разних привредних предузећа и других институција које су Немци организовали на територији окупиране Југославије.

Поменутим прописима окупатор је у основи себи обезбеђивао право власништва и слободно располагање индустријским постројењима. Само су они могли да их демонтирају и пресељавају у друга места. У том циљу Немачка је имала за свако окупирano подручје, па и за Србију, посебну организацију. На територији окупиране Србије постојале су три групе специјалних јединица чији је задатак био да демонтирају и прикуп-

љају машине из разних предузећа и да их припремају за транспорт. У Војнотехничком заводу у Крагујевцу било је формирano складиште за смештај демонтираних машина са ширег подручја Србије, одакле су током рата транспортуване за Немачку. Из дневника команданта војнопривредног штаба за Југоисток види се да је транспортуовање вршено месечно или повремено. У току 1941. године из овог складишта је у Јесенице стигло 268 вагона са 4.488 машина међу којима је било 38 вагона машина из Лесковца и Ниша. У другој половини 1943. па до ослобођења 1944. године са југа Србије је однесено у Немачку 64 вагона разних индустријских постројења.⁵

Део индустријских постројења, који је остао на територији окупиране Србије, немачке окупационе власти су настојале да ставе у погон и организују што интензивнију производњу. Почетком маја 1941. године издата је наредба да све фабрике, радионице и радње морају бити отворене и стављене у погон, а уколико власници ових нису били ту одређени су заступници, а за фабрике немачки комесари под чијим се директним руководством производња одвијала. Сва већа и важнија индустријска предузећа су проглашена неопходним и њихов рад је третиран као ратна потреба. На првом месту је била металска индустрија, затим индустрија коже, текстилна индустрија, прехранбена и целокупна аграрна индустрија, шећеране, фабрике теста, штирка, уљаре, кланице, фабрике конзерви и др. На југу Србије су радиле текстилне фабрике у Лесковцу са 140 радника, текстилна фабрика „Милан Ристић и синови“ у Нишу са 120 радника, индустрија за прераду коже у Нишу са 100 радника и Лесковцу са 80 радника, индустрија мостова у Нишу са 200 радника и друга индустријска постројења мањих производних капацитета.⁶

Немачке окупационе власти су се интересовале и за налазишта металних руда. За њих је нарочито било интересантно налазиште молибден у Мачкатици. Истраживања извршена пре априлског рата показала су да је руда богата молибденом, да резерве износе око 300.000 тона са просечном садржином 0,12% молибдена који је немачкој ратној индустрији био неопходан, па су одмах по окупацији Југославије предузете све мере да се почне са експлоатацијом. Од рудоводства немачког четврогодишњег привредног плана добијена су средства и приступљено је изградњи пратећих објеката. Од рудника до Сурдулице изгра-

ћен је пут и набављена транспортна средства, а у Белом Пољу код Сурдулиће подигнута је флотација са машинама најмодернијим за оно време. Поред тога изграђено је и радничко насеље са свим потребним објектима за становље.⁷

Радовима на ископу руде и самим рудиштем руководио је Ханс Штајгер, а прерадом руде и флотацијом инж. Кол, а све скупа је било под директном контролом Франца Нојхаузена. Као најближи сарадници, поред Штајгера и Кола, били су и инж. Хаст и инж. Реш и др.⁸

Према подацима које налазимо у немачким документима, експлоатација је почела одмах после окупације. У току 1941. до октобра 1942. године дневно је ископавано по 300 тона руде. Од краја октобра 1942. када су побољшани услови експлоатације допремањем и укључињем у рад модерних машина, као и ангажовањем већег броја радне снаге, па до краја 1943. године производња је удвостручена. Дневно је ископавано и по 600 тона руде. Производња је и даље растала, тако да је у току 1944. године планирано да се дневно ископа и 1.500 тона. Ископана руда је транспортувана у Бело Поље на прераду у новоподигнутој флотацији. Из расположивих немачких извора види се да је у периоду од 1. јула 1941. до 1. јула 1942. године прерадом ископане руде добијено 75 кгр молибдена,⁹ а у времену од 1. јула 1942. до краја 1943. године 74.355 кгр молибдена.¹⁰

О експлоатацији овог рудишта постоје подаци и у бугарским изворима, који се донекле разликују од немачких. По њима је истраживање и експлоатацију вршило само предузеће Југомонтан А. Д. које је све истраживачке радове обавило пре рата, а да је експлоатација почела непосредно после капитулације Југославије. Према тим изворима у почетку је ископавано 500 тона месечно. Међутим, када су касније неки радови били боље организовани, дневно је ископавано и по 300 тона. Из наведених докумената се не види колико је молибдена добијено из ископане руде, али како каже аутор цитиране књиге, ископане су огромне количине и добијено доста молибдена, метала изузетно важног за немачку ратну индустрију.¹¹

Окупиранија територија Србије за Немачку је била интересантна и као извор прехранбених артикала. Пре него што се почело са принудним откупом житарица, на предлог стручњака из Нојхаузеновог штаба израђена је картотека за сва домаћинства са подручја која су била под јурисдикцијом овог штаба. Картотека је сачињена доста прецизно, та-

ко да је она пружила детаљне податке о целокупном стању једног сељачког газдинства, што је веома користило окупационим органима власти приликом принудног откупа. Ова картотека је коришћена не само за планирање, него и за обрачуњавање прихода ратарских и сточарских производа који су потпадали под принудни откуп по ниским ценама.¹² На основу тако сачињене документације, окупационе власти су у току 1941. године извршиле разрез обавеза по окрузима за читаво окупационо подручје Србије и Баната. Намет је био подељен по окрузима, а онда по срезовима, општинама, селима и појединим домаћинствима. Због велике уситњености тешко је утврдити колико је које домаћинство дало, па ни село и општина, али се може јасно пратити принудни откуп по срезовима и окрузима. Са подручја лесковачког округа у току 1941. године принудним путем је откупљено 1.600 вагона разних житарица, а у сачуваним извештајима које је начелник нишког округа слao Министарству унутрашњих послова, види се да је на територији овога округа закључно са 25. новембром 1941. откупљено 1.800 вагона пшенице и 1.302 вагона кукуруза.¹³ У току 1942. године са целог подручја југа Србије (нишки, лесковачки и прокупачки округ) принудним путем је откупљено преко 6.500 вагона пшенице, кукуруза, ражи, овса и др, а у току 1943. године, када су у овом крају годишњи приноси житарица били далеко мањи, немачке окупационе власти уз помоћ квислинга принудним путем су откупиле 6.700 вагона разних врста житарица. За 1944. годину сачињен је план по коме је са подручја поменутих округа требало да се откупи 6.000 вагона житарица, но, како је познато, овај план није испуњен.¹⁴

Откуп стоке и меса са територије окупиране Србије ишао је преко Централе за стоку, месо и масноћу која је у склопу окупационог система основана још у априлу 1941. године. Према члану 2. Уредбе о оснивању Централе њен задатак је био да обезбеди довољне количине меса и масноће за снабдевање војске, окупационих органа власти и становништва. Прибављање ових артикала Централа је организовала преко својих експозитура, чија су седишта била углавном у окружним местима, као и преко трговачке мреже. Експозитуре су имале своје ниже органе, филијале по српским и општинским местима, које су свој посао у пракси обављале преко комисија које су на терену утврђивале стварно стање стоке и на енергичан и

бруталан начин вршиле откуп.¹⁵ Принудни откуп стоке вршен је уз сталну помоћ органа квислиншке власти. Као што је речено, задатак свих ових органа и Централе био је да најпре утврде сточни фонд на одређеном подручју. Међутим, многи чланови, па и читаве комисије, били су корумпирани па се стварно стање сточног фонда овим путем није могло утврдити. Због тога се одустало од пописа стоке, па је намет разрезиван отприлике према економском стању домаћинства. На основу до сада сачуваних и доступних докумената може се утврдити да у току 1941. није било планског откупа и то из два разлога; што окупационе власти, заједно са квислиншком, нису имале скоро никакав увид у број стоке и друго што су немачке окупационе власти, као и војска, за неко време снабдевани из резерви југословенске војске које су немачке јединице заплениле у току априлског рата. Принудни откуп је вршен само повремено и то у току друге половине те године. Планови откупа су сачињавали само за недељу дана и то по експозитурама. Експозитура у Лесковцу за време од 16. до 23. августа 1941. године откупила је 37 комада говеда (11.864 кгр) и 2.030 оваца (47.364 кгр), а експозитуре у Нишу и Прокупљу у току 1941. године принудним путем су откупиле 12 вагона разних врста меса.¹⁶

Откуп стоке у току 1942. године може се далеко лакше пратити јер су документа у већем броју сачувана. На почетку године немачке окупационе власти су за окупирano подручјe Србијe уз помоћ квислиншких власти израдили оријентациони план откупа чије је извршење зависило од више фактора. У првом реду од стања на терену: затим, од тога, да ли је то подручје било под апсолутном контролом окупатора или снага НОП, као и од стања сточног фонда. Но, без обзира на то те снаге биле су оријентисане на то да се план испуни. За оне који се нису повиновали захтевима окупаторске власти предвиђане су врло ошtre казне: слање на принудни рад у Борски рудник или Немачку или пак узимање талаца и сл. Под таквом пресијом, на подручју лесковачког среза је преко експозитуре и трговачке мреже откупљено 40.480 кгр меса, иако је сточни фонд био знатно смањен у односу на претходну годину. Са подручја нишког округа откупљено је 50.370 кгр, а са подручја експозитуре у Прокупљу 30.680 кгр разних врста меса.¹⁷

Откуп стоке у току 1943. године вршен је на сличан начин, као и у прет-

ходним годинама, с тим што су предузете мере код његовог извршења биле далеко оштрије у односу на претходне године. Са подручја три поменута округа откупљено је 160.900 кгр разног меса.¹⁸ Са овог подручја су откупљене и велике количине масти, млека, сира и јаја и други прехрнбени артикли који су углавном употребљивани за исхрану немачких јединица стационираних на овом подручју, као и за извоз у Немачку.

Интересантно би било овом приликом напоменути и то како је са овог подручја наплаћивана контрибуција. Пре ма захтеву представника немачке окупационе власти, Српска народна банка је сваког месеца одобравала одређену суму за издржавање немачке окупационе сile на подручју Србије. Но, и поред тога команданти немачких јединица на подручју јужне Србије наплаћивали су контрибуцију и на разне друге начине. У сачуваним документима из 1942. године види се да су Бела Паланка и Сврљиг кажњени од стране немачког команданта, да уплате суму од по 500.000 динара због неизвршења неких наредаба које су се односиле на прогон партизана и њихових сарадника, а град Лесковац је кажњен са 700.000 динара због тога што није на време послao раднике на принудни рад у Борски рудник. Прокупље и Блаце су кажњени од стране команданта немачких посадних трупа сумом од по 400.000 динара због тога што нису на време пријавили присутне партизане на њиховој територији.¹⁹

Све ово што смо навели јасно говори о томе да окупаторске власти на овом подручју, као и на другим југословенским подручјима, нису бирале средства ни начин код испуњења привредних планова, од чијих је резултата зависило вођење рата не само на овој територији него и шире.

НАПОМЕНЕ

1. Архив Народне банке, Београд Фонд Српске народне банке 1941—1944, група прописа и упутстава.
2. Исто.
3. М. Станаrevић, Допринос Србије и Баната за повећање привредног ратног потенцијала нацистичке Немачке, рукопис у Архиву Војноисторијског института у Београду, стр. 32.
4. Др Јован Марјановић, Економска политика нацистичких окупатора Југославије 1941—1945, посебан отисак ЛИЧ бр. 4/1963, стр. 86—87.
5. Национални архив Вашингтон (даље NAW) NAW, T-77, P-198, снимак 466—521.
6. Извештај Франца Нојхаузена о стању привреде на подручју Србије у току 1941—1943, NAW, T-75, P-69, снимак 31—36.

7. Архив СУП СР Србије, Изјава Франца Нојхаузена пред југословенским истражним органима, фасц. 18, документ 36 и 37.

8. Извештај немачког опуномоћеника за привреду Србије за период 1941—1942, NAW, T-75, P-69, снимак 95.

9. Исто, снимак 32.

10. Исто, снимак 95.

11. **Давид Коен**, Ограбоването и разорјаването на балгарско стопанство от германските империалисти през втората световна војна, Софија 1966, стр. 50.

12. **Др Јован Марјановић**, н.д., стр. 8.

13. Архив Народне банке, Београд, Фонд Српске народне банке 1941—1944, досије 356.

14. Исто.

15. **Божидар Ивковић**, Неки методи економске политике и привредне пљачке окупатора у Банату 1941—1944, Зборник радова Војводине 1941, Нови Сад 1965, страна 184.

16. Архив радничког покрета, Београд, дејаше 1—7.

17. NAW, T-75, P-69, снимак 86.

18. NAW, T-75, P-69, снимак 39.

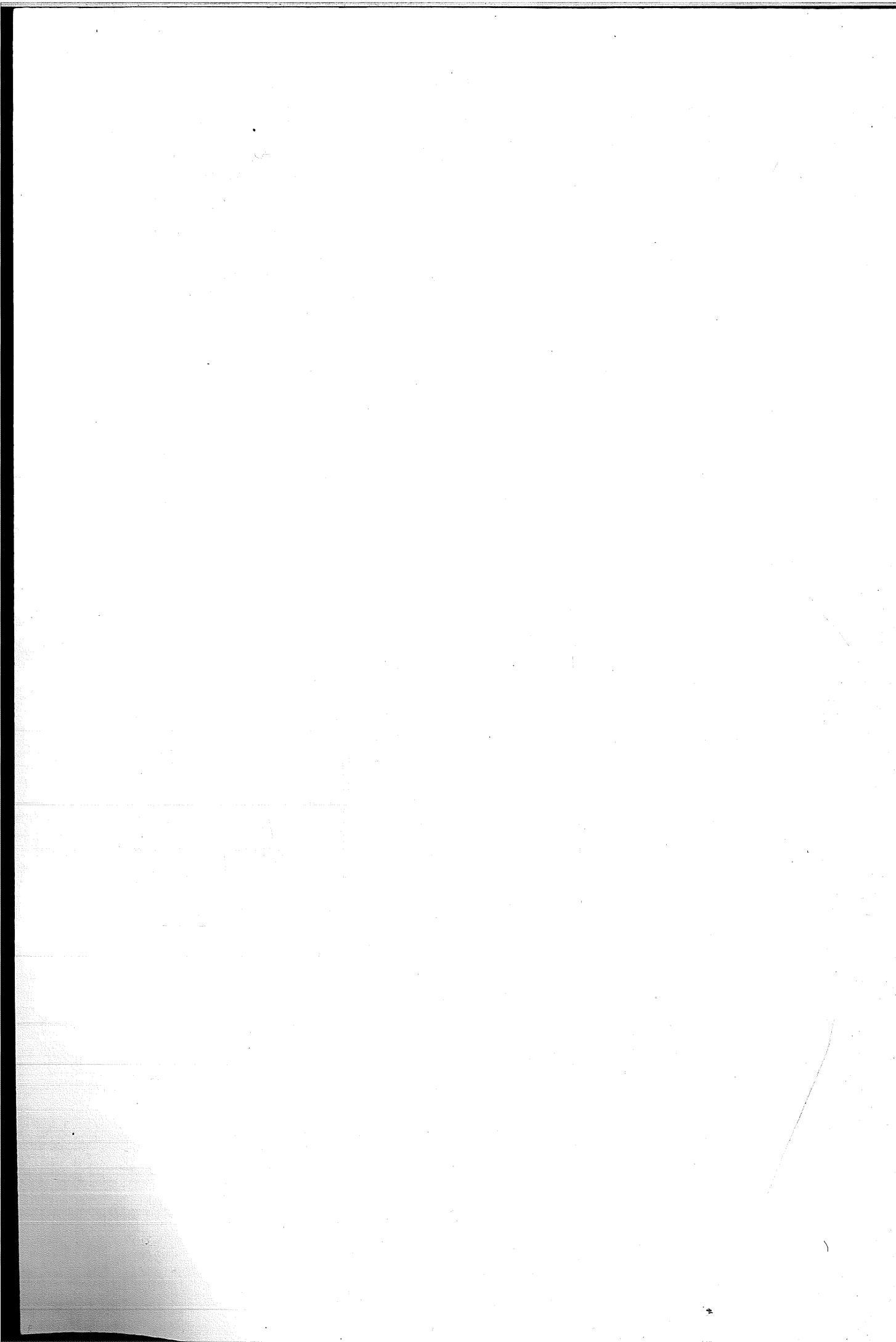
19. NAW, T-77, P-98, снимак 568, 569, 570.

Dr Nikola Živković

VERWIRKLICHUNG DEUTSCHER WIRTSCHAFTSPLÄNE IM SÜDEN VON SERBIEN

Gleichlaufend mit dem Organisieren der Okkupations — und Kollaborationsmacht suchte der deutsche Okkupant durch verschiedenartige Befehle und Vorschriften auch wirtschaftliche Verhältnisse im eroberten Bereich zu regeln. Für die Front brauchte man Nahrung und für die Kriegsindustrie bedurfte man einer Menge von Rohstoffen. Man unternahm Abkauf von Vieh,

Sammeln der Ernte, Erzgewinnung u.s.w., aber es rief einen heftigen Widerstand bei dem Volke und der Kommunistischen Partei hervor, die eine Reihe von Massnahmen brachte, den Feind an Verwirklichung seiner Pläne zu hindern. Der Verfasser gibt Beispiele, die davon zeugen, wie der Okkupant zur Verwirklichung seiner Absichten keine Rücksicht auf das Volk genommen hat.

Др Венцеслав Глишић

Злочини немачких и бугарских окупатора у јужној Србији 1941—1943.

О злочинима немачких и бугарских окупатора у јужној Србији до сада је прилично писано. Међутим, сви радови о том питању обично су фрагментарног карактера и описују један злочин или мере репресалија на одређеном региону или једној години ослободилачког рата и револуције. Наиме, до сада није било покушаја да се ови подаци, изнети у разним историјским написима, синтетизују за јужну Србију и да се извуку какви такви закључци. Несумњиво да је значајан корак даље у проучавању злочина окупатора у јужној Србији, пре свега бугарског окупатора, учинио научни скуп у Ђојнику фебруара 1972. године, када су учесници у рефератима осветили злочине бугарске војске по појединим деловима јужне Србије. Ко-ристећи резултате тог скупа и неке своје радове покушао сам, уколико је то могуће учинити кроз један реферат, да обухватим најважније злочине двају окупатора и да их како тако групишем. Према томе нисам вршио нова истраживања, него сам реферат писао на основу постојеће литературе.

Кад се говори о злочинима и терору окупатора у јужној Србији онда су они по много чему специфични. Пре свега јужна Србија од почетка окупације била је изложена притиску двају окупатора немачког и бугарског. Као што је познато, царска бугарска војска по одређену нацистичке Немачке запосела је у другој половини априла 1941. врањски и пиротски и део лесковачког округа, које је профашистичка Бугарска анектирала. Остали део јужне Србије остао је у рукама нацистичке Немачке. Ова подела између окупатора је имала знатног утицаја на све оно што ће се касније дрогодити у овом делу Србије. Убрзо између ове две окупационе зоне повучена је и граница.

У делу јужне Србије који је припао нацистичкој Немачкој успостављен је немачки окупациони апарат, на чијем се челу налазила фелдкомандатура 809, формирана крајем априла 1941. године, која је била надлежна за територију од Дунава на северу до близу Врања на југу, а на запад до Краљева и на исток до бугарске границе. Она је руководила подручјем округа Ниш, а на југу Србије јој је била потчињена крајскомандатура 867. у Лесковцу, затим, у источној Србији, 857 у Зајечару и крајскомандатура 833 у Крушевцу, која је обухватала и Краљево. Касније, у току 1942. новом административном поделом Србије фелдкомандатури 809 остале су потчињене само крајскомандатуре у Лесковцу и Зајечару.

Бугарска влада није изричito законом објавила присаједиње додељене јој територије јужне Србије, али је на њој увела такав режим власти, као да је део Бугарске, јер је бугарско собрање донело низ закона који су то омогућили и на све положаје доведени су углавном Бугари да би се стекао привидан утисак да су ово делови Бугарске и да то није окупација већ враћање „своје националне територије”, приказујући себе као наводног ослободиоца народа који је становao на тој територији.

Крајем 1941. и почетком 1942. дошло је до промене. Наиме, нацистичка Немачка ангажујући се у иссрпљујућем рату против Совјетског Савеза дозволила је да бугарске трупе, односно први окупациони корпус запоседне целу јужну Србију. Немци су повукли своје трупе, али су задржали војне управне власти. Бугарске трупе у немачкој зони су биле потчињене војном команданту у Србији. Само у хитним случајевима могле су самостално дејствовати. Тиме су се окупатори у јужној Србији измешали, што ће још више отежати положај

народа на овој територији. Однос између немачких војних власти које су остала на овом терену и бугарских трупа био је регулисан смерницама о односу бугарских окупационих трупа у Србији са установама Вермахта у којима је, између осталог, записано да ће се контакти између бугарских трупа и квислиншких српских власти остваривати преко фелдкомандатура и крајскомандатура. У ствари, немачки окупатор се ту појављивао као неки посредник међу двема странама, које су га служиле.

Кад су у питању биле одмазде за убијене и рањене бугарске војнике у току борби, важио је исти однос као и за немачке војнике. За једног убијеног стрељано је 50, а за рањеног 25 талаца, с тим што су репресалије бугарских војника подлегале формалном одобрењу немачког војноуправног комandanта у Србији, а спроводили су их у дело бугарски трупни команданти. Они су били овлашћени да то чине у току операција или кад оцене да је то у интересу „реда и мира“ на окупиранију територију. Бугарски трупни команданти према поменутим смерницама су били обавезни да помажу немачке управне власти при спровођењу мера одмазде према становништву Србије.

Између једног и другог окупатора, кад су у питању злочини, није било неке видније разлике по окрутности. Са хапшењима и малтретирањима нешто раније су почели Немци, док је бугарски окупатор у својој зони желео да створи привид наводног ослобођења овог краја.

Са становишта историјске периодизације, ако посматрамо злочине окупатора у вези са другим историјским кретањима у јужној Србији, могли бисмо издвојити два периода. Први период обухвата 1941. до почетка 1942, када злочине врше углавном немачки окупатори, а Бугари неке мање репресалије на територији коју су држали под својом влашћу. Други период обухвата 1942—1943. када оба окупатора сарађају у извршењу злочина и предузимању разних мера терора у јужној Србији, као метода за застрашивање становништва да се не прикључи народноослободилачком покрету.

Немачки окупатори спроводе терор од првог дана окупације априла 1941, али га појачавају са нападом нацистичке Немачке на Совјетски Савез. Путем хапшења и прогона пре свега чланова КПЈ. Тако је у Лесковцу тих дана ухапшено 25 симпатизера КПЈ, од којих су петорица текстилних радника спроведе-

ни у концентрациони логор и стрељани.² Уз помоћ полицијских агената, сарадника окупатора, Немци су у Нишу у ноћи између 23. и 24. јуна ухапсили 73 члана и сарадника КПЈ, међу којима се налазио и члан ОК КПЈ за Ниш Александар Стојановић Шпанац, и 11 члanova КПЈ. Похапшene су најпре држали у казненом Заводу покрај Ниша, а после су били пребачени у немачки затвор у тврђави. Одатле су издвојили 18 и послали у логор на Бањици, где су убрзо стрељани, а највећи део сталих ухапшених пребачен је у концентрациони логор у Нишу, од којих је већина стрељана још 1941. године.³

Прва стрељања у Нишу Немци су извршили крајем јула 1941. Од тада па до средине октобра 1941. стрељана су око 33 лица на Делијском вису близу војног гробља.⁴

У другим градовима на југу Србије није било тако масовних хапшења као у Лесковцу и Нишу. Било је покушаја који су претрпели неуспех, као на пример да се ухвати Ратко Павловић Ђинко и други комунисти.

Свакако најзначајнију улогу у систему немачког уништавања становништва јужне Србије одиграо је концентрациони логор у Нишу, за који се претпоставља да је формиран током јула 1941. у војним магацинima Коњичке касарне на Црвеном крсту. Први затвореници су били таоци и Јевреји, а од септембра 1941. Немци су у њега додонили заробљене партизане и њихове сараднике, па је од тада добио статус правог концентрационог логора. Већи прилив затвореника у логор уследио је октобра 1941. када су нацисти уз помоћ квислинга извршили хапшење око 200 грађана Ниша. Нишки логор служио је за сакупљање заробљених партизана и талаца из јужне Србије и њихово уништавање током целог рата и револуције. Зато заслужује пажњу да буде обраћен у посебној публикацији. Међутим, приликом проучавања овог логора наилази се на непремостиве тешкоће. Веома је мало аутентичних извора, па се приликом реконструкције догађаја истраживач мора ослањати на сведочења затвореника.

Немачке злочине у јужној Србији не треба гледати само кроз овај логор, јер су стрељања вршена и на терену, да би се застрашило становништво одређене територије, где су партизани извршили неку акцију.

Хапшења по градовима јужне Србије настављена су у јесен 1941, када су појачали дејства партизанских одреди. Тако је у Лесковцу у септембру у два

наврата хапшено око 50, у Нишу у октобру око 200 и у Вучју око 40 лица. У јесен 1941. стрељани су углавном Јевреји, око 90 лица. У току 1941. најмасовније стрељање од стране Немаца извршено је у Лесковцу 11. децембра, када је стрељано око 500 затвореника на брду Хисар, међу којима је било око 320 Цигана у знак одмазде за поразе и претрпљене губитке у борби са Јабланичким и Кукавичким партизанским НОП одредом.⁵

Бугарске трупе у овом периоду до почетка 1942. године, предузеле су оштре мере да спрече омасовљавање народно-ослободилачког покрета на територији коју су окупирали. Тако су у августу 1941. похапсили скоро цео Месни комитет КПЈ у Врању, а због акција Врањског НОП одреда стрељали су 30 талаца у врањском срезу. Бугарска војска повремено је прелазила преко привремене границе на терен који је био под немачком окупацијом и тамо извршила неколико злочина. Тако су бугарски војници поставили заседу комесару и заменику команданта Кукавичког партизанског НОП одреда код села Тулова, побили их и после набили на коле и тако донели у село да застраше народ почетком новембра 1941. У истом селу покупили су и стрељали 14 талаца. Крајем новембра једна бугарска јединица је напала на Вучје, где је запалила око 160 амбара и кућа.⁶

Други период је свакако значајнији, јер је тада и уништен највећи број талаца за одмазду у току рата. Тада су и један и други окупатор показали своје право злочиначко лице. То је период, нарочито у току 1942. године када су здружени непријатељи Немачка и Бугарска војска, у сарадњи са квислинзима, по сваку цену настојали уништити НОП на југу Србије не бирајући средства одмазде. Тада добија све већи значај нишки концентрациони логор на Џрвеном крсту, јер нови транспорти талаца и заробљених партизана нестају иза његових бодљикових жица, стрељају их на брду Бубањ или транспортују даље у друге логоре у Србији или у Немачку и Норвешку. Сада се у улози скупљача ових затвореника налазе бугарска војска и квислинзи, а немачка војна управа налази се по већим центрима: Нишу, Лесковцу и другим и одлучује о даљој судбини тих затвореника.

Истовремено бугарска војска самоиницијативно је починила велики број масовних злочина према становништву јужне Србије. По масовности одмазди свакако се издваја прва половина 1942.

године, када су непријатељи НОП-а улагали знатне напоре да униште партизанске одреде у јужној Србији. Печат овом временском раздобљу дају масовна стрељања, која су Немци започели на Бубњу 1942. године. Наиме, у нишком концентрационом логору, поред талаца и сарадника НОП-а, налазило се и око 150 заробљених партизана са територије јужне Србије, који су организовали вероватно једно од најуспешнијих бегства из концентрационих логора у току другог светског рата, када је успело да побегне преко стотину затвореника. У знак освете за ово бегство немачке управне власти стрељале су 584 затвореника, тако да је у логору остало само 150 ухапшеника. Међутим, истовремено са овим стрељањима вршили су сакупљање нових затвореника. Тако су током фебруара агенти Специјалне полиције у сарадњи са немачком полицијом у Нишу ухапсили око 100, Белој Паланци, Прокупљу и Лесковцу по 30 чланова КПЈ и Скоја, грађана и сарадника НОП-а.⁷

За време офанзиве против партизанских одреда почетком 1942. заробљен је известан број партизана. У почетку су они сакупљени у Лесковцу у једној школи, где је почетком априла било око 100 заробљеника, од којих је око 20 било из Лесковца. У току марта здружени непријатељи ухватили су на Јастрепцу око 200, у Јабланици 70, између Ниша и Власотинца 52, припадника НОП-а и талаца, затим у мају југоисточно од Ниша ухапшено је 105 талаца.⁸ Априла 1942. Немци и недићевци у селима код Ниша: Кравље, Церје, Палиграце, Веле Поле и Миљковац похапсили су око 300 сељака од којих су 40 дотерали у нишки концентрациони логор.

У току јуна немачка 717. пешадијска дивизија је приликом „прочешљавања“ Јастрепца крајем маја и почетком јуна ухапсила 31 таоца.⁹ У време офанзиве бугарских трупа у јуну 1942. похапшено је по селима Великог и Малог Јастрепца око 200 сељака и дотерано у нишки логор. Приликом Аћимовићеве офанзиве, од јула до августа, похапшени таоци су такође слати у логор. Међу њима су се налазили заробљени борци Топличког НОП одреда.¹⁰

Терор окупатора у лето и јесен 1942. испољавао се у јужној Србији у разним формама: у плачкању жетве по селима, наметању реквизиције за издржавање немачких и бугарских трупа које су учествовале у казненим експедицијама, ограничењу слободе кретања, хапшењу, паљењу кућа и целих насеља, масовном стрељању, одвођењу становништва у

концентрационе логоре присилном теранију на рад у рудник, пре свега у Бор, на силном ангажовању омладине у националној служби рада и у оружаним квислиншким одредима, у логорима за преваспитавање, као и у ометању свих културно-просветних активности; све ово вршило се у условима беде и глади целокупног становништва.

Почетком септембра 1942. нацисти су стрељали 50, а 17. октобра 14 затвореника из логора на бруду Бубњу. Приликом операција против партизанских одреда западно од Ниша, 25. децембра Немци су стрељали 87 талаца.¹¹

Најтежи злочин починиле су немачке трупе заједно са бугарским јединицама у току 1942. у селу Крива Река на Копаонику. Наиме, припадници СС дивизије „Принц Еуген“, заједно са бугарским 36. пешадијским пуком, обавештењи да се у селу Крива Река налазе четници Драгутина Кесеровића, опколили су село 11. октобра. Следећег дана почели су са паљењем кућа, убијањем мушкарца, жена и деце без разлога, јер дивизија није учествовала у борби и није имала губитака. Око 70 сељака истог дана затворили су у сеоску цркву од којих су 13. октобра део стрељали а део је погинуо под разрушеним сводовима цркве после минирања. Највећи број жена и деце побили су по кућама. У току два дана, 12. и 13. октобра, у селу је стрељано око 320 лица, спаљено преко 100 дома. Овај тежак злочин одјекнуо је широм Србије и изазвао забринутост код војноуправног комandanта за Србију, да је био принуђен да упозори комandanта СС дивизије „Принц Еуген“ да не врши сличне злочине који могу имати нежељене последице.¹²

У току 1943. нацисти су продужили са злочинима. Тако су 2. јануара 1943. дозволили да се у селу Орашју код Лесковца ухапси 50 лица због сумње да сарађују са НОП-ом, а заменик војноуправног комandanта за Србију одобрио је фелдкомандатури 809 да крајскомандатура у Лесковцу може стрељati 35 талаца за убијене квислиншке председнике општина у Доњој Локошници и Балчаку, граничног службеника у Орашју и рањеног квислиншког службеника у Циголу у децембру 1942. Због партизанске акције код станице Лужане, на прузи Београд — Ниш, стрељано је 9. јануара шест железничара, а 12. јануара стрељано је десет талаца због убиства квислиншког председника општине Тураковац. За општећење пруге код Белоггинца северозападно од Ниша стрељано је пет талаца. Почетком фебруара 1943.

југозападно од Лесковца ухапшена су 32 лица. У току фебруара војноуправни комandanт Србије захтевао је да округ Лесковац упути на рад у Борски рудник 2.000 лица са напоменом да се задржи довољан број талаца за стрељање. У Нишу 2. марта стрељано је десет талаца због напада партизана на пругу код жељезничке станице Палилула, а 8. марта стрељано је 20 затвореника због напада на рудник Алексинац. У Нишу и околини 20. марта ухапшено је 29 лица. Нешто касније, 3. априла, војноуправни комandanт Србије генерал артиљерије Паул Бадер упозорио је фелдкомандатуру 809 у Нишу да се бугарски окупацијони корпус и немачка полиција потруде да у нишком логору у сваком тренутку буде довољно талаца за стрељање, а у случају да их нема треба организовати посебне потере за сакупљање талаца у устаничким областима. Истовремено одобрава да се у Нишу стреља 10 талаца због убиства једног председника општине и кмета.

Ова опомена војноуправног комandanта није уследила случајно јер се 1943. догађало да логори у унутрашњости Србије, па и логор у Нишу, нису располагали довољним бројем талаца за одмазду, па су војноуправне власти захтевале да се стрељају затвореници из логора на Сајмишту и Бањици. Да то не би постала стална пракса, уследио је захтев да логори у унутрашњости Србије морају у сваком тренутку располагати довољним бројем лица за стрељање.

У Крушевцу и Београду 12. априла стрељано је десет талаца због разорене пруге између Сталаћа и Бићевца. Нацисти су се често служили претњом, објављивајући списак талаца које треба да стрељају, ако се на одређеном терену догоди било какав напад. Тако су, на пример, 23. априла објавили да је заглавски срез кажњен са милион динара због прекидања телеграфске линије Књажевац — Сврљиг и Књажевац — Соко Бања, а да је као мера даљег обезбеђења ухапшено 20 талаца из среза заглавског са напоменом да својим животима јамче за одржавање поменутих телеграфских линија.

Првог маја ухапшена су 23 лица западно од Прокупља, а 3. маја комandanт Србије се сложио да се у Нишу стреља десет талаца за убиство председника општине Губеревац, а 7. маја такође десет талаца због убиства кмета и командира сеоске страже Горње Јошанице. Посебно велика хапшења у мају 1943. била су у околини Крушевца (око 150 лица), од којих је 8. јуна стрељано 50.

У другој половини јуна 1943. извршено су два масовна стрељања у јужној Србији. Прво стрељање извршено је 18. јуна. Не зна се тачно у ком месту. За три убијена немачка царинска службеника, затим за напад на бугарски воз између Ниша и Лесковца и за једног припадника Руског заштитног корпуса стрељано је 400 талаца. Друго масовно стрељање извршено је у Крушевцу 29. јуна као одмазда за губитак осам немачких полицијаца и седам рањених код села Белије на путу Крушевач — Брус; те губитке су Немцима нанели борци Радничког и Топличког НОП одреда. За ове губитке војноуправни командант наредио је вишем СС и полицијском воји Мајснеру да у Крушевцу стреља 275 талаца. Стрељање је извршено поменутог дана у присуству Мајснера. За разарање рудника код Алексинца и напад на санитетски воз недалеко од Крушевца, војноуправни командант је наредио да се стреља 50 талаца, а 4. јула одобрио је фелдкомандатури 809 у Нишу да стреља десет талаца за убијеног поручника Српске државне страже. Дан касније одобрено је да се стреља нових 20 затвореника, због погинулих председника Батушнице и Белановице. Приликом акције немачке службе безбедности у сарадњи са бугарском војском, јужно од Алексинца до Великог Јастребца, ухапшено је 69 лица 21. јула 1943. У Нишу је 31. јула стрељано 40 талаца као одмазда за делимично порушене руднике код Алексинца и убиство једног кмета. Истог дана југозападно од Лесковца ухапшено је 40 лица. Због губитка два и рањавања такође два припадника немачке граничне заштите, код села Рујковца командант Србије је наредио 7. августа да крајскомандатура у Лесковцу стреља 150 талаца које ће прикупити у селима Брза и Тодоровац, а уколико их не буде толико нашло у тим селима и у Рујковцу.

У септембру 1943. дошло је до интересантне ситуације, кад је реч о злочинима у јужној Србији. Наиме, код села Црквице партизани су убили седам и ранили четири немачка полицијаца. За те губитке и код села Страгара (Крагујевац), када је погинуло 18 полицијаца, Мајснер је тражио да се стреља 1.000 талаца. Међутим, тада је у Србију био стигао Херман Нојбахер, опуномоћеник спољних послова Трећег рајха за целокупно третирање спољно-политичких питања на Балкану. Проучавајући војнополитичке односе на Балкану дошао је до закључка да су главни противници нацистичке Немачке на Балкану ослободи-

лачки покрети Грче, Албаније и Југославије и да они угрожавају опстанак немачких снага на том простору и целокупан окупациони систем. Да би сузбио ослободилачке покрете на Балкану, дошао је на идеју да у јесен 1943. године формира федерацију од Србије, Црне Горе и Санџака са Миланом Недићем на челу, сматрајући да се може ослонити на сеоско становништво ових области у уверењу да је ово конзервативно и да ће се супротставити, ако се добро организује, револуционарним променама и тако пресећи ослободилачке покрете на Балкану. Управо кад су Немци претрпеши ове губитке у јужној Србији, Нојбахер се са Недићем припремао за посету Хитлеру, па је сматрао да би из политичких разлога било крајње неопрезно извршити тако масаван злочин, који је тражио Мајснер. Овај случај је био повод да дође до великог сукоба између Нојбахера и Мајснера и веома бурне дискусије у немачком руководству за Србију. После Недићеве посете Хитлеру, Мајснер у другој половини октобра 1943. тражи одмазду за Црквице и Страгаре. Међутим, војни командант југоистока Ханс Фелбер му је одговорио да је то већ застарело, да нема сврхе то чинити крајем октобра, поготову кад немају до волно затвореника за одмазду. „Хватање нових не долази у обзир, јер би то утицало на погоршање односа са српском владом. Тако је Нојбахер успео да спречи ову масовну одмазду, али не из добронамерности према становништву јужне Србије, него из одређених тактичких и политичких разлога који су били у интересу нацистичке Немачке. Међутим, иако ова одмазда није извршена, Немци се нису одрекли злочина. Они су наставили са стрељањем талаца у јесен и крајем 1943. године. Тако су 17. септембра недалеко од Прокупља ухапсили 29 талаца, а 28. септембра у околини Сокобање 480 сељака и спалили 176 кућа и колиба. Војноуправни командант Србије наредио је 28. октобра фелдкомандатури 809 у Нишу да у Петровом Селу ухапси 50 талаца и да их одмах стреља не наводећи разлоге због чега то треба учинити. Што се ближио крај године, јачао је НОП Србије формирањем бригада и расположењем маса за борбу, онемогућаван је окупатор да врши масовне злочине као у протекле две године.¹³

Напоредо са Немцима и њиховим сарадницима, у акцијама одмазде учествује и бугарска војска. У фебруару 1942. године, када је кренула у једну ширу офанзиву против НОП-а на југу Србије,

бугарска војска је извршила један од најмасовнијих злочина у току рата у селу Бојнику 17. фебруара када је стрељала за одмазду око 235 мушкараца, жена, деце и стараца и спалила 164 куће.¹⁴ Истог дана у Косанчићу бугарска војска је стрељала 41 лице.¹⁵ Следећег дана бугарске јединице блокирале су село Белановце, стрељале око 15 лица и запалиле неколико кућа; затим запалиле су неколико кућа у Печењевцу. За разлику од Бојника, у осталим селима су убијали само снажније мушкарце. Ове злочине извршио је 13. пешадијски пук.

У исто време 14. пешадијски пук 17. бугарске дивизије, после борби на Пасјачи и Белом камену са Топличким одредом, спалио је села на Пасјачи, стрељао и прогнао око 400 лица. Слично се дододило и у борбама против Срвљишког и Бабичког партизанског одреда, када је са слободне територије између Суве планине, Селичевице и Бабичке горе затворено око 500 талаца и заробљено 100 бораца.

После борби у Заплању бугарске трупе настављају борбу против Кукавичког, Јабланичког и Топличког НОП одреда. Њима је успело да у првој половини априла 1942. униште Пасјачку и Видојевачку чету Топличког одреда. У ноћи између 13. и 14. априла јединице 17. пешадијске дивизије опколиле су у селу Југовцу четири партизана. Међу њима су се налазили Милош Мамић, члан ПК КПЈ за Србију, и Станимир Вељковић Зеле, члан ОК КПЈ за Лесковац. Обојица су погинула у борби против окупатора. За одмазду бугарски војници ухапсили су 20 сељака, које су најпре одвели везане у Прокупље, а затим вратили у село и стрељали.¹⁶

Крајем априла 1942. бугарске управне и војне власти похватале су и одвеле у Бугарску бивше активне официре и подофицире Краљевске југословенске војске, па и оне који су пуштени из немачког заробљеништва. У другом налету покупили су омладинце из Ђачких клупа, образовали од њих „радне јединице“ и послали их на обалу Црног мора.¹⁷

Почетком јуна 1942. вршена је смена бугарских јединица у јужној Србији. У току те замене бугарске јединице су предузеле значајну офанзиву против партизанских одреда на југу Србије, чији је циљ био да се они униште на Јастрепцу, Срвљишким планинама и Озрену. Први део ове офанзиве извршен је на Јастрепцу против Јастребачког и Радинског НОП одреда. Она је трајала од 19. до 22. јуна. Партизански одреди ус-

пели су да се пробију из окружења. Нездовољни исходом ове акције бугарски војници похватали су сељаке из Велике Плане, Меровца, Мршља, Горње и Доње Бреснице, Прекопуца, Здравиња, Сварче и Горње Јошанице, које су стрељали на Великом Јастрепцу изнад Горње Бреснице. Том приликом стрељано је око 240 лица.¹⁸ Бугарске јединице које су вршиле претрес Малог Јастрепца починиле су злочине у неколико села добричког среза где су из Бреста, Крајковца, Аз-Бреснице и Дудуљца стрељали 50 талаца.¹⁹

После офанзиве на Јастрепцу предузета је акција против Срвљишког и Озренског НОП одреда, која се такође завршила неуспешном. Након неуспешне операције на овом терену су извршили низ злочина, које су квислинзи означили као „изузетно тежак случај уништавања људи и имовине“.²⁰

Бугарске трупе друге смене у Србији такође су вршиле злочине, поред оних у Кривој реци заједно са Немцима. Поткрај 1942. године, њихове јединице дошли су у добрички срез. У ноћи између 20. и 21. децембра у села Доња Девча, Лепаја, Крајковац и Аз-Бресница, која су блокирали у току ноћи. Из Доње Девче стрељали су 22 мушкарца, из Крајковца 12 и из Лепаје осам.

У 1943. циљ бугарских дејстава је био да уништи тек формиране јаче јединице НОП-а у јужној Србији — јужноморавске одреде. Тако су у току марта покушали да нападну Први јужноморавски одред у селу Гајтану. Међутим, када су претрпели пораз — свој бес су искалили на становништву. Бугарски командант наредио је да се село Гајтан спали, а становништво побије и протера. Тих дана бугарски окупатор је почнио још један злочин у Јабланици и Пустој Реци у селима око планине Радана, од Статовца и Драгог Дела и Горњег Брестовца, преко Ивања, Магаша, Орана и Слишана, Бачевине, до Бучумета и Гајтана. Тих дана запаљено је око 635 дома, а убијено око стотину и отерано у логоре преко 600 сељака.²¹

Бугарски војници који су починили злочине око Радана, такође су у марта (22) спалили око 300 дома у општини Предејане. Дан касније бугарска војска и гранична стража сазвале су збор сељака у општини Јастребачко (Владичин Хан) и издвојили око 200 талаца, које су одвели на Јелову Главу и стрељали. Тог дана спалили су два села у истој општини, а у општини Предејане стрељали око 100 лица.²²

Такође у марту спаљено је село Рашини у Црној Трави и стрељано десет сељака. Тих дана бугарска војска из Дежићева убила је 16 угледних сељака из Рупља, Оштровуба и Црне Траве, а 25. априла у селу Доње Гаре, у знак одмазде за убијеног кмета, бугарска војска је усмртила кољем седморицу сељака. Сутрадан су похапсили становнике села, а затим село спалили. Све одрасло способно становништво су отерали у Бугарску.²³

Борба између бугарске војске и НОП-а у Србији настављена је са несмањеном жестином све до краја 1943. године. Половином октобра 1943. бугарска полиција, заједно са бугарском војском, припремила је велику операцију против Другог јужноморавског одреда у рејону села: Кална, Црвена Јабука, Раков Дол, Радосин и Преслап. Захваљујући смелом маневру, одред је успео да се повуче. Огорчен због неуспеха, бугарски командант је наредио да се поменута села спале, а сви мушкарци испод 50 година похватају и пошаљу на принудан рад у Бугарску, што је извршено 26. октобра. За одмазду у борбама са Првом јужноморавском бригадом бугарске јединице су 18. октобра спалиле село Космач.

Осим тога бугарски окупатор покушао је да злоупотреби стални апел КПЈ бугарским војницима, члановима бугарске радничке партије да приступе НОП-у, па је преко своје војне обавештајне службе покушавао да се убаци у редове КПЈ и открије пунктова НОП-а у градовима. То му је у неколико случајева и успело. Половином фабруара бугарски полицијски агенти успели су да похапсе чланове КПЈ у Лесковцу. Неколико дана касније проvalјена је организација КПЈ у Грделици. Једна и друга проvalа биле су последица убацивања бугарских агената у партијску организацију Ниша; представљајући се као симпатизери НОП-а, бугарски агенти су успели још новембра 1942. да добу у везу са једним чланом МК КПЈ у Нишу и открију главне партијске везе и пунктове, а затим да похапсе чланове Месног комитета. Охрабрена овим успехом бугарска обавештајна служба наставила је борбу против партијских организација. У марту 1943. успела је да похапси неке чланове КПЈ и сараднике НОП-а и да убије два члана ОК КПЈ за Крушевач. Међутим, све те методе терора и злочина нису могле зауставити народноослободилачки покрет, који је већ постао значајна материјална снага, која се злочинима више нису могла зауставити.

Из овог кратког прегледа на основу докумената који су преостали стиче се непотпуна слика о злочинима двају окупатора и методама застрашивавања, које су користили у јужној Србији. У више примера у погледу репресалија је остварена сарадња између њих, тако да су у већини случајева бугарске трупе заробљене партизане и похапшене таоце предавали Немцима, који су их уништавали у нишком концентрационом логору. У случају да таоце саме нису стрељали, бугарски окупатори су их слали на принудан рад у Бугарску. Без обзира на посебне циљеве које су имала ова два окупатора, кад је упитању био НОП и становништво овог краја они су били јединствени. Остаје на крају питање колико су на овај начин унишитили заробљених партизана, чланова КПЈ симпатизера НОП-а и уопште талаца. У периоду од 1941—1944. године бугарски окупатор у Србији је уништио 11.170 лица од којих свакако да је највећи број потицаша из јужне Србије. Немачки окупатор поубијао је највише затвореника из концентрационог логора у Нишу. Како није преостала никаква документација, о броју жртава из овог логора изношene су само хипотезе. Тако Мирчетић претпоставља да је број уништених затвореника износио од 10 до 12.000. У свом раду изнео сам, упоређујући нишки логор са Бањицом, да је из овог логора стрељано око 2.000 лица. И данас сматрам да се о броју жртава може дискутовати или ни у ком случају не може се тврдити да је више талаца стрељано из нишког логора него са Бањице.

НАПОМЕНЕ

1. О томе опширије: **Боро Митровски, Венчеслав Глишић, Томо Ристовски**, Бугарска војска у Југославији, Бд. 1971, стр. 46—47.

2. Стојан Николић, Први злочини окупатора у Поречју и Лесковцу, Лесковачки зборник, XII, 1972, стр. 23—29.

3. Живковић, Дејановић, Миловановић, Стаменковић, Ниш у вихору ослободилачког рата, Нови Сад, 1968, стр. 126—131.

4. Драгољуб Мирчетић, Нишки концентрациони логор и стрељања на Бубњу, Лесковачки зборник, XII, стр. 106 Ниш у вихору... стр. 254.

5. Стојан Николић, н.ч. стр. 23—29.

6. Митровски, Глишић, Ристовски, н.д. стр. 95—96.

7. Ниш у вихору..., 267—280.

8. Ново време од 8, 12, 14, 17, 21, и 29. III 1942; Архив војноисторијског института (у даљем тексту: АВИИ), Микротека, НАВ-Н-Т-501 Р-247, С-998, 1001, 1060. Дневни извештај војног управног команданта за Србију од 12. и 13. III 1942. и 13. и 14. V 1942.

9. АВИИ, Микротека НАВ-Н-Т-501, Р-248, С-273, 324. Десетодневни извештај војноуправног команданта за Србију за период од 26. V до 5. VI 1942.

10. Д. Мирчетић, и.ч., стр. 111.

11. АВИИ, Немачки фронт 41 Ц — 4/875.

12. Венчеслав Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке, Београд 1970, 129—130.

13. Највећим делом подаци су узети из књиге Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији.

14. Христијан Ракић, Бојник и његова трагедија 17. фебруара 1942, Лесковачки зборник, XII, 1972, стр. 31—39.

15. Милан Миладиновић, Злочини бугарског окупатора у доњем делу Пусте реке, фебруара 1942. Лесковачки зборник XII, 1972.

16. АВИИ, Фонд Бугарска, К-3, 2/3—34. Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора.

17. АВИИ, фонд Бугарска, К-3, 1/5—1. Обавештајни одсек СДС, шефу кабинета председ-

ништва Министарству савета Бугарске, 19. V 1942.

18. и 19. Упореди: Митровски, Глишић, Ристовски, и.д. стр. 101. и Светислав Савковић, Терор и злочини окупатора и њихових слугу у Топлицама, Лесковачки зборник XII, стр. 83—84.

20. Зб. НОР, I, 3, документ 192, 195, 197, 202.

21. Бошко Костић, Терор Бугарске окупаторске војске у Пустој Реци и Јабланици у 1943. години, Лесковачки зборник XII, 1972, године.

22. АВИИ, Фонд Бугарска К-4, 4/2—3. Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора.

23. Радомир Костадиновић, Зверства бугарских фашиста у црнотравском крају, Лесковачки зборник XII, стр. 67—73.

24. Подаци из књиге: Бугарска војска у Југославији.

Dr Venceslav Glišić

VERBRECHEN DEUTSCHER UND BULGARISCHER OKKUPATEN IN SÜDSERBIEN 1941 BIS 1943

Es ist ein in der Fachpublizistik ziemlich häufig besprochenes Thema. Der Verfasser berichtet bündig aber systematisch über das Verhalten des Okkupanten, der, wegen seiner Kampfverluste im Zusammenstoss mit den Freiheits-

mächten, zahlreiche Verbrechen gegen die Bevölkerung als Vergeltungsangriff begangen hat. Außerdem erwähnt der Verfasser die annähernde Zahl der in Konzentrationslagern Verstorbenen und Vermissten.

Драгољуб Ж. Мирчетић

Народна власт у Добричу у време Другог заседања АВНОЈ-а

Већ од првих дана оружане борбе народних маса Топлице против окупатора и домаћих издајника, Комунистичка партија Југославије је деловала као политичка снага која је радила на томе да поступно народ, кроз оружану борбу против окупатора, преузима и власт. Тај задатак и тај коначни циљ остваривани су у току ослободилачког рата кроз низ најразличитијих форми.

Развој народне власти на подручју Добрича био је током рата усмераван у два правца: уништавање апарата старе компромитоване власти и напоредно стварање нових органа народне власти. Због тога је историја народне власти и на овом терену била испреплетена акцијама на ликвидацији жандармеријских станица и патрола, паљењем општинских архива и изборима за органе народне власти. Народна власт се развијала од органа и одбора Народноослободилачког фронта до првих народноослободилачких одбора.

Народна власт у Добричу развијала се веома интензивно 1941. и почетком 1942. године, а затим је наступио период краткотрајне пасивности, да би се поново разбуктао од средине 1943. године, значи непосредно и за време Другог заседања АВНОЈ-а. Несумњиво је да се крупан подстрек даљем формирању и јачању народне власти у Добричу 1941. и 1942. године налазио и у познатој Резолуцији прве партијске конференције КПЈ Топличког НОП одреда од децембра 1941. године, одржаној на Белом Камену, у којој се, између осталог, каже:

„...потребно је да народ штеди, да ствара резервне магацине, да ствара одборе који ће се старати за опстанак топличких избеглица, сиромашног дела нашег народа и национално ослободилачког покрета — народног устанка.“¹⁾)

На једном месту читамо:

„Настанак и развој народне власти у јужној Србији у потпуности је зависио од тока читавог НО покрета. Крајем 1941. године распламсава се НО покрет, повећава се број партизанских одреда и број бораца у њима. Устанак је добио свенародни карактер и у таквој ситуацији повећавала се и ширала мрежа НО одбора. У том периоду расте и интензитет и акционост НО...“²⁾)

И даље, у истом извору:

„Са разбијањем више партизанских одреда завршава се и један буран период устанка и развитка НО одбора на овом подручју. Ови успеси и порази нису прекинули токове даљег револуционарног збијања, већ после краткотрајног периода кризе у војничком партизанском саставу наступа нови период успешне НО борбе а самим тим и нова етапа у развоју НО одбора и стварања југословенске државе.“

Изразита војничка превласт непријатеља на југу Србије од марта 1942. па скоро до краја 1942. године одразида се и на успореност у стварању органа народне власти, а они који су били већ формирани деловали су у условима најдубље илегалности, непријатељ је скидао главу свакоме за кога се утврдило да је партизански одборник.

Поновни развој оружаног устанка на југу Србије, стварање нових и крупнијих војних јединица НО војске, ширење политичког утицаја НОП и КПЈ, формирање многих партијских ћелија и актива Србије, представљали су несумњиво оне најзапаженије услове и за даљи успешни и масовни развој народне власти и у Добричу.

Организација народне власти на југу Србије одвијала се несумњиво и по инструкцијама и под надзором највиших партијских и војничких руководстава НОП-а. Тако је крајем 1942. године, ПК КПЈ за Србију издао своју познату Ок-

ружницу број 4, која је представљала један веома значајан докуменат политичке и организацијоне природе за даље развијање народне власти. У документу се, поред осталог, каже:

„б) разбијање окупаторске власти-народноослободилачки одбори. — Први задатак за успешну борбу против окупатора и његових слуга је разбијање окупаторске власти, коју окупатор спроводи преко најамника са Недићем на челу. Непријатеља треба туши по најосетљивијим местима, односно спречити да се преко окружних, среских и месних власти спроводе наређења окупатора. Треба мобилисати народ на активан отпор свим тим наређењима и организовати га за борбу за хлеб, против плачке и против присилног рада, организовати народ на оружани отпор извршним органима „српске владе спаса“. Насупрот тој окупаторској власти треба организовати НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ОДБОРЕ по свим местима и то по појединачним конкретним питањима сваког краја, али увек с циљем борбе против окупатора и његових слуга.“³)

Даљи политички и организациони подстрек за развијање органа народне власти представљало је несумњиво и поznato директивно Писмо ЦК КПЈ од 20. марта 1943. године у коме се, поред осталог, нарочито инсистирало на стварању и развијању виших органа народне власти (општинских, среских и окружних НОО). У Писму се, поред осталог, каже:

„Пети узрок је непостојање општинских, среских, окружних НОО-а. За њихово стварање постоје услови у већини округа са добро развијеним НОО-има. Нарочито после оснивања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије они су неопходнији. Њихово непостојање је велика препрека за даљи развој НОО-а.

За разумевање и остварење делатности НОО-а неопходно је да све партијске организације добро прораде „Наредбу за НОО-е на ослобођеној територији“ друга Тита од 15. IX 1942. године. Погрешно је мислити да се та наредба не односи на неослобођену територију, или није могућ ма какав правilan рад НОО-а на неослобођеној територији без најпотпунијег разумевања те наредбе. Зато се она односи и на неослобођену територију.“⁴⁾

На плану ликвидације квислиншке власти и њеног било каквог утицаја у народу, треба истаћи и Наредбу штаба 3. батаљона (Јастребачког) 1. ЈМНОП одреда издату 10. јуна 1943. године. „На-

редбу број 10“, о забрани рада општинских управа.⁵⁾

Добијањем Окружнице број 4 и свих ових других докумената и инструкција о НОО-има остварена је далеко шира и садржајнија перспектива. На њиховом оснивању и руковођењу била је потпуно ангажована партијска организација са партијским руководствима, а већ се помишљало и на оснивање виших органа народне власти.

Због тога, у другој половини 1943. године, долази до пуног размаха у оснивању и изборима органа нове народне власти, почев од месних народноослободилачких одбора, па преко општинских до избора среског НОО-а за срез добричког и онда и до оснивања Окружног НОО-а за округ лесковачки.

1.

МЕСНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У ДОБРИЧУ

Главни организатори народне власти на територији Добрича, који је административно и у смислу партијског руковођења припадао лесковачком округу, били су: Војин Бајовић — Вук, из Коњарника, Ратко Крстић — Баја из Пејковца, Радоје Драгутиновић — Роберт из Коњарника, Јован Булајић из Девче, Живојин Стојиљковић из Дешилова, Стојан Павловић и Најдан Динић — Сима, обожија из Баличевца, Стојан Мильковић — Расовачки из Доње Расоваче, Чедомир Станојевић из Пејковца, Ратко Вукашиновић — Јања из Гласовика и Петроније Савковић из Кара.

а) Организација месних НОО-а.

Са оснивањем месних народноослободилачких одбора у Добричу интензивно се почело већ у лето 1943. године.

Тако су августа били формирани месни народноослободилачки одбори у следећим селима: Балајнац, Батушница, Брест, Бучић, Вољчинце, Градиште, Грудаш, Девча, Дешилово, Држановац, Југбогдановац, Лепаја, Мерошина, Ново Момчилово, Студенац.

Септембра убрзано се наставило са формирањем месних народноослободилачких одбора у добричком срезу. Тада су образовани НОО у селима: Биљег, Горња Девча, Горња Расовача, Горње Црнатово, Доње Црнатово, Дебели Луг и Јасеница.

Октобра формирани су НОО у селима: Александрово, Адулајце, Кованлук, и Крајковац. Новембра и децембра месеца образовани су месни НОО и у селима: Бадњевац и Глашинац.

Тако су до краја 1943. године били образовани месни НОО-и скоро у свим селима добричког среза.

Одбори су били организовани тако да је сваки месни НОО имао председника и секретара, чешће и благајника и по 3—7 месних одборника зависно од величине села.

Месни народноослободилачки одбори су се редовно састајали, њихова активност је била најчешће јавна, а неки су одбори имали и своје јавне канцеларије. Forme delovaњa mесnih NOO-a bili su razliciti. Ako je u selu bilo više domaćih neprijatelja ili je selo bilo neshto više izloženo čestim upadima neprijateljskih vojничkih jedinica i bilo češće podvrgnuto neprijateljskom fizičkom teroru, onda je odbor delovaо više illegalno. Ali i ta illegalnost bila je, u stvari, polulegalnost. Selо је у већini знало за постојање, чак и за чланове illegalnog NOO-a, a i neprijateljski došnici iz sela nisu se tako често усубивали да делују против mесnog NOO-a.

Важно је истаћи да је крајем 1943. године велики број месних НОО-а на територији добричког среза имао и своје печате са петокраком звездом. Крајем 1943. и почетком 1944. године било је забрањено кретање по добричком терену без објаве месних НОО оверене њиховим печатом. У почетку су квислиншке власти немилосрдно гониле сваког оног код кога су нашли такву објаву. Međutim, kada su sхватili da mesni i spreski NOO-i imaju stvarno punu i skoro neprikosnovenu vlast na teritoriji dobričkog srez, da narod zbog toga uopštite ne dolazi u Prokuplje i da je pišača u toj varoši zbeg toga potpuno zamrla, Bugari i nedijevci uopštite više nisu pravili никакве smetnje onima koji su u Prokuplje dolazili sa takvim objavama. Pri tome je jasno da u Prokuplje nisu smeli da dolaze eksponirani partizanski saradnici, ni oni koji su dolazili iz sela za koja se znalo da su potpuno partizanska.⁶⁾

6) Деловање месних НОО-а.

Месни народноослободилачки одбори деловали су по многим и разноврсним задацима, веома је велики број пијања којима су се они бавили. Они су

деловали по неколико група задатака: политичке, правне, војничке, привредне и културно просветне природе.

То су били углавном следећи задаци:

Као свој првенствени и основни задатак, месни НОО у Коњарнику прикупљају намирнице, одећу и обућу за партизане. Организовао је мањи магацин за скупљене намирнице и остало. Одбор забрањује сељацима да дају реквизицију окупатору. Сељаци су слушали свој месни НОО и одано су извршавали све задатке које им је одбор постављао.

Тако је месни НОО у Коњарнику организовао смештај и исхрану 1. ЈМНО бригаде, 23. октобра 1943. године. Сеоска омладина је припремила и извела свечану приредбу, а месни НОО је организовао печење 500 килограма обичног и 500 килограма препеченог хлеба и то је колима пребачено чак у Ображде, где се тада налазила 1. ЈМНО бригада.

Месни НОО у Биљегу био је веома активан. Његови одборници прикупљали су храну за партизане и јединице НОВЈ, примали су и чували рањенике, организовали су прање партизанске одеће.)

Одбор у Бучићу такође је извршавао многе задатке, прикупљао је храну за партизане, а њихови одборници су у селу ископали и неколико скривених земуница у којима су чувани и неговани партизански рањеници и болесници. Тако су у кући Живојина Ранчића биле две земунице: у реци и једна код тора. Овде су неговани партизански командири Алекса Моравчић, Добривоје Павловић — Бомба и Добротас Павловић — Афин. У земуници у кући Витомира Стефановића негован је партизан Најдан Динић — Сима из Баличевца, тада теренски партијски радник. Одборници су ископали такве земунице и у кући Саве Војиновића и Радована Стефановића.

Одбор у селу Волчинцу је деловао илегално, састајао се по кућама. Организовао је сакупљање хране за јастребачке партизане. Овај одбор се посебно бринуо о својим сељацима који су се тада налазили у партизанима, што је био јединствен случај у Добричу. Одборници су од сељака и од партизанских породица сакупљали веш и опанке и то све односili у Одред својим сељацима или су ови повремено силазили у село и пресвлачили се.

Месни НОО у Волчинцу је за 1. мај 1943. године веома пријатно изненадио јастребачке партизане, припремио им је 19 јагњади, око 500 комада јаја и много других намирница. Тиме је показао сво-

ју пролетерску свест и жељу за што свечанијом прославом Празника рада.

Сељаци у Биљегу веома брзо су сазнали за постојање месног НОО и обраћали су се својим одборницима у свим важнијим питањима. Одборници су решавали чак и неке имовинске спорове и односе, мирили су завађене људе а вршили су и субења за неке мање прекршаје.

Одбор у Лепаји био је веома активан и представљао је заиста праву народну власт. У сећањима Лепајца остали су ти јесењи дани 1943. године, када су месни одборници издавали сељацима „квите“ за сечу шуме на Малом Јастrepцу. Навикнути на богатију и учестану сечу шуме, понекада и на крађу и превару шумара, Лепајци су се бунили и у анегdotу је ушла једна њихова реченица о партизанима: „Леба ги дајем, дрва ми не дају“. Сечу шуме на Малом Јастrepцу контролисале су партизанске страже, не дозвољавајући развлачење овог народног богатства.

Месни НОО у Коњарнику веома често је организовао масовне сеоске политичке конференције на којима су истакнуте партизанске старешине и партијски радници говорили о војној и политичкој ситуацији у свету и у нашој земљи. Овај НОО је организовао и сеоску конференцију на којој је Радоје Драгутиновић, секретар ПК КПЈ, говорио о значају одлуке II заседања АВНОЈ-а.

Када су сељаци у Коњарнику сазнали за постојање народне власти у свом селу, нико више није хтео да прими дужност сеоског кмета, јер су сматрали да кмет више није потребан селу, пошто сада има свој орган власти. Месни НОО је тада одлучио да сваки сељак буде по неколико дана сеоски кмет. Морало се наиме знати ко ће се јавити када непријатељ нађе у село и по обичају тражи разна објашњења и обавештења.

Месни НОО у селима на десној обали Топлице организују у пролеће 1943. године своју теренску „Дубовску“ партизанску јединицу, чету која је учествовала у борбама против четника на планини Радану и у одбрани слободне територије августа исте године и у партизанском нападу на рудник Леце. Месна „Дубовска“ чета изводила је борбене акције у саставу регуларних партизанских јединица или је она у ствари била теренска јединица народне власти. Може се рећи да је „Дубовска“ илегална чета била претеча јединица Народне милиције на десној обали Топлице.“)

Месни НОО у Коњарнику организује и изводи и неке мање борбене акције. Тако су његови одборници, децембра 1943. године, организовали хватање четника који су се разбежали после пораза код Косанчића. Одбор је био и главни организатор сеоске страже, која није дозвољавала да непријатељ уђе непримећен у село.

Сви месни народноослободилачки одбори у Добриници били су и главни обавештајни органи партизанских јединица, Јастребачког НОП одреда, који су редовно извештавали о кретањима и намерама непријатеља, вршили мање саботажне акције и слично.

2.

ОПШТИНСКИ НАРОДНО-ОСЛАБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ

Овако разграната мрежа органа месних органа народне власти у селима, учинила је неопходним да се формирају и виши органи народне власти, па су у јесен 1943. године били формирани и први општински народноослободилачки одбори.

a) Формирање општинских НОО

Општински одбори на територији среза добричког формирани су у највише случајеве према територијалној подели наслеђеној из времена рата, јер су то били најприхватљивији услови за широке народне масе. Сваки општински одбор је имао свог председника, секретара и благајника и по пет до девет одборника, најчешће председника месних народноослободилачких одбора.

Прво је на територији Добрине формиран Општински одбор Дубово, већ августа 1943. године. У његову територијалну надлежност улазила су села: Дубово, Каре, Коњарник, Асановац, Старо Момчилово, Ново Момчилово, Зладовац, Асановац и Ширине. За председника је изабран Радомир Петровић, добро стојећи земљорадник из Дубова.

Општински НОО Бакус образован је септембра исте године са селима: Аржановац, Пејковац, Бакус, Самариновац, а председник је био Чедомир Станојевић из Пејковца.

Општински НОО за стару Божурну са седиштем у Расовачи формиран је такође септембра. У својој надлежности имао је села: Костадиновац, Горња и Доња Расовача, Стара Божурна, Бучић, Пејковац, Самариновац. За првог пред-

седника је изабран Добривоје Јовановић из Бакуса.

Општински НОО за Александрово формиран је такође септембра.

Октобра формиран је општински НОО Облачина који је обухватао следећа села: Биљег, Рожина, Лепаја, Облачина и Балишевац. Први председник је био Стојан Павловић из Баличевца.

Општински НОО Студенац формиран је крајем новембра исте године, а обухватао је територију следећих села: Дебели Луг, Топоница, Грудаш, Горње и Доње Црнатово, Горњи и Доњи Дрено вац, Јасеница, Бадњевац и Житорађа, а први председник је био Стојан Николић из Студенца.

Крајем 1943. године, децембра, формиран је и општински НОО Балајнац за села: Брест, Балајнац, Мерошина, Градиште и Батушинац, а за првог председника је изабран Милутин Јанковић из Бреста.

Крајем исте године образован је и општински НОО Азбресница у чију су територијалну надлежност улазила села: Азбресница, Дудулајце, Сивовац, Крајковац, Падина и Кованлук. За председника је изабран Драгутин Миљковић из Дудулајца.

б) Деловање општинских НОО-а.

Општински народноослободилачки одбори, као виша и савршенија фаза у развоју народне власти у Добричу, деловали су на много сложенијим и разноврснијим задацима, него што су то радили месни НОО-и.

Тако се, на пример, констатује да је рад општинског НОО-а у Дубову био веома интензиван и разноврстан. Одбор је имао свој печат и деловодник, чак и своју малу технику. Седницама одбора веома често су присуствовале и председнице месних одбора АФЖ-а из околних села, јер су многи задаци и многе акције, које је одбор извршавао, захтевале пуно ангажовање активисткиња АФЖ-а.

Овај одбор је организовао склониште за људе и мање збегове за време честих непријатељских упада у ова села. Необично је био активан у лето 1944. године за време познате „Седме непријатељске офанзиве“.

Одбор издаје званичне пропуснице за кретање на својој територији. Посебне пропуснице издаје онима који желе да иду на Пасјачу, где су се у то време налазили партизански штабови и партијска руководства. Пропуснице су имале

велики значај, јер се тада на овој територији крећу непријатељски доушници, шпијуни и ретки и усамљени издајници. Тако је одбор за веома кратко време успео да оствари увид над кретањем сваког човека који није био са ове територије.

Схватајући велику важност чувања и што рационалнијег коришћења шумског богатства на Пасјачи, општински НОО у Дубову доноси одлуку и да се за сечење шуме издају посебне дозволе.

Одбор је решавао низ веома важних питања из живота свих села дубовске општине. Тако је чак решио и давни спор око сеоске утрине који су водила села Коњарник и Дубово.

Одбор је организовао и обавештајну службу. Преко сарадника и симпатизера НОП-а прикупља податке о намерама, снази и кретању непријатеља на овом терену, а нарочито о покретима непријатељских снага из гарнизона Прокупље, Житорађа и Дольевац.

Посебну пажњу одбор је посветио политичком раду међу сељацима. Појединачни чланови општинског НОО разговарају са сељацима који се још колебају или чак показују спремност да се повинују и служе окупатору. Одборници их убеђују и враћају на прави пут.

Односи међу завађеним људима, мирење завађених сељака, такође су питања којима се бавио овај НОО и то спада у домен политичког деловања општинских одборника. Они су успели да се сељаци више не тужакају код квислиншких власти. Ако се има у виду да је овде владала дугогодишња политичка и национална нетрпељивост поједињих села, онда су утолико више значајнији резултати које је постигао овај НОО на овом плану.

Општински НОО Бакус решавао је такође многа питања, али је као основни задатак имао организацију снабдевања храном партизанских јединица. Тако је у неколико махова крајем 1943. а нарочито почетком 1944. године, прикупљао и по 10 до 15 кола са храном и одећом и све то терао у Команду места у Чубури и у срески НОО у Дешилову. Мобилисао је и организовао сељаке из ових села за извођење борбених акција, каква је била акција сечења телефонских жица и бандера у рејону Дебелог Брда. Општински одборници одржавали су у својим селима и политичка предавања сељацима. На седницама одбора редовно је вођен записник о раду и заједницама сваког одборника.

Општински НОО за села у Југбогдановачкој реци такође је припукљао хра-

ну и одећу за партизане. Одборници су организовали и политички рад у селима и одлазили у борбене акције. У лето 1944. године, општински одборници одузимали су оружје од дезертера и предавали га партизанским штабовима. Овај општински НОО имао је печат исечен од кромпира. У пролеће 1944. године одбор је у својој одборничкој канцеларији у Пејковцу сељацима пружао савете и помагао у решавању разних проблема.

3.

СРЕСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ЗА СРЕЗ ДОБРИЧКИ

У таквој, веома повољној војној и политичкој ситуацији, ослањајући се на веома развијену, масовну и организационо учвршћену мрежу месних и општинских народноослободилачких одбора, по одлуци ОК КПЈ за лесковачки округ, крајем 1943. године, управо када се и у овом крају Србије већ сазнalo за историјске одлуке другог заседања АВНОЈ-а, у Топлици се приступило формирању и среских народноослободилачких одбора, као сложеније и више фазе у развоју народне власти.

На једном mestу о томе Радош Јовановић — Сеља каже:

„Окружни комитет је разматрао и убрзо оснивање Среских народноослободилачких одбора. Срески НОО основани су урезу Добрчком и Прокупачком, затим за леву обалу Топлице и Пасјачки срез и срески НОО који је обухватао десну обалу Топлице према Коцаници“.)

И даље, у истом извору:

„Тако подељени срезови у бившем округу Топличком нису одговарали ранијој административној подели, већ географској подели према нашим упориштима. Треба истаћи да су Срески НОО били бирани на конференцијама на којима су били присутни одборници месних народноослободилачких одбора“.

Пада у очи да срески НОО нису добијали територијалну надлежност према географској или административној подели, већ пре свега према локацији партизанских упоришта, што је квалитативно нови елеменат у историји народне власти у односу на многе друге крајеве наше земље, где су органи народне власти најчешће оснивани према административној подели која је била наслеђена из stare Југославије.

а) Избор среског НОО за срез добрички

Народноослободилачки одбор за срез добрички формиран је почетком децембра 1943. године. Основачки састанак Среског НОО-а је одржан у кући Стојана Јанковића у Дешилову, уз присуство око 80 делегата, већином одборника месних и општинских НОО-а. Делегати су били раније изabrани на јавним и масовно посеченим сеоским конференцијама и на састанцима месних и општинских НОО. На основачком састанку били су присутни и Радош Јовановић — Сеља, руководилац ПП КПЈ за Топлицу, затим Десимир Јововић — Чича, секретар ОК КПЈ за нишки округ, и Олга Буверовић — Ола, секретар и Ратко Крстић — Баја, члан СК КПЈ за добрички срез.

Срески НОО за срез добрички имао је плenум и извршни одбор. За председника је изабран Стојан Павловић, члан КПЈ из Баличевца, дотле председник општинског НОО Облачина, а за секретара је изабран Ратко Крстић — Баја, активни артиљеријски подофицир из Пејковца, тада члан СК КПЈ за срез добрички.

Одборници у Среском одбору за срез добрички били су: Јован Булајић из Дечче, Драга Веселиновић из Мале Плане, Александар Борђевић — Џане из Мекиша, Влајко Борђевић из Мекиша, који је био уједно и благајник одбора, затим Никола Здравковић — Пешић из Лепаје, Радомир Илић из Глашинца, Илија Јоксимовић из Југовца, Божидар Миловић из Старе Божурне, Стојан Мильковић — Расовачки из Доње Расоваче, Милорад Митић из Самариновца, Живојин Митровић из Балајница, Спасоје Михајловић — Црни из Аржановца, Јован Савић — Јоца из Старе Божурне, Стојан Стаменковић из Дешилова, Милојко Станковић из Бреста, Чедомир Станојевић из Пејковца, Никола Стојановић из Дешилова, Милутин Стојковић из Биљега, Добривоје Тасић — Шоп из Аржановца.

Сви одборници среског НОО-а били су земљорадници. Међу њима је било и неколико чланова КПЈ и то: Јован Булајић, Александар Борђевић, Стојан Мильковић, Стојан Павловић, Јован Савић, Чедомир Станојевић и Милутин Стојковић. Сви одборници су били одани и истакнути партизански сарадници од прве године оружаног устанка против немачких окупатора.

б) Организација среског НОО за срез добрички

У већ поменутом извору, Радош Јовановић — Сеља, каже и следеће:

„У извршни одбор среских народно-ослободилачких одбора улазило је 5—7 чланова. Колико се сећам задужења су тада била следећа: један од одборника био је секретар, други благајник који се старао за прикупљање новчаних прилога, за партизане и давање помоћи партизанским породицама.

Други је био одређен за прикупљање намирница за одред. Један од њих за везу са најближом партизанском јединицом, за организовање обавештајне службе, за организовање страже у селима и организовање везе између месних одбора, о обавештењима о кретању непријатеља итд. Касније је био један повереник за трговину, јер је већ тада на широкој територији владала оскудица критичних артикала“.

У среском НОО за срез добрички постојали су следећи одсеки: политички, привредни, војни, правни и просветни одсек. Осим тога у Одбору су поједини одборници били задужени за хигијену, за руковођење политичком изградњом осталих одборника и слично.

в) Рад Среског НОО за добрички срез

Политички и пропагандни рад месних, општинских па и среског НОО за срез добрички састојао се у извршавању, организовању и решавању многих питања веома важних за живот народа на тој територији.

Срески НОО је често организовао саопштавање народу како да се држи за време непријатељских потера које су учествале нарочито крајем 1943. и у првој половини 1944. године. Указивао је да народ треба тада да бежи у шуму у збег и да не сме да наседа непријатељским триковима којима је он тежио да што више нашег народа похапси, да га набије у затворе и у логоре и да га отера на принудни ропски рад у Борски рудник и у Немачку.

Организовано је писање парола по селима.

Политички одсек је најчешће био задужен и за спремање реферата: Војно-политичка ситуација у свету, у земљи и на територији среза. Овакав реферат скоро да је био обавезна тачка дневног реда скоро сваког састанка Среског НОО. У надлежност политичког одсека

спадало је и праћење и редовно извештавање о организационом стању и раду општинских народноослободилачких одбора, а он је најчешће састављао и извештај о држању одборника и НОО за време непријатељских потера на терену, а деловао је и у другим питањима.

За правна питања био је задужен секретар. За разлику од Среског НОО за срез пасјачки који је за правног референта имао Борба Љукоковића, судију из Прокупља, Срески НОО за срез добрички није имао квалификованог правника све до октобра 1944. године. О ради правног одсека је вођен записник на седницама одбора и евиденција о извршавању задатака од једног до другог састанка одбора. Правни одсек је издавао и многа упутства, а међу њима и један значајан акт, нешто као Закон о решавању имовинских спорова, и кривица грађана по коме се судило на овој територији. Биле су донете и правне одлуке о томе да су општински НОО имали законско право да кажњавају људе на својој територији са казном принудног рада од 3,5 до 15 дана у случају неизвршавања наређења и одлука НОО.

О привредним питањима, Срески НОО је организовао прикупљање извесних количина масти, претопљеног масла и вуне и слање истих количина за Команду подручја.

О томе говори Радош Јовановић — Сеља:

„Присуствовао сам избору Среског народноослободилачког одбора, среза Добричког, чија је конференција одржана у Дешилову. Тој конференцији је присуствовао и Ратко Крстić. Знам да је на тој конференцији после избора Срески НОО као први свој задатак увео и одмах је на конференцији и одлучено да срез добрички испоручи за 15 дана око 65 говеда за партизане. Да срески одбор организује клање и сушење меса као резерву за војску, да кожу преради и изради опанке за партизане, да се исплету чарапе, прикупи друга одећа за борце и друго.“⁽¹⁰⁾

У Среском НОО за срез добрички нешто касније био је уведен и повериеник за трговину, чија је дужност и задужење било да организује трговину на дотичној територији, и то прилично самостално, да је што више осамостали у уносу на трговину која се одвијала под окриљем окупатора и квислиншке власти.

Тако је за пијачно место у срезу добричком, одлуком Среског НОО било оглашено село Лепаја. Сазнавши за ову

одлуку органа народне власти, сељаци су почели да долазе у Лепају и ту је развијена нова трговина. Ту је вршена размена материјалних добара, међусобна продаја прасади, живине, обуће, семења и слично. Пошто је владала хронична оскудица критичних намирница и артикала као што је петролеум за лампе, шећер, со и неке друге, то је Срески НОО за срез добрички организовао набавку истих преко својих веза са трговцима у Мрамору, Прокупљу па чак и у Нишу, а затим је тако набављене артикле равномерно делио по општинским, односно месним народноослободилачким одборима на територији среза добричког.

На том плану позната је и Наредба штаба 3. батаљона 1. ЈМНОП одреда од 5. децембра 1943. године, у којој се каже:

„Окупатор и његове слуге гледају да на све могуће начине опљачкају наш народ користићи се његовим знојем и муком. Они све више врше насиље да би узели све што је нашем народу неопходно за живот. Зато, у име интереса народа и његове Народноослободилачке борбе

Наређујемо:

да од дана пријема ове наредбе нико више не сме да одази на пијаце и продаје жито, стоку и дрва, помажући на тај начин окупатора.

Свако ко прекрши ову наредбу сматраће се народним издајником и биће најстрожије кажњен.

Нека се изјалове пљачкашке намере окупатора — нека цркне од глади и зи- ме фашистички гад.“⁽¹⁾

Срески НОО за срез добрички вршио је и попис радне снаге по селима и организовао радне бригаде, као што је, на пример, била она у Лепаји, почетком 1944. године.

Извршен је и попис свих вршалица на територији месних НОО. Била је донета и одлука о висини ујма, па је наплаћивано од врше са сламом и дрвима по 4 килограма од 100, ако је вршалица радила са ћумуром онда је ујам износио пет килограма, а ако је радила са нафтом онда је ујам износио и 6 од 100 килограма жита.

У једном извештају ОК КПЈ за лесковачки округ од 4. децембра 1943. године стоји:

„4. Народноослободилачка организација.

а) НОО-и.

Постоји мрежа сеоских, општинских и среских НОО-а. У припреми је стварање Окружног НОО-а.

Они су постали неотуђива својина народа, свест о њиховој потреби, о њиховој народној и борбеној функцији је захватила готово све живитеље Округа (сем узак појас око градова и саме градове).

НОО-и врше своје функције.

Али има ту и тамо у нашим НОО-има људи којима није место у органима народне власти и који се компромитују, који су се замаскирали.

Има, даље, бирократизма ту и тамо, у раду НОО-а.

Поставили смо и у току је рад: на ревизiji НОО на чишћењу тубици елемената, а на подизању свести чланова НОО-а о својим дужностима, о раду на обезбеђењу парт. руководства НОО-има, на популатацији прве народне власти.

НОО-и су обновили школску наставу. Овоме је претходила конференција учитеља, свештеника и гимназијалаца, на којој је формиран просветни одбор. У припреми су аналфабетски течајеви. Сада се изводи курс са гимназијалцима да би се оспособили за извођење аналфабетских течајева“.⁽²⁾

На курсу за народне учитеље који се одржавао у Коњицу, децембра 1943. године, било је и неколико гимназијалаца из Добрине. Курс је трајао четрдесетак дана, сви гимназијалци су добили учитељске дипломе и онда отишли на своје дужности. Тако је Марко Матовић из Коњарника отишао за учитеља у Гласовик, Љубица Мировић из Коњарника отишла је за учитељицу у своје село, Миливоје Данић из Дубова вратио се та-коће у своје село, док су Стеван Цветковић из Дубова и Раде Борђевић из Дубова отишли за учитеље у Асановац и Зладовац. Били су то већином рањени и болесни борци партизанских јединица који су пушку заменили пером и кремом.

4.

ОКРУЖНИ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР

У таквој ситуацији Окружни комитет КПЈ за лесковачки округ сматрао је да су сазрели сви услови за формирање окружног народноослободилачког одбора за лесковачки округ у који је улазила и цела Топлица. Одборници за Окружни НОО бирани су јавно и демократски. На листи кандидата били су и

поједини активисти. Затим је листа чита народу и он је акламацијом или одобравао или одбијао поједиње кандидате. Колико је народ био привржен новој, народној власти видело се и по томе што су овакве кандидатске листе истичане пред народом без обзира на то, што су Бугари после тога палили куће кандидата, а њихове породице морале да се склањају и беже од непријатеља.

Добрлич је послао своје представнике и у први Окружни НОО округа лесковачко-топличког, изабран децембра 1943. године на територији Јабланице. Представници Добрлича и чланови Окружног НОО-а били су: Јован Булајић, земљорадник из Девче, Ратко Вукашиновић — Јања, правник из Гласовика, Војин Бајовић — Вук, правник из Коњарника, Станимир Јовановић — Јова, активни подофицир из Костадиновца, тада ко-
мандант Јастребачког НОП одреда.¹³⁾

Тако се завршио један од најзначајнијих периода у историји народне власти у Добрличу.

НАПОМЕНЕ:

1. Материјали са ове конференције који се односе на развој народне власти у Топлици, интерпретирани су у рукопису Радована Пејовића, РАЗВОЈ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ТОПЛИЦИ, Прокупље, 1959.

2. др Димитрије Кулић и др Јосиф Трајковић, ДОКУМЕНТИ О НАСТАНКУ И РАЗВИТКУ НАРОДНЕ ВЛАСТИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1941—1945. Књига прва, Лесковац, 1967, 11.

Dragoljub Ž. Mirčetić

DIE VOLKSMACHT IN DOBRIĆ ZUR ZEIT DER ZWEITEN TAGUNG DES AVNOJ

Die Volksmacht entwickelte sich in Dobrić 1941 und Anfang 1942 sehr intensiv, und nachher folgte ein Zeitraum kurzdauern den Stillstandes, um die Tätigkeit auf der Gründung von höheren Organen der Volksmacht um die Mitte des Jahres 1943, d.h. unmittelbar vor und nach der zweiten Tagung des AVNOJ, aufzulösen zu lassen. Der erste Kreisbefreiungsausschuss in Dobrić wurde im Dezember 1943 im Jablanica-Gebiet gegründet. Damit endigte auch eine der bedeutendsten Perioden in der Geschichte der Volksmacht.

3. Окружница број 4. ПК КПЈ за Србију. Свим партијским организацијама и члановима Партије у Србији. 1. септембар 1942. године (Архива ЗРПС, рег. бр. 9113; ЗБОРНИК НОР-а, IX/2—1, страна 7).

4. Писмо ЦК КПЈ од 20. марта 1943. године. Свим окружним комитетима и партијским руководствима у одредима (ДОКУМЕНТИ О РАЗВИТКУ НАРОДНЕ ВЛАСТИ, навед. дело, стр. 114).

5. Наредба број 10, од 10. јула 1943. године (Архива ЦК СКС, рег. бр. 4360; ЗБОРНИК НОР-а, I/5—64).

6. Стенографске белешке о развоју НОБ, Партије и народне власти на територији Топлице 1941—1945. године. Дискусија и писмене примедбе Радоша Јовановића на основне материјале, 18. фебруара 1951. године (Архива ЗРПС, фонд „ОК Топлице”, рег. бр. I/П).

7. Драгољуб Мирчетић, ДОБРИЧ У НАРОДНОЈ РЕВОЛУЦИЈИ. Хроника НОБ општине Мерошина, 1973.

8. Драгољуб Мирчетић, БУНА У ДОБРИЧУ, Хроника НОБ општине Житорађа, Житорађа, 1971. године.

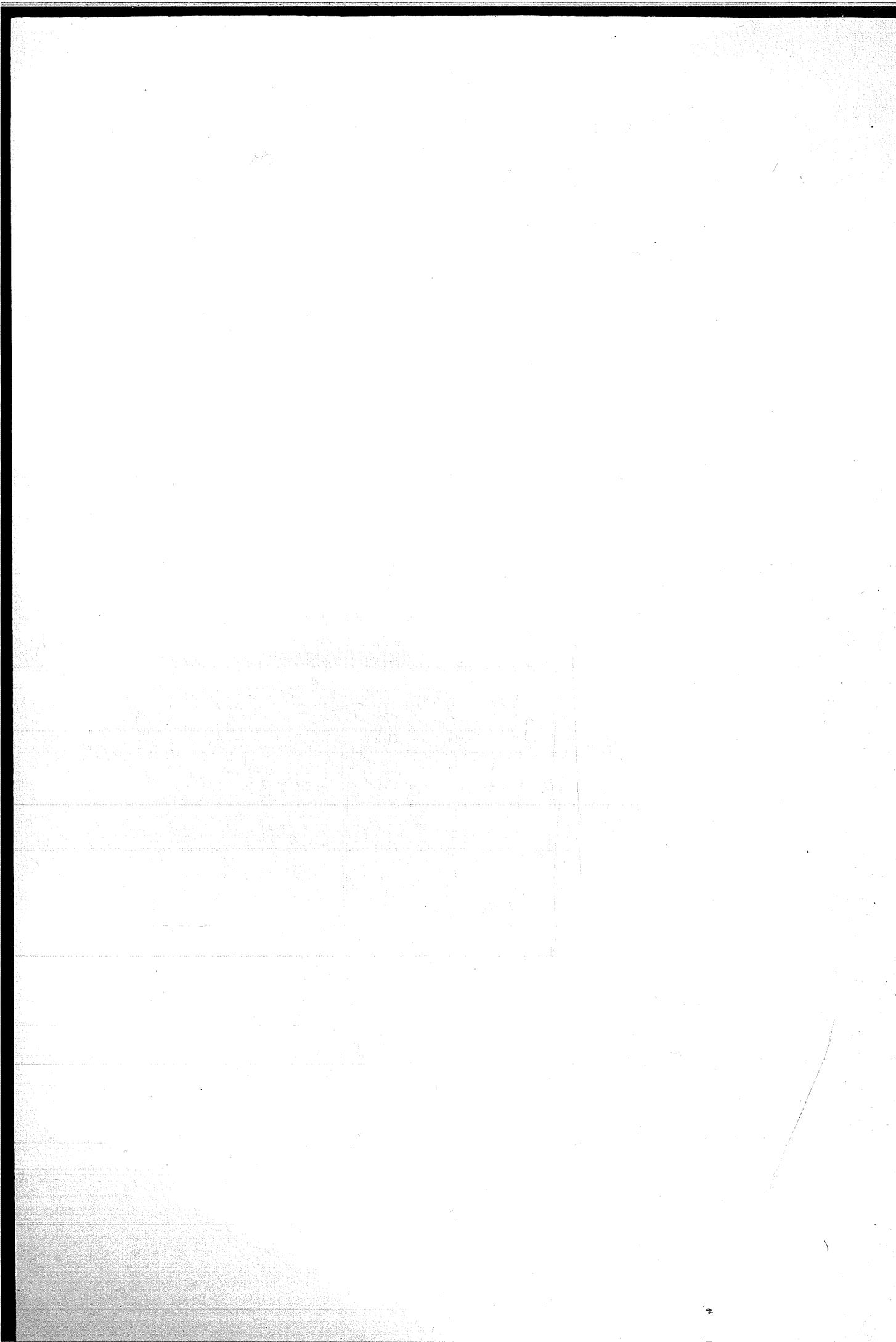
9. Цитирано као под 6.

10. Опет цитирано као под 6.

11. Наредба штаба 3, батаљона 1. ЈМНОП одреда број 12 од 4. децембра 1943. године о забрани одласка на пијаце и продаје жита, стоке и дрва (Архива ЗРПС, рег. бр. 4550; ЗБОРНИК НОР-а, I/5—138).

12. Извештај ОК КПЈ за Лесковац од 4. децембра 1943. године упућен ПК КПЈ за Србију о стању НОП на подручју лесковачког округа (Архива ЗРПС, рег. бр. 2721).

13. Листа одборника Окружног НОО округа лесковачко-топличког од 4. децембра 1943. године (Архива ЗРПС, рег. број 7918).

Четнички покрет на југу Србије 1941—1944. године

Четници¹⁾ на југу Србије, у тешким историјским годинама наше даље прошлости, имали су извесну традицију, створену у време ослободилачких ратова. Ако бацимо летимичан поглед на нашу историју констатоваћемо да су четници у Србији настали у другој половини XIX века. О њиховој организацији и задацима штампана је књижица 1874. године у Београду.²⁾ Четничке групе су биле скupине добровољаца у борби против турске власти. То су биле мање и покретне ударне јединице, дисциплиноване, одевене у националну ношњу, наоружане претежно за близку борбу и организоване у чете различите јачине, а доцније и у одреде, под командом четоводе или војводе. Већа активност четника почела је непосредно после српско-турског рата 1877—1878. године, када је цела јужна Србија ослобођена од Турака. У то време четници активно делују из Србије у неослобођеној Македонији, делимично у Санџаку, на Косову и Метохији, на окупиранијој територији под Турсцима. Средином 1903. године у Београду је образован Главни одбор четника. У Врању је 16. августа исте године основан Одбор за указивање помоћи учесницима илинденског устанка и за прихватање избеглица из Македоније. Касније овај одбор је добио функцију извршног одбора Главног одбора за четничку организацију. Такви одбори организовани су у Нишу, Лесковцу и другим местима. У ове одборе и одреде био је укључен велики број људи из околине Лесковца, Врања, Прокупља, а нарочито из Горње Јабланице и Косаонице. Посебно се истиче индустријалац Жика Рафајловић, из Лесковца, који је због тих и сличних услуга после шестојануарске диктатуре био бан Вардарске бановине у Скопљу. Са територије јужне Србије убациване су четничке чете у Македонију, на Косово и Метохију. Четници су сузбијали

великобугарску активност, борили се против турске власти и гушти национална осећања Македонаца присилавајући их да се определе као Срби. У јулу 1908. године, поред других, било је у Македонији 30 српских четничких чета. У Прокупљу је исте године поново отворена четничка школа, у којој су припремани руководиоци четничких јединица, које би се убацивале у Македонију, на Косово, у Босну и Херцеговину. У овој школи обучавали су се и пребегли омладинци из тих крајева.

Непосредно пред избијање првог балканског рата 1912. године српске четничке чете су се повукле из Македоније и са Косова, сем једне групе од око 500 четника која је остала на Козјаку и од ње је формиран одред. Од осталих четника формирана су четири одреда: Лапски, Луковски, Гњилански и Лисички, различите јачине, од по неколико стотина људи.³⁾ Ова четири одреда била су лоцирана на уском простору јужне Србије — поред српско-турске границе од Веље главе до Копаоника.

Србија је за рат против Турске вршила размештај 1., 2. и 3. армије на југу Србије. Рат није био објављен.⁴⁾ Испред 3. армије српске војске на сектору Веља глава — Преполац налазила су се сва четири четничка одреда спремна да крену на турске карауле и шанчеве. Гњилански одред је оријентисан према Вељој глави, Лисички у правцу Приштине, Лапски ка Подујеву и Луковски на Косово поље.

Лапски четнички одред под командом капетана Војислава Танкосића, увече 15. октобра 1912. године, стигао је на фронт Моравске дивизије другог позива са задатком да се пре објаве рата, неопажено пребаци преко границе и да, кад 3. армија пређе у напад, дејствује у позадини непријатеља. Али, уместо да пређе илегално, капетан Танкосић се одлу-

чио на прелаз под борбом. Тако су ови четници ноћу 15/16. октобра, пре објаве рата, напали турске положаје код Мердара, срез косаонички, заплели се у тешке борбе, због чега је штаб 3. армије превремено антажовао у напад Моравску дивизију другог позива и Шумадијску првог позива. Лисички одред под командом капетана Д. Секулића антажован је у граничним борбама на одсеку караула Лисица; Луковски одред под командом капетана П. Блажарића разбио је турске делове код села Лукова и Блажева, а затим је продро до Призрена и Елбасана (у Албанији); и, Гњилански одред јачине 170 људи под командом капетана Божина Симића, такође пре објаве рата, 17. октобра, напао је турске положаје и караулу на Вељој глави, под борбом их заузeo и овладао Свирачким платоом. Подржавао га је 1. батаљон 2. прекобројног пука Моравске бригаде првог позива.⁵⁾ Кад је објављен рат 18. октобра четнички одреди су наступали са српском војском све док нију Турци програнти из Македоније, са Косова и Метохије. У борбама су се испицали и стекли углед. По завршетку рата одреди су расформирани.

Пре почетка првог светског рата од стarih четника и добровољаца формирани су четири четничка одреда,⁶⁾ у коjима је било много Срба из јужне Србије. Они су имали задатак да у офанзиви српских трупа прориду у позадину коју је држао непријатељ и нападају штабове, установе за снабдевање, руше комуникације, дижу народ на устанак у Босни, Срему, Банату и другим местима. А у случају одступања српских армија требало је да нападају бокове и позадину непријатељевих колона, њихове установе за снабдевање, да се повезују са народом на окупирanoј територији и припремају га за устанак. Четнички одреди су учествовали у борбама против аустроугарске, немачке и бугарске војске, а затим се под борбом повукла са осталом војском преко Албаније на Крф, у Грчкој. Ту су одреди расформирани и четници укључени у оперативне јединице српске војске.

Јужну Србију су окупирали бугарска, немачка и аустроугарска војска новембра 1915. године. На целој територији Бугарска је окупацију задржала, сем Блаца и околину Крушевца коју су посели Аустро-Угарска и Немачка. Над Србима у јужној Србији бугарске власти су завеле нечувени терор и убиства, негирали националност Срба, настојећи да их бугаризују. Људи су се одметали

у шуму, договарали и спремали за устанак целе 1916. године. Формирани су комитско-четнички одреди: најпре Ибарско-копаонички и Јабланички, а затим Пиротски и Крајински. У селима су формиране сеоске чете.

За вођу устанка је постављен војвода Коста Миловановић Пећанац, резервни поручник из Куршумлије, који је авионом пребачен из Грчке у Косаоницу. Команданти одреда били су војводе. Одреди су се делили на чете са четовођама на челу. Према бугарским подацима јачина наоружаних одреда била је: Ибарско-копаонички 1000—1500, Јабланички око 1.000, Пиротски око 1.000 људи. У неким подацима се помиње цифра око 5.000 људи. Тачни подаци не постоје. Одлука о дизању устанка донета је 8. и 9. фебруара 1917. године у селу Обилићу, у Пустој Реци, код Лесковца. Устанак је плануо и захватио јужну Србију и делове источне Србије⁷⁾. Одреди су створили велику слободну територију и бранили је водећи борбе. Била је то народноослободилачка борба. Централне сile, са фронтова довеле су четири дивизије — две бугарске и по једну немачку и аустроугарску. Устанак је у крви угушен, али мање чете, групе и појединци остали су у шуми и борили се до ослобођења 1918. године. У историографији и литератури ови четници се називају „комитама“.

После првог светског рата организован је Удружење четника са Главним одбором у Београду. Ово Удружење имало је задатак да негује националистичке четничке борбене традиције и да се стара о породицама погинулих и четничким инвалидима. На терену јужне Србије у неким местима постојали су пододбори удружења четника, као на пример у Медвеђи, Лесковцу, Прокупљу, Куршумлији, Лебану, Нишу, Врању, Алексинцу и другим местима.

Пододборе је повремено обилазио војвода Коста Пећанац, председник Главног одбора. У циљу реорганизације четничког удружења и оснивања нових пододбора Коста Пећанац је 1934. године обишао Лесковац, Лебане, Медвеђу и друга места на југу Србије.^{7a)}

Удружења су окупљала један број стarih ратника из балканских ратова и првог светског рата, понајвише учесника из Топличког устанка 1917. године. Уочи другог светског рата и младићи су регрутовани за четничке јединице. Али, убрзо четници прелазе у службу двора и великосрпске владајуће буржоазије, са режимско-полицијским карактером за спровођење националног угњетавања

других југословенских народа и прогон напредних елемената.

Уочи априлског рата Удружење четника постало је профашистичка организација. Председник Главног одбора војвода Коста Пећанац, почетком фебруара 1941. године, илегално је одведен од немачке шпијунке Вере Пешић и др Крауса из Куршумлије у Софију на састанак са рајхсмаршалом Херманом Герингом, који је зато допутовао из Берлина. Тамо је потписао „споразум“ и зауврбован, а у Југославији је добио 200.000 немачких марака, у нашем новцу око 2.000.000 динара, и после ништа није радио против Немачке.^{7,15)}

На један дан пре напада Немачке, Италије и Мађарске на Југославију, министар војске и морнарице, а уз сагласност Врховне и Армијске команде, наредбом строго пов. К. број 36 од 5. априла 1941. године поставио је војводу Косту Пећанца за комandanта свих четничких одреда и одредио основне правце деловања четника у случају рата и повлачења југословенске војске у позадину непријатеља.⁸⁾

После капитулације БЈВ, у априлу је војвода Пећанац отпутовао у Луковачку Бању, а затим прешао на Соколовицу, код Куршумлије, и формирао Горски штаб свих четничких одреда. Пећанац је искористио незадовољство народа због капитулације војске и бегство владе и краља, као и старе четничке традиције које су биле присутне у овом делу Србије и брзо је одабрао људе за четовође и војводе и почeo формирати четничке одреде под паролом: „Борба против окупатора“. У народу је постојало расположење за борбу против окупатора и жеља је била свих да она почне што пре. У циљу обуздавања народа, војвода Пећанац је 28. јуна 1941. године издао наредбу⁹⁾ да све војводе, четници и четовође потпадају под његову команду и да не воде борбу против немачке и италијанске војске без његове наредбе. Ову наредбу је поновио и 28. јула, исте године.

Коста Пећанац је од априла до новембра 1941. године у јужној Србији имао формиране четничке одреде: Јабланички, Горњоморавски, Медвеђски, Туларски, Озренски, Словенски, Сићевачки, Буковички, Цигољски, Добрички, Лесковачки, Белопаланачки, Хумски, Брвенички, Малобрајински, Реткоцерски, Козјачки, Вељоглавски, Шарпланински, Медраговачки, Пуковачки, Заплањски, Корвински, Власински, Гајтански, Косанички, Космачки, Статовачки, Бублич-

ки, Житнопоточки, Видовачки, Ветернички, Пусторечки, Топлички, Нишки, Сврљишки и друге.¹⁰⁾ Одреди су били различите јачине. Према подацима којима се располаже, Јабланички је био најјачи. Имао је јуна 49 четничких чета са 1.280 четника под оружјем.¹¹⁾ Према једном списку Фелдкомандатуре 809 у Нишу из децембра 1941. године, а то је време када су Пећанчеви одреди били најбројнији, он је под својом командом имао 36 одреда са око 6.100 наоружаних људи.¹²⁾

ИЗДАЈНИЧКА УЛОГА ЧЕТНИКА

Четници су у другом светском рату за време народнослободилачког рата и револуције — били контрареволуционарне и колаборационистичке оружане снаге, домаћи издајници. Отворена издаја четника почиње средином августа 1941. године кад се војвода Коста Пећанац састао са шефом Гестапа у Србији др Краусом у Плочнику код Прокупља, и закључио споразум о борби својих четничких одреда против партизана.¹³⁾ После споразума и обиласка одреда у Шумадији, Пећанац је 27. августа издао „Проглас драгом народу“, у коме окупаторе отворено узима у заштиту. После овог прогласа четнички одреди силаше у градове, да из њих, у садејству Немаца, недићеваца, лотићеваца и других воде борбу против партизанских одреда. Од августа до октобра 1941. године дошли су у Лесковац Горњоморавски, Медвеђски, Лесковачки, Топлички, Нишки и други одреди. Други одлазе у Ниш, Крушевац, Прокупље, Блаце, Куршумлију и Лебане. Између осталих, Јабланички четнички одред под командом мајора — војводе Крсте Михајловића, родом из Реткоцера, са око 300 четника, 16. септембра, запосео је Медвеђу, Лебане, Бојник, Лапотинце и Башњаце.

Следећи Пећанчеву издају поједини војводе сами закључују споразуме са Немцима. Карактеристичан је пример војводе Крсте Михајловића. Њега је немачки крајскомандант из Лесковца 12. октобра позвао на преговоре. Он је о томе обавестио Пећанца, који у писменој сагласности, поред осталог, каже: „Дај реч да ћеш одбранити од комуниста тај крај док си жив“.¹⁴⁾ После одобрења, 14. октобра војвода Крста Михајловић је у Крајскомандатури у Лесковцу закључио споразум са фелдкомандантом пуковником Ботнером о заједничкој борби Немаца и четника против партизанских одреда и дејства Комунистичке

партије Југославије. О овом споразуму Крста Михајловић је 15. октобра обавестио Пећанца:

„1) Јуче по подне био сам са 30 четника у Лесковцу и од фелдкоманданта и 5—6 официра са крајскомандантом и са наше стране 6—7 војвода расправио све ствари — а потом свечано примио пуну власт у Јабланичком срезу...

„2) Господин фелдкомандант изјавио је да ће одмах телефоном известити господина Недића, председника владе, да ми стави све на располагање...“¹⁵⁾

Убрзо долази до повезивања четника и недићеваца, уз сагласност Немаца. Ради утврђивања јединства у заједничкој борби против партизанских одреда, наредбом пов. бр. 18 од 21. новембра 1941. године Горски штаб свих четничких одреда војводе Косте Пећанца стављен је под командом генерала Милана Недића.¹⁶⁾ Од тада Недићева влада оружјем, муницијом и платама снабдева четничке одреде.

Против партизанских одреда на југу Србије (Расински, Топлички, Озренски, Кукавички, Бабички, Јабланички, Сврљишки и други) борили су се, поред жандарма и делова немачке 717. пешадијске дивизије, и сви четнички одреди. Њима се од 5. септембра, исте године, придружију и новоформирани Недићеви оружани одреди 1, 4, 8, 11, 12. и други, а јануара 1942. године и Први бугарски окупациони корпус. Све ове окупаторске и контратреволуционарне снаге имале су основни задатак да угуше ослободилачки устанак српског народа.

Поред многобројних борби које су вођене на југу Србије, само у мартовској непријатељској офанзиви 1942. године против Јабланичког, Кукавичког и делова Топличког партизанског одреда, поред Немаца, Бугара, недићеваца и љотићеваца учествовало је и 14 четничких одреда, у јачини од око 5.000 четника.¹⁷⁾ Поред борби, четници су пљачкали устаничка села, тукли и убијали људе, силовали жене и спаљивали куће. Тако је Козјачки четнички одред 7. марта 1942. године у Газдару спалио 13 домаћинстава.¹⁸⁾ Или, Јастребачки четнички одред под командом војводе попа Михајла Поповића Јастреба спалио је село Чубуру испод Јастрепца.¹⁹⁾

На овај начин Немци су несумњиво постигли успех у спровођењу политике „завади па владај“ и „да сами Срби туку Србе“.

Још од самог почетка рата јасно се видела четничка издаја. Видну улогу на раскринавању четника одиграла је

КПЈ. Због тога неки заведени четници напуштају одреде, прилазе партизанима или се враћају својим кућама. Тако су почетком новембра 1941. године напустили Немце и пришли Јабланичком партизанском одреду војводе Михајло Арсић, из Црног Врха, и Максим Буровић, из Гајтана.

ЧЕТНИЦИ ДРАЖЕ МИХАЈЛОВИЋА

У лето 1942. године једни одреди Конте Пећанца реорганизовани су у СДС, а други су, раније, у пролеће, исте године, пришли четницима такозване Југословенске војске у отаџбини,²⁰⁾ под командом пуковника, касније генерала и министра Драгољуба — Драже Михајловића.²¹⁾

На југу Србије емисари четничке Југословенске војске у отаџбини долазили су од 1941. године, а организовани успех постигли су у пролеће 1942. године. Њени организатори били су бивши активни официри војске Краљевине Југославије, као мајор Радослав Бурић, потпуковник Милутин Радојевић, потпуковник Стеван Рајчевић, мајор Младен Младеновић, мајор Драгутин Кесеровић, капетан Живојин Марковић, капетан Боривоје Манић, капетан Драгољуб Булајић и други. Сви су они били касније команданти корпуса и добили по један чин унапређења, сем Булајића који је убијен од Топличког партизанског одреда почетком децембра 1941. године. Од грађанских лица у околини Ниша био је организатор др Милан Шијачки из Ниша, агент енглеске обавештајне службе од пре рата.

Највећи успех у организовању четничке Југословенске војске у отаџбини постигао је генералштабни мајор Радослав Бурић, он је из Врховне комande 2. априла 1942. године упућен за команданта Јужног сектора, који је обухватио око 60 срезова у југоисточној Србији, Македонији, на Косову и Метохији.²²⁾

О почетном раду Радослав Бурић 25. априла 1942. године депешом извештава Дражу Михајловића:

„У Нишу је одлично нарочито доктор Шијачки је много урадио. Релић одлази на С. планину... Ухватио сам везу са Ј. Србијанцима у Нишу и Лесковцу...

„Сада се врши организац. по упуту 5 у срезу Лесковац, Власотинце и Врање. Срез Сурдулица и Владичин Хан организовани. У Лебанима Кимић а досадашњи организатор Арсић ухапшен.

Ради се на ослобођењу. Продирање на југ вршићу десном обалом Мораве а услови су повољни до Куманова а даље ће се моћи само буџити . . .”²³⁾

Дража Михајловић дао је депешом 17. јуна 1942. године упутство Бурићу:

„Хватај везу куририма са Кесеровићем и Косовом где ради наш Косовски комитет са седиштем у Прешеву . . .”²⁴⁾

После недељу дана, тачније 25. јуна, Дража депешом даје упутства за рад Бурићу у Македонији:

„Кесеровић јавља: акт. пор. Борђевић организовао срезове: Тетовски, Поречки и Галички, ставља се под команду и моли за упутства. Издајте му их. Веза преко апотекара у Пећи где је по-менути запослен.”²⁵⁾

Мајор Радослав Бурић је прешао у Реткоцер 15. августа и њему се приклучио одред војводе Саве Миловановића, а 3. септембра прелази у Косаоницу и Топлицу и одлази на Копаоник. За то време је придобио четничке одреде и официре бивше југословенске војске, које је слао на терен Јужне Србије, Косова и Метохије да организују Југословенску војску у отаџбини. При мобилисању активним и резервним официрима и подофицирима скретана је пажња да је наша држава у рату и да се сви војни обвезници налазе под заставом, а да неодазивање овоме позиву представља издајство према краљу, отаџбини и заклетви, подвлачени при томе и све последице за кривца. Поред тога, пошто су четници Косте Пећанца компромитовани у народу као сарадници Немаца и Бугара, да би придобили народ, инструктори Драже Михајловића наступају са паролама да ће се они борити против окупатора, да њима руководи крал и влада из иностранства, да их помажу Велика Британија и Америка, и јавно су осуђивали Пећанчеве четнике да су издајници и слуге окупатора. Да је све то тачно, позвали су се на емисије Радио — Лондона и четничке радио-станице „Карађорђе“. Правили су спискове војних обвезника и формирали „илегално“ војне јединице.

То је време кад је народноослободилачки покрет на југу Србије био доста слаб, одреди малобројни, који су се оправљали од пролећне непријатељске офанзиве.

Велики успех на организовању Југословенске војске у отаџбини, у истом стилу као и четници Косте Пећанца али са новим паролама, постигла је четничка организација са добијањем савезни-

чких војних мисија и материјалне помоћи.

Тако је 9. децембра 1942. године мајор Радослав Бурић командант Јужног сектора Врховне команде, примио са Близког истока прву савезничку војну помоћ на југу Србије, Македоније и Косова. Из авиона је бачена већа количина оружја и муниције. За време зиме због лоших временских услова било је обустављено савезничко пребацивање материјалне помоћи. У рано пролеће, 19. априла 1943. године, поново је успостављен ваздушни мост између Близког истока и четника у јужној Србији. Тога дана у селу Стубли, код Медвеђе, спустила се прва савезничка Војна мисија, а до октобра, исте године, спуштено је око 72 официра и подофицира, подељених у девет мисија у југоисточној Србији и Македонији.²⁶⁾

У свом извештају Радослав Бурић Врховној команди 4. октобра 1943. године, каже:

„Енглеске мисије налазе се почев од месеца априла ове године при следећим штабовима: 1. при мом, 2. при II косовском корпусу, 3. При Топличком корпусу, 4. при Јужноморавском корпусу, 5. при Нишком штабу, и 6. при Вардарском корпусу.

„Транспортним авионима и падобранима примани су од децембра 1942. па до данас. Укупно је примљено 54 транспорта.”²⁷⁾

Бурић у овом извештају не наводи војну мисију при Расинском корпусу код потпуковника Драгутина Кесеровића, која је примила 20 транспорта, и ништа не каже за мисију која је спуштена у Пореч, у Македонији, и пала је у руке бугарској војсци. И не наводи војну мисију која је упућена Књажевачком четничком корпусу. На Хомољске планине спуштено је 27 транспорта.”²⁸⁾

Из броја војних мисија, као и послатих транспорта оружја, муниције, одеће и друго, назире се велика заинтересованост западних савезника и Врховне команде Драже Михајловића да се уништи најјаче жариште Народноослободилачке војске и партизанских одреда на југу Србије у 1943. години. Србија је била потребна за разне политичке комбинације.

БОРБЕ ПРОТИВ ПАРТИЗАНА У 1943. ГОДИНИ

У 1943. години формирани су четнички корпуси: Вардарски на Козјаку и Скопској Црној гори, Јужноморавски у

Поречју, Први косовски у Горњој Јабланици, Други косовски на Врелима — јужни део Копаоника, Јабланички у околини Медвеђе, Расински на Јастрепцу, Власински на десној обали Јужне Мораве, Нишки и Чегарски око Ниша, Књажевачки око Тимока, Делиградски око Соко Бање и други. Корпуси су били различите јачине и стално су вршили мобилизацију. Тако је Расински корпус 18. новембра 1943. године имао око 1.200 четника.²⁹⁾ Почетком 1944. Књажевачки око 700, Нишавски око 550 и Чегарски око 500 четника, добро наоружаних.³⁰⁾ Сваки корпус имао је од 3—5 бригада, различите јачине. Тако је Прва јабланичка бригада Јабланичког корпуса 8. маја 1943. године под оружјем имала 900 четника, од тога три официра, 24 подофицира и 873 каплара и редова. Наоружана са 18 пушкомитралеза и 882 пушке.³¹⁾ У корпусу је била по једна до две такозване „летеће бригаде“. И било је неколико четничких одреда и батаљона.

Четници су имали и своја гласила: „Шумски гласник“ издавао је Горски штаб 110, а уређивао га је војвода Алекса Марковић из Тулара, и „Глас Нишаве“, који је штампан у источној Србији за Чегарски, Нишки, Књажевачки и Делиградски корпус.³²⁾

Година 1943. била је предомна у другом светском рату, јер је Немачка почела да губи рат после стаљинградске битке. Међутим, у 1941. и 1942. години народноослободилачки покрет на југу Србије и широм Југославије био је веома развијен и добро организован, у периоду када је четнички покрет добијао велике размере, под руководством Кости Пећанца; доцније, а у 1943. години под Дражом Михајловићем, кад су четници рачунали да ће се савезници из Африке искрцати преко Средоземног мора у Југославију и довести краља и владу из избеглиштва. На југу Србије, у 1942. години док су четници Драже Михајловића радили на свом организовању, избегавали су борбу против партизанских одреда, да се не би код народа компромитовали као домаћи издајници и слуге окупатора. Али у 1943. години, поред одране своје територије, постaju офанзивни, веома агресивни, предузимају чак и офанзиву да би унишили НОП на југу Србије.

Наводимо неке примере:

Расински корпус водио је борбе против Расинског партизанског одреда 5. јануара 1943. у селу Рлици, а 18. јануа-

ра код Разгојне. Четници су претрпели неуспех у овим борбама уз веће губитке: погинуло је 13 четника, од којих две војводе и један четовоча и седам је заробљено. Истог дана, на другом месту, четници су у Стубли напали партизане Трећу чету Расинског одреда и нанели јој велике губитке: погинула су 43 партизана. У овој борби је изгинуо најбољи борачки кадар са терена трстеничког среза. Све већи успех партизана око Крушевца и Јастрепца нагнао је четнике да изврше концентрацију својих снага око села Злегиња. Тамо је 24. октобра, исте године дошао Драгутин Кесеровић са око 600 четника, потпуковник Радивоје Миливојевић са око 150, Никола Гордић са око 250 и поручник Мирко Томашевић са око 300 четника. Такође су тамо стигле и неке моравско-четничке бригаде. Концентрација је извршена у циљу организовања напада на партизанске снаге. На терену Расине из Јабланице и Топлице пребацila се половином новембра Прва јужноморавска бригада НОВЈ и у сајеству са Расинским партизанским одредом сукобила се 15. новембра са четничком групацијом код Великог Шиљеговца. Борба је трајала два дана и две ноћи. Четници су страховито потучени. Погинуло је око 70, а 150 је било заробљено. Партизани су имали два мртва и шест рањених бораца. Разбијеној Расинској четничкој бригади дошли су у помоћ друге бригаде Расинског четничког корпуса. Партизани — Прва јужноморавска бригада и Расински одред, у повратку од Шиљеговца, сукобили се са овим четницима код села Здравиња 18. новембра и одбили четнички напад. Убијено је преко 30 и заробљено 20 четника. Партизани су имали четири мртва и седам рањених бораца.³³⁾

Четници око Ниша, Пирота, Беле Паланке и Сврљига били су у току лета и јесени 1943. године мање активни. Они су убијали сараднике народноослободилачког покрета, спаљивали партизанске куће, бавили се пљачком, батинама застрашивали народ. Значајније борбе вођене су крајем године, и то: Озренски партизански батаљон је 8. децембра код Ветерила сачекао у заседи једну четничку чету и разбио је. Погинула су четири четника. Изнад села Градишта, код Беле Паланке 28. децембра Друга четничка белопаланачка бригада напала је партизане: Озренски батаљон и Први батаљон Зајечарско-тимочког партизанског одреда. Напад је одбијен. Погинула су четири и два заробљена четника. А 29. децембра код села Попшице парти-

зани су изненада напали четнике и убили десет, ранили десет и заробили 90 четника. Али четничима је истог дана стигла помоћ, па су одбили партизанске батаљоне и успели да ослободе заробљене четнике.³⁴⁾

На десној обали Јужне Мораве у циљу сузбијања развијка народноослободилачке борбе четници Вардарског корпуса водили су борбе са Другим јужноморавским партизанским одредом, косовским батаљоном и Кумановским партизанским одредом. Они су водили борбу 1. децембра 1943. године код села Станчевца где су партизани одбијени, а почетком 1944. године четници су разбијени и пртерани са тог терена. О стању у редовима четника, у извештају другог јужноморавског партизанског одреда од 15. јануара 1944. године, поред осталог стоји:

„Дражиновци на нашем терену има на југу до 500 формираних у шест бригада, добро наоружаних. Терен им је лева обала Пчиње према Кривој Паланци до испод Козјака као и од Трговишта преко Рујна до Прешева, Ристовца и Врања. То је тромеђа Србије, Македоније и Бугарске.

„Око Власотинца налази се једна њихова бригада до 80 људи која упада преко границе уз Мораву до Цепа.

„На југу упадају из својих база у наше и тероришу народ... Дошла нам је из Недићеве Србије једна Лесковачка бригада... Народ их мрзи због њихове пљачке и претњи, али их се боји“.³⁵⁾

По оцени, која се заснива на бази докумената, најближљивије припремљене акције четника биле су уперене против Народноослободилачке војске и партизанских одреда у Јабланици и Пустој Реци, око Радан-планине, где је у 1942., 1943. и 1944. години био најразвијенији народноослободилачки покрет у Србији. То је било познато како окупатору тако и Врховној команди Драже Михајловића и западним савезницима који су предузимали све да угуше народноослободилачки покрет. На овом терену одиграле су се веома озбиљне битке између четника и партизана.

Насупрот четника у 1943. години, на овом терену, дејствовали су Први јужноморавски одред са три батаљона, од 29. јула Први и Други ударни батаљон, од 10. октобра Прва јужноморавска бригада, од 21. новембра Друга јужноморавска бригада, а у 1944. години дивизије и корпуси НОВЈ.

Од 1941. до 1944. године четничка групација била је најјача на целом простору од Оруглице поред српско-итали-

јанске демаркационе линије Веља Глava — Преполац све до Куршумлије и Копаоника. Она се толико осилила само зато што су јој западни савезници у то доба бацали огромне количине оружја и опреме. Постојали су четнички корпуси: Јужноморавски, Јабланички, Први и Други косовски, Топлички, Расински и други, који су имали и помоћне четнике, одлично наоружане.

Четници су припремали офанзиву на Први јужноморавски партизански одред и на његову базу планину Радан и слободну територију. Четничке снаге од Оруглице до Куршумлије и неке недићевске јединице биле су концентрисане у Горњој Јабланици и Косаоници око 20. јула 1943. године. Окружни комитет КПЈ за Лесковац и Топлицу дао је директиву Првом јужноморавском партизанском одреду за концентрацију својих батаљона да се предухитри напад четника. Партија је позвала у акцију чланове КПЈ, скојевце и друге активисте. У помоћ је дошао и Расински партизански одред са 90 бораца. Са терена српских комитета Пасјаче и Пусте Реке стигло је за ову борбу око 150 наоружаних активиста. Тако су партизанске концептисане снаге бројале око 500 бораца. Партизани су 26. јула 1943. године извршили концентрични напад фронтом Туларе — Реткоцер — Секирача. Борба је трајала цео дан. Четнички корпуси су одбацили партизанске снаге уз велике губитке. Погинуло је 20, рањено 10 и заробљен један четник. Партизански губици су били 17 погинулих, шест рањених и четири нестала борца.³⁶⁾

После ове борбе командант Јужног сектора Врховне команде потпуковник Радослав Бурић убрзо је офанзиву. Извршена је попуна оружја и муниције. Спроведена је мобилизација сељака. Погајан је пропагандни рад, држани су говори у селима Горње Јабланице, Косаонице и Топлице на којима су команданти корпуса и бригада оштро нападали народноослободилачку борбу и партизанске одреде, позивајући народ у борбу против партизана да би се „створио мир у селима“. Поред постојећих корпуса у помоћ су позвани Расински и Јужноморавски корпус. Пошто су се концептисали, четници из Горње Јабланице и Косаонице и Топлице започињу офанзиву против партизана на планини Радан и слободну територију око њега, с циљем кад разбију ове партизанске снаге онда ће и остale на другим теренима. У напад 5. августа, исте године,³⁷⁾ полазе следеће четничке снаге: Јабланички, Топлички, Први и Други косовски

корпус, седам летећих бригада, по један батаљон и одред, митралеска чета, пратећи одред Горског штаба 110. Са овим штабом је ишла и савезничка војна мисија од Оруглице преко Горње Јабланице до Радана где је организовала пријем транспорта за четнике на Соколовом вису и Баке. За напад нису дошли Расински и Јужноморавски корпус због заузетости на својим теренима. Укупно је било око 3.000 четника.³⁸⁾ Биле су то веома јаке четничке снаге.³⁹⁾ Оне су нападале из правца Косаонице у правцу Радана. У исто време бугарска и недићевска војска из Лебана, Лесковца и др. места упала је у Пусту Реку и нашла се иза леђа партизанима. Изашаши из положаја, на Равној планини, Соколовом вису, и у селу Баке, ноћу су четници добијали авионима помоћ са Близког истока. Ова помоћ била је вишеструка: не само материјална у оружју, муницији и одећи, већ у моралном погледу да четнике охрабри у борби. Истовремено, неки од ових авиона митралирали су партизанске положаје на Радану јер су свуда гореле ватре поред којих су се грејали борци.⁴⁰⁾ Пружање помоћи четницима, односно Југословенској војсци у отаџбини, указује на посредну сарадњу Велике Британије и Сједињених Америчких Држава са Немцима, на тулу Југославије, јер је данас неоспорно да је Дража Михајловић имао споразум са Немцима од 13. новембра 1941. године који је закључио у селу Дивци код Ваљева а то је било познато савезницима и избегличкој влади Краљевине Југославије.⁴¹⁾ О тој трансакцији сарадње потребна је посебна студија да се уради.

Четничкој групацији супротставио се Први јужноморавски партизански одред са активистима који су дошли у помоћ одреду, у укупној јачини од око 400 бораца. Битка за Радан и око њега трајала је од 5. до 21. августа 1943. године. Били су веома организовани и силовити четнички напади. Последња борба у овој четничкој офанзиви одиграла се на Соколовом вису 20. августа. Пораз четника био је потпун. Одбачени су четници у Косаоницу и Горњу Јабланицу. Мобилисани сељаци су се разбежали. Четнички губици, према цитираном извештају штаба Првог јужноморавског одреда, погинули 39, рањени око 90 и заробљена два четника, а партизански губици: погинулих осам, рањених 12 и заробљена четири борца.⁴²⁾

Пошто су се средили, четници са окупатором поново врше припреме да униште Народноослободилачку војску и партизанске снаге у овом делу Србије.

У поверљивој депеши од 7. новембра, исте године, Дража Михајловић наређује команданту Јужног сектора потпуковнику Радославу Бурићу:

„Да се изврши општа мобилизација у целој земљи за борбу против комуниста,

„предузимање широке акције на свим секторима, с тим да се користе и све акције окупатора после којих одмах упадати на територију где су партизани разбијени и довршити чишћење,

„нападати партизане са леђа кад воде борбу са окупатором,

„бити немилосрдан према симпатизерима партизана.“⁴³⁾

О овој депеши Бурић, који је обавештио западне савезнике, у својој изјави каже:

„Поменути радиограм од 7. новембра у оригиналу предао сам шефу моје мисије (нови) п.пуковнику Копу и тражио сам да се што пре интервенише и реши питање ДМ и њиховог става... Мисија је са захвалношћу примила тај радиограм и послала га је Каиру.“⁴⁴⁾

Справодеји ово наређење четници спремају нову и ширу офанзиву против партизанских снага. Извршене су припреме за напад. Поред Јабланичког, Првог и Другог косовског, Јужноморавског и Топличког корпуса позвани су и корпуси из околине Ниша и Сврљига: Чегарски, Нишки и Делиградски.⁴⁵⁾ Напад је једновремено требало да уследи из два супротна правца: од Оруглице и Барја с једне, и од Јужне Мораве, право у Пусту Реку с друге стране. Четнички штаб 110 наредио је Јужноморавском (Први летећи) корпусу^{45-a)} да се из рејона падине Кукавице и Оруглице припреми за овај напад. На осталим теренима, сваки корпус вршио је мобилизацију сељака.

Партизанско руководство на Радану обавештено је за непријатељску концентрацију за напад и донело је одлуку да предухитри четнички напад. Зато упућује Другу бригаду и Први јужноморавски партизански одред из Пусте Реке на десну обалу Јабланице и 10. децембра дошло је до борбе код села Барја. Четници су били у приправности и спремно дочекали партизане. Цео дан је трајала борба. Четници су одбацили партизанске снаге са свог терена. Били су обострани велики губици: четници су имали 30 мртвих и 20 заробљених, а партизани 8 мртвих и 14 рањених. Иако овај партизански напад војнички није успео, он је пореметио четничке планове о офанзиви Јужноморавског и других корпуса.

После те борбе, о којој нису били обавештени, четници са источног правца,

јачине једног корпуса из рејона Сврљи-
га под командом генералштабног мајора
Младена Младеновића, прелази 15. де-
дембра, исте године, Јужну Мораву,
пругу и пут Ниш — Лесковац, и са раз-
вијеним заставама упада у село Косан-
чић, у сред Пусте Реке, на слободну те-
риторију. Њихово надирање подржавала
су и два бугарска авиона који су не-
прекидно неколико сати, наизменично
или заједно кружили изнад партизан-
ских положаја код Обилића, Кацабаћа и
Стубле, митраљирали и бацали бомбе.
Због поремећености плана остали четни-
чки корпуси нису пошли са полазних
положаја на уговорено време. Поред
партизанског напада, на нејединствени
напад четничких корпуса утицало је и
то што је Врховна команда ДМ изузела
Топлички корпус од Горског штаба 110
и подредила га потпуковнику Драгутину
Кесеровићу, команданту Расинског
четничког корпуса. Ово је учињено зато
што се најпре одвојио Кесеровић, а за-
тим и потпуковник, доцније 1944. године
пуковник Милутин Радојевић.

Партизанске снаге — Друга бригада
и Први јужноморавски одред исте но-
ћи, 15. децембра, напале су овај четнички
корпус у селу Косанчићу, разбиле га
и нанеле велики губитак. Убијено је 106
и заробљена четири четника, а партизан-
ски губици били су седам мртвих и 13
рањених.⁴⁶⁾

У марта 1944. године била је нова
четничка офанзива према Пустој Реци,
али партизанске снаге успеле су да од-
бију напад и да потуку Расински четни-
чки корпус код села Ргаја. Јула, исте го-
дине, Врховна команда Југословенске
војске у отаџбини ангажовала је најве-
ће четничке снаге — групе јуришних
корпуса из западне Србије, Шумадије,
Велике Мораве и све корпусе из јужне
Србије и спровела такозвану седму офан-
зиву против снага НОВЈ у јужној Србији.
Главне борбе су се водиле у Топлици,
Јабланици и Пустој Реци. Али као и
раније, и ова офанзива је пропала. Од
новембра 1943. до краја 1944. године —
до ослобођења од окупатора целе Србије
све четничке офанзиве и јаче акције
против НОВЈ праћене су садејством немачких,
бугарских, недићевских, лоти-
ћевских и других снага. Виште четници
нису крили да сарађују са окупатором
у борби против Народноослободилачке
војске Југославије, о чему постоје неос-
порни многобројни докази. На суђењу
Драже Михајловић 1946. године приз-
нао је своју сарадњу са Немцима од 13.
новембра 1941. године.

Историјске одлуке Другог заседања
АВНОЈ-а, успеси партизанских бригада
и одреда на југу Србије и широм Југос-
лавије и међународна афирмација на-
родноослободилачког покрета Југосла-
вије, у селима и градовима на ослобође-
ној територији створили су услове за веће јачање ослободилачке борбе. По-
себно расположење било је на целој
слободној територији југа Србије. Све је
то подстицало становништво да збије
своје редове под руководством Комуни-
стичке партије и да појача борбу против
окупатора и домаћих издајника. Парти-
зански одреди и бригаде су током де-
цембра 1943. године и почетком следеће
године појачавали нападе на Немце, Бу-
гаре, четнике, недићевце и лотићевце.
Окружни комитети и срески комитети
КПЈ и СКОЈ настојали су да политички
објасне одлуке Другог заседања АВНОЈ-
а, да мобилишу што више бораца за по-
пуњавање одреда и команди места и
стварање нових бригада Народноослобо-
дилачке војске Југославије. На свим
курсевима и семинарима проучаване су
одлуке АВНОЈ-а и објашњаване на сас-
танцима, конференцијама, зборовима и
код сваког контакта партизана са наро-
дом. Издавани су прогласи којима су
објашњавани циљеви НОБ и народ по-
зиван на оружје.

Наравно, контратреволуционарне сна-
ге, великосрпска буржоазија, четници,
недићевци, лотићевци и друге реакцио-
нарне снаге у Србији, с оточењем су
примиле вести о одлукама Другог засе-
дања АВНОЈ-а. Сви су они на свој начин
коментарисали и омаловажавали одлу-
ке.

Недићева влада је издала 19. децем-
бра 1943. године посебно саопштење по-
водом одлука АВНОЈ-а, а 21. децембра
Милан Недић је говорио преко Радио-
Београда панично и нервозно истичући
да „све Србе треба окупити против Ти-
та.“⁴⁷⁾

Само неколико дана било је потреб-
но да прође како би вести о историјс-
ком скупу у Југославији доспеле у свет.
„Осмог децембра издала је агенција Рој-
тер саопштење о заседању АВНОЈ-а у
Јајцу и његовим одлукама, наводећи да
су догађаји у Југославији нашли на
широк одјек у енглеској штампи.“

Истог дана заменик министра спољ-
них послова Велике Британије Ло дефи-
нише у Доњем дому политику своје зе-
мље према Југославији: „Наша политика —
изјавио је Ло — састоји се у томе
да у Југославији подржимо све снаге
које пружају отпор Немцима. У датој
ситуацији ми подржавамо партизане, у-

казујући им већу помоћ него Михајловићу, из јединственог разлога што партизани пружају Немцима знатно већи отпор.”

Дан касније, државни секретар Сједињених Америчких Држава Кордел Хал изјавио је да ће САД пружати у Југославији помоћ како партизанима, тако и четницима, и додао да је Енглеска заузела сличан став и да су Сједињене Америчке Државе са њом сагласне.

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и зазвале су нарочито неспокојство у редовима четничког покрета Драже Михајловића. Јер, крајем 1943. године народноослободилачки покрет у Југославији постиже значајна признања у свету, не само код Совјетског Савеза, већ и код западних савезника. Стаљин, Рузвелт и Черчил, у Техерану, 1. децембра 1943. године проглашавају да „Партизани у Југославији буду у највећој могућој мери помогнути потребним средствима и опремом“. Затим је Енглеска преко Черчила званично отказала помоћ четницима. Због свега тога четници су предузели акције на ширем плану. Настојали су да за свој покрет придобију представнике разних политичких партија, а као противтежу Другом заседању АВНОЈ-а одржали су свој конгрес у селу Ба, код Ваљева, од 25. до 28. јануара 1944. године,⁴⁸⁾ коме је присуствовао, поред 274 делегата, и капетан Менсфилд, члан војне мисије САД при четничкој Врховој команди. То је био покушај да се одбрани стари поредак и оспори законитост одлука АВНОЈ-а. Изражена је „дубока забринутост“ што западни савезници помажу Народноослободилачку војску Југославије.

Пре конгреса четници су почели убрзано да стварају равногорске народне одборе у многим крајевима Србије. У вези с тим, Врховна команда депешом број 859 и 860 издала је наређење да се на четничкој територији, као противтежа партизанским народноослободилачким одборима, организују „равногорски народни одбори“ — сеоски, општински, срески, окружни и покрајински. За председника Покрајинског одбора за јужну Србију постављен је потпуковник Радослав Бурић, командант Јужног сектора Југословенске војске у отаџбини. Ови одбори формирани су на целој четничкој територији јужне Србије.⁴⁹⁾ Национални комитет Југославије (четнички — НИ) издао је упутства за рад равногорских одбора.⁵⁰⁾

У сарадњи четника и Немаца, без знања Енглеза, био је организован илегалан долазак у земљу краља Петра Ка-

рађорђевића и владе у децембру 1943. године.⁵¹⁾ Припрему бекства су открили енглески обавештајци и спречили је. Према неким непровереним вестима, краљ и влада требало су да се спусте на тло јужне Србије и да Радослав Бурић буде постављен за врховног команданта Југословенске војске у отаџбини, а Драга Михајловић због сарадње са Немцима да буде смењен. За сада о томе нисмо нашли потврду, сем што се у Вишој школи за унутрашње послове СФРЈ у неким документима тврди да је Британска војна мисија предлог замене Бурића за Дражу давала својој и југословенској влади у емиграцији.

Сем тога, за јужну Србију одржан је омладински конгрес (Равногорска омладина Србије) у селу Липовици, код Медвеђе, од 19. до 21. јануара 1944. године. На конгресу је, поред осталог, нетирана важност одлука II заседања АВНОЈ-а.⁵²⁾

Четнички покрет на југу Србије играо је важну улогу у припремању стварања Балканске уније, која је — према Дражи Михајловићу — требало да буде оформљена од Југославије, Бугарске, Турске, Грчке и Албаније.⁵³⁾ Задатак уније био би стварање антибољшевичког блока у циљу спречавања ширења комунизма из СССР-а. У циљу стварања уније п.пуковник Радослав Бурић — по наређењу Драже Михајловића — успоставио је везу са Дамњаном Велчевим у Бугарској, са Зервасом у Грчкој и покушао да успостави са Мухаремом Барјактаријем у Албанији.⁵⁴⁾ То су колабористичке снаге у тим земљама, сличне четничком покрету. О томе сведочи изјава Радослава Бурића на суђењу Дражи Михајловићу који, поред осталог, каже: „Добио сам и директиву да Дамњан Велчев организује у Бугарској националне чете, да привуче земљораднике и да спровођењем тога програма спречи ширење партизанског покрета у Бугарској“.⁵⁵⁾

Напомињемо, колико нам је познато то је био јединствени случај у Србији, да је добар број Албанаца из Горње Јабланице пришао четничком покрету и налазио се у редовима четника од 1941. до 1944. године. Постоје копије депеша и писма која шаље командант Радослав Бурић Врховној команди и лично Дражи Михајловићу да је од Албанаца формирана четничка бригада „Зејнел Хопа“.⁵⁶⁾

Такође, важно је за историографију изнети и податак да је четничка Врховна команда посебну важност придавала југу Србије, о чему сведочи велики број савезничких војних мисија и бројних

корпуса које је обилато наоружала опремом од савезника са Близког истока, у циљу да се спречи повезивање српских, македонских и бугарских партизанских одреда и јединица НОВЈ. О томе пуковник ЈНА Радослав Бурић, на суђењу Дражи Михајловићу, поред осталог, каже: „Главни задатак у дешама да спречим прород партизана у Македонију“.⁵⁷⁾

И желим, на крају, да истакнем да су делови Првог бугарског окупационог корпуса спровели две мање офанзиве на четнике Драже Михајловића у Горњој Јабланици и Косаоници, маја и октобра 1943. године, да би запленили бачену опрему четницима од стране савезника, и да би сузбили њихову делатност, јер се из бугарских извештаја види да нису имали довољно поверења у четнике. Четничке јединице су бежале испред бугарске војске, нису примиле нигде борбу, а Бугари су пущали на четнике где год су их видели. Убијена су четири члана Британске војне мисије, више четника, стрељани неки сељаци и спаљене неке куће четницима.⁵⁸⁾

Четници, односно Југословенска војска у отаџбини, грчевито су се борили против Народноослободилачке војске Југославије на тлу јужне Србије све до октобра 1944. године, када је Србија ослобођена.

Закључак

Четнички покрет на југу Србије 1941. године организовао је Коста Миловановић Пећанац, а од 1942. године команду је преузео Драже Михајловић. На основу овог рада несумњиво је установљено:

1. Четници Косте Пећанца и четници Драже Михајловића, такозвана Југословенска војска у отаџбини, били су представници великосрпске буржоазије, избегличке владе Краљевине Југославије и краља Петра II Карађорђевића.

2. Четници су били војска. Имали су војне старешине и формације — одреде, батаљоне, бригаде и корпусе. Носили су ознаку — кокарду на капи. Већина је била униформисана енглеским униформама од почетка 1943. године; изванредно наоружани лаким пешадијским наоружањем, које су добили од западних савезника и Немаца.

3. Имали су своју власт — равногорске народне одборе, од 1943. године.

4. Четници, непрекидно од августа 1941. године отворено су били домаћи издајници и сарадници окупатора, — Немаца и Бугара где је сваки четник замењивао немачког војника у борби против НОВЈ и партизанских одреда чији су борци гинули на југословенском ратишту исто као и совјетски, британски и амерички на осталим фронтовима другог светског рата.

5. Четници су били контрареволуционари, водили су братоубилачки рат, а да би рестаурирали буржоаски поредак борили су се против устанка, партизанских одреда и Народноослободилачке војске Југославије, представника Комунистичке партије Југославије и револуције.

Овај прилог није исцрпо проблем који третирамо. Ово је само скроман покушај да се историографији пруже основни подаци за комплексну одбрану региона јужне Србије, Македоније, Косова и Метохије у условима фашистичке окупације.

Неопходно је да се четнички покрет што пре систематски проучи и научно обради. Потребно је да се води рачуна о разликама између четника Косте Пећанца и четника Драже Михајловића, односно Југословенске војске у отаџбини како би се могао правилно изучавати и оцењивати НОР и револуција на југу Србије. Без детаљне обраде делатности четничких јединица не може се пружити потпуна слика о устанку и снази револуције овог дела Југославије у другом светском рату.

НАПОМЕНЕ:

¹⁾ Четници је термин настао од речи чета и одомаћен као назив за герилце у току ратова Србије (Мала политичка енциклопедија, Београд, 1966, стр. 138).

²⁾ Јован Петровић: „Четовање и четничко ратовање“, Београд, 1874.

³⁾ Војна енциклопедија, II издање, Београд, 1971, стр. 259.

⁴⁾ Србија је објавила рат Турској 18. октобра 1912.

⁵⁾ Историјски институт ЈНА: „Први балкански рат 1912—1913“, Београд, 1959, стр. 457 и 465.

⁶⁾ Формирани су одреди: Златиборски, Јадарски, Горњачки и Руднички.

⁷⁾ О овом устанку види књигу др Миливоја Перовића, „Топлички устанак 1917“, Слово љубве, 1971, стр. 1—392.

^{7-a)} „Недељне новине“, Лесковац, бр. 39, 30. IX 1934.

^{7-b)} Милорад Јанковић: „Пета колона“, „Политика“, 11—14. XII 1972.

⁸⁾ Препис оригинала Наредбе налази се у архиви СУП Лесковац.

⁹⁾ ВИИ — Нда — 33 — 13 — 3.

¹⁰⁾ Никола Илић: „Четници Косте Пећанца од Пчиње до Топлице 1941—1942“, рукопис.

¹¹⁾ Оригинални извештај налази се у архиви СУП Лесковац.

¹²⁾ Зборник података и докумената НОР Југославије (даље Зборник), том I, — 1, 630 и АВИИ — Нда 33 — 11 — 34.

¹³⁾ О томе је 1972. објављен фељтон у наставцима у „Експрес политики“; и Билтен ГШ НОПОЈ, бр. 4. 3. IX 1941, Зборник НОР II — 1, 38.

¹⁴⁾ Оригинално писмо налази се у архиви СУП Лесковац.

¹⁵⁾ Исто.

¹⁶⁾ Зборник, I, књ. 21, док. 9.

¹⁷⁾ Цитиран извор под 10.

¹⁸⁾ Исто.

¹⁹⁾ Никола Илић: „Свештенство јужне Србије у револуцији“, Лесковац, 1972, стр. 174.

²⁰⁾ Указом Пов. број 415 од 19. I 1942. краљ је прогласио четнике у „Југословенску војску у отаџбини“ (Михајло Марић: „Краљ и влада у емиграцији“, Загреб, 1966, стр. 159, 181 и 192).

²¹⁾ Краљевим указом број 83 од 7. XII 1941. Д. Михаиловић је унапређен у чин бригадног генерала, а 19. I 1942. у чин дивизијског генерала (Исто).

²²⁾ Изјава Радослава Бурића од 1. VI 1944, упућена ВШ НОВ и ПОЈ, препис оригинала налази се код аутора.

²³⁾ Препис целе депеше налази се код аутора.

²⁴⁾ Исто.

²⁵⁾ Исто.

²⁶⁾ О раду војних мисија види Никола Илић: „Рад британских и америчких војних мисија при четничким штабовима у сливу Јужне Мораве“, Лесковачки зборник, 1965, стр. 134—156.

²⁷⁾ Препис извештаја налази се код аутора.

²⁸⁾ Шеф Британске војне мисије при Вр. ком. Југ. војске у отаџбини о томе упутио је 17. XII 1943, писмо Дражи Михајловићу; препис оригинала код аутора.

²⁹⁾ Миливоје Перовић: „Јужна Србија“, Београд, 1961, стр. 329.

³⁰⁾ Извештај делегата ВК пуковника Милутина Радојевића од 7. IV 1944, упућен Врх. команди, препис се налази код аутора.

³¹⁾ Ратни дневник 1. јабланичке бригаде, препис се налази код аутора.

³²⁾ „Шумски гласник“ почeo је излазити 25. 7. 1943. (скоро све бројеве поседује аутор), а у „Гласу Нишаве“, види извештај мајора Младена Младеновића од 3. IV 1944, налази се препис оригинала код аутора.

³³⁾ Све борбе описане у књизи „Јужна Србија“, стр. 269, 270, 271, 276, 277, 328 и 329.

³⁴⁾ Драгољуб Дејановић: „Два одреда“, Ниш, 1965, стр. 187, 192, 193, 197, 198, 200—202.

³⁵⁾ „Јужна Србија“, стр. 303, 309, 311, 312 и 317.

³⁶⁾ У цитираном делу „Јужна Србија“, стр. 242—244 дати су нетачни подаци: нису приказани Топлички и Први косовски корпус; затим, Расински НОП одред дошао је са 90, а не 100 бораца. Било је укупно 500 а не 800 партизана. Борба је била 26, а не 27. јула и погинуло је 17, а не 25 партизана (Види извештај штаба I јужноморавског НОП одреда од 27. 8. 1943, који је упућен ГШ НОВ и ПО за Србију (Зборник I, књ. 5, док. 83)).

³⁷⁾ У истом делу на стр. 245 унет је почетак напада 3. 8. 1943, а био је 5. август (Зборник I, 5, док. 83).

³⁸⁾ У „Јужној Србији“, стр. 245, наведен је укупан број четника 2.000, а било их је 3.000. О томе, поред четничких извештаја треба веровати строго повериљивом писму шефа Британске војне мисије при ВК Југ. војске у отаџбини од 24. 8. 1943, које је упућено лично генералу Дражи Михајловићу. У тачки 6. се каже: „Мајор Бурић се сада бори са партизанима на својој територији са 3.000 бораца наоружаних од стране савезничке Врховне команде на Средњем истоку, за време прошла четири месеца (препис писма налази се код аутора).“

³⁹⁾ Распоред четничких снага у нападу приказан је у књизи „Аренички у револуцији“ (рукопис), од истог аутора.

⁴⁰⁾ Извор је дат под 26.

⁴¹⁾ Јован Марјановић: „Устанак и НОП у Србији 1941“, Београд, 1963, стр. 353.

⁴²⁾ У „Јужној Србији“ на страни 247, борба на Соколовом вису приказана је 16. августа, а била је 20. Такође, четнички губици утврђени 39, а не 25 погинулих (Зборник I, књ. 5, док. 83).

⁴³⁾ Изјава потпуковника Радослава Бурића од 1. VI 1944.

⁴⁴⁾ Исто.

⁴⁵⁾ Из писма мајора Младена Младеновића од 3. IV 1944, које је упућено министру ДМ види се да су ови корпуси децембра 1943. припадали под команду п. пуковника Радослава Бурића.

^{45-а)} На југу Србије само је Јужноморавски корпус био летећи, иначе, сваки корпус имао је своје летеће бригаде.

⁴⁶⁾ Н. д. „Јужна Србија“, стр. 334—336; и наведени извештај мајора Младена Младеновића под 45.

⁴⁷⁾ Др Милан Борковић: „Друго заседање АВНОЈ-а и рад КПЈ у Србији 1943“, „4. јул“, бројеви од 592—595 (октобар—новембар 1973).

⁴⁸⁾ „Издајник и ратни злочинац Драже Михајловић пред судом“. Београд, 1946, стр. 318—319.

⁴⁹⁾ Препис депеше налази се код аутора.

⁵⁰⁾ Препис овереног упутства од 12. I 1944, налази се код аутора.

⁵¹⁾ Михајло Марић: „Краљ и влада у емиграцији“, Загреб, 1966, страна 34.

⁵²⁾ О овом конгресу следи посебна студија од аутора.

⁵³⁾ Види ц. д. „Издајник и ратни злочинац...“ стр. 151—156, 418.

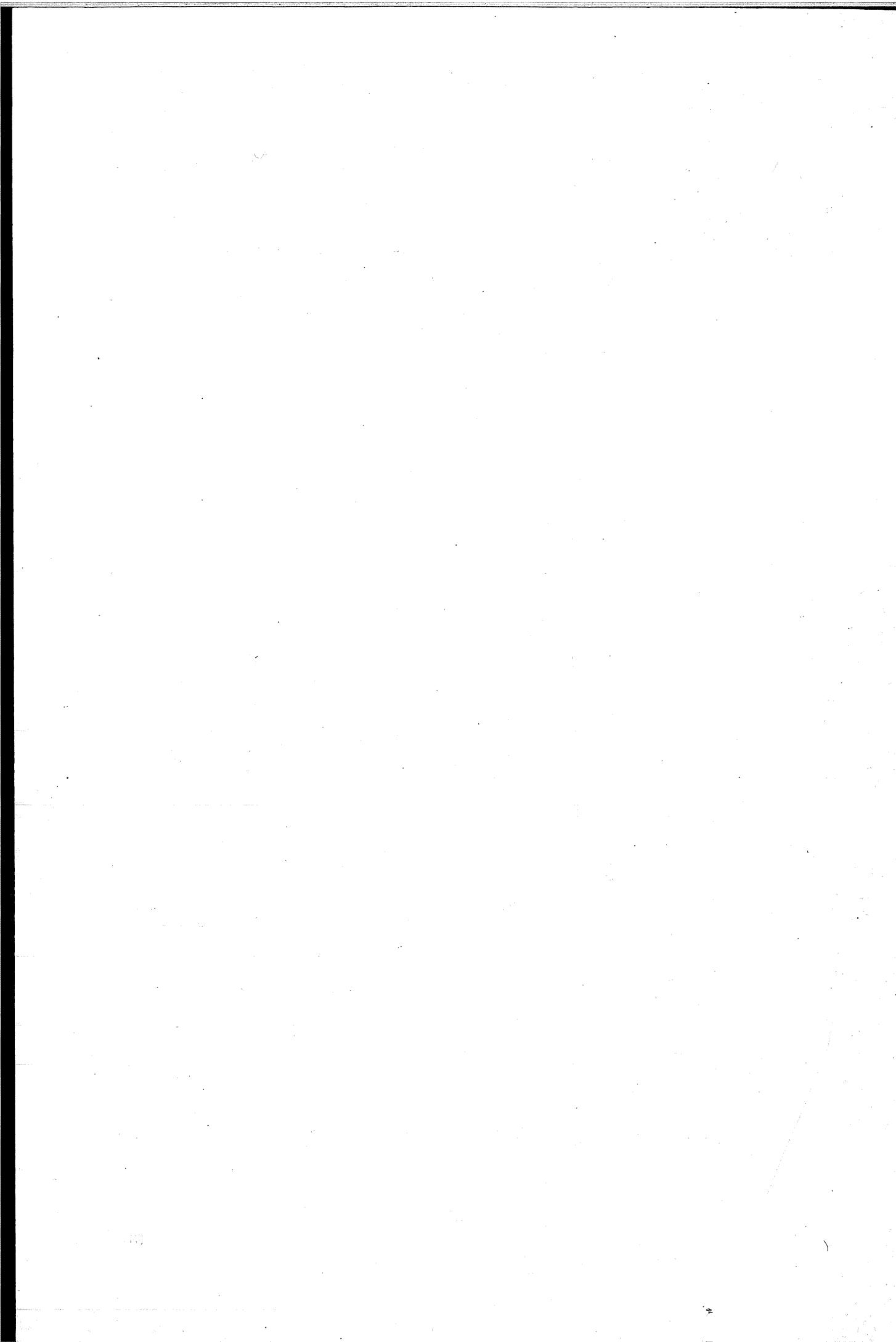
⁵⁴⁾ Исто, стр. 417—421.

⁵⁵⁾ Исто, стр. 418.

⁵⁶⁾ Преписи депеша и писама налазе се код аутора.

⁵⁷⁾ Ц. дело под 53, стр. 421.

⁵⁸⁾ О овој офанзиви препис документације и забелешке налазе се код аутора.

ЧЛАНИЦИ И ГРАЂА

Др Владимир Стојанчевић

Историографски и методолошки проблеми у проучавању историје балканских народа у Турској половином XIX века

Политичка карта Балканског полуострва средином XIX века пружала је слику неколико типова државних организација и национално-политичких аутономија. Поред Османске државе, стваре империје засноване на правним принципима Шеријата, постојале су још и ове политичке формације: Краљевина Грчка, као независна држава на Балкану; полуунезависне трибутарне кнежевине: Молдавија, Влашка и Србија, под супернитетом Порте и политичким заштитништвом Русије, аутономна Република Седам Јонских острва, под међународним протекторатом и са британском политичком администрацијом; затим слободна Црна Гора, у неутврђеном правном односу према Турској и са својеврсним међународним положајем на Балкану и у Европи.¹⁾ У самој Турској, пак, постојало је више региона са изразитим и честим сепаратистичким покретима и са специјалном структуром власти издељеној између Портиних високих управних представника и јаких локалних феудалних породица као што су биле, на пример, неке области северне и јужне Албаније и Епира.²⁾

На Балканском полуострву Османско царство представљало је, својом територијалном пространошћу, бројем становништва, економским изворима, војном моћи и искуством своје државне организације, велику политичку силу у овом делу Европе. Паралелно са њим, од краја XVIII века, на његовим периферним деловима ницале су нове, националне, политичко-територијалне творевине које су се јављале као резултат нових друштвено-историјских процеса у Европи, разрешавања унутрашњих противуречности у Османском царству и

нових тенденција у друштвено-економском развитку поједињих крајева и народа Балканског полуострва под турском влашћу. Ове нове територијализоване аутономије, настале као негација турског државног и друштвеног система и управљања народима на Балканском полуострву, и даље су деловале, као антитеза постојећем стању и постојећих односа у Турској, у смислу довршавања дезинтеграције Османског царства, анахроне државне организације у Европи и са карактеристикама, врло грубог и крајње примитивног, окупаторско-експлоататорског начина владавине над народима у овом делу Европе.³⁾

Краљевина Грчка, настала из националне револуције грчког народа и ратова великих сила са Турском, била је призната за независну државу међународним уговорима, и после 1830. године развијала се у смислу увођења европских политичких и правних институција и са тенденцијом развитка капиталистичких друштвено-економских односа.

Кнежевина Србија, чији је постанак добро пручен у историографији, после 1830. године улазила је у опште токове савременог друштвено-економског и културног развитка или са јаким тежњама за аутократизацијом власти у Милошевој владавине (1830—1839), и олигархијским бирократизмом Уставобранителског периода (1839—1842—1958).⁴⁾

Тзв. Дунавске кнежевине Влашка и Молдавија (које ће се ујединити тек 1859. године)⁵⁾ нису никле из неке оружане национално-ослободилачке револуције премда је борбе за слободу водећих политичких снага румунског друштва било, већ су пре биле тековина ме-

ћудржавних односа, пре свега, Турске и Русије, и по јавно-правном статусу ли-чиле су на Србију (султанов суверенитет и руски протекторат), али су у друштвено-економској организацији земље задржале старе феудално-спахијске од-носе, а у унутрашње-политичкој струк-тури деобу власти између „дивана“ (Са-вета крупних феудалаца) и кнеза који је махом био представник Фанаријота у Цариграду.

Аутономна Република Седам Јонских ос-трва (некадашњи поседи Венеције у овом региону Балканског прибрежја) никла је као резултат компромиса великих европских сила да се одржи баланс њи-хових стратешких и политичких интереса у овом делу Средоземља и да служи као опсервациони база за праћење поли-тичких збивања у турским областима Албаније и Епира, у првом реду, затим Тесалије и југозападног дела Македоније, као и у самој Турској.

Црна Гора, са својом независном уп-равом, али одвојена од мора поседима Турске и Аустрије, у сталним сукобима са Турском, имала је зантино место у дипломатско-политичким комбинацијама европских сила и њиховој политици де-обе интересних сфера у југозападном делу Турске, нарочито у време покрета-ња кризних ситуација и политичког от-варања проблема Источног питања.⁶

Политички мозаик Балканског по-луострва био је допуњен и великим ет-ничком и конфесионалном разноликош-ћу, а распадање феудално-тимарске ст-руктуре Османског царства — као и у-кидање те структуре у ослобођеним и неким полунезависним државама (Србија, Јонска острва) — услед продора ка-питалистичких робно-новчаних односа створило је једну специјалну ситуацију у којој је реформна политика Портина доживела велики фијаско нарушивши стари систем правне, економске, војне и административне организације а не постигавши велики успех у изградњи новог система општих реформи познатих под именом Низами-џедид и Танзи-мати хаирије. Нови процеси радикални-јеј мењања старог стања ствари осећали су се свуда на Балканском полуострву, у Турској и око ње, а период између 1839. и 1856. затим и између 1856. и 1875. године означавао је нову фазу развојног тока историјског кретања балканских народа, који је, у XIX веку, био започет Српском револуцијом 1804—1813—1815, и Грчком револуцијом 1821—1827—1829. године. Нова историјска кретања на Бал-кану показивала су двоструку тенденци-

ју: рушење Турске и ослобођење бал-канских народа, и мењање постојећих друштвених односа у земљи које су по-стигле ослобођење од турске власти.

Ови процеси дезинтеграције Османског царства, заправо активност нацио-нално-ослободилачке политичке ори-јентације независне Грчке, слободне Цр-не Горе и националних аутономних по-дунавских кнежевина уклапао се, син-хроно, са процесима нових друштвено-економских кретања и национално-по-литичког буђења хришћанских народа у Турској, и означавао је један велики, премда слабо организовани — делом спонтани делом споља подстицани еманци-пијациони антитурски покрет који ће чинити основну стварност историје народа Балканског полуострва око средине XIX века.⁸ Тај еманципациони покрет, заједно са великим економским превирањима и, такође, великим друштвено-по-литичком поларизацијом у кругу до-тада — мање или више — верски, идео-лошки и политички хомогене (у односу на бројнију хришћанску популацију на Балкану) турско-муслиманске популације — из основа ће потресати темеље оп-станка Османске империје, доводити је до готово перманентних сукоба са њен-им поданицима — и хришћанима и му-слиманима — и из одређених историјско-по-литичких разлога и до неколико ратова са Русијом,⁹ што ће, даље, дово-дити и до разноструктуре дипломатско-по-литичке интервенције великих сила Ев-ропе, и тако историји Турске на Балка-ну давати обележје прворазредних ме-ђународних збивања.¹⁰

Овај проблем међуодноса појединач-ног, посебног и општег, у историјској науци најшире подразумеван као (укуп-на) проблематика тзв. Источног питања — све до краја владавине Турске цар-вине над народима Балканског полуос-трва до 1912. односно 1923. (Лозански у-говор о миру) нашироко и увек је интересовао свет политичара, дипломата и државника, шире кругове јавног мнења у Европи и на Балкану,¹¹ посебно научнике разних струка, историчаре у првом реду. У европској историографији о Источном питању заиста је било написано много, било да се радило о ње-говом целокупном историјату било о по-јединим питањима из његове укупне проблематике.

Међутим, код нас, најбољи и до да-нас једини, преглед Источног питања дао је знаменити Васиљ Поповић¹² осим што је, поред неколико мањих прилога дао и две драгоцене студије о политич-

ко-дипломатској кативности Метернихове Аустрије и Француске Наполеона III у решавању проблема Источног питања у његовој балканској територијалној сфери. Осим тога, са културно-историјског становишта код нас је писао Јован Бошковић своју књигу „La mission du peuple serbe dans la Question d'orient“ (1886), са становишта политичко-историјског Јован Ристић своје „Спољашње одношаје Србије новијег времена“, а са становишта социолошко-политичког Светозар Марковић своју „Србију на Истоку“, Владимир Јовановић своје „Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient“ (1870), односно „Србски народ и Источно питање“ (1863. на енглеском, 1868. на српском), затим Васо Пелагић своју, на специфиран начин сачињену, „Историју босанско-херцеговачке буне“ (1879), а од историчара Стојан Новаковић у „Балканским питањима“ (1906) (Код Хрвата о Источном питању, у разним аспектима историје, политике и социологије, писали су: Фрањо Рачки (1862), Е. Кватерник (1868), Анте Старчевић). Сви они писали су своје расправе с обзиром на положај српског народа, односно Срба и Хрвата, и за његове перспективе за ослобођењем.

Све док раја турске власти на Балканском полуострву 1912/13. г. националне историје балканских народа и држава, у првом реду Србије, Црне Горе, Грчке, Румуније¹³ (до 1878), касније и Бугарске,¹⁴ биле су, на овај или онај начин, повезане са историјом Османског царства односно са деловима својих народности које су живеле под турском управом. Осим тога и други балкански народи — Арбанаси,¹⁵ Македонски Словени,¹⁶ Цинцари,¹⁷ па и сами Турци, представљали су значајан фактор историје Османског царства на Балкану, па је, преко тога, историјска прошлост балканских народа и држава била испреплетена и међусобно повезана.¹⁸ Отуда динамичност у историјском развитку Балканског полуострва у XIX веку, чији је период између 1829. и 1856. био познат као завршни у тзв. реформним настојањима Порте да стабилизује Османско царство и онемогући настављање дезинтеграционог процеса по примеру Грчке, Србије, Црне Горе, Влашке, Молдавије. Овај период је истовремено значио и даљи развитак националне политичке акције већ створених балканских држава, почетак ослободилачке борбе свих народа у Турској, затим период великог друштвеног раслојавања, социјалних превирања, даљег продора европског ка-

питализма, и сложеније — вишеструко и дубље — ангажовање великих сила Европе за утицај на Порти и уопште прилике у Турској. Са своје стране, то је све чинило сложенијим, контрадикторнијим и тежим општи процес ослобођења балканских народа од турске власти. То ослобођење, схваћено у најширем смислу као антитурски еманципациони покрет, покретан највише узроцима и снагом свог унутрашњег развитка, представљаје главни проблем на Балканском полуострву и био истовремено уско повезан са националном историјом свих балканских народа.¹⁹

Општа карактеристика историјске прошлости балканских народа у првој половини XIX века огледала се у њиховом заједништву, заједништву њиховог општег друштвено-економског и политичко-правног положаја у систему турске власти, упркос постојању све њихове посебности у ономе што је изражавало њихов регионални, етнички или (касније) национални карактер. То је, истовремено, период њихових заједничких стремљења за социјалним и политичким ослобођењем који их је упућивао на сарадњу и узајамност ради лакшег постизања главног циља: ослобођења од турске власти, подједнако тешке за све крајеве Балканског полуострва.²⁰ Претходни примери из историје Српског устанка 1804. и Грчке револуције 1821. године, где су, у оба антитурска покрета, сразмерно, учествовали и припадници других балканских народа, потврђивали су оновремено веровање да се турска управа могла сломити једино узајамношћу и сарадњом колико се то веровало код хришћанског дела Портиних поданика. Догађаји у вези са Кримским ратом, и његовим реперкусијама на Балкану, значије почетак краја таквог веровања, када почиње да долази до другојачијих схватања и, добрым делом, и до другојачијих путева историјског развитка поједињих балканских народа и крајева.

Који су методолошки и историографски проблеми историје балканских народа под турском влашћу око средине XIX века?

Упркос томе да је и у европској и у нашој историографији релативно достаписано о прошлости балканских народа око средине XIX века, са нешто изузетака, мало је радова — већих или мањих — који су критички и аналитички приказивали стварни положај народних маса под турском влашћу и претресали основне проблеме народног живота под Турцима. Нарочито недостају радови

који су приказивали положај балканских народа у систему власти и експлоатације од институција Османског царства.²¹

Тако, махом су обраћивани проблеми: из дипломатске историје Источног питања и политичких односа Турске са европским државама, затим историјати турских ратова са суседима. Понешто је истраживано и из привредне историје Османске државе. Такође, релативно мало је расправљано и о активности разних национално-политичких организација балканских народа на територији Турске. Општа карактеристика радова ове врсте била је да се ишло на изношење основних чињеница и пресека збивања и догађаја у Турској. Са изузетком неколико добрих историја Источног питања, а овом периоду (Розен, Енгелхард, Ајхман, Арио, Фон Сакс, Георги Генов, Јусуф Фехми, Дебидур, Васиљ Поповић) нема већих целина или целовитих захвата који би приказивали положај балканских народа у периоду Танзиматског законодавства (1839 — 1856) уколико ту не убројимо опште прегледе иначе знаменитих дела Ами Буе-а и Убичини-ја,²² а од наших писаца, малу или студиозну расправу Васиља Поповића: „Један поглед на финансијске и валутне неприлике Турске у време Хатишерифа од Гилхане“.²³

Историја Турске око средине XIX века представљала је — после Једренског мира 1829, Гилханског хатишерифа 1839. и двадесетак трговачких уговора са европским државама²⁴ — период краја њене међународне изолације и њеног великог отварања према Европи, с једне стране, затим замашног продора европског капитализма и покушаја пресећавања европских правних институција као и директног мешања европских сила у унутрашње прилике Турске, најзад период низа готово сукцесивних народних покрета, завера, буна и устанака. Тада се, у европској науци и публицистици, обилато писало о општим приликама у Турској, али мало о положају балканских народа под турском влашћу. Приказивала се шира тематика, а не специфична проблематика тога положаја. Приказивани су догођоји, али нису објашњавани процеси све теже правне и друштвено-економске ситуације у којој су се налазили Портини подацици. Уколико су изношene чињенице о томе, оне су тумачене логичком методом, а појаве, збивања и догађаји (са малим изузетцима, на пример код Ранкеа) нису приказивани у генетичком, или дијалектичком сагледавању узрочности, настан-

ка и последичности проблема и процеса. Више је говорено о политичкој организацији Турске и о правном и административном положају раје но што су истицани проблеми њене друштвено-економске базе.²⁵ Занемаривани су проблеми истраживања раста производних снага и проблеми производних процеса у пре ломном периоду широког замењивања облика натураног привређивања са робном производњом и новчаном привредом чије су се реперкусије оштро одразиле пре свега на село и сељачко становништво²⁶ При томе, не улазећи у приказивање непосредних последица продора робно-новчане привреде на дотадашњи економски, друштвени и правни положај хришћана у Турској, Османско царство је приказивано као правна, државна и друштвена организација дубоке де градације управо због његових верских, исламских основа наспрот хришћанској Европи и њеним облицима друштвене организованости, производње, културе. Питање да ли је нагли и масовни продор европске трговине и капитала и извоз сировина из Турске а увоз фабриката из Европе, — где су се из основа мењали производни односи — дакле европског капитализма у Турској око средине XIX века — капитализма који је иначе био нужност друштвено-економског развитка новије историје и у Европи и на Балкану — по своме моментаном дејству, материјалним и производним ефектима, као и по непосредним последицама — објективно допринео побошашају или погоршају укупног положаја балканских народа под турском влашћу у овом периоду. Један низ негативних манифестација у јавном друштвеном животу Турске у првој половини и око средине XIX века, који се огледао у политичкој и економској константној кризији, у великој друштвеној узнемирености целокупног становништва у Турској, и посебно социјално-политичких превирања и покретима њених хришћанских поданика²⁷ пре је имао за непосредне узроке општи положај Османског царства у међународним односима, његову општу унутрашњу узрочност његову комплексну противуречност дотадашњег развитка, него што су то били — сразмерно — чиниоци национално-политичке пропагадне Србије, Црне Горе, Влашке и ратови Русије са Турском 1828/29. и 1853/56. год. Тежак положај контролисање експлоатације сељака становништва и несрети — стално про воцирани — аграрно-правни односи на селу чинили су основу ове унутрашње

кризне ситуације Османског царства и истовремено су представљали и основни проблем решавања историјског положаја балканских народа, па и српског народа у Турској.²⁸

„На селу, аграрно-правни положај сељака се није могао никако стабилизовати и решити у смислу не само сељачких захтева него и Портиног законодавства — за побољшањем општег положаја хришћана у Турској, а посебно сеоског становништва. Узроци томе су били: новчана привреда која обухвата и село и врши притисак на натуналну, сеоску производњу коју подчињује законитостима градског, робнованчаног тржишта; читлучење села односно обеземљавање сељака са свим пропратним појавама које карактеришу овај процес; Портине финансијска политика која није била у складу са привредном моћи села односно која није изабрала најцелисходније инструменте (методе) да објективно процени пореску моћ сељака како у односу на реalan интерес државе тако и у односу на економски (материјални) просперитет сељака.

Да би се боље схватила и проучила прошлост балканских народа под турском влашћу између Једренског мира и Париског конгреса (1829—1856), потребно је методолошки другачије, комплетније и комплексније, приступити изучавању општег положаја Турске у то време. Потребно је, пре свега, имати критички прилаз тумачењу историје Османског царства²⁹ и дати реалистички приказ положаја раје у зависности од објективних и субјективних фактора историјског развоја на Балканском полуострву, без априористичких национално-политичких и псевдопатриотских прејудицирања. Такође, друштвено-историјску регресивност владавине Османске државе, без идеалистичких претеривања свести на праву меру. Треба посебно проучавати неколико аспеката из државне, економске и правне организације Турске који су, као фактори економске и ванекономске принуде, одређивали положај балканских народа после 1829. године. Ти су аспекти: финансијски, привредни, правни, политички и административни (управни).

Тако је потребно проучити последице пада финансијске моћи, финансијских извора и Османског царства на погоршање друштвено-економског положаја народних маса у Турској,³⁰ и то у питањима:

— новчана контрибуција, као ратна одштета, Русији од 11.500.000 холандских

дуката (137 милиона франака), како се одразила на привреду Турске,

— ерарни губитак услед аутономизације Србије, Влашке, Молдавије и независности Грчке (као смањене новчане масе у финансијама царства), приватно тезаурисање новца, умртвљивање капитала, од прихода великих поседника, лифраната и трговаца са инострanstvom,

— феномен закупништва — „илизам“, од чега појединци имају више користи од државе која, објективно, губи,

— девалвација вредности турског новца, услед чега скупљају намирнице и животни трошкови,

— издаци на изградњу државних установа, нарочито војних, где се стално ангажују нова финансијска средства,

— детезаурисање фондова ерара услед обавезе Портине да исплаћује доживотно спахије, као одштету за укидање спахијског реда 1839. године.

Из комплекса аграрно-правних односа потребно је подробније сазнати праву природу ових елемената који погоршавају положај сељаштва:

— читлучење и чутлучка експлоатација, која јако утиче на осиромашење широких слојева на селу,

— закупништво државних пореза и квота феудалне ренте, која јако исцеђује економске основе живота народа,

— разарање производних снага услед честих буна, устанака и немира,

— емигрирања сељака, иза којих остају необрадиве површине и смањење производње,

— узурпације власништва на земљу, на жетву, на слободно коришћење приноса, услед башибозучке анархије,

— утицај продора капитализма, као захтев за квантитативно ванзаконско увећање производње.

Из домена пореских обавеза:

— негативно дејство увећања квоте десетка и његово проширење на нове врсте пољске производње,

— претварање све три категорије ренте (натуналне, радне и новчане) у новчани износ, паушал,

— пад цена вредности сељачких, аграрних, производа, услед дејства монопола откупљивања.

Политички аспект погоршавања положаја раје, настало услед пада ауторитета централне власти и слабе контроле рада обласних и локалних управних власти, имао је и ове нове, заправо знатно јачајуће елементе опште нестабилности:

— анархичност прилика услед узурпације власти,

— деловање башбозука, као декларираних слојева турско-мусиманског друштва,

— мали међуфеудални ратови и опустошавање производних снага у планинским регионима и пределима са племенским (фисовским) уређењем,

— последице политичке пропаганде из Грчке, Србије, Црне Горе у друштвеној свести и друштвеној организованости поробљених балканских народа.

Административно-управни аспект исхицао је проблеме друштвеног и правног положаја балканских народа:

— рђави управни кадрови и слабо плаћена управа узурпирала је право ванзаконске накнаде службених трошкова,

— отпор у судству према реформама, где задуго сведочење хришћана не вреди, а мусимана има доказну-законску снагу,

— фанатизам нижих органа управе, условљен последицама реформи и анексија (Грчка, Србија, Влашка) односно експропријацијом у корист хришћана (Срби, Грци, Власи).

Сви ови аспекти и елементи објективног историјског развоја Османске царевине, који су одређивали реалан положај раје у систему турског законодавства као и животну праксу народа Балканског полуострва, у првом реду хришћанског становништва под турском влашћу, траже посебна изучавања за потребе наше историографије. Али то је била једна страна из проблематике односа Османске државе и њених поданика.³¹⁾

С друге стране, развојна политика Турске у реформном периоду донела је неке резултате за балканске народе, пре свега за њене хришћанске поданике, појава која је била занемаривана у нашој ранијој историографији: Порта је тежила, под утицајима из Европе, да уклони узроке слабљења турске државне организације и да уклони узроке незадовољства својих поданика, па је покушавала да, применом реформних мера, изменити ствари на боље дајући извесне правне гаранције поданицима и чинећи им неке уступке на плану слободније друштвене активности. Правни и друштвени аспекте Портине нове оријентације огледао се у:

— повећавању броја школа и подизању нових хришћанских богомоља, затим у правној заштити рада црквено (-народних) општина које су задуго чувале аутономност јавног друштвеног живота хришћанске раје у Турској,

— појава хришћанских закупаца-илазамација који су весници нових процеса улажења хришћана у јавни живот у Турској,

— повећавање броја хришћанских трговаца, од којих су многи оргаџи са трговцима мусиманима,

— појава хришћана спахија, закупаца некретнина на селу,

— трговци хришћани као страни поданици, и као носиоци европских политичких идеја и европске материјалне културе у Турској,

— хришћанске коџабаше, у неким крајевима, као фактор делимичне и условне заштите хришћанских села од могућности ванзаконске експлоатације и узнемирања раје,³²⁾

— хришћани у меџлисима, каоrudименти новог правног положаја хришћанских поданика у решавању комуналних проблема,

— па же више немају пуномоћја за тајне и јавне егзекуције, односно ускраћено им је раније: јус гладии.³³⁾

Када се, поред још других елемената, размотри општа политичка линија Портина према балканским народима — њеним поданицима, види се њена двострука оријентација: с једне стране, балкански народи, посебно хришћанско становништво, представљали су основ и главни извор економског опстанка Турске на Балкану, а с друге стране, истиче се тежња да се та доминација над њима задржи или не више на старијим правним основама и са старијим методама управљања: раји се чине првенствено уступци у оним доменима где ерар најмање трпи и где је — чини се безбедност Царства била најмање тангирана. А то је област цркве, просвете, трговине, беззначајне (делимичне), сеоске самоуправе и формално учешће варошана у локалним и обласним меџлисима. У ретроспективном оцењивању избора тематике, начина обраде и постигнутих научних резултата, наша историографија — у овој области проблематике односа балканских народа према Османском царству, имајући у виду и положај српског народа у Турској — урадила је веома мало, без употребе мериорских архивских извора, са методолошким поступком где су мотиви националне политичке прагматике били несумњиво присутни, и где многе стране, проблеме и појединачна питања из те прошлости ваља наново, савременије, и са становишта друштвено-економског развоја тога времена, истраживати, приказивати и историјски оцењивати. Разу-

ме се, проблематика историје Балканског полуострва средином XIX века се не може ни тиме сасвим исцрпсти. Тако, на пример, горњој категорији проблема могла би се приклучити шира област друштвено-економских појава и друштвено-политичких процеса који, тајкоће, траже посебан истраживачки и методолошки приступ. То су проблеми:

— првобитна акумулација у условима распадања тимарско-спахијског економског система у Турској,

— прелазак масе сељака у вароши и градове и њихов удео у метаморфози градске привреде,

— проблеми раслојавања друштвено-правне категорије раје у првој половини XIX века,

— почети друштвених конфликтата у оквиру хришћанских црквених општина у вези са новим идејним (националним) и политичким утицајима у Турској,

— трговци као носиоци идеологије национално-политичког ослобођења.

Затим два посебна проблема који су, у извесној мери, били од политичког значаја за положај ширих народних маса балканских народа у Турској. То су:

— удео мухаџира у заоштравању политичких односа Порте и хришћанске раје, и одраз тога на друштвени, правни и економски положај рајина, посебно важан проблем био је онај који се односио на насељавање Черкеза и Татара у јужнословенским земљама после 1854. г.³⁴⁾)

— исламизација као средство друштвеног притиска и мењања конфесионалне структуре поједињих места и крајева, њихов значај и последице.

Осим горњег, два важна комплекса питања који су давали печат развојном току историје балканских народа око средине XIX века били су:

— сукоби мусиманских опозиционих покрета са Портом и њеном реформном политиком — који су објективно слабили политичку и државну моћ Османске империје и, посредно или непосредно, погађали рају: политички, друштвено, економски,

— затим, упадљиво друштвено-класно раслојавање, и политичко подвајање, јужнословенске популације на њену варошку и њену сеоску друштвену и културну компоненту, што има одраза и на тактику антитурског еманципационог покрета, при чему се варошко становништво — у ово време — још неоформљено као грађанска (хришћанска) класа — одриче револуционарног метода иступања против турске власти. У вези са тим

посебно треба истражити и приказати настанак двеју историјско-друштвених појава: националне идеје код балканских народа у Турској, и положај Македонских Словена према схватањима тзв. Македониста.³⁵⁾ Такође је интересантан и проблем мусиманског сељаштва на Балкану, као и његови друштвено-класни афинитети према хришћанским сељацима у питањима пореских обавеза према ерару, али и политичко-идеолошка сецесија када је у питању политички интегритет Османске империје. Допуна томе је свакако проблем производног односа мусиманског сељаштва на „господарским“ имањима.³⁶⁾)

Посебан историографски и методолошки проблем истраживања представљали су односи Османског царства са Грчком, као независном балканском државом, и са трибутарним аутономним кнежевинама Србије, Влашке и Молдавије, затим са Црном Гором. За нас су од посебног интереса историјске релације Србије и Црне Горе са Турском.

Политика Србије према Турској у првој половини XIX века релативно је истраживана у већем броју радова наше старије и новије историографије, па и од страних научника — почевши од Ранкеа, Нила Попова и Бењамина Калаја, па до новијих совјетских историчара који се, од странаца, највише интересују за прошлост балканских народа у XIX веку.³⁷⁾ У овим истраживањима основни проблеми су углавном учени, маса факата истражена, цео период приказан, чак и оцењен. Научни резултати, међутим, су били различити и оцене неподударне, нарочито за Милошев и Уставобранитељски период, услед примене различитих методологија, почев од романтичарско-патриотског приступа изучавања, преко фактографског и објективистичког до марксистичког (међу првима: Мирослав Ђорђевић, Никола Вучо, Ружица Гузина, Драгослав Јанковић, Радослав Петровић и други). Но оно што је, по нашем мишљењу, била општа карактеристика за историографске радове о положају балканских народа под турском влашћу, добрым делом важи и за домаћу историографију када се бавила питањима политике Србије у XIX веку, или додиривала питања њених односа према Турској и еманципационом покрету балканских народа под турском влашћу. То је: мало је аналитично-критичких расправа и студија и доследне примене, не вулгаризованог или механицистичког, дијалектичког и историјског материјализма. Појаве и процеси историј-

ског развоја српског народа од времена првог и другог устанка и Србије као деља ослобођеног српског народа нису целовито, са свих аспектата, обухваћени ни темељно сагледани: мањом се давала, износила и тумачила једна страна тога развитка: политичка, идеолошка, правна, економска, друштвена или културна. Нарочито се слабо сагледавао класни приступ у изучавању друштвених односа у обновљеној српској држави, и утицај буржоаских идеологија Запада на формирање политичких концепција изградње Србије као државе. Посебно није дат критички приказ националне и спољне политике Србије током прве половине и око средине XIX века, са изузетком **Србије на Истоку** од Светозара Марковића. Такође није истицан ни економски момент у утицају европских сила на унутрашње-политички и међународни положај Србије и, са тога гледишта, њене политике према Турској и проблемима ослобођења балканских народа уз помоћ већ слободних балканских држава Грчке, Србије, Црне Горе, Влашке. Посебно, није шире анализован политички однос Србије према Османском царству и њена настојања за активирање еманципационо-ослободилачког покрета балканских народа и активирање Источног питања с обзиром на шире војно-стратешке, политичке и економске интересе великих сила Европе, затим на импулсе које је еманципациони покрет, изазван узроцима и разлозима унутрашњег развоја прилика у Турској, давао политичкој акцији Србије према Османском царству.

У вези са тим истакли бисмо потребу изучавања ових проблема који имају шири међународни значај за судбину балканских народа око половине XIX века:

Европа између принципа легитимизма и слободе балканских народа,

Русија између *Status quo* у Турској и помагање еманципационог покрета балканских народа,

Европске тајне револуционарне организације и турски проблем,³⁸⁾

Да ли је капитализам објективно растакао или учвршићао доминацију Порте над балканским народима,

Да ли је читлучки систем, укључен у инострану трговину Турске са Европом, убрзавао сазревање еманципационог покрета, затим:

Баланска хришћанска буржоазија и питање ослобођења од турске власти народа Балканског полуострва,

Балканске државе и турско наслеђе, Међубалканска сарадња против Турске,

Револуција 1848/49. године и ослободилачки покрети на Балкану,

Румунија и бугарске револуционарне организације,³⁹⁾

Србија и бугарски препород,⁴⁰⁾

Србија и Грчка о Балканском полуострву,

Албанско питање у Турској око половине XIX века,⁴¹⁾

Поларизација арбанашког народног покрета у реформном периоду Турске,

Двојност бугарског политичког покрета о питању ослобођења бугарског народа,

Црна Гора и арбанашки Малисори,

Улога и значај Црне Горе у ослобођењу српског народа у суседним крајевима, затим посебно важна питања:

Аустријска политика економског и политичког продирања на Балканско Полуострво до Кримског рата,⁴²⁾

Католичка црква на Балкану,⁴³⁾

Рад пољске емиграције међу Јужним Словенима у Турској и у Србији.⁴⁴⁾

Затим остали историографски проблеми више везани за акцију спољне политике Србије према Турској.

Методолошки проблеми су исто тако сложени, и ту критичка анализа Светозареве **Србије на Истоку** има не само начелног оправдања већ инсистира — код историчара — и на изналажењу нових истраживачких и студијских — у смислу обраде — поступака, метода.⁴⁵⁾ Историографски део посла почињао би са изналажењем нове архивске грађе тајних политичких фондова европских држава које су биле заинтересоване, на овај или онај начин, за Балканска питања. Укратко, требало би у смислу захтева савремене научне методологије дати више објективну слику и карактеристику спољне политике Србије према Турској, затим, осим успеха и резултата изнети и промашаје и недостатке у реализацији те политике. Та политика имала је, пак, условно, двоструку тактику иступања: тајно-револуционарну и пропагандни рад у Турској, и уздржљивост од крајњег заоштравања са Турском у одсудним кризним моментима Источног питања уопште, балканског еманципационог проблема посебно. Основна дилема спољне политике Србије налазила се на релацији између легитимизма и револуције, између легитимистичке и револуционарне политике према Турској, односно између концепције еволуционистичког решења Источног Питања на Ба-

лканском полуострву уз помоћ европске дипломатије односно рата Русије са Турском, и самосталног иступања противу Османског царства путем рата и подизања устанака на Балкану, што би одговарало не само правом смислу Гарашаниновог **Начертанија** већ и револуционарним традицијама првог и другог српског устанка 1804—1815. године.

Укупно узев ту дилему српске спољне политике према Турској око половине XIX века условљавали су:

(1) материјална снага Србије (економска, демографска, могућност дуброг и довољног наоружања),

(2) унутрашња политичка ситуација, нестабилна и због династичког питања, пореске политике и економске заосталости земље, као и због бирократског начина управљања народом,

(3) међународни фактори, и зависност Србије од њега (политика интересних сфера великих сила на Балкану, дипломатски међународни принцип „немешања“ изражен у формули одржавања *Status quo* у Турској, политички концепт легитимизма и антиреволуције европских дворова који се протеже и на Турску,⁴⁶⁾ Политика уговорене равнотеже између Аустрије и Русије у погледу турског наслеђа (још од времена Катарине II и Јосифа II); најзад, Србија под међународном опсервацијом и руском политичком заштитом.⁴⁷⁾

Како се кретала политичка мисао српске спољне политике према Турској, односно према питању ослобођења српског народа у Турској,⁴⁸⁾ као и одређивања односа Србије према укупном проблему ослобођења Балканских народа око средине XIX века, могло би се, тематски, најбоље разложити на обраду:

— кнез Милош и Турска између 1830. и 1839. године,⁴⁹⁾

— Уставобранитељи и Турска,⁵⁰⁾

— Гарашаниново **Начертаније** и питање ослобођења балканских народа уз помоћ Србије,⁵¹⁾

— Србија и избегличке вође устанака из 1841. и 1850. године⁵²⁾

— Милошеве агитације из емиграције међу балканским народима,

— Польски утицаји на српску владу и пољско схватање питања ослобођења јужнословенских народа од турске власти,

— Русија и Турска до и после 1841. године с обзиром на ослобођење Словена у Турској,⁵³⁾

— Србија према босанским аутономистичким покретима од 1831. до 1851. године,

— Србија и арбанашки антитурски покрети,⁵⁴⁾

— Рад српских политичких агената у Турској око средине XIX в.,

— Заједнички рад Србије и Црне Горе према Турској после 1840. године,

— Европа и српско питање,⁵⁵⁾

— Идеолошки и класни корен српског национализма и путеви његовог развијатка, посебно у спољној политици Србије око средине XIX века.

*
* *

Историја српског народа у Османском царству око половине XIX века, као и историја осталих балканских народа, није ни издалека проучена. Она је веома богата по збивањима и догађајима, појавама и процесима. Она је интересантна за научна проучавања не само као продукт прошлости, као слика прошлости, већ и због сазнања о путевима развијала, о стварним резултатима које је оставила у материјалном и духовном развијатку српског народа свог времена. Исто тако, овај њен период је значајан да се утврди, применом одговарајућег методолошког поступка, како је и зашто дошло до тога да се, на пример, путеви развијатка историје српског народа какви су били у време првог и другог устанка замене путевима који су били знатно другачији, и који су објективно значили продужетак тубинске власти над већим делом нашег народа у Турској, а, с друге стране, значили спутавање стечене слободе у оквире поданичке потчињености националној власти у Србији.

Интензивније и дубље проучавање овог периода (1829—1856) када се дешавају корените промене у свим сферама народног и јавног живота не само у Османском царству већ и у Србији, несумњива је потреба наше историографије, као уосталом и када се ради о читавом нашем XIX веку као епоси друштвеног и националног препорода српског народа у целини. Доследна примена метода дигалектичког и историјског материјализма, уз пуно коришћење неопходне документације, нових архивских извора, пратумачила би и објаснила не само један од веома важних периода историје свих балканских народа, него би, свакако, објаснила и нека нерешена историјска питања која су, при ранијим истраживањима методолошки била занемарена и забићена, непотпуно разматрана или погрешно пратумачена.

НАПОМЕНЕ

1. Видети: Dr G. Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, I. II Leipzig 1866, 1867. — Carl Eitter von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der »Orientalischen Frage«*, bis auf die Gegenwart. Wien 1908. Такође и односне партије у делима: A. Дебидур, *Дипломатска историја Европе од отварања Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814—1878)*, I, II. Београд 1933, 1934. (В.П. Потемкин, редактор): *Историја Дипломатије*, I. Београд 1945.
2. Драг. М. Павловић, *Покрет у Босни и у Албанији против реформа Махмуда II*. Београд 1913. — Владимира Стојанчевић, *Северна Албанија под турском влашћу 1830-их година*. — Историјски часопис, VII. Београд 1957, 123—143.
3. Eduard Driault, *La question d'Orient* (7 издање) Paris 1917. — N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bdč V. Gotha 1913.
4. Најновије дело: Владимира Стојанчевић, Милоша Обреновић и његово доба. Београд 1966. — Драгослав Страњаковић, Влада Установитеља 1842—1853. Унутрашња и спољашња политика. Београд 1932.
5. Код нас познато старије дело: Никола Јорга, *Историја Румуније и њихове цивилизације*. Вршац 1935.
6. Последње целовито дело о овом периоду: Петар И. Поповић, Црна Гора у доба Петра I и Петра II. Београд 1951.
7. Видети: Владимира Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829 до Париског Конгреса 1856. године*, Београд 1971.
8. Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први Балкански савез)*. Београд 1963.
9. А. В. Фадеев, *Россия и восточный кризис 20-х годов XIX века*. Москва 1958. — Е. В. Тарле, *Крымская война*, I, II. Москва—Ленинград 1950.
10. Једно од најбољих старијих дела: Леполд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*. Београд 1892.
11. Једна од првих књига о овом питању: D. Urquhart, *La Turquie, ses ressources, son organisation municipale, son commerces...*, I. Bruxelles 1837.
12. Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд 1928. — Метернихова политика на Блиском истоку. Београд 1931. — Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III. Београд 1925.
13. Видети односне партије у делу: *Историја на Бугарија* (2. издање), I Софија 1961, 332—389, итд.
14. Видети односне партије у делу: Historia e popullit shqiptar. Vëlimi a parë (Прештампана у Приштини према издању у Тирани, 1967.) стр. 443—460; и Vëllim i dytë (1965), стр. 35—98, итд.
15. Видети односне партије у делу: Historia e popullit shqiptar. Vëlimi a parë (Прештампана у Приштини према издању у Тирани, 1967.) стр. 443—460; и Vëllim i dytë (1965), стр. 35—98, итд.
16. Историја на Македонскиот народ, II. Скопје 1969, 29—65, и д. — Видети односне партије у делу: Климент Шамбазовски, Културно-обществените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век. Скопје 1960.
17. Gustav Weigand, *Die Aromunen, ethnographisch-philologische-historische Untersuchungen*, I. Leipzig 1895.
18. Dimitrije Đorđević, *Revolutions nationale peuples Balkaniques 1804—1914*. Beograd 1965. nfrsU -oč.eiaxteniatx
19. Видети синтетичко дело: Херман Вендел, *Борба Југословена за слободу и јединство*. Београд. — Владимира Стојанчевић, Проблеми сарадње балканских народа у националнослободилачким покретима у Турској у првој половини XIX века. — Југословенски историјски часопис, 3—4. Београд 1969, 54—61. — В. Стојанчевић, Заједничке политичке радње балканских народа у 19. и 20. веку на обарању власти турске царевине. — Историјски часопис, XVI—XVII. Београд 1970, 261—266.
20. Највише је о овоме проблему, пре рата, код нас писао: Драгослав Страњаковић, Југословенски национални и државни програм Кнежевине Србије из 1844 год. Сремски Карловци 1931 (сепаратно из ГИД у Новом Саду) 3—29; — Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844—1858. године. Београд 1936, 3—42; — Србија привлачно средиште Југословена (1844—1848). Београд 1940, 3—19. — Фердо Шишић, Југословенска мисао. Београд 1937, 59—141, и д.
21. Видети: Васиљ Поповић, Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдула-Мецида (1839—1861). Београд 1949. — В. Стојанчевић, Јужнословенски народи у Османском царству. — Страхимир Димитров, *Въстанието от 1850 година в България*. София 1972. — Видети односне партије у књизи: Димитар Поп Георгиев, Сопственоста врз чифликите и чифлигарските аграрно-правни односи во Македонија. Скопје 1956.
22. Ami Bouè, *Die Europeische Türkei (La Turquie d'Europe, I—IV, Paris 1840)*, I. II. Wien 1839. — Recueil d'itinéraires dans Turquie d'Europe, I. II. Vienne 1854. — M. A. Ubicini, Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux politique, administratif, militaire, commercial, etc., de l'Empire ottoman, depuis le Katti-Cherif de Gul-Khané (1839), I, II. Paris 1855. 1854. — La Turquie actuelle. Paris 1855.
23. Штампано у: Гласник Скопског научног друштва, II. Скопље 1926, 127—138.
24. Специјално дело о томе: G. eff. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottomane*, II (1789—1856). Paris-Neuchatel—Leipzig 1900
25. Од значајнијих европских дела, код нас су преведени: Г. Бланки, *Известие о стању народа у Европској Турској*. Нови Сад 1850, и: В. Дентон, *Кристијани у Турској*. Нови Сад 1864.
26. О овим питањима више се бавила румунска и бугарска историографија нарочито после рата, али такође има и грчких дела, мањом у издању Балканолошког Института у Солуну, а такође и албанских у издању Универзитета у Тирани.

27. А. Хильфердингъ, Босния, Герцеговина и Старая Сербия. Сборникъ. Санкт-Петербургъ, 1859. — Макензи—Ирбијева, Путовање по словенским земљама Турске у Европи. Београд 1864.

28. Најбољи савремени преглед стања сељаштва у Турској у трећој четврти XIX века дао је Нил Попов у делу: Положение райи въ современной Босни — Славянский Сборникъ, І. С. Петербургъ 1875, 318—412.

29. Једно од ретких дела турске историографије које се односи на јужнословенске земље око половине XIX века јесте: Ahmet Çevat Eren, Mahmud II. zamanında Bosna Hergerek. Istanbul 1965. — Видети и дело: Паско Васа-ефендија, Босна и Херцеговина за време мисије Чевдеть-ефендије. Сарајево 1958.

30. У европској историографији има нешто радова који се односе на руско-турски рат и његове последице за историју Турске и положај балканских народа после Једренског мира 1829. г.

31. Слабо познавање турског језика представља код нас и непознавање радова турске историографије који се односе на историју Османског царства у XIX веку. Преко је потребно имати једну библиографију о турском управи у балканским земљама.

32. О овоме има нешто радова у бугарској историографији, који су рађени и на основу турских архивских извора, што међутим готово никако није случај и са југословенском историјском литературом.

33. Врло је значајно дело: »Die Christen in Bosnien. Ein Beitrag zur mäheren Kenntniss der Verhältnisse der bosnischen Raaja zu den Türken. Wien 1853.

34. Видети два драгоценна рада: Васо Чубриловић, Политички узорци себа на Балкану од 1860—1880. год. — Гласник Географског друштва, 16. Београд 1930, 26—49. — Видосава Николић, Архивски прилози за изучавање етничких, социјалних и економских промена у Прокупљу 1877/1878. године. — Архивски Алманах, 4. Београд 1962, 140 (наводи и подаци о 15 черкеских села само у Прокупљу као).

35. Видети о томе: Блаже Конески, Македонските учебници од 19. век. Еден прилог кон историјата на македонската преродба. Скопје 1949, 1—99.

36. Видети посебно радове о овоме: Алекса Јовановић, Историјски развијатак српске задруге. Београд 1896, 178—188 (текст тзв. Лесковачког закона из 1860. године). — Срђеје Димитријевић, Аграрни односи за време Гурака у Лесковачком крају. Лесковац 1951. — Владимира Стојанчевић, Аруштвени и економски положај сељака у Нишком и Софијском санџаку уочи ослобођења 1877/78. У штампи у Историјском часопису, XXI. — Упоредити и тест тзв. Саферске уредбе из 1859. године (за Босански пашалук) код Васиља Поповића, Аграрно питање у Босни и турски нереди,

37. Видети: И. С. Достяин, Россия и Балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. Москва 1972. — С. А. Никитин, Очерки по истории южных Славян и русско-балканских связей в 50—70е год XIX в. Москва 1970.

38. Видети: Николай Тодоров, Филики етари и българите. София 1965, 1 — 168.

39. Врло интересантну и добру студију дао је, у овом правцу: Constantin N. Velichi, La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (162—1840) Букурешт 1970, I-227.

40. Релативно је српско-бугарска проблематика доста обрађивана у послератној југословенској историографији, посебно код: Владимира Стојанчевића, Илије Николића, Борђа Игњатовића, Климента Цамбазовског, а за нешто каснији период и код: Божидара Ковачевића, Косте Милутиновића, Михаила Војводића, и др. — Посебно видети: Владимир Стојанчевић, Кнез Милош према Бугарској и Бугарима. — Историјски Гласник, 4. Београд 1954, 65-89. — В. Стојанчевић, Бугари у Београду и Крагујевцу у време кнеза Милоша. Прилог познавању штампарско-издавачке делатности Бугара у Србији тридесетих година XIX века — зборник САНУ, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867. год. Београд 1970, 365—375. — Борђе Игњатовић, Неофит Хиландарски и Србија. — Balkanica, IV. Београд 1973, 239—264. — Илија Николић, Бугарски просветитељ Хади Најден Јовановић у Србији. Прилози КЛЈФ, 1—2, Београд 1955, 74—84. Из ове проблематике, још пре рата, добар преглед српско-бугарских културних веза дао је: Божидар Ковачевић, Српски удео у Бугарској култури. — Библиотека Коларчевог Народног универзитета. Београд 1940, 1—23. — Код Бугара, најпотпуније дело о овоме јесте: Илија Конев, Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX век. София 1964.

41. Иако застарело још увек је најпотпуније о овом периоду писао: Prince Albert Ghicas, L'Albanie et la Question d'Orient. Paris 1908.

42. Видети: A. Beer, Die Orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag-Leipzig 1883.

43. Једно од ретких дела ове врсте код нас: Илија Кецмановић, Барашчићева афера. Прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX вијека. Сарајево 1954, 1—178.

44. Видети: Љубомир Дурковић—Јакшић, Југословенско-Пољска сарадња 1772 — 1840. Нови Сад, 1971, 163—235.

45. Упоредити: Владимира Стојанчевић, Методолошки приступ Светозара Марковића у проучавању историје Србије прве половине XIX века. — Изд. САНУ, 1970, 1—12 (сепаратно).

46. Heinrich Ritter von Srbik, Metternich—der Staatsmann und der Mensch I, II, München 1925.

47. Најпотпуније досада јесте дело: Нил Попов, Србија и Русија од Кочине Крајине до Св. Анарејевске Скупштине, I, II, III, IV. Београд 1870.

48. Видети: Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века Београд 1958.

49. В. Стојанчевић, Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1828—1839. године. — Зборник Историјског музеја Србије, 6. Београд 1969, 41—71.

50. В. Стојанчевић, Да ли су босански Фрањевци одржавали политичке везе са Ср

бијом пре Гарађаниновог „Начертанија“ 1844. године? — Зборник Филозофског факултета, XI—1, Београд 1970, 575—589. — В. Стојанчевић. Да ли је било политичке акције Србије у Босни за ослобођење од турске власти пре Гарађаниновог „Начертанија“. — Историјски часопис, XIX. Београд 1972, 165—184. — В. Стојанчевић, Бајкалфићева афера у Западној Бугарској 1846. године. — Историјски часопис, XX. Београд 1973, 213—229.

51. Видети: Напомена под 20.

52. Упоредити: Владимир Стојанчевић, Субина вођа Нишко-Лесковачког устанка у Србији 1841/42. године. — Лесковачки Зборник, XI, Лесковац 1971, 67—72.

53. Милорад Екмечић, Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844—1875). — Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, X, Сарајево 1959, 197—204, и д.

54. Владимир Стојанчевић, Политика Србије према Албанији у 19. веку. Прилог познавању арапско-арбанашких веза пријатељства у периоду од 1844. до 1875. године. — Зборник за друштвене науке Матице Српске, 49. Нови Сад 1968, 5—25.

56. На ову тему засађа најбоље дело синтетичког карактера: Васиљ Поповић, Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804—1918. Београд 1940.

Dr Vladimir Stojančević

HISTORIOGRAPHISCHE UND METODOLOGISCHE PROBLEME IN DER FORSCHUNG DER GESCHICHTE DER BALKAN-VÖLKER IN DER TÜRKEI UM DIE HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Auch unsere Historiographie benötigt ein intensiveres und tieferes Eindringen in die Zeitperiode von 1829 bis 1856, als gündliche Veränderungen in allen Spären des Volks — und öffentlichen Lebens nicht nur in Osmanli-Reich, sondern aus in Serbien stattgefunden haben. Eine folgere-

chte Anwendung von Methoden des dialektischen und historischen Materialismus auf Grund der dazu nötigen Dokumentation und der neuen Urkunden würde nicht nur eine der wichtigen Geschichtsperioden aller Balkan-Völker, sondern auch etliche noch unaufgelöste Fragen aufklären.

Један нацрт из периода август—септембар 1737. године о аустро-српским пограничним гарнизонима у Србији према Турској

Добро је познато да је Аустрија у са-
везу с Рузијом 1737. године отпочела
рат против Турске на одиста широком
фронту од Молдавије на истоку до Ли-
ке на западу, као што је познато и то да
је главна битка између Аустрије, са јед-
не, и Турске, са друге стране, тада вође-
на на подручју садашње, боље рећи на
подручју једног дела некадашње Србије,
и то у рејону око Ниша и североис-
точно од овог према Видину, односно
западно од њега према Приштини и Но-
вом Пазару, док су остали фронтови у
том маху били већ мање значајни. На
том терену је поред аустријских једини-
ца у великој мери била ангажована и
српска милиција, првенствено она из
тзв. аустријске Србије, док су устанич-
ки одреди деловали, и то са знањем Пат-
ријаршије, у непријатељској позадини.
Рат је на том сектору отпочео средином
јула 1737. године, кад је главнина ауст-
ријске војске и њој придружених снага
од Сталаћа кренула на југ ка Нишу и
на југозапад ка Новом Пазару. С почет-
ка је било успеха, јер су Аустријанци
већ 28. јула заузели Ниш, и то без бор-
бе, после чега је главнокомандујући
гроф Секендорф те снаге разлучио, и је-
дан њихов део упутио према Видину, да
би појачао тамошњи фронт, док је дру-
ги део опет упутио према Врању, на јед-
ну, управо према Приштини, на другу
страну. Војска упућена према Видину је
успут запосела сва важнија места. Кор-
пус отпослат ка Врању није имао већег
успеха, јер је успео да заузме, како из-
гледа, само Лесковац и још нека околна
насеља, али је зато колона упућена пре-
ма Косову запосела сва важнија насеља
и Паланке до Приштине.¹⁾ За то време су
српски одреди с тог подручја, нешто са-
ми а нешто и у заједници с Аустријан-

цима, од Турака очистили читаву доли-
ну Нишаве и западне Мораве с Јбром,
док су милиционери Станише Маркови-
ћа и устаници Вука Исаковића готово
истовремено ослободили Нови Пазар и
још нека места у Санџаку. Тада су у
турском позадини поникли и други срп-
ски устанички одреди, који су разорили
већи број турских војних постаја и ут-
врђења, првенствено у долини Лима и
на Косову, од којих су нека и запосели.²⁾
Поред Вука Исаковића сад је већ поз-
нат, например, и капетан Станоје Вла-
стелиновић што је са својим устаничким
одредом ослободио Звечан и Бањску,
које је и задржао у својим рукама неко
време.³⁾ Такви одреди су свакако посто-
јали и деловали и другде у непријатељ-
ској позадини, али се о њима засад ма-
ло шта зна, јер се у постојећој историо-
графској литератури помиње још само
капетан Стојан Николић из околине Вра-
ња, који је вероватно имао и свој од-
ред,⁴⁾ иако је, сад се то већ може рећи,
било и других устаничких капетана, од-
носно одреда. Међутим, треба додати с
тим у вези да се Аустријанци нису дugo
задржавали на освојеним позицијама,
јер су већ крајем августа и почетком
септембра исте године због неуспеха код
Видина прешли у дефанзиву, па и у де-
лимично првлачење. А кад су затим из-
губили и Ниш, они су убрзано стали да
се повлаче са свих сектора фронта, а с
њима заједно и српска милиција, па и
многи устаници, јер нису смели сачека-
ти поновни долазак Турака, који су се
после почетних неуспеха доста брзо опо-
равили и прешли у противнапад, који
су утолико лакше извели што им Ауст-
ријанци не дадоше никакав озбиљнији
отпор.⁵⁾

Али пре но што су се коначно повукли, а највероватније још и док су наступали, Аустријанци су почели да мисле не само на заузимање ових или оних насеља и паланки, већ и на њихово трајније обезбеђење, и то на тај начин што би у њима поставили мање или веће посаде, односно гарнизоне, било своје било пак српске, о чему се свакако највише размишљало у Секендорфовом штабу. Тако је настао и напрт о којем је овде реч, вероватно још док Аустријанци беху у наступању, тј. средином августа, не касније. Додуше, акт се у Архијву налази међу документима из месеца септембра, па би се на основу тога могло закључити да је тада и настао, утолико пре што је исти без датума и што се из њега не види кад је и где је написан, али није тако. Напротив, сви су изгледи, да то још једном подвучемо, да је акт састављен средином августа у Нишу, што би се донекле могло закључити

и из самог текста, док је у Бечу запримљен у месецу септембру, кад је и заведен. Истина, у заглављу акта се помињу „постојеће паланке и шанчеви“, али то још не значи да су они сви били у аустријским рукама, бар не тада, средином августа, а можда ни касније. Али без обзира на то, акт се ипак објављује у целости, и то у немачком оригиналу, јер поред чисто статистичких података о броју људства (пешака и коњаника) које је већ било или је пак требало да буде постављено, а постаје опет засноване, а од којих је свакако добар део имао да буде српске народности, или је то можда већ био, он садржи и неке друге конкретне податке, који нису без фактографске вредности. Писмено се сад налази у бечком Ратном архиву, где је већ одавно добило и своју сигнатуру (Kriegsarchiv, AFA Türkenkrieg, 1737, 9/53 ^a _{1-e}). Текст се иначе даје без икаквих исправки, тј. онако како стоји.

S P E C I F I C A T I O N

Deren samentlich auf denen Graäntzen dring hierumb befindlichen Schantzen und Palancken mit deren Communication.

Von Nissa gegen Vidin

Porgoschoffze, ein Obercapitain mit
Basso Hugurto oder Clisura mit Teutschen bezet
zet
Pelgratschick, Clisura Bila Voda, — obige bestzen
die Clisura Bila Voda

Summa

M a n n	
zu Fuss	zu Pferd
300	200
130	70
—	—
430	270

Von Nissa gegen Sophia

Musta Bassa Balancka, 1 Comm, von Teutschen
mit
108 M(ann?) (+ ?)
Pirot
Saribrod

Clisura Jessoviza. — Diese wird mit denen Saribrod
besetzt und betritten
Dragomann Hallali oder Slivniza, — findet man
unnötig zu besetzen, erstlich wegen der Entle-
genheit, andertes die Leuthe unnötig diesen zu
exponiren

Summa

720 280

Von Nissa bis Vrania

Curvingrad
Lesgovaz
Repiscka Clisura — Diese beide Posten müssen
sich
Masoriza — — — verschantzen — — —
Varasica ist gegenwärtig mit Türkhen besetzt.
Soltent sich aber aufvernehmen des an Marsches
Masoriza diesen Posto verlassen, so könnte man
ihm als ein importanten Vorposten besetzen mit

Summa

80	20
174	126
80	20
80	20
300	100
714	286

Über dieses findet sich ein Capitain von hier Grujo Popoviz genant, welcher auf Vrania fals der Posto nicht verlassen wurde, solchen zu behaupten, den Ursachthum wolte bey dessen Empostirung, — es sich aber vorbehalten nach erfolgenden Frieden die Conferirung der Capitainschaft von Detova. Mit diesem will sich der Capitain Radossan Nicoliz conjungiren, mit dem Vorbehalt, dass er zu Vrania als Capitain bleiben könnte.

Von Nissa in die Kossova auf Pristina und so weitheres rechter Handt gegen Novi Basar.

Procuplia	130	70
Corsumlia	230	70
Cosanizka Clisura. Diese Pass wird von Corsumlia vorwerths gegen Podojova in Eingang besetzt	—	—
Podojova	150	50
Vutschitern	130	70
Schveczan	80	20
Bainsga	80	20
Novi Basar	400	100
Summa	1200	400

Von Nissa über Cruschovaz gegen Novi Basar und Csacsack

Cruschovaz wegen Brief-tragen	130	70
Caranofze	130	70
Verbenick(?)	130	70
Summa	390	210

Von Nissa gegen Parackin

Alexenize	30	20
Bania	20	20
Raschna	70	30
Summa	120	70

Von Vrania rechter Hadt 8 Stundt gegen Pristina an der Moravali Gegend

Ismirnick — eine kleine Palancka beschützt alldasiges Gebürg ist zu besetzen mit	70	30
Novipircska von Ismirnick 3 Stundt gegen Pristina gelegen, so eine Vestung von Stein ist zu besetzen mit	200	100
Pristina	130	70
Kazalieg — eine Vestung von Stein an einem Augenrass, so 4 Stundt lang dauret, und den Weeg sperret von Constantinopol in Bosnien gehet, ist zu besetzen mit	130	70
Nozandum: In vorigen Kriegszeiten ware diese Festung mit 400 Teutschen besetzt (Svakako u ratu od 1689/90, jer 1716—1718. godine Austrijanci nisu dopri ni blizu Kačanika — S.P.)		

SUMMARISCHER EXTRACT

Von Nissa gegen Vidin	430	270
„ Sophia	720	280
„ Vrania	714	286
„ Kossova et Novi Pasar	1200	400
„ Novi Basar et Csacsack	390	210
„ Parackin	120	70

Von Vrania gegen Ismernick	70	30
" Novipirska	200	100
" Pristina	130	70
" Kazaneg	130	70
Summa Summarium	4104	1786

Ови подаци су по себи довољно јасни па се не морају посебно коментаријати, утолико пре што је то делимице на известан начин учињено већ у уводу, док би се овде могло додати, управо подврђуји само то да су добар, можда и већи део тог људства сачињавали Срби, наравно уколико није друкчије речено, било из састава милиције било пак из састава устаничких одреда, као што је например био случај у Звечану, Бањској и Новом Пазару. Бар је тако било на релацији Ниш — Видин и Ниш — Цариград, односно на релацији Ниш — Ражањ — Краљево — Нови Пазар, на којима су те постојале у време настанка овог документа свакако већ постојале. А што се тиче гарнизона према Врању, Изморнику и Новом Брду, односно према Прокупљу и Приштини, они сви нису ни формирани, али су краће време ипак постојали, како се чини, у Курвинграду, Лесковцу, Масорици, Прокупљу, Куршумлији, Подујеву, Вучитрну, Звечану и Бањској, а можда и у Приштини, док су њихове посаде могле бити сачстављене и од Срба и од Немаца или других странаца из састава аустријске војске, што се засад не може тачно зна-

ти. Међутим, за нас је од посебног интереса то што из акта дознајемо и за неке нове устаничке капетане из околине Врања, јер ти капетани свакако не беху генерали без војске. Најзад, исказ није без вредности ни са географско-топографског становишта, јер помиње не само позната, већ изгледа и непозната имена места, насеља и планина.

НАПОМЕНЕ

1. Мита Костић, Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739. и сеоба у Угарску, Гласник Скопског научног друштва, књ. VII—VIII/1929—30, 203—207.
2. Срета Пецињачки, Два нишка документа из 1737. год., Градина, Ниш, бр. 3/1970, 66.
3. Пецињачки, Капетан Станоје Властелиновић — устанички командант Звечана и Бањске 1737. год., засад у рукопису.
4. Познато је, у ствари, то да је капетан С. Николић 20. августа 1737. из Врања послao свој извештај грофу Секендорфу о кретању Турака кроз врањску нахију и о њиховом варварском поступку према хришћанима, што ће рећи према Србима. С тим у вези је он затражио оружану помоћ од Аустријанаца, у ком случају би и он, капетан Николић, дигао на оружје 1000 Врањанаца (Костић, н.д. 218).
5. Пецињачки, као под 2-66.

Sreća Pecinjčki

EIN AUFRISS AUS DER AUGUST-SEPTEMBER-PERIODE 1737. ÜBER AUSTRO-SERBISCHE GRENZGARNISONEN IN SERBIEN AN DER GRENZE GEGEN DIE TÜRKEI

Der Verfasser bringt im Original den Aufriss über die Tätigkeit der Grenzgarnisonen in Serbien aus der Zeit des Austro-Türkischen Krieges.

Das Schriftstück ist, so beschließt der Verfasser, wahrscheinlich in Nisch vollbracht worden.

Владимир Стојанчевић

Жалбе Срба Врањанаца против Хусеин паше 1839—1842. године

У великој државној и друштвеној кризи у којој се нашла Турска 1930-тих година, Врањски пашалук није био поштеђен од рђавих последица претходног политичког и друштвено-економског развоја, иако је овде општи положај хришћанског, српског, становништва био знатно повољнији но у суседним пашалуцима. За наследног управитеља Врањског пашалука Хусеин пашу сматрало се да је узимао у заштиту хришћанску рају од разних зулума и притисака других муслимана непоштовалаца закона. Поред осталога, као особита заслуга, приписивало му се то што је био дозволио Србима варошанима да у Врању сазидају лепу и велику цркву, што није дозволио репресалије над сељацима Дервена (Грделичке Клисуре) после њиховог краткотрајног учешћа у устанку 1841. године, и што је — због свог пољивања Танзиматском (реформом) законодавству — био предмет напада арбанашког покрета 1843. године, познатог под именом „ашарат“. Посебно су се наглашавале његове добре политичке везе са кнезом Милошем Обреновићем у Србији. За Хусеин пашу истицало се и то да је био брзе нарави, лаком на новац и веома похлебан за земљом коју је често стицао незаконитим путем, простијим отмицама.¹

Међутим, слабо је било познато да је Хусеин паша између 1839. и 1843. године био дошао у велики сукоб и са варошким трговцима Србима и са другим угледним људима из народа и да је тај његов сукоб имао шире друштвене и политичке последице. Услед овога његовог управа у Врањском пашалуку постала је предметом расправљања не само на Порти, у Цариграду, већ и српске владе у Београду, као и неких других иностраних политичких, дипломатских фактора. Жалбе Врањанаца против Хусеин паше између 1839. и 1842. године, пре његовог

бекства пред Арбанасима-устаницима и доласка у Врање Омер паше Латаса, представљали су колико интересантан толико и важан материјал за познавање националне историје српског народа овога подручја, утолико више што су, како изгледа, имале ширу друштвено-политичку карактеристику и дубље узроке из претходног развоја укупних српско-турских односа на овом терену.²

Сукоб између Срба Врањанаца, варошана и сељака, са Хусеин пашом јако се испољио око 1839. године и потрајао је неколико година, уневши много неспокојства и недаћа у народу, доневши при томе и доста неприлика самоме паши. Шире узроци за овај сукоб налазили су се у новом заоштравању аграрно-правних односа на селу, затим и у злоупотребама и његовим насиљима према првим људима — трговцима и занатлијама — у Врању.

Према документима онога времена, на челу отпора Хусеин пашиним насиљима стајао је Ћурчијски трговац Михаило Стојановић.³ Тако „у Врањском пашалуку раније започето читлучење, после објављивања Гилханског хатишерифа, као и свуда у околини, узело је великог маха. Осим тога, на хришћане се повећао притисак, као на узрочнике реформе у турској држави, које су хтели да избришу поред осталог и друштвено-правне разлике између дотадашње раје и правоверних муслимана. Већи број арбанашких досељеника по селима Масурице и Пољанице, у служби Хусеин паше, повећавао је број међусобних сукоба и изазивао стално нове невоље становништва. Исте године ишао је у Цариград да се жали на Хусеин пашу један од градских првака Михаило Стојановић, са тридесетак својих суграђана... у Цариграду Стојановић је био лепо примљен и дозвољено му да се вра-

ти у свој завичај, али се он више није смео усудити да живи у сенци гнева Хусеин паше већ се иселио у Србију где је убрзо постао центар око кога се окупљала емиграција врањског краја. — Но прогони хришћана Врањског пашалука нису били прекинути овом интервенцијом на Порти. Врањанци су се опет жалили на Порти позивајући се на неиспуњавање одредаба Гилханског хатишерифа. Резултат је био тај да је Порта смирила Хусеин пашу, излазећи у сусрет оправданим жалбама раје. Но помоћу новца и пријатеља у Цариграду, Хусеин паша је успео да га, убрзо, поново врате на положај паше у Врању, па је после тога краткотрајно управљао са потребним обзирима према хришћанском становништву свога краја. Пред устанак у 1841. години, Хусеин паша је поново завео режим глобе, прогањања, угњетавања и контрибуција хришћанског становништва, гонећи га — ради отмице земље углавном — силом на разбежавање по шумама или на емиграцију у друге крајеве⁴. Још тада известан број Врањанаца могао се наћи по варошима где су били избегли од насиља Хусеин пашиних органа власти.

Устанак у 1841. години у Врањском пашалуку обухватио је само села у Дервену, тј. Грделичкој Клисури, и то не задуго. Када је Хусеин паша послao војску у правцу Лесковца, као помоћ тамошњим Турцима, сељаци његовог подручја су се примирili, па су репресалије изостале. Привидно стање је остало по старом: мир је био повраћен, а турске власти нису чак ни покушавале да у народу претраже и покупе оружје. Али убрзо после тога, ситуација се променила на горе. Турци су почели са пљачкањима, зулумима и прогонима сељака. Слоупотребе власти постале су тако неподношљиве да су се народни правци овога пута почели обраћати и жалити кнезу Михаилу молећи за заштиту и помоћ.

Из једне недатиране народне жалбе српском кнезу (али која потиче из 1841. године) и коју су потписала 104 лица из Врањске нахије, види се да је положај народа под турском управом постао врло тежак. Наводили су се ови случајеви:

— због рђавог поступања много људи морало је да напусти своја имања, да побегне у шуме, или чак преко границе, изложивши се гладовањима и просјачењу,

— Врањски Турци су прогонили ове несрбене што су се били усудили да иду у Цариград да се туже султану на Хусеин пашу за разне злоупотребе и за

потврду права објављених Гилханским хатишерифом,

— из освете Хусеин паша је окрутније управљао народом, наметнувши нове, незаконске таксе и контрибуције,

— немајући могућности ни средстава да се поново жале у Цариграду, 104 потписника су се обратила кнезу Михаилу за помоћ и спасавање из овако тешког положаја у коме су се нашли пред Хусеин пашиним прогонима.⁵

Тежак међународни положај Кнежевине Србије, компликован збивањима око устанка из 1841. године и тешком унутрашњом ситуацијом услед борби уставобранитељских првака са кнезом,⁶ онемогућавао је ефикасну заштиту интереса српског народа у Турској од стране српске владе, посебну у Врањском пашалуку где се Хусеин паша више није освртао на своје раније пријатељство са старим кнезом Милошем и његовим сином кнезом Михилом. Он је, несумњиво, користио прилику да полицијским притиском изнуди од сељака Врањског пашалука веће изворе прихода за своје бogaћење, као и да освети врањским варошким првацима за њихове раније тужбе у Цариграду. Оште политичке прилике у Турској ишли су му у томе на руку.

Хусеин пашин притисак на српско становништво Врањског подручја мора да је стално јачао и стога доводио до нових народних недаћа. Из Врања су у Београд повремено стизале жалбе и тужбе против Хусеин паше. Тако је познато да је аустријски конзуљ у Београду у два маха, у марта и у априлу 1842. године, реферисао министарству спољних послова у Бечу о жалбама народа Врањског краја, које му је доносио Михаило Стојановић на увид и молбу за могућу подршку са аустријске стране.

Тако, карактеристичан је био конзулов рапорт од 11. априла 1842. године, који је износио стање ствари према писму које су Врањанци још 8/20. марта били послали Михаилу Стојановићу у Београд. По овоме писму ситуација у Врањском крају била је оваква:

— зулуми пашини постали су неподношљиви у тој мери да је народ био спреман да устане против Хусеин паше, да навали на његов конак, да пашу ухвати и убије, а његове дворе да запали, уколико се не нађе пута и начина да се он уклони из Врања. При томе, народ би остао веран Порти и султану, тражећи само да се сачува од страховите пашине тираније,

— у писму се наводило да око педесет хиљада становника Врањског паша-

лuka има право на заштиту од страшних и противзаконитих прогона пашиних (на Стојановићеву молбу да Аустрија помогне Врањанце у њиховим захтевима-жалбама, аустријски конзуљ, са своје стране, ограбивао се да дâ поршку идеји да народ бунтовничким путем оствари своје претње).⁷

Вишегодишњи боравак Михаила Стојановића као емигранта-избеглице из Врања и његова активност на упознавању српске владе о приликама у Врањском пашалуку-нарочито после 1841. године — нису могли остати непознати и Турцима, посебно Хусеин паши за кога је све то представљало једну велику политичку непријатност и опасност. Јер, Стојановић је био не само вођа бројне делегације угледних људи Врања и околине која је још 1839. године ишла у Цариград.⁸ Кнез је, како је познато и из других сличних случајева, чинио употребу од тога пре свега код конзула великих европских сила у Србији, али и код Београдског паше као заступника Порти када би се хришћани из Турске жалили у случајевима масовних прогона на своје локалне управнике, или крупнијих политичко-дипломатских притиска на Порту у заштиту прогоњених није било задуго. Кнез Михаило, са стране, пружао је пуну моралну и материјалну, новчану, помоћ свим избеглицама из Турске који су у Србију долазили било из политичких или економских разлога па је свакако са његовим знањем и Михаило Стојановић могао да несметано живи и ради у Београду. Али, и кнез Михаило је, када су у питању били политички емигранти, имао много неприлика од стране Порте која је стално тражила њихову екстрадицију, па је отуда деликатније случајеве оваквих емиграната препуштао старању руског конзула у Србији односно политичкој заштити руске владе, или пак посредовао на Порти преко београдског паше.⁹

По свој прилици такав случај био је и са Михаилом Стојановићем за кога се знало да је, у јуну 1842. године, отишао у конак београдском мухафизу Бамил паши. По тврђењу београдског аустријског конзула, Стојановић је од Бамил паше затражио заштиту и паша се спремао да га пошаље у Цариград, свакако са намером да се на Порти поново прави сукоб Врањанаца са Хусеин пашом.¹⁰ За овај корак Стојановић се могао одлучити било по својој сопственој

одлуци, било по сугестији српске владе, односно (тајно) руског конзула у Београду. Ово друго, изгледа вероватније, утолико више што је кнез Михаило могао бити Стојановићу морални гарант да му се од београдских Турака, као и на Порти, неће ништа догодити што би доводило у питање његов живот, односно његову безбедност.

Није познат исход Стојановићевог боравка код Бамил паше, односно његовог пута у Цариград. У септембру 1842. године кнез Михаило је био забачен са владе у Србији, а нови режим није био за компликовање политичких односа са Портом, па се није много заузимао ни за народне жалбе и тужбе које су из Турске долазиле у Србију.¹¹ 1843. године и Арбанаси Приштинског пашалука и неких околних предела дигли су се против турске војске, а и против Хусеин паше Врањског, па су убрзо ушли у Врање и нагнали га на бекство у Криву Паланку односно у Велес. То је био познати „ашарат“ о чему је писао Јован Хаџи Васиљевић, који је био угушен тек у пролеће 1844. године експедицијом Омер пашином.¹² Те године, царска војска ушла је у Врање и укинула Врањски пашалук и новог кајмакама. Врањски Хусеин паша убрзо је умро, па је тиме био завршен и његов сукоб са Врањанцима, уколико се њихова потраживања-обештећења нису пренела, као парница, на Хусеин пашиног сина Сулејман бега.

За локалну, завичајну историју Врања и прилика у некадашњем Врањском пашалуку било би од интереса ако би се детаљније истражила сва збивања и догађаји из овог интересантног периода историје једног дела српског народа у Турској.

НАПОМЕНЕ

1. Досада најбољи познавалац прошlostи Врањског подручја, као и уопште прошlostи српског народа под турском влашћу у Румелијском вилајету, Јован Хаџи Васиљевић писао је у више наврата и о Хусеин пашинoj управи. Посебно видети његову расправу: Ка историји града Врања и његове околине. — Годишњица Николе Чупића, XVI. Београд 1896, 265—338; 290, 326—330, 330—336 (Хронологију збивања и догађаја из „ашарат-а“ треба помакнути на 1843/44. годину).

2. Упоредити: Владимира Стојанчевића, Арштвени и економски положај српског становништва у лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. године — Лесковачки Зборник, X. Лесковац 1970, 43—51.

3. „Hier in Belgrad befindet sich ein gewisser Michaes Stojanovich, Kirschnermeister aus Vranje, der noch im Jahre 1839, mit ungefähr 30 seiner Landsleute nach Constantinopel gieng, um gegen den Gouverneur von Wranja, Hussein Pa-

ssa, beim Diwan Beschwerde zu führen. Letzterer wurde zwar nach jener Residenzstadt berufen, jedoch freigesprochen, und in sein Gouvernement wieder eingesetzt. Stojanovich durfte demnach in seinem Heimath nicht mehr zurückkehren, und spielt seit der Zeit gewissermassen die Rolle eines Bevollmächtigten der Emigranten seines Bezirkes». Iz službenog Raporta austrijskog konzula u Beogradu, Dimitrija Atanackovića, R 54 od 11. marta 1842. godine: Staats-Haus und Hofarchiv, — Wien. Fond: Serbien 1841—43, — Kutija 4.

4. **Владимир Стојанчевић**, Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године. Београд 1971, 142—143.

5. Архив Историјског Института у Београду, Ивн. бр. 38/14, сигн. И VI. Службена преписка француског конзулатата у Београду. Текст Извештаја француској влади видети у Прилогу.

6. О овоме видети последњу студију: **Војислав Вучковић**, Српска криза у Источном питању (1842—1843). Београд 1957, I—157.

7. „Ich habe einen aus Vranje unter 8/20 v. Ms. :: : mit mehreren Unterschriften versehenen an den. :: Michael Stojanovich, gerichteten Brief gelesen, wo es heisst, dass die Bedrückungen des Hussein Passa einer unerträglicher werden, und dass, wenn nicht binnen Kurzem, durch dessen Entfernung oder auf eine andere Ort, Abhilfe geleistet werden sollten, das Volk aufstehen, über den Hussein Passa herfallen, ihn umbringen, und sein Hauss zerstören werden. Ferners heisst es in dem Briefe dass das Volk dem Grossherre und der Pforte gehorsam, untermürstig (?) und vollkommen überhaupt sey, der Sultan werde nicht 50 000 getreue Raja's den Grausamkeiten des Hussein Passa aufopfern wollen. Dem Verzeiger des Briefes gegenüber, habe ich mich gegen alle aufrührische Versuche erklärt“. Из Рапорта Д. Атанацковића, Р 76 од 11. априла 1842. године. Staats-Haus und Hofarchiv, Wien, наведени фонд.

8. Не само из Врањског, већ и из Нишког, Лесковачког, Приштинског, Призренског, затим Софијског и Видинског пашалука стизале су у Србију многоbroјне жалбе на Турке. Само поводом устанка 1841. године из Нишког и Призренског пашалака, до 1843. године „дошло је у руски конзулат и у српско министарство унутрашњих послова више од две стотине“ жалби и тужби на турска насиља.

9. Упоредити: **Владимир Стојанчевић**, Судбина вођа Нишко-Лесковачког устанка у Србији 1841/42. године. — Лесковачки Зборник XI. Лесковац 1971, 68.

10. У једном од својих Рапорта, између остalog о другим стварима, Д. Атанацковић извештава: »...: Flüchtlings Michael Stojanovich, hat sich unter den Schutz des Kiamil Passa gestellt, der ihn nach Konstantinopel schicken will. Später von mir, auf verschiedenen Wegen eingezogenen Erkundigungen, sind nicht von der Art um die von diesem Flüchtlinge, gegen der Hussein Passa von Vranja, vorgebrachten Beschuldigung zu bekräftigen«. Staats, Haus und Hofar-

chiv, Wien, наведени фонд. Р 1114/614, од 13. јуна 1842. године.

11. Видети: Staats-Haus und Hof archiv, Wien. Фонд: Türkei, VIII. Berichte 1843, III — XIII, — Weisungen 1843, I — II. Извештај из Цариграда № DCXX Lit. B, од 29. XI 1843 (Порта шаље бригадног генерала Али Риза пашу у инспекцију за Солун, Битољ, Скопље, Врање и Лесковац, да извиди тамошње сложене политичке и друштвене прилике, свакако највише и због покрета Арбанаса у Косовским пашалуцима).

12. Упоредити: **В. Стојанчевић**, Јужнословенски народи у Османском царству, 230.

PRILOG (UZ NAPOMENU 5)

Les soussignés attestent que les infortunés Raias ne peuvent plus supporter la tyrannie qui les accable au point que plus de la moitié de ces malheureux ont du fuir dans les bois ou ils mènent l'existence la plus misérable et souvent sans trouver de quoi se nourrir; forcés d'errer d'une foret à l'autre, mourant de faim, quelques uns de ces hommes s'exposent non sans danger à aller mendier du pain dans pays étrangers, abandonnant tout ce qu'ils possèdent dans leur pays.

Les Turcs ont sans miséricorde persécuté ces malheureux par vengeance de ce qu'il se sont plaints l'année passée (1840) au Sultan des abus dont ils sont victimes et de la non-observation du Hattichérif. Peu s'en fallut alors que notre Sultan plein de miséricorde pour nous ne destituât ce Pacha et le fit mettre en prison, pour avoir abusé de son autorité.

Mais d'a près les conseils de ses amis ce Pacha donna de l'argent ou il sut qu'il en fallait donner pour être protégé, et le Sultan le rétablit dans le poste qu'il occupe aujourd'hui.

Au commencement et pendant quelque temps il respecta le plus possible les ordres qu'il avait recus. De notre coté il nous était enjoint de nous plaindre dès qu'il oserait abuser de son pouvoir.

Mais maintenant tout est changé de nouveau, et nous avons à supporter des maux plus terribles encore que par le passé.

Le Pacha mettant de coté tout réserve, agit maintenant plus violemment que jamais, il nous accable des memes fardeaux de taxes illégales, de contributions anticipées; les exactions de toute espèce et mille autre abus repriassent aujourd'hui.

Voyent que le peuple n'a plus les moyens ni la force de faire entendre sa voix à Constantinople, afin de pouvoir donner une nouvelle supplique à notre Empereur, et lui faire connaitre tous les excès qui se commettent chez nous.

Nous nous trouvons forcés d'avoir recours à Votre Altesse (Seigneurie Thpeboxcogumetstommo) (!) et la prions de vouloir bien nous accorder son assistance miséricordieuse.

La très soumise réunion de Vrania.

Suit une liste de 104 signatures.

F° 154 — Plainte des Chrétiens du Pachalik de Vrania, ... au Prince de Servie.

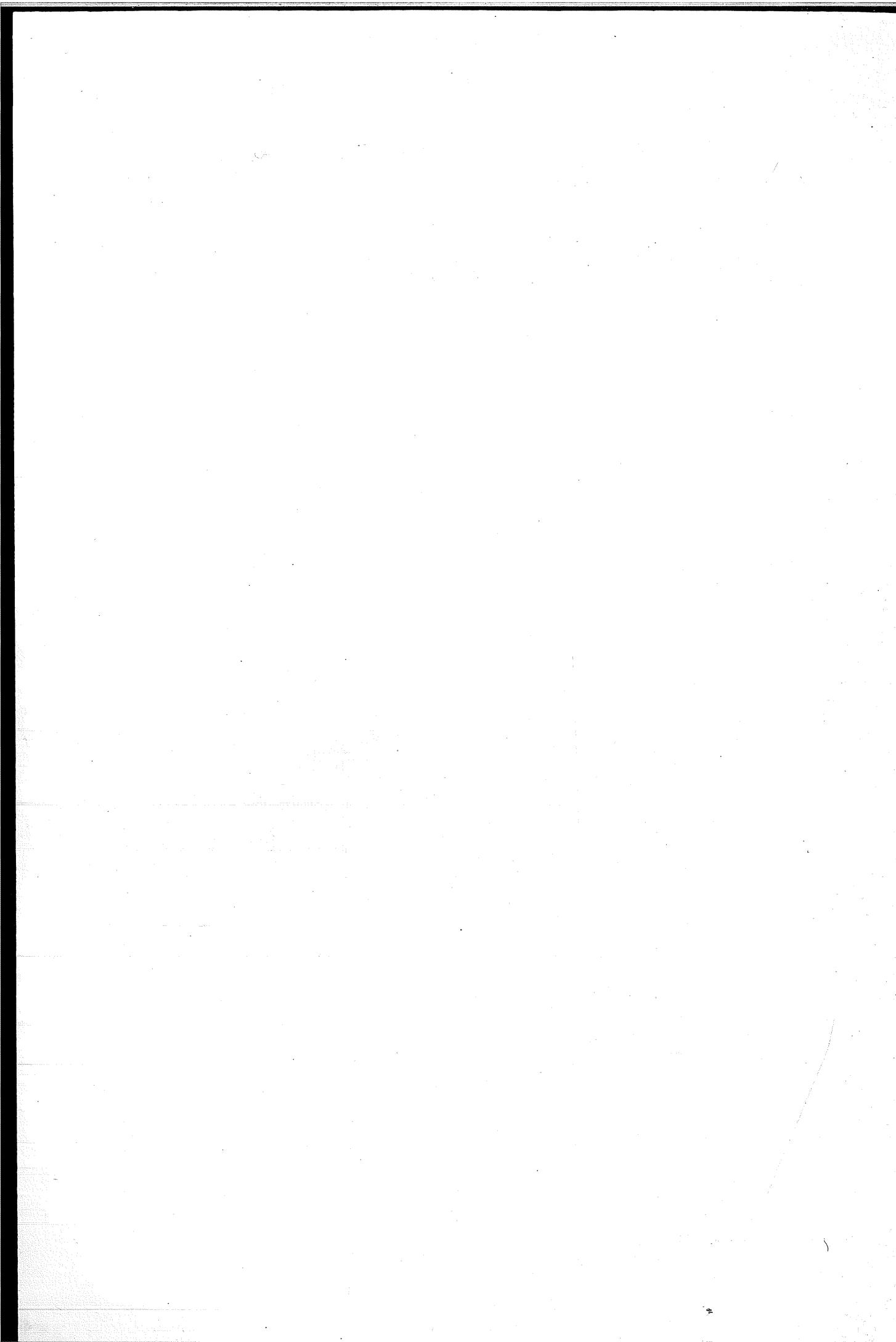
Inv. br. 38/14, Sign. I/VI

Dr Vladimir Stojančević

BESCHWERDEN DER SERBEN IN VRANJE GEGEN HUSSEIN-PASCHA 1839—1842.

Nach der Verschlimmerung der türkischen Lage wurde die Tyrannie einzelner türkischer Vorsteher in eroberten Bereichen, so auch in Vranje, immer schlimmer. Über eine heftige feindliche Begegnung zwischen dem Hussein-Pascha

und den Kaufleuten von Vranje berichtet der Verfasser interessante Einzelheiten. Dazu veröffentlicht er auch das Originaldokument, aus dem man bedeutendere Einzelheiten dieser bisher unbekannten Zwistigkeiten ersehen kann.

Токови тензимата у лесковачкој нахији од 3. новембра 1839. г. до ослобођења 11. XII 1877. г.

Лесковачки зборник објавио је десетак чланака о збивањима у Лесковачкој нахији током XIX века.¹⁾ Њихови квалитети се у овом раду не оцењују нити садржаји њихови понављају пошто се њима не исцрпују политичка, војничка, економска и револуционарно-ослободилачка кретања која су захватила ову нахију првих осам деценија минулог века у коме и сам Лесковац доживљује свој снажан узраст заустављен пожаром 1594.²⁾ г. и сељачким устанком 1690. године. Иако је историјска судбина Лесковца и његове нахије само део свеукупних кретања у вековима отоманске окупације ипак је лако отркити специфичности развојног пута и Лесковца и нахије занимљиве за многе проблеме наше опште историје а посебно јужног Поморавља.

Лесковац је у XVII веку остао без свог утврђења и постао небрањен град.³⁾ Комуникације, а и производни потенцијали, нису му давали да се развије у већи трговачки центар.⁴⁾ Припојен удаљеном крушевачког пашалука центру, са незнатном снагом спахијске војске, лесковачки кадилук иако дубоко увучен у балкански део отоманског царства, имао је тешкоћа са немирним арбанашким колонистичким миграцијама и њиховим бунтовним фисовима. У Лесковцу се већ крајем XVIII века употребљавају два званична окупацијна језика: пола турских а пола арбанашких. Иако је улазио у ред Е. Челебијиних шехера (супротно Алексинцу, Бурији, Параћину итд. који су само касабе, паланке), ипак је у њему било одувек много сиротиње и верског фанатизма огромних димензија што је довело до великих и бројних задужбинских легата, који овај град чине вакуфским, задужбинским насељем у коме је 1877. године било вакуфских 39

ауђана, 2 кафане, 8 кућа, 5 њива од 75 дуuluma земље, 4 винограда, 8 цамија, 10 текија, две средње верске школе, неколико мејтепа и једна верска школа за женску децу.⁵⁾ Лесковачки дервиши били су чувени у читавом царству и после напуштања Лесковца,⁶⁾ почетком децембра 1877. године, засновали су познату дервишку текију у Гњилану, поред неколико текија у Скопљу и Куманову.⁷⁾ Хришћанско становништво, које је долазило из села „да се цени“, формирају слој најамне радне снаге која измеђарски живи, а притиснута фанаријотским православљем подлеђе верском фатализму очекујући све од судбине — „кисмета“, и примајући све у свом животу као индентерминацију — „тако је писано“. Грчкоцинџарске, јеврејске и друге етничке групе се класно конфронтирају са окупатором те гасе и најмање ослободилачке мисли и покрете.⁸⁾ Тако да је Аустрија добила први сенет да тргује по Турској и тиме отворила врата Европе, од 1774. год. кучуккајнарџијског мира Турске и Русије, када је ова постала заштитник хришћана у Турској, и од 1793. г. када је Порта омогућила хришћанима добијање изуна за зидање цркава а са 500 гроша таксе везиру, наредне године и без таксе, Лесковац ће почети да израста у савременији, занатско-трговачки и аграрни шехер.⁹⁾

Почетак XIX века доноси Лесковцу и нахији драматичне призоре. Зулуми јаничара и крцалија, устанак у Србији и његови одрази у Топлици, Јабланици, Поречју и грделичко-власотиначком подручју, миграције Турака од Краљева, Крушевца, Параћина, Србије уопште, сакупљање хране за турску војску, прихватање рањеника, слање војске на бојишта Србије, стационирање у Нишу највећег војног гарнизона европске Турске, укидање јањичарског реда, оцепљење север-

них нахија крушевачког санџака од царства и коначно 1833. формирање лесковачког кадилука као једног турског по-аручја од некадашњег великог крушевачког-хисарци санџака — итд. условили су појаву бурних догађаја у Лесковачкој нахији.

XIX век доноси Европи рађање грађанске класе, потискивање племства, низ ослободилачких револуција, оштрину класних борби и супротности, јачање националног романтизма, формирање нација, итд. У отоманском царству се мало знало о нацијама, поданици царства били су категорисани на вернике (правоверне) и невернике (рају, урум мијет, фукару). И сами хришћани, којих је у европској Турској почетком овог века било око 12 милиона, под појмом „православни христијани“ или само „христијани“ поимали су и своје национално опредељење и своју националну слободу. Имајући на уму чешће буне Срба у Турској, Турци су фактично прогонили Србе и фаворизовали на њихов рачун остale балканске хришћане те се Срби и нису смели звати Србима јер је та реч за Туке била синоним ајдука, одметника, арамије, фукаре. Сви турски напори били су усмерени како што пре и коначније угушити ослободилачке покrete код Срба и балканских хришћана. Буђење националне свести потенцијално узрасла од почетка овога века,¹⁰⁾ а идеја о уједињењу са Србијом од првог српског устанка, и коначно од 1833. г. када је Лесковачка нахија, јединица у крушевачком санџаку, остала под окупацијом отоманског царства. Ти и њима слични разлози подстакли су царство да промисли о свом „спасавању“ и да прибегне реформама своје пореске, управне и аграрне политици. Султан Махмуд II их је започео, али није имао снаге да их доврши. То чини његов наследник, султан Абдулмецид који ће на њима радићи од ступања на царски престо 1839. г. до своје смрти 1861. године.¹¹⁾ У томе ће му снажно и свесрдно помагати велики Мустафа Решид-паша, турски дипломатски представник у Лондону и Паризу, познавалац европских језика и врло учен и напредан турски дипломата и државник.

Турске реформе највићи ће у светској јавности на различите коментаре. Њих поздравља туркофилска Енглеска која у њима види јачање отоманског царства као противника Русије. Русија ће, пак, супротно те реформе назвати „позоришним послом“, страхујући од могућег јачања отоманског царства, док ће Метер-

ник, заклети непријатељ револуција и реформи уопште, изразити жељу да се ове реформе у отоманском царству извode и изведу у сагласности са турским традицијама, учењем корана и обичајним правним начелима.¹²⁾

Поданици царства реформе ће дочекати двојако, Турци, муслимани уопште, са револтом и фанатизованим верским протестима, а хришћани поданици са радошћу и изјавама оданичке покорности и послушности султану. Мусимани (Турци, Арбанаси, Роми, Черкези, Татари, итд.) били су свесни да реформама губе своје привилегије и да њихово изједначење у правима, дужностима и обавезама са хришћанима иде на њихову штету. Будући да су навикли да живе од рада чифчија, мусимани су остали без радних навика, културе рада, поимања производње и воље за такмичење у производној кункуренцији. Неспособни да се снађу у условима једне реформне централизоване власти, измене хијерархије и монократије своје врсте, они ће приће гажењу принципа и одлука реформи и тако ући у феномене неслуђене пљачке — „арања раје и варања султана“. Те појаве довешће до мешања великих сила у турске унутрашње послове. Бројни ратови, устанци нездовољне раје и буне турских нездовољника, који покушавају сменити султана и срушити реформе, доносе 1860. г. Турској дуг 4650 милиона гроша, што чини пропорцију према приходима у висини 1:4, до одрицања не-послушности војске која ни по 12 месеци није примала плату,¹³⁾ итд., а са тиме и до могућег распадања отоманске империје. У таквој консталацији забивања нашла се и Лесковачка нахија са низом специфичних карактеристика оболелог царства, у свим димензијама и општим токовима епохе.

II

Танзимат (Tanzimat — i Hayriye Farmanı — срећна наредба реформи), називан још и Хатхумайунски хатишериф од Булхана, зато што је прочитан у парку ружа (Gülhane) односно царско писмо од Булхана, објављен је у Цариграду 3. новембра 1839. године. Крајем овог месеца прочитан је у Београду а средином новембра и у Нишу пред бројним представницима власти, каза, верских установа, трговаца, спахија, читлук-сајбија, војске, сељака, итд. Хатишериф се састоји од три начелне одредбе и њихових коментара.¹⁴⁾

У почетку хатишерифа се говори о очинској бризи султана о својим поданицима, затим се истиче да закони корана остају неповређени и оправдани разлози да се донесе нови закон за све поданике, те проглашава:

1. „ИЗВЈЕСНОСТ И СИГУРНОСТ ПОДАНИКА НАШИ У ЊИНИМ ОТНОШЕЊАЈАМА, КАО ШТО СУ ЖИВОТ, ЧЕСТ И СОБСТВЕНОСТ.
2. ПРАВИЛАН ОБРАЗ И НАЧИН РАСПОЛОЖЕНИЈА И КУПЉЕЊА ДАНКА.
3. ПРАВИЛНО УСТАНОВЉЕНИЈЕ КУПЉЕНА РУГРУТА О ОПРЕДЕЛЕНИЈЕ ВРЕМЕНА ЊИНЕ СЛУЖБЕ.

У коментару прве одредбе се вели:

„Никоме није слободно другога, кога му драго, чест увредити. Као би ова тачка могла получити достаточно и конечно определеније присоједињеју зрелих мисли, о томе ће се наш Совет правосуђа (допуном нужним бројем нових чланова) по коме ће се састављати у одређене од нас дане, министри наши и старешине царства, занимати, као овим постављењем уређења у предметима безопасности живота и имовине и у предметима одређивања данка. Сваки ће у Совету слободно моћи мишљења своја изрицати”.

Најдужи коментар се односи на други члан хатишерифа тј. о сакупљању и разрезу пореза:

„Да се свакога члана отоманског општества имање премери и процени и да он по сразмери своме имању, онолико данка приноси, колико на имање његово прихода припада, и да се даље од њега ништа више тражити и искати не може”.

Како се раја у царству особито много жалили на органе сакупљања пореза који су уз ову дужност наплаћивали и своје непредвиђене и неодобрене дажбине, то се и у хатишериfu тај случај забрањује. У Лесковцу се налазио Селим Вренчевић, крушевачки феудалац, сестрић Исмаил паше Лесковчанина. Да би му ујак дао прилику да се обогати, поверио му је под кесим наплату царског данка у нахији (кадилуку читавих неколико година од 1834—1840. г.) Вренчевић је био протеран из Крушевца а његово имање је као спахијско конфис-

ковања српска власт. Да би се осветио Србима и наплатио своје „губитке” он приликом наплате царског данка глоби народ. О таквим случајевима хатишериf говорит:

„О користољубивих и злоумишљених закупа, који су бич народа и који су се без основа звали државни као извори прихода појединача несматрајући са њима и суштствени погубни обичај, а звани обичај о давању под видом продаје названим „ИЛИТИЗАМ”.

По овом систему било је остављено грађанско управљање и финансијско у једном звању на произволење једнога човека тј. предавала су се некада у канце самих необузданых и за осветом жедних страсти; јер ако је закупац човек несавестан то се он о својој сопственој користи и личној фајди и користи стара”.

Истичући да се од сада неће нико моћи затворити, бити, казнити или убити без суђења и правих доказа хатишериf посебно говори о миту чиновника у царству:

„Тако ће исто и настројије закон издат бити противу трговине са званицима и потплаћивање (мито) који је поступак и сам закон божји забрањује, а при томе он је и један од највећих узрока малаксања империје”.

Тако је коначно укинут спахијски феудално-војнички поредак и земља предата онима који је раде с тиме да једно и на време плаћају царски порез.

На дан ступања на снагу ТЕНЗИМАТА лесковачки кадилук је имао у свом саставу још и Прокупље и Куршумлију са косаничким, добричким и прокупачким срезом. Новом територијалном поделом Румелије, која је уследила одмах иза објављивања Тензимата, који је предвиђао и територијално-управну поделу и увођење нових управних установа, лесковачки кадилук је ушао у састав нишког мутесаријфлука, а овај у Туна ејалет све до 1872. г. када нишки вилајет, од 1864. г., припада до 1877. године призренском, а од ове до 1878. г. косовском вилајету. За све ово време у свим реорганизацијама нишког санџака, лесковачка је нахија у његовом саставу поред каза Прокупље, Пирот, Ниш и нахије Куршумлије, а од 1864. г. и каза Врање.¹⁵⁾

Од 1846. године границе лесковачке казе су овакве: Које врха Петрове горе ка копаоничким огранцима, косама које деле притоке Пусте Реке, од притока Топлице до испод села Дубова, преко утока Пусте Реке у Јужну Мораву до изнад Чечанског моста. На истоку граница се пење од Мораве на село Грданицу, улази у вододелницу Мораве и Нишаве, па иде косама до састава река Љуберажде и Власине, с том разликом што село (нечитко), које лежи с ову страну вододелнице, припада Нишевачком кадилуку, а село Пресјан, које лежи с ону страну вододелнице припада Лесковачкој нахији. Одавде граница иде на село Бањац (!), косама изнад села Врела и Лесковца (!), границим кадилука пиротског до њеног краја. Јужна граница пре сеца реку Власину под Слепольском планином, удара на планински чвор Млачиште, спушта се косом до изнад Цепа у кланац Дервен па одатле иде уз реку Јастребачку док рха дервенских планина досеза до Ветерничке клисуре и од њене средине иде на планину Гољак, Западна страна иде венцем планине Гољака и Петрове горе. Са севера је каза прокупачка, са истока нишевачка, пиротска и трнска, са југа трнска и врањска а са запада приштинска.

Године 1863. корекције Лесковачке нахије вршио је Мидхат паша. Он је проширио границу Лесковачке нахије на југ од Грделице до Цепа у намери да ова чува његов новоурађени пут са Про сечницом (врста тунела испод села Па лојца).¹⁶⁾

Пре овакве територијалне поделе, све до 1877. године, у јужној и западној Јабланици и лесковачком Поречју нека села су припадала суседним казама. Тај распоред овако изгледа:

ГИЉАНСКОЈ КАЗИ припадала су села: Балтич, Богуновац, Боровац, Власе, Врапци, Грбавци, Губавци, Дукат, Дринци, Зајечевац, Капић, Маровци, Медевци, Мркоња, Мушкица, Петриња, Поротница, Равна Бања, Радевац, Свирце, Сјарина, Стара Бања, Тупале, Туларе, Шајић.

ПРИШТИНСКОЈ КАЗИ су припадала насеља: Брајина, Булекаре, Зуба, Лапаштица, Мрњак, Мали и Велики Колрен, Маћедонци, Мискић, Несушта, Пр поре, Реткоцерје, Спонци, Стубла (јабланичка), Свињиште, Трпезе, Буњак, Дабиновац, Мечје Стене, Превитица.

ВРАЊСКОЈ КАЗИ припадала су на сеља: Горња и Доња Оруглица, Кљајић, Бучје, Дреновац, Гагинце и Мелово.¹⁷⁾

После ослобођења 1877. године демографска слика се нешто изменила, граница између Србије и Турске повучена је јужније и западније па су јабланичком срезу припадала села у Горњој Јабланици што су раније припадала гиљанској кази, на западу што су припадала приштинској кази, а лесковачком срезу села из бивше врањске казе: Доња и Горња Оруглица, Гагинце и Мелово, а јабланичком срезу Кљајић, Бучје и Дреновац.^{18)а}

Лесковачка нахија имала је насеља српских, чисто арбанашких и мешовитих. Турске популације није било по селима а ни које друге етничке групе.

I Чисто арбанашка села су била: 1877. године

Гагинце (Асановце (!), Бреговина (!), Боринце (15), Дренце (20), Бублица (36), Бувце (33), Брашор (10), Богојевце (10), Бучи (!), Бојник (-), Бревеник (39), Бучумет (!), Вртоп (8), Врановце (9), Гајтан (10), Гргуровце (20), Гласовик (10), Дрводеље (8), Дедић (10), Драги Дел (16), Дреновац (!), Бурђевце (22), Булекаре (!), Житни Поток (11), Злата (6), Ивање (30), Кожинце (7), Кодра (!), Кривача (3), Лепоштица (9), Лозане (40), Леце (3), Лопатница (3), Магаш (27), Мрњак (!), Мајковац (8), Марковце (!), Мачина (5), Маћедонци (20), Мијајлица (10), Мушкица (20), Оране (3), Ображаде (14), Поповац (30), Равниште (10), Радејевце (110), Реткоцер 110), Рујковац (29), Сливово (!), Свињарица (8), Сикицол (10), Слишане (45), Сколовац (!), Старосел (20), Секирача (23), Вујаново (18), Туларе (9), Турајни (20), Пусто Шилово (40), Џрводик (30), Радиновац (7), Рафуне (!), Буковиц (10), Липовица (!), Репања Бања (5), Калуберица (32), Вина (49), Барје 24 (куће).

II Мешовита села (Срба и Арбанаса):

Букова глава (13), Граница (6), Драговац (10), Дубово (44), Плавци (12), Пороштица (10), Прекопчелица (10), Придворица (2), Каџабаћ (40), Лопаштица (30), Међа (3), Каменица (!), Мискић (30), Мрвеш (5), Негосавље (3), Несушта (20), Смрчје (3), Џрквица (8), Сковрца (15), Подримце (12), Брејановце (15), Белановце (3) куће арбанашке)^{18)б}.

Организација тензиматских управних органа почиње много касније, тек 1846. године. Узрок томе је не само отпор му-

слиманских фанатика за које је „коран био (власт над свим властима”¹⁹⁾, већ и буне раје која је, имајући на уму одлуке хатишерифа, тражила доследно њихово спровођење што Турци и Арбанаси нису хтели. Једна од тих је позната нишавско-пиротска буна 1841. године. Овој буни се прикључила и Лесковачка нахија са познатом, у народном сећању, Бојацином буном. Повод за буну био је поступак нишког паше и мухасила и осталих Турака нарочито спахија и десетара и бегликчија и разних глобара. Непосредан повод је пашино оргирање у селу Матејевцу и отпор тамошњих сељака тим и осталим зулумима. У жалби послатој кнезу Михаилу о коме он пише Вуку Каракићу да је снабдевено стотинама печата потписа и крстова²⁰⁾ устаници пишу да им је новембра 1839. прочитао нишки паша Мустафа царско писмо и рекао да они:

„МИРИЈЕ ДРУГЕ СЕМ ЦАРСКЕ НИСУ ИМАЛИ ДАВАТИ И ТО САМО ЦАРСТВО З ГРОША НА 100 ГРОША ОД ИМАЊА ... СЕЛСКУ МИРИЈУ СЕЛСКИ КМЕТОВИ ДА СКУПЉАЈУ А ДЕСЕТАК СУБАШИ ДА СЕ УКИДА, И ЈОШ ДА СЕРДАРИ ПО СЕЛИМА ДА ИДУ О СВОМ ТРОШКУ ... ЧЕМУ СЕ НАРОД ХРИСТЈАНСКИ ЈАКО ОБРАДОВАО И ТОПЛО ЈЕ ПРЕМИЛОСТИВОМ СУЛТАНУ НАШЕМ ЗА ЊЕГОВО ОТЕЧЕСКО МИЛАОСРДИЈЕ И БЛАГОТРОБИЈЕ БЛАГОДАРИО, А ИСТО ТАКО БЛАГОДАРИО ЈЕ И ЧЕСТИТОМ ПАШИ ... НО УБРЗО ПАША И МУХАСИЛ ПОЗОВУ НАРОД У НИШ И ПОЧНУ ОД ЊЕГА МЕСТО ТРИ ГРОША НА 100 ИЗИСКИВАТИ 8 ГРОША И ДА МОРА НАРОД СЕРДАРЕ ИЗДРЖАВАТИ СА 1/2 СНАБДЕВАЊА”.²¹⁾

У жалби устаници из нахија лесковачке, нишевачке и пиротске набрајају злодела зулумџара — прво нишког паше и мухасила а онда и осталих:

„ТАКО И ОСТАЛИ ТУРЦИ УЧИНИШЕ СВУДА УГЛЕДАЈУКИ СЕ НА ПАШУ А ОН ИМ НА НАШЕ ЖАЛБЕ СВЕ КРОЗ ПРСТЕ ПРОГЛЕДА”.²²⁾

У целом нишком пашалуку уведене су нове ћумрчке таксе, знатно веће од првих:

„4 паре на оку вина; 8 паре на оку ракије; 1 пару на кола дрва, а по 1½ грош на свака друга кола дрва јед-

ног истог продавца; 15 гроша од воља, 4 гроша од овце...”²³⁾

А до сада, слободне планине, алије и испаше:

„паша је премерио, шуме и забране и мирију на њих увео...”²⁴⁾

Бозгун у Лесковачкој нахији угушена је углавном арбанашка нерегуларна војска. Она је ишла трагом устаника и палила села почев од Чукљеника преко Тулова преко власотиначких припланинских села и равничарских с обе стране Власине и десне обале Јужне Мораве у висини села Градашнице и Липовице, преко Јашуње и Црковнице до Грданице и Смрдана. У том плачкању и палењу разорено је око 88 села. Устаници су дали неуспео отпор код села Бурлина, на десној обали Власине до самог њеног увора у Мораву. Неорганизовани и ненаоружани они су били лако разбијени. Село Бурлина је разорено до темеља о чему и данас сведоче „зидинке од село”. Да ли је обесна освета захватила и Лесковац и колико, није познато. Извештач јавио само толико:

„У ЛЕСКОВЦУ ЈЕ СПРЕМЉЕНО 60 КОЛАЦА ЗА УБИЈАЊЕ УСТАНИКА НО НЕ ЗНА СЕ ЈОШ ЈЕСУ АИ КОГА НА ЊИ НАБИЛИ ...”²⁵⁾

Народна буна је крваво угушена. Србија се званичном изјавом од 11. априла оградила од буне:

„ПОВОДОМ ТИМ ШТО СУ СЕ ХРИСТИЈАНИ У НАХИЈАМА НИШЕВАЧКОЈ, ПИРОТСКОЈ, ЛЕСКОВАЧКОЈ И ПРОКУПАЧКОЈ ПРОТИВУ ТУРАКА, КАО ШТО ОНИ ВЕЛЕ ЗУЛУМЏАРА, ПОДИГЛИ, РЕШЕНО ЈЕ ДА СЕ ПРАВИТЕЉСТВО СРПСКО НЕУТРАЛИТЕТА ДРЖИ, ТЈ. ДА СЕ НЕ ДОПУШТА ЉУДИМА НАШИМ У ТО МЕШАТИ СЕ, И ЊЕГОВА СВЕТЛОСТ МИЛОСТИВЊЕЛШИЈ КЊАЗ И ГОСПОДАР НАШ БЛАГОВОЛИОЈЕ У ТОМЕ СМОТРЕНИЈУ СЛЕДУЈУЋЕГ СОДЕРЖАНИЈА ПРОКЛАМАЦИЈУ ИЗДАТИ: ДА СРБИЈА НЕМА НИШТА СА ОНОСТРАНИМ ПОДАНИЦИМА ЊЕГОВОГ СУЛТАНОВОГ ВЕЛИЧАСТВА”.²⁶⁾

Исмаил паша Лесковчанин још је у Лесковцу био представник власти кадилука и да је и хтео освету арбанашку није могао зауставити. Наиме, компромитован код султана и великог везира за учешће у ранијим побунама незадо-

вољника против султанових реформи, остајао је на власти још само захваљујући подршци немирних арбанашких племена и анархичног стања у самој царевини. Сем тога и сам је био против тензимата и не могавши ништа султану, који га спроводи, он је сав свој јед излио на рају, која је тензимат тражила и радосно прихватила.

На жалбу раје и под притиском великих сила султан је послao у нишки пашалук једренског мушир Јакуп пашу и Сабриј пашу да умире устанике, казне изгреднике, устанике и заведу ред и мир у нишком пашалуку. Иако је сам султан био наклоњен својим чиновницима, ипак није могао заобићи жалбу устаника у којој они веле „да нису против султана већ против зулумчара и глобара”, те је инсистирао да се колико толико одредбе хатишерифа реализују и поврати из Србије „на своја кућишта и отњишта” избеглу рају. Јакуп паша је сменио нишког пашу Мустафу и обећао раји „праведне одредбе тензимата”. Међутим, до реализације реформи није дошло јер су одмах једна за другом, прва 1842, а друга 1844. године, буне Арбанаса у нахијама врањској, нишкој, скопској, призренској, нишкој, лесковачкој, прокупачкој и куршумлиској, донеле озбиљне нереде и кравве обрачуне царске и устаничке војске. Но, ваљда, захваљујући поред осталог и настојању Исмаил паше Лесковчанина, који је непрестано био у дослуку са арбанашким првацима, буне су се устремиле на пределе царства јужније од планине Кукавице, спуштајући се чак до самог Скопља. Нови нишки гувернер Хафис паша и сам је настојао да смири своје подручје или је очигледно да је очекивао и арбанашки продор и према Нишу.

О томе се вели:

„ПАША НИШЕВАЧКИ ДОБИО ЈЕ ВЕСТ ОД ЛЕСКОВАЧКОГ ПАШЕ ДА СУ ИЗАСЛАНИ ПРОТИВУ АРНАУТА 5.000 НИЗАМА С 20 ТОПОВА ПОД ПРЕДВОДИТЕЉСТВОМ АЈАДИН ПАШЕ С ЈЕДНЕ СТРАНЕ А С ДРУГЕ СТРАНЕ ДЕЛИБЕГ И ШАИН БЕГ С 3.000 ТОСКА НА АРНАУТЕ УДАРИО КОЈИ СУ СА 20.000 ПУШАКА. ПОД ПРАВИТЕЉСТВОМ ДЕРВИШ ЦАРА УТВРДИЛИ СЕ У ПОЉУ ПРЕД СКОПЉЕМ ЗОВОМ ВЕЛАНДОВО, УТВРДИЛИ И ПО НОВОМ СРАЖЕНИЈУ ИХ РАСТЕРАЛИ.“²⁷⁾

Ипак је устанак захватио нешто Топлици, где су Арбанаси опљачкали неко-

лико кућа у Прокупљу“ и Лесковачку нахију у којој су похарали:

„СЕЛА ПЕРТАТЕ, ЧЕКМИН И СТРОЈКОВЦЕ С ТОМ РАЗЛИКОМ ДА СУ ОНА СВА, А НЕ НЕКОЛИКО КУБА, ОПЉАЧКАНА И СПАЉЕНА“.

У Топлици је буну врло брзо угушио Омер паша и оштро казнио вође буне. После угашења ових буна, средином 1844. године, губе се имена Хусејин паше врањског и Исмаил паше лесковачког, први је умро у бегству у Велесу а други је позван од великог везира у Битољ одакле се више, изгледа, није ни вратио.

Старешина кумаревске цркве шаљући свој извештај намеснику у Лесковац 1879. о „историјату своје цркве и парохије“ помиње ову буну и вели:

„У Бојациној буни настрада црква у Градашници а Кумаревска оста али јој отераше арамије коња и клисара. Ту годину не идосмо у писанију јер беше свуда глад и сиротињштина“.²⁸⁾

Отоманско царство тешко се привикавало на уредбе модерне европске државе, на било какве реформе ван Корана, на и најмање уступке раји и предају земље као базе аграрне производње хришћанима. Тај отпор увлачио је царство у све већу материјалну кризу и све веће издатке те није ни чудно што је девлет био толерантан према читлучењу не само спахијске земље већ и уопште све обрадиве земље. Напоредо са тиме се планирало стварање већих аграрних јединица и смањење ситнопоседничке имовине. Та концепција се одвијала у видају пароле „унапређења земљоделија“ која се пронела широм царства. Султан је 1845. године сазвао конференцију представника пашалука, вилајета и каза, затим спахија па чак и хришћана аграрних производа, по 2 из сваке нахије, на договор у Цариграду у питању унапређења пољопривреде. О томе постоји извештај:

„ДА БИ ЗЕМЉОДЕЛИЈЕ, ТРГОВИНА И РАДНОСТ, ВЕШТЕСТВЕНИ ОВИ ИЗВОРИ НАПРЕДОВАЛИ ЗАВОДЕ СЕ ПО ПРОВИНЦИЈАМА МУДИРИ, НАДЗИРАТЕЉИ... ДЕПУТАТИ, СЕ ПОЗИВАЈУ У ИСТАМБУЛ НА ДОГОВОР О ТОМ НАПРЕТКУ ЦАРСТВА...“²⁹⁾

И у Србији се сада ради на унапређењу пољопривреде па се цене пољопривред-

них производа стално воде и у посебној рубрици Србских новина објављују. У турским публицистичким изворима се хвали напредак пољопривреде у Бугарској, нарочито у софијском санџаку, и констатује повећан извоз пољопривредних производа, Дунавом од Варне турским, а и позајмљеним руским шлеповима у Европу. „Истиче се и гађење сточарства (скотоводства) у Влашкој и Молдавији, одакле се извозе: стока, сточне коже, вуна, лој, млечни производи, итд.

Оште стагнирање производње у северним нахијама (нишкој, лесковачкој, прокупској и пиротској) посебно је забринуло султана и његове министаре. То је довело до новог хатишерифа од 17. марта 1846. године, којим се поново евоцирају одредбе тензимата и уводе нове допунске одредбе. Из тога текста се види стварност аграрне производње на овом подручју и систем управе њоме те доносим један део тога хатишерифског текста:

„НИКО НЕ СМЕ БИТИ ПОДВРГНУТ РАБОТАМА БЕЗ АЈЛУКА; СВАКИ ПОСЛЕНИК ДОБИЋЕ НАДНИЦУ СОРАЗМЈЕРЕНИЈУ СВОМЕ ТРУДУ. УПРАВИТЕЉИ ЗЕМАЉСКИ, СУДИЈЕ И ЧИНОВНИЦИ, ДУЖНИ СУ ЗА СВЕ ШТО ИМ ТРЕБА ПЛАЋАТИ, ИСТО ТАКО НИКО НЕ МОЖЕ ШТО ПРОДАТИ ИСПОД ИЛИ ПРЕКО ПОСТОЈЕЊЕ ТАРИФЕ.

ЧИНОВНИЦИ И ОСТАЛИ, КАД ГОД ДОБУ У КАКВУ ВАРОШ И ДРУГО КОЈЕ МЕСТО ДА ДАНАК ПРИМАЈУ, ИЛИ ЗА КОЈИ ДРУГИ ПОСАО, ДУЖНИ СУ, КАО СВАКИ ПУТНИК, ЈЕСТИ И ПИТИ О СВОМЕ ТРОШКУ, ПА НЕ УЗИМАТИ НИЈАЈЕ НА ПОКЛОН.

УПРАВИТЕЉИ ЗЕМАЉСКИ ДА ДА СЕ ДОБРО УЗМУ НА УМ, И ДА НЕ ПРИМАЈУ ОД СВОИХ ПОТЧИЊЕНИХ ЧИНОВНИКА — ЗАБИТА, ЗАПОВЕДНИКА НИЖИХ, НОВАЦА ИЛИ ДРУГИХ СТВАРИ ПОД ПРЕДЛОГОМ, ШТО ИХ ЈЕ ПОСТАВИО ИЛИ НАМЕЊУЈЕ. АКО, ДАКЛЕ, ЗАБИТИ, ОВАКВЕ ПОДАРКЕ ДАВАТИ ОБИЧАЈ ИМАЈУ, ТАКОВЕ ДАВАТИ СЕ УСУДЕ, И ОВЕ ПОДАРКЕ УРАЧУНЕ ПРАВИТЕЉСТВЕНИМ НОВЦИМА, КОЈЕ ИЗДАТИ И О КОЈИМА РАЧУН ДАТИ МОРАЈУ, ОВИ БЕ ТРОШКОВИ ЊИМА НА ТЕРЕТ ОСТАТИ.

МИТРОПОЛИТИ И ОСТАЛЕ СТАРЕШИНЕ НЕБЕ МОГИ СЕБИ ПОТ-

ЧИЊЕНЕ УЗНЕМИРАВАТИ, НИТИ ОД ЊИ РАБОТЕ КАКВЕ ИЗИСКИВАТИ.

СВИ ПОДАНИЦИ ЦАРСТВА, ПОШТО ПЛАТЕ ПРИПАДАЈУБИ НА СЕБЕ ДАНАК, ИСПРАВНО И НА ВРЕМЕ, НЕ ДАЈУ ВИШЕ НИШТА ПРАВИТЕЉСТВУ.

ЧЛЕНОВИ СОВЈЕТА ЗЕМАЉСКИ — ПРИВИНЦИЈАЛНИ, КАД СЕ НА СКУПШТИНЕ САСТАНУ ИСПИТИВАЂЕ СТВАРИ У КРУГ ЊИН ПРИНАДЛЕЖЕЊЕ С НАЈВЕЋОМ ПРАВИЧНОШЋУ, И ДРЖЕЌИ ПРАВДУ ЈЕДНАКО ЗА СВАКОГА.

СУДИЈЕ У ПАРНИЦАМА КОЈЕ БЕ СЕ НА РАСМАТРАЊЕ ЊИМА ПОДНОСИТИ, МОРАЈУ СУДИТИ ПО НАЈСТРОЖИЈОЈ ПРАВДИ, И МОТРИЋЕ ДОБРО, ДА СЕ НЕ ПОВРЕДИ ПРАВО ЧИЈЕ, БИЛО ОНО ТКОМУ ДРАГО...”³⁰⁾

Ове године се добрађује организација власти која не потискује нити дерогира шеријатске власти и оне управне органе и принципе који од Сулејмана величанственог, званог законодаваца, почивају на „Корану и обичају наших предака”. Како Лесковац није војнospахијска већ судска област то ће се у њој и овом приликом радити искључиво о шеријатским грађанско-управним органима власти. Неке од тих институција су већ постојале, а сада се допуњавају или реорганизују.

Већ постојећем првостепеном суду (Mahkeme-i bidayet) додаје се известан број поротника узет из редова свих вероисповеси и тако формира судско веће (Meclis-i deavi) који је имао поред осталог и имовинске предмете немуслимана.³¹⁾

У седиштима каза управним властима, које су сачињавали мудир као старешина казе, затим најб, муфтија, кадија, порески начелник, секретар итд., приодато је саветодавно тело МЕЦЛИС (Meslis) које су сачињавали досадашње турске среске власти уз известан број представника цркве, чифчија, хришћанских грађана, итд. Овај орган је и своје тапије, који су сваке четврте године прегледали и оверавали тапије од земље и издавали нове уз наплату врло високе таксе. Тај орган је и раније постојао, углавном од Тензимата, када је настала већа и бројнија продаја земље чивчијама. То се види из приложене тапије из 1844. године у којој се саопштава продаја умрлог господара њиве, зване СЕЛИШТЕ, у лесковачком атару, од пола дулума, а која је тапија оверена у

већем аграрном суду нишког пашалука.³²⁾ У Лесковцу је уочи ослобођења био познат тапиција Мула Алија и Ћатиби меџиса Абаз Јашар Џинић, Али ефендија, Хусејин Алић и Садик Јашаровић.

Сваки појединачно од чланова меџиса добијао је од кајмекама буриулдiju у којој су биле прецизно евидентиране све дужности које је имао у седницама меџиса, и сва права на која је имао заступајући етничку групу, вероисповест или еснаф, који га је предложио за избор.³³⁾

Писаних података о лесковачком српском меџису има доста а највише на сачуваним турским тапијама и облигацијама. С обзиром да су цркве у Лесковачкој нахији после објаве тензимата почеле куповати земљу то су оне све имале ове тапије. У архиви Кумаревске цркве чувају се турске преведене тапије пошто су оригинални пропали и међу њима има их врло старих. У летописима цркава и школа такође би морало бити података о меџисима јер су они живо учествовали у животу цркве и школе у XIX веку.

У селима је уведена кметска власт, наиме, свако село изнад 10 кућа имало је свога месног старешину који се звао кмет а од 1846. он се зове мухтар. Мухтара су сељаци бирали на сеоском збору јавним гласањем. Кандидат је морао имати више од 30 година старости и плаћати царског данка више од 100 гроша. Сем тога било је пожељно да то буде виђен човек, царски поданик, веран султановим властима и бар полуписмен. Бирачи су морали имати најмање 18 година старости и плаћати најмање 50 гроша царског данка. Кмет је биран на годину дана имао је и свог помоћника који га је замењивао у одсуству или, коначно у случају његове смрти, или смене до избора новог кмета. У селима где је било становника различитих вероисповести свака од њих могла је брати себи свог кмета. Само у питањима од општег интереса, испаше или митења, на пример, они су заједнички разматрали настале проблеме.

Од 1864. године уводе се по селима већа стараца (*idarl meclisi*) од 20 до 30 чланова. То су углавном старији, виђенији људи, који су имали задатак да мотре на правилан разрез пореза, на увођење мера за унапређивање пољопривреде, одржавање чистоће у селу, и слично. То је стари форум зван још и СУД ДОБРИХ ЉУДИ какав је постојао и у Србији, а најдуже у Црној Гори.

Турске мухтаре затекла је српска власт 1877. године па их је у прво време потпуно користила као органе управе по селима, сада у сакупљању и чувању хране одбеглих господара, затим у мобилизацији, помоћи фронту и слично. То су они виђени људи, који су српским властима, а о којима се говори у војној и грађанској администрацији крајем XI в. 1877. и почетком 1878. године, који су давали и све врсте информација потребних за увођење нове власти и помагање војске.³⁴⁾

Лесковачки мудир је један од чланова познате породице Пашагића одмах после нестанка из Лесковаца Исмаил паше. Породица Пашагића је почела већ крајем XVIII века да се економски и политички уздиже. Из ове породице су обично узимани најби и ефендимуфтије. Породица Пашагића била је у сродничким везама са Шашит пашом. Имање Пашагића налазило се у северним селима кадилука (сада мудирлука), затим на западу у Белановцу и Миланову, а у Лесковцу њихово је читав комплекс дућана, кућа и механа од бившег грчког сараја па јужно, десном обалом Ветернице, до данашњег Дечјег диспанзера. Имали су своју цамију која је срушена као последња тек четрдесетих година овог века. На том имању се налазила и средња школа, чаршијска медреса а и хамам Пашагића. У једној од кућа Пашагића, ту до десне стране старијег бетонског моста, коју налазимо на једној од фотографија српског Берералштаба из првих дана 1878. године била је лесковачка гимназија првих дана свог отварања.^{35)a)} Ту улицу су цртали и Каниц и Крстић те је тако сачуван њен стари турски амбијент. Године 1893. један Пашагић је понудио своју кућу у Лесковцу, баш на том терену, за новоотворену лесковачку средњу текстилну школу. Последњи лесковачки камјекам је Афис Пашагић. Емин Пашагић, који се помиње после 1877. године, је у саставу лесковачког меџиса 1868. године заједно са Мула Имером Имраоровићем замеником лесковачког кадија.

Лесковачки мудир управљао је казом преко својих сејмена, односно жандарма, од којих се помиње „кавалеријски жандарм Али ага Селим Агић“, распоређених по станицама у Лебану, Власотинцу, Лесковцу и Грделици. Њихове старијине звале су се буљукбаше. Њихов број није био велики. Године 1877. у Власотинцу је евидентирано „7 пандура, један писар, 1 цариник и буљукбаша Ибраим Чауш“, у Лесковцу је јузбаша Садик Ахметовић а у Грделици буљукба-

ша Амет Дурић. Врховни командант жандармерије, кр сердар Мемед Бели, имао је седиште у Нишу. Он је имао до сто пандура (шездесет је довоје у Власотинце 1860. када је лишио слободе пона Стојана, а могао је узети по потреби и веће одреде сејмена. У Лесковцу је била „КАТИЛ АПСАНА“, ту на плацу Сајма испред Позоришта. Мемед Бели је имао свој теферић у Заплању, код Добре воде.³⁶б) О њему се причају многе приче разних садржаја и тенденција. Зна се да је певао уз гусле о Марку Краљевићу и да је терао Србе да певају о Марку говорећи да је он султанов посинак. У народним песмама све што се говорило о Косову и Милошу Обилићу прескакао је. О ускоцима и хајдуцима није ни певао народне песме.³⁷⁾ Био је родом из Босне. Приликом повлачења ка Скопљу из Ниша 1877. године реквирао је двоја кола и четири бивола у Винарцу Јовану Цветковићу из Винарца.³⁸⁾

Лесковачки мудир са меџлисом и сеоским мухтарима имао је један од главних зидатака од 1846. године, да у свом мудирлуку развије трговину, занатство и попривреду како би и самом царству пружио материјалну помоћ. Међутим, услови нису били повољни за такву акцију. Зиратна земља је почетком XIX в. била ненасељена, алије не разоране, утрине увећане а шуме скоро на све стране. У XVIII веку је Грделичка клисура била 90% под шумом, а тек почетком XX века она је 50% без шуме.³⁹⁾ Према извештају кумаревског свештеника 1880. године читав простор од Кумарева до Братмиловца и Лесковца био је „до недавно под трњем и врбама“. М. Б. Милићевић је констатовао да су обале Ветернице почев од Лесковца па до Стројковца биле под лесковом шумом. Западно од Лесковца читав венац покривала је густа храстова шума. У земљишним књигама евидентиране су и њиве зване „лештар“ и на левој обали Мораве. Турска зулуми су растерали ратарско становништво из ове регије која је запустила почетком XVIII в. или која је оживела од краја XVIII века а нарочито од давања личних имовинских и верских слобода ратарима.⁴⁰⁾ Тако је настало крчење шума и отварање нових њива које су као такве по турским аграрним законима постала одмах неприкосновена својина онога који ју је крчењем створио. Стање се ни до 1843. није побољшавало. Сам султан је ове године у једној својој наредби коју је послao кадијама и најбима у царству, констатовао:

„НИШТА МАЊЕ ОД ГОТОВО НАЈВЕЋЕ ЧАСТИ РУМЕЛИЈЕ ЈОШ ЈЕ НЕОБДЈЕЛАО А ЖИТЕЉИ ЗАНЕМАРУЈУ У ЊИМА СПАВАЈУКИ ТАЛЕНТЕ ПА НИТИ ЗЕМЉУ ОБДЕЛАВАЈУ НИТИ ТРГОВИНУ ВОДЕ“⁴¹⁾

Расељавања ратара почетком XIX века покренута су и ослободилачким бунама и масовним миграцијама у кнежевину Србију у којој је сваки од пребега нашао земљу коју је одмах имао као својину. Турске власти су настојале на све начине да емигранте задрже. Помагали су им чак и цркве да подижу и школе зидају. Тако је црква у Кумареву подигнута 1806. г. у Власотинцу 1835. г. у Лесковцу 1839. итд. Нишки мутесариј Мидхат паша дао је 2000 царских дуката Нишлијама 1863. г. за подизање школске зграде а ранији нишки паша је помогао подизање цркве у Прокупљу. Све цркве у Лесковачкој нахији подигнуте су или реновиране баш у првој половини XIX века. Црква се богато одужавала Турској, она је својом службом и друштвеном функцијом верно и предано служила царству што доказује поред осталог и бегство нишких свештеника Михаила Поповића и Борђа Николића са одредом турске војске мустафиса, који је заробљен код Лесковца 25. децембра 1877. године. Изговор да су као таоци узети био је неубедљив.⁴²⁾ Ослобођењу се нису радовали ни неке чорбације у Лесковцу,⁴³⁾ Врању⁴⁴⁾ и Пироту.⁴⁵⁾

Тек од Тензимата, када се гарантује слобода и неприкосновеност непокретне имовине и могућности да се путем закона омете сајбијско насиљно отимање земље, настаје интересовање чивчија за куповину земље. Спахије су увиделе да им Тензимат одузима поседе те су видели свој економски пад и губљење свог раскошног и богатог живота настојале да дођу до против вредности било члучењем спахијске земље или продајом земље чивчијама. Како је у турско доба било лако добити тапију у којој границе никад нису биле строжије евидентиране већ само произвољно: да се њива граничи са севера имањем тог и тог и слично, то је чивчијама ишло на руку да на лакши начин прибаве тапије.⁴⁶⁾ Те су тапије тако и толико биле безвредне правно да их српска власт није ни сматрала правним документом већ је тражила од господара земље да прибаве та козване цариградске тапије. Ипак, су оне у своје време биле довољне да означе својину и да њени имаоци буду уписаны у арачке спискове ради плаћања цар-

ског данка. Ова померања имовинских поседа изменила су и слику врста насеља и етничку хомогеност ратара. Све то чини карактер ове значајне аграрне револуције у Лесковачкој нахији која се одвијала и другде, овде и у понечему специфично, али која је условила рађање љубави према земљи, својини а ово на истој релацији према слободи личној, друштвеној и државној. Имовинска својина поседа је рађање борбене снаге ратара исто као што је акумулација капитала рађање грађанске класе.

III

И у Лесковачкој нахији има у XIX веку насеља којих је у Румелији имало од пре четири века: спахијских, читлучких, соколарских, дербенцијских, вакуфских, меденцијских, катунских, (сточарских и господарских) (сајбијских).

Спахијских насеља нестало је 1839. г. пошто је спахијски феудални поредак укинут.

Дербенцијских насеља у Лесковачкој нахији има већ од XVI века, али их не стаје у XIX веку, пошто функцију дербенција преузимају пандури, сејмени, или граничари.⁴⁷⁾ Ова насеља су се налазила у клисурама поред караванских путева и њихови становници имали су задатак да те путеве поправљају, да примају на конак путнике, да им помажу и да их на уобичајен начин обавештавају о опасностима пролаза обично од хајдука и разбојника. Дербенцијска села су имала привилегије султана. У смањеном плаћању дажбина, ослобођењу војске и давања деце у јаничаре.

ГРДЕЛИЦА је друмско насеље још од римске епохе. Поред ње је био град, утврђење, у коме је била царинарница. Турци су овом селу дали исту функцију у XVI веку коју је оно вршило све до XIX века, када је Мидхат паша пробио палојачко брдо направио пут и дао подићи путничке ханове у Просечници, Предејану, итд.

ВЕЉА ГЛАВА је чувала као насеље планински теснац све до подизања тамо турске карауле у XIX веку.

ОРАХ се налази у Буковику и имао је дербенцијске привилегије за услуге царству чувања друма за Софију.

ГАРЕ је старо дербенцијско село које је имало царске привилегије.

ЦРНА ТРАВА је дербенцијско насеље одавнина. Међутим, старо становни-

штво се раселило па се ту населили сточари, номади.

У тефтеру харача помињу се још и ова дербенцијска села која припадају Дубочици: Ново Село, Ораовица, Лопушња, Црна Река, Јабуковик, Новосел, и Разделица. Ова села плаћала су само 10 до 12 акчи испанце од ожењене мушкине главе и 1 или 1/2 лукне пшенице и толико јечма ако су становници ових насеља имали зиратну земљу у поседу — царску својину, тј. није била купљена или искрчена. Дербенције су често и сами плачкали трговачке караване или „само царско хасно“ те су их турске власти расељавале, хапсиле и убијале.⁴⁸⁾

Меденцијских села у Лесковачкој нахији нема од друге половине XIX века. Сељаци ових села биле су ослобођени дажбина, свих сем царског данка. За узврат они су имали радити у рудницима. Има података да су сељаци затрпавали рударска окна и крили њихове локације да их Турци не би присили да у њима раде. Неки топоними (Мајдан планина више Медвеђе, Леце, Рударе, Злате, Рупље, Златокоп, Копашница, итд.) сведоче да је у Лесковачкој нахији рударство било активно од најстрајних дана. У XIX веку су Дурићи, феудалци из Лесковца и господари села Грахова, имали неке руднике у том подручју. У јужном делу Грделице и на Власини имао је рудокопе врањски Хусејин паша за кога се вели да је мешинама возио руду до самокова и да се земља тресла када су у његовим самоковима ударали чекићи. Стари рудник Леце у XIX веку није радио.

У Лесковцу је било неколико туфекџијских радњи. Турски мајстори правили су оружје од гвожђа набављеног у Нишу и Врању од гвоздене руде из власинских рудника. Међу њима се, шездесетих година прошлог века, помињу лесковачки туфекџије Осман Мустафић и Биљал Мустафић. Лесковац је имао десетину ковачких радњи у којима су радили ковачи Турци и Цигани. Они су правили коњске плоче, мотике, секире, чекиће, гвоздене клинце за поткове стоке, гвоздене ексере за ковање дрвене грађе на зградама, итд. Није ми познато да ли је што гвожђа из Дурићевог рудника у околини Грахова коришћено у лесковачким ковачницама. Према неким памћењима старијих становника Грахова, Дурић је извађену гвоздену руау продавао врањанским самоковима.

Вакуфска насеља су имали и муслимани и немуслимани. Турци су ослобађали извесних дажбина манастирска и

црквена имања. Отуда су она и топоними у лесковачкој нахији: манастириште, Црковница, ливада звана „Богородица“ (дошло од присвојног придева — имање манастира Богородице итд.). Црковница се не зове по томе што је у њој била црква већ што је било црквено имање и ослобођено извесних дажбина. Мени изгледа да су на тој привилегији настали и велики црквени поседи (манастира Јашуње, манастира у Чукљенику, цркава у Рудару, Кумареву, Стопањи, итд.), као вакуфска (задужбинска) имања. Легенда вели да је имање цркве у Кумареву задужбина неке потурчане Кумаревке што је опет потврда да је то имање било вакуфско (задужбинско) ослобођено извесних дажбина.

Чивчијских и господарских села у Лесковачкој нахији је највише и она чине 90% свих насеља изузев неколико вакуфских (Рударе, Црковница, Чукљеник) и неколико слободних села која су затечена 1878. године (Пертате, Бошњаце, Шумане, Беновац, Манојловце, Јарсеново, — и можда још које друго). У селима насељеним Арбанасима није било читлучења па ни у оним која су била мешовита — арбанашко-српска, пошто турске популације по селима у овој нахији није било.⁴⁹

Новосели (цемати, махале, засеоци, лазови, трлишта и слично) су насеља новијег порекла. Сем колониста који су крчили шуму и тако добијали у својину искрчене њиве шуму крче и сточари — номади (ајмани). У ову врсту насеља не улазе насеља „на мезри“, којих овамо и није било у XIX веку која су у XVI в. означавала снажно засељавање лесковачке нахије. Одумируће сточарство тражило је занимање ратарство. Како мезра, утрина, алија итд. није било то они крче мање просторе и засељавају. При покушају порезника да их уведу у пореске књиге ови су новоселци изјављивали да ће се раселити пошто не могу платити дажбине раје. Порезник је предлагао вишим органима власти да ова насеља стекну статус дербенцијских села „како се не би раселили“. Те привилегије су добијали под условом да се не расељавају, и да их не би изгубили. Нијесу формирани груписана насеља, већ су остајали у махалама. Тако је Џрна Трава са преко 356 кућа имала 1877. године 11 махала, а највеће равничарско насеље Губеревац само 125 кућа.

Читлучка, звана још и господарска села су двојаких величине. Читлучка насеља су одавнина позната у отоманском царству. То су насеља са најамном радном снагом, обично су уморена у једном

реду, у средини имају кулу читлук сајбије са хaremом, гувном и другим помоћним зградама. Чини ми се да су читлуци у Лесковачкој нахији: Разгојнски, Дупљански, Печењевачки, Купиновачки, Јашуњски, Јарсеновачки, Бунушки, Накривањски и Винарачки, читлуци новијег порекла. Друга група читлучких села су већ формирана села која су на неки начин стекла господаре. Године 1877. Лесковачка нахија имала је 60% господарских села. Слободних села био је мали број и могу се на прсте избројати.

Начини читлучења били су углавном насиље. Посланик Аранђел Маринковић из Дедине Баре говорио је у првој народној скupштини 1878. у Нишу о једном таквом случају:

„Власотиначки спахија после губитка спахилука дође код чифчија и замоли их да му дају по 90 ока жита годишње да се пре храни. Чифчије пристану. По његовој смрти дође неки садразам са удовицом и замоли да јој дају по 200 ока како би исхранила децу. Чифчије опет пристану. Када је ханума испоудавала кћери онда дођу зетови и са пушкама наморају сељаке те формирају читлук тврдећи да је то њихов мираз“.⁵⁰

Током средине XIX века израстају многи Лесковчани — чорбаџије у читлук сајбије. За њих неколико знамо. То су: Нешко Митровић је имао читлук у Чукљенику, Јорѓај Костић и Глигорије Коцић у Накривњу читлук од 11 кућа, Коста Илић из Власотинца читлук у Горњем Буниброду са 75 кућа. Морено Кајро трг. из Ниша имао је читлук Залужње са 9 кућа, Сотирај Чонгацијић из Ниша читлук од 6 кућа у Номаници, Панајотовић трг. из Лесковца село Добротин са 12 кућа, итд.

Лесковачки окружни начелник пописујући господарску земљу упитао је посебним актом министра при Врховној команди 1878. године 6. фебруара шта да ради са господарима земље хришћанима, да ли да их уписује као и Турке, чија се земља има одузети, јер нису сами обрађивали, а посланик Аранђел Маринковић из Дедине Баре био је категоричан у том питању па је у Народној скupштини 1878. г. рекао:

„НЕКИ СУ КРИШТЕНИ ТУРЦИ ПОСТАЛИ ГОСПОДАРИМА, И ТО СУ НЕКИ ЧОРБАЏИЈЕ КОЈИ СУ КУПИЛИ СПАХИЛУКЕ, ПА ЈЕ НАРОД ОД ЊИХ ВЕГУ МУКУ ТРПЕО. ТРА-

ЖИМ ДА СЕ ОВИМ СПАХИЈАМА
НИШТА НЕ ДАЈЕ, ЈЕР ЈЕ НАРОД
ДОСТА ЊИХОВ РОБ БИО".⁵¹⁾

У Лесковачкој нахији било је и црквених читлука. Село Рударе са својим атаром припадало је цркви рударској. Градске чорбације поседујући извесне капитале настојали су да их умноже. Прибегли су турском начину експлоатације ратара. Они, као црквени тутори, под изговором да купују земљу за издржавање цркава, купују веће комплексе земље и исту дају сељацима под кесим, на читлушки начин. Тако су постизали више користи — користили су црквени новац, пред турским властима избегавали су давање дажбина, пошто су вакуфске земље имале дажбинску привилегију и у шпекулацијама стицали личну имовинску корист. Поред цркава су били амбари, а све цркве у Лесковачкој нахији, имале су веће земљишне поседе, у њима сакупљали жито са имања па га после продавали или давали сељацима под извесну надокнаду интереса у житу. Одмах после ослобођења 1878. сељаци села Рудара поднели су молбу министру просвете и црквених дела да им се уступи земља „пошто су је они у турско доба имали, обрађивали и као господарску земљу држали.“⁵²⁾

Ови „крштени Турци“ су први лесковачки буржуји који су се класно конфронтirали са Турцима — господарима и доследно вршили акумулацију капитала формирајући на тај начин класу експлоататора без много бриге о људима па и националном ослобођењу јер им оно скоро није ни требало.

Соколарских насеља у Лесковачкој нахији имало је одавнина. Лесковачки Турци су били надалеко познати соколари, одгајивачи и дресери птица грабљивица и ловци. Мислим да топоним насеља Белекаре⁵³⁾ недвосмислено говори да је било соколарско. Има мишљења да је село Шајиновце добило име по одгајивачима ловачких птица — шајина. Међутим, топоним је могао настати као патрономастичким путем јер се један од војвода кнеза Лазара у Топлице звао Шајин. Таквог лексичког порекла може бити и назив села Шајић. Да су оба топонима средњевековног порекла сведочи још и то да овамо такве старости име још читав низ топонима: Ступница, Пискупово, Јарсеново, Туларе, Тулово, Брвеник, Печењевци, Сикицол, Түрековац, Бунуша, итд. То потврђује и чињеница да се топоними насеља у овој нахији нису мењала ни тамо где су се смењивале етничке групе различитог говор-

ног језика. Тако од 75 арбанашких насеља у празним селиштима која су Срби напустили само њих неколико постоји са нешто језички деформисаним именима а ниједно са потпуном променом. То су Шилхане (Слишане), Тумарце (Рафуна), Свињарица (место Сијарина), Прекате (Пертате), итд. Сва остала имена насеља остала су онаква каква су била пре доласка Арбанаса чак и у првом турском арачком попису 1444. године. Називи неких насеља говоре о тежњама нових насељеника да их мењају. Арбанаси су звали Шилово бугарским а Срби пустим Шиловом. Јабланичко насеље Дрводеља називано је арнаутска Дрводеља а лесковачко српска Дрводеља се називало оно у горњем делу Поречја. Херцеговачки колонисти у Гајтану назвили су једни тамошњу махалу Ацинци по томе што је у њој до њиховог досељења седео арбанашки хаџија. Све то говори да привремени колонисти у Лесковачкој нахији нису могли изменити затечену топономастику насеља.

И поред свих напора реформе Тензимата, унапређење земљорадње није ишло напред колико се желело. Томе су, углавном, политички разлози прворазредног значаја. Познато је да је Гарашанин израдио Начертаније по коме је Србија имала организовати општи устанак у Турској ради ослобођења и стварања једне балканске државе. Истина, њене унутрашње прилике и њена зависност од султана, а посебно њена мала војничка снага, нису давали да се то и реализације, али је ипак оно имало свога одјека. Аналогно томе, а и подстрекивани из Србије, овамошњи Срби су тражили доследно испуњавање одредби Тензимата. Супротно свему томе Турци су не само игнорисали реформе већ су започели увођење нових форми експлоатације. Били су то, поред осталих, такозвани параспур (paraspur, terra dominicatae). Форма ове аграрне експлоатације, која је позната и у средњем веку, сада је одређивала: чифчија је имао са господаревим семеном урадити својом стоком без накнаде њиву која се могла засејати са 20 ока семена и род сместити у господаревом амбару. Овај рад је надокнада за кућу, окућницу и гувно које је чифчија поседовао на господаревом имању. Тако је раја све више притискана да је свој опстанак сводила на сушту илузију. Решид паша је 1856. године рекао да су дате формално напредне реформе:

„А ОВАМО ЈЕ ТУРЦИМА, АКО НЕ САМО СОБОМ, А ОНО ПРЕКО ЧИНОВНИКА СВОИХ КАЗАЛО ТУР-

СКО ПРАВИТЕЉСТВО, ДА СЕ ОНЕ ИЗВРШИТИ НЕЋЕ“⁵⁴⁾

Очигледно турско државно руководство било је дволично и радио непотешено, пред светом је говорено о реформама а овамо је рађено преко својих чиновника да се те реформе не извршавају. То доказује случај нишког Мустафе паше 1841. а касније и његових мудира и кајмекама.

Наишаша је руско турски рат 1856. Из њега је Турска изашла као победник, али ипак била приморана да потпише Париски мир у коме су дата широка права хришћанима; одстрањена је Русија да буде заштитних хришћана у Турској, а четири велике силе примиле су на себе ту гаранцију. То је такозвани Хатиху мајун 1856. г. За овај рат чивчије Лесковачке нахије дали су велики прилог у храни и снабдевању војске на Криму. Три стотине Пироћанки је ткало ћилиме за турску војску и ништа им власти нису платиле иако је новац био депонован за исплату царског задужења. Лесковчани су се усудили да поднесу жалбу султану против глобара, бекчија, субаша и читлук сајбија, наводећи да они султану остају верни што су и доказали својим прилозима за турску војску у кримском рату. Султан је обећао извиђање злочина и дао један милион гроша лесковачкој сиротињи као свој дар, али је све само на томе остало.⁵⁵⁾ И не само то, већ се Саферском уредбом 1858. године легализује систем читлучења. Једна група првака нишевачке, прокупачке и лесковачке нахије прешавши границу достављају своју жалбу из Алексинца 18. I 1859. године кнезу Милошу, коју доносим у целости:

„ВАША СВЕТЛОСТИ, МИЛОСТЊЕЈШИЈ ГОСПОДАРУ

Ми нас три нахије имено Нишевачко, Лесковачко и Прокупачко припадамо са највећим страхопоштовањем Вашој светлости молећи Вашу светлост за заштиту из ниже наведених узрока.

Ди смо три нахије подигли се противу наших агелара (зулумћара) због многих учинјених неправди нам, и што су нас њиховим глобама и другим скарадним безобразлукцима до крајње пропасти довели, јер они не само што с нама нечовечно поступају него нам и кћери наше истурчише, народ и сиротињу... кога стигну поубијаше, храмови божји поараше, са пастирима божјим ниуколико човечански поступају већ и њи гоне и места слатког покоя наћи не мо-

гу, многи непогода и страдања вам и мали би Вашој светлости доставити не-го у стању није ово слабо перо описати.

Ми смо, Ваше стадо, у Цариград судану послали на тужбу од који су се неки вратили и затвора потпали поводом највећег зулумћара Зејњел паше, ћаја бега и коџбашџија нишских. Даклем, пошто си ми у име народа сказали ови наија, преузимамо дјело на вас и почнемо да радимо по нас силе тирјанства турска одољеће, морадосмо сказати паши за помоћ за пасош ићи, почем ја ка-си тескера и жеља поћи у Цариград би-ла, но бо касније казао да је он цар и да ће нас до ноге погазити и упропасти-ти на што ми дрзнемо и амо у Србију пребегосмо. Дошавши ми овамо преду-зимали смо сваких ствари, мора утиша-ти се народ ови казани наија и ако ни-каквих на то одговора из Цариграда јо-ште ни до данас получили нисмо.

Дакле из предњег наведеног узрока приступамо Вашој светлости кољенопри-клонећи вији Вашу десницу свету и ко-љено у највећој понизности препокорно мосилмо да се нас као стране а и при том многострадалне христијане смилује-те и под Вашу заштиту данослуженаја вашим очима примите јер се наша туж-ба противу Турака код руског двора на-лази.

Не сумњамо да Ваша светлост, Пре-милостивијејшиј господару наш, под Ва-шу заштиту узмете и из наведених узро-ка одбити неће — те смо Ваше светлос-ти препокорни раби.

У име наије нишевачко,

Дина Петровић, Тодор Николић, Сто-јан Петровић.

У име наије лесковачко,

Атанас Христић, папа, — (нечитко) Поповић и Цветко Бокић.

У име наије прокупачко,

Риста Славковић, Коста Бокић, Јован Мишковић.⁵⁶⁾

Године 1860. је планула у власотина-чком крају нова буна под вођством по-па Стојана Јанковића и Ранђела Горуно-вића названа у народу „садразашка пљачка“. Повод јој је зулум лесковачког мудира коју је учинио уочи Божића у власотиначким селима Шишави и По-љаници.⁵⁷⁾ О томе извештач 24. јануара 1860. саопштава:

„Пред сам Божић дође мудир леско-вачки са много Турака Лесковчана који су били понажише спахије — у села Ши-шаву и Пољаницу, близу Власотинца. Оба села ова откупило је за вечита време-на од спахија неки Станко Власотинчанин па је тако ослободио сељаке од гос-

подарства спахијског. Мудир са својим Турцима окупи сељаке са питањем да ли они имају господара. Сељани, наравно, одговоре да осем султана немају другог господара, јер су за вечита времена откупљени. Кад то чује мудир нареди својим Арнаутима, момцима: „Удрите рају дотле док се не потпишу да имају господара! „Сад Арнаути почну тући и пребијати сељаке, али ови при свему томе страшном боју не хтедну другог признати за господара осем султана. Највеће је испребијан поп Маријан и један сеоски чорбација. Да су ово зло учинили приватни Турци ни по јада, али кад је код оваквог зулума вођа срески начелник онда се немамо надати добру док је зулумћара међу нама“.⁵⁸⁾

Посебан зулум је учињен 1859. године када је највијски порез царски дат у аренду Арнаутину Рустему паши за 59 милиона гроша.

Место досадашње пољске страже, аскер авнне, уводи се модерна пољска полиција под управом европских официра.

Народна буна у Власотинцу није изазвала интервенцију лесковачког мудира чак ни кр-сердара Белог Мемеда. Она је имала локални, чак ужи карактер, и није имала оружани карактер. Али је она била једна од бројних рад којих је султан послao свог изасланика јуна 1860. г. великом везира садразама Киплизи Мехмеда пашу у Ниш ради ислеђења тужби чивчија. Његов пут и његову мисију извештач саопштава:

„Мехмед паша штује да самовољнике и глобаре од којих раја пати изнађе и казни.“⁵⁹⁾

Садразам је пошао преко Видина и намеравао је да преко Софије оде у Ниш, али је ту намеру изменио на тај начин што је из Видина преко Пирота пошао у Ниш. У Видину га је пресрела делегација кнеза Милоша, коју је љубазно примио и по њој послao пријатељско писмо кнезу. У Пироту је затворио владику Антима, фанаријота, а са њиме и више чорбација и турских чиновника. Он је открио да је неки вакупција у договору са владиком, чорбацијама, турским чиновцима и пашом нишким Мустафом, кога је подмитио са 15000 гроша, отео имаочима вакуфске тапије па их наново продавао и тако пиротско грађанство глобио са око 300000 гроша. Позвао је преко сејмена сељаке да му поднесу тужбене захтеве. Вели се да је таквих захтева било око 4000 и углавном „на беглукчије, десетаре и друге глобаре“. Жали се и око 300 жена да им није плаћено што су ткале ћилиме за

турску војску у време кримског рата. Извештач додаје „Нишког пашу Мустафу позвао је и затворио за неколико сата у врло непријатну стају, коју не могу ни да именујем.“⁶⁰⁾

У Ниш је Мехмед паша стигао у септембра. Процес ислеђивања кривица царских чиновника започео је 10. септембра. Позвани су жалиоци а сем њих и сви остали оштећени да дођу и да изнесу своје приговоре на самовољнике и зулумћаре. Највише тужби било је из равничарских села прокупачке, нишке (Заплање) и лесковачке казе (Власотинце). Њих око 70 од сто жалби односило се на читлучење. Мехмед паша се нашао пред тешким проблемом — Турци су истицали да су се ћаури осилили и постали господари земље, с једне стране, а да су се Турци нашли у беди и да им „није остало ништа друго до да иду у хајдуке или да умру од глади“. Како су у Топлицама били Арбанаси то се отуда није могло ни очекивати приговора на поступак органа власти јер је ње тамо мало и било. Ни у насељима лесковачке околине није се имало много приговора. Најтежи приговори поднети су са власотиначког и заплањског подручја. Изгледа да су Турци успели да убеде Мехмед пашу да је заплањска и власотиначка раја усталла и против султана и корана. Мехмед паша је наредио кр-сердару Мехмеду Белом да му доведе власотиначког попа Стојана и његове сараднике. Мехмед Бели је ноћу упао у Власотинце и ове похватао без много муке. По саслушању Мехмед паша је донео одлуку да се Стојан Јанковић, власотиначки патријарх, обеси а седам његових сарадника стреља. Овако строг поступак Мехмед паше изузетно према Власотинчанима, који се није поновио ни у Пироту ни у Казама; нишкој, прокупачкој и лесковачкој, за сада је необјашњив. Могуће је да се открила сарадња власотиначких бунџија са Србијом кнеза Михаила, а став кнеза Михаила као непријатељски према Турској био је познат Мехмед паша.

Међутим, треба имати на уму да је Мехмед паша ипак настојао да се уведе мир. То је постигао у договору са лесковачким читлук-сајбјама и сеоским кметовима као представницима чивчија. Договору је присуствовао и лесковачки свештеник Јосиф. На основу овог договора израђен је такозвани лесковачки аграрни договор који је касније зват и лесковачки аграрни закон. Њега је Мехмед паша прегледао, редиговао и одобрио. Садржина његова је једно измерење захтева чивчија и одредаба Тензима-

та. Закон има свега 17 чланова.⁶²⁾ Овим Законом је донето понешто што не одговара принципу Тензимата.

Чланом 1. укинута је анграја, али је чланом 2. уведена дажбина параспуре. Чланом 3. потврђена је неприкосновеност својине искрчене њиве и право гospодара да отуђи своју њиву или после прве понуде ранијем чивчији. Чланом 4. легализовано је право господара на деветину а чланом 5. право на продају земље. Чланом 6. легализовано је наслеђе али само господара земље. Чланом 8. одобрава се прављење куле и харема у селу сама оним Турцима који су били имаоци насеља, док се наредним чланом ослобађа чивчија давања хране господару и његовим службеницима, било у којој прилици. Чланом 10. Турци — субаше, не могу за себе узимати од чивчије било колики део земље за своје издржавање. Наредним члановима се обавезује чивчија на сталност рада на имању, обраду параспуре док се члановима 15. и 16. одређује дажбина од 40 пара на дулум винограда.

Увођење параспуре и деветине је било ново оптерећење али ипак сношливије од зулума што су их чинили самовољници. Чивчије су овај закон прихватили под условом да се он поштује на што су се и Турци Лесковчани обавезали.

Мехмед паша је сменио нишког пашу Мустафу и лесковачког мудира Дилавербега и поставио другог опет из породице Пашагића. Биће то Хафиз Пашагић, кајмакам, који је побегао из Лесковца 9. децембра 1877. године и који је имао у Печењевцу свој чифлук, двор, воденицу, механу, гувно, итд.⁶³⁾

IV

После 1860. као да су настали мирнији дани у Лесковачкој нахији. Године 1864. колонизација Черкеза у нишком вилајету ће узнемирава Лесковачку нахију, она иде преко Топлице и допире до Мрамора и Ниша.⁶⁴⁾

Лесковац почиње да се афирмише као град трговине. До 1860. нема података да су лесковачки трговци ишли у Београд. Вероватно су се до тада робом снабдевали у Нишу или преко Ниша јер одлазак до Београда био је скуп, трајао је 7 дана само у једном правцу. Од ове године у могућности сам да евидентирам лесковачке трговце који су из Лесковца допутовали у Београд према званичној евидентији београдске управне власти која је била одиста марљива и педантна. У овај преглед нису ушла лица која су илегално из Лесковца прела-

зила у Србију а један већи број таквих или њима сличних лица само је поменут „да су из Турске“. Посебно је важно истаћи да се међу тим „гостима из Лесковца“, односно Турске, не дају подаци одакле су и зашто су дошли, већ само се помиње њихово занимање: тесари, најамници, надничари и слично што очито говори да је тада било развијено и пеchalбарење. Помињем те лесковачке трговце по годинама.

1860. г.

Коца Пешић, трговац из Лесковца, дошао је у Београд 21. октобра.

1862. г.

8. XII дошли су из Лесковца у Београд: Коца Џветковић, Димитрије Живковић и Димитрије Коцић, трговци.

1. XII су дошли трговци: Ранко Стојановић и Јован Ранковић.

1863. је дошао у Београд Станко Стефановић тр. 22. V.

1864. г.

Дошли су у Београд из Лесковца 9/II трговци: Спиридон Димитријевић, Сотир Костић, и Јован Бокић и слуге: Прокопије Стојковић и Денча Митровић, којијаш дошао је 8. V а трговци Стојанча Борђевић, Каим Мореновић и Хаим Леви сва три из Лесковца 21. маја, а Лазаревић Петар и Живковић Петар априла исте године.

Трајко Данчевић дошао је у Београд 12. новембра 1864. године, „трговачким послом“.⁶⁵⁾

Много већи је број чарукџија, болтација, зидара, најамника, тесара, слугу итд. које евидентичар именује само да су то „из Турске“, и ништа више. Нема сумње поред евидентираних путника из Лесковачке нахије било је и неевидентираних, оних који су илегално прелазили. Ни лесковачки ђаци у Београду нису увек евидентирани јер је и то морало бити конспиративно. Тако, на пример, за Лесковчанина Синишу Аранђеловића, богослова, стоји у одлуци Совета 1863. г. да му се даје „путни трошак до Лесковца.“⁶⁶⁾

Од 1877. је из Лесковца више државних стипендиста у Београдској богословији „за странце“ са два разреда. Они су, као и многи други, постављени за учитеље у српским областима под Турском. Међу њима су Јован Биволаревић, Димитрије Буринчић, Димитрије Антић, Димитрије Красић, Спира Здравковић и Тетовац Петар Чавдаревић. Са отвара-

њем Богословско-учитељске школе у Призрену 1872. г. лесковачки ђаци иду у Призрен и забележено је да су њих двојица завршили ову школу 1873. године.⁶⁷⁾

Црквене и просветне прилике ишли су најпредо и повезано у току Тензимата у Турској па и у Лесковачкој нахији. Јелинизам као грчка национална идеологија допирао је и у Лесковачку нахију све до хамихумажуна 1856, када су све нације у Турској добиле право да на свом језику отварају своје школе. Та активност осетила се и раније нарочито од 1853. када је султан дао хришћанскоим црквама право да управљају и разрешавају питања која се тичу цркве, брачног права и школе. Сада урум милет започиње своју конфесионалну организацију тензиматског типа и карактера, и, поред материјалног, јачање просвете. И није чудо што из Лесковаца и његове околине имамо непрестано претплатника на књиге које се у Београду штампају (1844. г. је 8 претплатника на „Животопис Александра Македонског“; 1858. г. 11 претплатника на „Житије Григорија архиепископа Омирског“, 1849. на српски Часловац, 14; 1853. г. на „Песме“ Лукијана Мушицког 7; од 1860. године на дела Вука Карадића итд. Године 1868. Лесковац добија српског световног учитела, Јосифа Костића, 1869. Лесковчани траже учитела француског језика, те исте године оснивају грађанску читаоницу, а 1872. поред мушких основне школе у Лесковцу је отворена и основна школа за женску децу. Неколико Лесковчана (Димитрије Стојановић, Димитрије Буричић и Јован Биволаревић уче 1875. богословију у Београду, а 1877. у Призрену Јанићије Живковић.⁶⁸⁾

Грци, односно грчки свештеници и владике, су у сталном непријатељском ставу према српској школи. Нишки владика Григорије (умро 1844. год.) био је љути непријатељ српских школа, а његов наследник Венедикт је само о парма мислио. Призренски митрополит се смејају српској црквеној арији називајући је простачком.⁶⁹⁾

Грчко православни биготизам је јачао у простим масама и сујеверје је снажно притискивало српски живот. Један заплањски свештеник носио је собом коњску потковицу, прао је у води и ту воду продавао верницима као необично лековиту. Владике Грци по народности, а јелинисти или турковили по убеђењу, постављали су своје свештенике, неписмене тако и толико да су врањански свештеници 1878. одбили да јубу у општинске управе „само зато што су

били неписмени“ а пиротски су чак „бугарски и читали и писали и говорили.“ Ни у Лесковачкој нахији није било боље. Требало је доста времена да се науче да воде матичне књиге, а неки су због тога као „неспособни удаљени са парохија“. Они су често долазили у расправке са Синодом у коме су световљаци имали важну реч а са туторима, нарочито, се чак и свађали и тужили. Увек су били разлози материјалне природе. Тутори и чланови синода, више но свештеници, дали су снажан отпор грчкој цркви која је ширila међу балканским хришћанима утицај и идеологију своје државе и нације. Од 1846., када су грчки црквени велиcodостојници као једини управљачи хришћанском расом и једином патријаршијом, у Цариграду, посланициом позвали хришћане да се уједине у љубави и источно-православној вери, настају трвења националних цркава у првом реду бугарске, српске и грчке. Бугари су одлучно наставили борбу против грчке хијерархије, патријаршија и фанарија и многе своје арихијерје, фанарије, једноставно прогерали из својих крајева. Упорним настојањем а уз помоћ руске дипломатије они фактично добијају 1870. свога егзарха и овлашћење да организују хришћанску егзархистичку цркву на Балкану.

Лесковачка нахија била је покривена грчким свештенством а једина школа у Лесковцу била је грчка. Лесковчани се усуде 1853. године да отворе своју школу на српском језику. За ту школу 1854. подигну школску зграду код цркве и у њој започе наставу занатлија, даскал, Ча Мита. Од 1856. у Лесковцу започе учителевати Симеон Софијанац, који је предавао у школи поред турског и грчког још и српски језик. Исте године је у Лесковцу формиран нахијски црквено школски Синод који је преузео управу школама у читавој нахији и започео решавање верских проблема, на пример брачних спорова, црквених рачуна, итд. Грађанска класа се почне окупљати око цркве, школе и синода и развијати у скромним димензијама слободе коју проширује класним повезивањима са турском влашћу и владајућом олигархијом. У цркви и чорбацијама, који у њој заузимају места тутора, чланова синода и одборника такозване црквено-школске општине, Турци су нашли снагу која им је омогућавала напоре да се смире народне буне и продужавала век трајања њиховог феудално-капиталистичко друштвеног поретка. У прво време Турци су и сами помагали српске школе и цркве те је убрзо црква постала важан фактор

акумулације капитала и земљишног поседа. Ради илустрације наводим неколико података:

Црква у Прокупљу поклонила је српској војсци 1877. године 40.000 гроша. Црква у Лесковцу имала је те године у каси 2.000 цесарских дуката намењених за издржавање школе 75 дулума њива и 4 дућана. Црква у Нишу понудила је војсци 3000 цесарских дуката; црква у Рудару имала је око 400 дулума зиратне земље, више кућних плацева и винограда, 2 воденице, 1 кућу у Лесковцу, 39 мотика винограда и 10 кося ливаде; црква у Печењевцу имала је њива 8 дана орања и 200 дана брања шуме у свом забелу Бела глава; црква у Бабичком имала је 18 дулума њива, 6 кося ливаде и 4 мотике винограда; манастир у Јашуњи имао је 140 дулума зиратне земље и забрана; манастир у Црковници имао је 32 дулума њива, 10 кося ливаде, дућан у Лесковцу, 1 воденицу; црква у Д. Стапању имала је 29 дана орања њива и 1 дућан у Лесковцу. У Габан махали, црква у Кумареву имала је 110 дулума њива и ливада; црква у Чукљенику 19 дулума њива и 60 дулума забрана, итд. Сем тога у Лесковцу су постојали методисти; хиландарски, дечански и јашуњски са знатним добрима у кућама и дућанима. Та материјална база условљава отварање часловачких школа око цркава чији су ученици учили читање, писање и основно рачунање, али и учествовали и у обради црквених имања, у црквеној писанији и црквеним работама свих врста. Даскалу Ча Мити су ученици обраћивали виноград и њиве те је тако њихов даскал допуњавао своје приходе поред оних што их је добијао од ђачких родитеља и плате од Синода.

Са формирањем у Београду 1868. г. Одбора за школе у неослобођеним крајевима у Лесковац долази Јосиф хаџи Костић и започиње са њиме модернизовање школе, управо њено одвајање од цркве. Она ће сада добити и садржај националне пропаганде, ширење ослободилачке мисли и буђење националне свести о саједињењу са Србијом.⁷⁰⁾

Од 1870. године настају оштри сукоби између бугарске егзархистичке цркве, која је носила идеју бугарског национализма о великому бугарском царству, и српске цркве која је с друге стране, носила националну пропаганду Начертанија и Просветног одбора о великој Старој и још већој новој Србији. Овим расправама користе се Турци у првом реду, те имајући на уму намере кнеза Михаила о ослобођењу Срба у Турској и непрестане национално-агарне буне

Срба у крајевима отоманског царства, нишки мутесариф прихвата бугарску пропаганду и помаже је, сматрајући да су им они ближи и покорнији. Захваљујући помоћи турских власти егзархији доводе своје владике у Ниш, Врање и Пирот а у Лесковац постављају егзарха кога у прво време замењује архимандрит Теодосије. Српска грађанска класа преко својих представника у црквеним синодима мири се са егзархистима или не и млађе борбено свештенство и свесније грађанство. Нишки митрополит је 1873. г. оптужио мутесарифу матејевачког попа Милоша „што буни народ против цркве и државе“, те је овај прогон у Егри Паланку, одакле се није ни вратио.⁷¹⁾ Лесковачког попа Ницу митрополит нишки Гаврило тужи да не предају „од своју нахију бакију и од вуле“, итд. Отпор егзархистима организује и кнежевина Србија, у овим крајевима. Године 1871. у Лесковац долази тајно Милојевић Милош, 1873. Миљојко Веселиновић пролази кроз Грделичку клисуру, 1873. је у Лесковцу и Панта Срећковић, а 1873. године лесковачки ужари узимају за своју еснафску славу светог Саву. Сви ти подаци говоре да се радило о отпору егзархији у Лесковцу и успело се, лесковачки кајмакам је 1874. донео одлуку да у Лесковцу влада српски језик и да у Лесковцу може бити само српска школа. У овој акцији се нарочито истицали: поп Илија Урошевић кога су Бугари стрељали 1916. г. у Сурдулици, Нешко Митровић, први председник ослобођеног Лесковаца, Аранђел Маринковић, кафеција из Дедине Баре, и други. Па ипак се не би могло рећи да је лесковачки чорбацијски ред, лесковачка буржоазија, имали много удела у овој тешкој и часној борби против бугарског православног и националног шовинизма. Напротив, они су се класно солидарисали и са егзархистима и турским господарима. То потврђује саопштење које имамо о ослободилачком покрету у Лесковцу уочи 1878. године:

„БИЛО ЈЕ МЕБУ ЛЕСКОВЧАНИМА И СТРАНАЦА И СРБА И ТУРАКА КОЈИ СУ НАГОВАРАЛИ ДА ЛЕСКОВЧАНИ ОСТАНУ ПАСИВНИ, ДА НЕ ИСПОЉАВАЈУ СВОЈЕ СИМПАТИЈЕ НИ ЗА СРБЕ НИ ЗА ТУРКЕ, А НЕКИ СУ САВЕТОВАЛИ ДА ЛЕСКОВЧАНИ ПОКАЖУ СВОЈУ ПРИВРЖЕНОСТ ТУРЦИМА. ЈОСИФ ХАЦИ КОСТИЋ ЈЕ РАЗБИО ТАКВЕ СМУТЊЕ И ТРАЖИО ЈЕ ДА СЕ ЛЕСКОВЧАНИ ОТВОРЕНО ИЗЈАСНЕ ЗА СРБЕ И ДА СЕ У ЦИЉУ ОДБРАНЕ ОРУЖАЈУ.“⁷²⁾

Дакле, ни Јосиф не тражи борбу против Турака већ само „оружање у циљу одбране“. У Лесковцу су Бугари, Цинцири и Грци били отворено за Турску а њихов број није био незнатан, нарочито трговачки утицај. Године 1876. г. кнез Милан је послao у Лесковачку нахију свог комandanта бећара Косту Трандafilovića. Његово присуство било је значајно и њему се приписује мало позната (заборављена) битка устаника и Турака у атару села Преполца. У прилог томе иде и једна недатирана, али вероватно из времена пре ослобођења Лесковца, објава попа Илије Урошевића у којој се говори о оружију сељака баш за борбу против Турака:

„АЗ ПОП ИЛИЈА УРОШЕВИЋ ПОТПИСАНИ ИЗ МОЈУ ПАРОКИЈУ СУ И ШТО ДОНЕСЕ ПИСМО ИЗ СЕЛО ГОРЊЕ СИНКОВЦЕ — КОСТА ИЛИБ КМЕТ ДОЛАЗЕ КОД СЛАВНО ПРАВИТЕЛСТВО ДА ПРИМАЈУ ПУШКЕ, БУДУБИ ДА ДО САДА НИСУ НИКАКВЕ ПРИМАЛИ. ЗА УВЕРЕНИЈЕ ДАЈЕМО НАШ ЗАПИС ЗА 15 КУБА“.⁷³)

Потпис Илије Урошевића налази се и на решењу лесковачког меџлиса од 1874. којим се даје првенство у школама ове нахије српском испред бугарског језика. Он устаје и против намера нишког егзархијског митрополита Виктора да прикључи 1872. године Изморник нишкој митрополији. Урошевић је иницијатор постојања школе у Турковцу која је имала свој ферман као што су имале школе у Грделици и Крушевици, овде две чак и истакнуте на вратима главне учionице. Илија Урошевић је члан оне депутације која је 8. децембра 1877. била у Прокупљу о којој хроничар пише:

„ЈЕДНЕ НОЋИ СТИГНЕ У ПРОКУПЉЕ ЈЕДНА ДЕЛЕГАЦИЈА ИЗ ЛЕСКОВЦА У КОЈОЈ БЕХУ ДВА ТРГОВЦА, ВАСИЉКО И ГОРЧА, И ЈЕДАН СВЕШТЕНИК ПА СТАНУ ПРЕКЛИЊАТИ ДИВИЗИЈАРА ДА ИМ ДАДНЕ 800 ПУШКА ДА НАОРУЖАЈУ ВАРОШ ТЕ ДА СЕ БРАНЕ ОД ТУРАКА И АРНАУТА. Г. БИНИЧКИ УВИДЕВШИ ПОТРЕБУ ИЗДАДЕ ДЕПУТАЦИЈИ 300 ПУШКА КОЈЕ БЕХУ ПО ЊЕГОВОЈ НАРЕДБИ ДОНЕТЕ ИЗ ЈАНКОВЕ КЛИСУРЕ ПА ОНДА ОДРЕДИ ХРАБРОГА ЧЕТОВОВУ ПАНТУ МАРИНКОВИЋА ИЗ КОРМАНА СА 9 НАОДАБРАНИЈИХ ВОЈНИКА ДА СПРОВЕДУ ПУШКЕ И ДЕПУТАЦИЈУ ПРЕКО КОЧАНА У ЛЕСКО-

ВАЦ. ПАНТА ЈЕ ПОНЕО И НАРЕДБУ ЗА КОМАНДАНТА КРУШЕВАЧКЕ БРИГАДЕ У КОЧАНЕ ДА МУ ИЗДА ЈОШ 500 ПУШКА ОД ОНИХ КОЈЕ СУ ПОСЛАТЕ ЗА НАОРУЖАЊЕ НАРОДА“.⁷⁴)

Лесковачка нахија је већ 1875. имала 19 школа (Кумареву, Печењевцу, Турковцу, Бошањаку, Бабичком, Добром Пољу, Рупљу, Предејану, Бунуши, Чукљенику, Јашуњи, Грделици, Конопници, Крушевици, Црној Трави, Лесковцу, Власотинцу и две основне школе за женску децу — у Лесковцу и Власотинцу. Године 1876. све су српске школе у Лесковачкој нахији Турци затворили и оне нису радиле до ослобођења. Разуме се да су и Турци имали своје школе или само у Лесковцу, три ниже за мушки и једну основну за женску децу, и две месарске у чаршији а другу у Табан мали.

Према извештају нишког митрополита Виктора 1878. г. јан. у Лесковачкој нахији било је 8 448 православних дома-ва, 16 цркава, триprotoјереја, свеште-ника 54 и православних села 168, а ма-настира 2, али без калуђера.⁷⁵)

У седмој деценији XIX века отоманско царство се налазило у фази расипања. Велике сile су непрестано мислиле на деобу његових покрајина. Кајмекам-лук лесковачки налазећи се истушен на северу без ослонца на јачу војничку базу типа Рушчук, Скопље или Ниш, све више је упадао у арбанашку зону струја малисорске и дукађинске. Тако се, иначе већ познато етничко шаренило њего-во, појачавало а етнички конгломерат прилагођавао асимилацији и конфронтацији. Срско-турски рат од 1876. г. имао је снажног одјека у читавом јужном Поморављу. Други српско-турски рат 1878. године био је боље припремљен те је имао и већих успеха. Један статистички преглед становништва, дајбина и прихода Турске у нишком мутесарифлију, који прилажем, пружа верне податке који заслужују истраживачку пажњу.⁷⁶)

V

У Лесковац је ушла српска војска (један батаљон пешадије и једна батерија артиљерије) 16. децембра 1877. године. Борби за Лесковац није било. Оне су се развиле на подручјима Грделице, Пусте Реке и Горње Јабланице. Тамошњи турски и арбанашки војни одреди имали су задатак да омогуће комбиновани напад врањског Асаф паше и приштинског комandanта Хафис паше, да

једним муњевитим продором низ Топлицу и Ј. Мораву притекну у помоћ опсаженом Нишу. Међутим, турска војска је почела силовито да прodiре од Једрене ка Цариграду и рат је завршен миром који је Русија диктирала. У Лесковцу је српска војска затекла одреде добровољаца који су прошли кроз напуштени Лесковац у правцима Власотинце и Вучје без задржавања. У Лесковцу је управљала чудна и јединствена компромисна, и капитуланска скоро, власт „ратног одбora града Лесковаца“ у коме су заједнички власт делили Срби и Турци — попут турског српског меџлиса. Тиме је завршено трајање отоманске управе, извођења реформи Тензимата, извршавање обавеза из Аграрног закона, страха од егзархата, арамија и господара, али не и од читлук-сајбија, којих је и раније било, „крштених“, а сада опет „крштених“ или не Турака већ Срба, који су наставили са формама експлоатације најамника и беземљаша. То су дани формирања лесковачке буржоазије и капиталистичког друштва које ће дуго година упорно водити класну борбу против радничке класе, изгубити је и у њој нестати.

ОБЈАШЊЕЊА

1. И овај је рад део већег („Лесковац и његова нахија у XIX веку“) рукописа те је појмљиво што нема уводних анализа, проширивања садржаја и кондезованих теза у финалу.

У цитираним текстовима стари датум је остао а језик само делимично редигован.

Географско-управни појам лесковачка нахија употребљен је дослеђено јер је као такав био у најширој употреби у XIX веку, мада су ово подручје у средњем веку називали искључиво Глубочица, турски извори Dilboćica а западни путописци Dilbotica (Петанчић) Klubotica (Н. Н. пољски преводилац) и слично.

2. Љоч Стојановић, „Записи и натписи“, књ. I стр. 250. Овај запис не иницира пожар већ паљевину што значи да је Лесковац паљен ове године, највероватније као дело од мајда за коју сељачко-ратарска буна каква је била рударска, Дјуменова буна у врањском крају 1572. г.

3. Старијар, 49/1950; Споменик САНУ LXI, 7.

4. Срђије Димитријевић, Дубровачки крајевани..., Београд, 1958. Споменик САНУ, XVIII, 46. Лесковац је све до XIX века занатско-производни град турског режима, наиме, највећи број заната у њему имали су Турци и Јевреји. Лесковац је по томе био врло познат. Има података (Архива Народне библиотеке у Београду 413/II/373) да све до 1850. године имало у Лесковцу Србина трговца ко-

жом, јер су ову „јерупину трговину“ држали само Турци и Јевреји. Занате: тутфегџијски, папуцијски, берберски, саџијски, кујунџијски и слично, имали су Турци. Главни занати Срба били су ужарија, салерски занат, а потом дрводељски, чаруџијски, асурџијски, и сл. Чаршија, трговачки реон, имао је све до 1850. г. у највећем броју турске дућане. Занатско-трговачки локали налазили су се у турском делу града. Пијаце су се углавном, налазиле на периферији турског дела Лесковаца. Ван тога појаса живели су и радили Срби: казанџије, салери, земљорадници, измећари, сточари, чивчије, паразурдије, матрапази, целепи, рабације, и сл.

5. Србске новине, 1878. г. стр. 83. Касније, 13. XII 1878. године, малбаша Сулејман Мустафагић, старешина лесковачког факуфа (памије, текије, верских школа и њихових добара) тражио је од српске владе повраћај узетих поред осталог и 43 дућана од којих је било само на Пашаџића буџији њих 29, а који су давали годишњу ренту 9000 гроша, и 95 дућума земље у лесковачком атару. Лесковачки вакуф је користио и манастирску имовину у Лесковцу па је 1880. г. исплаћено само манастиру Хиландару 14000 динара од продатих вакуфских добара у Лесковцу ради поадмирења дуга. Држава је предузела на себе 1879. г. издржавање лесковачких цамија, хоџа, дервиша и једног мејтепа — српско-турске основне школе, па су тиме и турска потраживања ликвидирана.

6. У Лесковцу је било 1835. г осам, а 1877. 9 текија. Њих је било и по селима, на пример код села Гегље у Јабланици.

7. Јован X. Васильевић, Јужна Стара Србија, Београд, 1913.

9. Највећи број цркава у лесковачкој нахији подигнут је и оправљен у првој половини XIX века. У томе се времену формирају и црквене општине (синоди), који врше и организацију школства. Црквене општине су биле врло богате, имале су читаве читлуке, дућане, кафане и воденице. Лесковачкој првеној општини узео је одмах нишки владика Никифор 4000 гроша као казну што му ћису организовали лесковачки свештеници 1845. г. свечани дочек. Раније, на неколико година, лесковачка црквена општина јала је арнабашким одметницима 150-000 гроша да им не руште цркву како су то учинили у Врању 1842. г. Првих дана по ослобођењу Лесковаца 1878. године, када је бригу о школству преузела држава, лесковачка црквена општина предала је 2.000 цесарских дуката лесковачкој општини са образложењем да су те паре прикупљене за подизање у Лесковцу веће зграде за основну школу.

9. Том узрастању доприноће и стационирање у Лесковцу управног аппарата крушевачког пашалука: доласка мухаџира (трговаца, спахија, занатлија, итд.) а нарочито отварање Србије као транзитне територије за трговину Турске са западном Европом.

10. Гарашанинова концепција ослобођења Срба од турског ропства изражена у Начертанију је један од већих изазова ове акције. Кнез Михаило је тај проблем још јаче заопштио својом изјавом 1860. године када је одговорио султану на протест што Србија при

ма пребегле из Турске: „Хришћанима, који сад злочестве управе прелазе из суседних области царства, остају врата Србије широм отворена“. У склопу тих и других бројних и различитих забивања може се правилно сагледати низ сељачких буна (богуна) у Лесковачкој нахији, почев од буне Неше Прчића па до ослобођења 1878. г., равно сто година немира, устанничких покрета, крвавих устанака раје и беземљаша у Лесковачкој нахији.

11. Абдул Мехти је имао грдних муга у борби против незадовољних спахија и феудалаца његовим реформама. Султан Махмуд је у кримском рату и у Лесковачкој нахији узео нареду велику реквизицију па је после рата ради умирења дао „лесковачкој сиротини милион гроша“. Слично је учинио и у Пироту који му је дао 300 хилимова за рат против Руза, поред остale војне реквизиције.

12. В. Поповић, Источно питање, Сарајево, 1968. г. — Нил Попов, „Србија од 1833. г. до Светоанђејске скупштине“.

13. Србске новине, 1863. г. стр. 173 и даље.

14. Србске новине, 1939. г. Превод Хатишрифа је на тадашњем званичном језику Српске администрације. Ја сам из њега избацио графије славјано-србоке али језик нисам прилагођавао данашњем књижевном језику из више разлога.

15. Видети Врањски гласник VII ст. 99, а и радове В. Стојанчевића објављене у А. З. и остале његове радове о Србији прве половине XIX века.

16. ДА СРС, Несрећена грађа.

17. Сравни: ДА СРС Поклони и откупи — По 64-350, 79, 82, итд.

18. исто 126 — 62 и Аржавопис Србије 1879. г.

18. исто.

19. Јован Х. Васиљевић, Српски народ и турске реформе, Братство, бр. XV.

20. Лесковачки зборник, XII

21. Србске новине 1841. г. стр. 150

22. исто

23. исто

24. 25, 26 све исто стр. 160 и даље.

27. Занимљив је податак (Србске ноузине 1844. г. стр. 348.) „Арнаути из Горње Мезије побунише се 1844. г. То нису прави Арнаути, него они који поистичу од мусиманских Гота и то не из правог Арнаутлука него из Горње Мезије и западне Македоније тада живе са Србима и Бугарима, помешано“.

Ових година Аустријанци називају Србе у Турској Грцима а Турци Бугарима, у читавом нишком пашалуку, Лесковачкој нахији и врањском камилуку. У смиривању цифријско-сељачких буна од шездесетих година прошлог века учествују и чекерски одреди (Гласник Срп. ученог друштва, књ. III 1928. г.)

28. Запис на црквеној књизи у цркви Граџаничкој, преписао сам га 1939. г.

29. Према царинској књизи Бумрука у Алексинцу из 1843. г. цене пољопривредних производа транспортованих за Србију и Аустрију из Турске биле су: пар маршавих свиња кошта 100—150 гроша; пар волова 120—200, крава 110—180; 100 ока пшеничног брашна 40—55, кукурузног 25, јечменог 18 гроша по товару. Према облигацији Хаџи Стојана из 1858. године, писане скоро чистим Вуковим језиком, види се да се у Лесковцу у то време трговало и капиталом са замашним интересом 12%.

30. Србске новине 1946. г. стр. 100

31. Гласник Архива и Друштва архивиста БиХ књ. IV—V, 1964. г. Сарајево.

32. Оригинал тапије се налази код мене. Она говори о предаји њиве од $\frac{1}{2}$ адулума рахметали Хусејина неком читељији 1844. г. Тапија је оверена у лесковачкој кази, у Лесковцу, и нишком санџаку у Нишу исте године. Занимљиво је напоменути овим поводом да је дан део црквених књига у лесковачком крају носи оверу 1861. г. турске власти у Лому, што не говори само о њиховом пореклу већ и о надлежности турских власти за вршење цензуре књига. Књиге, које су долазиле из Србије за лесковачке школе, оверавала је турска власт у Нишу.

33. За турску управну администрацију карактеристично је непрестано мењање титула и звања а задржавање непромењених територијалних и регионалних управних целина из дана њихова освајања. До 1839. год. Лесковац је седиште кадилука а од ове до године 1863. мудирлука (среског начелника). Од 1863. је у Лесковцу седиште кајмакама. Последњи лесковачки кајмакам био је из породице Пашагића, Хафис, најбогатији турски феудалац у кајмакамлуку, иначе један од унукови Шашит паше. Сећања на Хафиса Пашагића, називаног паша, агалар и кајмакам, сачувана су у Лесковцу до наших дана. У његовом конаку је била смештена и прва лесковачка гимназија.

34. ДА СРС По 147—133.

35. Бенералштабни албум, Београд, 1878. г.

36. О Белом Мемеду написао је неколико занимљивих чланака у „Бранковом колу“ 1896. г. заплањски учитељ Марић.

37. Гласник Ет. музеја, књ. XV стр. 169., Београд 1949.

38. Србске новине, 1881. г. стр. 548.

39. Наша реч, 1952. г. 23. августа.

40. Јован Трифуноски, Грдељичка Клисура, Лесковац, 1964. г. Верске слободе су нарочито гарантоване Ферманом 1853. г. којим је урум — милету (Србима, Грцима, Бугарима, Власима, Албанцима и Кучловласима) дато право организовања верских судова. Иначе, верске слободе дате су и ферманом од 1830. кајда су Лесковчани имали школу са турским, грчким, јеврејским, српским и француским језиком. Резултат тих слобода је и подизање Ча Митине школе, веће и пре подигнуте но сличне школске зграде у Нишу, Врању и Пироту. Напоредо са верским ишли су и имовинско-

-трговачке и занатлијске привилегије па у Лесковцу имамо већ од 1834. г. организованих трговачких еснафа а од 1841. г. међу првима, и лесковачких целапа, кириција, трговаца и рабација на путевима према Нишу, Крушевцу, Скопљу, Солуну, Земуну, Софији, итд.

41. Србске новине, 1843. г. стр. 213.

42. Србске новине, 1878. г. стр. 323.

43. Јосиф Хали Костић, Ослобођење Лесковца и Власотинца, Лесковац 1907. године.

44. Бора Станковић, Коштана, Београд, 1902. г.

45. Извештај Панте Срећковића 1878. године из Пирота.

46. У попису арачких глава (ДА СРС ПО 126—62) у Кол Дервену 1866. г. врањског кајмакамлука, харачке главе (порески обвезници) су подељени на: големе (богаташе), малечке, батал (старце), муфлизе (без имовине), зулзаме (сиротиња) и бегане (одсутне). То очито говори да параспурни и чифлици нису захватили целокупну зиратну земљу у овим јужним нахијама.

47. Лесковачки зборник, IX и X; Јужна Србија (Дербенције) Скопље, 1923. г. стр. 8 од 1. јуна.

48. Види Ј. Трифуноски: „Пчиња“, „Врањска котлина“, I и II књига; Глиша Елазовић, Турски споменици, итд.

49. У Лесковачкој нахији читлучка села називана су ГОСПОДАРСКИМ, у Топлици АГЕЛАРСКИМ а у нишком крају СПАХИЈСКИМ. Разуме се у овоме није било доследности већ су се називи често мешали; у Врањском крају називана су и САХИБИЈСКИМ.

50. Власотиначки сахибија Латиф ага је живео у Лесковцу (Србске новине, 1880. г. стр. 47).

51) ДА СРС ПО 64-342; Србске новине, 1880. стр. 539.

52. ДА СРС Ц 32-80.

53. Белекаре, Шаниновац, Догановци, итд. су топоними по птицама које су улазиле у ловачко занимање (Види Ј.Х. Васиљевић, „Соколари“).

54. Србске новине, 1856. стр. 145.

55. Ј.Х. Васиљевић, Просв. политичке прилике... Београд 1928. г. стр. 304.

56. ДА СРС ПО 28-79.

57. Село „Пољаница“ биће, ваљда, данашње Рајино Поље.

58. Србске новине, 1860. стр. 44, 366.

59. ГСУД, књ. III.

60. Сретен Поповић, Путовање, стр. 380. Види и ДА СРС ПО 64-40.

61. ГСУД, књ. III стр. 98, 1928. г.

62. Лесковачки зборник, VIII (Трајковић, Лесковачки закон).

63. Совет 316/1884.

64. Просветни гласник, 1897. г. стр. 48.

65. Пут од Лесковца до Београда савлађивао се пешке, на коњу и коњским или биволским запрегама и трајао је око 8 дана. Они су одседали у Београду у кафанама које се нису мењале. Са трговцима су путовале и „слуге“ а често су слуге путовале и за рачун господара. Поред већ је узтиражених помињу се још и: Денча Митровић, кочијаш, Никола Лазаревић, Петар Живковић, Трајко Данчевић, Хаим Мореновић, Хаим Леви, итд. све у времену од 1860—1862. године. Из Ниша су путовале и два свештеника: Трифун Димитријевић и Петар Поповић (Види Србске новине, 1860. — стр. 498, 1862. — пошто путници 1861. нису евидентирани — стр. 516, 469, 1863. г. стр. 234, и 1864. г. стр. 64, 824, 208).

66. Совет, 316/1884.

67. Просветни гласник, 1897. г. стр. 47/8. У Лесковцу је затечено 1877. г. неколико српских учитеља, али и егзарихјских свештеника.

68. ГСУД, 39/40.

69. Учитељ, 1899/1900, стр. 573.

70. ДА СРС ПО 64-39.

71. ГСУД 41/52.

72. Венијамин Шарковић, Дневник из 1894, Рашка, 1973.

73. ДА СРС ПО 64 — 359.

74. ДА СРС ПО 64 — 39.

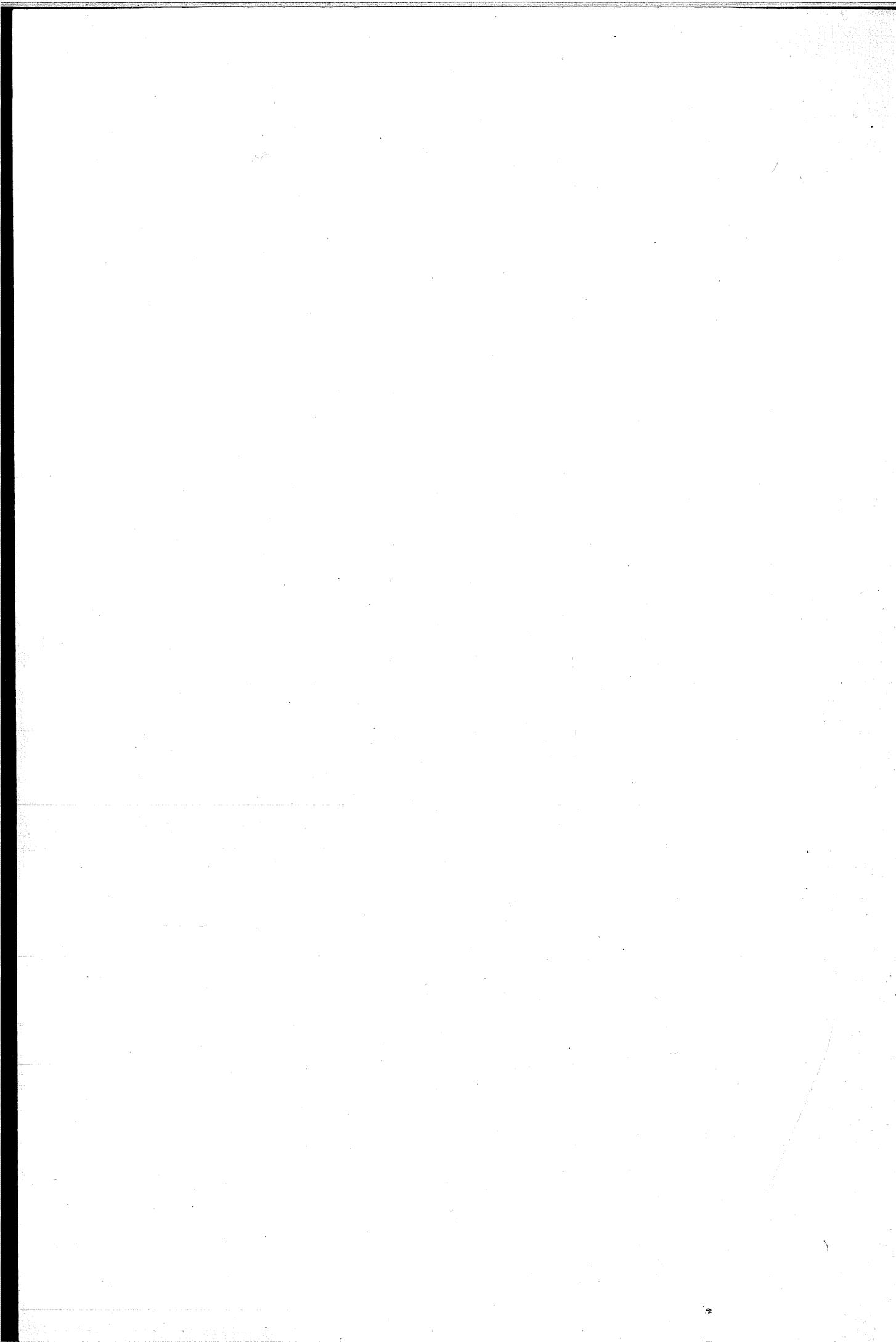
75. ДА СРС ПО 64 — 114.

Radoš Trebješanin

THANSYMATLAUF IN DER LESKOVACER NACHIE SEIT DEM 3. NOVEMBER 1839 BIS ZUR BEFREIUNG AM 11. DECEMBER 1877

Mit der Befreiung von Leskovac im December des Jahres 1877 verschwanden die Osmanische Verwaltung und die Thansymatsreformen, sowie die Zeit der Schrecken und Eroberung unter dem

Fremdling. Es verwehten auch die Tage, als sich Leskovacer Bourgeoisie und die kapitalistische Gesellschaft zu gestalten begannen.

Друго одељење суда округа нишког са седиштем у Лесковцу

Третман Лесковца и околине, у процесу организационог изједначења нових крајева са доратном кнежевином Србијом после српско-турских ратова, није био у сагласности са жељама становништва лесковачког подручја. Лесковац у територијалној подели нових крајева, према Закону о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове од 17. децембра 1878. године¹⁾, није постао окружно место. За становништво су настале многе тешкоће због удаљености Лесковца и околних села од Ниша, Врања, Пирота и Прокупља, нових окружних центара. Лесковачко подручје припало је њима, као лесковачки, власотиначки, јабланички, заплањски и пољанички срез. Напори које су лесковачки грађани и посланици на првим послератним скupштинама уложили да спрече такву територијалну поделу нових крајева, нису уродили плодом.²⁾

Стално присутна потреба успостављања одређених контаката грађана са окружним органима власти, нарочито судским, тешкоће које су у тим односима проузроковане, посебно великим просторном удаљеношћу од окружних центара, њихово стално истицање у свим службеним односима, довело је до извесног уважавања разлога које су истицали грађани. Али, и то се остварило после упорних захтева и дугих дебата. Од 1882. до 1884. године, на два скupштинска сазива (за 1882. и 1883. годину), покретало се питање отварања другог одељења суда округа нишког у Лесковцу, али је тек 16. јуна 1884. године донет Закон о другом одељењу суда,³⁾ а до отварања другог одељења нишког окружног суда у Лесковцу, на основу тога Закона, дошло је 1. јануара 1885. године.

У скupштинским дебатама испољила су се различита мишљења и дошло је до противних изјашњавања. Управо те дебате имају посебан значај, јер су имале

многе моменте и чињенице, значајне за детаљније упознавање друштвене проблематике Лесковца и околине у прошлости.

I.

На XVIII скupштинском састанку сазива за 1882. годину, одржаном 23. децембра 1882. године у Београду, прочитан је посланички предлог да се у Лесковцу установи судско одељење.⁴⁾ Предлог је потписало деветнаест народних и владиних посланика из нових крајева.

Овај предлог по својој природи је скоро идентичан са посланичким предлогима о проглашењу Лесковца за окружно место, поднетим скupштинским сазивима за 1878. и 1879. годину. Сем разлике у коначном захтеву (да Лесковац буде окружно место и да се у Лесковцу установи судско одељење), све остale околности (састављачи предлога, разлози којима се поткрепљују захтеви, подржавање предлога молбом лесковачких грађана исте садржине, спајање тих поднесака у процедури пред скupшином) везане за ове предлоге су исте. То је последица истог карактера захтева у предлогима и молбама, односно исте врсте разлога који су наметали изношење захтева.

У посланичком предлогу за отварање судског одељења у Лесковцу ново је само извесно негодовање у погледу третмана Лесковца и околине, поводом неусловања молби и предлога да се Лесковац прогласи окружним местом, што је и био повод за подношење предлога за отварање судског одељења у Лесковцу. Тим негодовањем и почиње овај посланички предлог. Истичући све „важне стране“ које Лесковац има, предлагачи се питају: „... са којих узрока данас се не обраћа пажња на Лесковац и околину“. Они најпре истичу све те важне

стране: „Лесковац... данас је у нашој отаџбини трећа варош по броју становника... најважнија трговачка тачка као по домаћем производству, тако и по обрту и по промету... Лесковачки обим допиро је негде чак до Крушевца... Од најстаријих времена па до најновијих, Лесковац је био најважнија тачка у свима погледима; у трговачком, стратегијском, политичком, итд.“ и закључују да је поред свега Лесковац постао сада „аремеж“. „Нема обрта, ни трговине. Нема никакве живости, и ко је познавао ону живот, која је била пре десетина година не би сад познао Лесковац.“⁵⁾

Опет се као главни аргументи износе број пореских глава и растојање од Ниша као окружног центра, које због потребе саобраћаја са органима власти, нарочито са судским органима, а у вези са бројем становника, доводи до штете „које претурају милијоне годишње“. „Лесковац је требао да има превагу после Ниша над свима варошима. У Лесковцу има на 11.000 ауща. Срез лесковачки има до 7.000 пореских глава; власотиначки одма до њега 6.000 пореских глава, половина заплањског среза иде у Лесковац као и скоро цео срез јабланички. У та четири дела има до 20.000 пореских глава. Свима је центар Лесковац. Нико на то не обрати пажњу, нити хтеде да има на уму да с краја власотиначког среза до Ниша има преко 24 сата“⁶⁾

Ограничавајући се за сада „једино на судство и на последице, које сноси Лесковац и околина са тога, што у Лесковцу нема окружних власти... а срески судови нису установљени, налазимо да ба најкорисније, најцелисходније и најбоље било, да се установи засебно судско одељење, које ће стојати под окружним судом као орган. То одељење судско вршиће: попис и образовање маса, прибелешке, забране, интабулације и потврде.“⁷⁾

Свој предлог посланици завршавају одговором и на оно што им се код њихових настојања да Лесковац буде проглашен окружним местом, најчешће пребацивало: да и друга места у Србији, због тога што се и њихова окружна места, вароши налазе на граници округа, трпе исте такве тешкоће у саобраћају са окружним властима. Да би таква пребацивања предупредили, свој предлог о отварању судског одељења у Лесковцу проширују на „сва она места где постоје исти услови“: „... предлажемо да се у Лесковцу установи судско одељење... а тако исто да се установи свуда где постоје услови исти“.⁸⁾

После посланичког предлога, секретар скупштине је обавестио посланике да је лесковачка општина у истом смислу поднела молбу и да су је посланици — подписници овог предлога усвојили као свој предлог.⁹⁾

Међутим, у интерpellацији о отварању судског одељења у Лесковцу коју је министру правде поднео Урош Кнежевић са још петорицом посланика из нових крајева,¹⁰⁾ стоји у посебном ставу да је „скупштина једногласно усвојила овај предлог, чему није била противна ни влада“ и да је предлог упућен влади у циљу да поднесе формалан пројекат“. Исто тако, у мишљењу законодавног одбора скупштине 1884. о предлогу Закона о другом одељењу суда округа нишког стоји да је „овај предлог већ у 1882. год. од скупштине једногласно усвојен“.¹¹⁾ И једна и друга тврдња могле су се односити само на акцептирање посланичког предлога од стране скупштине 1882. године и упућивање тога предлога законодавном скупштинском одбору, пошто се мимо тога на скупштини 1882. године није спомињао ни предлог нити икакво решење о њему. С друге стране, и само упућивање неког предлога законодавном одбору у одређеним односима у скупштини, значи у својој суштини упућивање предлога влади да скупштини поднесе формалан пројект. Таква сагласност у раду скупштине и владе посебно се могла манифестовати у условима рада скупштине 1882. године.

II.

Бурни политички догађаји 1883. године несумњиво да су утицали на одлагање решења многих питања у скупштини и ван ње. Тако је, између осталих, одложено и питање отварања судског одељења у Лесковцу, о кому је тек 1884. године скупштина поново одлучивала.

На скупштини 1884. године питање отварања судског одељења покренуто је интерpellацијом посланика Уроша Кнежевића и другога упућеном министру правде.¹²⁾ У својој интерpellацији посланици су пошли од формалног прихватавања од стране скупштине 1882. године предлога о отварању судског одељења у Лесковцу, па су министра правде питали да ли хоће према закључку скупштине да поднесе формалан предлог о оснивању судског одељења у Лесковцу, а ако неће, зашто неће.

Разлози дати у интерpellацији су већ добро познати, како из ранијих молби

грађана Лесковца и посланичким предлогом о формирању лесковачког округа, тако и из посланичким предлогом о отварању судског одељења у Лесковцу, поднетог народној скупштини 1882. г. Дати су врло сажето. Уз њих, као ново, иде и неколико констатација о занемаривању, од стране надлежних фактора, Лесковца и околине и потреба лесковачких грађана.

Интерпелација почиње податком да је по броју становника Лесковац на трећем месту у Србији и да је лесковачка околина „са становницима најмногобројнија“. Затим се подвлачи примарна улога Лесковца у „војном, економском, управном и политичком пољу“, како у доба Немањића, тако и за време турске владавине. Сем тога, „по домаћој производњи Лесковац би био међу првим трговачким местима, кад би се обратила већа пажња на обрт, саобраћајна средства и извоз“. У задњем ставу је већ садржано извесно пребацање, које се у даљем тексту изричито подвлачи: „Поред свих тих услова за развитак и напредак, Лесковац је напуштен са свим. У њему је овладало мртвило“. У истом смислу је изречена и констатација да „ништа није рађено“ ни у вези са посланичким предлогом да се у Лесковцу установи једно судско одељење „кome ће бити задаћа да свршава најхитније послове као: прибелешке, интабулације, забране, потврде, образовање маса итд.“, ни у вези са скупштинским усвајањем тога предлога и његовог упућивања влади да поднесе формалан пројекат, иако „има удаљених места, која пропадоше одлазећи суду за ситне ствари“.

Потписници овога предлога су право из оних крајева који гравитирају ка Лесковцу и који су због тога најбоље и лично познавали проблематику у вези са предлогом да се у Лесковцу установи судско одељење. Према списку посланика сазива скупштине за 1883. годину објављеном у „Српским новинама“ од 2. јуна 1884. године¹³⁾ и према извештајима окружних начелника министру унутрашњих дела о изборима¹⁴⁾ њихова изборна места су:

Урош Кнежевић — срез јабланички, округ топлички

Аранђел Маринковић — срез власотиначки, округ нишки

Таса Милошевић — срез лесковачки, округ нишки

Гаврил Дајакаловић — срез власотиначки, округ нишки

Коца Миленковић — срез лесковачки, округ нишки

Јованча Радојичић — срез масурички, округ врањски

Министар правде није одговорио на интерпелацију Уроша Кнежевића и другова, јер је приступио на основу кнезевог указа,¹⁵⁾ изради пројекта Закона о другом одељењу суда округа нишког.

III.

На ХХI састанку народне скупштине сазива за 1883. годину, одржаном 6. јуна 1884, прочитани су „указ којим се овлашћује министар правде да поднесе народној скупштини предлог о другом одељењу суда округа нишког“¹⁶⁾ и „Предлог министра правде о другом одељењу суда округа нишког“¹⁷⁾ заједно са „Предлогом закона о другом одељењу суда округа нишког“.¹⁸⁾

Предлогу самог закона претходи дуже образложение министра правде, о свим разлозима који су изазвали потребу за отварањем посебног судског одељења у Лесковцу. Ово образложение министра правде обилује разноврсним подацима: о нишком окружном суду и његовој преоптерећености, нарочито грађанским парницима, о судском поступку и организацији судства у новим крајевима, о нерешеним аграрним парницима, и др. Многим подацима и разлозима се управо потврђују све оне околности које су лесковачки грађани и посланици наводили у образложењу својих молби и предлога претходним скупштинама, за отварање окружних установа у Лесковцу.

Своје образложение министар правде почиње излагањем о нишком округу, из чијег се састава тражи издавање једног дела окружне судске установе и њено преношење у Лесковац. Нишки округ је „највећи између свију округа у овим овде пределима“ и по броју становника и по територијалном пространству. Ниш, као окружни центар није у средини округа, него је „на самом kraju округа“, па према томе није ни подједнако доступан грађанима целог округа. „Имаде крајева у овоме округу, из којих се тешко може и за двадесет сакати доћи до окружне вароши“.

Затим даје исцрпне податке о ангажованости нишког окружног суда на решавању спорова грађана нишког округа, од којих су нарочито бројне грађанске парнице. „Одмах по ослобођењу ових крајева у првим годинама посао у суду окр. нишком био је много бројан. Највећи део његов носи на себи грађанске парнице, које се ни данас још нису умалиле. По извештају суда окр. ниш-

ког за ових пет година било је пред њим, осим других послова, самих грађанских парница 8.760, од којих највећи део долази на срез лесковачки."

Исто тако, министар правде износи и услове који ће убудуће утицати на стални пораст броја грађанских парница. Најпре на то упућује број становника у округу, по коме је нишки округ највећи у новоослобођеним крајевима. Свакако да се у тој чињеници налази основни разлог што су „долажења овде код окружног суда доста учестала”, јер су могућности ступања у грађанско-правне односе веће, а тиме расте и број грађанско-правних спорова. Други разлози за увећање броја грађанских парница дати су сумарно, али је сваки од њих, по својој суштини, сам за себе давољан да битно утиче на увођење броја грађанских парница, јер доприноси, као значајан фактор, живљим грађанско-правним односима.

Разлози који „дају основа држању да ће се грађански односи увеличити, а с њима заједно и грађански процеси још више умножити”, што ће представљати још веће оптерећење нишког окружног суда су: „живљи саобраћај сређством железнице”, која је те године пуштена у саобраћај, „положај окружне вароши Ниша као трговачке тачке” и „нагло приодолажење и настањивање света у овој вароши”.

Сем Ниша, такве перспективе су, према речима министра правде, имали и Лесковац и Власотинце, као једине две варошице у нишком округу: „... и ове су тачке, нарочито Лесковац, такве, да имају изгледа, за живљи трговачки саобраћај и јаче настањивање света”. Осим тога, и по територији и по броју становника лесковачки и власотиначки срез заједно чине „више него један осредњи округ у старим границама Србије”, јер имају „на 13.000 пореских глава”, а сам Лесковац „броји 10.000 душа”.

Констатујући садашње стање преоптерећености нишког окружног суда, као и услове који ће нужно довести до још веће преоптерећености истог, министар правде закључује: „Кад се све то узме у обзир, онда се мора признати, да суд округа нишког, како сада и по месту и по распореду особља стоји, не може да задовољи потребе, које од њега и држава и народ овог округа очекује да подмири”.

После тога, министар правде износи и друге разлоге садржане у судској практици и судском поступку, који иду у прилог његовом предлугу: „По природи процеса, који се у овом крају појављују

једино на основу сведоџбе сведока”. већи дио њих расправљају се по закону Сем тога, „писменост још није толико развијена, да се може рачунати на писмене доказе и на писмено представљање ствари него се за све па и најмање ситнице мора ићи лично и усмено суду на представник”. По речима министра правде, врло тешка незгода је што „толики парнични свет са многим бројем сведока мора лично долазити до окружног суда овде у Ниш преко растојања од 20 и више сажати”.

Као разлоге, министар правде је навео и покушаје усмерене у циљу олакшавања терета „народу среза лесковачког и власотиначког, који подноси путујући у Ниш да сврши какав посао, за који му је потребна судска помоћ”. Ту истиче изјављивање жеља на прошлим скupштинама да се Лесковац прогласи окружним местом. С друге стране, у циљу олакшавања терета народу срезова власотиначког и лесковачког, у прво по-ратно време предузимане су од стране владе и конкретне мере. По речима министра правде, таква мера је била и постојање нарочитог одељења суда округа нишког у Лесковцу које је расправљало само аграрне предмете. Сви аграрни предмети још увек нису расправљени, нарочито у лесковачком срезу, али се је „из финансијских обзира” нарочито одељење за аграрне предмете „морало повратити опет у Ниш, где и данас искључиво има у задатку, да све предмете расправља”. Повратак тога одељења у Ниш министар правде објашњава једино финансијским разлогима: „Наравно да се повратак овог одељења морао наредити за то, да се не би плаћала дијурна судском особљу, које је тамо вршећи службу изван места своје дужности имало по закону право на подвоз и дијурну, и да се не би плаћали особени служиоци, набављало сместиште за судску канцеларију из општега државног буџета, пошто законски није обавезан народ окр. нишког да и за ово надлежство набавља зграду”.

На крају, министар правде сумира разлоге за отварање судског одељења у Лесковцу: „Потреба судских послова у опште, а нарочито аграрних предмета и олакшица народу из среза власотиначког и лесковачког, који је тако многобројан и тако многе послове код суда окружног има, као и народ једног читавог округа у старим границама Србије”. С тога министар правде предлаже: „да се суд округа нишког подели у два одељења, па једно и то прво одељење да остане као окружни суд у Нишу, са надлеж-

ношћу за варош Ниш и срезове нишки и заплањски, а друго да се смести у Лесковцу, као на средокраћи са надлежношћу за лесковачки и власотиначки срез". У том смислу поднео је Предлог закона о другом одељењу суда округа нишког.

У Предлогу закона о другом одељењу суда округа нишког најпре је, у првом члану, извршена подела суда округа нишког на два одељења, која засебно и самостално раде све послове, који долазе у круг рада окружних судова. Нишки окружни суд, под именом I. одељење остаје у Нишу, а друго одељење радиће стално у Лесковцу под именом II. одељење (чл. 2). Друго одељење суда округа нишког мора имати од особља најмање три судије, једног секретара и потребан број писара и практиканата (чл. 3). Чланом 5. одређује се месна надлежност оба одељења: „срезови нишки и заплањски и варош Ниш подпадају под надлежност I. одељења, а срезови лесковачки и власотиначки под надлежност II. одељења”. Члановима 6—9. одређује се ближе стварна надлежност II. одељења, односно њено разграничење од надлежности I. одељења, у моменту раздвајања, с обзиром на потребу почетка рада II. одељења. „Сви грађански спорови и кривични предмети из срезова лесковачког и власотиначког, који су у време кад закон овај ступи у живот, затекну не свршени код суда окр. нишког, продужиће се и свршити код I. одељења. А неспорна дела и мале као и аграрне ствари из горња два среза одвојиће се и пренети у II. одељењу и тамо даље продужити”. „Прибележја и интабулације, као и потврђивање тапија тражиће се и у напредак само код I. одељења суда окр. нишког, а правдање прибележја може бити и код II. одељења, кад је по чл. 5. оно за дотични предмет надлежно” (чл. 8). „Друго одељење суди ће и дела, која суђењу поротског суда подлеже, но поротници ће се узимати само из срезова лесковачког и власотиначког” (чл. 7). Сем тога предвиђено је да оба одељења суда округа нишког имају засебно и одвојено рачуноводство. По саслушању Главне контроле, министар правде ће прописати како ће се „предмети рачунски, као и депозити из срезова лесковачког и власотиначког, који се затекну код суда окр. нишког несвршени, одвојити и предати II. одељењу” (чл. 9).

Народ лесковачког и власотиначког среза овим законом добија обавезу да спреми зграду за смештај II. одељења суда округа нишког или да плаћа кири-

ју за смештај тога одељења (чл. 10). Уједно, подвучено је да се он, због те нове обавезе, не ослобађа од дужности „коју има по постојећим одредбама законским у смотрењу зграда, потребних за оружја надлежства и у Нишу”.

Министар правде се овим законом овлашћује да „може за састав II. одељења преместити и судије из других судова, од којих би се према стању послова, могао који судија одузети”. Закон о II. одељењу суда округа нишког би ступио на снагу 1. новембра 1884, с тим да II. одељење у Лесковцу почне са радом 1. јануара 1885. године, до кога рока министар правде треба да припреми „све што је нужно за отварање II. одељења” (чл. 11).

Предлог овога Закона је на истој скупштинској седници упућен законодавном скупштинском одбору.¹⁹⁾

IV.

Међутим, и поред свих разлога изнетих у посланичком предлогу и образложењу министра правде и свих олакшица датих у самом предлогу Закона о судском одељењу у Лесковцу у вези са минималним трошковима које би држава имала приликом његовог отварања и даљег рада, посебно судско одељење Лесковац није добио тако једноставно. Иако је ситуација у скупштини релано процењена, било је — истина појединачно — противно мишљење, које усвојено решење приказује у другој светlosti од оне коју је добило после образложења министра правде и законодавног скупштинског одбора.

Мишљење је одвојио председник законодавног скупштинског одбора и бивши министар правде Димитрије Радовић, који је био у могућности да се доовољно упозна са тешкоћама у вези са удаљеношћу месно надлежног суда и који је тешкоће грађана Лесковаца и околине могао да упоређује са сличним околностима у другим местима Србије. Дакле, могао је Лесковац са његовом судском проблематиком целовитије сагледати. Али, то више није било питање реалне процене ситуације и потребне помоћи с обзиром на стварне тешкоће, него политичко питање.

Та политичка компонента присутна је и у образложењу законодавног одбора, и у одвојеном мишљењу Димитрија Радовића, и у дискусији поводом предлога законодавног одбора, а нарочито у завршној речи тадашњег министра правде.

У општим политичким односима тога доба, отварање другог одељења суда окружног у Лесковцу добија посебне димензије. Лесковац добија од напредњачке владе делимично задовољење својих захтева, који су одбијени од стране либералне владе. У то време, већ је дошло до трајније страначке оријентације Ниша ка либералима, Пирота ка радикалима. Да ли су напредњаци желели да и овим путем утичу на страначку опредељеност грађана Лесковца и околине, те су своја обећања испунили, и то у време које је дозвољавало да се на политичка обећања заборави — нарочито у првој години после Тимочке буне. Или је то награда за показано разумевање у скупштини, онда када је оно било одлучујуће за опстанак скупштине (1882. године)?

У ситуацији када је свако решење могло бити јаким разлозима аргументовано, па и прихваћено, напредњачка влада се одлучила за оно које је за њу значило и нове обавезе и нове издатке. У таквој ситуацији се отварање другог судског одељења у Лесковцу може и мора посматрати као политички потез, и да су политичке последице биле те, које је напредњачка влада од оваквог решења очекивала.

Законодавни скупштински одбор је свој извештај о владином предлогу поднео на XXIV скупштинском састанку, 9. јуна 1884. године.²⁰⁾ Интересантно је да се као известилац законодавног одбора о овом питању појављује Урош Кнежевић, који је у својству посланика срέза јабланичког окр. топлички то питање заједно са својим друговима покретао путем интерпелације министру правде.

Законодавни скупштински одбор врло сажето набраја разлоге који су га определили да усвоји владин предлог о отварању судског одељења у Лесковцу и да такво решење предложи скупштини:

1. „Заиста стање послова код суда таково је да се код суда много дангубити мора, док дође предмет на ред, што су ови крајеви у препорођају и односи према турским установама у уређењу према српским законима”.

2. „Одстојање је врло велико а скоро сви послови расправљају се на основу казивања сведока”.

3. „Овај је предлог већ у 1882. год. од скупштине једногласно усвојен”.

4. „Становници пристају да сносе трошкове за зграду, дакле на државну

касу не падају пошто судије и онако постоје код окружног суда, па су и шиљани и само због дијурни које им по закону припадају, враћени су”.

5. „Ово је и спрема за будуће спреке судове”.

„Са ових разлога одбор је мишљења да се овај предлог од скупштине прими, с тим да не би овај крај изложен био огромном трошку и дангуби док своје, одлагање не трпеће послове посвршава, пошто се заиста сада налази у стању преустројства својих правних врлозаплетених односа са Турцима, а у исто време да влада што скорије поднесе предлог о преустројству судова и среских судија, као и о преустројству административних власти”.

Одбор је овде ишао и преко овлашћења и задатака који је добио, истичући евентуалним будућим трајним решењима привременост предложеног решења, што је могло утицати на прихваташа предлога. Преустројство судске организације у смислу завођења среских судова, као и преуређење административних власти још увек су била питања чије је изношење на скупштински дневни ред било неизвесно. Сем тога, евентуалним завођењем среских судова, проблем отварања посебног судског одељења у Лесковцу скинуо би се с дневног реда, јер би Лесковац свакако добио срески суд, као среско место. Са таквим предлогом су управо излазили они посланици који нису подржавали предлог о отварању судског одељења у Лесковцу, а и сама влада је могућим завођењем среских судова пролонгирала отварање судског одељења у Лесковцу.

Још неизвеснији је био предлог о укидању окружних начелстава, што се подразумевало под преуређењем административних власти, те је убаџивање такве могућности у образложењу које је законодавни одбор дао, само требало да умири оне који су некада врло гласно тражили укидање окружних полицијских власти.

Председник законодавног скупштинског одбора, бивши министар правде Димитрије Радовић, дао је писмено своје одвојено мишљење, које је на истом састанку прочитало секретар скупштине. А. Пантовић.²¹⁾

V.

Своје одвојено мишљење председник законодавног одбора врло је аргументо-

вано бранио, износећи уједно и суштинске и формалне разлоге зашто сматра да не би у Лесковцу требало отворити судско одељење, како је то предвиђено владиним предлогом Закона.

Димитрије Радовић сматра предлог за отварање судског одељења у Лесковцу уствари предлогом „да се у Лесковцу установи још један првостепени суд” и све разлоге, које таксативно набраја, износи као разлоге против „предлога г. министра правде да се још један суд у Лесковцу установи”.

Он најпре образлаже такав свој став. „То што је овај суд назват одељење суда округа нишког неодузима њему значај самосталног окр. суда. Ово одељење у истини, нов је суд за Лесковац и околину”. Затим набраја разлоге свог противног мишљења:

1. „Код нас по мом подпуном знању има и сувише првостепених судова, да би требало и од њих 6—7 укинути а не још један више задобити”.

2. „Није нужно још један суд за округ нишки заводити што код нас има много и већих округа који само један суд имају, па тај суд добро посао врши. Тако округ пожаревачки има 7; округ ужички 6; округ ваљевски 5 срезова, па имају само један суд, а округ нишки има само 4 среза и тражи се да у њему постоје два суда, сваки суд за само два среза”.

3. „По послу суд округа нишког стоји на 4. место; веће и грађанске и кривичне послове имају судови окр. пожаревачког, крагујевачког и ваљевског, па зато и према послу није нужно установљавати овај суд”.

4. „Ни даљина поједињих места од окружног суда не може оправдати завођење још једног суда, јер има места у Србији, који много даље од окр. суда леже, но што је то случај у округу нишком. Тако најудаљенија места у округу нишком леже 17—18 сахата од вароши Ниша па и њих нема много и само два места удаљена су 19, а два по 20 сахата, а напротив у ужичком има много места која су удаљена по 20 и 22 сахата; у чачанском читаве општине по 23 и 24 сахата; у пожаревачком по 19 сахата; па кад тамо може један суд да буде онда може и овде”.

5. „Завођење још једног суда није оправдано даље ни по томе што овде, изузимајући аграрна питања, нису одно-

си трговачки тако развијени да су због тога многе парнице, па да се ове на време не могу да сврше”.

„Аграрна питања пак не могу оправдати завођење тог једног суда с тога, што њих може сад постојеће једно одељење суда нишког вршити без да се нов суд отвара”.

6. „Најпосле код нас у најкраћем времену треба завести ново устројење судова са смањивањем првостепених судова и увођењем српских судија, и кад је то питање на дневном реду не треба га сад увођењем новог суда више отежавати”.

Овако побијајући све разлоге дате у образложењу министра правде и законодавног скупштинског одбора о потреби отварања посебног судског одељења у Лесковцу, председник законодавног скупштинског одбора је на крају свог писменог одвојеног мишљења дао и конкретан предлог о томе како да се помогне грађанима из свих оних места у Србији која су удаљена од првостепених окружних судова: „да се министар овласти да може постепено постављати, где треба због места даљине старалачке и ванпарничне судије”. По њему то би био „један корак за увођење српских судова и смањивање првостепених судова”.

VI.

Димитрије Радовић се као бивши министар правде могаоовољно упознати са проблемом о коме је реч и зато преко његовог противног мишљења, аргументима поткрепљеног, не може олако да се пређе. Поготову зато, што је такав став имао и у време када је био министар правде, у влади Милана Пирочаца (од 10. октобра 1881. године). То понајвише указује на политичку позадину покретања и решења овог питања, што се показало и у дискусији поводом овог предлога и у завршној речи министра правде, који је предлог скупштине и поднео.

Први је, после одвојеног мишљења председника законодавног скупштинског одбора, говорио известилац тог одбора Урош Кнежевић. Он је због предлога председника законодавног одбора да се министар правде може овластити да поставља судије за неспорна и старателска дела у свим оним местима која су удаљена од првостепеног суда, сматрао да он тражи више него што влада хоће својим предлогом.²²⁾ Сматрао је да је то

последица тога што председник законодавног одбора није у начелу одвојио мишљење од чланова тога одбора, него да је и сам правилно оценио потребе, али је само дао другојачије решење тог проблема, сагледавши га у целини за Србију.

Међутим, Урош Кнежевић у својој даљој дискусији износи став који одудара од оног који је подржао у мишљењу законодавног одбора, као његов члан. И управо ту се открива политичка суштина овог питања.

Урош Кнежевић, као доказ да је владин предлог резултат потребе, наводи праксу Димитрија Радовића као бившег министра правде: „... да је овај предлог изазван потребом, довољан је доказ то, што је сам г. Радовић као бивши министар правде одвојио био једно одељење у Лесковац за расправу аграрних односа”.²³ Он, који је као члан законодавног скупштинског одбора усвојио и потписао мишљење да су судије које су из Ниша ишли у Лесковац враћени само „због дијурни”, у наставку дискусије тврди да је влада вратила то одељење из Лесковаца зато што је министар правде Димитрије Радовић то урадио незаконито и без овлашћења. Поступак одвајања и слања једног одељења нишког окружног суда у Лесковац, који је спровео Димитрије Радовић у време када је био министар правде, по њему је самовољан поступак: „... то је урадио не саобразно закону, јер за то није имао овлашћења и због тога није смео ни одвајати то одељење”.²⁴⁾ То је био основни разлог што је влада „тргла отуда” то одељење, а не повећани трошкови око боравка судија у Лесковцу (путни трошкови и дневнице).

Међутим, како „односи због којих је то одељење било, стоје и дан данас не расправљени”, садашњи министар правде је приступио изради предлога и доношењу закона, „јер је знао, да он неможе по својој воли постављати судије где хоће”. Врло тешка осуда за бившег министра правде Димитрија Радовића, иако он политички припада већини у скупштини 1884. године, која расправља и доношењем одговарајућег закона решава ово питање, само са једним гласом против.

Своју дискусију Урош Кнежевић завршава истим ставом на коме је основао и своју посланичку интерpellацију о овом питању: да је једна скупштина већ једногласно усвојила овај предлог и да је самим тим ствар већ решена. Према томе, „кад влада ово подноси, она не чини ништа друго, него извршује вољу ск

упштине”. Као адвокат из лесковачкој краји, заиста није могао наћи реалнији политички аргумент за усвајање предлога да се у Лесковцу установи судско одељење. То је био и аргумент на који се у својој завршној речи позвао министар правде, који је тај предлог скупштини поднео.

Милан Драгојевић, који је био члан законодавног одбора, у својој дискусији²⁴⁾ заложио се за једногласно прихвате владиног предлога. За њега је, као члана законодавног одбора, одлучујуће за прихватење предлога било то што се посредством таквог решења може „прекршти мука“ коју у овом великом окружту имају људи у свршавању својих судских послова. Сем тога, усвојено решење препоручује и спремност вароши Лесковаца да „направи зграду и све остало што треба држави, па да добије суд“. Залаже се да се о томе више не дебатује, него да скупштина једногласно прихвати предлог, „тим пре што ће ово бити доцније срески суд и по томе ништа се не штети што се овај одељак раније установљава где би доцније морао да буде“.

Посланик из пожаревачког округа Лазар Карамарковић²⁵⁾ је сматрао да има „дужност да се огради“ од разлога које је председник законодавног одбора изнео у своме одвојеном мишљењу, у оном делу у коме је говорио о пожаревачком округу као примеру округа који је велики, па чак по пространству већи и од нишког округа, а у коме такође постоји само један суд. Подвлачећи потребе и тешкоће које у пожаревачком округу постоје у вези са удаљеношћу првостепеног суда, он наводи да „пожаревачки округ... једино због тога има стрпљења и не тражи какву помоћ у томе ... што се говори о преустројству судова“. Са мотивацијом: „Кад се са овога места одређују извесни терети за народ ... треба и да му се чине и неке олакшице“, посланик Карамарковић тражи да се помогне „не само овом месту, него и другима“.

Иако су по Уставу од 1869. године посланици били представници целог народа, а не само оних који су их изабрали (чл. 51. Устава) и Јован Сарић, посланик из чачанског округа, говорио је у име народа свог округа.²⁶⁾ Он се залагао да се задовољи и његов крај, „јер тамо има сиротиње доста која мора да путује у суд и то не на колима, него на коњу под самарицом“. Уједно описује како то путовање изгледа: „Ова браћа из нишког округа кад путују 18 или 20 сати, могу

бар ићи на колима, тарницама, али код нас у нашем округу мора један човек да путује до окружног суда у Чачак три дана, и то вако: на своме коњу или туђем и на самарици (а не на колима или тарницама) мора да јashi само до Краљева, ту да преноћи, па тек трећи дан да оде у Чачак и сврши посао код окружног суда. Док сутра дан сврши посао код суда, прође му четири дана и док се врати натраг прође му још три то је седам дана".²⁹⁾

Трифун Јеремић, као посланик из нових крајева, имао је у својој дискусији само речи похвале, како за предлог министра правде о отварању другог одељења суда округа нишког у Лесковцу, тако и за рад законодавног скupštinskog одбора.³⁰⁾ За њега је предлог министра правде коректан и законит, „а одбор врло добро појмио корист од овога, кад је овај предлог прихватио”. Поред тога, његова дискусија садржи и одговор председнику законодавног одбора на изнето тврђење да се у Лесковцу уствари отвара нови суд: „Ништа ово није ново, него се једно одељење суда нишког поставља за стално у Лесковцу, да се не би давале дијурне судијама”.

Након наведених посланичких дискусија, председник скupštine је закључио претрес и дао реч министру правде Димитрију Марковићу.³¹⁾

Министар правде је најпре изнео примедбе на рад скupštinskog законодавног одбора. По њему, „одбор је мало некоректно радио у овој ствари”. Он је одбору пребацивао што га није обавештио о постојећем одвојеном мишљењу, те је дозволио да министар правде о чијем се предлогу закона ради, први пут на скupštinskoj седници чује да такво одвојено мишљење уопште постоји. Одбор је требало да му јави то пре скupštinske седнице, како би се он спремио да на скupštinskoj седници на њега одговори.

Затим прелази на полемику са изнетим ставом у одвојеном мишљењу да се уствари ради о отварању новог суда у Лесковцу. „Погрешно је оно што се каже, да ће ово бити други окружни суд”.

Са доста напора објашњава да се у ствари ради о томе да ће „један исти суд бити подељен у два одељења”, с тим што ће бити у „две вароши, у две зграде” и да „држава неће имати никаквих трошкова већих” око отварања и издржавања тог новог одељења. По њему, овде се ради само о томе да се једно одељење суда округа нишког ближе примакне становништву, што државу неће готово ништа коштати. У прилог

минималних трошкова он наводи члан Закона о отварању II одељења суда округа нишког по коме се министар правде овлашћује да „може из других судова, где има више персонала, преместити кога треба овде”. То значи да ће у погледу судског персонала држава имати трошкове као и до сада. Исто тако држава неће имати ни трошкове око зграде потребне за смештај суда, „јер ће ту наћи и плаћати околина.”

После тог изношења финансијских разлога за усвајање предлога који је влада поднела, министар правде и политички делује на скupštину да усвоји овај предлог: „Ја вас молим да ово примите, једно с тога што ја мислим да је ово добро, а друго што је овај предлог донешен по одлуци скupštine, која је била у прошлој периоди и пошто је ова скupština састављена из људи истог правца, кога је била и већина оних који су били у прошлој периоди, то држим да она неће сама себе порицати”.

Министар напредњак може да каже напредњачкој скupštini да треба да усвоји предлог зато што он мисли да је то добро. Исто тако, он може скupštini да позове и на доследност у раду, јер му то допуштају политички и страначки односи у 1884. години.

Скупština је, са једним гласом против, усвојила владин предлога Закона о другом одељењу суда округа нишког.³²⁾

„Грађанство вароши Лесковца” је одмах народној скupštini упутило телеграм у коме се захваљује на указаној „пажњи и доброти”. Телеграм је прочитан сутрадан по усвајању предлога Закона о отварању II одељења суда округа нишког, 10. јуна 1884. године.³³⁾

Министар правде је већ у 1884. години предузео мере за оспособљавање судског одељења у Лесковцу у потребном кадру за рад. Већ у тој години био је постављен Андрија Јовановић, писар III кл. у нишком окружном суду за вршиоца дужности рачуновође II. одељења нишког суда,³⁴⁾ иако је одељење требало по Закону да почне са радом јануара 1885. године.

У 1885. години судско одељење је у потпуности опремљено потребним кадром, сагласно чл. 3. Закона о другом одељењу суда окр. нишког. Министар правде је на основу овлашћења из Закона (чл. 11) премештајем из других окружних судова снабдео II. одељење потребним кадром за рад.

У првој години рада то одељење је било обезбеђено следећим кадром:³⁵⁾

„Нишки окружни суд — II одељење у Лесковцу”

Судије:

Никола Петровић
Велимир Т. Живковић

Судија за неспорна дела:
Тодор Радичевић

Секретар II класе:
Владислав Л. Петровић

Вршилац дужности рачуновође, писар III класе:
Андреја Јовановић

Писари III класе:
Драгољуб Марковић
Љубомир Адамовић

Сем Љубомира Адамовића, писара III класе, сви остали чиновници и судије у II одељењу нишког окружног суда су на та места дошли премештајем из других судова. Упоређењем са распоредом судских чиновника у Шематизму за 1885. годину сазнаје се да су дошли:

Никола Петровић из подринског окружног суда
Велимир Т. Живковић, из ужичког окружног суда
Тодор Радичевић, из нишког окружног суда
Владислав Л. Петровић, из топличког окружног суда, где је био писар I класе
Андреја Јовановић, из нишког окружног суда и
Драгољуб Марковић, такође из нишког окружног суда.

У 1886. години II одељење нишког окружног суда у Лесковцу није претрпело персоналне промене, — једино је писар III кл. Драгољуб Марковић отишao у топлички окружни суд.³⁶⁾

Персоналне промене у II одељењу су незнатне и у 1887. години. II одељење је добило сталног рачуновођу II класе — Борђа Матића. Љубомир Адамовић је постао писар II класе, док је за новог писара III класе постављен Лука Герзић.³⁷⁾

Године 1888. II одељење је добило још једног новог писара III класе — Косту Протића.³⁸⁾

И последње године постојања лесковачког суда, као одељења нишког суда извршена су извесна персонална помеџања, у смислу унапређења и довођења нових чиновника, али у незнатној мери.

Судије су остале исте, само је Љубомир Адамовић постао секретар II класе, а Лука Герзић писар I класе. Нови писар III класе постао је Павле Јевтић.³⁹⁾

VII.

Друго одељење суда округа нишког радило је све до укидања Закона о другом одељењу суда округа нишког чланом 3. Закона о изменама и допунама у Закону о устројству окружних судова, Закону о устројству трговачког суда и Закону о другом одељењу суда округа нишког од 17. априла 1890. године.⁴⁰⁾ По томе Закону у Лесковцу је формиран лесковачки првостепени суд, са месном надлежношћу за власотиначки, лесковачки и јабланички срез.⁴¹⁾

По Закону о преустројству окружних судова окружни судови су замењени првостепеним судовима. Првостепених судова је било више него што је, по новој административној подели краљевине Србије, било округа⁴²⁾: округа је било 15, а првостепених судова било је 23. То је било оно преустројство судова које се у дискусијама око доношења Закона о другом одељењу суда округа нишког помињало као разлог за неприхваћање Закона о другом одељењу, јер се очекивало, с обзиром на показане тешкоће у саобраћају са окружним судовима, због њихове удаљености од појединачних места у месно надлежном округу. Овим су поједини првостепени судови постали ближи тим удаљеним местима, те је тиме престала потреба поделе окружних судова на одељења која би радила у различитим местима тога округа управо због те удаљености.⁴³⁾ Тиме је укинута изузетна ситуација поделе једног првостепеног окружног суда на два одељења која су радила у различитим местима.

Лесковачки првостепени суд био је месно надлежан за власотиначки, лесковачки и јабланички срез, према новој административној подели од 15. марта 1890. године. Сада се првостепени судови нису поклапали по месној надлежности са окрузима према административној подели, те је и месна надлежност првостепеног суда интересантно одређена. Обухвата три среза, која по новој административној подели припадају различитим окрузима: лесковачки и јабланички срез припадали су врањском округу, а власотиначки срез пиротском округу.⁴⁴⁾

Новоослобођени крајеви су по новој административној подели имали три ок-

руга (врањски, пиротски и топлички), дакле један мање (нишки округ је укинут), док су по преустројству судова добили пет првостепених судова (лесковачки, врањски, прокупачки, пиротски и нишки), дакле један више но што су до тада имали.

Лесковачки првостепени суд, према броју села у срезовима који су му припадали, био је други по величини првостепени у новоослобођеним крајевима (после прокупачког).

По новој подели постојали су:

Врањски првостепени суд надлежан за срезове:

масурички	—	37	села
поњанички	—	71	"
чињски	—	78	"
<hr/>			
свега 186 села			

Лесковачки првостепени суд надлежан за срезове:

јабланички	—	90	села
власотиначки	—	58	"
лесковачки	—	101	"
<hr/>			
свега 249 села			

Пиротски првостепени суд надлежан за варош Ниш и срезове:

бело-паланачки	—	44	села
лужнички	—	46	"
нишавски	—	82	"
<hr/>			
свега 172 села			

Прокупачки првостепени суд надлежан за срезове:

добринички	—	167	села
косанички	—	109	"
<hr/>			
свега 276 села			

Међутим, по броју становника у тим срезовима за које је био месно надлежан (према попису од 1890. године)⁴⁵⁾ лесковачки првостепени суд је био на првом месту у новоослобођеним крајевима. То се види из следећих података:

Врањски суд

		становника
масурички срез	—	14.585
пољанички срез	—	22.671
чињски срез	—	37.321
<hr/>		
свега становника 74.577		

Лесковачки суд

становника	
јабланички срез	— 24.918
власотиначки срез	— 34.370
лесковачки срез	— 49.787

свега становника 109.075

Нишки суд

становника	
варош Ниш	— 19.877
заплањски срез	— 17.051
нишки	— 31.439

свега становника 68.367

Пиротски суд

становника	
бело-паланачки	
срез	— 16.090
лужнички	— 18.851
нишавски	— 52.274

свега становника 87.215

Пиротски суд

становника	
добринички срез	— 55.477
косанички	— 17.415

свега становника 72.892

По Закону о другом одељењу суда округа нишког II одељење у Лесковцу је обухватало лесковачки и власотиначки срез, са следећим селима, према тада важећој административној подели нових крајева⁴⁶⁾:

„3. Лесковачки срез, коме да буде сре-ска канцеларија у Лесковцу, и да му припадну ова места:

1. Лесковац, варош
2. Брестовац
3. Кутлеш
4. Шарлинце
5. Доње Бријање
6. Богојевац
7. Кумарево
8. Навалин
9. Бабиште
10. Бобиште
11. Мрштане
12. Номаница
13. Злоћудово
14. Горње Крајинце
15. Братмиловце
16. Манојловце
17. Доње Крајинце
18. Бадинце
19. Губеревац
20. Горњи Буниброд

20. Доњи Буниброд
 21. Жижавица
 22. Велика Грабовница
 23. Мала Копашица
 24. Мала Грабовница
 25. Залужане
 26. Зољево
 27. Тулово
 28. Слатина
 29. Велика Копашица
 30. Велико Трњане
 31. Пресечина
 32. Рударе
 33. Шајновац
 34. Паликућа
 35. Шишинце
 36. Горња Јаина
 37. Доња Јаина
 38. Вучје
 39. Жабљане
 40. Чукљеник
 41. Стројковце
 42. Бели Поток
 43. Накривањ
 44. Чивлак
 45. Брза
 46. Бунушка
 47. Славујевце
 48. Дрводеља
 49. Букова Глава
 50. Тодоровце
 51. Вина
 52. Мирошевце
 53. Горина
 54. Радоњица
 55. Турековац
 56. Белановце
 57. Стопања
 58. Свирце
 59. Доње Трњане
 60. Власе
 61. Горње Трњане
 62. Горње Синковце
 63. Доње Синковце
 64. Винарци
 65. Залужња
 66. Прибој
 67. Подринце
 68. Мира
 69. Стопања
 70. Печењевац
 71. Дупљане
 72. Липовица
 73. Чекмин
 74. Брејановце
 75. Каштавар
 76. Чивлак и
 77. Дедина Бара

4. Власотиначки срез, коме да буде среска канцеларија у Власотинцу, и да му припадну ова места:

1. Дадинци
 2. Сејаница
 3. Ковачева Бара
 4. Градиште
 5. Лопушња
 6. Козаре
 7. Јастребац
 8. Орашје
 9. Ладовица
 10. Батуловци
 11. Гложан
 12. Добротин
 13. Прилепац
 14. Куквица
 15. Рупље
 16. Ново Село
 17. Брод
 18. Добро Поље
 19. Гаре
 20. Ора
 21. Добровишиће
 22. Лесковица
 23. Врело
 24. Дејан
 25. Свође
 26. Крушевица
 27. Больари
 28. Црнатово
 29. Црна Бара
 30. Брезовица
 31. Шишава
 32. Конотница
 33. Рајино Поље
 34. Скрапеж
 35. Пуњетина
 36. Пискупово
 37. Липовица
 38. Средор
 39. Ломница
 40. Стаковац
 41. Власотинци, варошица
 42. Дарковац
 43. Преслап
 44. Црвена Јабука
 45. Радосињ
 46. Раков До
 47. Кална
 48. Градска
 49. Јабуковик
 50. Грделица
 51. Црна Трава“

По Закону о изменама и допунама у закону о устројавању окружних судова, закона о устројству трговачког суда и закону о другом одељењу суда округа нишког, лесковачки првостепени суд био је према новој административној поделе месно надлежан за следећа места⁴⁷⁾:

II. Врањски округ

1. Јабланички срез (Лебане)

1. Бојник	63. Коњина
2. Брестовац	64. Ждеглово
3. Горње Бријање	65. Сакицол
4. Граница	66. Клаић
5. Драговац	67. Радиновац
6. Бинђуша	68. Црни Врх
7. Каменица	69. Негосавље
8. Горњи Коњувци	70. Мркона
9. Кацабаћ	71. Маћедонци
10. Доњи Коњувци	72. Брајина
11. Лапатинци	73. Губавци
12. Плавци	74. Петриља
13. Придворица	75. Прпоре
14. Речица	76. Богуновац
15. Стубла	77. Бошњаци
16. Џрквица	78. Велики Војиловци
17. Славник	79. Мали Војиловци
18. Буковац	80. Врановце
19. Равна Бања	81. Лугари
20. Стара Бања	82. Пертати
21. Стубла	83. Тогочевац
22. Свирци	84. Џекавица
23. Чокотин	85. Беновац
24. Бувци	86. Врмовци
25. Радевци	87. Дрводеља
26. Јарина	88. Пусто Шилово и Газдари
27. Булемаре	89. Магаш
28. Тупале	90. Слишани
29. Медвеђа	
30. Тулари	
31. Реткоцер	
32. Рујковац	
33. Грбовци	
34. Власи	
35. Рафуна	
36. Врапци	
37. Боровци	
38. Лопаштица	
39. Дукат	
40. Капић и Дедић	
41. Шајић	
42. Ображда и Боринци	
43. Бучумет	
44. Вујаново	
45. Гајтан	
46. Гегља	
47. Ивање	
48. Лалиновац	
49. Мајковац	
50. Мијајлица	
51. Оране	
52. Свињарица	
53. Турјане	
54. Штулац	
55. Лозани	
56. Гргуровац	
57. Кривача	
58. Лебане	
59. Поповац	
60. Шумане	
61. Шилово	
62. Прекопчелица	

2. Лесковачки срез (Лесковац):

1. Лесковац
2. Разгојнски Чивлак
3. Брејановце
4. Винаре
5. Мира Чивлак
6. Мумарево
7. Богојевце
8. Навалин
9. Бобиште
10. Мрштане
11. Злоћудово
12. Номаница
13. Бачинце
14. Доње Крајинце
15. Манојловци
16. Горње Крајинце
17. Братмиловце
18. Ораовица
19. Слатина
20. Несврта
21. Велика Копашица
22. Мала Копашица
23. Велика Грабовница
24. Мала Грабовница
25. Тулово
26. Загужане
27. Зољево
28. Жижавица
29. Губеревац
30. Доњи Буњиброд
31. Горњи Буњиброд
32. Печењевце

- 33. Чекмин
- 34. Дупљане
- 35. Каштавар
- 36. Залужње
- 37. Прибој
- 38. Подринце
- 39. Турековац
- 40. Горње Синковце
- 41. Доње Синковце
- 42. Свирце
- 43. Горње Трњане
- 44. Доње Трњане
- 45. Белановце
- 46. Власе
- 47. Стројковце
- 48. Вучје
- 49. Бели Поток
- 50. Накривањи
- 51. Чивлак Накривањски
- 52. Чукљен
- 53. Велико Трњане
- 54. Рударе
- 55. Шајиновац
- 56. Шиштинце
- 57. Пресечина
- 58. Горња Јајина
- 59. Доња Јајина
- 60. Паликућа
- 61. Жабљане
- 62. Бунуша
- 63. Мерошевце
- 64. Славујевце
- 65. Вина
- 66. Брза
- 67. Радоњица
- 68. Букова Глава
- 69. Горина
- 70. Барје
- 71. Тодоровце
- 72. Игриште
- 73. Дрводеља
- 74. Грајевац
- 75. Слатина
- 76. Јашуња
- 77. Дрћевац
- 78. Купиновица
- 79. Злокућане
- 80. Јарсеново
- 81. Чивлак Дрћевачки
- 82. Јелашица
- 83. Црковница
- 84. Градашница
- 85. Биљаница
- 86. Орашац
- 87. Разгојна
- 88. Грданица и Смрдан
- 89. Горња Локошница
- 90. Доња Локошница
- 91. Бабичко
- 92. Липовица
- 93. Горње и Доње Бријање
- 94. Кутлеш
- 95. Брестовац

- 96. Шарлинце
- 97. Бистрица
- 98. Кораћевац
- 99. Грахово
- 100. Горње Стопање
- 101. Доње Стопање

VII. Пиротски округ

2. Власотиначки срез (Власотинци):

- 1. Власотинци
- 2. Брезовица
- 3. Градиште
- 4. Лопушња
- 5. Орашје
- 6. Ладовица
- 7. Прилепац
- 8. Добровиши
- 9. Батуловци
- 10. Куквица
- 11. Јастребац
- 12. Дадинци
- 13. Гложани
- 14. Добротин
- 15. Врело
- 16. Орах
- 17. Лесковица
- 18. Гаре
- 19. Ковачева Бара
- 20. Брод
- 21. Добро Поље
- 22. Дорковац
- 23. Дејан
- 24. Свође
- 25. Борно-до
- 26. Крушевица
- 27. Больари
- 28. Црнатово
- 29. Црна Бара
- 30. Градска
- 31. Јабуковик
- 32. Преслап
- 33. Црна Трава
- 34. Црвена Јабука
- 35. Радосиње
- 36. Раков До
- 37. Конопница
- 38. Стаковице
- 39. Рајно Поље
- 40. Пискупово
- 41. Липовица
- 42. Гуњетина
- 43. Средор
- 44. Ломница
- 45. Скрапеж
- 46. Шишава
- 47. Рупље
- 48. Ново Село
- 49. Дедина Бара
- 50. Тупаловац

- 51. Гределица
- 52. Сејаница
- 53. Бојишина
- 54. Козари
- 55. Крпејце
- 56. Палојце
- 57. Лични До
- 58. Кална

Према томе, број места за која је месно надлежан лесковачки првостепени суд, у односу на месну надлежност другог одељења суда округа нишког дуплирао се (249:128). Исто тако, увећан је и број становника: према попису из 1884. године, лесковачки и властотиначки срез имали су 74.772 становника, док према попису из 1890. године лесковачки, власотиначки и јабланички срез имају 109.075 становника. Лесковачки првостепени суд има дакле 34.293 становника више но што је то имало друго одељење суда округа нишког у Лесковцу.

Имајући у виду ова упоређења, као и чињеницу да је код преустројства судова (укидања окружних судова и завођења првостепених судова) полазна основа била удаљеност поједињих места од судова, односно тешкоће тиме проузроковане, онда све указује на оправданост увођења другог одељења суда округа нишког у Лесковцу. С друге стране, ти исти разлози стајали су и иза адекватних захтева у пожаревачком и чачанском округу. Стога чињеница да су 1884. године такве потребе задовољене само за Лесковац и околину, а не и за друга места, указује и на политичку позадину таквог поступка, о чему је већ било речи.

Персонално лесковачки првостепени суд је био опремљен у истој мери у којој и друго одељење суда округа нишког, са изузетком нове функције председника суда. Према Шематизму за 1891. годину⁴⁸⁾ у 1890. години, када је суд и почeo да ради, у њему је био следећи кадар:

„Лесковачки првостепени суд:
председник
Вучко Борђевић
судије
Годор Радичевић
Љубомир Адамовић
судија за неспорна дела
Владислав А. Петровић
секретар II класе
Коста Протић
писар I класе и вршилац дужности
рачуновође
Танасије Пејчиновић
писар I класе
Јован М. Јовановић“

Вучко Борђевић, први председник лесковачког првостепеног суда дошао је из врањског окружног суда, где је такође био председник. Никола Петровић, судија другог одељења суда округа нишког у Лесковцу отишао је у Ћупријски првостепени суд за председника. Нови судија лесковачког првостепеног суда био је Љубомир Адамовић, који је у II одељењу суда округа нишког у Лесковцу најпре вршио дужност писара III класе, затим дужност писара II класе, да би у последњој години рада одељења (1889) био секретар II класе, са ког је места постављен за судију првостепеног лесковачког суда.

БЕЛЕШКЕ:

1. Зборник закона и уредаба у кнежевини Србији (даље: Зборник), књ. XXXIV, стр. бр. 32
2. Слободанка Стојићић, Скупштинске дебате 1878 и 1879. г. о условима да се Лесковац проласи окружним местом, Лесковачки зборник, књ. XIII, стр. 49—68
3. Зборник, књ. XL, стр. 348-351
4. Стенографске белешке народне скупштине 1882. г., стр. 505-506
5. Исто, 505
6. Исто
7. Исто
8. Стенографске белешке 1882, стр. 506
9. Исто
10. Стенографске белешке народне скупштине 1884. г., стр. 483
11. Исто, 938
12. Исто, 483
13. „Српске новине“ од 2. јуна 1884., бр. 120
14. АС. НС. Ф. В-п. 1/84; НС. Ф. III-П. 4/84; НС. Ф. II-п. 5/84
15. Стенографске белешке 1884, стр. 790
16. Исто
17. Стенографске белешке 1884, стр. 790—791
18. Исто, 791—792
19. Исто, 792
20. Исто, 938
21. Исто, 938—939
22. Исто, 939
23. Исто, 939—940
24. Исто, 940
25. Исто
26. Исто
27. Исто, дискусија Лазара Карамарковића
28. Стенографске белешке, 1884, стр. 940—941
29. Исто
30. Стенографске белешке 1884, 941
31. Исто
32. Исто
33. Телеграм захвалности грађана Лесковаца Народној скупштини, Стенографске белешке 1884, стр. 949
34. АС. Шематизам са календаром за 1885. годину (даље: Шематизам)
35. Шематизам за 1886, стр. 37
36. Шематизам за 1887, стр. 39
37. Шематизам за 1888, стр. 37
38. Шематизам за 1889
39. Шематизам за 1890
40. Зборник, књ. XLVI, стр. 457—460
41. Чл. 1 Закона о изменама и допунама у закону о устројству окружних судова, закону

о устројству трговачког суда и закону о друштвом одељењу суда округа нишког од 17. априла 1890. године, Зборник, књ. XLVI, стр. 457—458

42. Закон о административној подели краљевине Србије од 15. марта 1890. године, Зборник XLVI, стр. 281—318

43. У архиви Народне скупштине која је држана 1884. године налазе се молбе десетак општина из чачанског округа за поделу чачанског окружног суда на два одељења, од којих би друго одељење радило у Краљеву

44. Чл. 2 Закона о административној подели краљевине Србије, Зборник, књ. XLVI, стр. 282—283

45. Статистика краљевине Србије, књ. 1, том I, стр. XXXVIII

46. Чл. 1 Закона о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове од 17. децембра 1878. године, Зборник, књ. XXXIV, стр. 32 и чл. I Указа о одређењу простора и граница окрузима и срезовима и места за српске канцеларије у ослобођеном и присаједињеном земљишту од 6. фебруара 1879. године, Зборник, књ. XXXIV, стр. 198—199

47. Чл. 3 Закона о административној подели краљевине Србије, Зборник, књ. XXXVI, стр. 287—288 и 298—299

48. Шематизам за 1891, стр. 28

Slobodanka Stojičić

DIE II GERICHTSABTEILUNG DES KREISES NISCH MIT DEM SITZ IN LESKOVAC

Im Rahmen des Gerichts in Nisch wurde in Leskovac das Gericht erster Instanz gegründet, der in demselben Masse ausgestattet war, wie auch die zweite Gerichtsabteilung des Kreises

Nisch. Diese Schrift erklärt die Umstände, unter denen dasselbe Gericht in Leskovac gegründet worden ist.

Документи о штрајку радника у Лесковцу 1914. год.

Проучавању историје радничког покрета посвећује се код нас велика пажња. Документи и записи о делатности и улози овог покрета, који се у буржоаском друштвеном поретку налазио у посебним условима, мало су сачували. Ова чињеница се особито односи на архивску грађу.

Доступност историјских извора какав је архивска грађа данас је повољнији него што је то било раније. Срећеност архивских фондова, која је сваким даном све већа, омогућује нам да повећамо број извора и тако стекнемо нова сазнања. У фондовима грађе установа буржоаског режима наилазимо на податке који нам могу пружити њихов однос према виталним питањима радничке класе. У архивима има документата који се односе на радничку класу и раднички покрет, али су они недовољно проучени. У најновије време обављају се послови који треба да допринесу да се ова грађа боље упозна.

Једно од питања које се истражује су и документи о борби текстилних радника Лесковца у 1914. години. Положај ових радника у фабрикама, особито оним које су биле власништво Илића, Теокаревића и Петровића, био је нарочито тежак. Они, који су власницима омогућили богаћење били су сматрани као робови које треба што више искористити. Услови у којима су радници живели довели су до избијања два штрајка текстилних радника у првој половини 1914. године.

Због лоших услова рада у фабрици Илића, Петровића и Теокаревића избио је 28. 2. 1914.*) године општи раднички штрајк. Овај штрајк, који је трајао неколико дана, био је први организовани штрајк у лесковачкој текстилној индустрији, и завршен је победом радника. Иако побеђени, власници фабрика се нису предавали. Отпочели су жестоку

борбу против радника. Поред прогона организатора протеклог штрајка, они су решили да крену у борбу на широком фронту, против радника уопште. Само су чекали да нађу згодан моменат за то и да га употребе као повод за обрачун.

Повод за обрачун са радницима нађен је у првомајској обустави рада. Индустриски радници Лесковца су први пут ове године зауставили машине и напустили фабрике да би прославили Први мај. Ова обустава рада, као и масовно учешће радника Лесковца уплашили су власнике фабрика. Зато су они решили да ово искористе и започну борбу против радника. Борбу су започели масовним отпуштањем радника учесника првомајске прославе. Међутим, планови лесковачких индустријалаца претрпели су неуспех. Уместо молбе за милост радници су им одговорили ступањем у штрајк.

Деветнаестог априла 1914. започео је штрајк 840 радника због избацивања са посла 700 радника из лесковачких фабрика због њиховог учешћа у прослави. Штрајк започет овог дана трајао је све до 4. јула 1914. Дакле, пуних 78 дана трајао је један од највећих радничких окршаја у Краљевини Србији.

Као извори за овај догађај коришћени су углавном написи из радничке штампе, највише из „Радничких новина“. Радничка штампа која садржи основне материјале као што су то извештаји, реферати са скупова и др. омогућила је претежно да се ови догађаји обраде.

Архивска грађа као извор за изучавање овог догађаја није коришћена.

У Архиву Србије, међу грађом фонда Министарства унутрашњих дела, налазе се документи који нам омогућују да се упознамо са ставом радника и односом буржоаских власти према овом догађају.

Ове године навршава се 60 година од наведених догађаја. Објављивањем ове до сада необјављене грађе, желео сам да допринесем обележавању успомене на овај, један од значајних догађаја у историји Лесковаца.

1.

Поверљиви извештај начелника округа врањског Министарству унутрашњих дела о штрајку радника у фабрици Илића и Теокаревића, и њиховом захтеву за повећање надница.

Начелник Округа Врањског
3. Марта 1914.
Врање.
Поверљиво.

Министарству Унутрашњих дела

Данас сам добио поверљиво саопштење од начелника среза лесковачког, у коме ми јавља, да је полосзина радника лесковачке фабрике ткачина, Илића и Теокаревића, око 200 на броју, у суботу обуставили рад, тражећи повећање надница. У овоме броју налази се велики број женских радница. Према телефонском саопштењу данас су отпочети преговори између власника фабрике и радника. Штрајкачи су покушали да наговоре и осталаје раднике да напусте рад, али до сад нису имали успеха. Женама одржавају ред на фабричким улазима, јер штрајкачи покушавају и силом да дејствују на раднике који су у послу, да би их натерали на штрајк. Начелник срески изражава бојазан да ће отпочети штрајк свих 1000 радника у свима лесковачким фабрикама. Ближе извештаје о овоме није ми могао дати, јер ово тврди по чувењу.

Издао сам начелнику среском потребно наређење да свим легалним средствима дејствује да се овај спор мирним путем сврши и да ме сваки дан о текућем штрајку извештава.

До сада мир није поремећен.

О даљем текућем штрајку имају част извести Министарство.

Начелник Округа,
Жив. М. Ружић

АС, МУД, 1914, ПФ 9 Р. 145.

2.

Извештај начелника округа врањског Министарству унутрашњих дела о штрајку у фабрици Теокарезић.

Шифра из Врања.
4. марта 1914.
Предата у 7,40 увече.
Примљена у 11,20 увече.

Министарству Унутрашњих дела

Од начелника среза лесковачког добио сам депешу: „штрајк траје само у фабрици Теокаревића. Има их око 350 радника. Изгледа

да ће фабрика данас или сутра обуставити рад. За данас нема изгледа за општи штрајк. Социјалисте ходе да раднике ове фабрике организују и увуку у синдикат, јер до сада нису били тамо. Очекује се Лапчевић“. Сутра полазим у Лесковац да извидим ову ствар. Резултат јавићу.

Начелник окр.
Жив. Ружић

АС, МУД, 1914, ПФ 9 Р. 69.

3.

Писмо Индустриске коморе Министарству унутрашњих дела о прослави Првог маја у пет лесковачких фабрика и предузетим мерама од стране индустрисалаца.

ИНДУСТРИЈСКА КОМОРА
Краљевине Србије
Бр. 554.
22. Априла 1914. г.
у Београду

Господину Министру Унутрашњих Послова

Господине Министре,

Четири текстилне и једна метална фабрика из Лесковаца упутиле су Комори молбу ове садржине:

„На дан 16. ов. мес. овд. социјалистичка организација око 7 часова у вече решила је, да силом натера све раднике овд. фабрике да не иду у фабрике и да не раде 18. ов. мес. већ да морају ићи на прославу католичког 1. маја.

Како је то било познато радницима то су они из 4. овд. фабрике поднели начелнику среза лесковачког благовремено четири молбе са потписом 113 радника снабдевене прописном таксом у којима су изјавили да желе да раде и тражили заштиту од полицијске власти од оваквог насиљног и самовласног напада на њихову слободу рада. Али среска власт није их хтела узети у заштиту и поред наших личних представника у смислу овога тражења. И тако су ове руље снабдевене камама, штаповима и говеђим жилама спречиле раднике да по својој вољи улазе у фабрике те је рад услед тога у нашим фабрикама стао.

Достављајући ово Индустриској Комори, извештавамо је да смо се против озаквог незаконитог поступка начелника среског под данашњим жалили Господину Министру Унутрашњих дела, где смо све ово у детаљу изложили.

Молим Вас да и Ви са своје стране учите све, да ово безакоње не остане некажњено и да се заштитимо и ми и наши радници“.

Саопштавајући Вам ово Господине Министре, Комора је слободна да се са своје стране пожали на некоректно поступање Начелника лековачког среза и да Вас умоли да изволите узети на одговор тога представника државне власти, који није умео или није хтео да узме у заштиту слободу самоопределjenja радника у овим фабрикама.

Раднике, који су хтели прослављати први мај, сопственици фабрика нису могли задржати силом на рад. Али тако исто ти рад-

ници нису смели да врше пресију чак и физички над радницима, који су хтели да раде и кад су се ти радници обратили за помоћ српском начелнику, онда је по мишљењу Коморе, његова дужност била да им слободу кретања и рада осигура на начин који он нађе за потребан. У место тога српски начелник је оставио да социјалисти принуде остale раднике да оставе рад преко своје воље и да се тако стекне уверење да се против организованих радника чак ни полицијска власт не сме упуштати па и ако они врше једно недопуштено и кажливо дело.

Да би тај утисак парализале ових пет фабрика су биле принуђене, да обуставе рад као протест према таквом држављу српског начелника и да потраже начина да себе и овоје раднике обезбеде од организоване акције социјалиста, кад државна власт није у стању да им пружи ту гаранцију.

У интересу што бржег окончања ове афере, која штети и интересе радника и послодавца и која грози општем миру и поретку, Комора Вас моли Господине Министре, да изволите узети на одговор Начелника среза лесковачког и казнити га за невршење своје дужности.

У нади да ће ова Коморина представка наћи код Вас довољно пажње, ми се користимо Господине Министре, приликом да Вас увримо о своме осбитом поштовању.

Секретар,
Др. Јов. Лончарић

Индустријска комора
Председник,
П. Ј. Бајлонић

Министарство унутраш. дела
Полициско одељење
ПБр. 9317.
22. априла 1914.

Начелству Окр. Врањског

На извиђај и извештај
По наредби Мин. Ун. дела
Инспектор,
Д. Тодоровић

Начелство Окр. Врањског
Полициско одељење
Бр. 6970.
29. IV. 1914. год.
Врање

Начел. ср. лесковачког

На извештај. Рок три дана.

По наредби Начелника
окр. Секрет.
потпис нечитак

Крал. Срп. Начелник
Срез Лесковачког
Бр. 8823.
30. Априла 1914.
Лесковац

Начелству окр. Врање

Слично овој оптужби, од стране раденика и капиталиста, ја сам актом ове власти од

27. 4. 1914. год. бр. 8624, 8625, 8626 дао одговор начелству. И према овој оптужби коморе, која хоће без провере, да каже како је крив капетан овог среза и нико више, онда молим начелство, да се извештај по овоме питању прибави од министарства Народне привреде, чији комесар је извиђао, овај раднички индустријалски однос.

У погледу рада и безбедности у колико је то одговорна ова власт, има разлога речи да је задодвољавајућа ситуација. Јер преко хиљаду радника и данас беспослених се крећу и не измичу ни за трун из погледа ове власти.

А за решавање неког економског питања, ова власт може само по нарочитој доузали претпостављене власти узимати у поступак.

Учтиви извештај.

1. 5. 1914.
Лесковац

Нач. ср.
потпис нечитак

Начелство Окр. Врањског
Полициско одељење
Бр. 7141.

2. Маја 1914. год.
Врање

Господину Министру Унутрашњих Дела

Предњу претставку начелника ср. лесковачког, начелство има част спровести господину Министру с учтивом напоменом, да је индустријска комора нетачно обавештена од лесковачких индустријалаца, да је нерад у њиховим фабрикама крива полиција ср. лесковачког. По извиђају који сам ја лично чинио, ја сам констатовао, да су сви радници волни да ступе одмах у посао код својих ранијих... не тражећи никаквих концепсија нити уступак од индустријалаца, али индустријалици неће да их приме у посао за то што су њихови радници организовани. Полиција је имала дужност да одржи ред и мир и она је за првих 15 дана од када овај штрајк или обустава рада постоји и одржала. Па ни реченог дана 18 априла, није било никаквих кажњењених инцидената, према чему, ја не налазим да би српски начелник ма колику одговорност у овоме сносио. Сам тај факт да је мир и поредак ни за часак није био угрожен, као и други факт да се на начелника српског жали и радничка комора, дакле две коморе, значи да српски начелник правилно ради и поступа, јер не даје ни једној ни другој страни за право онде где га немају.

Начелник округа,
Жив. Ружић

Министарство унутраш. dela
Полициско одељење
ПБр. 11216.
17. Маја 1914. год.

Управи Града Београда

Да саопшти Индустријској Комори, да је извиђајем чињеним по жалби њеној утврђено, да је начелник среза лесковачког пра-

вилио вршио своју дужност, и да према томе до њега нема никакве одговорности.

По наредби Мин.
Ун. Дела
Инспектор
Д. Тодоровић

Управа града Београда
Полициско одељење
Бр. 25808.
20. V. 1914.
Београд

Кварту Теразиском на Поступак
20. V. 1914.
Београд

По наредби Управника Београда

АС, МУД, 1914, ПФ XVIII РНо 98.

4.

Главни раднички савез захтева од Министра унутрашњих дела да полицијске власти у Лесковцу не угушују слободу радничке коалиције.

Господину Министру Унутрашњих Дела

Од 19. априла ове год. наступило је иницијативом петорице фабриканата избацивање фабричких радника и радница у Лесковцу.

Избацивање је обухватило око седам стотина радника и радница а циљ му је угушивање слободе коалиције код радника и радница тога места.

У разгоревању овога привредног конфликта умешала се својим учешћем и тамошња полицијска власт истичући се са жандармима противу радника а у корист послодавца.

Како је ово сукоб такве природе да заслужује интервенцију државне власти само у корист радника, који су нападнути а не у корист послодавца, који су нападачи то Главни Раднички Савез овим моли Господина Министра, да изволи наредити полицијској власти у Лесковцу да својим држањем буде коректна и да се повуче из улоге у којој је.

За Управу Глав.
Радничког Савеза
Ник. А. Величковић

Секретар
Павле Павловић
22. априла 1914. год.
Београд

Унутрашњих Дела
С молбом на даљу надлежност.

По наредби Управника Београда
Члан потпис нечитак
6. VI. 1914. г.
Б.

Министарство унутрашњих
Дела
Полициско одељење
ПБр. 9325.
22. априла 1914.

Начелству окр. Врањског

На закони поступак и извештај.

По наредби Мин. ун. дела Начелник,
Мил. А. Вујчић

Начелство Окр. Врањског
Полициско одељење
Бр. 6782.
25. IV. 1914. нод.
Врање

Нач. Среза Лесковачког

На закл. поступак и извештај. Рок три дана.

По наредби Начелника окр. Секретар
Н. (нечитко)

Краљ. Срп. Начелник
Среза Лесковачког
Бр. 8625.
27. Априла 1914.
Лесковац

Начелству Окр. врањског

Поводом ове представке, која је немало издашна, част ми је одговорити:

Овла власт има пред собом само дужност и ништа више. О неком нарочитом терорисању над радницима, не може бити ни речи, и то баш власт настојава — дакле обрнуто, да радници по свом обичају не праве изграде и не чине оно што им по закону није дозвољено.

Не сада но и увек власт ће имати ово становиште, да одржи ред и поредак.

29. априла 1914. г.

Начелник среза,
О. Грашић

АС, МУД, 1914, ПФ 21 р. 74

5.

Писмо Министарства народне привреде
Министру унутрашњих дела о прослави 1.
маја, штрајку радника, раду инспектора Ми-
нистарства народне привреде и полициских
органа.

Министарство Народне
Привреде
Одељење за трговину,
радиност и саобраћај
Т.Бр. 6076, 4. Маја 1914. год.
Београд

Министарству Унутрашњих Дела,

Лесковачки фабриканти: Теокаревић и
Петровић, затим представници Повлашћене
Фабрике Првог Лесковачког АКЦ. Аруштва за
прераду куделе и лана и текстилна фабрика
Кости Илића и Синова, поднели су Министар-
ству Народне Привреде следећу представку:

„На дан 16. априла о.г. социјалистичка
организација око 7 часова у вече решила је;

да силом натера све раденике овдашњих фабрика да не иду у фабрике и да не раде 18. истог месеца, већ да морају ићи на прославу католичког 1. маја.

Како је то било познато радницима, то су они из 4 овдашње фабрике поднели начелнику среза лесковачког благовремено 4 молбе са потписом 113 раденика снабдевене прописном таксом у којима су изјавили да желе да раде и тражили заштиту од полицијске власти, од оваквог насиљот и самовласног напада на њихову слободу рада. Али српска власт није их хтела узети у заштиту и поред наших личних представника у смислу овог тражења. И тако су ове руље снабдевене кашама, штаповима и повећим жилама спречили раднике да по својој вољи улазе у фабрике, те је рад услед тога у нашим фабрикама стао.

Достављајући ово Г. Министру извештавамо га, да смо се против оваквог незаконитета поступка начелника српског под данашњим жалили г. Министру Унутрашњих Дела, где смо све ово у детаљу изложили.

Молимо Господина Министра, да и он са своје стране учини све, да ово безакоње не сстане некажњено и да се заштитимо и ми и наши раденици".

По писводу овога сукоба као што је и Министарству Унутрашњих Дела познато, у Лесковцу је избио штрајк о којем је и Министар Унутрашњих дела подробно јавио. Писмом начелника округа врањског. Привредни инспектор отишao је на лице места да ствар извиди и поднео је извештај који укажује на многе неправилности у лесковачким фабрикама и слабо вођење рачуна како о радницима, тако и о Закону о радњама. Министарство ће учинити све што је потребно да се те неправилности тамо уклоне, те да се поводом овога штрајка, био потпуно објективан.

С тога је Министарству Народне привреде част замсмити до Министарства, да га у овоме помогне заједничком интервенцијом привредне инспекције и окружног начелника у Врању, који је, као што се из његова извештаја види, поводом овога штрајка, био потпуно објективан.

Овим писмом Министарство Народне Привреде скреће Министарству Унутрашњих Дела пажњу, на оне врсте жалби лесковачких фабриканата, које се односе на државање српског начелника у Лесковцу, који је, како жалиоци наводе, био пасивни посматralац насиља организованих радника против неорганизованих, који су хтели да раде 1. католичког маја.

Поводом овога потребно је да Министарство Унутрашњих Дела скрене пажњу полицијским органима у опште, нарочито у јачем индустријским центрима, а специјално паж у Лесковцу, да је дужност полицијских власти да свако насиље ма с које стране оно доноси, спречавају брзо и енергично. Док се економски сукоби и борбе воде на легалном терену, дотле власт може да буде само добри посматralац, али чим се јави насиље и употреба законом недопуштених средстава, она мора и треба да интервенише у заштиту угрожених.

У смислу ових напомена писано је и Радничкој Комори и комесар при тој Комори добиће инструкције, да се неће никако толериирати у будуће слична насиља и изгради организованих радника, као што и овај њи-

хов последњи изград у Лесковцу не сме остати некажњен.

Моли се Министарство за одговор о резултату истраге о државању српског лесковачког начелника, на кога се фабриканти жале, као и о предузетим мерама у смислу овога акта.

По наредби
Министар Народне Привреде
Начелник
Ј. Марковић

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
Полицијско одељење
ПБр. 10223.
5. Маја 1914.
Београд

По наредби Начелника овог Министарства овај акт оставити у архиву.

Инспектор
Д. Тодоровић

АС, МУД, 1914, ПФ 16 РНо 180.

6.

Жалба индустријалаца Илића, Теокаревића и Петровића Министру унутрашњих дела на приславу 1. маја од стране радника, блокади радника од стране штрајкача, и на слабу заштиту од стране полиције са молбом за помоћ.

Регистровано под Бр. 7258
15. маја 1914. год.
Полицијско Одељење
Министарства Унутрашњих
Дела
Београд

Господину Министру Унутрашњих дела

Господине Министре!

У целом свету, у свакој држави они позвани фактори труде се да створе индустрију сви. се труде да учине да у њиховој земљи сршавају и израђују оног што је свакоме неопходно а што би се морало доносити са стране. Сви се труде да своје потребе подмире из своје земље. Сви се труде да оснивањем индустријских предузећа задржавају воје грађана да раде у земљи а не да иду у туђу земљу у „печаљбу“ под много и много горим условима. Сви се старају да те људе, те прегаоце, људе који створе какво предузеће, раде на његовом усавршавању свим силама својим — да те људе потпомажу свим средствима, да им даду подстrekа на рад и усавршавање у предузећем послу. Често међународна политика базира на заштити таквих предузећа и заштити интереса њихових.

Господине Министре! Све је ово у другом свету, али само код нас изгледа да није тако. У кратко ћемо Вам Господине Министре, зашто се на Вас обраћамо објаснити.

Ми потписани, неуморно радећи, штедећи, борећи се са свима незгодама и тешкоћама успели смо да у Лесковцу подигнемо до савршенства велику модерну фабрику за израду штофова и друге текстилне производе.

Подигли смо фабрику којом наша јотаџина може да се поноси. У овој фабрици један велики број лица налазио је рада и зараде.

На дан 18. априла ове год, изјутра дошла је једна томила, не знамо чиме се занима, лици и блокирали су целу фабрику. Нису дали да ма ко од наших радника уђе у фабрику на рад. Ми смо одмах позвали полиц. власти и тражили да она јотстрани лица која спречавају улаз радника у фабрику али одмах, тада, полиц. власт није ништа урадила и та лица са стране успела су да одврате, управо да спрече, да радници долазе на рад.

Од то доба па све до данас (и ко эна до кље) и дању и ноћу фабрика је блокирана у правом смислу те речи са свију страна и нико не може у фабрику ући док не прође кроз патроле опсачивача, као кроз пургаторијум. Ми сопственици фабрике пролазимо до фабрике са опасношћу по свој живот, јер нас они опсачивачи сакривени гађају у колима каменjem.

Господине Министре! Свакодневно се обраћамо полиц. власти за заштиту и помоћ. Обраћали смо се и начелнику среза лесковачког и начелнику округа врањског. Ниједан до сада нисмо тражили од полиц. власти да она натера људе да раде у нашој фабрици ако они неће да раде.

Али смо тражили да полиц. власт учини да ти људи који неће да раде не спречавају физичком силом да добу на рад оне који хоће да раде.

На жалост својим молбама нисмо успели. Показало се да су људи на улици јачи од власти и ти људи на улици више се решавају него ли наши праведни захтеви.

Сам окружни начелник долазио је неколико пута у Лесковац по овој ствари али је испак стање ствари остало онако како су ти људи на улици хтели.

Ми смо покушали да у фабрику за рад узмемо људе којима треба хлеба и који хоће да на поштен начин зараде, али у томе нисмо успели јер полиц. власт гледа мирно како неки т.зв. организовани радници прете у биством тим људима ако уђу у фабрику на рад и одвлаче их с пута не дајући ни да на рад добу.

Да не бисмо предузели и последње мере које нам стоје на расположењу за одбрану живота, нашег имања и наших интереса чега се морамо латити, јер нам и т.зв. организовани радници седе око фабрике и дању и ноћу и прете бомбама и паљевинама — молимо шефа јавне безбедности, Господина Министра Унутрашњих дела, да одмах предузме хитне и енергичне мере да се свака опасност од нежеленог сукоба избегне. Ово ће се учинити тиме што ће се наредити полиц. власти да спречи да они који неће да раде несметају онима који желе и хоће радити.

14. маја 1914. год.
Месковац

Учтив

Илић, Теокаревић и Петровић
Мита Теокаревић

Министарство унутрашњих
дела
Полициско одељење
ПБр. 11107.
15. V. 1914. г.
Београд

Начелству округа врањског,

На хитан закони поступак и извештај.
18. маја 1914. год.
Београд

По наредби Министра
Унутрашњих Дела Инспектор
Д. Тодоровић

Начелство Окр. Врањског
Полициско Одељење
Бр. 8084. 20. V. 1914. г.
Врања

Начелнику среза лесковачког

На хитан закони поступак и извештај пре-
ма предњем наређењу.

По наредби Начелника округа
Секретар
потпис нечитак

Краль. Срп. Начелник
Среза Лесковачког
Бр. 10507. 22. маја 1914.
Лесковац

Да гг. дежурни писари Милићевић, Берасимовић и Радосављевић поднесу свој извештај по овом.

23. 5. 1914.

Заст. нач. сп 1.
потпис

Начелник сп. лесковачког

У смислу наредбе Начелника сп. лесковачког бр. 10507. изјављујемо да нам ништа није познато од онога што се преставља у преставци фабрике Илић, Теокаревић и Петровић из Лесковца упућеној Господину Министру Унутр. Дела.

Дежурни писари
приликом радничког штрајка
Рад. Милићевић
Б. Берасимовић
Чед. Радосављевић

Начелнику окр. Врањског
Врање

Тражени извештај учтиво Вам се шаље с
молбом на надлежност.
23. маја 1914.
Лесковац

Заступа нач. сп. писар
Рад. Милићевић

Начел. Окр. Врањског
Полициско одељење
Бр. 8347
25. маја 1914. год.
Врање

Министарству Унутрашњих Дела

Са повратком акта Начелству је част учти-

во доставити Министарству предњи извештај Начелника среза лесковачког.

26. V. 1914. год.

Врање

По наредби Начелника округа
Секретар Бор. М. Алексић

Министарство унутрашњих дела

Полицијско одељење

ПБр. 11970. 28. маја 1914. г.

Београд

Начелнику окр. врањског

Да предњи извештај жалиоцима саопшти па акт врати.

29. V. 1914. год.

Београд

По наредби Министра
Унутрашњих Дела
Инспектор,
Д. Тодоровић

Начелство окр. Врањског

Полицијско одељење

Бр. 8651. 1. VI. 1914.

Начелнику среза лесковачког.

Извршите саопштење па акт вратите

По наредби Начелника
округа Секретар,
Бор. Алексић

Начел. Срп. начелник

Среза Лесковачког

Бр. 11247. 3. Јуна 1914.

Лесковац

Суду општине Лесков. на саопштење.

Начел. спр.

Суд општине вар. лесков.

Бр. 9082. 4. VI. 1914. г.

Лесковац

У рад.

пред. суда
С. П. Николић

Саопштена нам је изјава саслушаних ли-
пара среза лесковачког г. Рад. Милићевића,
Чед. Рађосављевића данас петог јуна 1914. год.
и сматрамо за нужно да на ове њихове изја-
ве кажемо ово: по овој нашој представци ни-
је саслушан и г. Чеда Новаковић писар среза
Лесковачког коме је најбоље и позната ова
ствар, јер је он и био одређен да спроведе
раднике који су хтели иби на рад у фабри-
ку па их је он и спроводио, када се десило
оно што није требало да се деси: да не би
изгледало да смо ми неверно представили
ствар молимо да се и г. Новаковић о овоме
саслуша.

Илић Теокаревић Петровић

Начелнику среза Лесковачког

Пошто је фирмама Илић, Теокаревић и Пет-

ровић, извршно саопштење то се ова акта
учтиво враћају у надлежност.

6. VI 1914. г.

Леск.

Председ, суда
Стојан Николић

АС, МУД, ПФ 22 Р№ 13/914.

7

Захтев Радничке коморе Министарству
унутрашњих дела да полицијске власти прес-
тану са терорисањем деце лесковачких рад-
ника.

Радничка Комора у Србији
Но 351.
Београд, 22. Маја 1914.

Министарству Унутрашњих Дела.

Данас у подне 22 т.м. Радничка Комора добила је из Лесковца телефонски извештај,
како жандарми и полицајске власти са ису-
каним сабљама и тесацима улетају у радни-
чке куће, извлаче нејаку децу и терају их
на рад у фабрике.

Радничка Комора има част умолити Ми-
нистарство, да још данас нареди преко те-
лефона штапијским властима да престану
са овим терорисањем лесковачке невине де-
чице, како би се спречили крвави сукоби у
Лесковцу.

За Радничку Комору:

Секретар
Ф. Филиповић

За Председника
члан П. Павловић

Министарство Унутрашњих Дела
Полицијско одељење
ПБр. 11631.
22. Маја 1914. г.

Београд

Наштув Окр. Врањском

На закони поступак и извештај.

По наредби Мин. ун. дела
Начелник М. Вујић

Начелник Окр. Врањског
Полицијско одељење
Бр. 8349. 25. маја 1914. год.
Врање

Начел. Среза Лесковачк.

На законити поступак и извештај.

По наредби Начел. окр.
Секретар Бор. потпис нечит.

Краљ. Срп. Начелник
Среза Лесковачког
Бр. 10804.
28. маја 1914.
Лесковац

Начелству округа врањског

У смислу предње наредбе Начелства част
ми је известити Начелство да до сад нисам

констатовао ни један случај незаконите акције органа власти овог среза приликом радничког штрајка, а најмање какво терорисање раденика, жена и деце њихових, што се на овом акту Радничке коморе представља.

Заст. начелника ср.
Писар
потпис нечитај

АС, МУД, 1914, ПФ 21 р. 49.

8

Радничка комора тражи од Министра унутрашњих дела да се поштује закон о радњама и слобода радничког штрајка, и забрани да полицијске власти врше посредовање у корист фабриканата довођењем штрајкбрехера и терањем лесковачке деце на рад у фабрике.

Радничка комора у Србији
Но 358.
Београд, 23. маја 1914. год.

Господину Министру Унутрашњих Дела

Закон о радњама гарантује радницима слободу штрајка и изрично забрањује у привредним сукобима, да полицијске власти врше посредовање у корист фабриканата. Међутим у Лесковцу већ су отпочели државни органи интервенцију у корист фабриканата.

У овоме лесковачком штрајку ваш главни представник у округу врањском, окружни

началник варварски гази све заштитне одредбе, које говоре о слободи штрајка. Окружни началник тобож у улози посредника за преговоре о закључењу штрајка врши чинска и подла дела. Он врбуже преко државних органа у новим крајевима штрајкбрехере — Арнауте за лесковачке фабриканте. 106 Арнаута из среза гиљанског доведени су теретним возом у Лесковац баш оног истог дана, када је овај окр. началник тобож по овлашћењу фабриканата изјавио, да је овај штрајк окончан, јер су фабриканти пристали на штрајкачке захтеве.

Али државни органи у Лесковцу не задовољавају се само набављањем штрајкбрехера, већ врше још тешнија и одвратнија дела. Жандари и полицијски органи са исуканим сабљама и тесацима улеђу у радничке станове, извлаче ситну и невину дечицу и терају их силом на рад у фабрике.

Ово је већ јавна, гадна и ужасна провокација лесковачког радништва. Очигледно да се хоће крвопролићем да угушује штрајк!

Радничка Комора најенергичније улаже против протесту ових злочина у Лесковцу и с тешањем осуђује полицијско насиље и терорисање.

За Радничку Комору:
Секретар
Ф. Филиповић

Радничка Комора Београд
Председник
Лука Павићевић

АС. МУД, 1914, ПФ 19 р. 80.

Ljubodrag A. Popović

DOKUMENTE ÜBER DEN ARBEITERTREIK IN LESKOVAC IM JAHRE 1919

Der Verfasser bringt Dokumente über den Kampf der Leskovacer Arbeiter um bessere Arbeitsbedingungen in der damals sehr entwickel-

ten Textilindustrie. Aber damals waren die Arbeitsbedingungen sehr schlecht: Arbeiter wurden fast wie Sklaven behandelt.

Др Јован В. Ђирић

Душаново

Досељеничко-планско село у лесковачком крају

У Лесковачкој котлини, дванаест километара северозападно од Лесковаца, у брдско-брежуљкастом рељефу Дobre Главе (472 м) и Пашине чесме (373 м) налази се село Душаново.

Природна средина

Рељеф душановачког атара нагнут је долинама и својом хипсометричком оријентацијом ка југоистоку и истоку док је Стубланско-бријањском косом и Добрим главом одвојен од Пусторечког басена на северу и северозападу. Слојеви глициене и плеистоцене старости, различите издашности и степена еродираности, препокривају душановачки атарски простор. Ови слојеви, језерског порекла, прилично су, међутим, еродирани и однети ерозивним и денудационим процесом, што је узроковало да атарски простор добије брдско-брежуљкасти конфигурациони изглед. Истовремено овим процесом откривене су на многим местима старије — кристаласте и еруптивне — стене. На овим материјалима наталожен је, различитом издашношћу, најмлађи педолошки слој претежно подзоластог, затим смоничног и загајњаченог састава (шумског порекла) и хумус.

Клима је умерено континентална. Средња вредност температуре најтоплијег и најхладнијег месеца креће се између $22,5^{\circ}$ (јула) и $-0,3^{\circ}$ (јануара). Средња годишња вредност падавина не прелази 600 mm. Билански температуре и воде захтевају летње, додатно, наводњавање. У локалном распореду ветрова јављају се, прилично правилно и равномерно распоређени, ветрови сва четири основна квадранта. Северни ветар („северац“) преовлађавајуће и надвладавајуће долази до изражaja у касном јесењеском и зимском периоду, као хладан ветар. Јужни

ветар („јужњак“) је ветар претежно ле- тње заступљености. Топао је и истовремено чест доносилац кише. Источни ветар повремено дува у свим годишњим добима и то претежно као сув ветар, док је западни, који је такође равномерно заступљен, најчешће ветар који најављује промену времена и кишу.

Атар Душанова сиромашан је водом. Нешто веће присуство подземне воде откривено је тек 1971. године. Дотле сељаци нису наилазили на богатију издан. Највећи извор, каптиран у чесму, налази се на северној страни песковитог брда Чукар. Неколико мањих извора налази се поред Делничког (један), језерског (један) и Дугачког потока (два). Исти су отворени и нехигијенски, али их људи користе за време летњих радова у пољу. Изданска вода јавља се и у потесу „Језеро“, где има седамнаест ископаних бунара, од којих половина током лета пресуши. Они су за село ипак веома значајни, јер их мештани користе за заливање повртарских култура на овом терену (папrike, купуса и парадајза). Изданска вода се јавља и изнад села у потесу званом Мајдан. На овом терену ерозионо-денудациони процес оголио је еруптивно-гра- нитну масу, из које мештани ваде камен за изградњу кућа. У откопаним јамама јавља се вода коју мештани користе за напајање стоке. Једну такву, нешто већу јamu, величине 5 x 7 метара, деца користе за купање. У самом селу постоји петнаестак бунара, од којих само шест служе за пиће, док се остали користе за напајање стоке. Проблем воде за село Душаново био је акутан историјски проблем. Тек 1971. године Маринковић Радивоје, мештанин, бушећи земљу крај села са југозападне стране на песковитом потесу Лојзишта, наишао је на дубини 7—10 метара веће количине изданске воде. После тога уследило је копање и од

стране других мештана, тако да је исте и следеће године ископано осам бунара, од којих два нису дала резултате. Користећи природни пад око тридесетак домаћинстава одмах је довело ову воду у своја дворишта, а у 1973. години већ око једна трећина домаћинстава имала је воду.

Површински токови манифестију се сталним, периодичним или повременим потоцима. Највећи број поточића и потока појави се и набуја само за време кишне и после отапања снега. Данашњи положај села налази се на саставу Марковог и Дугачког поточића. Спајајући се Марков и Дугачки поточић граде заједнички поток Шараницу, који се касније, као речица бујичних карактеристика, улива ниже Печеневца у Јужну Мораву.

Сеоба становништва и појава насеља

Покрет становништва, појава, начин и резултат просторног конституисања Душанова су битни разлог што се бавим овим насељем. Налазим да ову, колико интересантну толико и инструктивну насеобинску појаву, треба отргнути од заборава. С друге стране, пример Душанова је од посебног значаја за теорију и праксу сеоског изграђивања.

Становништво села Душанова, пре долaska у лесковачки крај, било је насељено у области Пчиње и то у селима: Стјовце, Триница, Кршевице, Брезовице, Коћура, Дејанце и делом у селу Романовце источно од Ристовца. Сеоба је обављена 1906. године (1). Основни разлози миграционог покрета били су изазвани економским и другим друштвенополитичким мотивима. Поред разних дажбина, глобе и самовоље потстрек за бекство у Србију преко границе код Ристовца дошао је и отуда што су Турци од хришћанског становништва захтевали да служе турску војску (пешадију), претећи депортовањем породица у Азијску Турску (2).

Претходно, пре сеобе, обављен је договор мештана поменутих села о бекству. Истовремено су предузели мере да се наоружају. Оружје су набављали у Врању, при чему им је највише помогао неки „Жика Рафајловић, службеник комитета у Врању“. Оружје је тајно пребацивао преко границе у дослуху са српским граничарима. Кад су се наоружали уследио је коначни договор и једне ноћи почетком маја 1906. године 44 домаћинства наведених села прешло је српску границу. Пошли су пешиће носећи нужне и најнеопходније ствари. На српској стра-

ни, према претходном договору, сачекали су их сељаци српских села и пребацивали запрежним колима до Врања. Циљ је био да дођу до Лесковца. У Врању су се попели у воз и следећег јутра су се искрицали у Лесковцу. Једна, мања, група упутила се је преко планина пешиће у Лесковац због тога што није имала новаца или што се бојала да не буде враћена натраг.

У Лесковцу су остали око месец дана. Улогорили су се поред железничке станице на овећем простору који није био насељен. Спавали су и хранили се под ведрим небом. Деца су спавала у љуљашкама везаним између два дрвета. Брзо су остали без средстава за живот па су се прихватили свакојаког посла. У јуну су започели обимнији польски радови па су се расстркали по околним селима као надничари.

У лето 1906. године, пошто су се обратили властима, срески начелник их је упутио да сами нађу простор за насељење. Бежанци тада упуне четири человека (Стојковић Јована, Стојменовић Стојмена, Стошић Стојана и Величковић Максу) да нађу такво место. Тражећи ова четворица дознаду да у реону данашњег села Душанова постоји државна утрина погодна за насељавање и позову остale бежанце да се ту наслеле.

Прво насеље формирало је око 500 метара јужно од места где је данашње село у потесу који због црне шумске смонице носи назив „Црна земља“. На том потесу насељене су прве 44 куће на дан светог Прокопија, 8. јула по старом, односно 21. јула по новом календару. Ове 44 куће сачињавала су следећа домаћинства:

Домаћинство (старешина)	Досељено из
1. Михајловић Младин	Трнице
2. Трајковић Спаса	Трнице
3. Борђевић Никола	Трнице
4. Михајловић Спаса	Трнице
5. Станисављевић Никола	Трнице
6. Михајловић Дејко	Трнице
7. Станисављевић Јованча	Трнице
8. Борђевић Арса	Трнице
9. Митић Младен	Коћура
10. Марковић Трајко	Коћура
11. Стојковић Јован	Коћура
12. Цветковић Јован	Коћура
13. Митровић Михајло	Коћура
14. Стојменовић Стојмен	Коћура
15. Станајевић Макса	Коћура
16. Стојменовић Драгољуб	Коћура
17. Марковић Златко	Коћура
18. Марковић Трајко	Коћура

19. Станојевић Антана	Коћура
20. Марковић Јован	Стјовца
21. Џвејић Џветко	Стјовца
22. Борђевић Стамен	Стјовца
23. Стјковић Стоша	Стјовца
24. Стјковић Станко	Стјовца
25. Ристић Ристаћ	Стјовца
26. Стевановић Никола	Стјовца
27. Стошић Стојан	Стјовца
28. Станојковић Стојан	Стјовца
29. Вељковић Џветан	Стјовца
30. Петковић Милан	Стјовца
31. Стојловић Мита	Стјовца
32. Величковић Макса	Стјовца
33. Стошић Младен	Стјовца
34. Стојановић Милен	Леснице
35. Стојменовић Стојан	Дејанца
36. Стојменовић Станко	Дејанца
37. Јанић Јања	Кршевице
38. Димитријевић Ранђел	Кршевице
39. Јанковић Јованча	Романовца
40. Јанковић Милан	Романовца
41. Јањић Јован	Кршевице
42. Крстић Петар	Мездраје
43. Спасић Илија	Брезовице
44. Златановић Петар	Широке Планине

Насеље је добило име Душаново — по цару Душану. Премда у селу данас не знају како је дошло до овог имена, најстарији становници се сећају да им је ово име сугерирано (највероватније у срезу).

Домови новоформираног насеља на „Прној земљи“ изграђени су примитивно: на четири места би побили кочеве и између њих исплели пруће. Овако добијене зидове би облепили блатом. Кров су покривали сувом травом и сламом. Најпре би поставили дрвени скелет крова па преко њега суву траву или сламу. Затим би преко овога опет ставили дрвено мотке да ветар не би разнео кров. Прве куће су биле, дакле, „чатмаре“ („пле-таре“). Кућа је обично имала само једно одељење, али су понеке имале и по два одељења међусобно одвојена грубо отесаним даскама или плетеним прућем. У једном делу је лежала стока у другом су боравили људи. Прозори су били ма-ли, усечени између прућа или дасака, без стакла са дрвеним капцима или су били облепљени папиром. Кућна врата су прављена од грубо отесаних дебала или их је (у почетку) замењивала грубо изаткана „черга“. Димњака није било. Ложило се на огњишту, то јест у рупи ископаној на средини куће. Око рупе се стављало камење како се пепео не би растурао. Навече, после повратка са стоком, седело се око огњишта, око којег су се, поред осталог, сушили опанци (направљени од свињске коже), обојци и одећа.

Хранили су се пројом и качамаком, али и тога није увек било довољно. Осим тога хранили су се млеком и млечним производима, а месом само у свечанијим тренуцима. Због верске занетости постили су велики број дана. Одећу и обућу израђивали су сами. Кошуља је била од конопљиног влакна, а чакшире и копоран од сукна. Опанке су израђивали од овчије или свињске коже.

Насељеницима је у почетку било главно занимање сточарство, то јест оно које је било преовлађујуће и у старом крају. Терен на који су дошли био је обрастао шумом, те их је и то оријентисало ка сточарству, али су одмах приступили и крчењу земљишта ради орађивања.

Долазак Душановчана изазвао је сукоб са мештанима суседних села, Миланова, Белановца, Подримца и Печењевца, који су у појави ових дошљака видели опасност да ће изгубити делове атарског простора. Процес асимилације и процес усађивања у простор за Душановчане није био лак. Мештани поменутих, суседних, села повели су спор. Одлуком неке среске комисије оспорено им је насељавање, па је неки жандарм Малиша са мештанима суседних села и око 300 запрежних кола, наредне 1907. године, покушао да спроведе исељење (3). Одрасли мушкарци Душанова склонили су се, са оружјем у рукама, у околно шипражје и шуму. Извршиоци нису лако излазили на крај са женама, које су се бориле како су знале. Кад је малтретирање жена и деце постало неподношљиво мужеви су припучали из шуме, те су извршиоци наређења побегли. После овог и других непријатних сукоба са суседима Душановчани су се лукаво досетили (а можда их је неко томе и научио), те се они пожале Министарству шума и руда у Београду с молбом да им се изда дозвола за исељење у Бугарску, пошто на овом простору не могу да опстану. Ондашњи министар Куманудић на то достави наређење „нека остану на свом месту, док се проблем не реши. То није била нека нарочита утеха за Душановчане, јер је спор и сукоб са суседима и даље остао. Коначно, Душановчани су се те тешке 1907. године жалили и среском начелству у Лесковцу оптужујући жандарма Малишу за малтретирање жена и деце.

Најесен 1907. године дошао је из Београда инжењер Света Тодоровић и са неким шумаром Николом из Лесковца одмерио земљиште за насељење Душанова у потесу званом „Широкорница“, око

600 метара северно од ондашњег насеља на „Прној земљи“ и око 400 метара источно од данашњег положаја Душанова. Али и ова дислокација није прошла без тешкоћа. Сељаци села Подримца, у чијој се непосредној близини налазио простор за насељавање, упротивили су се овој локацији. Према тумачењу Душановчана подмитили су (са 12 наполеона) теренског шумара и помоћног мерача Николу, те овај наговори комисију са инжењером Светом Тодоровићем на челу да одмери други (данашњи) терен, који се налази око 400 метара западно од Широкорице. Не улазећи у истинитост фарсе о подмићивању комисија је стварно изменила пројекат и одредила данашњи, мање погодан, али нешто дистанционији терен од Подримца.

Размеравање терена је изведенено тако да је свако домаћинство добило плац величине 30 x 50 метара. Све улице — једна главна, две бочне и три побочне — секле су се под правим углом. Село је, дакле, у самом почетку плански засновано и добило ортогоналну структуру. Душановчани су се после тога уселили у своје нове плацеве и уклопили у распоред. У том тренутку (1907.) село су сачињавала још увек напред побројана 44 домаћинства.

Године 1910. приселило се је још 21 домаћинство пореклом из староседелачког краја и то:

Домаћинство (старешина)	Досељено из
1. Ристић Бора	Трнице
2. Златановић Зарије	Трнице
3. Трајковић Милован	Трнице
4. Борђевић Дејан	Трнице
4. Анђелковић Антанас	Трнице
6. Митић Стојан	Трнице
7. Стanoјeviћ Петко	Трнице
8. Стојиљковић Давид	Трнице
9. Ристић Раденко	Трнице
10. Марковић Недељко	Трнице
11. Јањић Стаменко	Трнице
12. Анђелковић Стамен	Трнице
13. Стојиљковић Радул	Романовица
14. Јањић Арагутин	Кршевиће
15. Трајковић Стојан	Кршевиће
16. Трајковић Златко	Кршевиће
17. Стојиљковић Аритон	Кршевиће
18. Стојиљковић Аврам	Кршевиће
19. Златановић Антоније	Шапранца
20. Стanoјевiћ Риста Широке Планине	Стajовца
21. Маринковић Урош	Стajовца

После насељавања и дефинитивног учвршења Душановчани, упоредо са сточарством, крче шуму и припремају зем-

љиште за земљорадњу. Упркос сукоба са суседима, који су и даље трајали (покат-кад и са употребом оружја), Душановчани убрзано крче шумски простор, проширују ратарске површине и све више прелазе на земљорадњу. У том процесу настају сукоби и унутар самог села, јер су бројнија домаћинства запоседала крупније комплексе земље. У Душанову је, због тога, боравила још једна државна комисија из Београда (са инжењером Стеваном Маринковићем на челу) са задатком да функционално размери и комасира земљиште за обраду. Размеравање је имало задатак да распореди земљиште тако да свако домаћинство добије земљиште у једном потесу без уситњавања и разбацаности. Међутим, на већ искрченом и раздељеном земљишту посао инжењера Стевана Марковића био је узалудан, тако да је премер и распоред потеса остао само на папиру.

У том периоду (негде иза 1910. године. Година није тачно утврђена) извршен је покушај досељавања Црнотраваца у Душаново, али без успеха. Милутин Араговић, сенатор (4) хтео је тридесетак црнотравских домаћинстава свог ширег рода да засели у Душаново. Није познато зашто баш овде. Мештани, који су већ извршили деобу и крчење земље, ово засељење нису прихватили и оно није извршено.

До следеће појаве придошица у Душанову дошло је године 1918. када су се, пореклом из старог завичаја, заселила још седам домаћинстава. Ова домаћинства, за разлику од претходних, до дворишних плацева у селу и земљишта у пољу, дошли су куповином. Заселили су се:

1. Доневић Спира из Коћура
2. Доневић Трајко из Коћура
3. Бојковић Михајл из Коћура
4. Стanoјевiћ Арса из Коћура
6. Јанковић Јованча из Романовца
7. Јанковић Милан из Романовца

Са овим придошицима Душаново је 1918. године имало 72 засељена домаћинства. Занимљиво је да се ова домаћинства, без обзира што долазе из крајева са руралним навикама и мањом културом, прикљају ортогоналном систему, уклапају се у њега и прихватају га.

Коначно, године 1906. у Душаново се засељавају још седам домаћинстава (по презимену и имени старешине домаћинства):

1. Димитријевић Александар из Доњег Дробеша
2. Марковић Сотир из Горњег Дробеша
3. Миљковић живорад из Боринца
4. Миљковић Станојко из Боринца
5. Станковић Станоје из Ардова
6. Марковић Трифун из Ардова
7. Стаменковић Лазар из Коћура

Према горњем прегледу први пут се, поред старих (из Пчиње) јављају нова емигрантска села: Горњи и Доњи Дробеш, Боринце и Ардово. У овим селима мигранти су дошли у сукоб са тамошњим становницима. Занимљиво је да се и ова мигрантска група, као и она претходна, уклапа у душановачки ортогонални склоп и прихватата га.

На основу изложених података данашње Душаново (1973.) оформљено је да са 79 присељених домаћинстава. Разумљиво је да је у међувремену, од 1906. до 1973. било породичних деоба, умирања па и расељавања. Прва расељавања захватила су Душаново после другог светског рата, што значи да се је село до овог периода, механичким и природним путем, стално увећавало. Од свршетка другог светског рата до данас иселила су се 34 домаћинства и то: у Лесковац 15, Земун 8, Београд 7, Батајнику 3 и Ниш 1.

Кретање домаћинстава и становништва Душанова од оснивања 1906. до данас (1973.) било би, дакле, овако:

Година	Домаћинства	Становништво
1906.	44	
1910.	65	
1918.	72	
1948.	76	460
1953.	90	483
1961.	87	426
1971.	90	372
1973.	93	365

Према анкетним подацима за 1973. годину (5) стање родова (по надимцима) било је овакво:

Родови	Домаћ.	Родови	Домаћ.
Дугури	6	Манастирци	1
Мечкари	8	Спирини	2
Лулари	2	Трајкови	7
Цекинци	3	Штулани	1
Бегови	4	Савини	1
Шуданци	4	Вељковићи	1
Бишкини	4	Виљушкари	1
Стошинци	4	Тасини	1
Мадини	2	Романовчани	2
Максини	3	Живадиновици	2

Бискини	1	Дисини	1
Прни	1	Тозини	2
Цакићи	1	Јањини	2
Бопини	4	Јанковићи	2
Бошини	2	Дичкови	1
Кељини	2	Тројанови	1
Марковићи	3	Ристићи	1
Досељени	7	Драгољубови	1
Дрњкини	1	Крцомирци	1

Укупно 38 и 93 домаћинства (1. X 1973. године).

Миграција становника Душанова, као што смо навели, почела је после другог светског рата. Отада до данас сукцесивно су се развиле све три врсте радне миграције: стална, сезонске и дневна. Слика радне миграције према данашњем стању (1973) изгледа овако:

Стална миграција очитује се исељавањем. Основа је економска. У потрази за бољим условима рада и живота људи напуштају село и запошљавају се у градовима. Таквих је (1973): у **Лесковцу**: молера 6, металаца 3 и возача 2. У **Београду**: радника 3 и службеника 4. У **Батајници**: радника 3. Недостаје податак за једног мигранта у Нишу. Ови мигранти отселили су се са породицама али повремено долазе у родни крај, код својих, на одмор.

Сезонска миграција очитује се периодичним одсуствовањем из села. Више је позната под називом **печалбарство** (печалбари). Ова миграција се је, у почетку, огледала у цигларству: људи су за време лета одлазили „да секу циглу“. Други су, у јесен, одлазили да беру кукуруз у Банат. Ова два вида сезонске миграције манифестовала су се негде до 1968. године. Од ове сезонске миграција (печалбарство) оријентише се све више према Београду, у којем се ради на обичним физичким, нарочито грађевинским пословима. На бербу кукуруза у Банат мештани иду и после 1968. године (па и данас), али знатно у слабијој мери. Време поласка највећег броја сезонских миграната је у јулу, по окончању жетвених радова у селу.

Дневна миграција је дневно путовање миграната од места становља (у селу) до места рада (у **Лесковцу**) и натраг. Године 1973. (новембра) свакодневно је путовало 25 миграната: бравара 6, молера 9, текстилаца 3, електричара 2, столара 1, лимара 1 и осталих радника 3. Међу наведеним путовали су: аутобусом 5, бициклом 7, мопедом или мотоциклом 10 и аутомобилом 3 дневна мигранта.

Поред горњих трију облика радне миграције поменућемо и следеће облике:

Тржишну миграцију, која је у целости усмерена ка Лесковцу. На градску пијацу се износе разноврсни сеоски производи, међу којима су карактеристични: јагоде (у почетку кампање, док је пијачна цена повољнија од откупне), затим метле (од сирка), лук, кромпир, а од сточарске производње: живина, свиње и остала ситна и крупна стока.

Школска миграција развијена је у три правца: ученици основне школе, до четвртог разреда, оријентисани су на школу у Подримцу (1 км), а они од петог до осмог разреда ка основној школи у Белановцу (2 км). Средњошколци уче у школама Лесковца, а високошколци су оријентисани ка Београду, Нишу и Скопљу.

Здравствена миграција усмерена је према Белановцу (2 км), где се налази здравствена амбуланта, а за специјалистичке врсте здравствених услуга усмерена је ка Лесковцу.

Привреда

Душановачки атар, као што смо видели, настао је колонизацијом „државне земље“ (у 1906. и следећим годинама), при чему су настајали сукоби са становницима суседних старијих села. Првобитна сточарска оријентација, више одговарајућа патријархалном друштву и традицијама донетим из старог завичаја, у новим тржишним условима Србије убрзо се мења у правцу ширења крчевина и стварања услова за ратарску производњу. Убрзо је, још пре првог светског рата, ратарска производња постала преовлађујућа. Данас она апсолутно доминира.

Данашњи душановачки атар захвата површину од 417 хектара. Од ове површине на њиве долази 70%, ливаде 4%, пашијаке 6%, шуме 8%, винограде 4%, воћњаке и вртове 3%, неплодно земљиште 4% и регију села 1%. Од 70 процената, колико је под њивама, око 27 процената отпада на пшеницу, 25 процената на кукуруз и 18 процената под јагодама (6).

Занимљиво је да, одмах иза пшенице и кукуруза, највећи део обрадивих површина припада јагодама. Оваква производна наглашеност упућује на закључак о приличној специјалистичкој производној оријентацији Душанова и еви-

дентна је у последњих десетак година. Из чињенице, међутим, да је реализација ове културе на тржишту доста несигурна и отежана, јавља се савремена и текућа тежња Душановчана да потраже економска решења и излазе у другим правцима, при чему их, пре свега, налазе у бекству из пољопривреде. Основна тешкоћа у производњи и пласману јагоде настаје у ниској цени производа у односу на вредност утрошеног рада. Сметњу чини и недостатак дугорочне сарадње са откупљивачима, због чега редовно пред бербу јагода влада неизвесност у погледу откупне цене. На лесковачку сељачку пијацу износе се само први плодови, док је пијачна цена већа од откупне. Кад настане откуп фабричких откупљивача, кампања откупа се пренесе у село.

У осталим земљорадничким производима производи се у количинама које пре свега служе за задовољење домаћих потреба. Иако је предео погодан за производњу воћа, не постоји ни традиција ни тенденција за оријентацију у овом правцу. Виноградарством се такође покривају углавном домаће потребе. Скоро свако домаћинство има двадесетак до тридесетак ари винограда — што служи сопственим потребама. Вина су слаба, јер ни техника обраде, нити избор сората, као и начин спровођања вина нису на висини. Тек у најновије време почели су се садити шпалтирни виногради. Поред спровођања вина обичај је и да се чува грожђе, тако што се гроздови нанижу канапом или се чувају на тавану поређани на слами.

Премда се у сточарству, нарочито у живинарству и свињарству стварају извесни тржишни вишкови и оно служи углавном задовољењу домаћих потреба. Гаје се говеда, свиње, коњи, живина и у малој мери овце. Стаде сточног фонда у Душанову, у октобру 1973. било је следеће:

Говеда Коњи Овце Свиње Козе Живина

135 30 50 300 2 600—800

Говеда служе за вучу и млеко. Нема појаве да се краве чувају само ради млека. Коњи се користе за пољске радове и превоз пољопривредних производа. Премда је у селу заступљено у приличној мери гајење свиња, ова је производња ипак намењена углавном домаћим потребама. Недостатак пашијака је потиснуло овчарство — у не тако давној прошлости прилично развијену сточарску грану — на веома скромне димензије:

на око 50 оваца (октобра 1973). Одузимањем сеоске утрине за потребе друштвене привреде (1963) сузило је још више могућности одржавања ове сточарске гране, тако да су њене перспективе неизвесне.

Месни организам

Навели смо да је Душаново настало досељавањем 44 сеоска домаћинства из пчињског краја и да је месни организам села плански заснован 1907. године. Премер земљишта и његов план зацртао је инжењер ондашњег Министарства шума и руда Света Тодоровић.

Земљиште за организацију насеља први пут је било размерено на добро инсолираном и благо нагнутом земљишту у потесу званом Широкорница, око 400 метара североисточно од данашњег насеља. Због интервенције Подримчана (да им се ново насеље не би много приближило) извршен је нов избор и премер на данашњем месту у углу Маркове и Дугачке поточне долине, на благо нагнутом земљишту са источно-југоисточном експозицијом. У правцу нагиба земљишта трасиране су три паралелне улице. Ове су пресечене трима бочним паралелним улицама. Тако је добивена једноставна квадратна ортогонална структура, у чијем центру се секу главна уздужна и главна попречна улица. Централна уздужна улица добила је ширину 10, а њене побочне улице шест метара. Побочне улице размерене су такође на 6 метара. Плацеви су размерени у једнакој величини 15 x 30 метара и сви излазе чеоном страном (15 метара) на једну од улица. Прва 44 домаћинства уселила су се и уклопила у овај ортогонални распоред. Већ после три године (1910) у Душаново из староседелачког краја долази још 21 домаћинство. Нема података о томе како се то дододило (спонтано или неком друштвеном интевренцијом, или вероватније овом другом) тек ова новодосељена домаћинства нису ни најмање пореметила створени ортогонални склоп, већ су се веома правилно и складно уклопила у њега, тако што су већ настале уздужне улице (у правцу земљишног нагиба) продужили и исте пре секли још једном паралелном бочном улицом. Тако је сада новодобивени месни склоп добио облик правоугаоника, не изгубивши ни мало од своје ортогоналности. Новодошавши су добили плацеве истих димензија као и њихови претходници 15 x 30 метара. Каснији досељеници 1918. (7 домаћинстава) и 1960. (7 до-

маћинства) распоредили су се тако, да су се, како величином плацева, тако и њиховим положајем уклопили у претходни склоп без битног поремећаја. Током времена деобом, продајом, женидбеним vezama, дограђивањем или неким другим друштвеним процесом долазило је до спајања или полућења неких плацева, али основна схема је ортогонални склоп Душанова, без обзира на то све, остали су до данас непоремећени.

Душаново је редак, ако не и јединствен, пример села са ортогоналном, шаховском, структуром у јужној и југоисточној Србији засељено миграционом струјом из јужних крајева. (Овде нисмо узели у обзир колонизирана села Александрово, Нову Божурњу, Косанчић и Миланово формирана војвођанским становништвом). Пример је утолико занимљивији што се ради о становништву руралних схватања и навика. Средина у коју је дошло ово становништво такође је чисто рурална. Упркос свему створено је сеско насеље ортогоналног склопа и изгледа, које је и данас такво.

Пример Душанова је не само занимљив, већ и инструктиван. Инструктивност примера произилази, пре свега, отуда што влада не мало распрострањено мишљење да је планска организација сеоских насеља тешка или немогућа. Мисли се, наиме, да сељак, из ових или оних разлога, овакву организацију не прихвати и да је њено увођење илузорно. Пример Душанова говори о супротном. Планска и ортогонална схема овде је остварена и одржана. Коначно, пример је инструктиван и због тога што је планска организација Душанова остварена пре пола века и што је постигнута код становништва које је дошло из привредно и културно неразвијених крајева и које је, пре доласка, познавало само рурални начин живота.

Тип куће

Дошавши у нову средину и насељивши се, најпре у насељу на „Црној земљи“ 1906, а затим на испарцелисаном земљишту 1907. и 1910. године. Душановчани су изградили своје куће на најпримитивнији начин и онако како су учили од својих очева и дедова у старом крају. Како је изгледало то грађење и како су изгледале прве куће споменуто је у поглављу „Сеоба становника и појава насеља“. Те прве куће биле су чатмаре (исплетене од прућа и облепљене блатом), са четвороводним кровом покривеним сувом травом, касније сламом. Имале

су једно, а неке и два одељења (ових других је временом бивало више). Одвајање одељења, од којих су у једном боравили људи а у другом лежала стока, изведено је грубо отесаним даскама или оплетеним прућем. Кровови су у почетку били без димњака, а затим са одаком и огњиштем на средини куће.

За протеклих шест и по деценија — после доста тешких услова прилагођавања и живота у забачености и анонимности (без добрих саобраћајних веза (Душаново је пробило патријархалну изолацију и непосредно и тесно се повезало са Лесковцем (асфалтне везе су дошли

да у нестајању — још увек је најзаступљенија у селу (56,2%). Између два светска рата (каснији период) у Душанову се појављује и моравска кућа, са издуженом стрехом, четвороводним кровом покривеним ћерамидом, истакнутим оџаком и наглашеним тремом са аркадама. Ова високовредна архитектура, типична за шумадијску и моравску Србију друге половине XIX и почетка XX века, није се у Душанову дубље усадила и учврстила, јер је убрзо након другог светског рата дошло до нових архитектонских промена.

Душаново

до на 1 километар од села). С овим су текле и крупне промене у животу људи и начину грађења куће.

Као и у другим селима, еволутивни развој сеоске куће у Душанову није могао да тече изоловано од развоја сеоске куће у осталим селима овог краја. Душановчани су следили овај развој и прилагођавали су му се и функционално и конструкцијено. Први следећи тип у развоју куће у Душанову, после напуштања примитивне приземне чатмаре, временски датиран између два светска рата (ранији период), била је кућа са правоугаonoj основи грађена углавном од тутле (непечене цигле). Таква кућа — прем-

Период развоја сеоске куће након другог светског рата, нарочито од шездесетих година, донео је крупне промене у типу куће и то не толико у функцији (која стагнира или тече декадентно), већ у погледу тахничког преиначавања и конструкције куће. Спљоње обележје тог преиначавања и конструкцијског трансформисања куће огледа се у тоталном напуштању моравске куће и прекиду развојног континуитета са њом. Нови развојни облици, преко поједностављеног облика са правоугаоном основом, траже се у правцу дунђерске куће „на те“ и још новије „на ге“. Овај нови тип (облика на „те“ или „ге“) одбацио је

трем и стреху и тако, уз функционалну деградацију куће, исту обогатио новим и бољим грађевинским материјалом (цигла, цреп, бетон) и већом димензијом.

Тип куће који је заступљен у 1973. години показује следећи преглед:

Тип куће	Број	Процент
чатмара	—	—
моравска	2	2,3
прелазна правоугаона	50	56,2
прелазна квадратна	1	1,2
на „те“	13	14,3
на „ге“	23	26,0
савремена сеоска кућа	—	—
УКУПНО	89	100,0

Кућа која је грађена у време насељавања Душанова (1906. и 1910), као што се из горњег прегледа види, потпуно је ишчезла. Моравска кућа је сведена само на два примерка, али, према плановима власника, и оне треба да нестану у 1974. години. Прелазна кућа са правоугаоном основом, која је данас заступљена у највећем проценту (56,2%), је у нестајању. То је стара, поједностављена, кућа која је после првог светског рата заменила чатмару, а грађена је претежно од тутгле. Ова кућа по правилу има подрум у којем се чува зимница, пре свега кромпир, ракија и вино. Над подрумом, „у кући“, налазе се најчешће три просторије: ходник (у средини) и са стране по једна соба. Степениште („басамаци“) увек су са спољне стране и обично се рачвају на две стране. Улазна врата и предња фасада куће по правилу окренути су југу или истоку.

Кућа на „те“ је, у ствари, прелазни облик куће на „ге“. Ову кућу, која је од балица главне атрибуте моравске куће, трем и стреху, и која представља почетни облик рађања потпуно нове куће на селу, познајемо пре свега по истуреном делу на средини предње фасаде куће. У већини кућа у Душанову овај део је отворен док је само у четири куће заступљен и служи за ручавање. И овај тип има у приземљу подрум, који служи за чување намирница.

Кућа на „ге“ је крајњи развојни облик сеоске куће у Душанову до данас. Он се истовремено највише гради и има их 23 (1973), али већ су у припреми за изградњу нове куће овог типа. Са чисто грађевинско-конструктивног гледишта она, у односу на претходне, представља виши технички и грађевински домет (цигла, бетон, цреп), али у функционалном заостаје (7). И ова је кућа у приземљу

сачувала подрум, али овај је еволуирао у „сутерен“ са два или више одељења. Једно од њих служи за чување намирница (бурад, зимнице и других намерница), док су остала намењена становију. Просторије изнад сутерена намењене су становију млађих чланова породице и пријему гостију, али служе и оним члановима шире породице који живе у градовима а одмор проводе у селу.

Градњу кућа прати ограђивање дворишта. Старији зидови са уличне стране обично су високи и зидани од тутгле (непечене цигле), док се новији граде од бетонских талпи. Наспрамна ограда, према суседима, је од разноврсног материјала, најчешће тутгле, трња или грања. С обзиром да је већина зграда, како стамбених тако и економских, на граници дворишта то и оне служе као ограда. У најновије време (после 1965) и Душаново је — премда са извесним закашњењем — прихватило обичај грађења украшених гвоздених капија.

У изгледу дворишта на први поглед нема нарочите законитости, али иза привидног „нереда“ крије се емпиријска логика сељака. Најчешће је кућа за становање поред улице, док су остale зграде нанизане унутар дворишта уз његову ивицу. У предњем делу, уз кућу, налази се слободни део дворишта, док се у другом — задњем — делу, почевши од куће, налазе економске зграде: салаш, стаја, свињац, а наспрам њих: сеник, слама, дрва. Упркос функционалној диференцији простор између једног и другог дела дворишта није одвојен тако да домаће животиње и живина несметано тумарају и загађују простор. Дворишта су у основи мала (15×30 м), јер су као таква формирана још на почетку планској засељавања, што је створили и изазвали економску збијеност. Одлaskом браће или куповином, поједина дворишта су увећана. Иако је у таквим случајевима услов за планско уређење дворишта био боли, то се није догодило: унутрашњи распоред и структура дворишта остали су исти. Вишак добивеног простора искоришћен је најчешће за воћњак.

БЕЛЕШКЕ

1. Због не такодалеке прошлости тачни подаци о сеоби и кретању становништва могли су се добити код још живих учесника сеобе у Душанову: Стојановић Петруна, старог 80 година, Цветковић Спасе (80), Бојковић Стојадина (81), Стојменовић Станка (80), Михајловић Сарафина (72) и других. Истраживању

је посебно допринео студент географије, мештанин Михајловић Драган.

2. По казивању поменутих стараца плаћали су дажбине: порез на земљу (једну белу мезулију — око 20 тадашњих динара. Уколико неко није имао да плати био је батинац, док се онај што батина не смиљаје). Затим: десети део ратарских производа и друге дажбине: за мељаву итд. Коначно, порез на стоку — мерен од ока (Мале прасиће су стављали у решето, па ако може да изађе из њега опореже се). Осим тога гонили су их да служе војску — пешадију. Нису имали поверења да им повере службу на граници.

3. Становници суседних села оптуживали су, поред осталог, Душановчане да нису Срби,

да су непријатељи земље и да их као такве не желе у суседству.

4. Према сакупљеним подацима у селу.

5. Податке прикупио Драган Михајловић, студент географије на Вишој педагошкој школи у Нишу.

6. Подаци геодетске службе у Лесковцу за 1973. годину.

7. Види: Ј. Кирић, Појава и територијално рас прострањење црнотравске дунђерске куће, „Лесковачки зборник“ VII, Лесковац 1967. Исти: Проблем развоја и трансформације сеоске куће с посебним освртом на кућу у ујкој Србији, Гласник СГД — LII, св. 2, Београд 1972, ст. 75—90.

Dr Jovan Cirić

DUŠANOVO

In seiner Schrift über Dušanovo — es ist ein Ansiedlersdorf im Leskovacer Gebiet — berichtet der Verfasser über die Umgebung, den Umzug der Bevölkerung, deren Verhältnisse, die

wirtschaftlichen Zustände und über die Lage der Ortschaft. Häuserbar und Wohnungsbedingungen nimmt er besonders in Betracht.

Станиша Војиновић

Глигорије Костић (Крајчић)*

Прилог за проучавање културне прошлости Лесковца

Међу Лесковчанима из друге половине 19. века, једну од најинтересантнијих појава представља Глигорије (Глиша) Костић, писац значајне књиге о школовању у Лесковцу за време турске владавине, под насловом „Ча Митина школа“.¹

Досадашњи проучаваоци културне прошлости Лесковца са пијететом су помињали књигу Глише Костића, констатујући да до ближих биографских података о писцу нису могли доћи.² Сматрајући Глишу Костића као значајну појаву у културној историји нашега града доносимо на овоме mestу његову биографију и анализу књиге „Ча Митина школа“.

Глигорије Костић (Крајчић) је рођен у Лесковцу 1862. године.³ Прво образовање је стекао у „Ча Митиној школи“, код Мите Николића, још за време Турака. После ослобођења Лесковца (1877) наставио је школовање у лесковачкој нижој гимназији до 1883. године, када се уписује у Учитељску школу у Нишу. Учитељску школу је завршио 1888. године. Исте године добија и прво место службовања у Дединији Бари (Грделица) као учитељ II, III и IV разреда основне школе.⁴ После Дедине Баре учитељевао је у следећим местима: Подгорцу у срезу бодљевачком округу Црноречком (од 2. јануара до септембра 1889), Жабарима у округу крагујевачком (од септембра 1889. до 9. новембра 1892), Власотинцу (од 9. новембра 1892. до 19. фебруара 1894), Власотинцу (неколико месеци у 1894. години), Подгорцу у округу тимочком (од 1895. до септембра 1896), Врбовцу у округу тимочком (од септембра 1896—1899), Бојнику у срезу јабланичком (1900—1901), Великој Грабовници у срезу лесковачком (1902—1904), Бојнику (1905—1908), Малом Мокром Лугу код

Београда (1909—1911) и Смедереву (1912—1915).⁴

Као сеоски учитељ често је долазио у сукоб са месним властима. У Архиви СРС у Фонду Министарства просвете налази се велики број његових жалби на самовољу општинских власти. У озбиљан сукоб са властима обреновићевске Србије дошао је први пут 1893. године када је хтео да као председник бирачког одбора у селу Конопници (код Власотинца) одржи изборе. Ноћу између 24. и 25. фебруара (1893. ноћ пред изборе), ухапсила га је војска и предала полицији која га је ставила у притвор за дело кажњиво по Пр. 95. Кривичног закона. У притвору је остао до 2. априла када је пуштен на основу пресуде Првостепеног суда као невин.⁵ Други пут је ухапшен као учитељ у Врбовцу (1899) и стављен под преки суд и осуђен на пет месеци затвора, који је и издржао, јер је био осумњичен као антидинастичар.⁶

Учествовао је у више ратова. Још као ученик Учитељске школе у Нишу учествовао је у српско-бугарском рату 1885. године. За време балканског рата (1912) био је управник убојног складишта. У првом светском рату заробљен је приликом повлачења и пребачен у Смедерево где је провео цео рат до смрти 23. августа 1918. године.⁷

„Ча Митина школа“⁸ од Глише Костића је прва књига која је цела посвећена Лесковцу и прва и једина која се у многоме бави школским приликама у Лесковцу за време турске владавине.

*) Крајем 1908. године, из нама непознатих разлога, Глиша је променио своје датовање презиме Костић у Крајчић. Сва документа која се односе на писца „Ча Митине школе“ за 1909. годину па и касније носе презиме Крајчић, а он сам се често потписивао: „Глигорије Костић, пређе Крајчић“ (Архив Министарства просвете за 1909. годину).

Како је њен писац био ћак ове школе у периоду који је описан, књига представља документ од трајне историјске вредности.⁹

У књизи је Костић описао лесковачку школу и школовање у Лесковцу од 1868. до ослобођења од Турака 1877. године. До детаља је описао саму школу (зграду), у којој је повремено било и до 600 ћака, њене ученице, школски намештај, уређење, обичаје, наставнике и наставне предмете. Веома је пластично и уверљиво описао ликове учитеља Ча Мите Николића и Бата Борђа Петковића. У другом делу књиге описаны су наставни предмети, уставари најосновнија знања која су се стицала у овој школи: читање, рачунање, писање и певање. Од уџбеника су у овој школи употребљавани: Буквар, Часловац, Псалтир, Требник и Пресад Мудрости.¹⁰ Ови предмети и уџбеници су остали код Ча Мите и Бата Борђа све док они нису негде пред ослобођење напустили школу. Доласком Јосифа Костића, свршеног ћака учитељске школе, 1868. године, отворено је и треће одељење у коме је он узео најбоље ученике из Ча Митиног и Бата Борђевог одељења. У настави је Јосиф Костић извршио реорганизацију, избацио је Часловац и Требник а задржао само Псалтир. Уместо Часловца дао је ћацима „Прву Читанку“, а псалтирицима поред Псалтира „Другу Читанку“. Требничарима место Требника „Трећу Читанку“. Осим овога раздавао је ћацима и друге књиге и књижице (уџбенике): „Знању“ (ваљда „Прва знања“ од Радовановића), „Малу црквену историју“, „Мали Катихизис“, „Велики Катихизис“, „Мали земљопис“, „Велики земљопис“, „Природну историју“, „Пресад мудрости“, „Писменни састав“, „Словенску Граматику“ и др.¹¹ Доцније учитељ Јосиф заводи и ове предмете: Општу историју, Словосочинење (Граматику и Синтаксу), Земљопис свих пет делова света, Немачки језик, а из Рачуна обичне и десетне разломке. Црквеној историји додао је и „Приповетке старог и новог завета“.¹²

Доласком Настаса Костића¹³ и његове жене Ленке, настава модерног типа добија доминантни значај у лесковачкој школи.

Један од недостатака ове књиге је што писац није дао увод о школовању пре 1868. године, тако да је изостала интересантна појава Симеона Софијанца, који чио прелаз између старе манастирске и модерне школске методе. Симеон Софијанец је пре доласка Јосифа Костића поред Часловца, Псалтира, Требника

и Псалтихија увео око 1858. године „Пресад мудрости“, а после 1861. године „Катихизис српско словенски“, „Српску граматику“ са падежима (штампана у Београду), „Земљопис“, и „Рачун“. Од учила је Симеон употребљавао и Глобус.¹⁴

Глигорије Костић

У књизи је до детаља описано Учење (читање, рачунање, писање и певање) и Слишавање (пропитивање). Веома је опширно описано читање кад Ча Мите на словенском упоређено са читањем на српском језику код Бата Борђа.

Да би се дала целовитија анализа школовања у Лесковцу за време Турака, било је потребно описати и спољни фактор школског живота — управу и финансирање школе.

Лесковачку школу је издржавао Синод или Митрополија (прквена општина). Синод је тело које је сачињавало од 8 до 10 чланова, углавном виђенијих људи из Лесковаца и околине, које је бирао збор грађана и еснафа. У лесковачком Синоду су у периоду од 1867. до ослобођења (1877) били: Нешко Митровић, Миче X. Костић, Таса Андрејевић, Бока Стојановић — Шоповић, трговци, Атанасије Стојановић, свештеник, Архимандрит Теодосије,¹⁵ Цека Стојковић, X. Стојан Тодоровић, Коста Митровић — Пертацки, Димитрије Николић, свештеник, Коста Тодоровић, Јован Красић свештеник, Димитрије Стојановић, терзија, X.

Цена Милић и др.¹⁶ Синод је расправљао брачне спорове, писао тестаменте, бринуо се о учитељима и школи и др. црквено-школским питањима. Синод је имао сталну канцеларију (собу) са дежурним синодаром и „Синодским протоколом“, „Синодски протокол“ је водио писар који је био посебно одређен. Од 1868. до 1875. године синодски писар је био Јосиф Костић, учитељ, а од 1875. до ослобођења, Гиче Х. Костић, касније полицијац лесковачки.¹⁷ Поред главног протокола постојао је и један мањи о брачним парницима.¹⁸

Синодски приходи су били од печата, један део од плате владичине, од „бегања девојака“ — такса за испит, а и од развода бракова. Поред овога, видећемо касније, и од давања црквеног или школског новца под интерес. Лесковачки Синод је руковао новцем Лесковачке, Ку-

маревске, Рударске и Печењевачке цркве а и парама градске школе. У каси Синода налазила се већа количина новца, који је лесковачким грађанима даван под интерес од 10%.¹⁹ Сваке друге године бирани су тутори који су водили рачуна о приходима и расходима црквеним као и о другим проблемима градске цркве. Предавања туторства вршено је пред Синодом или пред нишким владиком и збором грађана лесковачких. Поред црквених тутора бирани су и школски тутори који су се бринули о школи и школској каси. Школски тутори су били: Х. Дина Здравковић, Коста Попа... (презиме нечитко)²⁰, Прока Мильковић и др. а последњих година пре ослобођења, Гира Х. Костић и Лазар Јовановић.²¹ Школа лесковачка је издржавана на више начина. Један део новца био је од прихода цркве Лесковачке. У оригиналном рачуну прихода и расхода лесковачке цркве за 1869. годину стоји:²²

Свега прихода за 12 месеци —	— — — — —	22913
Свега трошкови за 12 месеци (Трошкови)	— — — — —	23457
Црквени трошкови	— — — — —	3387,10 гроша
Сиротински трошкови	— — — — —	754
Клисарин Стаменку	— — — — —	981
Прокопов Ак.	— — — — —	460
За восак издали	— — — — —	4594,25
На исполици дали	— — — — —	232
На десетак дали	— — — — —	245
За учитеља дали	— — — — —	1500
Готови новац за шпител	— — — — —	9625,20
готов новац		21779,15
упалчал аманет		1678
		23457,15

Године 1868. и 1869. школу је помагала Рударска црква са 500 гроша годишње. Истом сумом једно време помагала је школу и црква Кумаревска.²³ Поред овога школа је помагана и добровољним прилозима лесковачких грађана.²⁴ Тако су 1. октобра 1869. године позвани грађани у собу Синодску, где им Синодари рекоше, да ради бољег одржавања школа свако треба да даде добровољни прилог за школу.

Од овог новца установљена је школска каса из које су се подмиривали сви школски трошкови. Није познато када је установљена школска каса али је из ње почев од 1862. године издаван новац под интерес. Када је после ослобођења

Лесковца дошла комисија да испита рачуне школске, вођене за време турске власти, нашла је следеће: Из школске касе даван је новац уз камату од 10%, а од позајмљивача су узете облигације. Тих облигација је било 150 комада. Од ових облигација 123 је после ослобођења (1877) промењено у корист општине Лесковачке. Комисија је педантно испитала рачуне и саставила две листе дужника: Дужници из школске касе по неизмененим облигацијама и Дужници из школске касе по промењеним облигацијама. На овом месту доносимо само први списак.²⁵

Дужници по непромењеним облигацијама каси школе Лесковачке:

име и презиме дужника	занимање	када је узета облигација	дира	Гр.	чарши.	пара	примедба
1. Јосиф Х. Костић	учитељ	(1875)	20	—	—	б. о.	
2. Коле Х. Станимировић	ситничар	26. X 1875	— 1000	—	—	—	
3. Таса Коцић — Латинче	лебар	—	10 1250	—	—	б. о.	
4. Х. Танче Тодоровић	терзија	26. X 1866	— 1000	—	—	—	
5. Х. Коста Х. Стојановић	—	—	— 1000	—	—	—	
6. Тома Николић	бакал	26. X 1873	— 1000	—	—	—	
7. Мика Костић	трг.	—	— 600	—	—	—	
8. Мита Младеновић — рудања	рабац.	26. X 1869	— 600	—	—	—	
9. Миле Цветковић — каркуш	—	25. IV 1870	— 200	—	—	—	
10. Борђе Стојковић — кукуловчан	—	23. IV 1869	— 500	—	—	—	
11. Трајко Поповић — турековчанин	свешт.	26. X 1873	— 500	—	—	—	
12. Поп Профир поп Џекић	свешт.	26. X 1873	— 200	—	—	—	
13. Поп Христодор поп Митић	свешт.	26. X 1873	— 200	—	—	—	
14. Поп Мита Економ	свешт.	23. IV 1864	— 500	—	—	—	
15. Поп Мита Миленковић	свешт.	26. X 1873	— 100	—	—	—	
16. Поп Борђе Цветковић — Ћуђулија	свешт.	26. X 1873	— 100	—	—	—	
17. Коле Митровић — Госа	бакал	26. X 1873	— 500	—	—	—	
18. Гаврил Тодоровић	терзија	26. X 1873	— 160	—	—	—	
19. Коста Вучковић	терзија	25. IV 1874	— 200	—	—	—	
20. Милош Пешић	трг.	26. X 1865	— 1500	—	—	—	
21. Младен Чауш — Маргуланов	терзија	23. IV 1862	— 1100	—	—	—	
22. Глигор Поп — Митић	свешт.	17. VI 1875	— 1040	—	—	—	
23. Прокоп Митровић	терзија	26. X 1865	— 3000	—	—	—	
24. Димитрије Констандиновић	пандур	26. X 1873	— 200	—	—	—	
25. К. Костић	трг.	4. X 1867	— 2560	—	—	—	
26. Бунушка црква	—	30. XI 1869	— 3120	—	—	—	
27. Вака Митровић	терзија	—	— 300	—	—	—	
	Свега		30 22430				

На крају треба рећи да је Глиша Костић обећао и другу књигу овога дела у коме је хтео описати ђаке ове школе. Поучен примером око издавања прве књиге, када је наишао на неразумевање званичних кругова, можда је разлог што је одустао од штампања друге књиге.

БЕЛЕШКЕ

1. Књига носи наслов: „Ча Митина школа. Наше школовање у Лесковцу до ослобођења (1877). Написао Глиша Костић. Књига прва. Београд, шт. Штампарија Арагољуба Миросављевића, 1898. стр. ХП+99. 8° Цена 1 динар.

1а. О Глиши Костићу су писали: Сергије Димитријевић, Лесковачка Енциклопедија, св. 1, Лесковац, 1952. стр. 11—12; — Арагољуб Трајковић, Из нашег Манчестра, Београд 1953, стр. 52—56; — Арагољуб Трајковић, Од Милошевића до Симе Бунарића (Наше стварање, Љубиларни број, 1973, стр. 87)

2. Споменица учитељима и учитељицама изгинулим у ратовима 1912.—1918., Београд 1926. Књ. 2, стр. 55.

3. Шематизам Краљевине Србије за 1888.
4. Преглед места службовања сачињен је према актима у Државној Архиви СР Србије у Фонду Министарства просвете и Шематизма Кр. Србије од 1888—1914.

5. Архив СР Србије, Министарство просвете, ХХХV, 219.

6. Споменица...
7. Исто. Овај некролог је написао Срећко Крајчић син Глиша Костића.

8. Глиша Костић је „Ча Митину школу“ написао 1897. године и почeo да је објављујe у „Учителју“, органу учитељског удружења. У „Учителју“ су изашла два наставка у бр. 3—4, новембар—децембар 1897, стр. 234—240 и у бр. 5 — јануар 1898, стр. 348—352. После другог наставка повукао је рукопис због неслагања око избора величине слова. Да би издао књигу а немајућиовољно средстава, Костић је штампао позив на „пренумерацију“. Оглас у целини гласи: „Књижевни оглас. Написао сам и дао у штампу књигу „Ча Митина школа“.“

У овој књизи износи се наше школовање у Лесковцу под Турцима до ослобођења, које кад се у свему упореди са данашњим школовањем, после само два деценијума, не може сеничега сличног наћи. Али ни ученици, ни намештај, ни уређење, ни обичаји, ни све-

тковине, ни наставници, ни наставни предмети, ни учење: читање, рачунање, писање и певање, ни дисциплина и ред, ни казне и награде итд. нису ни издалека слични данашњима!

Даскал (учитељ) ове школе био је Ча Митра (тако смо га ми баци, звали), а у једној учионици беше нас преко 600 ћака.

Читаоци „Учитеља“ имали су прилике да прочитају у новембарско-децембарској и јануарској весци од. ов. шк. године само почетак „Ча Митине школе“, чије сам даље штампање у том листу обуставио једино због неспоразума о словима, које је узело најситнија слова.

Књига ће изнети 7 до 8 штампаних табака на хартији „Књижевне задруге“, а цена је 80 парара динарске за претплатнике, а књижарска биће 1 динар.

Скупљачи добијају сваку једанаесту књигу за труд а поштарине за упутнишу плаћају од претплате. Ко так скупи испод 10 претплатника али не мање од 5 сам плаћа поштарину за упутнишу, а књигу за труд опет добива. Претплату треба слати мени, у Болјевац.

Претплатници ће књигу добити најдаље до 20. јуна 1898.

Молим све другове и пријатеље да се око скупљања претплате својски заузму. — 17. априла 1898 у Врбовцу, Глици, Костић, учитељ школе Врбовачке, у срезу Болјевачком окр. Тимочког. (Српски завет, бр. 79 од 13. јуна 1898). Исти оглас објављен је и у Бранковом календару бр. 24 од 11. (23) јуна 1898, стр. 767—768. Овај оглас али препричан објављен је у „Босанској вили“ бр. 11 од 15. јуна 1898, страна 174—175.

9. По изласку ове књиге објавио је „Учитељски весник“ приказ од Мил. М. Ковачевића у бр. 7—8. од 1—15. априла 1899, стр. 159—162, и бр. 9—10 од 1—15. маја 1899, стр. 202—203. Ово није критички приказ већ претпричавање књиге Глици Костића. И овај приказ је доживео исту судбину као и излажење књиге у „Учитељу“. После другог наставка обустављено је његово штампање.

Поводом ове књиге „Просветни гласник“ из 1898. на страни 487., објављује само једну реченицу, која гласи: „Ово је леп пример историји школовања у нас пре ослобођења.“ И горе поменути „Учитељски весник“ је по излажењу књиге забележио: „Ча Митине школе. Тако се зове књига која је изашла у току прошлог месеца. У њој је обухваћено наше школовање у Лесковцу — дакле у Новим Крајевима све до ослобођења (1877). Књига је украсена са једном сликом. Писац јој је Глици Костић, учитељ. Цена 1 динар.

Ову књигу вредног наше друга препоручујемо свима онима који су радили да се упознају са историјом нашег школовања до добра ослобођења (Учитељски весник бр. 22—23—24 од 1—10. октобра 1898, задње корице са спољне стране).

После излажења „Ча Митине школе“, обратио се Гл. Костић Министарству просвете с молбом да ову књигу препоручи за библиотеке основних школа и поклањање ученицима стручних, средњих и грађанских школа о испитима. Министар је послао ову молбу Главном просветном Савету да донесе решење. Главни Просветни Савет одбија молбу наводећи да књига није за оно за што је њен писац нуди. (Архив Ср Србије, Министарство просвете, 1899, XVIII, 75).

10. Књига „Пресад Мудрости“ од Атанасија Петровића, нишког учитеља, штампана је у Београду 1858. године. На крају књиге налази се списак претплатника. Међу прет-

платницима се налазе и 120 лица из Лесковца и околине. Користимо прилику и доносимо њихова имена:

„Лесковац“

Послати од Лесковачког Учитеља Симеона А. Пречестејишији Протосингел и Нишког Митрополита Епитетроп Господин Хрисант 5. Всеблаговејнији Иконом Поп Димитриј 1. Все преподобнији Духовник Св. Дечанскиј Мелетија 1, Всеоб. Сакеларији Поп Профир 1, Всеоб. Прота П. Коца 1, Всеоб. Хартофилака П. Василиј 1, Благ. П. Прокоп Михаиловић 1, Благ. П. Георгиј Ексарх 1, Благ. П. Тодор Димић 1, Благ. П. Атанас 1, Благ. П. Јоаким 1, Благ. П. Михаил Поповић 1, Благор. П. Профир Поповић 1, Благ. П. Георгиј 1, Благ. П. Јанић Поповић 1, Благ. П. Џека од Турековце 1, Благ. П. Илија Урошевић 1, Благ. П. Цена Поповић 1, Благ. П. Мита Поповић 1, Благ. П. Стефан Поповић 1, Благ. П. Мита П. Тошић 1, Благ. П. Георгиј Поповић 1, Благ. П. Георгиј 1. Стојановић 1, Благ. П. Илија Поповић 1, Благ. П. Здравко од Печеновца 1, Благ. П. Мина од П. 1, Благ. П. Христа из Копашнице 1, Благ. П. Симон из Польанице 1, Благ. П. Стојанко из П. 1, Љубородниј Хаџи Коста Стојановић 1, Господар Георгиј Костандиновић 1, Паунча Борђевић кмет 1, Х. Стојан Тодоровић 1, Милош Пешић 1, Јанаћ Поповић за сина Тодора 1, Станислав Јовановић 1, Нешко Митровић 1, Трајко Здравковић 1, Јоан Стојковић 1, Коста Митровић 1, Ване Лазаревић 1, Миле Андрејић 1, Маноила Борђевић 1, Костадин Трандафиловић 1, Благоразумниј Доктор Георгиј Косидис 1, Х. Димитриј Јовановић 1, Стојанча Х. Тошић 1, Мита Стојанчић 1, Бока терзија 1, Таса Бокић 1, Самобратаја Коста и Прокоп Икономовићи 1, Подучанциј Григор П. Митровић 1,

Ученици тога училишта

Љубоученије Георгиј Петковић 1, Андреј X. Стојановић 1, Таса Џонић 1, Анастас Костовић 1, Мита Коцић 1, Таса Џакић 1, Џака Јовановић 1, Крста Коцић 1, Михаил Пирчин 1, Мика Бокић 1, Костадин Младеновић 1, Самобратаја Михаил и Јефимиј 2, Георгиј Стефановић 1, Георгиј Здравковић 1, Теодор Љутин 1, Георгиј Јањић 1, Самобратаја Стојан и Петар Јовановић 2.

Послати од учитеља Јована С.

Поштениј Прокопија Костић 1, Стојко Петковић навалинчанин 7 Борђе Милковић баштован 1, Атанас Стојковић терзија 1. Цветан Веселиновић од Шебеш 1, Јанаћ Коцић те рзија, 1, Гроздан Стојановић, бакал 1, Димитриј Милковић јужар 1, Јованче Пешић јужар 1, Живко Бокић навалинчанин 1, Прокоп Борђић Ђурчића 1, Петар Живковић Богојевчанин 1, Костадин Николић бојација 1, Атанасије Џакић 1, Стојанко Милошев качар 1, Џака Коцић терзија 1,

Печењевац окр. Лесковачки

Послати од Поп Илију Поповића Благ. П. Здравко Стојановић 1, Благ. П. Мина Здравковић 1, Почтениј Атанас Пешић 1, Стефан Живковић 1, Григорије Павловић 1, Стојан Ристић 1, Јорѓа Стојановић 1, Станко Живковић 1, Димитриј Цветковић 1.

Власотинце окр. Лесковачки

Послати од Протојерија П. Станоју Јанку Благ. П. Борђиј Поповић 1, Поп Димитриј Сакелија 1, Слов. учитељ Стојан 1, Почтениј

Ранђел Милковић 1, Стојанко Бокић 1, Милош Милошев чорбанија 10, Џека Костић 1, Стојан Стојловић 1, Костадин Марковић 1.

11. Час Митина школа стр 90—91

12. Исто. . . стр. 92

13. Настас Крстић је дошао у Београд 1857. године и уписао се у гимназију. Као је био сиромашан, радио је као послужитељ и тако завршио први разред Гимназије (школске 1857—58). Да би наставио школовање молио је Министарство Просвете да му додељи стипендију. Уз молбу је поднео уверење, које су потписали грађани београдски Зарије А. Аврамовић, терзија и Василија Ђурђевић, обожица из Тетова, у коме се каже да нема ни оца ни мајке, нити каквог старатеља, и да је у свему оскудан. (Архив СР Србије, Министарство просвете, 1858, I, 56).

Као учитељ је провео у Тетову 3 године и 8 месеци, а у Призрену и Лесковцу 10 година и 4 месеца, 8 месеца је провео по упутству тадашњег комитета у Дебру, Кичеву и Гостивару, радећи да се у свим местима поставе српски учитељи. Последње године под Турцима провео је у Лесковцу као учитељ. За време првог српско-турског рата, Турци посеку његовог брата и почну се о њему распитивати, те он са породицом 20. априла 1877. год. побеже је у Београд, где је живео као бегунац до 20. децембра 1877. За ово време док је живео у Београду тадашњи одбори давали су му изражавање. (Архив СР Србије, Министарство просвете, 1898, XII, 16). Оштирије је настасу Крстићу види Арагољуб Трајковић, Стари лесковачки учитељи (Лесковачки зборник, III — 1963, стр. 180—185).

Staniša Vojinović

GLIGORIJE KOSTIĆ

Über den Verfasser des bekannten Buchs vom Leskovacer Schulwesen **Onkel Mitas Schule** hat man bisher nicht viel erfahren. Der Verfasser

¹⁴ Јован Хаци Васиљевић: Просветне и политичке прилике, у Јужним српским областима у XIX веку. Београд, 1928, страна 58.

¹⁵ Архимандрит Тодосије је у Лесковцу „прећутно“ заступао Егзархију. Из Лесковца је протеран око 6. маја (Ђурђев дан) 1877, то-дине.

¹⁶ Архив СР Србије, Министарство просвете — црквено одељење, 1881, Грађа кутија 3188.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Одломак овог протокола цитира Јован Хаци Васиљевић, Просветне и политичке прилике . . . стр. 213-214.

¹⁹ Архив СР Србије, Министарство просвете — црквено одељење, 1881, Грађа кутија 3188.

²⁰ Исто.

²¹ Архив СР Србије, Мин. просвете — црквено одељење, 1881. Грађа кутија 3190.

²² Архив СР Србије, Мин. просвете — црквено одељење, 1881. Грађа кутија 3188.

²³ Арх. СР Србије, Мин. просвете — црквено одељење, 1881, Грађа кутија 3190

²⁴ Архив СР Србије, Мин. Просвете — црквено одељење, 1881, Грађа кутија 3188

²⁵ Арх. СР Србије, Мин. просвете — црквено одељење, 1881, Грађа кутија 3190

dieses Aufsatzes veröffentlicht die Angaben über den Schriftsteller und Pädagogen Gligorije Kostić.

„Школски покрет“ и његов уредник Димитрије Ђ. Димитријевић

ЛЕСКОВАЦ, 1921—1922.

Међу листовима и часописима који су излазили у Лесковцу између два рата, а посебно стручним, у првом реду оним који су се бавили првенствено питањима просвете и школства, педагогије уопште, **Школском покрету**, месечном педагошком часопису чији је издавач Учитељски збор среза лесковачког, а уредник Димитрије Б. Димитријевић, учитељ у Лесковцу, припада по много чemu врло истакнуто место.¹⁾ И то не само међу часописима и листовима који су излазили у Лесковцу, већ и оним који су излазили у још неким градовима Србије.

Покретање и задатак часописа

Одлуку о издавању **Школског покрета** донела је Секција у Лесковцу Врањског окружног учитељског друштва на збору одржаном 7. априла 1921. године. На реализацију ове одлуке није требало дуго чекати. Већ маја појавила се прва свеска часописа.

Школски покрет ће као орган Секције „третирати, — како је Уредништво највило у уводној речи, — питања: из педагогије, психологије, патологије, методике, народног просвећивања, питања из школства уопште и посебице, даваће обавештења о домаћим и страним књигања и часописима и разна друга обавештења“.

Да би читаоцима скренуло пажњу на ситуацију у земљи, на прилике под којима излази и указало на улогу и место које припада школи и просвети, а самим тим и школским радницима у мењању таквих услова, Уредништво наставља:

„Као што и сами видимо и осећамо ми се налазимо у времену једнога прелома, општега покрета (подвлачење моје — Р. В.), те нам се самим тим намеће и дужност и задатак учешћа у њему...“ Наравно, активног, непосредног.

Ту мисао и задатак, колико је то било могуће у оне дане, наставља и конкретизује следећим речима:

„Наш је народ још на ниском ступњу културе. Он се мора уздићи на виши степен. А може се уздићи само просвећивањем (свакако схваћеним у најширем смислу, који обухвата и његово политичко просвећивање — Р. В.). Школа треба да му створи могућност за то, а цело друштво мора се упргнути у посао: на поправци васпитања, од чега највише патимо, на сузбијању рђавих навика и склоности, на стварању љубави према раду, на одржавању и јачању моралних принципа, на узајамном помагању, на олакшавању живота уопште“²⁾.

Ма колико овако формулисани и исказани задаци **Школског покрета** звучали делимично просветарски и просветитељски, давањем школи и просвети приоритета у подизању општег ступња културе народа и ослобађање од многих невоља које су га тих година пратиле, они су у овом периоду могли да значе и значили су и један трезвен поглед на општу па и политичку културу народа као врло значајан фактор у његовом ослобађању од многих недаћа. Јер, постајући део његове свести израста у значајан мобилизаторски фактор који ће коначно допринети том „узајамном помагању“ и „олакшавању живота“, како рече Уредништво.

На том задатку, управо задацима, Уредништво позива „све другове и пријатеље (подвлачење моје — Р. В.)“ да га помогну у њиховом остваривању „како сарадњом, тако и претплатом, од које ће се лист једино издржавати (подвлачење моје — Р. В.)“³⁾

¹⁾ Лесковачко учитељско удружење, односно Лесковачки учитељски колегијум, издаваје пре првог светског рата **Бачки напредак**, дечје новине (1905—1914), **Школски покрет** је други часопис који оно издаје. У то исто време, 1921. године, у Манојловцу, код Лесковца излази месечни педагошко-литерарни часопис **Нова школа**, а од 1928. до 1932. године излази **Народни просветитељ**, лист за школски живот и народно просвећивање.

²⁾ Од Уредништва. — Школски покрет, 1921, св. 1, стр. 1—2.

³⁾ На истом месту, стр. 2.

Тако се Лесковац и Удружење учитеља среза лесковачког уврстило у онај невелик, али значајан број локалних, среских и обласних удружења учитеља у Србији, која, и пре првог светског рата и између два рата, поред осталих акција, издају стручне, школске педагошке часописе,⁴⁾ а нека покрећу чак и посебне библиотеке — едиције,⁵⁾ тако да би и на тај начин што потпуније и ефикасије допринела подизању опште и стручне културе, а самим тим и проширивању друштвено-политичких хоризоната својих чланова.

Личност уредника „Школског покрета“

Немогуће је, и историјски би било неприхватљиво, писати и говорити уопште о Школском покрету, његовој оријентацији, и стручној и друштвено-политичкој, његовим дometима и поступањима, а истовремено не говорити и о његовом уреднику Димитрији Б. Димитријевићу, учитељу. Јер Школски покрет и он су неодвојиви. Неће се чак погрешити нити претерати ако се каже да је он и један од главних иницијатора за покретање часописа — и да је у првом реду захваљујући њему Школски покрет заузeo видно место међу педагошким часописима тих дана у Србији. Не треба заборавити да је Школски покрет почeo да излази ускоро после Димитријевићевог доласка у Лесковац, а да је престао чим је премештен из Лесковца. Наравно, не треба при томе губити из вида и још неколико момената.

Димитрије Димитријевић је средином 1920. године дошао за учитеља у Лесковац. У учитељским редовима, он је већ био познат као врло плодан педагошки писац и човек широке културе који прати и страну литературу, а посебно немачку. Приказује је нашим читаошима, преводи — и пише по њој. По својим политичким погледима био је увек уз напредне; републиканца по убеђењу, — он је убрзо у Лесковцу, граду у коме је раднички покрет био врло јак и где су слободарске традиције имале широку подршку — као учитељ стекао завидан углед и ужицао симпатије. Зато му Удружење учитеља среза и поверила тако одговорну дужност уредника Школског покрета, око кога окупља, у току двогодишњег излажења, двадесетак врло угледних и истакнутих, у то време већ афирмисаних школских и педагошких радника, не само учитеља, већ и професора, школских надзорника, референата министарства

просвете — из разних крајева земље — Србије, Македоније, Хрватске. Међу њима је и др Паја Радосављевић из Њујорка. Уз то, на страницама Школског покрета нашли су се преводи чланака познатих културних и педагошких радника чија су имена прешла границе њихових земаља и ушла у општу баштину културе, међу којима се налазе, поред других: Лав Толстој, др Е. Клапаред, Ј. И. Ковалски, Е. Тајлор — и други.

Школски покрет прилази бројним, у те дане, а и знатно касније, врло актуелним, начелним школским и педагошким питањима уопште са напредних, демократских, слободарских позиција. То свакако не значи и најнапреднијих — социјалистичких и марксистичких. Али у основним питањима просветне политичке његова гледања, као што ће се видети, нису далеко, у највећем броју случајева она су чак и истоветна са њиховим гледањима. Највећу заслугу за ту и такву оријентацију Школског покрета, који свакако ни име није добио случајно, без сумње има његов уредник Димитријевић. То сведоче и њихови многобројни чланци који одређују и дају главне контуре такве оријентације часописа. О томе убедљиво говоре и многи други радови које је објавио у осталим школским и педагошким листовима и часописима, и пре долaska у Лесковац, док ради у Клековцу и Видровцу, у Крајини, и док је у Лесковцу — у коме и из кога развија широку публицистичку активност и пише у најреномиранијим педагошким и просветним часописима, и поред чијег имена се Лесковац често налазио на страницама: Учитеља, Просветног гласника, Учитељског весника, и неко-

⁴⁾ Руднички Обласни учитељски збор издаје у Горњем Милановцу од 1907—1913. године Школски радник, месечни педагошко-књижевни часопис; Млађско учитељско удружење у Петровцу на Млави издаје од 1907—1912. такође месечни педагошки часопис Наша школа, а учитељи Подринске области издају у Шапцу педагошко-књижевни часопис Подринска учитељска библиотека, који излази од 1926. до 1931. године. Удружења учитеља су и суиздавачи а њихови чланови са уредници или и сами уредници и неколико часописа, као што су били: Народни учитељ, орган ваљевског окружног одобра за народно просвећивање (1923); Просветни покрет — часопис за народно просвећивање — Крушевач (1931—1932) — и други.

⁵⁾ Пожаревачко Обласно учитељско друштво као прву свеску својих издања издало је 1906. године књигу са радовима драг. М. Михаиловића Основи наставног метода и Ненада Стефановића Мајхамски систем народних школа, а космајско Обласно учитељско друштво рад драг. М. Михаиловића О слободи и васпитању воље, 1907. године.

лико часописа и листова, — а и после одласка из Лесковца.⁹⁾

Да би се имао потпунији увид и сагледали неки ставови о појединим актуелним школским и педагошким питањима за које се залагао Димитрије Димитријевић, не само у радовима објављеним у **Школском покрету** и питањима о којима је реч у њима — биће довољна само два-три примера.

Ото Риле (1874—1943) био је један од најистакнутијих и најпознатијих немачких педагога социјалдемократа, који је „до првог светског рата припадао левом крилу Социјалдемократске партије и заједно са К. Либкнектом⁷⁾ у немачком парламенту иступао против политike милитаризма“.⁸⁾ Зато није случајно што су наши напредни школски и педагошки радници, социјалдемократи и комунисти, превели неколико његових дела, залагали се за ставове изнете у њима, популарисали их — и борили се за њихово оживотворење и код нас.

Приказујући једну од тих књига Ота Рила, **Основна питања васпитања**, коју је у преводу Лазара Бијелића издао у Крагујевцу Драг. М. Михајловић, као трећу свеску своје познате библиотеке **Друштвено-просветна питања**, Димитријевић, између осталог, пише:

„Како свака епоха има нарочиту садржину, нарочити облик и циљ васпитања према културном нивоу друштвене заједнице у свакој епохи и зашто нам историја васпитања даје доказа, то **Риле** има право на изведені закључак: да се морални прописи и мирилни идеали мењају са променом економских и друштвених односа. Због тога свако доба има своју етику, свој васпитни идеал, а тиме и свој начин васпитања који одговара материјалним потребама и друштвеним нужностима свакога доба — и напредак у васпитању и образовању одређивала је та неумитна воља економских нужности и потреба“.

Из тога Димитријевић извлачи следећи практични закључак:

„Педагози не смеју писати своје спise да би угодили класи од које економски зависе, него просуђивати прилике и друштвене односе онакви какви су и васпитање дато у оном облику како живот захтева“.

А они су се мало када поклапали са интересима експлоататорске класе, са њеном политиком — и педагогијом.

И на крају Дим. Б. Димитријевић не пропушта да књигу препоручи:

„Због дубоког схваташа нужности измене васпитања уопште у духу савремености, у овој књизи наћи ће свако, ко се

занима педагошким питањима, врло напредних педагошких и социјалних питања расправљених са социјалног гледишта, те је препоручујемо друговима“.⁹⁾

Интересовање Димитријевића за радну школу у Совјетској Русији проистичало је не само из његове привржености идеји радне школе, већ и из радознaloсті напредног школског труdbеника који би желео да своја сазнања о тој земљи и њеној школи прошири, и уколи-

⁶⁾ Димитрије Б. Димитријевић рођен је 10. марта 1881. године у Јабуковцу, у Крајини. Свршио је пет разреда гимназије и учитељску школу у Јагодини (данас Светозарево) 1902. године. Убрзо, септембра постављен је „за заступника учитеља школе у М. Јасиковић“, а после годину дана, августа 1903, „разрешен службе због (одласка на одслужење) војске“. После одслужења војног рока, септембра 1904, постављен је за „заступника учитеља школе у Кобишинци“, али већ крајем новембра премештен је у Буковцу, такође у Крајини. Наредне године, 1905, „по чл. 39. Закона о народним школама постављен као учитељ у Мокрању, а 1909, по истом основу у Кленовцу, такође у Крајини. „По чл. 37. Зак. о нар. школама 1913. године премештен је у Видровац где га затиче и први светски рат. После рата опет је у Видровцу, али већ априла 1920. године из Видровца долази у Лесковац. Ту је такође постављен за учитеља. У његовом службеничком досијеу — у Архиву Срије — из кога су узети и ови подаци, унет је и „премештај по потреби службе“ из Лесковаца у Александровац Жупски, али је убрзо, такође те исте 1921. „по молби премештен из Александровца у Лесковац“. Ту остаје до почетка 1923, када је на основу чл. 37. премештен из Лесковаца у Београд. Ту је и пензионисан 1930. године, а умро је 3. новембра 1935.

Димитријевић врло рано почиње да се бави писањем. Библиографија његових радова, која је дата у прилогу, најречитије сведочи о плодности и разноврсности његовог публицистичког рада.

⁷⁾ **Либкнет, Карл** (1871-1919) немачки револуционар, један од оснивача КП Немачке. По професији адвокат. За посланика Рајхстага изабран 1912. Са Отом Рилом једни од посланика немачке социјалдемократске странке који, уочи првог светског рата, у Парламенту гласа против војних кредита. У време јачања контроверзом у Немачкој ухапшен и зверски убијен 15. јануара 1919.

⁸⁾ Педагогичка енциклопедија, књ. 3, Москва, 1966, стубац 760.

⁹⁾ Прима истраживањима др Сергије Димитријевића у Србији су до првог светског рата преведена и издата следећа дела Ота Рила: **Каква је народна школа** (1908); **Објашњење полних односа деци** (1909); **Каква треба да буде народна школа** (1909) и **Деца пролетаријата** (1910) — (Др Сергије Димитријевић, Српска социјалистичка преводна литература, Рад, Београд, стр. 1—144).

⁹⁾ **Дим. Б. Димитријевић:** Ото Риле, **Основна питања васпитања...** Учитељ, јануар—фебруар 1924, бр. 5—6, стр. 405—407.

ко је могуће извorno обогати. Зато приказујући књигу **Јединствена радна школа** од В. Поснера, једног од активних учесника у вођењу просветне политике у младој совјетској држави после октобарске револуције — ту жељу за сазнанијем њене праксе — изражава следећим речима:

„Измењени друштвени однос у Русији присвојио је радну школу. И придено јој име **јединствена радна школа**... В. Поснер је у накраћим потезима изнео њен постанак... не износећи и принципе на којима се изводи настава, те се може рећи да књижница више пропагира име радне школе, а ми бисмо имали и више потребе и више користи да износи принципе рада и њихово практично извођење...“

Свакако, није то била само његова жеља — и потреба. О тој новој радној школи, која се у првим данима после Револуције рађала у Совјетској Русији — желели су да чују и сазнају праву истину сви прогресивни школски и педагошки радници. И не само они. Али, ни она, као ни пунा, непатворена истина о првој земљи социјализма у те дане није могла легално прећи границе Југославије.

И поред те и такве непотпуности, Димитријевић књигу Поснера препоручује — и ту препоруку образлаже следећим речима:

„Да ли ће радна школа (у Совјетској Русији — Р. В.) дати тежене резултате показаће се у будућности. И стoga је баш потребно пратити ток њеног развоја и користити искуства (подвлачење моје Р. В.), те ову књижицу препоручујемо свим поборницима радне школе“.¹⁰⁾

Против религијских заблуда — и религијске наставе — Димитријевић устаје скоро од првих дана учитељевања, када пише о **Покрету за укидање религијске наставе**,¹¹⁾ све до разматрања овог питања када пише поводом **Предавача за религијску наставу у основној школи**.¹²⁾

Посебно заслужују пажњу гледања и ставови које Димитријевић износи приказујући познату књигу А. Бебела **Жена и социјализам**, која је представљала једну од оних књига у нашој преводној, па и оригиналној социјалистичкој литератури без које се није могао замислити ниједан социјалиста, или који је није бар добро проучио; књиге коју је социјалистичка и радничка штампа широко популарисала а борци за социјализам користили као снажно и убојито оружје у борби против капиталистичког по-

ретка и такве експлоатације и обесправљивања каквом је била посебно подвргнута жена. Чак ниједан од учитеља социјалиста и комуниста није написао тако широк и документован приказ Бебелове књиге — и гледања изнетих у њој као што је то учинио Димитријевић.

„Женско питање, како га Бебел третира, — каже Димитријевић, — разликује се од овог покрета (жена буржоазије и феминисткиња уопште, о коме претходно говори — Р. В.). Он (Бебел — Р. В.) је за покрет којим треба из основа променити државно и друштвено ureђење, да би се отклонило најамништво и полно ропство жене које је скопчано са нацијам (ондашњим капиталистичким — Р. В.) облицима својине и начина зараде, да се створи узајамност и могућност за потпуну економску и духовну независност оба пола у новом социјалистичком друштву“.

Додајући да је Социјалдемократска партија унела у свој програм потпуну равноправност жене, и да је, наравно, друго питање „да ли је ово могуће извести, под којим условима и на који начин“ — Димитријевић наставља:

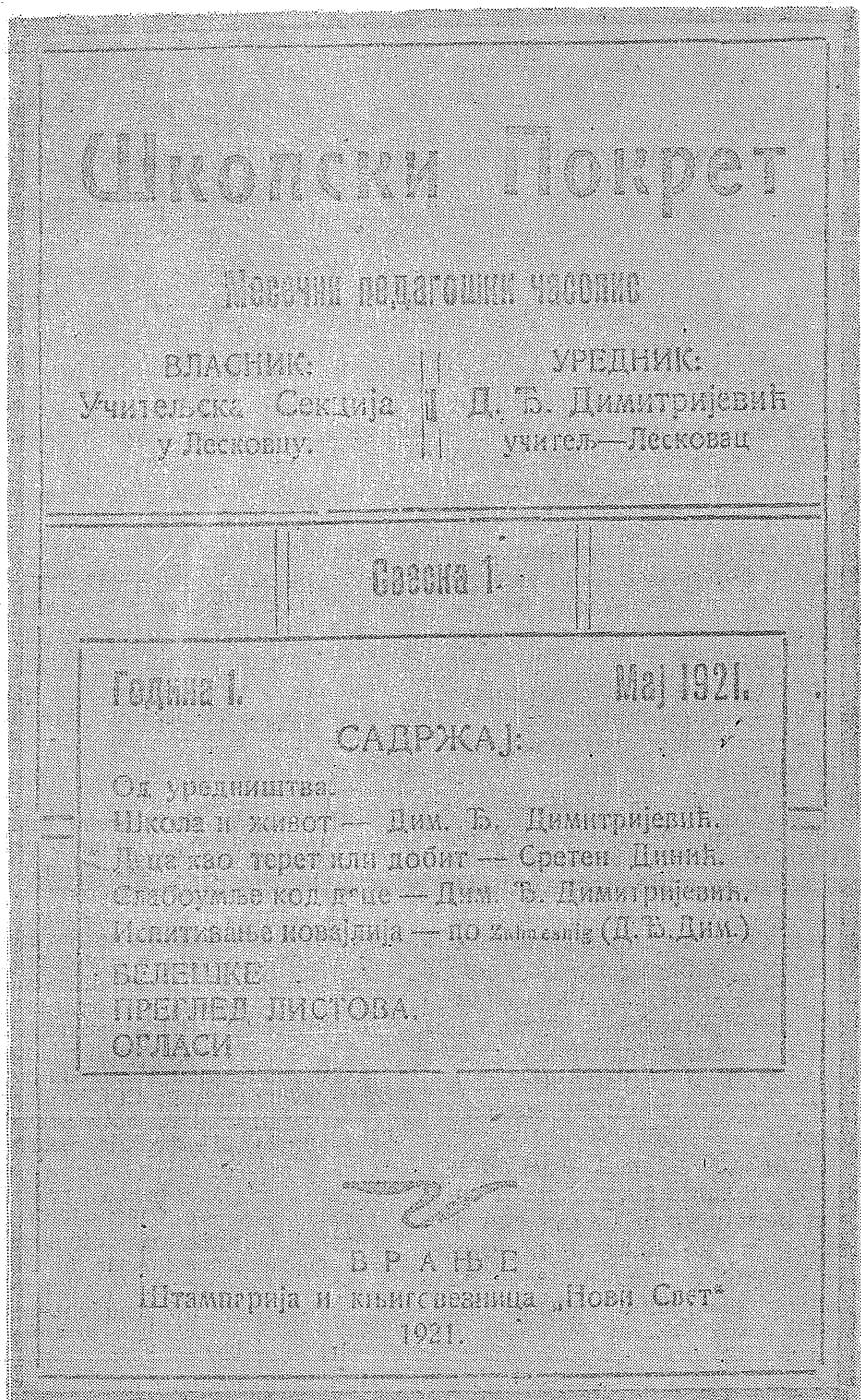
Димитрије Б. Димитријевић

¹⁰⁾ Дим. Б. Дим.: **В. Поснер**, Јединствена радна школа... Учитељ, фебруар 1925, р. 6, стр. 438—439.

¹¹⁾ Дим. Б. Дим.: О покрету за укидање религијске наставе... Школски покрет, март 1910 (IV), бр. 3, стр. 156—161.

¹²⁾ Дим. Б. Дим.: Предавач за религијску наставу у основној школи... Учитељ, октобар 1923, бр. 2, стр. 147—149.

¹³⁾ Дим. Б. Дим.: А. Бебел, Жена и социјализам... Учитељ, март 1924, бр. 7, стр. 479—480.

„Због тога што је жена сматрана за нежнији и слабији пол, човек јој се ставио у одбрану и заштиту и дугом експлоатацијом убио код ње сваку подобност за одбрану и жена постала немоћан друштвени створ, који свеколико своје делање у друштвеној организацији своди на рађање деце и кинђурење да би се допало мушкиње. Човек је удесио и законе по којима је жена потцењивана. И док човек равнодушно или с похвалом посматра и учествује, у стварању

Друштва за заштиту животиња, дотле попреко гледа женску организацију само за то, да му се жена не отме испод рuke. И што је још страшније, — наставља Димитријевић, који одлично познаје положај жене код нас тих дана, а оне на селу посебно, — човек више цени своју краву, него своју жену. Док му се крава срећно не отели, неће ока склопити и позваће чак и марвењака, ако затреба, а док му жена рађа сина, човек пијанчи у кафани, да би растерао бригу, у место

да јој се у невољи нађе и благом речју утеши. И зар жена нема право на удобнији живот него крава?" — пита резигнирано Димитријевић оптужујући истовремено друштвене односе који су жену довели и који је одржавају у таквом положају.

Зато је и схватљиво што Димитријевић немаовољно речи да истакне значај Бебелове књиге — и да је препоручи.

„Жена и социјализам", каже Димитријевић, јесте капитално дело А. Бебела и критика га је уврстила у класична дела своје врсте, те заслужује да буде прочитано и од људи и од жена, како би им се хоризонт женског питања разбистрио. Противници женског питања по прочитању можда би нашли још више разлога за упорнију борбу или ће се можда и сами уверити да нису у праву баш у свему и да жени поричу равноправност у духовном животу".¹⁵⁾

Таквог Димитријевића знају и његови савременици — и познаници.

Ево само једно од тих сведочанстава његових савременика.

Милош Б. Јанковић, — један од оснивача Клуба учитеља социјалдемократа Србије (1907. године), члан Српске социјалдемократске партије, касније КПЈ, учесник Вуковарског конгреса КПЈ (1920), уредник и издавач прве социјалистичке педагошке библиотеке код нас „Будућност" (1908—1941), познати педагошки писац, данас доживотни председник Савеза педагошких друштава Југославије, — у изјави о Димитријевићу, као човеку, учитељу и педагогу, између остalog каже:

„Са Димитријем Б. Димитријевићем упознао сам се пре више од шездесет година. Били смо тада врло млади учитељи. Додуше, он је био неку годину старији. Био је честит, напредан, један од идеолога млађег грађанског учитељства, републикански оријентисан. И то увек стајао је на њиховој левици. Зато нам је био и врло близак — и са симпатијама пратио и популарисао наше акције, посебно наша издања.

„Остао ми је у сећању као оличење савесног просветног радника, веома вредног, културног — и борбеног учитеља, ватреног пропагатора прогресивних школских реформи. Одлучно се залагао за световност наставе. Борио се за такву реформу школе која ће одговарати потребама широких слојева радног народа. Енергично је иступао против ондашње просвете политике и њене несавремене и ненаучне наставе спровођене прину-

дом и насиљем. Зато је устајао врло одлучно и против телесне казне у школи — и васпитању уопште.

„Непоколебљиво је стајао на бранику народних слојева. Борио се за слободу мисли, слободу савести — и слободу политичког опредељења. Придружујући се у свим тим питањима захтевима напредних снага.

„Димитријевић није био посебно активан у Удруживању учитеља, није се на његовим скупштинама и конгресима нарочито истицао. Али је био врло плодан педагошки писац и сарадник многих педагошких и других часописа. То што није био и сарадник Учитељске борбе¹⁴⁾ и Учитељске искре¹⁵⁾ последица је пре свега наше неактивности да га ангажујемо, него његовог става према нама и нашим часописима. То сведоче, уосталом, његови бројни прикази издања библиотеке Будућност и Драгишине библиотеке Друштвено-просветна питања.¹⁶⁾ А Учитељска искра је, такође, позитивно писала о његовим књигама и Школском покрету, чији је уредник био Димитријевић.

^{13a)} У овој библиотеци изашле су 82 свеске на око 2.400 страница у укупном тиражу око 200.000 примерака. Поред радова немачких педагога и других социјалдемократа: Ота Рила, Хајнриха Шулца, Роберта Сајдела, Кларе Цепкин, у библиотеци су објављени и многи радови руских и совјетских педагога: В. Поснера, М. Пистрака, Ш. Ганелина, А. Веселова, Т. Чутујева, Ј. Автухова, Н. Конопљева, А. Шишкина, Ј.Н. Мединског, Н.А. Добролубова, Ј. Аркина и других. Ту је први пут у Југославији објављен Наставни план и програм за основне школе у СССР-у Раде Вуковић, Библиографија радова објављених у библиотеци „Будућност", Педагогија, Београд, 1968, бр. 4, стр. 453—482).

¹⁴⁾ Учитељска борба, орган Клуба учитеља социјалдемократа (1911—1914), касније орган учитеља социјалиста-комуниста (1919—1920). Под уредништвом Драг. М. Михаиловића излази у Београду, Нишу, Ужицу, Свилајнику и Крагујевцу до Обнзане крајем 1920, када је као и остала партијска штампа био забрањен.

¹⁵⁾ Учитељска искра, просветно-школски лист, представља у новим условима наставак Учитељске борбе. Излази под уредништвом Драг. М. Михаиловића у Крагујевцу од 1921. до завођења Шестојануарске диктатуре, почетком 1929. Поред комуниста окупља учитеље републиканце, леве земљораднике, демократе и остale прогресивне просветне раднике.

¹⁶⁾ Библиотеку Друштвено-просветна питања издаје и уређује Драг. М. Михаиловић (који је октобра 1941. стрељан у Крагујевцу) од 1920. до 1937. године — и за то време у њој излази осам књига међу којима се, поред две књиге уредника, налазе дела истакнутих наредних педагога: Роберта Сајдела, Ота Рила, Е. Дева, А.А. Исајева и П.П. Блонског, једног од првих теоретичара совјетске радне школе.

„У сваком погледу, закључује Јанковић, Дим. Б. Димитријевић био је једна од врло истакнутих личности у учитељским редовима Србије.“¹⁷⁾

И наравно то се могло одразити — и одразило се и на **Школском покрету**.

Друштвено-политичке, економске и културне прилике у земљи у време излажења часописа

Када се говори о **Школском покрету** и његовом уреднику, њиховим ставовима и дometима никако се не могу мимо ићи дате друштвено-политичке, економске и културно-просветне прилике у земљи, а самим тим и у Лесковцу и читавом овом крају, у коме су постојали и делали. Оне су природно остављале и морале оставити свој печат и на **Школском покрету**.

Школски покрет се појавио после објаве **Обзнате**, „којом се забрањује комунистичка пропаганда, обуставља рад комунистичких организација и затварају њихове просторије, забрањује се комунистичка штампа и сви други комунистички списи“. И не само то. „Обзнатом је... предвиђено отпуштање свих државних чиновника који би продужили да се баве, како је то констатовано у Историји СКЈ, бачевачком пропагандом... На основу **Обзнате** затворени су сви раднички домови и седишта организација, забрањен је рад Партије и синдикалних организација, конфисковане су њихове архиве и имовина, укинути сви партијски и синдикални листови. Настали су нови прогони, хапшења и злостављања комуниста“.¹⁸⁾

Творцима **Обзнате** нарочито су се били замерили учитељи, зато њих посебно и помињу у овом свом документу као оне који су „помели и несвесни свих последица пристају уз овај растројни рад, називајући се комунистима и друге увлачећи у зло“.¹⁹⁾

Такво посебно апострофирање учитеља у **Обзнати** била је озбиљна опомена — али и повод полицији да према њима предузима посебне мере и да на њих особито мотри. И на сваку акцију коју предузимају.

Непосредно после изласка првог броја **Школског покрета**, Уставотворна скупштина 28. јуна 1921. године доноси тзв. Видоводански устав који озакоњује монархију и централистичко уређење земље. Он „у суштини није признао постојање поједињих нација у Југославији, иако су признате разлике између поједињих „племена“. Он је потврдио тезу ре-

гента Александра... о једном народу у Југославији“²⁰⁾

Тако се ситуација у земљи све више компликоваја, заоштравала, супротности нарастале и сукоби, размимоилажења постајали све већи, јаз међу народима земље све више продубљиван, радничка класа све обесправљенија. Али период белог терора и његови носиоци нису се задржали само на овим противустваним и злогласним актима. Убрзо, већ 2. августа 1921., непосредно после појаве двоброја **Школског покрета** за јуни — јули, Уставотворна скупштина доноси и Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, познат иначе као Закон о заштити државе „којим су за сваку комунистичку активност (а полицији и њеним доушицима, пандурима и жбирајима овим актима биле су одрешене руке и пружена и „правна“ могућност да сваку слободоумну, напредну и поштену, слободарску акцију прогласе комунистичком и антидржавном — Р. В.) — предвиђене сурове казне, па чак и смртна казна. Тиме је почeo период још безобзирнијег прогона радничког покрета“²¹⁾ — и свега слободоумног, борбеног, онога што се није дало упрегнути у јарям централистичког уређења земље и њене буржоазије, њених планова и рачуна.

У самом Лесковцу то је онај период када се распушта комунистичка општинска управа и хапсе њени одборници,²²⁾ када престаје легално да ради партијска организација града, а њен секретар, такође учитељ хапси, малтретира у затвору, осуђује на три месеца — и отпушта из службе.²³⁾ Уједно то је и период када престаје легалан рад и свих синдикалних и радничких организација и друштава у Лесковцу. Наравно, не само у Лесковцу.

У таквим друштвено-политичким приликама почиње да излази — и излази у Лесковцу скоро пуне две године **Школ-**

¹⁷⁾ Писмена изјава Милоша Б. Јанковића дата 26. VI 1973. писцу ових редова.

¹⁸⁾ Преглед историје Савеза комуниста Југославије. — Београд, 1963, стр. 76.

¹⁹⁾ Обзнате, — Енциклопедија Југославије, књ. 6. Загреб, 1965, стр. 367—368.

^{20.} Иван Божић-Сима, Бирковић-Милорад, Екмечић-Владимир Дедијер: Историја Југославије, Просвета, Београд, 1972. стр. 431.

^{21.} Преглед историје СКЈ, 1963, стр. 84.

^{22.} Ар Дим. Кулић: Комунистичка општина у Лесковцу 1920—1921. Лесковац, 1963.

^{23.} Раде Вуковић: Шест година „на белом хлебу“ — Поводом звјежског уморства Мих. М. Јовановића-Мике Браде. — Просветни преглед, БГд., 16. IV 1973, бр. 19, стр. 8.

ски покрет, месечни педагошки часопис. Како и колико су се такве прилике, — да се и не говори и о свим осталим, у врањском округу, коме је Лесковац административно припадао, и у земљи, — одразиле и на Школски покрет, на његову политику и тактику, на његова гледања, ставове и акције — сувишно било посебно говорити.

О тим данима и ситуацији у земљи, о приликама које су у њој владале и сам Школски покрет рекао је своју реч — како и колико је наравно могао с обзиром и на субјективне и објективне моменте. О њима он није имао ниједне лепе речи. То је тако јасно и недвосмислено изразио сам уредник Димитрије Димитријевић, неколико пута, а посебно приликом приказивања књиге Чедомиља М. Тодоровића *Бићеш грађанин!* Њена појава оила је погодан моменат и прилика да се извргне оштрој критици ситуација у земљи. Да је то и био основни повод за приказ ове књиге говори и сам простор који је књизи и њеним квалитетима поклоњен. Она је дошла на крају, као узгредна појава коју је требало само забележити.

„У друштву, у коме се, не поштују ни најоочнија права обележена чак и земаљским уставом, где се само много парадира са слободом, а уживају је само људи режима, где се и најнижи органи залеђу на личност и имовину грађана, где грађани не знају да употребе своја права, таквоме друштву веома је потребно грађанско васпитање“. Али, не наравно такво какво би одговарало интересима и служило „људима режима“.

„Многи су склони да верују (представницима режима, његовим пандурима и измеђарима — Р. В.) да наш живљање није дорастао за слободу коју има! Ами, одговара Уредник, верујемо да они, што су позвани да слободу штите... не поштују „загарантовану“ слободу, не поштују сами законе и неће бити никакво чудо, ако буде народног револта (штрајкова, буна, устанака — Р. В.)“.

И у потврду својих ставова Димитријевић констатује — и пита:

„Зар није био случај да се министар слави што је Устав погазио? И зар не долазе до највиших звања сви они државни органи, који раде за режим противно принципима правних наука! И зашто онда пребацивати народу да није дорастао за слободу, кад режим награђује оне, који газе и загарантовану слободу и загарントована права?“.

То још није све што треба рећи о ситуацији у земљи тих дана и о друштве-

ном поретку уопште — и што је рекао Школски покрет и његов Уредник Димитријевић.

„Многи осећају страшну мутљавину у коју је наше садање, поратно друштво запало и да већ врлине почињемо сматрати пороком, а мане и пороке врлином. Сви они, којима још стоји на срцу одржавање, добро и напредак нашег народа, морају створити ново друштво (подвлачење моје — Р. В.), са задатком чишћења. Овакво (ново — Р. В.) нам је друштво потребно и оно мора постати“.

То ново друштво за које се залажу Школски покрет и његов уредник, иако ближе неодређено, свакако није оно у коме се влада обнанама, Видовданским уставом и Законом о заштити државе!

Осврћући се на крају, узгред, на са- ме ставове који су изложени у књизи Димитријевић наставља:

„И кад би грађани били такви (какви би требало да буду по мишљењу аутора књиге *Бићеш грађанин* — Р. В.) они би пазили које бирају да им воде државне послове и учинили би смену свих оних који наопако раде. Али кад је служба држави и народу постала спорт, када се правоверни награђују и унапређују и по цену њихове крајње неспособности, када се људи који народу и држави желе добро и напредак оглашују за анти (државне, комунисте — Р. В.), а вековни непријатељи народа српског за државотворце и кад најзад грађани шапућу да таква држава мора пропасти, е онда треба злу стати на пут што пре“.²⁴⁾

А њему се може стати на пут само променом власти, поретка у земљи који је и довео до такве ситуације. Он, наравно, не може бити ни монархистички, ни централистички, хегемонистички какав је дати поретак.

О тој и таквој ситуацији у земљи, а самим тим и о нужности њене промене говоре и остали сарадници Школског покрета.

„Из овог циклуса изукупштаних појмова“, пише један од њих у свом писму, и по свему судећи из Македоније, „о личној ћару и задовољству, личној амбицији и труда за што већим материјалним благом видећеш небројене ситне душе и ћифтинске умове, како се са опскурним кругом мисли промичу кроз ову сироту масу народа, да му се натуре и представе као спасиоци, и да га уведу у обетовану земљу... Учитељ стоји једини на бранику истине и правде, али

24. Дим. Б. Димитријевић: Чед. М. Тодоровић, *Бићеш грађанин...* Школски покрет, 1922, бр. 5—6, стр. 188—190.

се његов глас загушује гласовима гомиле шићарција".

Употпуњујући слику друштвених и политичких односа у овом крају земље, писац наставља:

"Овоме додај још ову нашу партизанску заоштреношт која води у бездан, која трује и уништава, руши и обара све што честито мисли и ради; она нема обзира ни према чему, ни према коме! Зато човек, који је целога века био и остало „будаласти“ идеалиста и мисли, да само рад и једино рад може човека уздићи, такав човек због партијских величина и корифеја пати душевно; и долази до уверења, да сав његов напоран рад за општу корист није ништа друго до глас „вапајућег у пустињи“, кроз коју урличу сувремене људске бестије, које теже да задовоље своје ниске амбиције...²⁵⁾"

Било је то оно време кад су нашом земљом почели да ничу политички корети, противе и пигмеји као печурке иза кишне — и којима се није било лако одупрети. За то је требало имати не само много снаге и вере у једно ведрије сутра, већ и храбrosti и спремности на жртве.

"У народу, који је у ропству показао „овољно свести и довољно отпорне моћи“, пише између остalog други сарадник у писму, „завладао је страх неизвесности, крајња себичност и неповерење, у интелигенцији крајњи нехат, крајња апатија према свему тако, да више нико ником не верује, да нико никог не ферма, и нико ништа не ради...“ И на крају завршава: „Изнети жалосну слику путем јавности могу и у стању сам, али сам поносан и стално верујем, да се још све може поправити...²⁶⁾"

Била је то не само вера и убеђење његово, већи и свих свесних прогресивних снага у земљи.

Положај и третман учитеља у периоду белог терора

Директно или индиректно, поводом разних конкретних случајева или догађаја, **Школски покрет** ту друштвено-политичку климу и збиљу употпуније и документује и када пише о положају и третману учитеља — о њиховој сталности, премештајима и пензионисањима, па чак и онда када објављује речи поводом смрти истакнутих учитеља. У основи њиховој леже оптужбе против датих друштвених односа.

Премештајима службеника, а учитеља посебно, властодршици и водеће политичке гарнитуре служиле су се као јед-

ном од мера за прогањање непоћудних и својих политичких противника, да би и на тај начин показали своју „моћ“ и „власт“ — и можда присилили да приђу у њихов табор, али и као „награду“ својим доушницима и пандурима за њихово полtronство и „верност“ господарија. Да би то и на конкретним примерима показао **Школски покрет** и његов Уредник наводе случајеве из самог Лесковаца.

Један од услова за добијање учитељског места у граду приликом подношења молби за премештај, поред осталих квалификација, тражена су и посебна образложења о неопходности потребе за премештај, поред година службе и оцена о раду још и породичне потребе (деца дорасла за школовање у средње школе, здравствено стање итд.). Ти моменти су требали да буду одлучујући приликом доношења решења о премештају. Међутим, примери које наводи **Школски покрет** сведоче да су пре свега одлучујући били: политичка припадност, партизанство, како се то изричito каже, затим разне везе и бројни други моменти. Тако, на пример, учитељ са јелном слабом оценом и без деце добија Лесковац, а други са 31 годином службе, одличним оценама, болесном женом „за то што нема потребе није ушао у распоред“. Или, други пример. Учитељица, „девојка, без икаквих потреба за варош, са 14 година службе, доводи се у Лесковац по чл. 35“, а друга учитељица, „болесна са 27 година службе, до сада већ у Лесковцу, нема потребе за варош“.²⁷⁾ И према томе она се премешта из града.

Нису ова два три — случаја осамљена. И то само у Лесковцу.

Реч је опет о премештају једне учитељице „која је у прошлој години премештана више пута из места у место, а Министарство просвете, каже се у коментару, најбоље зна зашто, без икаквих потреба за варош, јер нема ниједно дете у средњој школи, добива ове године Лесковац по чл. 35“.

Само још један пример.

Пошто наводи, као и у осталим случајевима, име учитеља о коме је реч, Уредник пише: „обичан до сада учитељ, али добар партизан“ (подвлачење моје — Р. В.) без потребе за варош, јер нема децу у средњој школи, добио Лесковац по чл. 35“.

25. Н. Н.: Драги Р... Школски покрет, 1922, бн. 7—10, стр. 251—252.

26. Т. М., учитељ: Драги чича Р... Школски покрет, 1922 7—10, 252—254.

27. Дим. Б. Дим: Белешке. — Школски покрет, 1922, 7—10, 252—254.

И наравно, да би овим и оваквим учитељима обезбедили место — из Лесковца се премештају и одлични учитељи и људи са јаким породичним потребама.

Да ли је потребан коментар?²⁸⁾ — пита на крају Уредник.²⁸⁾

Није ни овим случајевима, нити његовим пропратним редовима.

Да би што више допринело разголићавању такве „партизанске“ политике у просвети, уредништво у фусноти додаје: „Молимо другове да нам под пуним потписом, или само објективно, доставе овакве случајеве. Објавићемо их врло ради у листу“.²⁹⁾

Поводом пензионисања уредника часописа Учитељ Михаила М. Станојевића, учитеља, који је био и референт за основну наставу Министарства просвете са мотивацијом да се то чини „у интересу штедње“, уредник Димитријевић, у критичком коментару, поред осталог, каже:

„Ово није пример за жаљење, већ за осуду и учитељство не треба да прими ово са резигнацијом, већ да својим протестом покаже, колико му лежи на срцу да на врху просветне управе има из учитељског реда и једног човека као што је Мих. М. Станојевић... Зар да се онако способан, напредан и вредан човек пун културе одбаци...“

На крају коментар завршава следећим речима:

„На учитељству је, да овакав поступак од стране г. Министра просвете провери. На њему је сада ред да каже своју реч“.

„Учитељи! Будите се!“³⁰⁾ — довикује Димитријевић — и тиме позива на својеврстан бунт, на борбу против те и такве политике — друштвеног система чији је она продукат. Позив у борбу, свакако не тако револуционарну и не тако коренит преображај за какав су се залагали социјалисти и комунисти, али за један знатно другојачији, правичнији и човечнији него што је био овај који је водио такву политику.

И када само узгред говори о учитељу, а учитељици, њеном положају и заједницама у школи и друштву, посебно, Уредник констатује, поред осталог, да „док се „муари“ богате са леђа и на ражун народа, дотле учитељ ради на просвећивању свога народа! Ниједна богаташка кћи, наставља он, не напусти богатство свога оца и да осигурана с одушевљењем оде да помогне своме народу, да га поучи и посаветује (да буде учитељица — Р. В.)“. А на посебно инсистирање и истицање задатка да раде на подизању морала, Димитријевић пита: „Зар

ће народна учитељица моћи да подигне морал у народу, када тај народ свакога дана има пред собом уздизање поштовања највећег неморала? Људи који су изрицали пресуду другима на вешала за време окупације узимају се за представнике државе! Други постао непоштевањем богаташ, сад народни посланик, председник — прва личност...“³¹⁾

За овакве констатације и примере Димитријевић је свакако имао у виду тачно одређене случајеве и личности. А њих је у тим данима, и не само тим, било на претек. Њима, уосталом, ниједно време није било оскудно. У таквим временима, природно, положај и третман учитеља, човека идеалисте који „мисли да само рад и једино рад може човека уздизићи“ — како рече један од сарадника Школског покрета, не може бити, нити је био идеalan, па чак ни свошљив.

И онда када пише некролог, када се последњи пут опрашта са тако истакнутим другом као што је био Владимир Вемић, уредник Школског радника, Димитријевић не пропусти да, говори о положају учитеља, и индиректно не оптужи друштвени поредак и дате друштвено односе за његову смрт.

„Ти нас напусти за навек. Да ли ти не затрива нежну и питому душу ово растројство и неморал нашега друштва, или ти пакост и злоба које затриваše све што се човеком крсти, не убрза пут?! Или ниси могао да гледаш и сносиш сву трулеж, свеколико неваљалство и полтронство послератног света?!“

„... Док су многи наши другови, завршава Димитријевић, интригирали и доспели незаслужено до највиших места и положаја, ти си сејао рад, љуба и напредак“.³²⁾

За реформу школства

Сама чињеница да уредништво Школског покрета већ у другој свесци отвара анкету о питању: **Каква нам школа и какав нам учитељ треба?** — говори не само о значају који овом питању придаје, већ и о увиђању нужности њихове измене, њихове реформе, другим речи-

28. Дим. Б. Димитријевић: Неправилности у овогодишњем учитељском распореду. — Школски покрет, 1921, бр. 8, стр. 225.

29. Школски покрет, 1921, бр. 4—5, стр. 143.

30. Дим. Б. Дим.: Зар баш њега? — Школски покрет, 1922, 1—2, 57—58.

31. Дим. Б. Димитријевић: Из живота Женске учитељске школе у Београду... Школски покрет, 1921, 4—5, 149—155.

32. Дим. Б. Димитријевић: Владимир Вемић... Школски покрет, 1922, 7—10, 254—256.

ма, о незадовољству и школом таква каква је у читавој њеној укупности, и учитељским кадром, његовом општом и стручном културом, а самим тим и његовим положајем и третманом.

Истичући да се „после рата осећа покрет у свим правцима човечјег делања“ и „да се морају предузети реформе у свим правцима“, па природно и реформа у школству како би „данашња школа... припремила више за практичан живот, те да би се могла издржати борба и социјална и економска“ — Уредништво у наставку каже:

„Да би обновљена школа принципом рада, принципом практичног васпитања, могла да одговори своме задатку, потребно је да има способне наставнике за извођење“ — и практично оживотворење тих принципа. Зато истиче да су „два најактуелнија просветна питања садашњице:

- „1. Каква нам народна школа треба? — и
- „2. Какав нам учитељ треба?“

И додаје да ће одговор на ова питања дати „најдрагоценји материјал за реформу народне школе“, а „да ће на питање каква нам треба народна школа, најбољи одговор треба да даду они којима она највише треба — народ, тј. људи из народа који га познају добро са духовне и економске-социјалне стране“.

На крају Уредништво отварање анкете завршава апелом на „сваког брата Југословена, да своје мишљење изнесе, за што ћемо му врло радо уступити место у листу“. ³³⁾

Стварност и положај школе коју треба реформисати

И пре отварања анкете, већ у првој свесци часописа, уредник је указао на нужност реформе школства, а реформе основне народне школе у првом реду, на њено усаглашавање са токовима живота и потребама друштва. Јер школа таква каква је далеко је од тога да би могла удовољити тим захтевима и потребама.

„Био би највећи уображени оптимизам, ако би се рекло ма шта повољно о нашим садашњим школама“ — почиње аутор излагање на ову тему. И да би ову тврђњу поткреплијо говори о томе каква је та школа коју треба реформисати.

„Једнострана дресура памћења и разума у нашим школама, која је последица многога говора, личи на бурју, која је заљуђала младо дрвеће, поклати их из корена, поломи, обори род, а покоје

и сасвим онакази. Највећа је заблуда, наставља он, што се мисли, да се људи могу образовати и поправити само саопштавањем празних речи... Празне речи без своје стварне подлоге у раду воде само механизму“. Јер „знање добивено у школи није засновано... ни стечен сопственим самосталним радом, сопственим посматрањем, делањем и мишљењем, него просто подржавањем, понављањем празних речи“.

То је само једна страна стварности те школе, која већ сама по себи говори врло убедљиво о нужности њене реформе, о замени другом, новом школом. Да би у овом захтеву био што убедљивији писац наставља:

„Наша садашња школа јесте место за интернирање деце под најнеповољнијим физичким и духовним условима. Учитељ им је инквизитор“.

„Беду наше школе... по унутрашњости“ — између осталог потенцирају, не само методе, већ и садржај рада, наставни програми, који поред претрпаности, преоптерећености пате и од ненаучности, заблуда“.

„Људи од науке, наставља писац, па и многи педагози, мисле — само зато, што су робови науке — да народна школа не може постојати без интересног рачуна, без изнакарађеног религијског морала, без фабрикације стакла, без прављења барута, без ређања година међусобног убијања владара и народа и т.д.“. И додаје да „треба једном изаћи из овог школског ропства“ и ставити школу у службу народа и његових потреба како би и стварно оправдала назив „народне школе“.³⁴⁾

Ону другу страну „беде наше школе... по спољашности“ — чини њен, пре свега материјални положај, њена материјална база, њен спољашњи изглед и опремљеност, њено обезбеђивање основним условима за рад, а самим тим и за успех, за остваривање задатака који су јој намењени.

Полазећи од опште констатације да су „наše школске прилике иза рата горе (при чему се првенствено мисли на општу беду школа и њихов изглед — Р. В.) него пре рата“ — Школски покрет закључује:

„Ако школска зграда није најлепша кућа у селу; ако њене ученице нису

33. Уредништво (Школског покрета): Каква нам школа и какав нам учитељ треба? — Школски покрет, 1921, 2—3, стр. 33—34.

34. Дим. Б. Димитријевић: Школа и живот. — Школски покрет, 1921, 1, 4—7.

простране, светле и чисте; ако зидови нису искићени сликама, моделима или предметима за стварну наставу; ако школа нема служитеља; ако нема дрва; ако нема добрих и удобних просторија за наставнике и ђаке, и ако нема других материјалних потреба — таква школа никад неће моћи постићи ни приближно потпун успех у васпитној настави”.³⁵⁾

Да је ситуација у највећем броју случајева у погледу материјалне базе школа врло лоша сведочи и пример о распуштању школа у самом Лесковцу због недостатка огрева. Осврћући се на овај случај, Школски покрет свој коментар завршава следећим речима: „А шта ли је тек по селима, где се самовоља општинара најпре искали на школу и учитеља! Боже сачувај, зло смо време дочекали!”³⁶⁾

Слађући се у свему са ставовима за које су се у тврим залагали и борили учитељи социјалисти и комунисти — да бригу о народној школи, њеном издржавању, као општој обавезној за све грађане преузме држава — Школски покрет је то образлагао следећим речима:

„Тако високе задатке као што су: васпитање и образовање народа, не може школа извршити све дотле, док се судбина њена налази у рукама оних, који нити има нити зна шта је васпитање и образовање и како се до њега долази. Школа је дата општини на милост и немилост, а учитељ стављен у положај да од општине проси средства за васпитање и образовање народа...”

Био је то захтев и за што потпуније извлачење школе и учитеља испод притиска и уцена политичких ћилкоша и других противника.

Зато Школски покрет и инсистира да школа буде државна и да „о њој треба да се стара држава, као што се стара о војсци у касарнама”. Тек тада се може „с правом захтевати остваривање постављених задатака”. И предлаже да се у Устав унесе та одредба о старању државе о школама. Јер „под данашњим приликама, рад у школи јесте Сизифов посао”³⁷⁾

То не значи, и поред свих сметњи и тешкоћа, и оних унутрашњих, и оних спољних, да треба да ћи руке од свега и пустити да ствари теку како теку. Напротив! „Борити се”, одговара Уредник, „да и најодушевљенији људи за свој позив не клону и малакшу пред општим немаром и нехатом од стране оних, који су дужни да свим средствима помажу школе”³⁸⁾

Школа рада и слободе — то је школа каква нам је потребна

О томе каква би требало да буде та нова реформисана школа која би одговарала потребама народа — сарадници Школског покрета и његов уредник слажу се у томе да је „школа наше будућности — школа слободе, школа рада”, како рече један од њих.³⁹⁾

Инсистирање на реформи оновремене школе у савремену, слободну радну школу Школски покрет образлаже захтевима самог друштва, његовим кретањима, али и низом историјских чињеница и психолошко-педагошких момената.

„...Нови правци у животу и друштву захтевају и одговарајућу еволуцију и у школи, пошто се ова не сме одвојити од живота. Школа је социјална институција у којој се мора више водити рачуна о потребама друштва”.

Другим речима, треба реформисати школу тако да „постане животна заједница” у којој ће рад „донети користи животу”, односно „каква школа треба народу, такву му и дати”. А да би она била таква „васпитање и наставу треба основати на принципу слободе, самоактивности, саморазвића и продуктивног дечјег рада и то тако да све одговара узрасту и особинама дечје душе... Напослетку, доследни демократских принципа, нама је потребна школа рада, школа слободе, а не школа речи и скрштених руку”⁴⁰⁾

„Радом и у раду постао је човек” — настављају поборници те радне школе. Зато „васпитање омладине за рад у самом раду, треба да је циљ васпитања”. Поред тога што рад ствара услове и „даје могућности бољег економског развијатка” доприноси и „ствара и морални карактер. Стога створимо школу рада!”⁴¹⁾ — апелује један од сарадника Школског покрета.

35. Д[ушан] Р. М[ихајловић]: Што омета успех наставе и васпитања у основној школи? — Школски покрет, 1922, бр. 3—4, стр. 103.

36. Дим. Б. Дим.: Тим путем. — Школски покрет, 1922, 1—2, 63.

37. Дим. Б. Дим.: Школа и живот. — Школски покрет, 1921, 1, 7.

38. Дим. Б. Димитријевић: Из живота Женске учитељске школе у Београду... Школски покрет, 1921, бр. 4—5, стр. 155.

39. Милић Р. Мајсторовић: Каква нам је народна школа треба? — Школски покрет, 1921, бр. 4—5, стр. 129.

40. На истом месту, стр. 129.

41. Љуб. Б. Митић: Неопходност школе рада. — Школски покрет, 1921, бр. 6—7, стр. 212.

Да би читаоце упознао са мишљењима истакнутих страних педагога, „типичних представника нове школе, школе рада”, — **Школски покрет** доноси у предводу неке мисли Евина Тайлора. Пошто у почетку констатује да се „увођење ручног рада у основну школу оснива на широким аруштвеним и педагошким погледима” и да због тога доприноси развијању способности за рад и љубави према раду због чега „ће заузимати централно место у школи” — прелази и на неке друге педагошко-дидактичке и психолошке аспекте ручног рада и његовог места у школи.

„Као свака функција, тако и љубав према раду тесно је везана са тако мучним питањима за све раније и садашње педагоге — са питањем дисциплине. Но ми одмах одговарамо, каже Тайлор, да је дисциплина тако потребна где одсуствује активност. Неактивност тражи строгу дисциплину... Радни човек је дисциплинован човек...”

Колики значај и какву улогу рада види у решавању питања дисциплине у школи говоре и његови даљи редови.

„Активност је лек од неактивности — те социјалне болести. Школа у којој је ручни рад најважнији „предмет” лечи аруштво од те болести. Где се појави рад тамо дисциплина сама по себи ишчезава. Не, она не ишчезава потпуно, већ добија карактер самодисциплине — самоконтроле — слободне дисциплине”.

Указајући како ручни рад утиче на формирање радне, свесне дисциплине — и које способности развија, аутор каже:

„Кад се ручним радом постигло да дете **сазна** корист својих занимања, онда се много постигло. Постигло се то што се пасиван ученик преобраћа у активног радника на свом личном васпитању и образовању. Постигло се то да дете само развија своју делатност и да не осећа потребу у дисципилини која споља долази. На тај се начин и учитељ ослобађа од полицијске обавезе и постаје дечји помоћник, његов добар друг”.

На крају својих разматрања Тайлор додаје:

„Ручни рад развија још код деце: способност за рад и навику за рад, марљивост, слободну активну пажњу, јаку вољу, сталност, слободну дисциплину, самоактивност... Сва ова својства ручни рад претвара у **навику**”, у другу природу детета, у његово свакодневно понашање.⁴²⁾

У циљу популарисања идеје о школи рада и залагања за њено шире прихватавање — **Школски покрет** даје прег-

лед развитка идеје школе рада са освртом на стање код нас и на примену њених основних принципа у настави појединачних предмета. Позивајући се на најистакнутије поборнике школе рада, аутор овог прилога њене главне принципе види у томе што се „целокупна настава оснива на снагу деце и развија их” и у томе што се „телесна делатност ставља у службу васпитања више него што је то до данас чињено”. И додаје да „први принцип задовољава све модерне психолошке и педагошке законе, а други, поред тога, задовољава економске и политичке потребе”.

Пошто се у то време, средином 1922. године, мало што код нас знало о стању школства и просвете у Совјетској Русији, а уз то и оно што се могло сазнати са великим ризиком се смето јавно саопштавати, **Школски покрет** да би ставио до знања својим читаоцима да се и у овој земљи ради на увођењу школе рада — између осталог пише:

„Не знамо ми за сада какве ће у будућности изгледати школе рада у Русији. Главно је, да су радне школе разних система и организација као и разних права показале изванредних резултата у културним државама”.⁴³⁾

Било је то индиректно и изражавање уверења да ће и школа рада у Совјетској Русији давати — и да даје такве резултате, и да ће према томе и њена искуства допринети коначном прихватавању идеје школе рада, а тиме и њеног практичног оживотворења.

Прилазећи питању нужности нове, радне слободне школе и са психолошког аспекта, истичући да је жртвовање дотадашње старе школе, да би се место ње родила нова радна школа, императив аруштвеног развоја, који намеће и филогенетско-психолошко тумачење интелектуалног развоја човека” — аутор ових редова се позива на истакнутог представника монистичке филозофије, познатог материјалисту Ернста Хеклу.

„Школа напег времена, — вели Хекл, — мора имати за главни циљ развијање самосталног мишљења, јасно разумевање стечених знања и размишљања о природном савезу појава...”

А то не даје нити може дати стара, традиционална школа речи и скрштенih руку.

42. Един Тайлор: Улога ручног рада у једној основној школи. — **Школски покрет**, 1922, бр. 5—6, стр. 160—163.

43. Благоје П. Радојевић: Развитак идеје школе рада. — **Школски покрет**, 1922, бр. 7—10, стр. 223—241.

„Ми не узгајамо више човека ни за овај ни за онај позив”, — наставља аутор ослањајући се на предње Хеклове речи, — нити за службу једном или другом великану, једној или другој страници, доктрини, филозофији или религији, ми хоћемо да га васпитамо за сама себе — за човека. То је смисао слободне школе. Она се зове зато слободна, што хоће да буде световњак знаности и истине, што хоће да буде жариште оног морала, који нема никакав егоистички циљ раја, пакла (едема), нирване, већ само циљ учити и вршити „науку о добру” заједничку свима људима”.⁴⁴⁾

Залагање за слободну школу и школу без раја и пакла у периоду када се у Југославији владало Обзнатом и Законом о заштити државе, — било је не само изражавање захтева за једну другу и другојачију школу, већ и својврсно изражавање бунта против насиља, спутавања слободе и свих врста безакоња и свега онога што је таква стварност рађала. То се на индиректан начин и овде јасно и недвосмислено каже.

„У слободној школи нема пузаваца, нема ропских душа, нема повитих шија, нема псећег умиљавања и под батинама. Сва њезина задаћа и могла би се збити укратко: развијати све способности у човеку, вежбајући га да их увек непоколебљиво и одлучно приноси на жртву на олтар истине, доброте и праведности”.⁴⁵⁾

Ма колико ми данас с правом могли говорити и о терминолошкој неодређености, и о непотпуном сагледавању свих узрочника датог положаја школе и фактора који одлучујуће делује у свакој реформи, а револуционарно промени посебно, па природно и у школству — мора се признати да овакви ставови и залагања за њихово прихватање говоре о безрезервној одлучности у борби за једну другу, другојачију, савремену школу у којој ће рад добити централно место, у којој ће се васпитавати радни и слободни човек, оспособљен за практични живот, за задатке који га очекују — и њега и друштво сутра. А залагање за такву школу и такво васпитање пре педесет и више година — било је на линији захтева најпрогресивнијих снага у нашој зимљи.

Нема нове, радне школе без новог универзитетски образованог учитеља

Полазећи од тога да нема и да не може бити реформе школе без новог, другог и другојачије образованог учитеља, односно да за школу кава нам је потребна треба имати и Учитеља какав нам је

потребан — Школски покрет и учесници његове анкете о овом питању су јасни, одлучни — и недвосмислени.

„Нема радне школе без учитеља ни учитеља без рада. Може Јован Баролин сањати о својој идеји „школске државе”, може Кершенштајнер читаве томове писати, не би ли омладину кренуо у школске радионице, ипак ако нема учитеља радника, нема ни школе рада”.⁴⁶⁾

Другим речима, то значи без другојачије припремљеног, образованог учитеља нема ни нове радне, другојачије школе.

Један од сарадника Школског покрета и индиректних учесника у његовој анкети о томе каква нам је школа и какав учитељ потребан, кратко али врло јасно и садржајно каже:

„Најзад за учитеља могу рећи само то: он мора увек бити савремен”.⁴⁷⁾

А бити увек савремен значи стално следети општи ток кретања и ићи упоредо са временом, бити у току његових достигнућа и токова, а у својој струци у првом реду. Такав учитељ, значи, треба да буде човек широке опште и стручне културе. А њега није могла и не може дати учитељска школа. Па чак ни виша педагошка школа. Зато и захтева „да учитељству буде дозвољен приступ на Универзитет, а не стварати за учитељство нешто полутанско — Виша педагошка школа”.⁴⁸⁾

За то и такво високо, унверзитетско образовање учитеља, који ни до данас није у потпуности остварен, залагали су се и први наши социјалисти, а касније и учитељи социјалисти и комунисти.

Научност и световност наставе — саставни део реформе школства

Захтев за реформу школе претпоставља пре свега реформу садржаја образовања и васпитања, ослобађање од свих заблуда, празноверица, оних наноса далеке прошлости који су школу претварали у оруђе назадних снага настојећи да овековече, и у друштву и у школи, извесне односе и одређена гледања

44. Јосип Боко: Потреба слободне школе... Школски покрет, 1922, бр. 3—4, стр. 95—98.

45. На истом месту, стр. 98.

46. Благоје П. Радојевић: Развитак идеје школе рада. — Школски покрет, 1922, 7—10, 241—242.

47. Душ. Р. Михајловић: Шта омета успех наставе и васпитања у основној школи. — Школски покрет, 1922, бр. 3—4, стр. 110.

48. Резолуција Окружног Подрињског учитељског друштва. — Школски покрет, 1921, 6—7, стр. 221.

на свет и живот. Зато раду на реформи школе у духу принципа научности и световности — и њеном претварању у школу без бога, раја и пакла — припада посебно значајно место. **Школски покрет** је и овој страни реформе школе дао видан и значајан прилог.

„Модерна знаност растргla је религијски и мистички плашт у који се некоч, замотала и показала нам на сваком пољу неслућену снагу и моћ“. У том периоду „у ери мистицизма и религиозног тумачења света и живота, школа је у служби религије, вршила њене наредбе и сваки научни (наставни — Р. В.) предмет служио за то, да тумачи религијске дорме. **Учитељ је црквени и поповски слуга...** Али прв разума не мирује. Човек иде, иде. — И све креће и све завирује и Бога слика тумачећи га на слику и прилику своју... Не позна ауторитета, не зна за дорме, хоће доказа, експеримента, реалности“.⁴⁹)

Међутим, религијске предрасуде и дорме то не могу да издрже. Оне пуцају под налетом науке, под рефлекторима ума, под теретом чињеница које их на сваком кораку оповржују. Зато „ми да-нас“, пише **Школски покрет** пре више од педесет година, „захаваљујући знаности другим очима гледамо и себе и живот и природу и друкчије тумачимо и индивидуалне и социјалне дисхармоније, којима некоч „ђаво“ бијаше отац“.⁵⁰)

Један чланак Лава Николајевића Толстоја, великана људске мисли, који је код нас први пут објављен у **Школском покрету**, — и својом аргументованошћу, ширином захвата, ауторитетом писца као познатог поклоника и тумача душе руског мужика, писца познатог чланка „У чему је моја вера?“, који је код нас већ био преведен, — представљао је посебно тежак ударац по свим поборницима религиозних учења и уношења религије у наставне садржаје. Била је то својеврсна одбрана световности и научности наставе — и још један редак прилог литератури о овом питању, а код нас посебно. Али уједно и упознавању „филозофског схватања света и религије, како рече његов преводилац, како до сада нисмо знали да Толстој разуме и износи“⁵¹)

„Сад сам, пише Толстој (1900. године — Р. В.) пак дошао до уверења, да је основни узрок свега (безумља и убијања поколења, иако може срећно да живи — Р. В.) лажно религиозно учење, које се предаје васпитањем“.

У наставку додаје:

„Ми смо тако навикили на ову религиозну лаж, која нас окружује, да и не

примећујемо сав тај ужас, глупости и супротности, којима је препуњено црквено учење... Само треба јасно разумети, шта ми радимо, обучавајући децу такозваном закону Божјем, ради тога, да би се ужаснули од страшног преступа, који врши таква настава“.

Тешко је наћи у литератури, а нашој у првом раду, на такву оптужбу религијске наставе коју Толстој употребује са најтежим преступом и злочином.

„Настава т.зв. закона Божјег, коју ми деци предајемо, у ствари је најужаснији преступ, који се само може да замисли. Тортура, убиство и силовање деце — све је то ништавно у поређењу са овим преступом“.

Толстој се не задовољава и не остаје само на овим тешким констатацијама и оптужбама. Он указује јасно, недвосмислено, без колебања и на њене корене, на изворе религијских заблуда, на њене поборнике — и борце.

„Аржави, — каже Толстој, — управљачким и господарећим класама потребна је ова обмана: с њом је нераздвојно везана њихова власт и због тога класе које господаре увек су зато, да се овим деца обмањују и да се ове обмане подржавају јаком хипнозом старијих“.

Толстој се истовремено обраћа пре свега васпитачима као и свим борцима за такве међуљудске односе који почивају на правичности, истини и науци — да се одупру свим тим настрадајима и обманама.

„Људи, који не желе да подржавају лажно друштвено устројство, каже Толстој, који су за његову промену и што је најглавније, који желе добро својој деци с којом долазе у додир, треба да се свима силима труде да децу избаве из ове ужасне обмане“.⁵²)

На питање религијске наставе и шоле без бога **Школски покрет** се навраћа директно или индиректно, посебно или узгред, и када говори о томе каква нам

49. Јосип Боко, Потреба слободне школе... Школски покрет, 1922, 3—4, 94—96.

50. На истом месту, стр. 94.

51. Читаоци које овај горостас руске, и не само руске културе шире интересује наћи ће о њему најмериторније мишљење у следећим чланцима В. И. Лењина: А. Н. Толстој, А. Н. Толстој и савремени раднички покрет; Лав Толстој као огледало руске револуције; Толстој и пролетерска борба и А. Н. Толстој и његова епоха — који су преведени и објављени у неколико зборника Лењинових радова и код нас.

52. А. Н. Толстој: О религијском васпитању. — Школски покрет 1921, 4—5, 119 — 124.

народна школа треба, о наставним предметима — и о ручном раду.

У осврту на *Извештај Женске учитељске школе у Београду* за 1920/21. годину, у коме један од професора говори о томе како „у овој школској години за школски рад као наставни предмет — који чини најважнији део учитељског образовања — није било ни најбитнијих подобности” — Уредник *Школског покрета* који и пише овај осврт пита: „Зар није могло да изостане црквено певање?” — и да се тако створе подобности и довољно простора за школски рад, за практично осопособљавање учитеља за свакодневни рад у разреду. Црквеном певању, па и на уштрб школског рада, морале су се створити потребне подобности?!⁵³⁾

Када говори о томе каква нам школа и какав нам учитељ треба — и задацима који се постављају народној школи, уредник *Школског покрета* индиректно се опет осврће на религију и религијску наставу — и отворено се изјашњава за одвајање школе од цркве.

„Школи народној изгледа дато и сувише много послова да изведе: васпитање, образовање, подизање свести грађана и верских религијских чланова. Па шта је онда, пита он, задаћа других установа, на пр.: цркве? Да ли је свеколика њена улога у друштву звоњење?”

Да би што јасније, али у оне дане и што безболније и обазривије изразио и своју основну мисао о школи без бога, писац закључује:

„Па да би рад био успешан, мора се поделити тако, како живот захтева. Школи треба дати оно, што је њено, а све остало треба дати оним установама (па наравно и цркви — Р. В.) — свакој своје, чиме се која занима”.⁵⁴⁾

Био је то још један врло јасан разлог, захтев и позив за одвајање школе од цркве и цркве од школе, захтев за који су се залагали и учитељи социјалисти и комунисти — и који је у нашој земљи остварен тек са победом револуције у ослободилачком рату 1941—1945.

Против претварања „Народне просвете,” органа ЈУУ у лични орган уредника ради обрачуна са својим противницима

Школски покрет излази у периоду када се у Југословенском учитељском удружењу (ЈУУ) још увек не стишава борба због последица насталих 1920. године на Конгресу у Београду, када је перфидном игром председништва, на

миг владајућих, онемогућено великом броју делегата из Србије, Македоније и Црне Горе, који су били за претварање Удружења учитеља у Синдикат учитеља — да дођу до речи и на Конгресу образложе своје ставове. Тада Главна управа ЈУУ, односно њен орган *Народна просвета*, не бирајући средства и речи, напада све учитеље борце за учитељски синдикат. Тако се у том обрачуну с њима ниско срозава да користи хајку коју већ води полиција против учитеља комуниста, и комуниста уопште, да своје противнике ту пред полицију још и сама назива комунистима — и да речи својих противника са главних и осталых учитељских скупштина прећуткује или да их криво приказује, изврће основе мисли. Онако како то одговара њеним интересима и тренутној дневној политици њених покровитеља.

Школски покрет, — с обзиром на време у које излази и колико излази, на општу оријентацију и прилике у свом крају и у Удружењу, — иако у ова питања није могао нити стигао шире и свестранije да улазити — он је поштено, јасно и без устезања осудио такав став и политику *Народне просвете*, а тиме и њених покровитеља. И то не једнпут и једном приликом.

Онда када *Народна просвета* неће да уступи простор у листу члановима Удружења који су у њој нападнути — *Школски покрет* им пружа гостопримство. А то није била мала подршка коју пружа учитељима у борби против такве политике органа Удружења, међу којима су у првом реду били учитељи социјалисти и комунисти. Такав став *Школског покрета* значио је истовремено и својеврсно солидарисање с њима.

Поводом критике коју је упутио на уређивање *Народне просвете* као делегат Удружења и по његовом овлашћењу, Чедомир М. Тодоровић детаљно приказује свој сукоб са уредником Милутином Станковићем, који га је због тога и лично вређао „оспоравајући му право критике поштовало на Скупштиларле на сваком другом месту сем на скупштини Удружења Југословенског учитељства”, додајући: „а како се то право критике поштовало на Скупштини у Загребу то најбоље могу казати

53. Дим. Б. Дим.: Из живота Женске учитељске школе у Београду... *Школски покрет*, 1921, 4—5, 154.

54. Уредништво: Каква нам школа и какав нам учитељ треба? — *Школски покрет*, 1921, 2—3, 36.

г.г. Милан Лазић и Драгутин Михаиловић, којима је виком ускраћена реч”,⁵⁵⁾ — па наставља:

„Народна просвета није ни до данас донела оне записнике скупштинских седница, које се односе на њу. Али је донела карикiranе говоре оних, који су њен правац критиковали. И кад један лист, који треба да је израз свега учитељства, узме толико слободу, да рад поједињих учитељских скупштина наопако износи, а из записника њених штампа само оно, што хоће и кад хоће, па још уз то и гради поједине чланове и неаточно доноси њихове говоре а не прима им исправке, — онда је слабост сматрати тај лист за израз целине. Стога сам принуђен, — каже на крају писма Тодоровић, — замолити Школски покрет за гостопримство да у њему изађе оно што би требало да донесе Народна просвета, да је заиста представник учитељства, и због чега сам био принуђен одрећи даље примање тог листа”.⁵⁶⁾

Школски покрет му је указао гостопримство и објавио изводе из записника Прве скупштине Удружења југословенског учитељства — Повериштво Београд, одржане октобра 1921. године.

Једну од резолуција које су у те дате доносили учитељски зборови, осуђујући поред осталог и такву политику Народна просвета, а садим тим и Главне управе ЈУУ, објавио је и Школски покрет.

Окружно Подринско учитељско друштво октобра 1921. године доноси резолуцију у којој се налази и овај захтев:

„Да орган Југословенског учитељства Народне просвете, буде на висини свога положаја, као представник мишљења једне класне организације — не уносећи у њу — као што то каткад бива — лична, субјективна схватања. Не буде ли тако, учитељство ће повући нужне конзеквенције”.⁵⁷⁾

Да то нису ставови и мишљења само поједињих организација и неких сарадника часописа, већ да су то и ставови самог Школског покрета сведочи и један кратак коментар који даје бележећи појаву Народне просвете и још неких листова и часописа.

„Писање овог листа, — дајући при томе податке да је он орган ЈУУ и да му је уредник Милутин Станковић, учитељ, — носи више политички карактер, него просветни, те не одговара задатку, који му је намењен. Изгледа више као лични орган његовог уредника, него, Уредништва”.⁵⁸⁾

Ма како и колико скромна, али врло значајна безрезервна подршка ставу и борби коју у те дате воде „прокажени” учитељи комунисти у земљи против владодржаца и њихових пандура у својим редовима!

Иако се Школски покрет не ставља отворено у одбрану учитеља комуниста, на које се у то време врши хајка: саслушавају, врше претрес њихових станови, отпуштају из службе, хапсе — какав је био случај и са Михаилом М. Јовановићем, учитељем у Лесковцу, — самим тим, што отворено напада неправилности у вођењу персоналне политике, прогањање политичких противника, устајање против Народне просвете која напада учитеље комунисте, што уступа своје странице и учитељима комунистима, јер се међу његовим сарадницима налази и Михаило Јовановић, до Обзнане секретар партијске организације Лесковца, — недвосмислено сведочи о индиректном стајању у одбрани и учитеља социјалиста и комуниста.

Значајан прилог „Школског покрета” историји педагогије и културе

Престанак излажења Школског покрета значио је стављање тачке и на још једну значајну акцију — и видан прилог који је желео да да, и делимично дао историји наше културе, а педагогије посебно. Неколико радова које је успео да објави са овог подручја то очито сведоче.

Већ у двоброту за јуни—јули 1921. године уредништво обавештава читаоце и сараднике да је одлучило „да у наредним свескама доноси портрете свих наших педагога, професора и учитеља, почев од најстаријих па до најновијих, како би се добио један преглед радника на педагогији код нас, износећи кратак живот и њихов рад на педагогији”.

Замисао и подухват племенит и врло користан.

Да би већ у првом наредном двоброту могао почети са остваривањем овог

55. Народна просвета да би „оправдала” овакав поступак према Михаиловићу представља га својим читаоцима као „вођу учитеља комуниста у Србији” против којих су дозвољени сви начини борбе. На то Михаиловић даје кратак коментар под насловом *Буди узгред речено* (Учитељска искра, 1922, бр. 5—6, стр. 62—63).

56. Чедомиљ М. Тодоровић: Шта сам говорио... Школски покрет, 1922, 1—2, 41.

57. Резолуција Окружног Подринског учитељског друштва... Школски покрет, 1921, 6—7, 221—222.

58. ***: Преглед листова. — Школски покрет, 1921, 1, 29.

задатка — и обећања, уредништво „по одобрењу прештампава из Чупићеве Годишњице, књ. ХХVIII, скраћено за потребе листа“ портрет Стевана Д. Поповића као педагога (1845—1917) из пера Јована Миодраговића. Поред ових карактеристика и биографских података о Поповићу, у чланку је посебно реч о његовим гледањима и радовима о рачунској настави, психологији, педагошкој теорији, доприносу методици и о њему као предавачу и наставнику.

„Ако бисмо хтели, каже аутор између осталог, да износимо и недостатке у педагошком погледу и васпитној системи Стевињој, онда би се они састојали само у овоме:

„1) Што је у неколико рекли бисмо, прецењивала вредност умноге или интелектуалног развитку, и

„2) Што је слабије истицала здравље и телесни развитак децији, а уметничко или техничко васпитање није заступала ни мало“.

„Али, додаје одмах, ново време има ово да поправи и допуни... Мртвоме механизму, где се све учило напамет без разумевања, и празноме вербализму, где се све училе саме речи, оглашен је рат и победа је задобивена. Победио је рационализам, али сада не смемо допустити да се он осили на штету осећања, здравља и руке — овога величанственог органа, којим се човек одликује од осталих животиња исто онако као и мозгом“.⁵⁹⁾

Мисли које ни до наших дана, у основи нису много изгубиле од своје актуелности!

Портрет Јована Миодраговића (1853—1926), једног од наших плодних и врло заслужних школских и педагошких трудбеника, који „нема сумње... у темељима наше просветне зграде... има свој повелики камен“, дао је Сретен Ачић. Поред сећања на Миодраговића као свог наставника и основних биографских података, аутор даје исцрпне податке о његовом публицистичком раду — тако да они представљају богат и солидан извор за израду библиографије његових радова. „Сама регистрација његовога обилнога рада, била би довольна да попуни једно место у листу, каже писац, одређено за његову личност. А оцена његовога рада изискује много више од тога. И ја се нећу трудити, додаје аутор, да та чиним, јер бих у том случају наличио на кепеџа који хоће цину да на мешица капу“.⁶⁰⁾

Портрет Јована Миодраговића употребљује својим сећањима на њега и Чедомиљ М. Тодоровић. Поред сећања и

низа детаља датих о Миодраговићу као наставнику, писац наводи и сва његова значајна дела. Интересантна су и нека Тодоровићева сведочења о Миодраговићевом стајању у одбрану напредних ученика који су ширили Пелагићеве идеје и прикупљали претплату на његова дела.

Школски покрет успео је да објави портрете само још два наша педагога.

Портрет Сретена Ачића (1856—1934), истакнутог педагога, директора учитељске школе и просветног инспектора дао је Димитрије Б. Димитријевић. Поред исцрпних биографских података, раду и доприносу педагошкој теорији и пракси, који су ван сумње значајни, писац је дао преглед Ачићевих књижевних и педагошких радова са посебним делом и важнијих чланака.

И најзад, портрет Тодора И. Јанковића — Миријевског (1741—1781), првог српског педагога, дао је Милић Мајсторовић. То је до тада, код нас, најпотпуније дат портрет овог чуvenог и врло заслужног педагога. Користећи не само нашу, већ у првом реду руску литературу, аутор даје врло интересантне податке о овом нашем и руском педагогу и његовим по гледима на нека основна педагошка питања. Посебно су интересантна, па и актуелна она које аутор наводи из Упутства учитељима првог и другог разреда народних школа Руске империје од Миријевског о телесним казнама — и казнама уопште.

„Забрањују се, каже се у Упутству, уопште све телесне казне, какве врсте оне биле. На пример:

„1. С кајишем, штапом, корбачем, ленијром и прутом.

„2. Шамарање, ударање и песничење.

„3. Чупање за косу, уши и клечање.

„4. Све срамне и „част узбуђујуће“ погрде, као: уши магареће и називи: животињо, магаре итд.“⁶¹⁾

Излишно је истицати колико су дуго, на жалост понегде и до скора, били актуелни ови захтеви и ставови, — за које су се код нас тако одлучно залагали сви прогресивни школски и педагошки радници, а учитељи социјалисти и комунисти у првом реду, — иако су писани пре једног и по века.

59. Јован Миодраговић: Стеван Д. Поповић као педагог. — Школски покрет, 1921, 4—5, стр. 113.

60. Сретен Динић: Јован Миодраговић... Школски покрет, 1921, 6—7, 162.

61. Милић Мајсторовић: Тодор И. Јанковић-Миријевски, први српски педагог. — Школски покрет, 1922, 1—2, 14.

Ови прилози историји наше културе, педагогије посебно не могу се ни данас мимоизлазити. Судови, уколико су дати о појединим педагозима, свакако би морали претрпети извесне допуне и коректуре, али богатство података, чињеница — и сећања на неке од њих чини ове радове незаобилазним. Фотографије педагога, које су дате као посебан прилог уз портрете, чини ове радове још потпунијим и значајнијим.

Другу групу прилога историји школства и педагогије чине радови у којима је реч о школству у другим земљама.

Читаоци **Школског покрета**, — као што се види из библиографије радова објављених у часопису, која је дата као прилог уз овај есеј, — имали су прилике да на његовим страницама прочитају и низ чланака и информација о стању савремене педагогије и школства у Италији, Белгији, Пољској, као и приказе једног броја дела страних аутора, издатих на страним језицима, из области педагогије, диктатике и психологије — и њима сродних дисциплина. И на тај начин, преносећи искуства других и упознавајући са стварношћу школства и педагогије у другим земљама, **Школски покрет** је истовремено доприносио бogaћењу и развијању и наше школске теорије и праксе.

Реч-две о још неким педагошким и друштвено-политичким питањима

Да би се што очитије и шире сагледала слободарска и поштена, демократска општа оријентација **Школског покрета**, треба бар узгред подсетити на неке мисли и ставове, изнете посебно или успут, о још неким актуелним, не само школским и педагошким, већ и друштвено-политичким питањима.

О карактеру педагогије, социјалном питању, школи и учитељству. — Преносећи основне мисли једног од професора Римског универзитета, које је изнео у делу **Бергсонова социјална педагогика**, који је иначе представник и поборник индивидуалне педагогије, сарадник **Школског покрета**, који приказује ово дело, каже да би такво гледање за једног педагога теоретичара можда и могло да буде оправдано. „Али ми који живимо у народу и који имамо поред задатака у школи и подизање и култивисање социјалних маса, ми морамо да познајемо законе развића тих маса и да према тим законима ћемо своју културну мисију... За нас је васпитник једно биће, које има да живи у друштву и које има

да се спрема за друштво“. Зато, каже на крају, „ми признајемо социјални карактер педагошке...“⁶²⁾

Тако се **Школски покрет** изјашњава за социјалну педагогију заједно са свим напредним педагозима и школским радницима, и нашим и страним. Он се исто тако изјашњава и за ставове социјалдемократа и њихова гледања на школство и школску реформу.

Један од врло истакнутих немачких педагога социјалдемократа Роберт Сајдел у својој књизи **Социјално питање, школа и учитељство** изнео је гледање социјалдемократске странке Немачке на основна питања школства, на његову реформу и место и улогу учитељства у њој. Уредник **Школског покрета** приказујући његову књигу не само што има пуно разумевања и симпатија за ставове које је Сајдел изнео, већ се у основи са њима потпуно слаже — и залаже за њихово прихватање.

„Сајдел с правом вели, каже Димитријевић, „крајње је време, дакле, да учитељство буде начисто у односу према социјалном питању. Крајње је време, наставља он, да се учитељство образује и у социјалистичким стварима, јер је срамота да школовани људи немају никаквог разумевања за велике ствари, које највећима узбуђују и покрећу целокупно човечанство“.

Димитријевић се слаже са Сајделом и у гледањима на питање школске реформе — и на односе који је условљавају.

„Социјално питање (односно питање положаја и места радничке класе у друштву — Р. В.) појавило се са изменом друштвених односа (са поделом друштва на класе и експлоатацијом — Р. В.) јавља се и тежња за школском реформом. И Сајдел има право, продужује Димитријевић, кад вели да школска реформа не може доћи без социјалне реформе. Ко хоће напредак школе и школску реформу, тај треба да тежи за социјалном реформом и за социјалним напретком“.

Да би ово своје слагање са гледањем Сајдела о питању школске реформе и месту учитеља у њој, што боље, очитије документовао чињеницама из свакодневне школске збиље, Димитријевић каже:

„Рђаве школске околности ометају успех рада у школи, због тога је потребно да учитељство приступи социјалној

62. Рад. М. Стефановић: Индивидуална и социјална педагогика. — Школски покрет, 1921, 4—5, 118.

реформи (радничкој класи која се бори за те социјалне реформе — Р. В.). Оно мора узети активног учешћа у отклањању телесне беде живота (глади, нехигијенских станова, прековременог рада, експлоатације, а посебно деце и жена — Р. В.) да би се могле задовољити потребе друштвеног живота".

У наставку Димитријевић додаје:

"Колико социјална беда омета рад у школи, познато је сваком учитељу. Кржљава деца ометају школски рад. А та кржљавост долази због оскудице неге, услед заузетости матера насушним хлебом. И лепо каже Сајдл да и учитељство треба да се бори за скраћивање радног времена, јер то иде у корист школе, у корист успеха у раду".

Завршавајући приказ ове Сајделове књиге Димитријевић каже:

"Ова мала књижица од 45 страница тако језгронитих погледа на школу и социјално питање, да расветљава ова питања јасно и разговетно. И ниједан учитељ данашњице не би требало да остане, а да не прочита ову ваљану књижицу..." Зато „ми је усрдано (подвлачење моје — Р. В.) препоручујемо.“⁶³⁾

То не само топло, већ усрдано препоручивање Сајделове књиге и солидарисање са ставовима изнетим у њој, без обзира на све мањкавости гледања социјалдемократа на решавање социјалног, па самим тим и школског питања, у периоду белог терора код нас значило је приближавање и основним ставовима КПЈ на ову област друштвеног живота.

За наставне програме који одговарају народним потребама. — Осуда једне ненаучне и нерационалне праксе у изради и доношењу наставних програма, одређивању садржаја наставе — како је то рађено код нас. У те дане — и инсистирања да они проистичу, да се ослањају на наше, специфично тло и да што потпуније одговарају народним потребама, потребама његовог живота — био је још један отпор официјелној педагоџији и њеним носиоцима, као и свима онима који су кумовали таквој пракси. И то не само када је реч о наставним програмима.

„Ми нисмо против повећања година за школовање (како је то било предвиђено пројектом закона за основне школе — Р. В.), али смо одсудно против, што се немају на уму и потребе народне“.

Пошто су Пројектом закона биле предвиђене и знатне измене у садржајима наставе и у начину израде наставног програма, уредник наставља:

„Копирали смо и код нас пресадили

цео програм тих вишегодишњих школа (у страним земљама — Р. В.) и укаљули у 4 године. Ужасна казна за децу и учитеље! Наши су педагози, додаје он, жмурећи пренели све овамо (из иностранства — Р. В.). И сада трпи и пати“.⁶⁴⁾

У вези са доношењем новог закона о основној школи, а самим тим припремама за израду новог наставног плана и програма **Школски покрет** изражава бојазан од сличних несмотрености и бирократског односа и према овом питању од чијег решавања зависи садржај и карактер школе, па поред осталог каже:

„Ми се бојимо само, да се то не учини (са доношењем наставног програма — Р. В.) као и са законом, тј. да неколико професора заслепљени науком коју заступају, не унесу у програм и такве ствари, које за децу нису, а за народно просвећивање још мање. На тај начин можда би се дошло до тога, да се уведу имагинарни бројеви или логаритам, или нервни систем код пужа, пчеле и др., јер, знате, деца из основне школе треба да добују у гимназију много спремније! ...“

Указујући на још неке моменте те и такве политике у области школства, а у првом реду у изради наставног програма и писање уџбеника, писац наставља:

„Нама изгледа да се у просвети намерно ради наопако без икаквог система...“

И завршава наводећи како се тако крупна и значајна питања — и послови решавају у неким другим земљама:

„Док је Немачка за регулисање свог школства позвала око 600 представника разних струка и професија, да заједнички изради план за успешан рад по школама, ми то поверавамо једномчуку, који и поред најбоље воље да буде напредан, то не може бити, јер је јединка. Због тога се код нас све покаже на практици непотпуно, све штуро.

Па докле тако!“⁶⁵⁾

Било је то не само питање већ и протест против једне политике и праксе која је пренебрегавала захтеве науке и животне потребе и захтеве дате друштвене забиље.

О једном моралу — и једној етици. — **Школском покрету**, поред осталог припада и признање за то што је на сво-

63. **Дим. Б. Димитријевић:** Ото Риле, Основна питања васпитања. — Учитељ, јануар-фебруар 1924, бр. 5—6, стр. 405—407.

64. **Дим. Б. Дим. Ј:** Мишљење о нашем закону. — Школски покрет, 1922, 1—2, 60.

65. **Мих. М. Јовановић:** Нови предмети у народној школи. — Школски покрет, 1922, 1—2, 61—62.

јим страницама указао и то врло убедљиво на неодрживу и политички штетну тезу представника грађанске педагогије — и етике код нас **Боље наше него ваше!**

Наш заслужни и врло истакнути педагош др Војислав Бакић у својој књизи **Морални живот у рату и миру** изнео је своја гледања на ово врло деликатно и педагошко, и друштвено-политичко питање. И **Школски покрет** је био једини педагошки часопис који је указао на неодрживост основних теза овог дела — и њихову штетност.

„Г. Бакић је рутинирани писац у својој педагошкој области, каже рецензент. И да није, на несрећу, прешао линију ове области, он би несумљиво дао оно, што се обично од њега научило очекивати. Но, он је неспретно огрнуо тогу националног политичара и дипломате и у тој улози морао је да напада оно што брани и брани оно што напада“.⁶⁶

„Као етичар, наставља рецензент, г. Бакић принципијелно осуђује рат као непотребну кланицу, а колонијалну политику као насиљничку и нехуману; као национални политичар он у осуди Тројног савеза глорификује тезу одбрамбеног тројног споразума, налазећи, да су „наши“ у сваком случају бољи. Као етичар он осуђује империјалистички апетит Арагих савезника; као политичар он пријељкује државничку супрематију жилајијег племена које је принело на жртву више душе и више крви, но остала племена“.

После навођења конкретних примера гледања др Бакића на поједине народе који су припадали разним савезима у току првог светског рата, рецензент закључује:

„Народски речено, г. Бакић је као национални политичар усвојио политички дозвољену, етички осуђену тезу: „**Боље наше него ваше!**“.⁶⁶

Овим ставовима који су и данас актуелни и који могу бити примењени и на односе међу народима и у наше даде — пријељкује се још један који представља својеврсну осуду национализма и његових појава у разним уџбеницима.

Пишући о једном уџбенику историје, третману и месту које је у њему дато појединим народима Југославије, поред осталих критичких примедаба које му упучује сам уредник **Школског покрета**, као што су ове: пренебрегавање хронологије догађаја, непотребно оптерећивање бројним именима историјских, а посебно верских личности, рецензент пише:

„Према натпису књиге читалац би стекао уверење да је ово одиста истори-

ја Срба, Хрвата и Словенаца. Али је обраћена, укратко само и историја Срба, а из историје Хрвата и Словенаца поменути су само извесни догађаји и то без везе“. И додајући да сваки народ као и сваки човек има своју посебну историју, закључује: „Требало је много више обрадити историју Хрватске и Словеније, јер се овако добија утисак да је ово само историја Срба, за коју треба да се одушеве сви“.⁶⁷

Била је то најава одлуčног супротстављања националистичким, у овом конкретном случају великосрпским тенденцијама, и то не само у уџбеницима историје, које су имале подришку и биле подграђиване хегемонистичком политиком властодржаца тих дана у нашој земљи.

Неколико библиографских и других података о „Школском покрету“

Прва свеска **Школског покрета** изашла је маја 1921. године. И од тада све до краја 1922. године часопис излази у месечним, односно двомесечним свескама од 2, односно 4 штампана табака у току целе године.

У току друге године излажења (1922) изашло је осам свезака на 256 страна. Осим прве за мај, и последње за децембар, све остale свеске (2—3, 4—5 и 6—7) изашле су у двобројима.

У току друне године излажења (1922) изашло је дванаест свезака на 316 страница. И то осам свезака у двобројима (1—2, 3—4, 5—6 и 11—12), и једна у четвороброју (7—8—9—10).

Према томе, изашло је свега двадесет свезака **Школског покрета** на 572 странице, и то: две свеске као број, седам у двобројима и једна у четвороброју.

Формат часописа за све време излажења остао је исти — 22 x 15 см.

За све време излажења уредник часописа је био Димитрије Б. Димитријевић, а власник Учителски збор среза лесковачког. Претплата, која је износила годишње 30, а поједињи број 2,50 динара, слата је благајнику Учителске секције Јовану Давидовићу, учителу у Лесковцу. Баши су часопис добијали за 20 динара годишње.

Да ли је часопис имао и какав ужи или шири редакциони одбор — и ко су били његови чланови, о томе у самом

66. М[их. М. Јовановић]: Морални живот у рату и миру, од др Вој. Бакића. — Школски покрет, 1921, 2—3, стр. 90—91.

67. Дим. Б. Димитријевић: Историја Срба, Хрвата и Словенаца... Школски покрет, 1921, 6—7, стр. 223—224.

часопису, није остао никакав помен.

Ни података о тиражу часописа не-ма. Али с обзиром на број чланова Учи-тељског удружења среза лесковачког, па и округа врањског, на пријем на који је часопис нашао,⁶⁸⁾ на број сарадника из разних крајева земље, као и на ти-раже сличних часописа које су издавала Удружења или групе учитеља — може се претпоставити да се његов тираж кре-тао од 600—800 примерака.

Првих пет свезака часописа (1, 2—3 и 4—5) штампала је штампарија и књи-говезница **Нови свет** Петровића и Бор-ђевића у Врању. Двоброј часописа за ок-тобар — новембар 1921. (св. 6—7) и за децембар (св. 8) штампала је ново-отво-рена штампарија и књиговезница **Нови свет**, у Лесковцу. Остале свеске, све до краја излажења, децембра 1922. штампа-рет је штампарија и књиговезница **Пок-рет** у Лесковцу.

Радови у часопису, којих је као што се види из приложене библиографије, било око сто, разврстани су у следе-ће рубрике: **Из историје педагогије, Из Из педагогије, Из психологије, Из дидак-тике, Из школског рада, Из васпитног рада, Из физиологије, Из школске ре-форме, Из учитељске организације, Из народног просвећивања, Из другарске преписке, Оцене и прикази, Белешке — и Помен.**

У часопису је сарађивало двадесет учитеља, професора и осталих школских и просветних радника из: Лесковца, Бе-ограда, Михаиловца, Влашке, Великог Градишта, Стројковца, Браничева, Круп-ња, Тетова, Кусадка, Ротине, Смедерева, Струмице, Њујорка — и још неких ме-ста.

Материјална база часописа, по свему судећи, није била завидна. То сведочи и неколико позива које Уредништво упу-ћује читаоцима.

Стављајући до знања да су „у време свеопште апатије према свакоме послу, покренули **Школски покрет** у циљу рас-прављања актуелних педагошких и шко-лских питања, али никако не и у циљу богаћења дружинске касе, те смо зато и одредили тако ниску годишњу претпла-тну цену“ — Уредништво позива читао-це да одговоре својим обавезама и „да одмах пошаљу претплату“ да не би били „принуђени да објавимо имена свих о-них који претплау не послаше“. Јер се „лист једино од претплате издржава“. А у последњој свесци за 1921. годину, у пи-сму читаоцима, поред осталог, на крају се каже: „Свесним друговима обраћамо

се и молимо их да пожуре са претпла-том, јер је три четвртине на дугу“.⁶⁹⁾ Та-кав материјални положај часописа сва-како је представљао озбиљну сметњу, пре свега, редовном излажењу. Али не само излажењу. Поред одласка уредни-ка Димитријевића из Лесковца, који је без сумње носио и највећи терет око у-ређивања и издавања, то је био још је-дан разлог да часопис престане са изла-жењем.

Уместо закључка: На висини гледања прогресивних снага свога времена

Ако би на крају овог рада о **Школ-ском покрету** требало дати известан ре-зиме, који би представљао и једну врсту условног суда о њему, — његовом карак-теру, гледањима на поједина питања, општој друштвено-политичкој и струч-ној оријентацији, дometима и посустаја-њима, — то се не би могло учинити ако се не би имали у обзир следећи мо-менти:

Прво, да је **Школски покрет** био ор-ган Удружења учитеља, гласило струч-не организације која је окупљала све учитеље, без обзира на њихову политич-ку опредељеност и која је деловала на остваривању задатака предвиђених ње-ним Правилима, а не гласило посебне групе или организације која има и своје уже друштвено-политичке задатке и ци-љеве, какав је био случај, на пример, са часописима **Учитељска борба** (1911 — 1928, **Учитељска стража** (1935 — 1941) — и други.

Друго, да је на челу **Школског пок-рета**, као његов главни уредник био чо-век који се није посебно политички ек-спонирао, али је по својим уверењима био републиканац и имао пуно симпати-ја за социјализам и акције и покрет учи-теља социјалиста.

Треће, да је **Школски покрет** излазио у периоду тзв. белог терора када се у Југославији владало Обзнатом и Зако-ном о заштити државе.

Полазећи од ових момената, а имају-ћи у виду да се **Школски покрет**, поред

68. Појаву **Школског покрета** бележе и изражавају жељу у његов успех, поред оста-лих: **Учитељска искра** (Крагујевац, април-мај 1922, бр. 7—8, стр. 62.), **Народна просвета** до-носи белешку само о појави првог броја (Бе-оград, 23. VI 1921, бр. 48, стр. 4). **Учитељ**, поред бележења првог броја доноси на крају прве године излажења **Школског покрета** широк, врло похвалан приказ (Београд, април 1922, бр. 8, стр. 579—581) — и други.

69. Уредништво: Нашим читаоцима. — Школски покрет, 1921, бр. 8, стр. 2 (корица).

осталог, недвосмислено и одлучно зала-
гао:

- за такав циљ васпитања који ће одговарати захтевима времена и потребама народа а остваривати „у раду за ред“;
- за нову, радну, слободну школу која ће се заснивати на самоактивности ученика, а против старе традиционалне „школе речи и скрштенih руку“;
- за научност и световност наставе, за школу без свештеника, религије — и бога;
- за високо, универзитетско образовање учитеља, као један од основних у слова за претварање традиционалне у нову, радну и слободну школу;
- за издржавање народних школа од стране државе о којима треба да се „стара као што се стара о војсци у касарнама“;
- за бесплатност основног школовања, у првом реду за бесплатне уџбенике и остale нужне ћачке потребе, и

— против телесног кажњавања ученика и свих осталих начина и средстава васпитања, метода и облика рада који би вређали и понижавали његову личност — мора се констатовати, без обзира на све његове мањкавости, да су у основи гледања и ставови за које се залагао **Школски покрет** на линији оних ставова за које су се у просвети и школству, а самим тим и педагођији, залагале најнапредније снаге међу школским и педагошким радницима тих дана. Зато је **Школски покрет** себи обезбедио видно место у историји наше напредне, прогресивне педагошке периодике између два рата.

ПРИЛОЗИ

I. БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ОБЈАВЉЕНИХ У „ШКОЛСКОМ ПОКРЕТУ“

Библиографија свих прилога објављених у **Школском покрету** из практичних, и не само практичних разлога, састављена је тематски. Ради лакшег коришћења, бржег оријентисања и веће функционалности у насловима свих девет поглавља, колико их има Библиографија, обухватајуна су сва питања о којима је реч у прилогима датог поглавља.

Радови у појединим поглављима разврстани су по азбучном реду презимена писаца, а радови појединих писаца, унутар сваког поглавља по хронолошком реду. Уколико се у истом поглављу налази више радова истог писца, само је уз први наведено његово презиме и име, а испред осталих, како је то уобичајено,

само већа повлака. Иначе, сваки рад је нумерисан као посебна библиографска јединица.

Поред имена писца унет је дословно наслов рада, с тим што су остали подаци дати само основним цифрама: римским (I или II) којима су означене године излажења часописа, а арапским — подаци о броју свеске, која уједно означава и месец излажења часописа, и, најзад, подatak о страницама на којима је рад објављен.

Уколико су поједини радови преведени, преводиоци су посебно унети са појатком, уколико га има, и са ког су језика превели рад. Уз неке радове унете су и напомене, које су дате у оригиналу, или је дат кратак резиме рада. Наравно, где је то било нужно.

Регистар аутора и преводилаца омогућиће корисницима Библиографије да се по потреби и њиме користе — и да на тај начин делимично замени и библиографију по ауторима. Уз имена аутора и преводилаца у регистру су наведени редни бројеви библиографских јединица њихових радова.

Дешифрована имена аутора и преводилаца дата су, како је то у библиографијама уобичајено, између правоугаоnih заграда.

БИБЛИОГРАФИЈА

I Општа, експериментална, индивидуална и социјална предаја — **Васпитање и образовање у школи и породици.**

— Народно просвећивање

1. Димитријевић Димитрије Б: Педагошка питања. Књига II. Изложио Љуб. М. Протић. Београд, 1922. — II, 1—2, 52—56.

Приказ дела.

2. —: Јован Миодраговић: **Нова мајка.** Роман о васпитању. Београд, 1922. — II, 5—6, 183—186.

Приказ дела.

3. —: Чед. М. Тодоровић, **Бићеш грабанин.** Издање Натошевић, Нови Сад, 1922. — II, 5—6, 188—190.

Приказ дела.

4. —: Др Павле Чубровић, **Основи педагођије.** Београд, 1922. — II, 7—8—9—10, 245—248.

Приказ дела.

5. —: Вилхелм Бернер, **Васпитање за принцип мира.** Превео М. В. Матић. Библиотека „Будућност“, св. 15. Панчево, 1922. — II, 11—12, 311—313.

Приказ дела. — „У рату се, каже рецензент, испољава најбруталније наметање тубе волје. А повлашћене класе које господаре народима уопште, да би постигле какав свој интерес, увек су своје ратничко расположење и волju за ратовањем преносили и на остали део народа, а у датом моменту, правдајући потребу рата, наметала га силом“.

6. Динић Сретен: **Деца као терет или добит?** — I, 1, 7—11.

7. —: **Кооперација васпитних сила.** — I, 2—3, 37—44.

О заједничком дејству — кооперацији и усмеравању свих васпитних фактора у остваривању циљева школе — и васпитања уопште.

8. [Јовановић М.] Михаило: **Морални живот у рату и миру**. Од др Веј. Бакића. Београд, 1921. — I, 2—3, 90—93.

Приказ дела.

9. Касапић, Никола: **Рад на народном просвећивању** (Увод из једног предавања за народ). — II, 5—6, 167—168.

10. Слапареде, Е. др: **Забавно васпитање**. — I, 6—7, 181—192.

Превео Ал. Б. Лукић, учитељ.

Одломак из дела: »Psychologie de l'enfant et Pedagogie experimentale« — у коме се писац залаже за то да се настава и васпитање ученике забавним и да се рад деце што више ослања и повезује са игром.

11. Министарство просвете: **Правилник о све чаном прослављању празника народног просвећивања на Видовдан** (28. јуна по новом календару сваке године). — II, 5—6, 190—192.

Документ носи ОН Бр. 1723 од 11. маја 1920, а потписао га је министар просвете Светозар Прибићевић.

12. Михаловић Душан Р.: **Нешто о васпитању деце у кући**. — II, 5—6, 129—135.

Реч изговорена на св. Саву у Пожеженској основној школи 1912. год.

13. Радосављевић Паја Р. др: **Мојман и развој експерименталне педагогије**. — II, 7—8—9—10, 193—209.

14. Стевановић, Радиша М.: **Индивидуална и социјална педагогика**. — I, 4—5, 114—118.

15. —: **Физички развитак детета**. — II, 3—4, 84—88.

16. Толстој, Николајевич Лав: **О религиозном васпитању**. — I, 4—5, 119—124.

[Превео] Милић Р. Мајсторовић.

Преводилац је уз чланак дао следеће две напомене:

„1. Чланак је први пут штампан у часопису „Слободно васпитање“ № 12, 1900. г. и доцније више пута прештампањан.

2. Толстој је много писао о религији. „У чему је моја вера“ преведено је на српски. Доцније ћемо доносити одломке из других његових књига.“

Међутим, касније у Школском покрету од Толстоја није ништа више објављено.

II Општа и дејца психологија

17. Гаџање, М.: **Дејце имагинације**. — II, 5—6, 136—140.

Са италијанског Радиша М. Стевановић, учитељ.

18. Димитријевић, Димитрије Б.: **Испитивање новајлија**. — I, 1, 20—25.

Приказ плана за испитивање ученика — новајлија кога је израdio К. Б. Забуснig (Zabuesnig).

19. —: **Развијање чула**. — I, 2—3, 56—59.

20. —: **Основи дејце психологије и експерименталне педагогике**. Саставио Сима М. Јеврић, проф. Прва књига. Београд, (1920). — I, 2—3, 93—96.

Приказ дела.

21. —: **Модерни планови за проучавање Бака од др Паје Радосављевића**. Учитељска ручна библиотека. Нови Сад, 1922. — II, 3—4, 123—124.

Приказ дела.

22. Динић, Срећен: **Успомене из мого детињства — Белешке из школе**. — I, 2—3, 62—69.

Реферат читан на скупштини Друштва за децу психологију 1909. у Београду.

23. Михаил, Рајко: **Одликовање**. — II, 5—6, 169—176.

Покушај литеарног приказивања деловања на вољу васпитаника — и њено васпитање.

24. Неуман, Е.: **Ступање у школу и пубертет као сметња духовног развијатка**. — I, 2—3, 49—55.

[С немачког превео] Дим. Б. Димитријевић.

25. Стевановић, Радиша М.: **Дејци снови**. — I, 8, 248—252.

Рађено на основу италијанске литературе.

26. —: **Функције мозга**. — II, 7—8—9—10, 209—216.

27. + + + : **Дејца психологија код нас**. Неколико речи поводом књиге г. Симе Јеврића, проф.: **Дејца психологија и експериментална педагогика**, — I, 2—3, 59—62.

III Специјална педагогија

28. Димитријевић, Димитрије Б.: **Слабоумље код деце**. — (I), — I, 1, 13—19. (II), — I, 2—3, 69—72.

Рађено на основу следеће литературе: 1. Мојман, Предавања из експерименталне педагошкие. 1921; 2. Бодштајн Ото, Наследност код деце 910 (у часопису за експерименталну педагошку); 3. Лаура Гервјај: Дејца и младићи као злочинци, 1911; 4. Шимке Е., проф., Слабоумљи пред судом. — Аутор није дао ближе податке о литератури.

29. Стевановић, Радиша М.: **Васпитање и образовање глуво-немих**. — II, 1—2, 17—20.

30. —: **Настава за аномалне**. — II, 5—6, 153—157.

Са подацима о броју школа „за аномалне“ у појединим земљама — и гледањима многих страних педагога који се баве овом облашћу педагошке теорије и праксе.

IV Практична педагогија — Дидактика и методика — Уџбеници и приручници

31. Ачић, Бора: **Резултати примене писмених састава у основној школи**. — II, 7—8—9—10, 242—245.

Уз чланак аутор даје следећу напомену: „Г. Марко Петровић у 1—2 и 3—4 броју Школског покрета јо. дао је добар темат о писању писмених састава у основној школи посматран с психолошке и педагошке стране. Као прилог томе дајем резултате примене писмених састава постигнутих по методу који г. Петровић заступа“.

32. Б. П.: **Дејца зоологија**. — II, 5—6, 163—167.

По италијанском. — О праћењу појединачних животиња од дрвца, шибица, кромпира и других предмета (шишарки) — и њихов васпитни и образовни значај.

33. Вујановић, Милош А.: **Нормални слова**. — II, 11—12, 276—288.

34. Димитријевић, Димитрије Б.: **Писмени састави у основној школи** — (I), — I, 2—3, 73—84; (II), — I, 4—5, 135—139.

По Ernst Lüttegeu.

35. ——: Историја Срба, Хрвата и Словенача. Написали Владимир Ј. Радојевић, проф., и Владимир Милутиновић, учитељ. Лесковац, 1921. — I, 6—7, 222—224.

Приказ дела.

36. ——: Рад у приправном разреду — Из школске праксе. Написао Чедомир М. Тодоровић, учитељ. Београд, 1921. — I, 8, 252—253.

Приказ дела.

37. ——: Ученици у основној школи. Теорија и пракса. Чедомир М. Тодоровић, учитељ. 1921. — I, 8, 253.

Приказ дела.

38. ——: Историја српска са хрватском и словеначком за IV разред основне школе. Израдио Милорад А. Вујанац. Издање Гене Коне, Београд, 1922. — II, 7—8—9—10, 248—250.

Приказ дела.

39. Борђевић, Борђе С.: Појам о десетним разломцима — Предавање у IV разреду. — II, 1—2, 34—39.

40. Ковачки, Ј. И.: Првобитни огледи и посматрања у области физичких појава. — II, 5—6, 141—153.

[С руског превео] Мил. Р. Мајсторовић.

Из дела „Методи првога поучавања“, 1912. г. Педагошка академија у чланцима и монографијама проф. А. П. Нечајева, стр. 21—30, том 11.

41. Мајсторовић, Милић Р.: Цртање као метод за испитивање деце. — I, 6—7, 204—210.

Мото: „Никакво стварно настављање без цртања“ — Керненштајнер.

Уз чланак аутор даје следећу напомену: „Почадељак из муга оригиналног рада „Нова методика цртања“, који спремам за штампу“.

42. Павловић, Даница Мил.: Декламовање — Задатак и важност декламовања и како се изводи у основној школи. — II, 11—12, 288—307.

43. Павловић, Милош П.: Кинематограф као васпитно средство. — I, 4—5, 129—134.

По руским и другим изворима.

4. ——: Предавање о слову „К“. — II, 5—6, 177—182.

Наставна средства: Слика кола и слова-рица. — Буквар Уроша Благојевића, учитеља. — Облик предавања: Развојно-излагачки.

45. Петровић, Марко: Писање и писмени састави у основној школи. — (I), — II, 1—2, 20—32; (II), — II, 3—4, 111—120.

Читано 18. јуна 1921. на Окружној учитељској скупштини у Гостивару.

46. Räther, Heinrich: Писмено сабирање — Методска јединица: Писмено сабирање двоцифреног броја у обиму 1—1000. — II, 3—4, 120—122.

[С немачког превео] Дим. Б. Димитријевић.

V Реформа школства — Школа рада и слободе. — Положај и третман школе.

Наставни планови и програми

47. Боко, Јосип: Потреба слободне школе — психолошко тумачење. — II, 3—4, 89—98.

48. Димитријевић, Димитрије Б.: Школа и живот. — I, 1, 4—7.

Критичке примедбе на Пројекат закона о народним школама.

50. ——: Роберт Сајдел, Социјално питање, школа и учитељство. — С немачког Миодраг В. Матић. Аруштвено-просветна питања. Уредник Драг. М. Михаиловић, Крагујевац, 1922. — II, 11—12, 313—316.

Приказ дела.

51. [Јовановић] Михаило М. Нови предмети у народној школи. — II, 1—2, 61—62.

Поводом притрема за доношење новог наставног плана и програма.

52. Мајсторовић, Милић Р.: Каква нам народна школа треба? — I, 4—5, 125—129.

Одзив на анкету Уредништва „Каква нам школа и какав нам учитељ треба?“

53. Тајлор, Едвин: Улога ручног рада у једној новој школи. — II, 5—6, 158—163.

Чланак представља превод неких мисли Едвина Тајлора, „једног од типичних представника нове школе, школе рада“ — каже преводилац М. Мајсторовић.

54. Митић, Љуб. Б. Неопходност школе рада. — I, 6—7, 210—212.

55. [Михајловић] Душан Р.: Шта омета успех наставе и васпитања у основној школи? — II, 3—4, 98—110.

Читано на Срском наставничком већу у Великом Градишту 3. I 1922.

56. Радојевић, Благоје П.: Развитак идеје школе рада. — II, 7—8—9—10, 216—242.

57. [Уредништво школског покрета]: Каква нам школа и какав њим учитељ треба? — I, 2—3, 33—37.

Позив за учешће у анкети.

VI Учитељ, његова улога и положај. — Удружење учитеља

58. Димитријевић, Димитрије Б.: Неправилности у овогодишњем учитељском распореду. — 8, 255.

Поводом неких премештаја учитеља у Лесковцу и из Лесковца.

59. ——: Зар баш њега? — II, 1—2, 57—58.

Поводом пензионисања Михаила М. Станојевића.

60. ——: Тим путем. — II, 102, 62—63.

Поводом распуштања школа у Лесковцу због недостатка опрева.

61. Н. Н.: Драги Р... — II, 7—8—9—10, 251—252.

Из друкарске преписке. Писмо датирано: К... 14. II 1922.

62. Павловић, Милош П.: Учитељ и народно јединство. — II, 11—12, 257—276.

Мото: „Ми можемо маштати и о свечовеку на земљи, али докле се на њој не оствари Друштво народа са слободом и једнакошћу свију народа, докле се на нашем континенту не организују Једине европске државе, докле у Европи буде наших душмана, који се своје националности не одричу, а нашу бхтели себи да потчине, дотле ћемо ми, — срећни од љубави спрам домовине, — учити и омладину и домољубљу и човекољубљу“ — Јован М. Жујовић.

63. Тодоровић, Чедомиљ М.: Шта сам говорио — Са октобарске учитељске скупштине. Ј. 1—2, 39—51.

Поводом свог говора о уређивању **Народне просвете**, које „узима један лични и партијски тон и правац“ — и напада који је због тога на њега упутио њен Уредник.

64. Т. М..., учитељ: Драги чита Р... — Ј. 7—8—9—10, 252—254.

Из другарске преписке. — Писмо датирано: К...М... 18. III 192...

65. + + +: Наставнички збор. — Ј. 1, 28—29.

Дневни ред наставничког збора за наставнике града Врања и срезова пчињског, пољаничког и масуричког који ће се одржати 19. V у Врањској основној школи — на коме ће поднети реферате: Мил. Б. Бркић, школски надзорник О важности писања и писмених састава у основној школи; Стана Цветковић, учитељица из Врања Угледно предавање из писмених састава у II разреду и Милорад Жунић, учитељ у Градићу Оздравственим приликама ученика. Као посебна тачка дневног реда предвиђен је разговор о оснивању часописа, који би био орган Врањског Окружног учитељског друштва.

66. + + +: Резолуција Окружног Подринског учитељског друштва донета на редовној скупштини у Бањи Ковиљачи 6. октобра т. г. — Ј. 6—7, 221—222.

У резултуцији су изнети захтеви за одлучно решавање школских питања, почев од материјалног положаја и третмана школе до универзитетског образовања учитеља.

67. + + +: Скупштина учитељске потрошачке задруге. — Ј. 1—2, 61.

Информација о Скупштини која треба да се одржи 26. III 1922. у Београду.

VII Историја школства и педагогије — код нас и у свету

68. Димитријевић, Димитрије Б. Из живота Женске учитељске школе у Београду. Извештај за школску 1920—21. годину. 1921. — Ј. 4—5, 149—155.

Приказ дела

69. —: Школе у Белгији. — Ј. 6—7, 212—217.

[Премај] »Pädagogische Warte«.

70. —: Школски лекари и болничарке у Италији. Ј. 6—7, 217—218.

[Премај] »Manuel général«.

71. —: Школске прилике у Пољској. — Ј. 6—7, 218—219.

[Премај] »Manuel général«.

72. —: У Немачкој: 1. Течај за педагошку психологију. 2. Научна предавања у Централном институту за васпитање и наставу. — Ј. 6—7, 220—221.

[Премај] »Zeitsch. für pad. Psychologie«.

73. —: Сретен Ацић, педагог и садањи просветни инспектор Потиске области у Суботици. — Ј. 8, 225—247.

Педагошки портрет са фотографијом Ацића.

74. —: Летопис основне школе — студија природе, друштва, школе и личности. Чедомиљ М. Тодоровић, учитељ, 1921. — Ј. 8, 254—255.

Приказ дела

75. Динић Сретен: Јован Миодраговић — Предлог за историју педагогије. — Ј. 6—7, 161—180.

Педагошки портрет Миодраговића са његовом фотографијом.

76. —: Јован С. Јовановић, Споменица. Педесетогодишњи преглед рада Прве учитељске школе 1871. до 1921. школске године, Ниш, 1922. — Ј. 5—6, 186—188.

Приказ дела.

77. Сагамела, Santino: Садања италијанска педагогика. — Ј. 6—7, 192—203.

Са италијанског Радиша М. Стефановић.

Уз чланак преводилац је дао следећу напомену: „Овај је чланак писан нарочито за српске читаоце и његов преводилац моли све оне, који се осећају способним да напишу чланак о модерној српској педагоџији, да то уrade и рукопис му пошаљу, како би га превео на италијански језик и штампао у коме италијанском часопису“.

78. Мајсторовић, Милић: Тодор И. Јанковић-Миријевски, први српски педагог. Прилог историји српске педагогике (1741—1814) — Ј. 1—2, 1—16.

Са библиографијом главних списка Миријевског.

Аутор наводи следећу литературу коју је користио: 1. Деспотовић, П. Историја педагогике, 1902; 2. Бинградов, П. Уџбеник за општу историју у III д., 1920; 3. Елајевски, К. В., Уџбеник руске историје 1911; 4. Трећаков д.д., Нова школа, 1919; 5. Демков, М.И., Педагогика западноевропска и руска, 1911.

79. Миодраговић, Јован: Стеван А. Поповић као педагог. — Ј. 4—5, 100—113.

По одобрењу прештампано из Чупићеве Годишњице књ. XXVIII.

Са фотографијом Миодраговића.

80. —: Милан Ђевић, О Борђу Натошевићу (1821—1887). Приликом стогодишњице од његовог рођења. Београд. — Ј. 11—12, 307—311.

Приказ дела.

81. Тодоровић, Чедомиљ М.: Јован Миодраговић — У оцени и успомени једног ученика. — Ј. 3—4, 65—83.

VIII Разно: Кратки приказ. Белешке. Нове књиге и листови. Саопштења и поруке Уредништва „Школског покрета“

82. Димитријевић Димитрије Б.: Белешке. — Ј. 4—5, 140—144.

О прославама 50-годишњице просветно-културног рада Тодора Станковића, бившег народног посланика и српског конзула у Шриштини; 25-годишњице учитељског и културно-просветног рада Сретена Динића — и о неправилностима у овогодишњем распореду учитела у Лесковцу.

84. —: Дечја библиотека 3: Храброст и љубав. Издаје и уређује Драг. М. Михајловић. Крагujevac, 1921. — Ј. 4—5, 148—149.

Приказ дела.

85. —: Нове књиге. — Ј. 4—5, 156—157.

Основне белешке о следећим књигама: 1. Историја Срба, Хрвата и Словенаца од В. Радојевића и В. Милутиновића за IV разред основне школе. 2. Über die Grundlage der Erziehungslehre. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwurde, vorgelegt von Woislaw Mlade-

nowitsch. 1921. (Дисертација др Вој. Младеновић, Основи науке о васпитању — Р.В.). 3. Ар Душан Рајачић, посебна дидактика или наука о предавању поједини наставних предмета у основној школи. I свеска. II издање. Београд, 1921.

86. ——: Исаје Митровић, 1914. Издање Учитељског АДА, Натошевић, Нови Сад, 1922. — II, 3—4, 124—126.

Приказ дела.

87. Динић, Срећен: **Јединство, учитељски стапашко-просветни лист**. Издаје Удружење југословенског учитељства — Повереништво Загреб. — II, 3—4, 126—128.

„Срдично поздравља (појаву листа — Р.В.) и шаљемо топле, братске и другарске поздраве његовим покретачима и пионирима“.

88. + ев.: **Просветни радник**. — II, 1—2, 63.

Белешка о појави часописа који почиње да излази у Скопљу.

89. [Јовановић] [Михаило М.]: **Дечја библиотека, Дужност и љубав, св. 2**. Издаје и уређује Араг. М. Михаиловић, Крагујевац — I, 2—3, 89.

Приказ дела. — „Дечја библиотека, коју г. Михаиловић издаје и уређује, каже рецензент је апсолутно туба ствар за нашу усирену педагошку књижевност. Официјелна педагошка мудрост зна само да уцифрене калупе, у које има да се излије материја“.

90. [Младеновић, др Вој. Р.]: **Основи науке о васпитању од др Вој. Младеновића**. — II, 1—6, 64.

Обавештење о покретању едиције посебних издања о модерним проблемима педагошке науке и школског живота — и позив на претплату на прву књигу.

91. Павловић, Милош П.: **Школска администрација од Св. М. Мијатовића-Полана**. Издање друго, поправљено и допуњено. Издаје Учитељско АД Натошевић, Нови Сад, 1921. — I, 4—5, 144—147.

Приказ дела.

92. [Уредништво Школског покрета]: **Од Уредништва**. — I, 1, 1—2.

Обавештење о покретању часописа, његовим задацима и позиву за сарадњу и на претплату.

93. ——: **Нашим читаоцима**. — I, 6—7, стр. 2, корица.

Позив претплатницима, да испуне своју обавезу према часопису, да не би били приморани да објаве „имена свих оних који претплату не послаше“.

95. ——: **Нашим читаоцима**. — I, 1, 25—28. Пошто са овом свеском завршава прву годину излажења, говори о неким запажањима, посебно о неодавању претплатника — и позива „да покуре с претплатом“.

96. ——: **Белешке**. — II, 1, 25—28.

О упису на 23-ће коло Српске књижевне задруге; оснивању Културног одбора у Лесковцу и плану заједничких акција професора и учитеља; неговању педагошке психологије у Француској; добротворној мисији г-џе Кинг, представнице Америчке мисије у Врању — и друго.

97. + + + : **Преглед листова**. — I, 1, 29—30.

Основни библиографски подаци о петнаестак часописа и листова, првенствено педагошких и дечјих, који у то време излазе у земљи.

98. + + + : **Белешке**. — I, 2—3, 84—87.

Обавештење да ће часопис почети да доноси портрете педагога — и информација о прослави 50-годишњице Учитељске школе у Алексинцу која је одржана 24. маја 1921.

99. + + + : **Преглед часописа**. — I, 2—3, 87—88.

Кратак приказ следећих, наших и страних часописа: 1. Нова школа, која почиње да излази под уредништвом Т. Манојловића и Д. Обрадовића у Манојловцу, код Лесковаца; 2. Zeitschrift fur Pedagogische Psychologie und experimentalle Pedagogik — Leipzig, 1921. — Приказ свеске за мај—јуни, 1921; 3. Kindergarten — Приказ јануарске свеске часописа који се бави ширењем Фребелових идеја.

100. + + + : **Белешке**. — I, 8, 255—256.

О помоћи Окружног Одбора у Врању једном броју школа; о оснивању Друштва за сузбијање луксузу у Лесковцу — и о томе да ће тим поводом у једном од наредних бројева „проговорити о моди и васпитању“. Међутим као што се из Библиографије види то обећање часопис није стигао да испуни.

101. + + + : **Нове књиге**. — II, 3—4, 128.

Бележи појаву следећих књига: 1. Српска војска и бежања кроз Албанију и на Крфу од Ср. Динића; 2. Са села за живот. Приче за децу од Дим. Б. Димитријевића; 3. Мали путници. Приче за децу од Ср. Динића, и 4. Бајке Дина Проевница, с италијанског Дим. Б. Димитријевића.

IX In memoriam — Помени

102. Димитријевић, Димитрије Б.: **Владимир Вемић, учитељ — школски надзорник у Битољу**. — II, 7—8—9—10, 254—256.

103. + + + : **Краљ Петар I — Први краљ једињених Срба, Хрвата и Словенаца**. — I, 4—5, 97—99.

Поводом смрти 16. августа 1921.

Регистар писаца и преводилаца

Анонимни: 27, 65, 66, 67, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103.

Ацић Бора, (Ротина, Зајечар): 31.

Боко Јосип, (Трил-Далмација): 47.

Б. П. (Лапово): 32.

Вујанац Милорад (Сmederevo): 33.

Иацање, М.: 17.

Димитријевић Димитрије Б. (Лесковац): 1, 2, 3, 4, 5, 18, 19, 20, 21, 24, 28, 34, 35, 36, 37, 38, 46, 48, 49, 50, 58, 59, 60, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 82, 83, 84, 85, 86, 102.

Данић Срећен (Лесковац): 6, 7, 22, 75, 76, 87.

Борђевић Борђе С. (Кусадак): 39.

— ев.: 88.

Јовановић Михаило М. (Лесковац): 8, 51, 89.

Caramela, Santino: 77.

Касапић, Никола (Кавадар): 9.

Claparede, E. dr.: 10.

Ковачки, Ј. И.: 40.

Аркић, Александар Б.: 10.

Мајсторовић, Милић М. (Влашка-Младеновац): 16, 40, 41, 52, 53, 78.

Миодраговић Јован (Београд): 79, 80.

Министарство просвете (Београд): 11.

Митић, Љуб. Б. (Стојковац): 54.

Мићић, Рајко (Београд): 23.

Михаиловић, Душан Р. (Пожежане — Велико Грађаште) 12, 55.

- Младеновић, Војислав Р. др. (Београд): 90.
 Меиман, Е. др.: 24.
 Н. Н.: 61.
 Павловић, Даница М. (Крупањ): 42.
 Повловић, Милош П. (Крупањ): 43, 44, 62,
 91.
 Петровић, Марко (Тетово): 45.
 Радојевић, Благоје П. (Михајловци): 56.
 Радосављевић, др Паја Р. (Њујорк): 13.
 Rathen, Heinrich: 40.
 Стефановић, Радиша М. (Браничево): 14,
 17, 15, 25, 26, 29, 30, 77.
 Тодоровић, Чедомир М. (Београд): 63, 81.
 Tajlor, Edvin: 53.
 Толстој, Лав Николајевич: 16.
 Т. М.: 64.
 Уредништво „Школског покрета“: 57, 92,
 39, 94, 95.

II. БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ДИМИТРИЈА Б. ДИМИТРИЈЕВИЋА

Уводне напомене

Прве радове Димитрије Б. Димитријевић, колико се досадашњим истраживањима могло утврдити, почиње да објављује 1907. године. Од тада скоро све до смрти 1935, изузимајући године првог светског рата, сарађује у преко петнаест педагошких, школских, дечјих и других листова и часописа,¹⁾ у којима објављује, као што се види из ове библиографије, преко сто осамдесет прилога. Поред радова о школству и педагогији, који и представљају основну преокупацију његовог публицистичког рада, Димитријевић је дао и знатан број прилога из књижевности за децу — и о деци. Он је извесно време и члан редакционих одбора часописа Учител (1929—1931) и дечјег листа Зорица (1925—1926).

Поред оригиналних Димитријевић је објавио и знатан број превода са немачког, румунског и италијанског језика. Зато су и радови у овој библиографији подељени су у две основне групе: I. Оригинални радови, и II. Преводи. А оригинални радови на даље две подгрупе: А. Педагошки радови, и Б. Литерарни радови.

Сви радови у којима се говори у школским, педагошким и просветним питањима, без обзира да ли се ради о чланцима, коментарима, приказима и оценама дела — уџбеника, приручника, стручних и научних радова — унети су у поглавље: Педагошки радови. Тако је поступљено и са подгрупом: Литерарни радови. У њу су унете: песме, приче, бајке за децу, прикази књижевних дела — и остали прилози из ове области.

У свакој групи и подгрупи, ради боље прегледности и лакшег увида у публицистичку делатност Димитрија Б. Димитријевића у свим периодима његовог живота и рада, прилози су разврстани хронолошким редом — по годинама.

Посебна издања дата су као посебна подгрупа, на уводном mestу — и у групи оригиналних радова и у групи превода.

Иначе, свака библиографска јединица, којих има 186, садржи само најсновније стандардне податке, који су, како је то уобичајено, дати следећим редом: наслов дела, односно чланка или другог прилога, назив часописа односно листа, датум излажења (дан, месец и година), редна година излажења (дата је између заграда римским цифрама), број, односно свеска — и, најзад, стране часописа на којима је прилог објављен.

Уз посебна издања дат је и њихов садржај. А уз један мањи број библиографских јединица дате су напомене, уколико су постојале у оригиналу, као и то да ли су навођени извори, или прилог рађен по страним писцима итд. Уколико је било нужно, за правилније и потпуније схваташње наслова и садржаја рада уз неке прилоге дат је кратак сикре, основна мисао и став писца.

Да не би била парцијална, непотпуна у ову библиографију унети су и сви радови Димитријевића који су ушли и у библиографију радова објављених у Школском покрету.

Поред осталих тешкоћа на које се наилазило приликом израде ове библиографије, треба поменути бар две.

С обзиром да је било тешко доћи до потпуних комплета часописа и листова у којима је сарађивао или могао да сарађује Д. Б. Димитријевић није искључено, не само да овде нису могли бити наведени сви његови радови, већ ни све публикације у којима је сарађивао.

¹⁾ По свему судећи прве радове Дим. Б. Димитријевић објављује у **Просвети**, органу пријатеља српске народне просвете (Крагујевац). Затим, хронолошки узев, сарађује у следећим часописима и листовима: **Наша школа**, орган Млавског учитељског збора (Петровац на Млави), **Школски радник**, педагошко-књижевни часопис (Горњи Милановац), **Наша народна школа** (Кличевац-Умка), **Босанска вила**, лист за забаву, поуку и књижевност (Сарајево), **Бачки напредак**, дечје новине (Лесковац), **Учител**, педагошки часопис (Београд), **Завичај**, дечји лист (Скопље), **Школски покрет**, ме сечни педагошки часопис (Лесковац), **Просветни гласник**, службени орган Министарства просвете (Београд), **Учитељски весник** (Нови Сад), **Зорица**, дечје новине (Београд), **Зраци**, дечји лист (Београд), **Лесковачки гласник** (Лесковац), **Подринска учитељска библиотека** (Шабац) и **Предавач** (Београд).

Због тога што часописи нису увек поред неких радова уносили податак да ли се ради о преводу, о преради или о раду који је рађен по другим ауторима, могуће је, с обзиром да се Димитријевић служио страном, а пре свега немачком педагошком литератуrom, да се приликом разврставања неких његових радова направила извесна грешка.

Даља истраживања ће свакако и ове евентуалне празнине и недостатке исправити — и библиографију Димитријевићевих радова учинити још потпунијом.

БИБЛИОГРАФИЈА

I ОРИГИНАЛНИ РАДОВИ

A. Педагошки радови

1907—1908.

1. **Васпитни значај певања** — (I), Просвета, 20. и 30. XII 1907. (VIII), 10—11, 150—152; (II), 10. I 1908. (VIII), 12, 166—168.

Са новобољем преко 30 извора.

2. **Опет о привременим учитељима**. — Про света, 30. I 1908. (VIII), 14, 188—189.

1909.

3. За реформу народне школе. — Наша школа, април 1909. (II), 8, 236—241.

„Тражене промене (измене) у начину васпитања и у области наставе произилазе из тежње да се задовоље потребе данашњег друштва. Оне нису, дакле, произвољне, већ прирасле за извесне потребе, јер су ток општих, друштвених односа. Стога данашња школа потребује корените реформе у свим правцима свога делања“ — закључује аутор.

4. **Методика поезавања облика по најmodernijim методичарима**. — Написао Софроније Симић, проф. Женске учитељске школе, Краљевац, 1909, стр. 99. — Школски радник, мај 1909. (II), 5, 1409—1410.

Приказ дела.

5. **Anschauungslehre der Rechenkunst auf experimenteller Grundlage**. Dr Hermann Walsmenn. Schleswig, 1907, стр. 218. — Школски радник, јун 1909. (II), 6, 1467—1476.

Приказ дела.

6. **Das Werden der Zahlen und des Rechen im Menschen und in der Menschheit auf Grund von Psychologie und Geschichte**. Dr E. Wilk Dresden 16°, 103 стр. M. — 1,80. — Наша народна школа, мај-јуни 1909. (I), 3—4, 123—125.

Приказ дела.

7. **О суштини нуде**. — Наша народна школа, септембар 1909. (I), 5, 139—134.

По др Валземану. — Са примером практичног предавања у I разреду основне школе.

8. **Развиће рачунања у души човечанства**. — Школски радник, новембар-десембар 1909. (III), 9—10, 1669—1680.

Са литературом.

9. **Васпитачеве забелешке**. Сретен М. Адић, управитељ Мушке учитељске школе. Београд,

1909, стр. 101. — Школски радник, новембар-десембар 1909. (III), 9—10, 1699—1701.

Приказ дела.

1910.

10. **О покрету за ужидавање реалијске наставе**. — Школски радник, март 1910. (IV), 3, 156—161.

По A. Richter-u.

11. **Der Rechenunterricht in der Volksschule mit zahlreichen Leproben und Lektronentwürfe**. Max Hübner, Seminardirektor. Breslau, 1908. — (I), Школски радник, мај 1910. (IV), 5, 303—307; (II), јуни 1910. (IV), 6, 381—385.

Други наставак објављен у св. 6, дат је под часловом Рачунска настава.

12. **Узроци неуспеха у рачунској настави**. — Наша народна школа, октобар 1910. (II), 10, 278—286.

13. **Die Entstehung der Ersten Worbedenungen beim Kunde**. E. Meumann. 2. Anfl. Leipzig, 1908. — (I), Школски радник, октобар-новембар 1910. (IV), 8—9, 536—542; (II), децембар 1910 (IV), 10, 624—629.

(Постанак и значење првих речи код детета, од Е. Мојмана).

Приказ дела.

14. **Полно обавештавање омладине**. Прилоzi секуларној педагогији. Написао проф. М. Илић, Београд, 1910, стр. 47. — Школски радник, децембар 1910. (IV), 10, 629—632.

Приказ дела.

1911.

15. **Мисли о васпитању женских**. — Школски радник, фебруар-март 1911. (V), 2—3, 107—122.

Са новобољем око 40 извора.

16. **Радиша или какав нам учитељ треба на селу**. Написао Ј. Миодраговић, Београд, 1910, стр. 406. — Школски радник, фебруар-март 1911. (V), 2—3, 166—175.

Приказ дела.

17. **Учител, педагошко-књижевни лист, орган Учителског удружења у Краљевини Србији и свих српских учитеља**. Год. 1909/10. — Наша народна школа, април 1911. (III), 4, 144—147.

Критички осврт на годиште часописа писац завршава следећим речима: „Орган учитelства треба да брани свој стаљеж од уљеза, који на рачун угледа учителског праве од школе свињац, а од учитеља праве накараду. Не треба да дојзволи да министар просвете ради учица учитеље са слугама, жандармима, распотима, раскалуберима и т.д. и т.д. — које оно поставља за учитеље, да овај примитиван и некултуран народ просвећује и унапређује. За темелјну спрему учитеља треба да се сав заложи. — Учитељу прени се, зар не видиш шта од тебе раде?...“

18. **Друштво за реформу школе**. — Школски радник, април 1911 (V), 4, 228—230.

Реч је о друштву које је основано у Немачкој.

19. **Учитељски збор у Крајини**. — Школски радник, април 1911. (V), 4, 230—232.

Информација о раду Неготинског учитељског друштва.

20. Први конгрес за експерименталну педагогику у Русији. — Наша народна школа, октобар 1911. (III), 8, 267—269.

Информација о Конгресу који треба да се одржи у Москви 1912. године.

21. Читанка, латиница и поуке из српског језика за II разред српских школа у Босни и Херцеговини. Приредили Борђе М. Роща и Милош Попара. Сарајево, 1911, стр. 184. — Школски радник, октобар 1911. (V), 8, 489—492.

Приказ дела.

22. Im Rahmen des Alltags 800 Aufsätze und Anfsatzthmen für des erste bisfünfle Schulgahr. Von H. Scharelmam. Hamburg, 1910, str 122 — Школски радник, октобар 1911. (V), 8, 492—494.

Приказ дела.

23. О броју као наставном објекту чонште и бројна очигледна средства. — (I), Школски радник, септембар 1911. (V), 7, 385—397; (II), октобар 1911, 8, 447 — 458; (III), новембар 1911. (V), 9, 509—518.

Са литературом.

24. Просветне прилике у Крајини. — Школски радник, децембар 1911. (V), 10, 611—621.

1912—1914.

25. Die rechuelle pädagogik bie den Philantropen. Von Fr. H. Thalihofe. Munchen, 1907. Стр. 124. — Школски радник, април—јуни 1912. (VI), 4, 5 и 6, 222—227.

Приказ дела.

26. Experimentelle Didaktik. Ihre Grundlegung mit besonderer Rucksih auf Wille und Tat von dr W. A. Lay, 1900, 8° Стр. 661. М. 10. — (I). Учитељ, фебруар 1914. (XXXIII), 6, 589—591; (II), март 1914, 7, 693—696; (III), април 1914, 8, 798—801; (IV), мај 1914, 9, 875—877 (Наставиће се). — Међутим, због избијања рата Учитељ је престао да излази и чланак је остао незавршен.

Приказ дела.

27. Begriff der Arbeitsschule, von dr Georg Kerschensteiner. 16° Стр. 143. 1913. — Наша народна школа, мај 1914. (V), 5, 193—196.

Приказ ове књиге Г. Кершештајнера о појму радне школе, Димитријевић завршава преторуком „свима друговима, који се служе немачким језиком, колико због интереса за саму ствар, толико исто и из наде да школа рада наће плодног земљишта и код нас у Србији“.

1920—1921.

28. Милан Рабреновић, Рачуниша за I разред основних школа. Израђена по методици Ј.Б.Јовановића, проф. Београд, 1920, стр. 64. — Учитељ, новембар—десембар 1920. (I), 5—6, 49—51.

Приказ дела.

29. Школа и живот. — Школски покрет, мај 1921. (I), 1, 4—7.

30. Слабоумље код дече. — (I), Школски покрет, мај 1921. (I), 1, 13—19; (II), јуни—јули 1921. (I), 2—3, 69—72.

Са литературом.

31. Испитивање новајлија. — Школски покрет, мај 1921 (I), 1, 20—25.

Приказ плана за испитивање ученика — почетника.

32. Нарочита средства за стицање навика (Paul Barth). — Нова школа, Ниш, мај 1921 (I), 5, 11—17.

33. Развијање чуда. — Школски покрет, јун—јули 1921 (I), 2—3, 56—59.

34. Писмени састави у основној школи. — (I), Школски покрет, јун—јули 1921 (I), 2—3, 73—84; (II), август—септембар 1921 (I), 4—5, 135—139.

По Ernst Lüttege-у.

35. Основи дејче психологије и експерименталне педагогије. Саставио Сима М. Јеврић, проф. Прва књига. Београд, цена 8. дин. — Школски покрет, јун—јули 1921 (I), 2—3, 93—96.

Приказ дела.

36. Белешке. — Школски покрет, август—септембар 1921 (I), 4—5, 140—144.

Неколико бележака о разним културно-просветним догађајима.

37. Из живота Женске учитељске школе у Београду. Извештај за школску 1920—1921. годину. Београд, 1921. — Школски покрет, август—септембар 1921. (I), 4—5, 149—155.

Приказ дела.

38. Нове књиге. — Школски покрет, август—септембар 1921 (I), 4—5, 156—157.

Кратке информације о неколико најновијих наших и страних књига.

39. Школе у Белгији. — Школски покрет, октобар—новембар 1921 (I), 6—7, 212—217.

[Према] »Padagogische Warte«.

40. Школски лекари и болничарке у Италији. — Школски покрет, октобар — новембар 1921 (I), 6—7, 217—218.

[Према] »Manuel général«.

41. Школске прилике у Пољској. — Школски покрет октобар—новембар 1921. (I), 6—7, 217—218.

[Према] »Manuel général«.

42. У Немачкој: 1. Течај за педагошку психологију. 2. Научна предавања у Централном институту за васпитање и наставу. — Школски покрет, октобар—новембар 1921 (I), 6—7, 220—221.

[Према] »Zeitschr. fur pad. Psychologie«.

43. Историја Срба, Хрвата и Словенаца. Написали Владимир Ј. Радојевић проф. и Владимир Милутиновић, учитељ. Лесковац, 1921. — Школски покрет, октобар—новембар 1921 (I), 6—7, 222—224.

Приказ дела.

44. Учитељева личност. — Учитељ, новембар 1921 (II), 3, 178—182.

Уредништво уз чланак даје следећу напомену: „Пуштамо овај чланак једног од наших млађих напредних школских радника, који је пун лепих мисли и опажања, отражујући се од извесних претераности у њему“.

45. Сретен Ачић, педагог и садаји просветни инспектор Потиске области у Суботици (Бачка). — Школски покрет, децембар 1921 (I), 8, 225—247.

Са фотографијом Ачића као посебним прилогом.

46. Рад у приправном разреду — Из школске праксе. Написао Чедомиљ М. Тодоровић, учитељ. Београд, 1921. — Школски покрет, децембар 1921 (I), 8, 252—253.

Приказ дела.

47. Уџбеници у основној школи, Теорија и пракса. Чедомиљ М. Тодоровић, учитељ.

1921. — Школски покрет, децембар 1921 (I), 8, 253.

Приказ дела.

48. **Летопис основне школе — студија природе, друштва, школе и личности.** Чедомир М. Тодоровић, учитељ. 1921. — Школски покрет, децембар, 1921 (I), 8, 254—255.

Приказ дела.

49. **Неправилности у овогодишњем учитељском распореду.** — Школски покрет, децембар 1921 (I), 8, 255.

50. **Elsbeth Krukenberg-Conze, Die Erziehung des Kindes zur Gesundheit und Arbeitsfreudigkeit.** Stuttgart—Leipzig—Berlin. — (I) Учитељ, децембар 1921 (II), 4, 297—300; (II), јануар 1922 (II), 5, 350—352.

Приказ дела.

1922.

51. **Педагошка питања. Књига II. Изложио Љуб. М. Протић.** Београд, 1922. — Школски покрет, јануар—фебруар 1922 (II), 1—2, 52—56.

Приказ дела.

52. **Зар баш њега?** — Школски покрет, јануар—фебруар 1922 (II), 1—2, 57—58.

Поводом пензионисања Мих. Станојевића, учитеља, референта за основну наставу Министарства просвете.

53. **Мишљење о школском закону.** — Школски покрет, јануар—фебруар 1921 (II), 1—2, 58—61.

Критичке примедбе на Пројекат закона о основним школама.

54. **Тим путем.** Школски покрет, јануар—фебруар 1922 (II), 1—2, 62—63.

Поводом распуштања основних школа у Лесковцу због недостатка отрева.

55. **Модерни планови за проучавање ђака од др Паје Радосављевића.** Учитељска ручна библиотека, Нови Сад, 1922. — Школски покрет, март—април 1922 (II), 3—4, 123—124.

Приказ дела.

56. **Метод Монтесори (код нас).** — Учитељ, март 1922 (II), 7, 505—507.

57. **Школски надзор.** — Учитељски весник, март 1922 (II), 6, 1—2.

58. **Weise-Cholevius, Praktische Anleitung zum Anfertigen deutsche Auf salze.** Leipzig—Berlin, 1912. — Просветни гласник, март—април 1922 (XXXIX), 3—4, 251—253.

Приказ дела (Практично упутство за израду немачких састава од dr Vajze-Koleviusa).

59. **Учитељски стечај.** — Учитељски весник, април 1922 (II), 8, 5—6.

60. **Шта хоће нова школа?** — Учитељски весник, 1. мај 1922 (II), 9, 1—2.

„Школа рада тражи интимне односе између учитеља и ђака и — однос заснован на слободи и узајамном раду“ — каже аутор.

61. **Јован Миодраговић, Нова мајка. Роман о васпитању.** Београд, 1922. — Школски покрет, мај—јуни 1922 (II), 5—6, 183—186.

Приказ дела.

62. **Чед. М. Тодоровић, Бићеш грађанин.** Издаше Натошевић, Нови Сад, 1922. — Школски покрет, мај—јуни 1922 (II), 5—6, 188—190.

Приказ дела.

63. **Др Павле Чубровић, Основи педагогије.** Београд, 1922. — Школски покрет, јули—октобар, 1922 (II), 7—10, 245—248.

Приказ дела.

64. **Историја српска са хрватском и словеначком за IV разред основних школа.** Израдио Милорад А. Вујанац. Издање Гене Коне, Београд, 1922. — Школски покрет, јули—октобар 1922 (II), 7—10, 248—250.

Приказ дела.

65. **Владимир Вемић, учитељ — школски надзорник у Битољу.** — Школски покрет, јули—октобар 1922 (II), 7—10, 254—256.

In memoriam.

66. **Сретен Динић, Из царства мрака. Књ. III** — Царство лажне образованости. Издање Задужбине И. М. Коларца. Београд, 1913. — Учитељ, октобар 1922 (III), 2, 160—165.

Приказ дела.

67. **Школа рада.** — Просветни гласник, новембар—децембар 1922 (XXXIX), 11—12, 672—679.

Садржај: [Увод]. Рад и његов однос ка игри. Телесни рад у школи рада. Школа рада и школска радионица.

68. **Вилхелм Бернер, Васпитање за принципирање мира.** Превео М. В. Матић. Библиотека Будућност. Панчево, 1922. — Школски покрет, новембар—децембар 1922 (II), 11—12, 311—313.

Приказ дела.

69. **Роберт Сајдел, Социјално питање, школа и учитељство.** С немачког Миодраг В. Матић. Друштвено-просветна питања. Уредник Драг. Михаиловић. Крагујевац, 1922. Стр. 45. — Школски покрет, новембар—децембар 1922 (II), 11—12, 313—316.

1923.

70. **Паул Барт.** — Учитељ, јануар 1923 (III, XXXVII), 5, 327—328.

In memoriam. — Са освртом на његова педагошка дела и гледања.

71. **Учитељ и универзитет.** — Учитељ, БГД., мај—јуни 1923 (III), 9—10, 625—629.

Аутор закључује чланак констатацијом да „учитељима треба осигурати педагошку спрему на Универзитету“.

72. **Предавач за религијску наставу у основној школи. Практична књига за школски рад.** Написао Вујића Петковић, учитељ. Београд, 1923. Стр. 93. — Учитељ, Београд, октобар 1923 (IV), 2, 147—149.

73. **Драг. П. Илић, Игре и гимнастичке вежбе са нотама и сликама у тексту за школску употребу.** Стр. 84. 80. Београд, 1923. — Учитељ, октобар 1923 (IV), 2, 145—147.

Приказ дела. — Непотписан. Ауторство утврђено на основу годишњег садржаја часописа.

74. **Испитивање детињства у Чехословачкој.** — Учитељ, новембар 1923 (IV), 3, 198—203.

75. **Рачуница у сликама за I разред основних школа.** Саставио др фил. Јован Искруљев. Изд. Леношић и Лампер, Суботица, 1920, стр. 79. — Учитељ, новембар 1923 (IV), 3, 207—210.

Приказ дела.

1924.

76. **Национално васпитање у основној школи.** Анте Дукић, учитељ. Издаше Учителског друштва у Шабачу, 1923. Стр. 16. —

Учител, јануар-фебруар 1924. (IV, XXXVIII), 5—6; 400—402.

Приказ дела. — Непотписан. Аутогртво утврђено на основу годишњег садржаја часописа.

77. **Материнско царство — Читанка наших матера.** Средио Јив. Д. Радосављевић. Друго издање. Београд, 1922. Стр. 174. — Учител, јануар-фебруар 1924. (IV, XXXVIII), 5—6, 403—404.

Приказ дела.

78. **Сретен М. Ачић — Учителеве забелешке. Низ примера из васпитачког рада.** Друго допуњено и прерађено издање. Издао Геца Кон, Београд, 1924. Стр. 157. — Учител, јануар-фебруар 1924(IV, XXXVIII), 5—6, 404—405.

Приказ дела.

79. **Ото Риле, Основна питања васпитања.** С немачког Лазар Бијелић. Крагујевац, 1923, стр. 103. — Учител, јануар-фебруар 1924(IV), 5—6, 405—407.

Приказ дела.

80. **А. Бебел, Жена и социјализам.** Ново издање И. Б. Борђевић. Београд-Сарајево, 1923. Стр. 154. — Учител, Београд, март 1924(IV), 7, 479—480.

Приказ дела.

81. **Др Душан Рајичић, Посебна дидактика или наука о предавању поједињих наставних предмета у основној школи.** Треће, прерађено издање. Свеска прва. Београд, 1924, Стр. 94. — Учител, март 1924(IV), 7, 475—476.

Приказ дела.

82. **Др Т. Х. Ритер, Педагошки одломци о васпитању. Златна књига за родитеље и васпитаче.** Са шведског превео Јов. П. Милојевић, учитељ. Изд. Рајковића и Буковића, Београд, 1923. Стр. 135. — Учител, април 1924(IV), 8, 562—567.

Приказ дела.

83. **Предавач за природне науке у основној школи. Помоћна књига за школски рад.** Израдио Вујица Петковић, учитељ. Издање Рајковића и Буковића. Београд, 1924. Стр. 193. — Учител, април 1924(IV), 8, 567—570.

Приказ дела.

84. **Роберт Сајдел, Циљ васпитања с гледаштва социјалне педагогике.** С немачког Миодраг В. Матић. Библиотека Будућност, ст. 19. Београд, стр. 32. — Учител, Београд, мај 1924. (IV), 9, 640—641.

Приказ дела.

85. **Елен Кеј, Женски покрет.** Превео Борђе Пејановић. Издање И. Б. Бурбевић, Београд-Сарајево, 1923. Стр. 156. — Учител, мај 1924(IV), 9, 646—647.

Приказ дела.

86. **Милош Бурић, Филозофија панхуманизма. Нов покушај нове југословенске синтезе.** Београд, 1922. — Учител, јун 1924(IV), 10, 730—734.

Приказ дела.

1925.

87. **Милош Р. Милошевић, Религија и морал у светlosti позитивне филозофије.** Библиотека савремених религиозно-моралних питања, Књ. 10. Београд, 1924. — Учител, јануар 1925(V), 5, 358—363.

Приказ дела.

88. **В. Поснер, Јединствена радна школа.** Библиотека Будућност, св. 22. Београд, Стр. 22. — Учител, фебруар 1925(V), 6, 438—439.

Приказ дела.

89. **Олакшице у рачунању.** — Учител, април 1925(V), 8, 559—563.

Iz Mittenzwey, Die Darstellungsformen in Rechnen Golha.

90. **Dr Friz Karsen, Deutschw Versuchsschulen der Gegenwart und ihre Probleme.** Leipzig, 1923. — (I), Учител, март 1925(VI), 7, 529—531; (II), април 1925(VI), 8, 600—602, (III), мај-јуни 1925, (9—10), 716—730.

Приказ дела (Историјски преглед развитка немачког школства и реформних покрета).

91. **Видовићева школа као културно-етички и социјално-педагошки покрет.** Салих Абуџанић, Сарајево, 1925. — Учител, септембар 1925(VI), 1, 71—74.

Чланак прештампао Узгајатељ, Сарајево, 10. X 1925, бр. 10, стр. 399—400, под насловом Видовићева школа.

Приказ дела.

92. **Др Јован Искруљев, Коедукација у светlosti експерименталне педагогике.** Друга књига Модерне библиотеке. Вршац, 1924, — Учител, октобар 1925 (IV, XXXIX), 2, 139—140.

Приказ дела.

93. **Уџбеници за рачунску наставу у основној школи.** — Учител, новембар 1925(VI), 3, 181—186.

Аутор завршава чланак са напоменом да ће „у једном чланку изнети критички библиографски преглед свих рачуница за основну школу код нас“.

У досадашњим истраживањима на такав његов приказ нисам нашао.

94. **Е. Дево, О логичком читању.** Превео Драг. М. Михаиловић. Крагујевац, 124. — Учител, новембар 1925(VI), 3, 203—205.

Приказ дела.

1926.

95. **Видовићева дописна школа за одрасле. Метод за самоуке:** 1. Аритметика и алгебра. написао Миленко Видовић, Сарајево, 1925; 2. Српски или хрватски језик. Написао Салих Абуџанић, Сарајево, 1925; 3. Опћа повијест — Стари вијек. Саставио проф. Станко Павићић, Сарајево, 1925. 4. Земљопис. Написао др Гргор Чремошићник, Сарајево, 1925. — Учител, март 1926(VI), 7, 504—507.

Приказ наведених дела.

96. **Dr Hermann Welsemann, Grundlegende Zahlenlehre. Eine Anleitung zur Entwicklung des Zahleinzinnes und Zehleuverstandes mit Verwendung handlicher Hilfsmittel 1921.** Учител, април 1926(VI), 8, 570—575.

Приказ дела (Velsman, Упутство за извођење рачунске наставе).

97. **Рабидрант Тагоре.** — Учител, децембар 1926(VII), 4, 314—317.

Поводом посете нашој земљи чувеног индијског филозофа и песника Тагоре.

1927—1928.

98. **Рукописна читанка.** Учител, октобар 1927(VIII), 2, 146—148.

99. **Др Војислав Бакић, српски педаго.** — Подринска учителска библиотека, јануар-фебруар 1928(II), 5—6, 161—164.

Са фотографијом др Бакића. Поводом 80-годишњице живота.

100. Предлог за измену уписнице и прозивника у основној школи. — Учитељ, јануар 1928(VIII), 5, 367—376.

Са примерима за измене које аутор предлаже.

1929.

101. Стварне области за рачунање у обиму бројева од 1—100 (II разред) — Предавач, октобар 1929(II), 2, 77—87.

102. Поимање бројева од 1—10. — Предавач, новембар 1929(II), 3, 123—136.
Рађено по dr H. Walzemanni.

103. Обим бројева од 1—100 — Све четири рачунске радње. — Предавач, децембар 1929 (II), 4, 186—194.

Аутор приказује како М. Хабернал и Х. Колар изводе рачунања у школи рада у Аустрији.

104. Рачунски задаци и њихово решавање. Учитељ, децембар 1929(X), 4, 283—294.

1930.

105. Задаци у обим бројева од 1—100. — Предавач, јануар 1930(II), 5, 134—237.

Садржај: 1. О чему све пита варошко деце на селу. 2. Шта жели да сазна сеоско дете од варошке деце.

Саопштио дим. Б. дим.

106. Чед. М. Бушетић, Методика рачунске наставе у основној школи, Београд, 1929. Стр. 103. — Предавач, јануар 1930(II), 5, 265—268.
Приказ дела.

107. Цртање у основној школи. — Предавач, фебруар 1930(II), 6, 282—288.

108. Десетни разломци. — (I), Предавач, фебруар 1930(II), 6, 274—282; (II), март 1930, 7, 328—333; (III), април 1930, 8, 384—391.

109. Цртање као средство за уписак. — Предавач, март 1930 (II), 7, 343—345.
Саопштио дим. Б. Димитријевић.

110. Цртање развија конструктивно мишљење. — Предавач, мај-јуни 1930(II), 9, 470—471.

Саопштио дим. Б. дим.

111. Увод у технику резања — Како уводити децу први пут у технику резања (у настави ручног рада). — Предавач, мај-јуни 1930. (II), 9—10, 472—475.
Саопштио дим. Б. дим.

112. Из елементарне рачунске наставе — Неодређени бројни појмови. — Предавач, септембар 1930(III), 1, 7—8.

Аутор додаје да је овај чланак у вези са чланком Поимање бројева од 1—10, објављен у Предавачу, св. 3 за 1929. годину.

113. Упутство за перспективно цртање. — Предавач, септембар 1930(III), 1, 13—20; (II), октобар 1930, 2, 27—33.
Саопштио дим. Б. дим.

114. Прелаз преко десетице. Предавач, новембар 1930(III), 3, 108—118.

115. Примењени задаци у обиму бројева преко 1000. — Предавач, децембар 1930(III), 4, 160—166.
Саопштио дим. Б. дим.

116. Цртање као средство за изражавање. — Предавач, децембар 1930(III), 4, 167—175.

1931.

117. Поступак при обради таблице множења. — Предавач, јануар 1931(III), 5, 203—216.

118. Укупна настава. — Учитељ, фебруар 1931(XI), 6, 450—456.

119. Најважније напомене за добар успех у рачунању. — Предавач, фебруар 1931(III), 6, 255—260.

Саопштио дим. Б. дим.

120. Рачунање у оквиру укупне наставе. — Предавач, март 1931(III), 7, 307—311.

121. Цртање дрвећа (Јаблан и врба). — Предавач, март 1931(III), 7, 330—355.

122. Правило тројно. — Предавач, април 1931(III), 8, 361—368.

Саопштио дим. Б. дим.

123. Цртање—1. Благородно дрвеће (Крушка, кајсија). -2. Шумско дрвеће (Гранчица-гргм и јела). — Предавач, април 1931(III), 8, 392—395.

Са илустрацијама.

134. Птица, гнездо, јаје. — Скица укупне наставе за III разред основне школе. — Предавач, мај-јуни 1931(III), 9—10, 415—421.

Саопштио дим. Б. дим.

125. Цртање воћа (Трешње). — Предавач, мај-јуни 1931(III), 9—10, 445—449.

Наставно прадиво за укупну наставу у сеоској нижој основној школи. — Учитељ, јуни, 1931((XI), 10, 676—775

1932—1933.

126. Цртање. — Учитељ, јуни 1932(XII, XLV), 10, 763—767.

127. Основна начела рачунања. — Учитељ, септембар 1933(XIV), 1, 46—53.

Садржај: Рачунска настава у старој школи. Рачунска настава у новој школи.

По Војту.

128. Број и рачунање. — Учитељ, октобар 1933(XIV, 2, 118—123).

129. Дејци бројни појмови при уласку у школу. — Учитељ, новембар 1933(XIV, XLIX), 3, 212—219.

1935.

130. Принцип бројања у елементарној рачунској настави. — Учитељ, фебруар 1935. (XV, XLIX), 6, 456—463.

131. Просто и лако решавање задатака правила тројног — IV разред. — Учитељ, март 1935 (XV), 7, 547—548.

132. Четири рачунске радње. — Учитељ октобар 1935(XVI, L), 2, 161—168.

Садржај: Сабирање и садзимање. Сабирање (доброявање). Сабирање без промена. Сабирање са променама.

Б. Литерарни радови и радови о литератури

Посебна издања

133. Са села за живот. (Приче за децу) — Изађање књижарнице Рајковић и Буковић,

Београд (1922). Стр. 76+(4). Фор. 13x19,5. — Бир. Штампарија „Давидовић“ Павловића и друга.

Садржај: 1. Са села. 2. Мој полазак „на науке“. 3. О свему се бог стара. 4. Божићне успомене. 5. Чудан човек. 6. На прагу дома свога. 7. Он је... 8. Из наше одступања. 9. Борци за слободу. 10. Прстенњар. 11. Наш Ибро. 12. Благо цара Радована. 13. Писар Стева. 14. Сад и некад. 15. Баткино страдање. 16. Успомене с вашара. 17. Свађа.

У уводној речи аутор саопштава да су неке од ових прича биле објављене у дечјим листвима: „Бачки напредак“ и „Завичај“.

Песме, приче, бајке и прикази

1909—1911.

134. На рушевинама Децебалова града. — Наша народна школа, јули-август 1909(I), 3—4, 110.

Песма.

135. У ноћи. — Наша народна школа, октобар 1909(I), 6, 184.

Песма.

136. Чежња. — Наша народна школа, новембар 1909(I), 7, 214.

Песма.

137. Попа и виноград. — Босанска вила, фебруар-март 1910(XXV), 3—4, 81—82.

Народна проповетка. — Прибележио Дим. Ђ. Дим.

138. Свађа. — Бачки напредак, 1. октобар 1910(VII), 2, 29.

Прича.

139. О свему се бог стара. — Бачки напредак, 15. децембар 1910(VII), 7, 98—102.

Прича.

140. Не укради. Позоришна игра за децу у два дела с певањем. Написао Мита Живковић, Београд, стр. 35. — Школски радник, јануар 1911(V), 1, 55—57.

Приказ дела.

141. Чудан човек. — Бачки напредак, 30. јануар 1911(VII), 10, 149—151.

Прича.

142. Три народне проповетке: 1. Ветар, мраз и врућина. 2. Сиромах и богаташ. 3. Мудар савет. — Босанска вила, 15. фебруар 1911. (XXVI), 3, 46—47.

Прибележио Дим. Ђ. Дим.

143. На прагу дома свога. — Бачки напредак, 1. јуни 1911(VII), 18, 279—280.

Прича.

1921.

144. Дечја библиотека 3. Храброст и љубав. Издаје и трећује Драг. М. Михаиловић. Крагујевац, 1921. — Школски покret, август-септембар 1921(I), 4—5, 148—149.

Приказ дела.

145. Трагични дани Србије. Белешке из злогласне трогодишње владавине аустријске у Србији 1915—1918., од Ј. Миодраговића. Београд, 1921. — Школски покret, август-септембар 1921(I), 4—5, 147—148.

Приказ дела.

1922.

146. Божићне успомене. — Завичај, јануар 1922(III), 5, 135—136.

Прича.

147. Стара књига. — Завичај, мај 1922. (III), 7, 213—214.

Прича.

Инспирисан глађу која хара Совјетском Рујијом и жељом да и сам шire и више помогне акцију која се води и у нашој земљи за помоћ гладнима — да би у ту акцију укључио и ученике, а преко њих и родитеље Димитријевић подсећа на запис из једне старе књиге о глади која је владала 1527. године, и наставља:

„Тако онда, а сад? Оваква ужасна недаћа снапша је нашу браћу Рује. Замислите, драга деце, да хиљадама деце, људи и жена умиру сада од глади у Рујији!

Исто као и 1527. године, тако је сада у Рујији, и отуда стижу очајне молбе гладних, да им се помоћи. Па ко пре да им помогне него браћа Југословени? Зато онај динар што бисте дали за алву, колаче и бомбоне, дајте својој браћи — руској деци, јер она немају ни хлеба.

Похитајте с помоћи! Ваш један динар њима ће вредети хиљаду на овом по њих стражном времену“ — завршава Димитријевић.

Како саопштава тих дана **Лесковачки гласник** (бр. 10, 12. III 1922), Димитрије Димитријевић је и један од тројице грађана Лесковаца коме су се предавали „прилози за гладну браћу у Рујији“.

148. Исаје Митровић, 1914. Издање Учитељског д.д. „Натошевић“, Нови Сад, 1922. — Школски покret, мај-април 1922(II), 3—4, 124—126.

Приказ дела.

149. Заостала препелица. — Завичај, октобар 1922(IV), 2, 45—47.

Прича. — По румунском.

150. Најбољи пријатељ. — Завичај, новембар 1922(IV), 3, 62—63.

Прича.

151. Проклета баба Стана. — Завичај, децембар 1922(IV), 4, 93—95.

Прича.

1923.

152. Топлоноше. — Зраци, јануар 1923(III), 5, 71—72.

Дидактичка прича.

153. Проклети кашари. — (I), Лесковачки гласник, 13. I 1923(III), 2, 2—3; (II), 20 I 1923, 3, 2—3.

Потпис: Дим.

154. Николина лаж. — Зраци, фебруар 1923(III), 6, 86—87.

Прича. — По румунском.

155. Награђена смрност. — Завичај, фебруар 1923(III), 6, 129—130.

Прича. — По румунском.

156. Срећа у сопственој беди. — Лесковачки гласник, 19. V 1923, 19, 2—3.

157. Топломер. — Зраци, мај 1923(III), 9, 139—140.

Научно-дидактичка прича.

158. Путем отаџбине. — Зорица, јуни-јули 1923(I, XIV), 9—10, 141—143.

Историјска прича.

159. **Инвалид.** — Зраци, децембар 1923(IV), 4, 64—65.
Прича.
160. **Одбрана од смрти. (Слика из окупације).** — Зорица, децембар 1923 (JJ, XV), 4, 55—57.
Историјска повест.

1924.

161. **Андиријино богатство.** — Зорица, април 1924(XV, II), 8, 121—123.
Прича.
162. **Стојан В. Живадиновић, Испод Озрења, проповетке.** Модерна библиотека 28. Београд, 1923. Стр. 114. — Учитељ мај 1924(IV, XXXVIII), 9, 641—646.
Приказ дела.
163. **О. Вајлд, Млади Краљевић, позоришна игра у 1 чину.** Удесно М. Матовић. Књ. I. Св. 1, Београд, 1924, стр 24. — Учитељ, јуни 1924(IV), 10, 743—744.
Приказ дела.

1926—1927.

164. **Здењак Занарж, Како постаје живот.** С чешког „Младост“, Дечја библиотека. Издаје и уређује Миодраг В. Матић и Арагољуб Ј. Славковић, учитељ. Београд, 1925. — Учитељ, април, 1926(VI), 8, 577—579.
Приказ дела — и задатак библиотеке у којој је објављено.
165. **Довитљивост.** — Зорица, новембар 1927(VI, XIX) 3, 40.
Народна прича.

II ПРЕВОДИ

Посебна издања

1. **Dr W.Hollenbach: Рачунска настава у I разреду основне школе.** Превео Дим. Б. Димитријевић. Под редакцијом Душ. Р. Михајловића, учитеља, уредника Наше народне школе. — Штампарија Свет. М. Драшкоџија. Велико Грађиште, 1910. Стр. 37+(3). Фор. 13x19. Кир. — Цена 40 парара.

Садржај: А. Грађа. I Обим наставне грађе. II Распоред наставне грађе. Б. Наставни поступак. 1. Предавање о нули. 2. Предавање о броју 3. 3. Предавање о броју 10.

2. **Три ораха. Бајке Дина Провенцала.** С италијанског Дим. Б. Димитријевић, учитељ. Кол. Издање Учитељске књижаре 5. Штампарија „Св. Сава“, Београд, 1922. Стр. 64. Фор. 25x23.

Садржај: Три ораха. Виле жировице. Капетанова опклада. Златни мишић. Чаробни замак. Прстен, клупче и школјка. Најлепша храброст. Враголан. И ко задочни стиже. Прича о несренином Чеку. Звезда на земљи. Излацело памћење. Матејев цак. Жир и лист.

Чланци, приче и бајке

1910—1912.

3. **Dr H. Schmidt, Cezar Lombroso.** — Наша народна школа, јануар 1910(II), 1, 279—280 (Пагинација страна погрешна. Треба 23—24).

Поводом смрти психијатра Lombroza (Верона, 1835. — Торино 1909).

Дим. Б. Дим. (Без навођења да ли се ради о преводу или раду по Schmidt-у).

4. **Dr E. Wilk.: Постанак првих бројева код деце и човечанства.** — Наша народна школа, фебруар 1910(II), 2, 33—42.

Превео Дим. Б. Димитријевић.

5. **Herrler: Таблица множења.** — Наша народна школа, фебруар-март 1912. (IV), 2—3, 66—68.

Превео Дим. Б. Димитријевић.

6. **Ernst Little: Писмени састави са примерима у прози.** — Школски радник, април-јуни 1912(VI), 4—6, 213—218.

Превео Дим. Б. Димитријевић.

1921—1922.

7. **E. Neuman: Ступање у школу и пубертет — као сметња духовног развитка.** — Школски локрет, јуни-јули 1921(I), 2—3, 49—55.
[Превео] Дим. Б. Димитријевић.

8. **Dino Provenzal: Три ораха.** — Завичај, октобар 1921(III), 2, 39—41.

С италијанског: Дим. Б. Димитријевић.

9. **Heinrich Räther: Писмено сабирање — Методска јединка: Писмено сабирање двоцифреног броја у обиму 1—100.** — Школски локрет, март-април 1922 (II), 3—4, 120—122.

[Превео] Дим. Б. Димитријевић.

1923.

10. **Рабиндрант Тагора: Никлина прича.** — (I), Лесковачки гласник, 20. I 1923. (III), 3; (II), 27. I 1923, 4, 2—3.

11. **Јеж и лисица.** — Зорица, мај 1923. (XIV, I), 6, 95—96.

С румунског Дим. Б. Дим.

12. **Рабиндрант Тагора: Саидипово причање.** — (I), Лесковачки гласник, 19. V 1923. (III), 21, 3; (II), 26. V 1923, 22, 3.
[Превео] Дим.

13. **Рабиндрант Тагор: Б्रималина прича.** — (I), Лесковачки гласник, 30. VI 1923. (III), 27, 2—3, (II), 21. VII 1923, 30, 2—3, (III), 28. VII 1923, 31, 2.
[Превео] Дим.

14. **Капетанова опклада — Бајка.** — Зраци, октобар 1923(III), 2, 21—23.
С италијанског Дим. Б. Дим.

15. **Памет и срећа.** — Зраци, октобар 1923. (IV), 2, 23.

16. **Чаробни замак.** — Зраци, новембар 1923 (VI), 3, 42—46. С румунског Дим. Б. Дим.

17. **Зашто овце блеје? — Португалска легенда.** — Зраци, децембар 1923 (IV), 4, 57.
Превео Дим. Б. Дим.

1925.

18. **Слога кућу гради.** — Зорица, март 1925 (XVI, III), 7, 102—103.

Превео Дим. Б. Димитријевић.

1929.

19. Паул Бартх, Дисциплинска мера према старости и индивидуалитету. — Учитељ, септембар 1929 (Х), 1, 33—43. Превео с немачког А. Б. Д.

20. Фрітц Войт, Васпитање за заједницу. — Учитељ, октобар 1929 (Х), 2, 104—108.

С немачког Дим. Б. Димитријевић.

21. К. Бауер, Завичајно место зими. I—IV разред. — Предавач, децембар 1929 (П), 4, 199—204.

Саопштио Дим. Б. Дим.

ДОДАТAK

У току даљих истраживања, која сам наставио после предаје рукописа Редакцији Зборника, дошао сам до следећих радова Дим. Б. Димитријевића.

1. Дим. Б. Дим.: Живинар. Месечни часопис за рационално гађење живине. — Народна просвета, Бд., 17. II 1929., бр. 12, стр. 3—4.

Белешка поводом појаве првог броја.

2. Дим. Б. Дим.: Практично виноградарство. Приказао Никола Ж. Петровић... 1929. — Народна просвета, Бд., 17. III 1929., бр. 16, стр. 2.

Приказ дела.

3. Дим. Б. Димитријевић и Милован Ристић: Живот и рад Сретена Ачића [Биографија]. — Споменица Сретена М. Ачића. Уредио Милован Ристић. Јагодина, 1939, стр. 1—32.

Рад представља допуну Димитријевићевог написа о Ачићу објављеног у Школском покрету бр. 8, 1921, стр. 225—247. — Види овде Библиографију Школског покрета, библиографска јединица 73.

Др Радмило Димитријевић, син Дим. Б. Димитријевића, у писму од 3. XI 1973. године саопштава да је његов отац превео и објавио и књигу за децу од Дина Проловенца под насловом Чаробни кључ. У досадашњим трагањима у библиотекама у Београду овај Димитријевићев превод нисам могао пронаћи.

Др Радмило саопштава да је рафове у рукопису свог оца предао Педагошком музеју у Београду и да се међу њима налази, поред рачуница, уџбеника за основу школу, „неколико књига рукописа из области методике

Rade Vuković

ZEITSCHRIFT »SCHULBEWEGUNG« UND DER REDAKTUE

DIMITRIJE Đ. DIMITRIJEVIĆ

In Leskovac wurde seit Mai 1921 bis Ende 1922 die pädagogische Monatschrift »Schulbewegung« herausgegeben. Die Zeitschrift wurde von dem Lehrerverein des Leskovacer Bezirks herausgegeben und der Schriftleiter war Dimitrije Đ. Dimitrijević, Lehrer in Leskovac. Es erschienen 20 Nummern der Monatsschrift aus 572 Seiten. Obwohl die Zeit, in der die Zeitschrift erschien, als die Periode des weißen Terrors bekannt war,

рачуничке наставе, наставе цртања и познавања природе“, као и неколико чланака Дим. Димитријевића „и чланака других сарадника Школског покрета“.

Попис тих радова овде је било сада немогуће дати због неких техничких тешкоћа.

У писму др Радмило наводи још неколико података о Школском покрету и његовом уреднику.

Школски покрет, каже он, није имао редакциони одбор. Уређивао га је сам Дим. Димитријевић. Ако се о чему требало посаветовати, договорили, консултовати онда се он саветовао са истакнутим учитељима Лесковца. Коректтуру и остale техничke послове око часописа заједно са оцем обављао је сам Радмило. Радио је и са слагачима — и ту у Лесковцу, радио на Школском покрету научио и графички занат.

Иначе, др Радмило каже, колико зна, његов отац био је секретар или неки други истакнути члан Одбора Републиканске странке у Лесковцу, јер су код њега долазили прваци странке када су у Лесковцу одржавали конференције. Због тога он је тек после 20 година службовања, иако је био познати педагошки писац и школски рафник, успео да добије Београд, и то само „захваљујући свом иктином пријатељу, (такође републиканцу — Р. В.) др Арагонију Иконићу, који је тада радио у Министарству просвете, и био му друг у Учителској школи у Јагодини).

Уз то, др Димитријевић пише да је његов отац учествовао у рафовима скоро стално од 1912. до 1920. године када је демобилисан... На Гучеву је, као командир чете, био тешко рањен.. Као ратни инвалид додељен је штабу Војводе Мишића у Валеву, јер је знао стране језике. На Крфу једно време био је помоћник команданта острва Видо, а затим додељен Врховној команди. Једно време је помоћник интенданта Армије и управник Војне одељење II у Сарајеву. А као један од борђних официра симпатизира Црнорукаца у току рата био под присмотром и неколико пута са слушаван.

У Лексикону писаца Југославије, књ. I, Матица српска, Нови Сад 1972, стр. 628, податке о Дим. Б. Димитријевићу дао је Душан Праша. Међу њима има и неких који претходно нису добро проверени, као што су, на пример, они о његовој сарадњи у Учителској борби, Српском Косову, Нашем листу — и још неки.

als man über das Land Jugoslawien durch berüchtigte Kondmarchung und das Gestz über den Staatsschutz regierte, gelang es dem Schriftleiter der Zeitschrift die ganze Zeit der Erscheinung Linie der fortschriftlichen Ideen zu halten. Der Schriftleiter war der republikanischen Einrichtung geneigt und sympathisierte mit den Aktionen der Kommunistisch und sozialistisch orientierten Lehrer.

Јоца Михајловић

Топоними и микротопоними у Лесковцу¹⁾

Град и бивши срез Лесковац налазе се у плодној котлини у средишњем делу Балканског полуострва.

Кроз Лесковац протиче река Ветерница. Са десне стране је река Јужна Морава, а са леве Јабланица. У даљој околини Лесковца налази се неколико планина средње висине.

Као место, Лесковац (Дубочица) се помиње у писму књегиње Милице још у другој половини 14. века. Претпоставља се да је он у то време био станица за краване.

Под турску власт пао је 1441. године. Међутим, он учествује у неколико буна — године 1454. под Николом Скобаљићем; 1689. са аустријском војском против Турака; 1806. у првом српском устанку под вођством Петром Петровићем Сређом; априла 1841. у лесковачкој буни.

Прва школа („Велика чкоља“) подигнута је у Лесковцу 1854. године.

Лесковац је од Турака ослобођен 11. децембра 1877. године. Приликом пописа, он је те године имао 9.718 становника. Од тога је било 2.400 хришћанских, 500 муслиманских и 10 јеврејских кућа. Писмених је било 927, од којих 79 жена. У целом срезу лесковачком у то доба било је још 90 писмених мушкараца.

Године 1878., због масовног исељавања Турака и Јевреја, Лесковац је имао 1989 српских, 29 јеврејских, 51 турску и 48 циганских кућа. Пописом је нађено 3532 мушких и 4760 женских лица. Град је имао тада шест цамија.

Ослобођени Лесковац је постао ковека наше текстилне индустрије. Прва фабрика је основана 1884. године.

Године 1895. основано је радничко занатско удружење.

Из пописа становништва 1900. године види се да је у лесковачком срезу од индустрије живело скоро 6.000 лица или 10,55% становништва.

У септембру 1904. године основана је месна организација Српске социјал-демократске партије.

Услед тешких услова живота нижу се штрајкови.

Лесковац и околина учествују и у Топличком устанку.

Године 1920. у Лесковцу је изабрана комунистичка општина.

Између два светска рата развијају се индустрија, трговина и занатство, а са њима и радничка класа, КПЈ и СКОЈ. Таласи радничких штрајкова, демонстрација и прослава смењују се.

Национална хомогеност била је карактеристика Лесковца до другог светског рата. Срба је било 90%, Цигана муслимана 5%, док је осталих 5% отпадало на Црногреџе, Јевреје, Грке, Џинџаре, Македонце, Хрвате, Чехе, Русе, Немце и Словенце²⁾.

Уочи другог светског рата Лесковац је имао 20.000 становника. Ослобођење је дочекало само 14.000.

Лесковчани говоре штокавски, екавским призренско-јужноморавским дијалектом.

Реч-две о теми овог рада.

Топоними и микротопоними у Лесковцу сами собом казују које су врсте, односно шта значе. Зато у рубрици „врста“ нису ближе одређени.

Поједињих топонима и микротопонима нема у катастру, али их у Лесковцу и његовој ближој околини многи знају.

1) Топоним значи име места, а микротопоним ознаку за мало место, простор, улицу, објекат.

2) Структура данашњег Лесковца је прилично изменењена. Поред домородца и досељених Срба, којих има око 80%, на остale народе и народности отпада 20% укупног становништва Лесковца. Приликом пописа 1971. године, Лесковац је имао 45.478 становника.

Један број топонима и микротопонима употребљава се и данас, иако у Лесковцу можда одавно нема објекта који се тако звао. Од њих је, дакле, остало само име.

Извесни топоними и микротопоними су се променили.

Топоними и микротопоними Лесковца не потичу из истог временског раз-

добља. То најчешће потврђују лексеме из туског језика.

Обрадили смо и нагласком³⁾ оболежили топониме и микротопониме који се и данас употребљавају у лесковачком говору и разговору.

Сви топоними и микротопоними поређани су по азбучном реду.

Табеларни преглед топонима и микротопонима

НАЗИВ (са нагласком)	ВРСТА	ПРИМЕДБА (садашње стање)
АВРА	синагога („јеврејска црква“)	магацин Зем. задр. (пословна простор.) не постоји
АМЕРИКА КАФАНА		
АНЧИКИ	насеље	
АРАБАТОВО СОКАЧЕ		
АРАПОВА ДОЛИНА		
БАБАМИЛКИОВА		
КАФАНА		
БАК'МОВО СОКАЧЕ		
БАРУТАНА	војни објекат	
БАЧОВАНИЈИЈЕ	повртњак	
БЕЛЧУГ МАЛА		
БЕРДИБОВА ВИЛА	Ужарски крај	
БЛИЗНАЧКА МАЛА		
БОГОЕВАЧКИ ПУТ		
БОЈНИЧКИ ПУТ		
БРЕГ		
ВАГА	Брдашце на коме су радили ужари („јужари, салери“)	
ВАШАРИШТЕ	комунални објекат	
ВЕТЕРНИЦА КАФАНА		
ВИНАРАЧКИ ПУТ	насеље	
ВИСЕБИ МОС		
ВЛАЧИЋЕВА САПУНА-РА	Насеље	
ВЛАСОТИНАЧКИ ПОДРУМ		
ВЛАСОТИНАЧКИ ПУТ	фабрика	
ВРАЊКИЋЕВА ВИЛА	привредни објекат	
ВРАЊКИЋЕВА ФАБРИКА	Две виле браће Боке и Косте Врањкић	
ВРАЊКИЋЕВО ИМАЊЕ		
ВРБИНО СОКАЧЕ	„Кућа на тетка Врбу“	
ВУЧАНСКИ ПУТ		

³⁾ У лесковачком говору постоји само један — експираторни акцент, без квалитета и квантитета.

ГАЈТАНАРА
ГАРЕТОВА ПАЛАТА

ГЕКАМОТ

ГИМНАЗИСКИ ПАРК

ГОВЕБИ ПИЈАЦ

ГРАДСКА
(Саборна) ЦРКВА
ГРАОЧАНКИЋЕВ
ПОДРУМ
ГРЧКИ САРАЈ

ГУМАРА
ДЕДИЊЕ

ДЕКЛЕВИН
САНАТОРИЈУМ
ДИМКОВО СОКАЧЕ

ДИНЕ ИЦКИЋА СОКАЧЕ
ДИСКИБОВО СОКАЧЕ
ДРВЕНИ ПИЈАЦ
ДРКИНЕ ВРБЕ
ДУНБЕРСКО СОКАЧЕ
БЕРМАНОВИЋЕВА
КАФАНА

БОРБА ЛЕШЊАКА
УЛИЦА
ЖИКИНА ВИЛА

ЖИТНИ ПИЈАЦ
ЗАЈАЧКО СОКАЧЕ
ЗАКАСОТИНА
ЗЕЈТИНАРА

ЗЕЛЕНИ ПИЈАЦ
ЕКОНОМИЈА

ЕРОДРОМ

ИГРАЛИШТЕ
ИСАР (ХИСАР)
ЈЕВРЕЈСКА ШКОЛА
ЈОВАНЧИНА КУБА

ЈУЖНИ БЛОК

КАЈСИН СОКАК
КАСПАРОВ МОС
КАСПАРОВ СОКАК

До II светског рата Чулковићева фабрика „Гумара“
I: Соколски парк

Касније „Ан“ (хан) и хотел „Париз“

насеље

Угоститељски објекат
индустр. објекат

радије Говеђа пијаца
огледно добро, имање ПоА опривредне школе
војно-цивилни објекат
рекреациони центар
брдо

До рата пословна и
стамбена четврт

Текстилни погон
Стамбена зграда у друштеној својини
Машинска индустрија
„Раде Металац“

Простор Лесковачког сајма
Зелена пијаца и Улица Јужноморавских бригада

Трговинско складиште

Слободна површина

Види под „Гекамот“
Ново стамбено насеље испод Хисара, према селу Горњем Синковцу

Здравствена установа
Слепа уличица између Ветернице и Улице Јужномор. бригада преко пута НИП „Наша реч“
Улица
Улица Јове Дискића
Дрвна пијаца

Улица Браће Костић
Нова робна кућа и самослуга код Железничке и Аутобуске стан.

Пре рата вила др Жак Конфина, по ослобођењу хотел „Парк“, а сада Дом омладине под Хисаром
Житна пијаца

стамбена просторија
Складиште предузећа „Водовод и канализација“
Види под „Говеђи пијац“

Комплекс Скупштине општине Лесковац
Стадион ФК „Дубочица“
Градско излетиште
стамбена зграда
стамбена зграда предузећа Јованче Анђелковића

Насеље и улица

Улица
Мост на Северном блоку
улица

КАСПАРОВО СОКАЧЕ		Рачва Димковог сокачета (Види „Димково сокаче“)
КАТОЛИЧКА ЦРКВА	занатско предузеће	приватна занатска радња
КЛАНИЦА	насеље	погон „Месокомбината“
КОВАНЛ'К		
КРЖАЛИЋЕВО СОКАЧЕ		
КРИВОРЕЧКО СОКАЧЕ		
КУДЕ КОСТАБА		
КРЊИЋЕВ СОКАК	трговинска радња	Продавница предузећа „Пољопривредник на по- четку Улице Јужномора- вских бригада
КРЊИЋЕВ ВОЋЊАК		
КУДЕЉАРА		
КУДЕ РАНБЕЛА		насеље
КАСАПИНА		насеље
(„Куде Милана Дуру“, „Куде Перу Дуру“)		
КУКАРОВА ВИЛА		
КУКАРОВА ФАБРИКА		
ЛЕШЊАКОВА ДЕТЕЛИ- НА	пре рата Фабрика креве- та „Кукар и Коцић“	
ЛЕБАНСКИ ПУТ		
ЛУДАЈЦИ (ЛУДАЈСКА МАЛА)	имање	
Л'СКЕ	Улица Станоја Главаша	
МАЗНИЋЕВА АПОТЕКА		
МАЗНИЋЕВ ВОЋЊАК	насеље	
МАЗНИЋЕВО СОКАЧЕ	индустријски објекат у време II светског рата	
МИРА		
МИЦКОВИЋЕВО	насеље	
СОКАЧЕ		
МИЛИНСКА УЛИЦА		
МОНТАФОН	индустријски обј.	
МОНОПОЛ	индустр. објекат	
МОТЕЛ		
МУРЦА МАЛА	насеље	
НАСЕЉЕ „ТОМА КОС- ТИЋ“		
НИШКА УЛИЦА		
НОВА ШТОФАРА	насеље	
ОКЕАН КАФАНА		
ПАНАБУРИШТЕ		
ПАРК ДЕВЕТ ЈУГОВИЋА	индустр. објекат	
ПАШИНА ЧЕСМА		
ПЛАНТАЖА		
ПАШТРАКУЉИН СОКАК	Аутобуска станица	
ПИВАРА		
ПИВАРСКИ СОКАК	излетничко место	
ПИЖИНО СОКАЧЕ	место за испашу	
	индустр. објекат	

ТРКАЛИШТЕ	рекреациони центар	Необрађено земљиште
ТУРСКО ГРОБЉЕ		Парк „Девет Југовића“
ФАБРИЧКИ СТАНОВИ		Крај Улице Косте Стаменковића
ХАЦИ-СЕЛИМОВ МОС	насеље	Мост и стамбено насеље „1. мај“ и на Бојничком путу
„ЦАР ЛАЗАР“ КАФАНА		стамбена зграда на Лебанском путу
ЧАМУРОВ БУНАР		затрпан (налазио се на источној страни Зелене пијаце у Улици Јужноморавских бригада)
ЧАПЉИНО БРЕСЈЕ	насеље	Према селу Вучју
ЧИВЛ'К	насеље	Испод Градске болнице „Моша Пијаде“
ЧУЉКОВИЋЕВ МЛИН		Пословна просторија по- гона „Раде Металац“ ин- дустрије Леминда
ЦАМИЈА		Порушена (налазила се код ДТВ „Партизан“)
ШИРИНА		Зелена пијаца у Улици Јужн. бригада (Види: Го- веђи пијац)
ШИМИКИБОВ СОКАК		Конзервирана за музеј
ШОП-БОКИЋЕВА КУБА		(прекопута хотела Дубочица)
ШПИТАЉ	насеље	Трг. објекат пред. „Во- ћар“ (раније јавна кућа)
ШПИТАЉСКО ГРОБЉЕ		Улица у насељу Подврце
ШУМАДИЈА КАФАНА		
ШУШПАЛОВ СОКАК		

Податке за овај рад користио сам из књиге Хранислава Ракића, Станка Борђевића и Александра Соколовића „Лесковац и околина“, штампане 1961. године, и чланка „Лесковац у бројкама“, објављеног у *Нашој речи* од 18. 5. 1973. године.

Велику помоћ у утврђивању чињеница у вези са топонимима и микротопонимима пружио ми је мој отац Славко Д. Михајловић, на чему сам му искрено захвалан.

Josca Mihajlović

TOPONYME UND MIKROTOPONYME IN LESKOVAC

Toponyme und Mikrotoponyme in Leskovac stellen Angaben über die Geschichte und Mentali-

tät der Bewohner. Sie sind oft Angaben über die Stadtbevölkerung.

Методе рада у испитивању заната са посебним освртом на занате у Лесковцу и околини

Проучавањем развоја занатства у Лесковцу и његовој околини, на основу докумената које посједује Историјски архив Лесковца, доста скромне литературе, као и живе ријечи старих лесковаčких занатлија, који су под бременом својих година, давно оставили свој поизив занатлија, недвосмислено се долази до закључка да је ова значајна грана гривреде у лесковачком крају посве старог поријекла и да датира још из времена Турака.

Развијеност занатства се види и из података, да је у времену Турака у Лесковцу било заступљено око 95 разних заната: терзијски, абацијски, кондурцијски, папуцијски, ћурчијски, табачки, ковачки, грнчарски, казанијски, мутавцијски, мумџијски, воскарски, шећеријски, чешљарски, ужарски, поткивачки, берберски и др. У то вријеме Лесковац је представљао релативно велики град, а по броју и разноврсности заната и један од најзначајнијих занатских центара Србије.

У ери послије ослобођења од Турака, занатство је задржало свој ритам развоја, али се постепено саображавало захтјевима новог времена. Сасвим је разумљиво да су се у овом временском периоду одржали, а у неколико и усавршавали они занати, чији су произвођачи били и надаље тражени, диктирани културним степеном развитка самога становништва. Тако на примјер, терзије и абације постепено смањују обим свога пословања, јер се јавља изражajна тежња и потреба за савременијим начином одјевања. Обућари и папуције, почињу намјесто дотадашњих кондура и папучара да израђују нову обућу — ципелу, која је имала све већу потрошњу. Нови дух и талас живота, који је као лахор наилазио, довео је и до стварања нових занатских дјелатности, које раније нијесу

постојали. Шеширџијски, машинбраварски, инсталатерски, тапетарски и други занати се све више почињу да јављају, као равнотежа нових друштвених односа.

У периоду послије првог свјетског рата, процес прилагођавања у занатству се наставља. С обзиром, да нове и савременије потребе становништва расту, занатство се све више оспособљава да боље, савременије и више производи. Оно се креће и прилагођава времену и тежи да иде у корак са њим. Јављају се нови облици рада, у вези са новим потребама, навикама и новим стремљењима. Нови индустријски материјали наметнули су и нови начин рада. Уопште узвеши у развоју занатства Лесковца није било застоја, мада се временом примјењивао код поједињих заната извјестан регрес док код других прогрес.

Лесковац, некадашњи типично занатски центар, у времену минулог рата видно преживљава своју преоријентацију. Чињеница је, да рапидан послијератни развој индустрије, почиње веома брзо да потискује ручну израду производа широке потрошње. Пред навалом јефтинијих и савременијих индустријских производа, занатство почиње да посустаје. Оно улази у фазу свог видног свакодневног регреса. Очевидци смо, темпа развоја и садашњих стремљења на пољу индустријализације земље. Жрвања живота меле без застоја и сви су изгледи да ће ручно занатство у догледно вријeme сасвим нестати, јер човечија рука ипак заостаје за машином.

За нас, етнологе, у овом моменту остаје једна значајна обавеза, да у мјестима где радијмо, сакупљамо и проучавамо све оно што је карактеристично и историјски вриједно за један шири или ужи регион. На тај начин спашавамо и спасићемо заборава и патине прошлос-

ти све оно што у неку руку преставља вриједну традицију тог краја. Будућим генерацијама оставићемо трагове прошлости из живота и рада наших предака.

Занатство у развоју Лесковца заорало је и оставило дубоку бразду и духовном и материјалном животу житеља овога краја.

Користим прилику да изнесем своја искуства, која су стечена искључиво при раду, без алузија и тенденција да је то једини исправан пут и начин у приложењу овом питању.

Прије свега, акцентирам, да је рад на изучавању занатства, често теренска активност. Јер, искуство је показало, да се вјерни, тачни, поуздани и потпуни подаци могу да добију само и једино у директном додиру са људима, процесима и појавама. Канцеларијски рад је при томе само дјелимично заступљен, тј. када се ради о научној обради прикупљеног материјала.

Чињеница је, бар што се тиче занатлија лесковачког краја да су вјековним робовањем под турском влашћу, код њих формиране извјесне негативне особине, које се на сваком кораку испољавају у виду крајњег неповјерења, а често и неискрености према непознатим особама. То посебно важи за људе са села, када су у контакту са грађанима. Међутим, веома често се и градске занатлије доспајају да дају податке о свом занату, нарочито када је ријеч о промету производа. Из тих разлога, обраду заната треба почети са особом која нам је добро позната и која је упозната са циљем и сврхом нашег рада.

Током рада на терену среће се са људима различитих особина. У свом раду треба се трудити да се стекне њихово пуно повјерење, ако се жели да се добију што потпунији подаци. Да би се то постигло, неопходно је да се буде тачкичан, објективан и што мање сугерирају одговоре.

Чињеница је да људи, а посебно старији, не воле да их неко стално испитује, а нарочито да им постављају питања на која некада нијесу у могућности да одговоре. Особе које нам дају податке су у већини случајева радни људи, и за њих је сваки тренутак од значаја. Они сматрају то вријеме као изгубљено, те је зато, ради ефикасности неопходно да се прво обради сва потребна литература, из те области, и извуку сва она питања за која мислимо да су централна, битна и најважнија. Одговори на та питања су у много случајева и контрадикторна, али се методним компарирањем долази до тачних или приближно тач-

них резултата. Зато се никада не смијемо ослонити на исказе само једног казивача, већ морамо анкетирати све оне људе који се баве тим пословима.

При проучавању заната, треба забележити и оно што на први поглед изгледа неважно и беззначајно у вези са занатом. У већини случајева те беззначајности, при даљем раду могу да се јаве као компоненте, које су биле неопходне при даљој обради.

Ријечи, вербална објашњења, монолошка и дијалошка метода, пружају нам захвалан и користан изворни материјал. Међутим, при овоме не треба заборавити и цртеж. Он је у нашем раду од велике важности и зато треба пренијети на папир све оно што нам предмети пружају, јер је често пута цртеж речитији од многих ријечи.

При раду на терену, неопходно је максимално користити foto апарат. Ако је у питању пак неки занатски процес, у коме је битан континуитет радње треба примјенити фотокамеру. Много што шта може остати незабележено или погрешно схваћено, али процесом реконструкције филмом и фотосима, може се све то освјежити и зналачки прићи раду. Сем тога, да узгред напоменемо, употребом техничких аудио визуелних средстава: магнетофон, foto апарат, кино камера, даје нам звучно сликовити материјал, који нам може послужити при формирању музејске кино и фототеке.

Архивски материјал, такође преставља значајну грађу при изучавању заната. Вријеме је оставило видан траг на сјећања људи. Архивски подаци су, најверодостојнији и на њих се мора да базирамо. Међу значајним документима од важности су, при проучавању историјског развоја заната, бројно стање занатлија, у појединим временским интервалима, уговори о пријему шегрта на изучавање заната, као и пријаве за полагање калфенског и мајсторског испита. У архивском материјалу се веома често може да нађе и материјал који је од посебне вредности, а који се риче разних поруџбеница материјала. У сваком случају, архивски материјал нам представља један од методских приступа који вјерно оцртава евулирање занатства на одређеном региону. Он нам уједно најупечатљивије покazuје економски и друштвени значај занатства, као и њихову улогу и утицај на развој друштва и друштвених односа.

Кад је ријеч о процесу производње, почев од сировина, па до финалних тржишних производа, не можемо се ни у

ком случају задовољити само ријечима. У сваком случају, при томе, неће бити унети све елементи, а постоји и могућност погрјешног схватања. Зато је неопходно да се користи жив производни процес, праћен функционалном примјеном сваког алата појединачно. То непосредно, директно посматрање живог процеса треба да активира и самог стручњака у тој мјери да и он сам учествује у томе. Тиме он ствара вјеру и незаборавну слику не само појединачних детаља, већ цијели процес свеобухватно.

При томе не треба заборавити познату народну изреку, која би овдје нашла

своју пуну потврду: „Што чујем — заборавим, што видим — памтим, а што урадим то и знам”.

Значај и допринос рада на терену је, и откуп свих занатских алатки, са циљем формирања комплетних занатских радионица, које морају наћи мјесто у музејима.

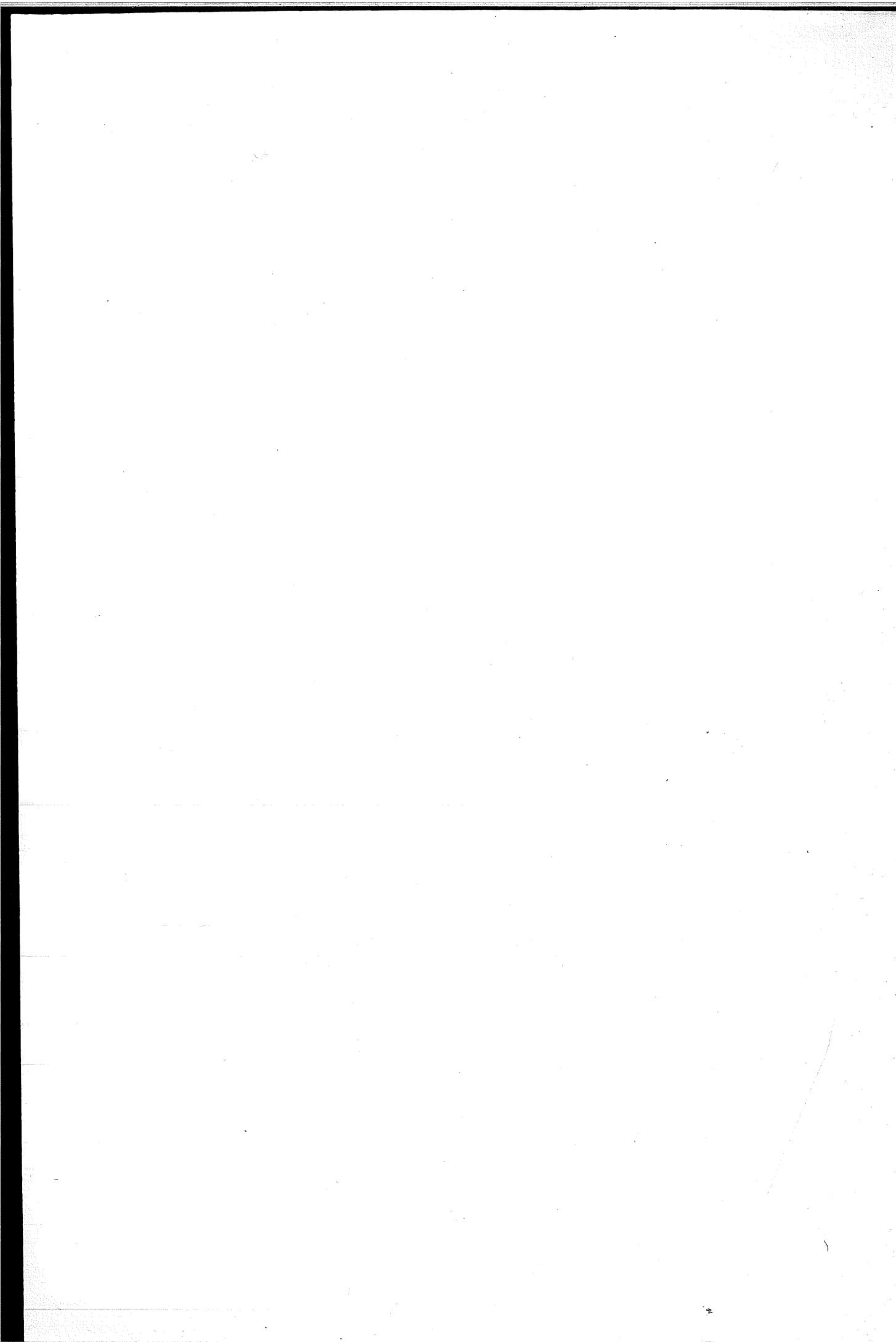
На крају, да поменем, круна цјелокупне те активности је, објављивање тј. публиковање грађе, као последњег и завршног рада на пољу обраде занатства. Тај писани материјал може корисно послужити другим стручњацима који убудуће могу радити на овом пољу.

Radmila Stojanović

ARBEITSMETHODEN IM STUDIUM DER HANDWERKE MIT EINEM RÜCKBLICK AUF DIESELBEN IN LESKOVAC UND SEINER UMGEBUNG

Leskovacer Handwerke sind im Absterben. Sie sind eigentlich die Geschichte der Wirtschaft in der Stadt. Der Verfasser befasst sich schon län-

gere Zeit mit diesem Problem und in seiner Schrift berichtet er über methodologische Probleme, auf die er in seiner Arbeit gestossen hat.

Др Момчило Златановић

Хајдуке и комитске песме у врањском крају

Хајдука је у врањском кадилуку било већ 1520. године.¹ Хајдуција се помиње и у другој половини XVI века, у доба када почиње у свим доменима да опада моћ турског царства. На основу фермана из 1572. године сазнајемо да су хајдуци (харамије) у кадилуку Врање убијали и пљачкали убираче харача и овчарине. Од нападања и пљачкања нису биле поштећене и мусиманске куће.²

Татомир Вукановић, научни сарадник Народног музеја у Врању, има у својој збирци убојну косу дугачку 35 цм. Она је нађена с још десетак истих у остави у планини. Овакве косе употребљавали су хајдуци крајем XV и у XVI столећу као сечно-нападно оружје. То је такође један од доказа да се хајдуција рано јавила у врањској регији.

Крајем XVIII века у Масурици је хајдуковао Груја Дурак. Хајдук је био и његов брат и као такав погинуо. Груја се доселио у Польаницу, управо у Грађу, где се и оженио. Пошто је купио земљу од једног Турчина, преселио се на место где је данашње село Рождаце, у којем и живе његови потомци. Био је старешина многољудне и моћне пољничке задруге.³

Најчувенији пољанички хајдук је Никола Мандрда. Из рода је Баба-Ивановци у Власу. Милићевић га убраја у знамените Србе новијег доба.⁴ Кад је избио први српски устанак, напустио је родну Польаницу, дошао у Шумадију и учествовао у многим борбама против турске војске. Истакао се у бици на Јухору: „У том боју особито се одликовао Никола Мандрда и војничком вештином и личним јунаштвом“.⁵ На почетку XX века успомене на овог хајдука су веома живе: „О њему данас зна сваки старији човек у Польаници и околним областима“,⁶

У Польаници се тада још чувала Мандрдина.

Распитивао сам се за хајдука Николу у Власу, Лалинцу, Трстени и другде, али о њему једва нешто знају и најстарији Польанчани. У Трстени, близу куће Радована Стојилковића, поред огромне букове шуме, налази се извор „Мандрдино кладнче“. Ту је, веле, пio воду, а сакривало се по оближњим шумама. У Власу наводе узрок његова одласка у хајдуке. Польак Турчин отимао је деци стоку, а Никола то није могао да поднесе, па га је једне ноћи са својим друговима напао. Том приликом су убили пољака и још три Турчина. Од те ноћи и почиње Мандрдино хајдуковање. Слушао сам и ово: „Умрели су тија што су све знали“. „Мој деда је за њега много причаја“. „Знам само да је бија голем ајдук“.

У народној поезији се помиње Никола војвода, али се не може поуздано рећи да је то и Мандрда.

У атару села Декутинца Турци су убили хајдука Лазара. Тај податак наводи и Јован Трифуноски.⁷

Сугарци или Јовановци у Марганцу су потомци хајдука Крсте, који је деловао у Радовници (Г. Пчиња), где су га Турци ухватили и повели у Врање. Пошто је успео да се отме и побегне, неко време се сељакао, па се стално настанио у Марганцу.⁸

За време Турака у Грделичкој клисури (врањском Дервену) ханови су били један до другога. Кад би путници дошли на преноћиште, затварали су се рано и чекали јутро. Дешавала су се убиства и отмице у хановима и на друму. „И same европске путнике, царске људе, који су тим путем пролазили, ради боље сигурности пропраћала је читава чета турских пандура и заптија“,⁹ У сеновитим

шумама и долинама кретали су се хајдуци и харамије.

Сестре Стана Аврамовић и Даринка Мишковић (Карамингине) слушале су од својих старијих за хајдука Петка Карамингу из Врања, који је лети био с хајдуцима по врањским планинама, а зими се крио у граду („у тамни подруми“).

У другој половини XIX века као хајдук се посебно истакао Младен Стојановић („Чак'р паша“) из рода Чакрци у Горњем Staјевцу. По Пчињи, Козјаку и Берману хајдуковао је и пре 1876. године, али су га Турци ухватили и одвели у нишку тврђаву. Из затвора га је ослободила српска војска којој се он као добровољац прикључио. После 1878. године хајдук Младен четује у пограничним пределима. Код манастира Прохора Пчињског од њега су страдали Јусен Ферови сејмени. Како је досадио турским властима и низамима, Порта је протестовала у Београду. Влада Милана Пироћанца огласила га је 1882. године за хајдука (разбојника), а у јесен 1885. у шуми Соборшици изнад Врањске Бање заклао га је приликом бријања друг му Тома Станковић и главу у прорезаној торби донео у врањско начелство.¹⁰

„Чак'р паша“ се највише задржавао у дивљинама источно од Врањске Бање, у селима Црном Врху и Старом Глогу (у месту Самарци), нпр. Прелазио је границу и у оба правца гонио стоку. Према сељацима, па и према својим друговима, поступао је доста грубо. У народу није био омиљен и са другог разлога: није заизирао ни од чега кад су биле у питању жене. У Старом Глогу отео је неку Јелену, жену печалбара у Аустроугарској. О неустројивости овог кременитог и сировог Пчињанина стварање су и приче.

Иначе, традиција о хајдуцима је очувана у многим планинским селима: у Кривој Феји, Бабиној Пољани, Старом Глогу, Радовници, Сурлици, итд. На хајдуке опомињу и многи топографски називи: Ајдучки кладанац (Крива Феја), Ајдучка чешма (Бабина Пољана), Ајдучко кладанче) (Срнећи Дол), Ајдучка долина (Барелић) и др. У цеој Пољаници се зна за Ајдучки кладанац (у дреновачком атару), на који су према предању, долазили хајдуци за воду, а скривали се по околним буковим шумама. На Копиљаку, у шуми, налазе се остаци Ајдучке цркве у којој су се хајдуци молили богу.

О хајдуцима су у врањским селима неговане лирске, баладне и епске песме.

Светислав Вуловић је објавио епску песму из Пољанице „Хајдук Јеремије“, чија је тема: коњ избавља из тамнице

свога господара.¹¹ Песма почиње хиперболичном сликом словенске антitezе чија је функција да истакне какав „шенлук чине босамске делије“ што им је пао у руке истакнути хајдук. Турци су ухватили силен Јеремију и везали му руке „од опоко“:

како су га лако посvezали,
од лактови до бели ноктovi,
од ноктovi црни крви течev.

Отерали су га „у Босама града“ и бацили у тамницу. И у води до појаса, у којој су змије и пијавице, „легаја је за годину дана“. У Босам долази његова мајка и моли Турке да је воде „на тамне тамнице“ да би видела „у који је живот“ син Јеремија. На њено питање зашто не даје благо за откуп, а он одговара:

„Давам, мајке, но нико не гледа,
но ми искав ћогу од мегдана,
а ја, мајке, ћогу си не давам,
главу давам, а ћогу не давам!“

Мајци поставља задатак:

„Но се врати, моја стара мајко,
но се врати на моји дворови,
па улегни у тамни јарови,
па изведи ћогу од мегдана,
па му стегни дванаест колани,
тринаесту ибриштим канију,
од црвену свилу препредену,
што ми брани ћогу од колани“.

А пошто га назоби и свеже му „поле под теркију“, да га у поноћ изведе „на то рамно поље“ и да му каже „јунак куде је“. Мајка је све то урадила. Богат је дојуро у Босам и калдрме „истурија“. Турци су се поплашили и позвали утамниченог хајдука да ухвати необична коња. Кад је Јеремија изашао из затвора, ћогат му је рекао:

„Жив ли си ми, мој млади сајбијо,
ти си мало из моћ испануја,
ја ћу клекним мало на колена,
ти се метни мене на рамена“.

Господар је узјахао коња, који је појурио:

како звезда преко ведро небо,
све чадоре под ноге погази,
па отиде код његови двори.

Вуловић је, на први поглед, направио извесне омашке у записивању или претређивању текста за штампу. Деветнаесети стих је дванаестерац:

и у воду теје љуте змије,
љуте змије гризев, пијавице пијев.

Овај стих би могао да изгледа: „Змије гризев, пијавице пијев“, јер не захтева ритмична дикција да се епитет љуте из претходног стиха понавља. Уједно напомињем да је тридесет и седми стих: „Змије једев, пијавице пијев“. Ево још једног одступања:

Тад викаше Турке Босамлије,
тад викаше тројицу бербери:
један брије русе косе, други црне
браде,
а трећи му нокте сарезује.

У подвученом стиху испред израза „русе косе“ и „црне браде“ вероватно би требало да буду заменице:

Тад викаше Туруке Босамлије,
тад викаше тројицу бербери:
један брије теје русе косе,
други брије теје црне браде,
а трећи му нокте сарезује.

Певач је, дакле, без по муке могао да добије десетерац. Уосталом, реч је о добром гуслару. „Гуди доста лепо“ — каже за њега Светислав Вуловић. Можемо претпоставити да је старац Јова из Брестова свесно употребио други стих. (Уверио сам се у гњиланским и врањским селима да певачи понекад намерно одступају од десетерачке метрике, и то обично онда кад желе неку мисао јаче да нагласе и да слушаоцима скрену пажњу. Том приликом се, разуме се, мења и мелодијска линија).

Песма је на пределном говору. Међутим, иако је забележена брзо после ослобођења Врања, у њој се могу наћи и књижевне речи и облици (тад, мало, њему, све чадоре и сл.). Стих: „А трећи му нокте сарезује“ идентичан је стиху из песме „Марко Краљевић и Муса Кесеција“ у другој Вуковој књизи.

Проверавао сам у Пољаници да ли старији певачи памте „Хајдук Јеремију“. Интересовао сам се да ли је раније песма била дужа и које је све елементе садржавала. Према Вуловићевој варијанти, хајдук је узјахао коња и одјурио кући. Да није ту нешто скраћено? Можда је према старијој песми он чинио чуда од јунаштва?

Славка Ивковић из Големог Села, рођена 1932. године у Лалинцу, песму о хајдуку Јеремији чула је у детињству од својих старијих. Први део се подоста разликује од Вуловићева записа. Словен-

ска антитеза је кратка. Нешто се чује у планини, и народни певач поставља питање: „Да ли грми ел' се земља тресе?“ Није ни једно ни друго, „неко игра хајдук Јеремија“ са својим ћогатом. Кад су то чули Турци Басамграци, пошли су у планину. Јеремија се јуначки бранио: док су пришли до њега, петорица су погинула, док су га опколили — деветорица, док су га ухватили — тридесеторица. Одвели су га у Басамград, и тамо је тамновао девет година. У десетој га посећује мајка. Даље је мање-више као у Вуловића.

Милева Јовић, такође из Големог Села, рођена 1893. године у Власу, певала је о Јеремији још из детињства, па до смрти свога мужа пре неколико година, када је дошла тога, разочарење и усамљеност. („кад сам домаћина изгубила, моја се је кућа растурила“). Песма је нешто краћа од Вуловићеве, збијенија је, ритмички боље изграђена, а звучна компонента је изразитија. Словенске антитезе нема, а радња одмах почиње. Напишали су Турци Босамлије (Босанлије), ухватили Јеремију, одвели га у Босам и ставили „у њини загради, у т'мне т'мнице“:

и у њи је вода до појеса,
туја има змије пекулије,
туја има црне пијавице,
гује гризев, пијавице пијев.

После три године налази га мајка, и он је моли:

„Давај, мајке, и сребро и злато,
ега би ми главу откупила!“

Пошто је од ње дознао да „они тражив ћогу од мегдана“, наредио јој је да се врати и опреми коња:

„Притећни му дванаест колана,
припаши му сабљу димискију,
и метни му ибришим камцију,
и зауздај с узду позлаћену,
па га врати у Босама града“.

Богат је дојездio у Босам, али се Турцима у руке није дао. Кад су га бербери обријали и ошишали, Јеремија је прашао до свога коња и „пословички“ му рекао да клекне. Онемоћали хајдук га је узјахао:

па извуче сабљу димискију,
па потера Турке Босамлије.

(У варијанти из Вуловићева рада и не помиње се сабља димискија, нити се ка-

же да је Јеремија потерао Турке Босалије. У песмама које су у Вуково време записиване у многим крајевима, оубичајено је да јунак који изиђе из затвора при бекству сече Турке. Значи, реч је о старијем слоју у епици).

Старица Стојанка Николић из Драгобужда памти само почетак песме — проширену словенску антитезу — која делује као потпуна целина:

Ај фала богу, фала јединоме!
Да ли грми, да л' се земља тресе-
Да ли краве за телики рикав?
Да ли овце за јагањци блејев?
Да ли козе за јарики врекав?
Да ли свиње за прасићи гроћев?

Све се то одриче, а позитиван одговор је:

већ то копа ајдук Јеремија
у т'мнице у Басама града.

Није чудно што је само почетак остао у сећању — старица живи у сточарској породици.

Варијанту песме о Јеремији можемо наћи и у књизи Миодрага Васиљевића.¹² Забележио ју је у Вини, селу близу Польанице, које географ Риста Николић убраја у насеља Польанице и Клисуре. У садржини су незната одступања од Вуловићева записа. И она почиње словенском антитетозом. Не грми, нити се земља тресе, „но ми овце за јагањци блејев“. Крај њих су момче и девојче, а ту је и хајдук Јеремија. То су дошли Турици Босалије, опколили га, везали и отерали у тамнице. Мајка се сетила сина тек после девет година. Хајдук од ње тражи да опреми његова коња и да га одведе „у Басама града“. Богату у Басама не сме нико да приђе јер:

од копите жеравице лете,
а на уста зелен пламен пуџа.

Коња је узјахао Јеремија и побегао из Басама града.

Васиљевић је песму сврстао у седељачке (забавне) песме. (У польаници се, пак, пева „кад има више времена“, а нарочито „уз софру“).

Драгутин Борђевић из Лесковца је слушао певање песме о хајдуку Јеремији у појединим лесковачким селима близу польанице.

После Вуловића за народне песме у врањском округу интересује се и професор Светислав Симић.

У својем раду 1896. године он је објавио и баладу од тридесет десеторица под насловом „Смиљана“.¹³ Записана је у Врању, а мотив је: брат хајдук и сестра сачувани од родоскрвињења. Берући цвеће, Смиљана је „трипут гору зашла“. Наишла је на тридесет хајдука, и сви су је братимили осим Николе војводе. Гиздава девојка за њега је велико изненадење, и он се моли сунцу:

„Зађи, слунце, да би га не зашло!
Ево одим тридесет година,
ја ов'к' лов'к не улови!“

Али, „поје славеј у гору зелену“:

„Фала богу, фала јединоме!
Шо ће бидне д'н'с у недељу!
А како ће брат сетру да љуби!“

То је чуо и старешина хајука и питao Смиљану из којег је рода. Она је слушала од мајке да је имала брата Николу, који је „побегаја још млад у ајдуство“. Имао је на глави влакно позлаћено, а „у грбинку мрвку је нагорен“. Чувши све то, Никола војвода се с њом братишио.

Наслов није у потпуности адекватан садржини, или и савремени народни певачи кажу: „Знаш ли за Смиљану девојку“, „Да ти кажем и Смиљану девојку“, „Татко је млого појаја за Смиљану“ и сл.

„Смиљана“ је у недавној прошлости била веома распрострањена и цењена, јер је знају старији људи и у врањском Поморављу, и у Виногоршту, прешевској Моравици и у другим врањским пределима.

Какве су данашње варијанте?

У чувању старије грађе уопште важну улогу има и традиција у породицама певача. Зато је сасвим разумљиво што сам најдужу варијанту записао у равничарском селу Павловцу од старица Стојана Стојковића, чији су преци много пазили на песму. У чему се разликује од Симићева записа? Мотив и главни моменти су исти, а у појединостима, у извесној мери, долази до неслагања. Смиљана је „сву гору обишла“ и „наишла на тријес ајдука“. Војвода је намеравао да пољуби девојку и стога није братство прихватио. Али кад је чуо славујеву песму, упитао је Смиљану: „Да л' си, Смиљо, ти брата имала?“ Један јој је брат погинуо, а други је у „ајдуство отишаја“. И кад треба да покаже белег, настаје већа разлика:

,И он ми је дрводељац био,
дељао је у свету недељу;
одлетела трска менветруша,
удрила га међу прне очи,
и он ми је био бележити!"

Смиљана је скинула „калемћар шамију” и загрлила брата.

Крађу и бледу варијанту пева неписмен Петар Станисављевић из Богошева. Кад Никола војвода пита Смиљану како би брата препознала, она му одговара: „Имао је на главу белегу”. Хајдук је после тога скинуо капу и сестра га је загрлила. Даровити певач Петар испред појединих стихова додаје увзик „ај” („Ај Смиље брала Смиљана девојка”).

Према запису од старца Арагутина Стевановића из Корбевца, сестра је лако познала брата хајдука, јер: „десна му је рука изгорена, / на вр главу белу косу има”.

Извесне аналогије с врањском „Смиљаном” има песме из збирке Ивана Јастребова.¹⁴ Мотив је другојачији, а постоји и митолошка црта. Певале су је Призренке девојке ујутру на Бурђевдан док су брале цвеће. Берући смиље у гори девојка је „нагазила ајдучке путине” и сусрела војводу. Очаран лепотом њеног лица, љубио ју је до пола ноћи, а онда се она у змију претворила и савијала му се око грла. Водић хајдука од града до града „да се чуди мало и велико, / да се чуди ка се сестра љуби”. Моко, да се чуди ка се сестра љуби”. Мотив је „брат је обљубио сестру у незнану”, или је казна неизбежна.

„Смиљану” су певали и припадници комитског покрета. То време је донело и једну нову црту: хајдука замењује комита.

Девојка је у гори нашла на комитске колибе и комите у њима. Никола комита је хтео да је обљуби, али се прво заинтересовао да ли има некога од рода. Она му износи злу судбину своје породице:

„Имала сам једног старог татка,
имала сам и тројицу браћа;
старот татка Турци ми заклаше,
моји браћа робови биднаше;
мене мајка под корито скрила”.

Те су речи дирнуле комиту и он је позвива:

„Дођи овам, маја мила сестро,
ја сам тео душу да огрешим!”¹⁵

Песма је скраћивана, а у вези с тим се и садржински мењала. Запис од Милеве Џветковић из Првонека сачињава свега петнаестак стихова. Смиљана је сву „гору залетела”, а „неје могла цвеће да набере”. Сусрела се с комитама у овчарским колибама. Никола војвода се распитује за њено порекло, али се не виде његове намере. Сазнао је да је имала брата Николу и да је он рано отишао у комите.

Сусреће се и овакав завршетак: ста-решина хајдука (комита) убија девојку зато што неће „љубав да му бидне”. Према једној иначици из Левосоја, Смиљана је у шуми нашла на хајдуке и буљубашу, који хоће да му она постане жена. Али пошто је девојка то одбила рекавши:

„Ја ће биднем љуба само тебе,
а не могу тридест хајдука!!”

буљубаша се разљутио и убио невину Смиљану.

Свестрану пажњу заслужује круг пе-сама о томе како Турци одводе хајдука, пошто су његову сестру (или родитеље) телесно унаказили. Ту је и мотив о издајству жене. Прва су аптеоза љубави сестре према брату.

Лепу варијанту забележио је од своје мајке Стојанке Љубомир Лештаревић, наставник из Врања.¹⁶ Хајдук вечера с мајком и „заслушује” јер „порта често подскрцињује”. Он шаље своју же-ну „у дишер авлије” да би погледала „у шимшир капије”. Жена је видела „на капију пашини сејмени”, али мужу није рекла истину: „ветри дував, порта подскрцињује”. Шкрипа вратница и даље уз-немирује хајдука и он захтева да сестра изиђе и провери. Сестра Јевросима је видела сејмене, дотрчала у кућу, обавестила брата и поставила му питање: „Где ћу, брате, тебе да сакријем?” Брзо је сама нашла решење: одвела је Давида „у шарени амар” и затрпала га пишеницом. Али жена не мирује: док Јевросима сакривала брата, она је отворила вратнице и „пропуштила пашини сејмени”. Прво су дрогабили мајку. Пошто није издала сина, задесила ју је најтежа казна: пребили су јој ноге и руке и ископали очи. Сејмени су исто тако свирепо поступили и према сестри Јевросими. Своју личну трагедију мајка (сестра) најтешње повезује са сином (бра-том).

Када млади буљубаша прети мајци и сестри, прво помиње ноге, затим руке

и тек онда очи. Но, када мајка и сестра жале, на првом месту су очи, руке и на kraju noge, што је и психолошки разумљиво и оправдано. Давиду прети животна опасност, а оне, унакажене, не могу бар још једном да га виде! Хајдукојежени су ударили само троструку камцију и изишли „на шимшир капију”. Иако није била ни у каквој опасности, издала је мужа: позвала је сејмене и рекла им где је Давид.

Крај песме садржи и фантастичне елементе. Сестра Јевросима цвили и моли бога да јој даде очи, руке и ноге. Он јој је дао чак и коња и две сабље димитрије. Обукла је турско одело, узјахала коња и појурила за сејменима. Пресекла је брату окове, дала му једну сабљу, и поубијали су све Турке.

Многи стихови су истанчани и звучни. Мелодичан је распоред вокала и консонаната. Учесталост фреквенције гласа је појачава звучну експресију. Блесне понегде и чист слик:

„Чујеш мене, моје верно љубе,
ја искочи у дишер авлије,
и погледај у шимшир капије,
што ми порта често подскрцнује!!”

Напомињем да је Стојанка Лештаревић била певач од репутације.

Пажњу привлачи и варијанта из Костомлатице. Милева Станковић ју је научила још као девојчица од своје бабе из Кунича. Назива је „жалосна ајдучка песма”, што би одговарало називу хайдучка балада.

Први стихови као да указују на нешто необично:

Затамни се м'гла на планину,
а у белу зору отамни се.
Искочила Милица девојка,
она гледа горе на планину;
ал' се чудни знаци показаше.

Стих: „Ал' се чудни знаци показаше” је, у ствари, платформа за словенску антигу. Нешто се бели у планини. Да ли је овчарово бело стадо, трогодишњи снег или девојке беле платно? Одговор је: „Већ тој легав незнане делије”. (У седном пољаничком селу Стрешку чуо сам и стих с хиперболичном сликом: „Они легав, чалме ги се белив”). Милица се вратила кући „да сакрије Јанка јуначину”. Сакрила га је „у тесни амбари”, „укопа га у беле пшенице”. Сес-

три су незнане делије одсекле косу, ноге и руке и ископале очи, али брата није издала. Захтевајући од ње да каже „брата јуначину”, претили су да ће јој одсечи косу, руке, итд. Увек је одговарала непоколебљиво и с великим моралном чврстином, чија је основа љубав према брату:

„Сечите ги, да ги бог убије!
Брата немам, нити га казујем!”

„Верно љубе” су два пута шибнули камцијом и запретили да ће јој сећи „русе косе”, а она је свога мужа проказала:

„Отидите у тесни амбари,
сестра брата у пченице сакрила!”

Дубоко се урезује у сећање моменат када Турци одводе окованог Јанка, а сестра тужи за њим:

„Аја’ у здравље, мој злађани брате,
косу немам за теб’ да расплетем,
ноге немам по тебе да пођем,
руке немам тебе да одвржем,
очи немам за тебе да плачем!”

У другом делу песме уместо „незнане делије” је израз „Турци јаничари”.

Завршетак песме поприма карактер легенде: бог је дао сестри очи, ноге, руке и огромну физичку снагу. Испод корита њеног коња избија жива жеравица. Сустиже јаничаре, спасава брата и враћа га у дом. Потом је мотив: љуба неверница је сурово кажњена. Намазана лојем, горела је док су брат и сестра вечерали. Овај моменат у песми подсећа на „Невјеру љубе Грујичине” у трећој Вуковој књизи, али није тако општено изведен.

Најлепше у иначици из Костомлатице је слика и словенска антитеза у почетку и потресно снажна љубав сестре према брату хайдуку.

Нешто је другојачија песма из Лево-соја.¹⁷ Ајдук Видин пије вино и ракију, а вратнице за то време тако шкрипе да „од силину јабука се тресе”. Сестра је изашла и видела „тридаест Турчина”. Хайдук зна да намеравају њега да ухвате и зато моли сестру да га сакрије „доле у подруми”, да зашида врата и закреши прозоре. Сестра је спремна на жртву кад је упитању брат, али је жена издала мужа. Турци су схватили Видина, одсекли му руке и ноге и ископали очи. Тако измрцвареног и искривљеног попели су га на белог коња. Људски је дир-

љиво његово питање: „Видиш ли ме, моя мила сестро?”

Године 1970. објављене су још две песме с овим мотивом.¹⁸ Из Ослара су и Левосоја код Бујановца, а то су села у којима се дуже одржала епска традиција.

Прва је краћа — четрдесет и шест стихова. У словенској антитези дата је статична слика белине:

Што се бели горе у планине?
Да л' је иње ил' бели босиљак?
Неје иње ни бели босиљак,
но се белив Миличини двори.

Милича је испразнила своја два девојачка сандука, у њих сместила браћу и онела их „у амбари, у беле пченице”. У њену кућу долазе пашини сејмени и захтевају да изда своја два брата. Они су је унаказили, али ништа нису дознали, јер је љубав према брату јача од најтежих физичких болова. Њена снаха, међутим, издала је мужа и девера. Заштетак је: жалост сестре за браћом.

Из песме се не види да ли су браћа хајдуци или не. Не наводе се њихова имена, нити име снахе. Процес скраћивања и изостављања захватио је увекико и ову варијанту.

Друга је дужа (деведесет и седам стихова) и упечатљивије се урезује у сећање. Хајдук Будим пије рујно вино у својем дому, али „нешто му се чинка зачињкује” и шире вратнице. Жена, пошто је видела „што има што нема”, вратила се и излагала мужа:

„Седи, Будим, пи си рујно вино,
на порте су јелени зелени,
па се бодев јелени зелени,
и затој ни порте подскрцнујев!!!”

Како шкрипање не престаје, чак се појачава („од силине ћеремиде падав”), сестра иде да и она извиди. Спазила је Турске харамије, који су правили „скеле на дувари”. Брата је сместила „у подрума, у голему б'чу”. Она је категорички тврдила да није ни чуда за Будима хајдука, због чега је осакаћена и ослепљена. Од жене су Турске дознали где је хајдук, заробили га и одвели. Сестра је молила бога да јој помогне да прогледа, прохода и рукама промрда. Обукла је братовљево одело, узјахала његова коња и припасала његову сабљу. Сустигла је харамије „у тој рамно поље”, поклала им, одвезала брата и вратила га кући. На вечеру су позвали сву родбину и

лепо је угостили. Жена, попрскана гасом и запаљена, служила им је као светлост.

Песма „Давидо јуначе” била је до-недавна популарна и међу брђанима у Пољаници.

У Големом Селу ју је пре рата кази-вао уз гусле Никола Стошић, а у мартау 1970. године, док ми је изговарао стихове, подсећала га је Милева Јевковић.

Давидо јуначе је у својем дому пио вино, али „нешто му се чаша зачињаше” (подрхтаваше). Словенска антитеза је у дијалошком облику. Жени Иконији Давид наређује да провери:

„Да ли коњи у ахаре бију?
Је л' се гуске перјем ударају?
Или Турци двори обијају?

Она све то одлучно нетира. Али како „опет чаше задрхташе”, он се обраћа сестри Јелици. Уместо: „Је л' се гуске перјем ударају”, долази стих: „Или гуске крилом замахују?” Сестра је видела како „Турци двори обијају”, а већ су и „бедем провалили”. Она брата „у пресеку стрпа” и покрила га пшеницом. Узе-ла је кључеве од амбара и ставила их „с десне стране косе”. На мукама се јуначки држала. Жену Иконију Турци су ударили сабљом по леђима и све је казвала. Давида су везали троструким ко-нопцем и отерали „низ тој поље равно”. Јелици бог помаже: добија јачу физич-ку снагу:

па узима доброг коња дору,
и узима сабљу оковану,
и узима перна буздована.

Сустигла је насиљнике у пољу „и у Турке јуриш учинила”. Спасла је брата и вратила га натраг. Љубу Иконију су на-мазали лојем и катраном и спалили је.

Ухватио сам око осамдесет десетераца, али је песма раније била знатно ау-жа. Уосталом, сами певачи су потврди-ли да нису све изрецитовали. Крај пес-ме су препричали. Турци су похарали Давидове дворове, запалили и све благо из ризнице однели. Ипак, стихови су добра добра повезани и не уочава се лако да је нешто испуштено.

Књижевни облици су овде-онде по-тиснули локалне („гуске перјем ударају”, „кључе дожватила”, „баџај чашу и у чаши вино”, „свом брату Давиду” и сл.). Појављују се, чак и јекавица: „И даде му свијетло оружје”, „одведоше свом бијелом двору”. Одакле ово? Од 1878. до 1912. године поред Пољанице је

била српско-турсka границица. У караула-ма и пограничним селима читане су и рецитоване Вукове песме, па су отуда и вршена извесна позајмљивања. Додуше, и Никола Спасић је у приличној мери савладао књижевне речи и облике.

У свему је блиска варијанта из Се-кирја, која доноси мало новина у разра-ди мотива. Давидо јуначе пије вино „у своји дворови”, а „нешто му се чаша за-чињује”. Његова жена га обманује да „гуске с крила препавају”. Сестра Јели-ца, чим је видела Турке јаничаре, вра-тила се брату и:

крши сестра теј пребеле руке,
рони сестра слузе низ образи.

Сакрила је Давида „под девет катанца” и затрпала га „у беле пченице”. Сестра и жена поступају као у запису од Нико-ле Стошића. Неизбрисив је из сећања о проштај везана брата, кога јаничари од-воде, и унакажене сестре:

„Где си, сестро, мене да ме видиш?”
„Оћу, брате, но си очи немам!”
„Где си, сестро, мене да ме отнеш?”
„Оћу, брате, но си руке немам!”
„Где си, сестро, по мене да побеш?”
„Оћу, брате, но си ноге немам!”

Бог јој даје очи соколове, крила лабу-дова, ноге, руке и оковану сабљу. Поју-рила је „Турке у буљуке” и ослободила брата. Жена је и овде свирепо кажње-на: док су они вечерали, горела је по-пут свеће.

Слушао сам „Давидо јуначе” и у До-брејанцу, Стрешку и у другим селима Пољанице, па сам се могао уверити да је готово свугде у процесу распадања. Нај-више се губе фантастични елементи (бог помаже сестри да спасе брата) и крај песме (кажњавање жене издајице). Нај-боље се, пак, чувавају узбудљиви стихови о сестринској љубави и о трагичном ра-станку хајдука и његове сестре. Према томе, оно што је емотивније и баладич-но боље се памти.

Бележили су је и други. Једну ми је дао Мирослав Миловановић, професор из Лесковца, из своје рукописне збирке. Саопштио ју је Стојан Стаменковић, де-ведесетогодишњак из Кунова. Види се да је песма била доста разуђена јер је у њој не мало недореченог и неповезаног. И овде је прво словенска антитеза.

Ај пимо, пимо, па се и напимо!
Нешто ми се у чашу завиђује.

Али шта је то? Ређају се питања: „Да ли грми, ил' се земља тресе?”, да ли блеју овце или гуске ударају крилима? Афир-мативно је: „Наићоше црне Арапине” на дворове Видино јуначе. Мајка и отац нису издали сина, али је невеста била без моралне чврстине, постојаности и храбrosti. Ухватили су Арапи Видово јуначе и погубили га. Нису га, дакле, од-вели као у другим варијантама. Међутим, повели су сестру Милицу, а родитељи се са болом у души од ње опраштавају. „Клети Турци” је „доводе на крај Ду-нав“. Тамо их је она замолила да јој до-зволе да се умије. Ту је и дошла до зак-ључка да је боље да је једу дунавске ри-бе, него да је љубе отмичари и скочила је у воду. Бог се тада сажалио: дао јој је очи соколове и крила лабудова, и она лети на Косово поље (као мајка Југови-ћа) и из свег гласа позива Турке на мег-дан.

У питању је остатак разгранатије еп-ске песме. Нема јасан завршетак, ни чврстине у композицији.

Лесковачка иначица у књизи Миод-рага Васиљевића је неразвијена, без жи-вости причања и јаче емоционалности.¹⁹ Сестра је сакрила брата Видана од хара-мија, кога је жена и овде издала. Састав-љена је од двадесет и три осмерца. У напомени испод текста стоји: „Љубавна (породична) песма, пева се на седељка-ма”. Мислим да овај запис, строго узве-ши, не би могао да се сврста у љубавну лирику.

Овај мотив је заступљен и у македон-ским народним песмама. У збирци Сте-фана Верковића налази се једна о сест-ри Елени која је претрпела ужасне му-ке, а брата Минитана није издала злим арамијама. А кад су га повели, њена љу-бав према брату је снажно изражена.³⁰ Бележене су у Македонији и у наше вре-ме.²¹ Брата унесрећеној сестри одводе „зли арамии“, „лоши луђе“, „клети ара-мии“, итд.

Ако упоредимо македонске и врањ-ске песме, најни ћемо и на идентичне стихове (претња сестри да ће јој бити одсечене руке и ноге и ископане очи; ра-станак са братом). Ево одломка из Вер-ковићева записа:

„Ајде со здравје, брате Минтане,
очи си немам јас да те видам,
раце си немам јас да те пригрнам,
нозе си немам по тебе да појдам . . .“

Њему одговарају врањски стихови:

Пишти, плаче Давидова сестра:
„Очи немам брата да погледам,
руке немам брата да сачувам,
ноге немам по брата да пођем!“

У македонској песми је стих: „Раце си немам јас да те пригрнам“, а у врањским варијантама: „руке немам тебе да одвржем“, „руке немам брата да сачувам“, „руке немам да си брата отнем“, „руке немам тебе да поведем“ и сл. Емоционалнији је македонски због речи „пригрнам“ (загрлим).

Одржаване су и песме с мотивом: сејмени носе хајдуку главу кроз село и теше његову мајку да га не жали јер је јуначки погинуо.

Прве стихове објавио је Борисав Станковић у приповеци „Увела ружа“:

Низ поље иду, бабо, сејмени,
сејменску песму, бабо, певаše,
хајдучу главу, бабо, ношаše.

У Станковићевом запису уочљиво је неслагање у времену: у првом је стиху презент (иду), а у другом и трећем аорист (певаše, дошаše). У савремених певача није овако. У Врањској Бањи, на пример, имао сам прилике да чујем:

Низ поље ишли, бабо, сејмени,
сејменску песму, бабо, појали,
ајдучу главу, бабо, носили.

Одломак у расправи Видосаве Николић задржи осам стихова у којима се каже да је седамдесет сејмена пало док су убили Јована.²² Верзију коју је у Врању на скуповима певала Стана Аврамовић Карамингина објавио сам 1967. године.²³ Почиње обраћањем мајке сејменима:

„Проклети били, море сејмени,
што мога сина Марка убисте!“

Значи, недостаје први део (ношење кроз село хајдукове главе). Марко је лично на дива: при везивању је искидао три конопца, а док су га заклали, сејмени су сломили три оштре сабље.

Песма о хајдуковој глави коју носе сејмени као да је одблесак македонских народних песама с овим мотивом. Скупњање су, тако рећи, у цеој Македонији од стране многих записивача. Једна је и у Зборнику браће Миладиновца (брож 219), али их можемо наћи и у збиркама Блажа Конеског, Живка Фирфова, Васила Хаци-Манова, итд. Колико је ова пес-

ма раширена у Македонији, најбоље илуструје овај податак: у књизи „Македонски народни песни собрани на фестивалите во Битола и Штип на 11. октомври 1947. година“ налазимо четири варијанте (бр. 221, 313, 336, 358).

Врањске варијанте заостају у свему: и у броју, и у структури, и у уметности разраде мотива.

У Врању је веома цењена хајдучка балада о погибији Раше буљубаше. Много је певају Цигани свирачи у кафанама, на свадбама и на другим свечаностима. Чује се често и у колу. Сажета је до крајности и сва пажња је уредсређена на мелодију.²⁴ У свим стиховима, осим у звучном припеву: „цанум, пиле ле Стано“, полустихови су исти („пуче пушка, пуче пушка“). Уместо: „Из гору зелену, из гору зелену“ јавља се и стих: „Низ гору зелену, низ гору зелену“ (у значењу одјекнуо је пушањ у гори зеленој). Одређује се и другојачија локализација догађаја: „Из густи коштани, из густи коштани“ (у Собини, код Врања, расту стари кестенови, од којих даље почиње шума, па народни певачи извесне догађаје везују управо за ово место), или: „Из густи ораси, из густи ораси“ (стих позајмљен из омиљене песме о убиству Абдул Берим-аге). Поједини певачи изговарају и слабији припев: „цанум, дијбер ле Стано“).

О Ранчи буљубаши, другу Хајдуку Вељка, који је погинуо у борби против Турака, распространјена је песма у цеој источкој Србији, поглавито у пиротском крају. Бележили су је Владимир Борђевић, Тихомир Борђевић, Властимир Станимировић, Коста Манојловић и други. Главни мотив ове хајдучке баладе је: предсмртна жеља рањеног хајдука да га другови сахране, поред гроба да су чесма и цвеће, те да га свако спомиње.²⁵

Садржина врањске песме је: пушка из горе зелене је погодила хајдука. Лиричар је само узвикнуо: „Бре, не дајте Рашу буљубашу“. На крају се констатује: мртвав је Раша буљубаша.

Све песме из источне Србије о Раши буљубаши (које су ми познате) врањска надмашује истанчаношћу и чаробношћу звука. У свему, на пример, заостаје верзија из Бабушнице (која се само у првом делу садржински подудара с врањском).²⁶

У селима Грделичке клисуре, у Горњој Пчињи, итд. још се може чути балада о погибији хајдука Буре. Заросила је кипса, па су сви „ајдуци барјак завили“. Међутим, „ајдуц Бура барјак не завива“

јер он жали „деветина брата“, који су сви под барјаком погинули. Изненада је одјекнуо пуцањ и пао је смртно рањен хајдука. У неким варијантама је опевана његова жеља о томе како да га другови сахране.

Читав је циклус песама о злоделима харамија.²⁷ Али то, како је већ запазио професор Пенушички, нису праве хајдучке песме,²⁸ јер први хајдук није разбојник.

Балада „Мори горо, мори тамна горо“²⁹ има исту идејно-тематску основицу као и позната песма „Женидба Плетикосе Павла“³⁰, али су очите и разлике у садржини.

Обе почињу словенском антитетозом, но њена функција је различита. У Вуковој песми, после евокативног стиха: „Мили боже, чуда великога!“, долазе питања:

Да л'пушају задарски топови?
Да л'друхају приморски вјетрови?
Те ѡудара јека у планину?

Одговор је: иду сватови и „воде дјевојку“ („они међу бушили пиштоле“). У врањској варијанти народни певач се обраћа тамној гори:

„Што си толико, горо, повенала?
Да ли су те слане озnobиле?
Да ли су те секире посекле?
Ил' ти змије корен изгризала?“

Значи — слика шуме. Гора је три године чувала тридесет и три хајдука, који „несу неки зулум учинили“. Али једнога дана сипши су „у тој рамној поље“ и поступили онако како то најмање доликује заштитницима народа: сусрели су триста и три свата и све их поубијали. Због тога злочина увенула је гора која је хајдуке у својим недрима чувала.

Зашто су хајдуци напали сватове? Плетикоса Павле је „седам пута у седам година“ просио девојку, али је њена мајка њему није дала. Зато он одлази у хајдуке и постаје харамбаша. Лично учествује у нападу на сватове и води коња на коме је девојка. Свилени дарови су остали на друму. У врањској песми хајдуци нападају без харамбаше, а циљ им је да се домотну и дарова:

Поделише сватовски дарови;
коме бидна свилена марама,
коме бидна свилена кошула.

Младу су олевели „горе у планине“ силном харамбаци.

У песми из Вукове књиге девојка разговара с харамбашом и моли га да је пусти на друм како би донела скупе дарове. У врањској пак, девојка се обраћа свима („Чујете ли, незнане делије“) и тражи да сиђе у поље да би се оправстила од сватова и младожење. И у једној и у другој најпотреснији је сусрет с мртвим младожењем. У „Женидби“ Плетикосе Павла“ опроштање девојке од младожење, с више добро одабраних појединости. У врањској је то концизније опевано, али исто тако дирљиво:

Кад видела мртвог младожењу,
узела му свилену мараму,
и бело му лице обрисала,
па му бркна у свил'ни цепови,
и извади ношче белокорче,
убоде се у туј леву страну,
а на десну општрица изађе.
„Легај, легај, оба да легамо,
наше мајке обе нека жалив,
наше мајке обе нека кукав!“

Ту је уједно и крај. У Вука није тако: од Грачаца Панца напада дружину Плетикосе Павла и она сва гине.

Јединство радње у врањској песми доведено је до крајње збијености; остало је само оно што је есенцијално. Вукова је са широм епском платформом и с већом поетском снагом.

У обе је певач оштро осудио хајдуке разбојнике: дружина Плетикосе Павла је престала да постоји; тамна гора, пребивалиште хајдука, увенула је — лепшу хиперболу певач није могао да нађе да би изразио своје огорчење и свој протест.

Наилази се и на песме с мотивом: харамија дуго болује зато што су у шуми мученички умрли невеста и младожења које је он везао за дрво.

Дужа верзија певала се у Пољаници до рата уз гусле. Памти је у Добрејанцу старапа Јован Борђевић. Има више епских елемената, а на крају је мистичан мотив: на гробу умрлих никле су симболичне биљке — мотив који је доста познат у нашој народној поезији.

Стихија бесни у природи и свету прети опасност. Због тога су се сакутили „пет стотина попа и толико црни калуђера“ и читaju књиге староставне. Појављује се ђаче самоуче и каже им прави узрок стихије: на врху планине лежи болан јунак:

„Кроз коске му трава проникнала,
Кроз уста му змије пролазиле,
а кроз очи муве пролетале.
Ни умира, ни му боље бива!“

Баче позива попове и калуђере да изађу на планину и да питају болесника „што је лошо учинија“. Ускоро су сазнали да је мученик био „арамија у гору зелену“, кроз коју су прошли „китени сватови“. Ухватио је „два млада младенца“, што су били заостали, и везао их за јелу „да се гледав, да се не састајев“. Након три године харамија се вратио. Млада и младожења су још били у животу и молили га:

„Чујеш ли нас, млади арамијо,
ел' одвежи, ел' јоште привежи“.

Пришао им је и јаче их везао, а потом нестао у шуми. После три године видео је нову слику: где је била девојка, изникла је винова лоза, а на месту где је издахнуо младожења — петровка јабука; њихове су се гране саставиле „и обе су рода породиле“. Харамија је јео плодове тих биљака, а последица је страшна болест.

У другој песми харамију замењује комита.³¹

Син болује три године, али не „од големи болес“ (од туберкулозе) или „од тешки мераци“, него „од клетве големе“. Кад је „бија у турско кумита“, сусрео је „у туј пусту гору“ сватове. Невесту су комите везале за јелу, а младожењу „за шумово дрво“ (храст) и отпутовали. После триста и три дана пут их је навео на исто место. Младожења је изгубио моћ говора, а невеста је једва изустила: „Јел'те, браћо, малко олабете“. Пришли су и чвршће је везали, а то је врхунац нечовештва.³²

Сасвим је блиска варијанта коју пева Љубица Дејковић из Левосоја. Мајка пита сина да ли болује „од големи болес“ или „од тешки мераци“ за лепотицу Марику из Бујковца. Болује „од тешки грекови“ јер је као комитски војвода обесио невесту и младожењу. На гробу младе изникла је „гица дреновица“, а на гробу младожење — „гица црно гроџе“.

Омиљен је и мотив о харамији који болује дugo (девет година, три године и „толике године“) од ужасне и неизлечиве болести. Кад га пита мајка за узрок боловања, он прича о својем великому греху: са својим друштвом запалио је трују којој су се налазили јагањци — „овце блејев, а јагањци горив“; пролазећи кроз Козјак планину, харамије су „деца мучили, мајке жалостили“; смрзнути хајдуци заложили су у манастирском храму „млого силну ватру“ од које су изгорели прозори и врата, а при поласку су опљачкали манастирски новац — „триста жуте лире“.

Једна од лепших је „Девет годин“ Јован болан лега“ („кленичка песма“), у којој се радња локализује.³³ Мајка клечи до Јованове главе, који „ни умира ни ти оздрављује“. Казује јој што је „лошо учинија“: као харамија водио је са друговима три дана борбе против Турака близу села Свете Петке. Од Турака није нико остао, „а Срба дванаест арамија“. Пошто их је невреме ухватило, сишли су у манастир Прохор Пчињски. Тамо су се недолично понели: везали су игумана, оплачкали манастир, сакупили иконе и заложили „до два силна огња“.

У круг песама о харамијама могла би да је и она што се тако добро сачувала у меморији Стојана Стојковића из Павловца. То је права епска песма „Поповић Јоване“, која је убедљива потврда да је врањски говор погодан не само за лирику него и за епiku.

Личност Јована Поповића је опевана и у македонским народним песмама. Тематски се, на пример, ова песма у много чему подудара с македонском из изврсне збирке Станка Костића.³⁴ Да их употребимо.

Јован Поповић говори Милкани невести да се спреми (да умеси две погаче, две банице, да наточи две здравице и да спреми два коња), јер ће ићи њеним родитељима у госте (малешевска). Милкана невеста је заплакала „пред Велигден“³⁵ на недељу дана, због чега је Јован Поповић питао:

„Ја што плачеш, моја верна Љубо,
зашто квариш твоје бело лице?“

Пошто девет година није видела мајку, он је уверава да ће је првог дана Ускрса водити „у бабу“³⁶ на гости. Идући у госте, јахали су коње по друмовима и својим физичким изгледом остављали снажан утисак на људе: „Кој ги виде мерак му остаде — добар јунак и добра невеста!“ (врањска).

Кад су били у старој планини, Јована је „дремка нападнала“, па је замолио жену да му пева. Она се плаши Горума ћесеције јер познаје њено грољо. На мушевљево наваљивање, Милкана невеста је запевала, а Горум је чуо „од далеку три саати време“ и одлучио да изађе са дружином „на бели друмови“, да убије Јована Поповића и да се домогне његове жене (малешевска). У планини је Јован Поповић задремао и тражио да му жена пева како би му се „дремка отргнала“, али она не сме то да чини пошто стражује да их не сачека Коруна војвода („и ће бидне несреща голема“). Муж јој са срцем одговара: „Викни, кучко, главу

ти одсеко!“ Милкана је силом запевала. Коруну је познао њен глас и саветовао се са друговима како да убије Јована Поповића и отме своју некадашњу вереницу, али:

сви ајдуци ником поникоше,
и у црну земљу погледаше.

Једино се није уплашио Грче Претворвера, који обећава да ће лако преварити Јована Поповића, јер је он „млого севаплија“, али само под условом да коњ убијеног јунака припадне њему. Грче Претворвера облачи просјачко одело „и узима теј божјачке гусле“. Гуди у сред планине, а Јован Поповић наилази и даје му „три дуката жута“. Грче се претвара да је „ћорав и сакат“ и моли коњаника да га изнесе из пусте планине. Јован се сажалио и ставио га „коњу поза себе“. Успут му је Претворвера кришом везао руке „у рамена сас свилни гајтани“. Овај део песме је и најдужи: више од педесет стихова (врањска).

И у македонској и у врањској песми драматично је описана борба у планини.

Јован Поповић је имао четрдесет стрела и убио свих четрдесет другова Горума ћесеције, а с њим се ухватио у коштац. Горум се обраћа невести да неком помогне. Она је њему крв убрисала. Кад је Горум погинуо, Милкана је бежала у планину, али је њен коњ послушао Јована и вратио му жену (малешевска). Коруна војвода је на друму са седамдесе хадука. Наишao је Јован Поповић и назвао бу бога, али Коруна му је љутило „отпоздравио“:

„Не помогја тебе, српска курво,
та ти ли се, море болан нађе
да ти узнеш моју вереницу?“

и ухватио му коња за дизгине. Јован Поповић је повукао сабљу из ножница, али „гајтани му месо пресекоше“. Тада се његов крилати коњ винуо у небеса. На земљи је вриштао коњ Милканс невесте:

„Аман, море, мили господару,
та куде ме ти мене остављаш?“

Јовану се сажалио и вратио се „на тују црну земљу“. Коруну је прекорио да је срамота посећи везана јунака и предложио му да се ухвate „у кости јуначке“. Иако везан у раменима, Јован Поповић је јачи од противника. Због тога Коруна позива Милкану невесту да узме сабљу и посече свога господара. Она је ударила мужа и „на главу му кожу одељала“, али посекла свилене гајтане. Јован је по-

сле тога лако убио Коруну војводу, а жену исекао „на мали комати“. Хајдуци су побегли у гору, а Грче Претворвера је сурово кажњен: противник му је пресекао ноге до колена и ископао му „обе прне очи“ (врањска).

Јован Поповић Милкану невесту доводи у кућу њених родитеља. Тамо, кад су сели за трпезу, намазао ју је лојем и катраном и запалио (малешевска). Са хранивши Коруну и жену, Јован Поповић одлази у тазбину. Шураци су га лепо дочекали и одобрили његов поступак према сестри, а ташта му чак нудила „још помладу ћерку“ — „и опет ће зет да ми постанеш“ (врањска).

Прилично је сложен, а донекле и противуречан лик Јована Поповића у врањској верзији. Жена тугује за мајком и браћом, а он показује за то разумевање. На планини се машио сабље кад му је Милкана невеста рекла да не би запевала јер се плаши Коруне војводе. Чак је назвао своју жену кучком! Његово реаговање је плаховито. Но, он је „млого севаплија“ и човек „срца милостива“: дарује гуслара и на своме коњу, поред себе, износи га из планине. Такође је и „срца жалостива“: хоће и коњу да помогне макар га то коштало живота. Неустрашива је, не боји се харамија у планини, а на мегдану се јуначки држи. Саставни део његове личности су и суврост и осветољубивост: није испољио ни трунке милости према жени и Претворвери. Овог не само што је осакатио и ослепио, него му се и злурадо ругао:

„Ајде сада, Грче Претворверче,
па ти гуди како божјак ради!“

И на врањском терену позната је песма с мотивом: удаја у хајдучку кућу. Кћер се жали мајци што ју је удала у село Бујковац за хајдука. Њен муж и његова браћа доносе ноћу „три товара блага“:

један товар свила непредена,
други товар чова некројена,
трети товар све жути дукати.

Од Врања до Тимочке Крајине зна се за песму о хајдуку који је мајци заклао јединца. Записивали су је на овом терену: Живојин Станковић, Милош Савковић, Коста Манојловић и др. Различит је први стих у записима: „Планино, мори старино“, „Горо ле, горо зелена“, „Јањино мори, Јањино туро“, „Планино, мораја старино, леле!“, итд. У доба комитског покрета, ради актуализације, трпе-

ла је извесне промене у садржини: чету води комита и носи комитски барјак.

Знају је старији људи у свим врањским пределима. И према Станковићевој „Коштани“ комита је заклао јединца Јована. „Па... мајку, оца, сестре, све их натерао да играју и певају“. Навео је само шест стихова, чије је главно својство тананост. Отац, мајка и сестра изговарају узбудљиве речи док играју и плачу поред леша сина и брата. За оца је Јован првенац, за мајку — јагње Ђурђевско, а за сестру цвеће пролећно. Отац кратко и одсечно, али из дубине груди изговара тешку истину:

„Јоване, сине Јоване,
ти си ми, синко, првенац!“

Егзистирају на терену и врањске разлике:

„Јоване, сине, леле, Јоване,
тој ли се татко, леле надаја,
од тебе месо, леле, да једе!“

Или:

„Јоване, сине, леле, Јоване,
ти ми си јагње, леле, Ђурђевче,
од тебе месо, леле, да једем!“

Одржавају се и варијанте с више детаља: поред родитеља, сестре и брата једу Јованово (Стојаново) месо чича, стрина, итд. Како је догађај чисто лирски обликован, најјаче делују краће варијанте, потенцирајући бол најближих. Иначе, у песмама се, скоро свудзе, наглашава: „Млоге су мајке, леле, плакале!“

И македонски лиричар је стварао песме с овим мотивом. Извесна подударност у садржини и тону и овде долази до изражaja. Таква је песма из струшког краја — „Планино, Пирин планино“.³⁷

Читав циклус песама посвећен је комитама и комитском покрету. Певане су на целој територији, а највише у прешевској кази, где су поједине и данас активне.

Прешевска каза (Прешево, Бујановац, Горња Пчиња) представљала је пограничну зону (1878—1912). Живот турских поданика овде се све више погоршавао, а следствено томе и вал незадовољства био је у сталном порасту.

Поједини представници турских власти злоупотребљавали су своје функције и терорисали сиромашан народ. Несавесни и похлепни чиновници (порезници) узимали су више него што треба од бедних сељака. Било је и таквих чифлик-сашибија који су дојадили чивчијама у

сваком погледу. Бекчије су постали права напаст за села, нарочито за горњопчињска. Узимала су маха и друга зла. Побје, на пример, неко из срског места Прешева са дуваном на коњу у Горњу Пчињу. Свраћа у одређене куће и нуди дуван на продају, а домаћин мора обавезно да купи. Путник, пак, остане у његовој кући и гостује по који дан. Појединци су у овоме сваку меру превазишли: побију у јесен, а врате се у пролеће! Уз ово, као редовна појава, ишло је насртање на женски свет и понижавање сељака. Тешко је било борити се против свега овог јер се мотрило будно и неповерљиво на ћудљиве и тврдокорне Пчињане.

Привредни и друштвени послови водили су Прешевљане и Пчињане у многа македонска места (Велес, Куманово, Крива Паланка, итд.). Знalo се за отпор Македонаца против турских власти. Пре-ко прешевске казе пролазили су Македонци идући за Србију.

Продирала је у ову област македонска борбена песма и вршила у извесном смислу подстицајну улогу у стварању нове поезије.

У Србију су емигрирали Македонци због турских репресалија и насиља. Још 1878. године, када је у крви угушен кумановски устанак, Македонци долазе у Врање и друга насеља. На жалост, нису увек како треба прихватани од стране представника власти. На то је указао чак и Станислав Краков, човек на позицијама великосрпске буржоазије. „Вође су пребегле у Србију да гладне и понижене, место помоћи и награде, добијају службу пандура“.³⁸ Међутим, народ је на њих, што је разумљиво, другојачије гледао. Улазили су у врањске домове, склапали пријатељства, итд.

Врању је почетком овог столећа српска влада одредила изузетан задатак: да буде истурена тачка и одскочна даска великосрпске буржоазије. Овде прво дела Пословни одбор, а од 1905. године и Извршни одбор тајне четничке полујуне организације. Сачињавали су је највише сиромашни сељаци који су у њој налазили егзистенцију за себе и своју породицу. Огромна већина међу њима била је далеко од великосрпских тежњи и хегемоније владајућих кругова. Уосталом, општеважећа је истина да владајући и националистички слој прво потчињи и упрегне у своја кола сопствен народ, па тек онда насрће на друге. Важно је нагласити да је то уједно време економских тешкоћа и беде не само у прешевској кази него и у врањском округу.

Власти су у четничку организацију увлачили и македонске емигранте слу жећи се разноврсним пропагандним сре дствима.

Четници, међу сељацима познати као кумите (комите), појачали су и онако велики немир у пограничној зони и до нели нове патње, узбуђења и очекивања.

Појава организованих комита у пре шевској кази, нема сумње, онемогућавала је насиљнике у терорисању незашти ћеног становништва. Долазећи у села и на чивљуке, представници турског феудализма излагали су се животној опас ности. И тада, кад су гинули аге и бего ви, стварани су стихови:

Коњ ти врзан стоји,
нема кој да јаши,
аго бре!
Добри ти сијав,
нема кој да шета,
аго бре!

Расположење сељака одражавала је и песма:

Врћај коња, аго,
бегај дома!
Оздол иде, аго,
чета нова;
чета нова, аго,
све кумите!

Турци су предузимали енергичне акције против комита и њихових сарадника. Поред аскера у гоњењу су учествова ле и дервенције (у народу — деврије). Ноћи су опкољавали села, махале, куће. Све су то регистровале песме као стал ни пратилац људског живота. У једној хроничарској песми реч је управо о то ме како турска војска иде из Прешева, и преко Биљаче, Лукарца и Кленика до лази у гчињска насеља. После сваког стиха је рефрен: „Като, Като, црно око!“, преузет из старијих песама. Глагол на самом почетку песме асоцира на велики број војника: Повезе се турска војска... Од Прешева за Биљачу“.

По изграђености и мелодичности стихова издвајају се песме о комитском војводи и девојци. Разговарају Стојанка и млади војвода Стојан. Она је „на пазар била, шетала“, а тамо „српске кумите писујев“. Прво је писан Стојан, па онда до њега. Он ће водити комитску чету, ја хаће белог коња и носиће црвени барjak.³⁹ На којој основи је могла да наста не ова и њој сличне песме? Зар нису по среди незнјатно изменеће песме о Турчи ну и хришћанки? Погледајмо само Милићевићев запис „Стојанка и Сулиман

војвода“.⁴⁰ Преузете су појединости, па и делови сижеа. У питању је, према томе, преобрађај стarih песама и ствара лачка актуализација. У појединим пес мама, додуше, народни певач се у ствара лачком поступку удаљује у већој или мањој мери од убичајених конструкција. Таква је орска песма „Куде паде српска чета“, у којој су наизменично десетци и осмерци. На младићево питање о српској чети, девојка прво одговара да је пала „наше село, наша кућа“, а по том каже да су се синоћ сељани уписи вали у комите: „куд двојица, куд тројица, лудо!“ У кући њеног стрица, пак, пријавили су се четворица. На крају с поносом изјављује да је њена кућа да ла деветорицу.

У компоновању комитских песама певачи су полазили и од других врста и подврста народне лирике. Пажљив чита лац или слушалац запазиће не само стихове из хајдучких него и из љубавних песама. У једној песми из Хаџивасиљевићеве књиге први стихови, чак, подсећају на македонску печалбарску поезију:

Жали, Заре, да жалимо,
како ће се раздвојимо,
ти од мене, ја од тебе.⁴¹

Наводим и стихове из једне македонске печалбарске песме ради илустрације тврђења:

Жали, моме, да жалиме,
како ће се разделиме;
како ће се разделиме,
ти од мене, јас од тебе.⁴²

У старинској орској песми народни лиричар говори девојци Кати да што пре захвати воду и да бежи кући јер „оздол идев, Кате, тумба Турци“. Сад се опомиње була („Точи воду, було, бегај дома“) јер су се појавиле српске комите („ће ти видив, було, бело лице“).

Низ песама има много подударних елемената с македонским; слични су не само жанр и техника него и не мали број стихова. Овакво стање је потпуно схватљиво с обзиром на то да је време преношења македонских песама у врањ ским крај и јужну Србију уопште неогра ничено, а путеви разноврсни.

У вези с устанком у кумановској околини 1878. године испеване су народне песме. Хроничарску „Доне, Ђерко, мила Доне“ — коју певају младићи и девојке по селима и саборима код цркава и манастира, по свим већим задругама и

мобама" — објавио је Хаџивасиљевић. У њој се набрајају и многи учесници у буни против Турака: Димко Нагорички, Вељан Стрновски, Јаћим Челопечки, Младен Чак'р паша (хајдук Младен Стојановић из Горњег Стјавца) и други.⁴³

Песма је из кумановских села прешла у област Горње Пчиње, која је такође била захваћена устанком из 1878. године. Овде је била омиљена као орска песма, па се и мењала у садржини и форми. У правој деценији XX века прихватају је и комите у Пчињи и другде. Помињу се, тада, војводе и друге истакнуте комите, али се упоредо с тим јавља и анахронизам. Девојка набрајајући мајци које је све у дворишту, наводи и Младена Стојановића:

„Чек'р од Стјавце, мори,
Чек'р од Стјавце“.

Овај хајдук, као што смо видели, заклан је 1885. године, а у друштву је с комитским војводама Јованом Довезенским и Крсто Ковачевићем! „Чек'р од Стјавце“ („Чек'р паша“) — то је слој из првобитне песме.

Први стихови из Хаџивасиљевићева записа гласе:

„Доне, ћерко, мила Доне,
што тој тропа на наши чардаци?
„Бути, нане мила, ћути,
ништа наши чардаци не тропа,
само су дошли млади комите,
млади комите, силни самовољци“.

У Коћури, на пример, почетак ове песме данас изгледа овако:

„Доне, добро моје, мори,
Доне, добро моје,
што је тропот доле, мори,
што је тропот доле?
„Нане мило, нане мори,
нане мило, нане,
кумите дођоше, мори,
кумите дођоше!“

Пчињска варијанта је састављена од осмераца што се понављају, али без речи мори (значи, као шестерци). Ова динамична песма не живи само у сећањима људи у Коћури, Мездраји, Новој Брезовици и у другим селима поред некадашње српско-турске границе, него се у неким приликама и пева. Данас је у форми дијалога мајке и кћери. Мајка пита кћер „што тој тропа доле“, а ова јој поносито одговара да су дошли комите, одјахују коње и „зенгије ги тропав“. Мајка је са чардака спазила пашу који

„триста душе води“ и преклиње Дону да обавести комите како би на време побегли испред турске потере. Они се, међутим, не боје и прихватају неустројиво неравноправну борбу. Турци су били принуђени да се повуку, а народ је припремао победницима обилну гозбу: „ракија се греје“, „погаче се месив“, „овнови се печев“. Долази и до варијација: девојка је на чардаку, а мајка је пита из двораишта што лупа „горе на чардаку“. Комите се пењу и „дрне чизме тропав“. У скраћивању песме отпада претежно оно што је хроничарско, па се могу чути и варијанте у којима се и не набрајају комитске војводе.

По свему изгледа да је македонска песма о Цему и Мицку комити продрла у прешевску казу још крајем прошлог века. У специфичном поднебљу и другогајајцијој друштвено-политичкој ситуацији, она се временом мењала и примала нове елементе. Народни певач је узимао, понекад, само прве стихове из песме о Цему, а потом говорио о комитима из пограничних села. У једној, што ми је отпевао Зарије Михајловић из Клиновца, мајка упозорује Цему да не седи „под крушку зимњачу“ јер га чекају до три бусије: Влајко кумита из Брњара), Мица арамбаша (из Дрежнице) и Риста старачки (комитски војвода из Горњег Старца). Стихови се добром делом пона вљају, али није на крају иста реч:

„Трећа бусија, Цемо,
трећа бусија, сине,
Риста старачки!“

У прешевској Моравици, у Рељану, ста рац Серафим Стојановић певао је последњих година на славама и свадбама о Цему. У првом делу песме стихови су у ствари превод с македонског језика („каурска сабља не сече, каурски метак не дуби“, нпр.). У другом делу је, пак, мотив: „каурска вера подобра“. Цемо трчи да од комита отме сестру Амиду, но она не жељи да се врати. Утицај песме о Цему (македонске) налазимо и у другим случајевима. Ево стихова о погибији „сина Расима“:

„Расиме, сине Расиме,
не седи, сине, слободно,
под крушку, сине, зимњачу,
прешевска каза одред кумите!“

(Ова македонска песма о убиству Цема допрла је и у косовско Поморавље, где се певала у колу. Сестре Јанковић су 1939. године забележиле један део варијанте у Ранилугу, у Изморнику. Први

стих чува изворну црту: „У тоја село Дреново“, или се јављају и нове: каури су утрабили турско девојче и дали јој српско име.⁴⁴

Стваране су и овакве песме: комите одводе мусиманску девојку у Београд и дају јој српско име, а њен брат је беспомоћан. Станко Стошић, „благајник општине дубничке, у ок. врањском“, објавио је лоше записану или саопштену варијанту.⁴⁵ Мајка гради сина што је распасан и пије „љуте ракије“ у доба кад каури „српске комите биднаше“. Његову сестру одвели су у Београд и прекрстили је:

„Лепо ву име денуше:
Јулка девојка убава!“

Брат је постићен и плаче. У два-три стиха јављају се књижевни облици и осећа се утицај из песмарица: „од земље на ноге скочио“, „удари руком по колену“.

Песме с овим мотивом познате су и на Косову. Миодраг Васиљевић је у Гњилану забележио песму која почине: „Не седи, Бемо, не седи, синко), под таја лада дебела“. Каури су се осилили, утрабили Бемову сестру Фатиму и дали јој име Босиљка.⁴⁶

Негована је и песма о Јовану Бабунском, Јовану Довезенском и о другим војводама. То је препевана македонска песма (хајдучка). Богдана, Ангела или кога другог хајдука заменио је Јован (Бабунски, Довезенски), итд. На то упућују већ први стихови:

„Не ли те је жалба за твоју кућу,
Јоване бре, Довезенски бре?
„Не ме је жалба за моју кућу,
дружино бре, кумите бре!
Моја је кућа Козјак планина,
дружино бре, кумите бре?“

Нису још ишчезле и песме с мотивом: мајка саветује сина да се остави комитлука. Музиколог Радмила Петровић снимила је 1974. године у Радовници од баба-Гајтана песму у којој мати говори сину комити да остави Пирин планину и да не љуби више пирињске девојке, већ да се врати кући и ожени.

У прешевској кази дејствовале су чете Крсте Ковачевића, Јована Довезенског, Борђа Скопљанчета и других.

Изузетно су популарне песме у којима се каже аги (или неком представнику турске власти) да не иде на терен јер га чекају бусије или предстраже поменутих војвода. Све су мање-више типа ове варијанте из Пчиње:

Седи, не одај, чојбаш аго,
уз таја Пчиња, бре!

Тамо те чекав до три бусије:
прва бусија: Јован Довезенче,
друга бусија: Борђе Скопљанче,
трета бусија: Крста Трговишки.
Дек да те фанев, глава ће ти земав,
чојбаш аго, бре!

Чест је припев (име аге, бега и узвик „бре“):

Не ли ти реко: седи, не иди,
Велијо бре!
Седи, не иди прешевску казу,
Велијо бре!

У раду Видосаве Николић је и ово мишљење: „Слабљење турске моћи и јачање ослободилачких снага у врањском крају одражавају управо оне народне песме у којима Врањанци већ отворено прете и угрожавају опстанак турских ага и бегова у своме крају. Тако је настала и позната врањска песма, „Море, враћај коња, Абдул Берић-аго“, и песма о Мурат-аги:

Не ли ти реко, Мурат бре,
седи, не иди, Мурат бре,
тебе те чекав до три предстраже:
прва предстража: Борђе Скопљанче,
друга предстража: Јован војвода,
трета предстража: Крста војвода...⁴⁷

Песма о Мурату је комитска, а испевана је негде од 1905. до 1908. године.

Према типу песме „тамо те чекав до три бусије“ створена је и шаљива градска „Не ли ти реко: седи, не иди“.⁴⁸ Три врањске терзије биле су љубоморне и кивне на младог комиту зато што им је на игранкама преотимао девојке, па су га сачекали у заседи да га туку, али су лоше прошли, те им се цело Врање смјало. Лиричар је том догађају посветио кратку песму са скривеним подсмехом. Три бусије чекају, али не агу, него комитског војводу! А то су: Ројча („тикова бас'мка“), Нака („тај љута змија“) и Тоза („тај горска мечка“).

Ту су и песме са многим цртама љубавне лирике. — Комита је толико уморан зато што је на његовим рукама целе ноћи спавала Неде, и дружина мора сабљу да му опаше, пушку окачи и да га попне на коња. — Дунули су хладни ветрови и пао дубок снег. Замрзле су, чак, и „пушке за рамена“. Срећан је онај који има гуњу кукулету и до Мицу мезимицу.

Активна је песма „Жали, Заре“. Једну варијанту је добио Јован Хаџивасиљевић у Бујановцу од певача Стојана Петровића.⁴⁹ Мотив је: растанак од вољене особе и одлазак у комите. Мушкарац је одлучио да иде у „бело Врање“ и да се пише „у комите, млад кумита“, али то чини без радости и одушевљења. Растанак је болан: „Жали, Заре, да жалимо“... „Жали, плачи да жалимо“. Сунце кад се појави, она да каже да је то његово бело лице; ветар кад подуне — блага душа; роса кад зароси — његове сузе. Девети стих је лоше ухваћен — без ритма је: „И тој краљско оружје“.

Какве су варијанте и остаци ове песме коју и сада запевају старији сељаци, а у Клиновцу је и популарна. Зарије Михајловић ју је упамтио од комита и суседа још као дечак у Дрежници. Пева је целог живота и назива је „моја песма“. Младић ће ићи у Београд и постаће „млад кумита, млад војвода“. Као „млад војвода на сто душе“ прећи ће у „турску земљу, прешев-казу“. Сви стихови, осим првог, понављају се, али с речју „Заре“ на почетку:

Ке се пишем у кумите,
Заре, ће се пишем у кумите;
у кумите, млад кумита,
Заре, у кумите, млад кумита.

И Јордан Митковић, такође из Клиновца, зна идентичне стихове, но уместо „Заре“ изговара „еј моме“ (у првом стиху је „Заре“):

Ја ће идем на далеко,
еј моме, ја ће идем на далеко.

Пренешена је и у друга места врањскога краја, па се зна за њу и у Масурици. Можда су је тамо донели досељеници из пограничних насеља. Младић иде „у кумите за војводу“. Вољеној девојци (или жени) вели кад види јарко сунце, то је његово бело лице; црно грожђе — његове очи; две тополе — његове беле руке. На завршетку песме поново се истиче туга растанка:

Жали, Заре, да жалимо,
што се млади растајемо.

Као поента свега изнесеног, следи овај закључак.

Хајдука је у врањском региону било од XVI столећа, а можда и раније. Козјак, Грделичка клисуре и Пољаница били су погодни за живот и деловање хајдуције. Врањски округ и прешевска каша (1878—1912) као пограничне зоне има-

ле су изузетну улогу у комитском покрету. До наших дана сачуване су хајдучке песме. Најлепше су краће и баладне. Знатан је и број комитских песама. Многе су настале преображавањем старијих песама (хајдучких и других). Једноставне хајдучке и комитске песме испуњене су балканском животном пуноћом и суровошћу.

НАПОМЕНЕ

1. Глиша Елазовић, Турски споменици, књига I, св. 1, 1348—1520, Београд, 1940, стр. 345.
2. Др Скендер Ризај, Хајдучија на подручју у Врању и Новог Бранда 1572. године, Врањски гласник, III, 1967, стр. 272—275.
3. Риста Т. Николић, Полјаница и клисуре, Насеља српских земаља, књига III, Београд, 1905, стр. 127/1 и 183.
4. М. Б. Милићевић, Поменик, I, Београд, 1888, стр. 321—322.
5. М. Б. Милићевић, наз. дело, стр. 321.
6. Риста Т. Николић, наз. дело, стр. 163.
7. Др Јован Ф. Трифуновић, Врањска котлина, књига друга, Скопље, 1963, стр. 252/492.
8. Риста Т. Николић, Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, Насеља српских земаља, књ. II, Београд, 1903, стр. 180.
9. Сретен А. Поповић, Путовање по новој Србији, Београд, 1950, стр. 432.
10. Станислав Краков, Пламен четништва, Београд, 1930, стр. 27—28.
11. Светислав Вуловић, Белешке и белешчице..., Годишњица Николе Чупића, књига XIV, Београд, 1894, стр. 269—272.
12. Миодраг А. Васиљевић, Народне мелодије лесковачког краја, Београд, 1960, бр. 117.
13. Свет. Ст. Симић, Белешке о народној епској поезији у врањском округу, Извештај врањске гимназије за школску 1895/96. годину, стр. 5—6.
14. И. С. Ястребовъ, Обичаи и пјесни турецкихъ сербовъ..., Петербург, 1886, стр. 146—147.
15. Момчило Златановић, Нишина се звезда по ведро небо, Врање, 1967, бр. 10.
16. Момчило Златановић, Стојанке, бела Врањанке, Лесковац, 1969, бр. 121.
17. Момчило Златановић, Нишина се звезда по ведро небо, Врање, 1967, бр. 5.
18. Војислав Јовановић, Ој девојко Бујановке, Бујановце, 1970, стр. 78—79; 80—84.
19. Миодраг А. Васиљевић, наз. дело, бр. 127.
20. Сборник Верковића, I. Народни пео ни Македонских болгар, Петроград, 1920, бр. 61.
21. Блаже Конески, Збирка на македонски народни пео ни, Скопље, 1945, стр. 58—60;

Македонски народни песни собрани на фестивалите во Битола и Штип на 11. октомври 1947, Скопје, 1948, стр. 207—208; **Васил Хаци-Манов**, Македонски народни песни, 4, Скопје, 1956, стр. 44—45.

22. **Др Видосава Николић**, Врањске народне песме о ослобођењу и револуцији, Лесковачки зборник, IV, 1964, стр. 70.

23. **Момчило Златановић**, Игличе венче над воду цвета, Врање, 1967, бр. 1.

24. **Момчило Златановић**, Стојанке, бела Врањанке, Лесковац, 1969, бр. 97.

25. **Др Илија Николић**, Трагом народне песме „Пуче пушка, пиле ле Стано”, Развитак, бр. 6, Зајечар, 1970, стр. 122—123.

26. **Коста II. Манојловић**, Народне мелодије из Источне Србије, Београд, 1953, бр. 187.

27. У врањском говору арапске речи **харамија** и **хајдук** не значе увек исто. Харамија је рафбојник, одметник од турске власти који тиранише незаштићен народ. Хајдук је борац хришћанин против турске власти, или може значити и крадљивац („од ајдука ништа не може да се скрије“, „од кућнога ајдука не можеш да се уваркаш“). Разликују праве и народне песме, али не увек.

28. **Кирил Петрушевски**, Македонската народна борбена поезија, Црвен се барјак развеја, Скопје, 1965, стр. 27.

29. **Момчило Златановић**, Стојанке, бела Врањанке, Лесковац, 1969, бр. 114.

30. **Вук Стеф. Каракић**, Српске народне пјесме, III, Београд, 1958, бр. 74.

31. **Момчило Златановић**, Нишина се звезда по ведро небо, Врање, 1967, бр. 11.

32. У наредној поезији се уочите сматра да је грехота нападати сватове. То је изражено и у песми „Ришињанин Хација и Лимун трговац“, записаној од Тешана Подруговића (Вук Стеф. Каракић, Српске народне пјесме, III, Београд, 1958, бр. 68. Бајо Повљанин овако говори Лимуну трговцу:

„Ој Лимуне, драги побратиме,
ја сам чуо ће говоре људи:
откако је гавран поцрьео,

нагје хајдук разбио сватова.
Гријота је удрил на сватове
и ћевојци срећу укинути“.

33. **Момчило Златановић**, Мори Бојо, бела Бојо, Лесковац, 1968, бр. 115.

34. **Станко Костић**, Малешевски народни песни, Скопје, 1959, бр. 154.

35. У врањском Поморављу се каже **Велигден** (сасвим ређе Ускрс). У речи **дан(а)н** осећа се полуглас (кратко а), али у имени Велигден сасвим се јасно чује вокал е.

36. Ташту у врањским селима називају бабом.

37. Македонски народни песни собрани на фестивалите во Битола и Штип, Скопје, 1948, бр. 64.

38. **Станислав Краков**, нав. дело, стр. 18.

39. **Момчило Златановић**, Мори Бојо, бела Бојо, Лесковац, 1968, бр. 124.

40. **М. Б. Милићевић**, Краљевина Србија, Београд, 1884, стр. 327.

41. **Јов. Хаци-Васиљевић**, Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област, Београд, 1913, стр. 318.

42. Македонски народни песни собрани на фестивалите во Битола и Штип, Скопје, 1948, бр. 91.

43. Браство, књ. XI, Београд, 1906, стр. 202—203.

44. **Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић**, Народне игре, VI књига, Београд, 1951, стр. 172.

45. **Кића**, бр. 28, Ниш, 1912. године.

46. **М. А. Васиљевић**, Југословенски музички фолклор, I. Народне мелодије које се певају на Космету, Београд, 1950, бр. 217.

47. **Др Видосава Николић**, нав. рад, стр. 70.

48. **Момчило Златановић**, Стојанке, бела Врањанке, Лесковац, 1969, бр. 108.

49. **Јов. Хаци-Васиљевић**, нав. дело, стр. 318.

Dr Momčilo Zlatanović

HEIDUCKEN- UND KOMMISSSEGEDICHTE IM VRANJE—GEBIET

Der Verfasser analysiert die Gedichte, indem er ihren historischen Hintergrund aufklärt und weist darauf hin, wie die Heiducken und Kom-

missee die Spur, nicht nur in der Geschichte, sondern auch im Volksschöpfertum dieses Bereiches, hinterlassen haben.

Драгутин М. Ђорђевић

Песник и гуслар Стоимен Станковић

Све је то почело из другог светског рата, онда кад је престало да пуца, да се руши и лије крв. Наиме, 1947., рађа се народни песник, гуслар, а нешто касније и вајар, злосрећни ратни борац Стоимен Станковић, родом из Гласовика, из села познатог песника НОР Обрада Симоновића. Као командир станице милиције у Бојнику, Стоимен се прихвата давно жељеног инструмента, наших славних гусала, па уз њих у десетерцу пева о крвавом путу Прве Јужноморавске бригаде у Босну којој је и сам припадао и преживео многе борбе и страховита искушења. Та његова прва песма је обелоданила једног народног традиционалног и ратног песника и „човека из народа“ који ће за неких петнаестак година бити једна позната стваралачка личност.

По Стоименовом казивању, његови су претци родом из Ријеке Црнојевића у Црној Гори. Не зна кад је то било, кад су се они доселили у Шумадију (Гружа), али су му стари казивали да су из Шумадије побегли у Црну Траву од Турака. Црну Траву је његов дед напустио због недостатка земље и насељио се у селу Гласовику, испод планине Пасјаче, пошто је од Албанаца откупио нешто плодне земље.

Стоимен је угледао свет у Гласовику 23. јануара 1921. године у сиромашној породици од родитеља Јосифа и Параскеве. Земља коју је поседовала ова сиромашна породица, притом са деветоро деце, није била у стању да одржи и исхрани па се и те како сиротовало и мучило. За несрећу, Стоименов отац Јосиф умре после 1931. године, кад је настала још већа невоља за вишечлану породицу. Под таквим услорима, Стоимен је једва завршио основну школу у Житном Потоку и морао је, с обзиром на све околности да остане на земљи. Гледало се да се опстане, да се некако издржи док деца поизрастају, али је дошла 1941. и окупација, а са њом и још тежи живот. Због породичних прилика,

Стоимен се врло млад жени и као ожењен човек преживљује врло тешке тренутке кад је дошла окупација. Као и многи други млади људи, и Стоимен се опредељује за народноослободилачки партизански покрет и 1943. године ступа у редове Прве Јужноморавске бригаде, оставивши жену с троје деце.

Пут ове бригаде је заиста био крвав и Стоимен га је добро описао. На пут у Босну отиснуло се 700 бораца. На Дрини их је чекала велика невоља: набујала Дрина и непријатељска војска. Од Озрена, где је погинуо командант ове бригаде, Предраг Марковић Шумадинац, па до Дрине и даље, вођене су врло тешке борбе. Дрина је, по казивању С. Станковића, исфорсирана једним јединим чамцијем уз много напора и тешкоћа.

Враћајући се из Босне преко Санџака и назад за Црну Гору, и Стоимен је рањен у једној борби код Кушића, заробљен и отеран у Ивањицу. Из Ивањице је спроведен у Ужице где је лежао два месеца. Након тога, он и још четворица присталица партизанског покрета, изврђени су на стрељање или их спасе неки официр, који их поведе са собом, у Крагујевац. Тамо сва петорица оболе од пегавог тифуса. По изласку из болнице, један борац из Четврте црногорске бригаде тајно се припремао да побегне из Крагујевца, што буде откривено, па су сву петорицу предали Немцима, Стоимен доспева у Прокупље, затим у Лесковац па у Крушевица, и Т. Ужице, одакле га Немци реше да спроведу у Београд, на Бањицу.

Стоимен и још доста присталица НОР и партизанских одреда, у затвореним теретним вагонима на путу за Бањицу су строго чувани и нису затвореницима рекли куда их терaju. Кад је воз дошао до Сталаћа, Стоимен је чуо глас неког споља да је то Сталаћ и њему је било сасвим јасно куда га воде. Зато је одлучио да искочи кроз малени прозорчић вагона па што буде. Ако га одведу у

Београд, он се више неће вратити, а овако, ако буде срећан, може жив остати. Чим је воз кренуо према Београду, Стоимен се подиже и пребацује кроз прозорчић и пада на сигналну жицу и срећом се откотрља у једнек. Сад настаје страховита пущњава и узбуна међу пратиоцима воза. Немцима. Воз стаје, Немци јуре у правцу кретања одбеглог Стоимена, али овај успева да се докопа варошице, да је пређе и да доспе у партизанску чету која је била онда стационарирана у Горњем Крупцу. Како је са Стоименом на путу за Крупац кренуло још четири Љотићевих војника, сви су одмах затворени и њима је по кратком поступку суђено и досуђено да се имају стрељати. За срећу њихову, кад је већ све било готово да се стрељају, неко од оних који су били у судском саставу, оде у собу где су били затвореници, и не мало се изненади кад угледа Стоимена Станковића. Тако је и овога пута Стоимен остао жив и избегнута фатална грешка. Олатле он оде у Рибарску Бању, но како је чуо да се његова бригада налази у Прокупљу и да ће кренути ка Крушевцу, Стоимен оде у Крушевац и приједружи се овој бригади.

У даљој борби за ослобођење земље, Стоимен буде тешко контузован и морао је остати у болници око два месеца. Чим се опоравио, одмах је кренуо за Крагујевац где се његова бригада налазила, а одатле за Београд и Сремски фронт.

Из Срема, Стоимен одлази с бригадом поново у Босну, у Бијељину, где га за тиче крај рата.

Свима његовим мукама које је проузроковао страшни и немилосрдни рат, дошао је крај и Стоимена видимо у Бојнику као командира станице милиције где се, као што знамо, одлучује да уз гусле опева све муке и сва страдања становништва простране области отпора Пусте Реке, Јабланице и Топлице и да као хроничар запише у својим стиховима имена многих знаних и незнаних и живих и погинулих ратника револуције. Арђећи се метода хроничара, Стоимен не остаје код теме ратних догађаја и забивања, него приhvата и другу, исто тако важну област — послератни живот наше земље. Он помно прати све важније догађаје и описује их у десетерцу, пева о многим знаменитим личностима, државницима и политичарима. У његовој збирци од неких двадесетак песама у дистиху, налазе се и песме о Борису Крајгеру, Милентију Поповићу, Влади Роловићу, Радошу Јовановићу „Сељи“, Ра-

дијују Увалићу Бати, Насеру и др. Стоимен није само песник рата и револуције, него и њене надградње у миру и развоју послератних догађаја. С правом је за њега речено, да он „живот бележи песмом“ коју пише, пева уз гусле и репродукује за колективна слушања. Он не пева „туђе“ песме, него само оне које он испева. Окренут прошlostи, великом делу борбе противу окоупатора, за слободу, братство и јединство, Стоимен мисли и на будућност свога народа и његово стваралаштво тиме добија историјски континуитет. Он постаје песник обнове и изградње. Он тиме стиче назив правог народног песника па је због тога скренуо јавности врло озбиљну пажњу. Наша дневна штампа је писала о Стоимену, песнику, ствараоцу, гуслару и вајару (он добро ваја ликове у глини)¹⁾, а својим гусларским наступима на неким јавним приредбама²⁾, он се већ успео на лествицу наших признатих гуслара у земљи. Од песама које је досад написао и испевао, објављена му је само једна „Пут прве Јужноморавске бригаде у Босну“³⁾.

Кад говоримо о стваралаштву Стоимена Станковића, одмах морамо напоменути, из објективних разлога, да то не можемо третирати као неку посебну уметничку творевину. Његова поезија, слична поезији његовог земљака Обрада Симоновића из Гласовика, носи сва обележја простог народног казивања у дистиху, са оскудним руhom. Она је израз наивног епског стваралаштва, Његови стихови су, како неко рече, „тврди“, или су зато реалистични, животни. Што пева Стоимен то народ разуме, воли, цени и схвата. Његов језик је језик оних којима је његова поезија намењена. Он о њима пише и за њих ствара па је близак народу. Он гусла томе народу о делима његовим. Он спомиње борце и ратнике поникле из тог народа и оног слушалачког колектива коме у пуном смислу припада и он, народни песник и борач. Отуда се и тако једино име сматрати Стоименова поезија. Она има вредност јер је испевана о народу и за народ. По народном схватању и критеријуму, мада не без књижевне вредности, стваралаштво С. Станковића, заслужује да се о њему говори.

Стоимен је учествовао на I и II Сабору народног стваралаштва Србије у Лесковцу, 1972, 1973. године и оба пута био ар-

¹⁾ „Борач који пева и ваја“, Народне новине Ниш, 6. XI 1971.

²⁾ „Између десетерца и глине“, Новости, Београд, 27. I 1972.

³⁾ „Тито у Лесковцу“, Лесковац, 1968, с. 120.

уги на такмичењу гуслара републике. Исто тако учествовао је на емисији ТВ Београд „Знање-Имање“ 1974. године као и на многим прославама у Прокупљу и др. крајевима.

Као код свих јелских народних стваралаца, и код Станковића су хероји главне личности, он их велича и слави, истиче њихова дела, жали њихова страдања, истиче побуду и сврху жртве коју они дају за отаџбину. Мртви поручују живим борцима и траже да их они ос-

Стојмен Станковић

вете. У овим песмама су заступљена и натприродна бића виле, а њих има више и на Јастређу и на Радану и на другим планинама. Оне врше обавештења, дају поруке, жале кад се страда, а ликују кад се славе победе. Код нашег песника говоре брда и планине:

„Сад Јастребац виче са висине
И позива јуначке планине,
Да развију црвене барјаке,
Да чувају борце и јунаке,
Нек блистају свуда петократе“.
(Погибија Никодија „Татка“)

На овакве подстицаје, дижу се млади борци, боре се, гину, падају и расточу своју младост за народне идеале и пада под тешки удес судбине. Они имају и чисто људске жеље и поруке за оне који иза њих остају:

„Го су, мајко, сад последње жеље,
То је наша свадба и весеље,
То је, мајко, свадба и женидба,
То је мојој девојци просидба“
(Песма о селу Коњувцу)

Та младост која труне још поручује:

„На мом гробу посадите цвеће,
Јер ваш мили никад доћи неће.
О, Јелице, моја веренице,
Немој дуго ти да жалиш мене,
Не дозволи да ти, лице вене.
Оста Јела неудата тада,
Рат проклиње Јелица и сада“.
(Девојачка клетва)

У многим песмама, пали борци остављају поруке онима што ће их надживети, или, кад неко од бораца приспе међу погинуле, они се живо интересују како је сада у земљи, да ли још влада окупатор, круже ли још немачки авиони итд. Кад добију обавештења, они продуже вечити сан.

Пали борац Милун из Бучинца чак и ово поручује:

„Пријатељи и другови моји,
Сад пред вами реформа предстоји.
Збогом остај моја мила секо,
И ти кћери што си ми далеко“.
(Погибија Милуна из Бучинца)

Народног песника Станковића, исто као и народ, веома тешко погађа смрт истакнутих наших људи па страних пријатељских нам држава. О смрти Бориса Крајгера, он пише:

.....
„Застава се на по копља диже,
Мртвав Борис у Љубљану стиже;
С њиме носе и Јанеза сина,
Кога жали ћела домовина.
.....
Збогом децо, збогом и дружино,
Збогом остај славна домовино.
Домовино цветај као цвеће,
Крајгер Борис више доћи неће“.
(Смрт Бориса Крајгера)

Поводом изненадне смрти председника Насера, истакнутог египатског и арапског државника, Стојмен је написао топлу тугованку:

.....
„Са свих страна пролише се сузе,
О Аллаху, што нам вођу узе?
О Аллаху, што тако прерани,
Ко ће нашу слободу да брани?“

Река Нил је тада мутна била,
Од суза се беше замутила.
.....

О, Садате, Суеџ да не дате,
Пријатеља сад много имате.

(Смрт Насерова)

Поменимо још и то, да Станковић у многим песмама спомиње име председника Тита, а у песми „Срећан празник, армијо велика“, каже:

„Да у здрављу овај дан славите
И да друга Тита поздравите.
Сад полети наш соколе сиви,
И поздрави Тита — нек нам живи.
Нек нас води у победе нове,
.....

(„Срећан празник, армијо велика“)

Стоимен Станковић каже за себе да је „лак“ на перу. Вели, само да почне, а после све иде лако. Њему под инспирацијом све „само долази“. Он каже да

зна да „римује“, а то се, уосталом види и из песама које је испевао,али му то свуда не успева па је стога и сама версификација отежанија.

Станковић се огледао и у писању лирских песама. Има их преко двадесет па су и оне, као и десетерачке елегичне. И неке од њих ћемо на крају донети да бисмо заокруглили опус овог народног певача и гуслара.

Како се пак Стоимен Станковић бави и вајарством, надати се да ће неко од стручних лица за ту уметност рећи коју реч. Ми хоћемо само да ово нагласимо да бисмо Станковића целовито сагледали кроз његово песништво и његов целокупни рад.

Све своје песме, Станковић је написао после свршетка рата, али су му по тематици посебно ратне, а посебно оне песме које се односе на послератни период обнове и изградње. Ми ћемо их тако и овде донети, али не све и све у целини због ограниченог простора.

I

РАТНЕ ПЕСМЕ

СЛОМ СТАРЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И БОРБЕ

Аој лепа наша земљо мила,
Свака сила над тобом се свила;
Камен, брда и равнице има,
Па за живот ти се свибаш свима.
У те су се рађали јунаци,
Дизали се народни устанци,

Земљо мила лепо окружена,
Ти си земљо била задужена.
Задужена од пре светског рата,
И тако си ти земљо продата,
Сви министри и сви генерали,
Славна земљо тебе су продали.
И та влада шта је учинила, —
На граници војску је скупила.
Ево војсици сад изненађење,
Пуцат' не сме — то је наређење.
Кад је војник сандук расковао,
Поморанце у њему нашао.
— Командире, шта се ово ради,
Зар се с овим, море, борба води?
Зашто чекам, зашто овде дремам,
Кад резерве муниције немам.
Командир се диже па говори,
Ко ће, браћо, с Немцима да се бори?
Јер је друже, Александар Цинцар,
Кнезу Павлу најбољи министар;
Њих двојица сагласни са владом,
Решили су земљу да продаду.
Мачек иде с Цветковић Драгишом.
Ми још нисмо стигли на границу,
Немци стижу већ у престоницу.
То је било шестога априла,
Авион је распиро крила,

Па полети на западну страну,
Па однесе цебану и храну,
С њим одоше главештине наше,
Ти што сребро и злато пробраше.
Ми смо браћо, нижи официри,
За издају ништа нисмо криви.
Наша војска растурена јадна,
Планинама иде боса, гладна.

Люди мисле шта ће да ураде,
Да ли да се Немцима предаде,
Кога Немци тада угледаше,
За Немачку њега отераше.
И где видиш да се барjak бели,
То су Немци сада затузвели.
И ко птуца, знате већ за кога,
Стрелаће се сто баш за једнога.
Сваки онај који земљу воли,
Само плаче и срце га боли.

Шта су Немци нама учинили —
Многе мајке у црно завили

Једног јутра кад је зора била,
Крагујевац магла обавила.
Када свану и сунце ограну,
Сунце греје, даје боје грубе,
Многи ће се животи изгубе.
Један Ђаџић био је усамљен,
Сан уснио да је школа камен,
На камену прн се барjak вије,
Знајте Ђаџић да то добро није.
Свака мајка беше уранила,
И свог Ђаџића за школу спремила.

— Ајде збогом, моја мила мати,
Вратићу се у дванаест сати.
Сваки стиже и у клупу седе,
Међу собом овако беседе:
Зашто Немци улицама јуре,
Шта ли хоће, куда ли се жура?
А не слуте шта се њима спрема —
Свуда страже а изласка нема.
— Професоре, шта ће ово бити,
Неће ли нас данас раставити?
Докле са њим ђаци говорише,
Немци цељу школу опколише,
Заузеше прозоре и врата,
Више сестра неће видет' брата.
Ту су ђаци одвише хиљаде,
И тад Шваба наређење даде:
Све у школи што се живо нађе,
На улицу мора да изађе.
Напољу их Немци постројише,
Неко плаче, а неко уздише,
И ту су се нашли у незгоди,
Шта ће бити, куд их Шваба води?

А професор сад слободи ђаке,
Децо моја будите јунаци,
Ја се од вас одвојити нећу
И заједно са вама умрећу.
Кад видеће то стрелиште пусто,
Митралези постављени густо,
Тад се они за мајке сetiше,
Сваки од њих поче да уздише.
Беше ведро па киша зароси,
Све ће Немац сада да покоси,
И па почеше смрт над њим да сеју.
Митралези почеше да бију.
Мајор виче престаните више,
Све се младе душе угасише,
Кад се чуло митралези бију,
Прне мајке почеше да вију.
Мајка, сестра свака свога чека,
Крв потече браћо, као река.

Сад колона немачка се креће,
Мајка сина више видет неће.

Када јутро осванио прво,
Оде сестра и посади дрво,
Нека расте, нека пусти гране,
Њеном брату нека хлади ране.
И Краљево Шваба опколио,
И тамо је исто учинио,
На улици што је ухватио...
Старо, младо и ту је побио...

А усташе са западне стране,
Хоће народ — све да угтамане,
Дик фашисти Бугари на југу,
Они посла и немају друга.
Пуста Река памтиће до века,
Драги Део и Статовац цео.
Од Ивања па све до Бојника.
Неће бити за дugo војника.
Све фашисти села попалише,
И животе многе угасише.
Па су ушли затим у Топлицу,
Ту су нашли реку Раствницу.
Раствница то је река мала,
Многе жртве и она је дала,
Видовача онда је платила,
И она је много прв пролила,
Видовача па и Балчак цео,
Па је и ту многи живот свео.
Ту на куће претрес учинише,
Мушке главе многе ухватише,
Па ту затим идејалце наше,

Редом они зверско пострељаше.
Друге они чак на Бубањ воде,
Од живота да их ослободе,
Ил одатле на бањицу дођу,
Па кроз прни лагер само пробу —
Ту фашисти зулум починише,
Многе Србе они нам побише.

Трећи лагер Кося Бежанијска,
Ту је била кукњава и вриска,
Она жали измучене душе,
На том месту и гране се суше.
Па се сети тужног Јасеновца,
И стрељања мрског есесовца.
Сад партија свој народ позива,
Ко је поштен немој да се скрива,
И ко земљу и партију воли,
Нека пође с пушком, да се бори.
Ти су леци растурени били
Ко прочити били су му мили:
Куда видиш немачког војника,
Или кога нашет издајника,
Дижи пушку и убијај гада.
Недај више народ да нам страда.
Пушку диге Јовановић Жика,
Први уби нашеј издајника.
Партија је наша славна била,
На све стране раширила крила.

— — — — —
Ал' да видиш чуда изненада,
Из одреда ствара се бригада,
Она расре три године дана,
И све више има партизана.
Виде Шваба да ту није шала,
Прогласисмо Тита за маршала
Тад смо знали да се нешто збива,
Да се спрема пета офанзива.
Ој годино четрдесет трећа,
Тад је била борба понажећа,
Од Сутјеске, Грмече, Кошаре,
Хоће Немци на нас да ударе.
Командант је онда Сава био,
И овако војсци наредио,
Да се води борба до истраге,
С друговима јуриш учинио,
Ту је храбро живот изгубио.
Онда борци борбу продужише,
И Сутјеску реку пребродише,
Ту је, друже, страшна борба била,
На нашој се страни завршила,
Код нас тада беше добра слога,
Немци беху десет на једнога,
Па кад бесмо преко Романије,
Кроз Деветак и Коњух планине,
Ту другова доста наших паде,
Но и Немцу зададосмо јаде.
Свак је пошто да се Немцу свети,
За Крагујевац само кад се сети,
Сваки онај ко Партију воли,
И ко жели слободу да створи...
Док смо, браћо, земљу очистили,
Ми смо доста војске изгубили;
Тито виче сва се земља тресе,
Републике, уједините се.
Више код нас нестрпљења нема,
Партија се за изградњу спрема.
Све што Шваба беше порушио,
С народом је Тито поправио.
Омладино, позивам вас сада,
Ви сте моја млада авангарда.

БАЛАДА О КОЊУВЦУ

Шести април четрдесетпрве,
жедан ли си био људске крви.
Тамак беше зора зазорила
четереспрве шестога априла,
Хитлер побе светом да завлада;
помоћ даде наша бивша влада.
Па се онда од нас удаљише,
издајице за њим оставише.
Са њим беху и пакт потписали,
нашу земљу Хитлеру продали.
А пред народ да би чисти били
на граници војску сакупили.
Јад:ца војска у ровове дрема,
ал бојеве муниције нема.
Хитлер зове своје верне слуге,
Лотић, Недић, Дражу па и друге.
Хитлер њими наређење даде,
шта да чине и како да раде.
Ви сте овде за све овлашћени,
ко се буши предајте га мени.
А то чине само комунисти,
од вас тражим да се то очисти.
Све то вами ја одобравам,
и зато вам плату повећавам.
Ево вами и наоружање,
зато мора да се среди стање.
На вас не сме нико да удари,
ево вама у помоћ Бугари.
Па са њима сарађујте тако,
комунисти неће проћи лако.
Што њих више у логор предате,
ја ћу вама да повећам плате.
Наређење кад тако добише,
на свој народ јуриш учинише,
Па све младе људе мобилишу,
униформу дају им у Нишу.
Бугари се гледају и смеју
ал ће бити пљачке кроз Србију.
Недић, Лотић, Дражка, генерали,
свој су народ Хитлеру продали.
Па кренуше бугарске фашисте
у Србији потив комуниста.
Тад почеше пљачку на све стране,
па одводе људе одбране.
Одводе их заводу у Нишу,
за стрељање одмах их ушишу.
Ту заноће, али не осване,
све то они на Бубањ тамане.
По Хрватској то чине усташе,
ал народу зверста додијаше.
Сад Бугари ту силу добише,
па на Јусту Реку ударише.
На све стране отпочеше пљачке
однесоше рубље девојачко.
Пусту Реку целу попалише,
многе мајке у прно завише.
Хапсе људе, а силују снаше,
Таква зверства нама додијаше.
Партија је на ноге устале
и овако нарећење дала.
Од Триглава па до Бељевије,
нек устанс сваки члан партије.
Поведите храбру омладину,
са оружјем 'јте у планину.
Па не дајте да нам народ страда
свуд убијте фашистичког гада.
Партија је наша славна дика —
пушку диже Јовановић Жика.
Први уби нашег издајника!
Кад се ова драма одиграла,
планина је борбе дозивала.
Глас се чује са Петрове Горе,
и дозива Пусту Реку доле.
Нек устане цела Пуста Река,
Кад овакве вести се добише

Коњувце се тада концентрише.
Негде беше у месецу мају.
Крстић Бошко с деда Николају.
Димић Бука па и Радић Воја,
то су била наша два хероја.
Њих четири беху поранили,
заједно су на састанку били.
Коњувачки то су првоборци
на фашисте постадоше ловци.
Са Радана сада соко виче
и овако Коњувцу нароче:
О, Коњувце, моје село мило,
из давнине ти си херој било.
Првог рата када беше буна
ти јунака имаш са Солуне.
Дали видиш што Бугари раде,
видиш Бојник колко жртве даде.
Од Бојника па све до Ивања
све побише, нема пробирања.
Ти ме данас огреј као сунце,
чујеш Доње и Горње Коњувце.
Сад Коњувце све редом устаде,
ево колко бораца нам даде.
Тридесет и пет одабрани момци,
Сад њих хоћу све да их набројим,
од њих морам песму да устројим.
Да ће мајка породила змаја,
ко што беше деда Николаја?
Чврста срца, прави комуниста,
храбар борац и образа чиста.
Кћер је своју био васпитао,
па и њу је за слободу дао.
Он имаше и унука Владу,
њега даде за прву бригаду.
Храбра Бука на Бањици паде
млади живот за слободу даде.
Крстић Бошко а и Радић Воја,
ој, Коњувце, то су деца твоја.
Мајко Васке ти нам Бошку роди,
да он данас с нама руководи.
А Воја је храбар човек био,
два сина је борби опремио.
С њима беху из Коњувца момци.
Пустој реци најмилији борци.
И са њима цела Пуста Река,
издајице памтиће до века.
Код нас јоште не беху бригаде,
храбар Бора на Трнов Лаз паде
Иоће Санде брата да освети,
убише га фашисти проклети.
Мајка Коса до смрти да жали,
два су сина за слободу пали.
Ови момци свуд фашисте бију
борбу воде за Југославију.
Једног дана четрдесет треће,
тада беху борбе понајвеће.
Долете нам соко из даљине,
из далеке Босанске Крајине.
И овакво писмо нам предаде.
Код њих има сад много бригаде,
да је код њих пета офанзива,
друг нас Тито у борбу позива.
Добровољно да се сви пријаве,
и на чело борбе да се ставе.
У строј стаде јунак до јунака,
на свакоме блиста петокрака.
Милина је гледати у строју,
седамстотин има их на броју.
Ој, другови, кажем вама свима,
да највише из Коњувца има.
Сад другови чујте речи ове,
да у борбу и Босна нас зове.
Па кренуше сви из Пусте Реке,
оставише мајке па и секе.
Беше јесен, а падају кишеве,
Пуста Река дубоко уздише.

Аој, Босно, одведе нам момке,
нељубљене остале девојке.
Пуста Реко остани нам здраво,
ми за Босну отидосмо право.
Миле мајке и у сну страхују,
и за децом тужан бол болују.
Од како нам деца отишаše,
свака мајка за њих сања лошће.
Сад уз пут се свуда борбе воде,
биће смрти, биће и незгоде.
Прву жртву што бригада даде
то је јунак из Коњувца Граде.
Радић Ропа то Милорад беше
четници му живот одузеше.
Милутовац није село густо,
мајка Тала куне. нек је пусто.

Мајка сина неће да прежали
да ли су те пресекли рафали?
Да ли ће мајкин сине, сахранише,
и да ли ти сандук направиши?
Без сандука, мајко, сахраниши,
одмах даље борбу продужисмо.
Су, мајко, редом борбе биле
на Даросав паде Стошић Миле.
И ту мајко беше борба чврста
ту без сина оста чилка Крста.
Тавне ноћи а пуста тишина,
оста јадан и без Мирка сина,
Изгубисмо Драгољуба друга
за Коњувце сад је већа туга.
Ој Станице, ти изгуби сина
што ти кажем ово је истина.

Паде Грујић надимак је „Тота“
за младост је жалост и грехота.
Све се мајке у прино завишиле,
Лепосави мајки кад јавиши:
И Михајло крај Тоте је пао,
и свој живот за слободу дао.
А сад Миндо, Милораде друже,
над Деветајк авиона круже.
Борбе беху крваве витешке
на тебе су многе ране тешке.
Ми смо, Миндо, данас абер дали,
да би твоји родитељи знали.
Деветајк је планина далека,
нек те жали мајка све до века.
Ево мајко шта душмани раде
с њим погибе командант бригаде.
Деветајк зелен ми не био,
ти си многе мајке зачрнио.
Имаш, мајко, другарице доста,
много сина на Деветајк оста.
Са Косјерића дува хладан ветар,
јавља да је погинуо Петар.
Кад је соко у Коњувце био,
Николаја дворе потражио,
па Станојчи мајци говорио:
Родила си борца и јунака,
За њег сија звезда петокрака.
За твог сина нам је много жао,
Павле ти на Косјерић пао.

Ој, Коњувце, храбро и весело,
ти си опет жалост доживело.
Синови ти свуда крвицу лију
с фашистима љуту битку бију.
Ево опет жалост па и сузе.
О, Краљеву, што нам Жику узе.
Милунике мајко у црнину,
крваве су груди твоме сину.
На Краљеву крв си просипала
за слободу ту си сина дала.
Сви ви што сте храбро тамо пали,
ви сте друзи наши идеали.
За судбину вашу нисмо криви,

ваше име вазда ће да живи.
Сад из гроба говоре овако:

Нам у земљи, друже, није лако.
Кад дођете у родноме крају,
наше мајке вас ће да питају:
Да ли знате куда смо остали,
ви кажите да смо храбро пали.
Наше ће вас мајке пољубити,
нам ће мртвим, друже, лакше бити.
Поздравите и оца и мајку
сестру, брата па и младу снајку.
Сваки од нас спомен нека има
и имена нек упишу свима.
То су, мајко, сад последње жеље,
то је, наша свадба и весеље.
То је, мајко, свадба и женидба,
то је мојој девојци просидба.
Ви другови што остате живи,
нек се народ и Коњувце диви.
Сада наама једна жеља стоји,
нека писаш и живе наброји.
Чујеш друже, Грујић Барабанче,
од тебе ће издајник да плаче.
Никад ниси био кукавица,
храбара мајка роди те Милица.
Храбра беше и Станишић Станка,
што нам роди борца и јунака.

Ти си, Нацко, из Коњувца дете,
свуда се бориш с фашистите проклете.
Сваког хоћу овде да набројим,
и све редом хоћу да устројим.
Свуда фашисти доживеше бруку,
и памтиће из Коњувца Дуку.
Храбар Дука и за страх не знаде,
тако прави комунисти раде.
А и Рацку онда нема мана,
и он крену с висока Радана.
Свуда јуре где се битка бије,
за фашисте беху љуте змије.
Сада пишем Борђевићу Ћоси.
сви су момци храбри али боси.
Ал' кад беше Власеница село,
тада Ћоси изгоре одело.
Снег је пао а пада и киша,
храбар Ћоса на Швабе јуриша.
Цвето мајко, ти си сретна била,
што си храбре синове родила.
Жалост оста целом твоме роду,
два си сина дала за слободу.
Борђевића сада пишем Џоду,
храбар борац он воли слободу,
Станица те мајка храброг роди
па те послала према Арини води.
А на Љаљу Тика ти је пао,
мила мајко, и нама је жао.

Сад и ова одлука је пала:
шале сина сад и Радић Мара.
Кад си, сине, за Босну пошао,
ево шта си мајци обећао,
Да ти нећеш друштво оставити,
и да ћеш им увек веран бити.
И увек си фашисте јурио,
здрав, весео вазда мајци био.
Сад да кажем Маринковић Мика,
за нас беше у бригади дика.
Љубица га мајка задојила,
а и младог од ње одвојила.
Јула мајка ту је храбра била,
што два сина беше опремила.
Оба брата Аца па и Миле,
два сокола као горске виле.
Ми одосмо, мила мајко моја,
а и оца имамо хероја.
О, Манојло, друже Станковићу,

мој јуначе соколе и тићу.
Тешко те је мајка одгајила.
и у борбу младог оправила.
Грујић Бранко, тебе друштво жали
као оне што су тамо пали.
И ти си се много намучио,
и зато си рано завршио.
На твом гробу зелени се трава,
друже Бранко, нека ти је слава.
Сада пишем Грујића Стојана,
њему није заплакала нана.
Сваког дана Стојан борбу ъводи
кршну Босну он здраво преброди.
Кућа твоја крај пута је сада,
преко пута зелена ливада.
Ту је спомен сада од камена,
свима палим пишите имена.
Сад Тодори треба да је дика,
има данас сина посланика.
Он је многе борбе пребродио,
и фашиста доста погубио.
од Радана до Јужне Мораве,
Кукавице па до Црне Траве.
А сад чујеш високи Радане,
Миланићу Крсти нема мане.
Из далека тај соко долете,
свуда бије фашисте проклете.
У Коњувце он се настанио,
и одатле борбу наставио.
То је било пролетерско дете,
и тај соко за Босну одлете.
Ево поздрав из земљице црне:
Мили друже, чујеш ли Милуне,
О Милуне, наше десно крило,
свима какви шта је с нама било.
Ми смо с тобом, друже, јуришали,
ти знаш где смо на бојишту пали.
Скупи мајке па им право кажи,
нека мајка нас мртве потражи,
Нек се наших рана неко сети,
нека друштво име нам осветли.
Речи да ће многа лета пропити,
ми нећemo никад мајци доћи.
А сад ветар дува са севера
па поздравља борца и шофера.
Сваку борбу тај борац познаје,
данас волан никоме не даје.
О Стојанчу Јоцићу, јуначе,
мајку немаш да за тобом плаче.
Живог имаш само Бибу брата,
ви сте борци из овога рата.
Ој Божике, ти нам даде слику,
младог борца Радосава-Дику.
Сада мало морам да ѡаморим,
јер не могу више да говорим.
Некоме ћу ране да повредим,
жале мајке нећу да увредим.
Имена ћу друга да набројим
и њих овде морам да устројим.
О Куњувце, саслушај ме сада,
све су ово твоја деца млада.
О Куњувце, ти си храбро било.
свуд си војују децу растурило.
За слободу своју крв пролише
Тих момака нема никад више.
Заплакаће и у гори пиле,
за јунака Борђевића Миле.
Александар Борђевић још има,
брат рођени Добривоје с њима.
Да запиши Милтеновић Душка,
погоди га издајничка пушка.
Да поменем јунака и тића,
сетимо се и Павла Крстића.
Момчиловић Владисав је млади,
сестро моја, цвеће ми посади.
Костадиновић да кажем Стојана,

на њег беше много љутих рана.
Антанасковић Добросав делија,
уједе га фашистичка змија.
Сад јунака храброг Живојина,
њега жали мајка и дружина.

Драгољуба Ђорђевића пиши,
један минут збор да се утиши.
Све се родом борци поредише,
Станковића Драгољуба нема више.
О, Коњувце, моје мило село,
ти си много простор заузело.
О певачу читај песму јаче,
нека Горње Коњувце заплаче.
И ово су твоја деца млада,
погибе вам млади Јовић Града.
Ивковића знате Милутина,
изгубисмо јунака и сина.
И Стојанча храбар омладинац
и он беше материн мезимаш.
И Страхинић Добросава кажи
и за браћу Ивковиће важи.
Сад јунака Грујић Владимира
од њег Шваба не имаше мира.
Добривоје ти Алексин сине,
да л'те, друже, разнесоше мине?
Другарица Младеновић Дара,
тужна оста њена мајка стара.
Сад Петровић Владимир још има,
Он је жртва црног Бугарина.
И Грујића Јанка нема више,
њега кућни фашисти убише.
Ножевима зверски избушшице.
Знате л'браћо, ову децу младу,
што ступиши у прву бригаду?

О, Коњувце, моје село мило,
ове борце ти си одгајило.
Па и они што у теб' останше,
сваког дана борбу помагаше.
Борб ћоде свуд за Пусту Реку,
ја позарајљам и мајку и секу,
Што је такве борце одгајила.
Пуста Река, увек храбра била.
О Коњувце моје мило село,
ти си своје показало дело,
буди срећно здраво и весело!
Нека песму саслушају млади,
ево шта се за слободу ради.
Кога нисам, друже, записао,
нек извине нисам име знао.
Балада се ваша завршава,
свима палим нека буде слава.

РАТНИ ДАНИ СЕЛА ГЛАСОВИКА

Тешке дане хоћу да опишем,
Бившу владу хоћу да избришем,
Што је своју земљу напустила,
То је било шестога априла,
Побегла је и однела благо:
Иди војско куд је теби драго.
Глас се чује са Радан планине,
Код нас нема више краљевине,
Пуста река, ти брзо потеци,
Дивизији дринској тако реци,
На Дрини је дрвена ћуприја,
Нека прође Аринска дивизија.
Од Лесковца па преко Петровца,
Од Буњуше па преко Бојника,
Све је, браћо, војник до војника.
Житни поток војске кад дођоши,
Јес' пролеће, ал' време је лоше;
Хладно време а и снег нам паде,
Дивизија Аринска ту остале.
Стоји ширка па кола и волова,

Неки коње води без амова.
Неко гледа да отера брачино,
Куд погледаш, брате, то је страшно.
И Гласовик својим правцем креће,
Таква пропаст више бити неће.
Омладина гласовичка цела,
Не имаше војничка одела,
Сваки пушку о рамену носи,
И са њом се јуначки поноси.
Други носи сандук муниције,
Што од Аринске оста дивизије.
Омладина тад се наоружа,
Фашистима свуда отпор пружа.
Гласовику, моје мило село,
Ти си велик простор заузело:
Осам чуке и осам махале,
Четрдесет и шест бораца су дале,
И то борце са пушком у руци,
Те фашисти бежају на муди,
Па и они што кући оставше,
Сваког дана борбу помагаше.

Са Пасјаче хладан ветар пири,
Писмо стиже старом чика Спире,
А Андреја друго писмо прими;
За Милића да се каже мора,
Огњановић с њима је Никола,
Да набројим то су дивни момци,
Гласовички то су прави борци,
Поменимо Петковић Драгана,
И са њима Спасића Милана,
Два су брата Вукашиновићи,
Из Шумљана соколи и тићи;
Са три сина беше чика Андра
И с њим беше Миленковић Санде;
Беше храбар Огњановић Ранко,
Чика Спира и његов син Влајко.
Гласовички то су првоборци,
И најлепши гласовички момци.
За њих борбе беху идеали,
На бојишту шесторица пали.
Друга група, два сокола лете,
Они траже партизанске чете.
Петковић Ранку нема мана,
Стојиљковић одведе Драгана.
Четрдесет треће то је било,
Гласовик је раширо крило.

Трећу групу шаље у планину,
Да одбране своју домовину,
У тој групи четрнаест има,
Гласовик се поноси и њима.
Беше Сава у мајке јединцу,
Тројановић Милош је мезимац,
Ја спомињем Кристић Стојана,
И Талкиног да лицим Златана,
И Милоја од шеснаест лета,
Са њим Стојимен, има три детета.
На реду је Петковићу Пера,
И Ђојовић Сава са севера,
Сад Радован Ђојовић још има,
И Богољуб пошао је с њима,
И Грујића Тимчу нисам каз'о,
Све то спреми Симоновић Лазо.
Он остале на нашем терену,
Све љо снегу, рђавом времену.
Сада опет ове дане бројим,
Санду, Алле и њих да устројим.
И још има Љумовић Момчило,
То је било наше десно крило.
Знате л', браћо, ову децу младу,
Сви одоше у Прву бригаду.
Од њих седам у Босни остале,
Гласовику тешки бол зададе.
Сад четврта група се припрема
И Гласовик више младих нема.
Драгољуба Ђојевића пишу,

и два брата Михајла и Нишу.
Трифуновић Божа за њим иде,
И Ђојевић Власта тад отиде.
А Средњи гид, има четворица:
Стојан, Лоџа, Света и Тозица;
Четири смо имали јединца,
И ту беше Ниша из Бајинца;
Милош Митин а и Лоџа Живков,
А и Вучко — ожењен је био,
У Срему је живот изгубио,
Још у селу где је она Чука,
Још два борца Милоја и Лука.
Ови борци свуда фашисте бију,
Воде борбом за Југославију.

Крај децембра четрдесет треће,
Момчиловић Јевта тада креће,
Имам браћо, још једну жељу,
Да споменем Стаменковић Вељу.
Гласовику, наша мајко мила,
Ове борце ти си одгајила,
Па и оне што у те оставше,
За све време борбу помагаше.
Међу свима ти си прво било,
Твоје лако расширило крило.

Хвала мајци ћоја сина даде,
И на бојном пољу који паде.
Ти си херој, Гласовику село,
Нек си здраво, срећно и весело!

ПУТ ПРВЕ БРИГАДЕ

О Радане, висока планино,
Партизанска наша постојбино.
Добројутро планино и горо,
Већ четири године ће скоро,
Од кад твоје врати и стазе,
Хитре ноге партизанске газе.
Ми смо ти се горо ужелели.
Често пута гладни воду пили.
О планино, високи Радане,
Је су ли ти увенуле ране?
Добро јутро осталери деко,
Испуни се што си нам прорек'о.
Ти си рек'о пре три године дана,
Победиће борба партизана.
Здраво, секо, другарице Јеле,
Ви сте нама чарапе исплеле,
Здраво, снашо, што на врата стојиш,
Малишана на недрима дојиш.
Чуват добро нашега јунака,
То јест чувај Титовога Ђака.
А кад ћемо у слободном граду,
Па да гледаш ти нашу параду?
Тад ћеш, секо, живет ко у рају,
А сад, секо, фашисти не дају!
А кад сутра видиш светлу зору,
Ти изаби на Петрову Гору.
Кад осване и сунце огране,
И чарапе и фанеле меке,
Ти погледај са источне стране.
Са свих страна соколови лете
То су, секо, партизанске чете;
То је секо, наша војска млада,
Формира се сад Прва бригада.
Ено стоје у редове двојне.
Он и деле муниције бојне.
Муницију када разделише,
А онда се редом пребројише.
Сада хоће рапорт да предаду,
Шест стотина има у бригаду.
Све младићи, соколови сиви,
Пуста Река са њима се диви,
Пуста Река и цела Топлица,

Јабланица, па и Кукавица,
Кад Космачу борци опколише,
Ту јуначки срце прекалише.
Свуда чујеш борци вичу „ура!“,
Бугарска се колона растура.
Па ту момци храброст задобише,
На Рујковац исто учинише.
То је било четрдесет треће,
А бригада тад за Босну креће.
Јесен беше и падају кишеве,
Пуста Река дубоко уздише.
Сребрни били њуда пролазили,
Сваку борбу лако задобили.
Руководство ви иматејајко
И пут ћете пребродити лако.
Родни крају, остани нам здраво,
Ми за Босну отидосмо право.

Кад прођосмо Јастребац планину,
Прегазисмо и реку Расину.
Кад Расину реку пребродисмо,
На Шиљеговац јуриш учинисмо.
Издајничка двеста заробисмо,
И ту једног друга изгубисмо,
Рус је био, храбро се борио
И тенковску пушку је носио.
Херојски је живот изгубио.
На Здравињу, ту се битка бије,
Па одатле преко Шумадије.
А сад чуј Западна Мораво,
Ми те мутну прегазисмо здраво.
Милутовац не вна шта га чека,
И ту борбу памтиће до века.
Ту имаше зелена ливада,
Ту нам паде из Коњувца Града.
Та ливада не може да опише,
Што четници рана задобише.
Храбри борци напредују лако,
То је било задовољство јако.
За све време преко Шумадије,
Сваког дана ту се борба бије.
Даросава и Босута село,
Четницима пои врши опело,
А Калабић цркава од јада,
Што учини то прва бригада;
Па до Дрине све је борба дуга,
Седам-осам изгубисмо друга,
Триест борби, триест љутих рана;
Многа ли смо бруда прегазили,
А још више река пребродили,
Док смо кршиој Босни долазили.
Сада лишије жути по дрвећу,
А из Босне делегати крећу...
Другом јунак бела коња јаше:
— Смрт фашизму, ви девојке младе,
Ево вести из Прве бригаде.
— Кажи, друге, образа ти твога,
Кажи мени што за брата мога.
— Док смо, секо, Дрину пребродили,
Другова смо седам изгубили;
Деветак нас планина позива,
Да почиње шеста офанзива.
Ту смо, секо, сви у крви били,
Шездесет смо борца изгубили.
Алијипије, командант бригаде,
Он нам, секо, на Озрену паде.
Змај погибе, узданица рана,
Паде Даџић Милан из Гајтана;
Влајко паде из села Бајинац,
И Стојанчу у мајке јединицам,
И Милоје од шеснаест лета,
Из тог села паде Грујић Јевта,
Па и Санда за слободу паде,
Из Брестовца храбри Милораде,
Паде Милош сред крвавог боја,
А погибе из Дубава Воја,
Из Бублице Лазаревић Столе,

И Милован из Лозана, доле.
Гусле моје, гудите ми лако,
Кажите ми по имени сваког,
Из Коњувца Павле, кад је пао,
Заменику дужност је предао;
Са Пасјаче млади Раде беше,
И њему се ноге одузеше.
Жика Чупић и Павле Љигчумлић,
Њих двојицу жали Растовница.
Сад се ова песма завршава,
Свима палим нека буде слава!

ТОПЛИЧКИ УСТАНЦИ

Ој Топлице, твоје име славно,
Као херој памтиш све одавно.
Твоја лепа бруда и равнице,
топле воде и густе планине.
Ој Топлице, теби нема мана,
ти нам роди Топлицу Милана,
и са њиме Косанчић Ивана.
Ти си тада дала два хероја
то јунаци из Косовског боја.
Њих двојица жалиће Топлица,
од њих тече крвава Ситница.
На Косову где се битка бије
ту бејаху топличке делије.
Успомена вечна да остане,
за Ивана и тебе, Милана.
Да питамо Косовку девојку
да нам каже шта за српску
стоји војску.

Да ли има у животу кога
да ље нашла вереника свога?
Она тражи Топлицу Милана,
и девера Косанчић Ивана.
Ту је срећа послужила аоша,
није нашла ни кума Милоша.
Сви су мртви, нико се не јавља,
живот нађе Орловић Павла.
Умива га леденом водицом,
и причести црвеним винцем.
Ој, јуначе, Орловићу Павле,
заклињем те ја у твоје здравље,
Сад ми кажи за мога Милана,
и за брага његовог Ивана.
Тад Орловић Павле проговори:
Млада цуро мало се одмори,
Ено где су копља укрштена,
тамо су ти сва три погубљена.
Тад Косовка девојка заплака
јао јој свакога јунака.
То је, браћо, било по одавно,
робовасмо пет векова равно.
До 1806. код нас нема свадбе ни невесте
што је младо то нам Турчин љуби
хоче Турчин српство да изгуби.
Па од тада дosta време пробије
од кад Јлаваш са коњицом дође.
Ево сада српска војска наша
и пред њиме Станоја Главаша.
То су тада били српске вође
а Станоја шаље Карађорђе
Хвала беше свакоме јунаку,
ко помогну првоме устанку.
Сваки вођа беше српска вера,
док Турчина одавде истера.
Тад слобода Топлица је дата
па до првог страшног светског рата.
Сада ево друге нам невоље,
сад Бугарин убија и коље.
Али јунаштво од Косова оста,
наследи га Војиновић Коста,
па сад Коста устанак подиже,

са Солуна српска војска стиже.
А Бугарин на све стране плачка,
тад устаде Топлица јуначка.
На челу је Војновић Коста,
с њиме пође Топличана дosta.
Тад устаде скоро сва Топлица,
памтиће их сваки издајица.
Побише нам двадесет хиљада,
то Топлички округ жртве даде.
Бугарски су фашисти проклети
те ће жртве Солун да освети.
Кад стигоше Солунски јунаци
по Топлици све прни барјаци.
Све је ово од бугарске руке,
што Топлицу ставише на муке.
Да а' нас чујеш, далеки Солуне,
неће тебе Топлица да куне.
Нек сва војска са Солуна удари,
побегаше проклети Бугари.

Много има и мртви осташе
а ми мало осветисмо наше.
Слобода је нама тада дата
до почетка другог светског рата.
Шести април четрдесет прве,
ти си жедан људске крви.
то је нама крвник из Берлина
води опет прног бугарина.
На граници никде никог нема,
јер се влада за Енглеску спрема
Српска војска плаче и уздише
шта владари ово учинише.
Шта доживе славна земља моја
дадоше те без крви и боја.
Иде Борис и води Бугаре,
нико нема на њих да удари.
Заузеше градове и села,
наша земља поста гнесела.
Из Шпаније соколови лете,
душманину хоће да се свете.
Зар је мало убиства и плачке
наше лепе Топлице јуначке?
Бугари се по Топлици шире
а Топлица од страха не умире.
Сад Авала Јастребац упита,
да а' ту има вода лековита...?
Твоја бруда и лепе равнине,
туда живи човек од милине,
Чувена си, Топлица, одавна,
по јунаштву од Косова равна.

Сада соко са Авала лети,
и Топлицу хоће да посети,
Па он право на Пасјачу лети,
Растовицу реку да посети.
Мала реко, шта си урадила,
јеси ли нам јунака родила?
Ено доле, низа оних страна,
доле живи Павловић Петрана.
Она вам је родила јунака,
по имени Павловића Ратка.
Тај нам соко из Шпаније стиже
у Топлицу устанак подиже,
У Шпанији чету је водио,
на Мадриду ране задобио.
Два сокола из Београд лете
Павловића Ратка да посете.
Првс иде Увалићу Бато,
њесму беше поверење дато
Да помогне Павловића Ратка.
Где год крене јунак Марко Шпанец
за фашисте тежак је јудац
после њега Писковић Трнавац.
Ој Топлицо, шта си одгајила,
ти си себи слободу створила
Ти си храбра, историје кажу,
са свих страна борци те помажу.

Како храбру тебе борци воле
у теб' желе слободу да створе.
Па одоше борци у планину,
поведоше храбру омладину.
Кукавици Вукмановић дође,
из Топлице тад баталон дође.
Учитељка Анета из Ниша,
То нам радник на терену беше,
на Бубању јој живот одузеше.
А сад борац Милака Шумадинка
Несторовић са њом је Даринка.
Обе младе свој су живот дале,
за слободу херојски су пале.
Сада борац Павловић Даринка,
Нада Томић па и Протић Милка,
Све го беху јунакиње младе,
што у боју крвавом паде.
То су наше партизанке биле,
тек што беху школе завршиле,
Па пођоше за идеју своју,
изгубише у крвавом боју.
Издајнику то је била дика
ухваћен је Младеновић Мика.

Шире писмо не мож да опише,
каква зверства на њег учинише.
Њега нам је Крагујевац дао,
тога другог и данас нам жао
Шумадинац Јеремићу Воја
па и Мика то су два хероја,
То је наша Шумадија дала
тако се је борби одазвала.
Шумадија сада је усталла,
Разуменку Топлицу је дала.
Војиновић Аца посебно је мио,
што је први ратник две бомбе бацио
јуначки је ово учинио
и двадесет хитлерова официра убио
У „Хотел Парк“, то беше у Нишу,
та херојства о њему се пиши.
А Дунђерски што беше Никола
много беше одржао збора.
Прокупље га ко житеља води,
њега куршум младога погоди.
У Прокупљу главна веза био
код Житорађа живот изгубио
А Коњарник, оно село мало,
и оно је првоборце дало.
Оно даде неколико сина,
друга Неда Бајовић Војина;
О Вукоју Недељковићу да се пише,
Пепелевцу неће доћи више
Да Миленка Кушкића набројим,
све њих морам овде да устројим
Из Претгрешње беше мали Баја,
за фашисте љутита ајдаја.
Ој Јастрепцу, ти још имаш борца
из Југоца Светислава Јоца
Беџе Новак из села Биљега,
из Бајчинце Биба је уз њега,
Бурашковић из Магаша Никола,
из Прокупља другарица Стола,
То су наше партизанке младе
са њима је и Балонче Раде,
и Станимир Јовановић Јова,
о њима се спрема песма нова,
и Милоша из Чубуре горе,
о ти борци свуд људи говоре,
изгибе им фамилија цела,
тс су била фашистичка дела.
И Добросав Башић из Костеницу
да запиши Вељу из Бублицу,
Из Лепаје Симиша и Дане,
своју земљу хоће да одбране.
Познајемо и Станоју Вука
то је наша била десна рука

Далавера, то чувено име,
што Добривоју Павловићу Бомба
Луне — Славко из Добриве оба.
На Јастрепшу земуници пуста,
беше шума зелена и густа.
Ту падоше друга седморица
из Крајковца бијаху двојица.
Из Бајчинце Добросав Павловић
Житни Поток, Вита Стојановић
Радосављевићи
њих двојица Аца и Топлица,
и они су много заслужили,
на свакоме терену су били.
Тешке муке учитељке младе:
кад Којица у Пејковце паде
Од проклете издајничке руке,
што створише срамоту и бруке.
То учини проклет издајица,
те нам паде херој друг Топлица.
Када Ратка Вукашиновића,
и Душана сокола и тића,
Оба борца другог светског рата,
то бејаху два рођена брата;
Два сокола распиршице крила —
да запишем Павла и Момчила,
На Пасјачи они беху први,
Лјумовићи свуд просуше крви
па и Ненад Мирковић је био
на Блацу је живот изгубио.
Сад Грујица Јастребачки борац,
храбар јунак, он је Македонац,
а од оног што причају људи
У те борбе иде Живко Луди.
Из Добриве Гоце наша дика,
баци бомбу он на начелника.
Ево сада Ћуверовић Оља,
Академац, са њом је Никола.

Сада пишем Васу Смајевића
и са њиме Тику Станковића
Радослава, пишем, Борђевића
и Стојана Ацитоновића.
Радош Села из Гргора горе,
сви се боре слободу да створе.
Још Светислав Буђић нам остале
па да почнем Јовине Ливаде.
Онда пишем Ковачевић Рака
и он пође крај свога јујака,
Његов јујак Буљајић Иване,
неће Гањи дужан да остане.
Чика Ђура адвокат је пао,
код Бресниће свој је живот дао
Изгубише борци првог реда,
покоси их фашистичка бреда.
О Страхињи да пишем хероју,
много борца нам нема на броју.
Ој, Топлише, мила мајко моја,
ево Ракић Милића хероја,
Ево сада Тозе Чиклована,
том јунаку никде нема равна.
Горски Бера два рођена брата
Остадоше иза другог рата
Тодора Топаловића,
тог јунака, сокола и тића.
Сада пишем Рогановић Југа,
јако нам је и данас тог друга.
Још Милутин Буљајић остале,
храбар момак с Јовине Ливаде.
А сад храбро, Гласовику село,
хоћу твоје да опишиш дело.
Ти нам даде храбре омладинце,
ту не рађа мајка издајице.
Огњеновић Ранко нам је мио,
Под Јастрепцом живот изгубио
и са њима беше Илић Лале
оба борца из исте махале

Миленковић Санде с њиме оде,
и погибе преко Дрине воде.
Да упишем Симоновић Лаза,
где год прође познаје се стаза.
Ој, Топлицо, јуначка херојска,
све је ово твоја храбра војска

Раде Муњу познаје Топлица,
и Видака храброг Растовниџа.
Та двојица много заслужише,
и њихово дело да се пише.
А Драгица на Пасјачу беше,
фашисти јој живот одузеше.
Мића Динић борац изобиља,
и Павловић Љуба из Бериља.
Оба борца из првих су дана,
пovedоше много партизана.
Олга Динић и Лено Вуковић,
Новак Динић и Петко Вуковић.
Да опишиш ову четврорицу:
Олга, Новак оба из Топлице
Лено, Петко оба од Пасјаче
издајица вазда од њих плаче,
и Сокол је храбар борац био,
он је много рана задобио.
Буру пишем првог комесара,
на челу је где се одред ствара
На Пасјачи одред се формира
и Павловић Аца нема мира
То Павловић из Бериља Аца,
херој Рајко родом је из Блаца,
да опишиш сада Гавчу Чеха.
Он погибе на Рајски венац,
Остави га Божа Драгоделац.
Из Кожинца Раденковић Мића,
Вујадина харброг Коковића.
Ој, Топлицо, ти брзо потеци,
те Моравијији овако реци:
да ти имаш борце и хероје,
што се лако не могу да наброје.
Кога борца нисам записао,
нек извине нисам име знаю.
Да споменем још једнога тића
да запишем друга Попа Мића,
и све оне што су тада пали,
за слободу што су живот дали.
У сва села око Прокупља,
А од Ниша па до Куршумлије,
сваког дана ту се битка бије.
Ој, Топлицо, ти мајко јуначка,
Фашистичка војска тебе пљачка,
Заузеше мостове и пруге,
то је било четрдесет друге.

Чујте, браћо, ово није лажа,
с другарима Михајловић Дражом
Дражом води осамнаест хиљаде,
са свих страна Топлицу нападе,
Хоће Дражом све да утамани,
кажите нам где су партизани.
А Јастребац — Пасјачу дозива
која је ли ова офанзива,
те нам пале градове и села;
то су браћо фашистичка дела.
А сад Гићко наређење даде,
сва Топлица на ноге устађе,
неће више да поднесе муке,
што фашисти направише бруке
па сви ови наши првоборци,
на фашист постадоше ловци
Фашистима зададоше муке,
Прокупље је сад у њихове руке
Од Јастрепца до, Радан планине,
У сва села месне десетине,
и сва села око Пасјаче,
преко Балчак па до Видоваче,
Од Копаоника па до Мале Плане,

Свуда видиш ове партизане.
Сви певају када борбу воде,
и јуначки гину за слободу;
Бугарима зададоше рана
и све више има партизана.
Храбри борци, они свесно раде,
од одреда створише бригаде.
Овде беху и девојке младе,
хвали мајци која борца даде.
Ови борци свуда битку бију,
на све стране за Југославију.
На све стране као штуке лете,
хоче своје друштво да освете.
Многим име нисам записао,
зато ће ми бити увек жао.
Ви сте, борци, заставу пронели,
и народу слободу донели.
Слава сваком који живот даде,
а здрав био који жив остале.
Ој, слободо, цветај као цвеће,
што јило бити никад неће.

БАЛАДА ПОСВЕЂЕНА „ТОЗИ“ ЧИКЛОВАНУ

Хеј другови из Прве бригаде,
чујте сада што судбине раде:
бригадисти и сви пријатељи,
што сте сада тако невесели?
Наша срца препуна су рана,
нема више Тозе Чиклована!
Једног тужног септембарског дана,
појави се слика са екрана,
тужне вести овако јавише:
Чиклована Тозе нема више!
Свак је борац узнемири тада,
а највише његова бригада.
О, Панчево, цветај као цвеће
Тоза теби никад доћи неће.
Београде, што си замаглио,
ти си данас Тозу изгубио,
ти си њега младог васпитао,
и књижицу скојевску му дао,
и ако је сиромашан био,
друг Тоза се са тим поносио,
све од себе за Партију даде,
и графички радник он постаде;
сиромашне увек је штитио,
као такав у затвору био,
тешке дане тамо проводио,
ту је млађан здравље изгубио;
родитељску љубав он не знаде,
сиромашто, то њему не даде,
и још браћу остави код кубе,
мало хлеба а нема обуће.
Хитлерова најезда кад дође,
јунак Тоза у планину пође,
да се бори против ових звери,
ал' у путу љути бој намери,
код Житороб аутомобил стаде,
ту Дунђерски млади живот даде.
Кад Дунђерски на друм мртав паде
тешких мука тад Тоза допаде,
Један од њих на Пасјачу бежи,
а друг Тоза у Прокупљу лежи.
Тад Партија на ноге устаде
и овако наређење даде:
Да се млади скојевци одреде
и да слуге Немачке доведу.
Тад побошце и то урадише,
за њих одмах трампу учинише.
Тад Сокола и Тозу пустиши,
и са њима још другога има,
друговима не знам име свима.
Оде Тоза у гору зелену
и упозна друштво на терену.

Храбре ноге, срце у јунака,
на главу му сија петокрака.
Хладно време беше о јесени,
оде Тоза на Радан зелени.
Од Лопарде и кроз Пусту Реку
он наслада и мајку и секу.
Од Јастрепца па до Јабланице,
све су њему мајке и сестрице.
Пуста Реко и Ображдо село,
а и ти си данас невесело;
знаш кад село на ноге устаде,
кад друг Тоза комесар постаде,
прослављене те прве бригаде,
па поведе омладину твоју,
да изврши обавезу своју;
Од Радана па преко Топлице
нема милост за издјише.
Борбу води преко Шумадије,
преко Дрине па до Романије,
И Коњуха и Деветак густи,
сад проклињем пусти Озрен густи,
за Предрага беше тешка рана
и за многе наше ветеране,
то је било четрдесет треће,
тад бејају борбе понајвеће.
Ој Озрене, мио нам не био,
Та жалост си нама почнио,
Не сачува команданта млада,
По имену Марковић Предрага.
И јунаку коме нема парा,
Судба узе Тозу комесара.
Где год смо се до сада састали,
Ми смо Тозу Чиклована звали,
Да нам прича и да нас насладе,
Да нам патиће и муке развеје.
Ој Топлицо, постојбино стара,
Нема више Тозе комесара,
Он је био комуниста прави,
Аруже Тозо, нека ти је слава!

ПЕСМА О НАРОДНОМ ХЕРОЈУ СТРАХИЊИ ЕРАКОВИЋУ

О проклети двадесети веку,
Ти уплака и мајку и секу.
Четрдесет и прве године,
Полетеше црне орлушине,
Јутрос рано с високог Радана,
Полетела два врана гаврана,
Пролетели кроз село Гајтана,
А и тамо за њих нема храна.
Пролетели до Петрове горе,
Хоче птице да се договоре,
Да љ' се илде партизани боре.
Па слушају где се битка бије,
Где год пуца, ту се крвца лије.
А године четрдесет треће,
Таква битка више бити неће.
Глас се чује из Косанчић доле,
Да напада Вујановски Столе,
И његови храбри партизани,
Пусту Реку хоче да одбрани.
Командује Столе и јуриша,
Ал' митраљез сипа ко но киша.
Тамо негде пуче изненада,
Мртав Столе на бункеру паде!
Сада борци јаде задобише,
На четнике јуриш учинише,
Команданта свога изгубише,
Пуста Река дубоко уздише,
У сузама Столе сахранише.
Опет вила са планине виче
Видовачи овако нариче:
Видовачо молићу те сада,
Нема вођу сад Аруга бригада.

Тамо има много храбрих мајка,
 Да л' је која родила јунака?
 — Има једна осталла бака,
 Она вам је родила јунака.
 Није један, живота ми мога,
 Но тројица са братанца свога.
 Два јунака чувала Тијана,
 Испрати их пре три годин' дана.
 Сад се вила вако захвалила:
 Стара мајко, увек здрава била,
 Два сина си борби опремила,
 Сад Страхиња командант постаде,
 Друге славне и храбре бригаде.
 О, Селиште,¹ ти си херој сада,
 Ти нам даде команданта млада;
 Пред бригадом Ераковић стаде,
 И овако наређење даде:
 — Ко се плаши од пушке и боја,
 Нек изађе из овога строја.
 Одговара бригада у строју:
 — Сви идемо крвавоме боју!
 И дигоше пушке о рамена,
 Па кренуше до Белог Камена
 Ранкову су реку прегазили,
 Ка Грајском вису пожурили;
 Сад за одмор, друже, нема збора,
 Кесеровић се зауставит мора.
 Иде Кесер и четнике води,
 А не мисли шта ће се додоги.
 Заузеше Видовачку ѡосу,
 Аецу, жене истерују босу:
 — Говорите где су партизани,
 Где се крију и ко ли их храни?
 Рече бака тамо к оној страни,
 Тамо су ти свуда партизани,
 Не боје се слушај реччу ову,
 Тај командант Страхиња га зову.
 Ево шта ће бака вама рећи.
 Ви одавде не можете побећи.
 Кад је Кесер речи разумео,
 Крене војску беше пожурио,
 Иде Кесер и тера два топа,
 Пусту Реку које да прокопа,
 Хладно време па и ветар брише,
 На Мрљачку чуку изјурише,
 Ал' да видиш храбре партизане,
 Јуришају на Грајској страни,
 За четнике бежу ирон дани!
 Па Страхиња из гласа повика:
 Убијајте сваког издајника!
 Једна чета крај Мрљачког брега,
 Храбри борци беху изнад свега,
 Са свих страна борци појурише,
 Кесеровић не зна шта ће више,
 Па нареди да беже низ брдо:
 — Бежте, браћо, овде јесте тврдо!
 Бежи Кесер, борба је крава,
 Много мртвих ту остале главе,
 А низ косу све кокарде звече,
 Рањеници проклину и јече:
 — Бог га убио ко нас је шовео,
 Кесеровић сунце не видео,
 Он побеже а нас заборави,
 Кукавички топове остави.
 Када борци борбу завршише,
 А онда се натраг повратише,
 Командири чете постројише!
 Тужну вест нам ову саопштише:
 Несретна је та наша бригада,
 Изгубисмо команданта млада,
 На тој коси где је јуришао,
 Херојски је ту Страхиња пао.
 А борци се тада погледаше,
 И поп Мићу онда изабраше.
 Тужни гласи чују се са брда,
 Нек Тијана буде срца тврда,
 И да ли је какав сан уснила,

Јер је данас сина изгубила;
 Ево шта нам издајници раде,
 Страхиња ти на Грају паде.
 Кад је мајка речи разумела,
 Јуначко је срце скаменила,
 Ал низ лице сузица потече,
 Јадна мајка ово онда рече:
 Издајници, мајку ли им њину,
 Осветиће Костреша Страхињу.
 Ал' не пробе ни петнаест дана,
 Тужну вести добила Тијана,
 Да је Костреш брата осветио,
 Ал, је тешке ране задобио.
 Низ Расину беше облак густи,
 Обавише Шиљеговац пусти,
 Од магле се не видеше тада,
 Кострешова напада бригада.
 Издајници ту главом плашише,
 Ал' Костреш из строја избацише.
 Кад је Костреш подлегао рана,
 Није знала то мајка Тијана.
 Са Јастрепца сада кличе вила,
 И Селиште вако говорила:
 О Селиште, немаш више птића,
 Александра Ераковића.
 Сад Тијана судбину проклиње,
 Име својих синова помиње:
 О судбино, не било ти хвала,
 Два сам сина за слободу дала;
 Четири сам ја родила сина,
 Двојицу ми жали домовина.
 О судбино, баш си била груба,
 Ти ми узе трећег Драгољуба.
 У Реткоцер млади живот даде,
 То јавише с Јовића ливаде.
 Ми смо доста преживели јаде,
 Ал херојство до века остале.
 Пред болницом на ону ледину,
 Ту лик стоји мом рођеном сину.
 Деце моја нека вам је слава,
 Балада се ваша завршава.

ПОГИБИЈА САНДЕ ИЗ ДУБРАВЕ

О проклети двадесети веку,
 ти запрни целу Пусту Реку.
 то све раде фашисти проклети;
 има л' кога да Бојник освети?
 то фашисти све бугарски раде
 те сад Бојник ове жртве даде
 шестотина жртава узеше,
 све то људство из Бојника беше.
 Пуста Реко, овако је стање:
 од Бојника па све до Ивање
 на све стране ради се овако,
 (то не може издржати свако),
 глас се чује на Радан планину,
 он позива храбру омладину,
 свако онај који земљу воли,
 нека дође с пушком да се бори
 омладинци све из Пусте Реке
 оставише мајке па и секе,
 брану, оца и њих оставише
 за слободу све то урадише.
 Пуста Реко, пита те Морава,
 да л' ту селе постоји Дубрава?
 — Што ме питаш за то село мало
 и оно је доста бораца дало.
 да вам кажем само једно име
 Пуста Река поноси се њиме,
 то нам беше Санда из Дубраве,

¹⁾ Селиште код Прокупља, родно место Страхиња Ераковића.

бороје до Јужне Мораве,
с фашистима издајничка банда,
свуд се бори из Дубраве Санде.
у Бојнику у борби је био,
две бомбе је у школу бацио,
двадесет је фашиста убио;
зато беше друговима мио,
храбар јунак он беше, заиста
такав треба бити комуниста.
где год Кинђко акцију постави,
свуд се Санде добровољно јави
од Јастребца па преко Топлице
Пусте Реке и до Кукавице,
од Пасјаче па све до Радана,
многе борбе много љутих рана.
Сада борбу у Магаш да пишем
и са болом дубоко уздишем.
Као свуда слободан је био,
но овде је исто учинио.
Четници га беше опколили,
али Санде нису уплашили,
баца бомбе па и „ура“ виче
где си пошао српски издајниче?
два сата се он тако борио,
издајнике многе је убио;
борбу води Санде из Дубраве
Глас се чуо и до Црне Траве
где је Кинђко изгубио главу.
Муниципја кад Санде нестаде
тада тешких мука он допаде.
Свако брдо тај борац познаје,
Али једног несретнога дана,
Глас се чује с високог Радана:
Пуста Реко што си замаглила,
као да си неког изгубила?
Лети соко са Петрове Горе
па у Магаш кад се спусти доле —
кад у Магаш у то пусто село —
види призор и четничко дело,
издајице беху известили.

те четници Магаш опколили,
на све стране страже поставили
из Дубраве Санде ухватили
везали га па га тако муче,
везанога четници га түку
па кад се тога наститили
тад митраљез на њега сручили
нека знаду планине и села,
оваква су издајничка дела.
Кад је Санде своје завршио,
Дубраву је соко известио:
Има л' ове Лепосава мајка,
што нам даде борца и јунака?
Ево, мајко, што се догодило,
ми смо десно крило изгубили,
ти нам сина за слободу даде.
Он нам, мајко, у Магашу паде.
Чујеш мајко, твога храброг сина,
осветиће његова дружина.
Беше Санде замолио птицу,
да одлети до села Бублишу;
нек за мене сестре носе прно,
покоси ме издајничко зрино.
Када добеш у село Бублишу,
па ти сврати код сестру Милицу,
па те молим све јој тада кажи,
немој више сестра да ме тражи.
Русанда је у Гласовик село,
то је, сестро, Ранђелово дело.
Известите мог брата Душана,
на мени је много љутих рана,
и Драгица нека ме потражи
и за Мију, брата, исто важи.
Сестри, браћи — поручујем свима,
на мом гробу споменик да има,

то је мени свадба и женидба,
то је мојој девојци просидба
Грлији тату па и мајку моју.
Ја им падох у крвавом боју.
Гласовику, ти не заборави,
Русандину сестру ми поздрави.
Ја сам тамо долазио често
сад не могу да кренем из места.
Нек поздрави моје партизане,
немој Ранђел дужан да остане.
Пуста Реко мртвав ћу те кletи,
ако мене нико не освети.
Ево ваш брат ову реч вам шаље
да ви борбу продолжите даље.
Чујеш Санде сада речи ове,
ево соко са Радана зове,
немој, друже, да ти срце зебе,
другови ће да освете тебе.

„ТАТКОВА“ ПОГИБИЈА

Ово само комунисти раде,
ко што Коде с друговима паде,
август месец беше 1941.
Крајковачки поток пожурио,
није поток но крвава река,
заплакаће мајка па и сека.
Четрдесет друге то је било,
сад Јастребац нема десно крило.
Питају се људи и сва села
што је наша река невесела,
крвава се низ долину вије,
неће своју тајну да открије?
На Пасјачи све дрхте дрвећа
каква ли ће то бити несрећа?
На новија сад Јужна Морава:

Крајковачка река је крвава.
Чуј, Јастребац, немој да се љутиш,
ти ме данас крвавиш и мутиш,
све се пита шта се сада забива
дал је вода ил планина крива.
Тринаести август то је био,
а ко ли је ране задобио?
Да молимо све реке и горе,
да потраже Никодине дворе.
Сада река стаде па одмори
и Божурни речију проговори:
Село моје, ти Божурно стара,
друштво губи најбољег другара,
ти нам даде борца и јунака,
у души ми блиста петокрака.
Свуд се вода по селу разлива,
само мајку Таткову дозива
да погледа и крв да познаде,
и да види шта душмани раде.
Дође мајка али лица бледа,
и крв свој у води угледа.
Златна реко, иако си мала,
ла л' си сина ти мога познала?
Тада река мајци проговара:
Са њим беху још десет другара,
но ишт где је за Прокупље сада,
с њим је била једна цура млада,
Несторовић то Даринка беше,
сами себи живот одузеше,
Неки Ица — партизанско име —
друштво беше поносито њиме,
рече: пали светло да се сви видимо,
хајде друштво да се опростимо,
нећемо се ником живи дати,
и партији нећемо прљати!
Твој син, мајка, тад виче јако.
то ће, друже, учинити свако,
иако смо у оваквој тами,
сви пиштоље потегоше сами;

та девојка што се Љупче зове,
ја сам чула од ње речи ове:
Ја ћу прва а ви сви по мене,
нек остану вечне успомене.
Левом руком густу косу диже,
а десницом пшиштоль челу ближе,
пусти пшиштоль беше опалио,
усред главе Љупче погодио.
После ње је, мајко, твој син пао
а пре тога наређење дао,
да пустим ову децу младу,
грехота је да свој живот даду.
Како рече, тако урадише,
њих пустице, они се побише.
Недићевци тад силу добише,
земуницу тада опколише.
Сад повиока са Јастребца вила:
Тешка судба нас је задесила,
о, Божурно, моје село мило,
да ли знадеш шта је се десило?
Издајничка притиснула сила,
то је за нас тешка офанзива,
ја слободу више сада немам
за мрачну се судбину припремам,
изгубисмо наше најмилије,
али опет битка да се бије;
крвава је ова наша страна,
изгубисмо наше најмилије,
па позивам осам мајке миле,
које су нам хероје родиле.
О, Божурно, што ми се не јавиши,
да ми мајку Таткову поздравиш;
немој, мајко, мене много клети,
јер ће друштво Коду да освети,
а Прокупље близу је до тебе,
немој, мајко, срце да ти зебе,
ти си тамо Коде школовала,

данас си га за слободу дала.
До Прокупља ти, мајко, отиди,
Даринкину стару мајку види,
и она је Љупче школовала,
кајки да је с твојим сином пала.
Па и Јца — партизанско име —
петорище друга је са њиме,
ја их добро, мајко, не познајем,
само апел по народу шаљем.
У Прокупљу школе да тутгују,
учитељи мртви вам путују.
Чујте брда, чујте и равнице,
ово раде само издајце —
мртва тела из бункера ваде
за Прокупље иду у параде;
издајца не зна за срамоту,
па све хвале Недића и Љоту,
под споменика тела поређаше,
ал Прокупље дубоко уздише,
многе очи заплакаше сада,
за њихова учитеља млада...
Сваког гоне да их силом гледа,
да Хитлеру обезбеде реда.
Сад Јастребац виче са висине,
и позива јуначке планине,
да развију црвене барјаке,
да чувамо борце и јунаке,
нек блистайу свуда петокраке,
још имамо првоборца доста,
сад Грујица на Јастребцу оста,
и Малиша, храбри партизане
тому борбу не имаше мане,
они воде партизане доста.

све што живо на Јастребцу оста.
Ти, Пасјачо, твоја оштра чука,
чувајте нам Бајевића Вука.
О, Радане, зови Црну Траву,
немај Гиљка да нам забораве,

нека чува Павловића Ратка,
нема више Никодија Татка.
Кукавица само још нам оста
а ту беше Стаменковић Коста.
Пуста река под Радан се смије —
што Трнаваш ту фашисте бије —
храбра мајка што их је родила
за слободу у смрт опремила,
само прави комунисти раде
ко што Татко на Јастребцу паде.
Аруже Коде, када би устao,
кад би твоју школу погледao,
ти пред школом, аруже, мирно стојиш,
народ мисли ученике бројиш,
причаје се истина до века
каква храброст има у човека,
који може свој живот да даде,
а то само комунисти раде.
И ова се песма вавршава,
свим палим нека буде слава!

СМРТ МИЛУНА ИЗ БУБЛИЦЕ

Једно јутро кад је зора била,
сив је соко развио крила,
преко пусте банатске равнице
право лети до село Бублице
тражи дворе Милунова брата,
где их мале оставио тата.
Кад је био у планини горе,
и ту нађе Миланове дворе.
Ево носим једно писмо мало;
у Милуну срец је престало;
Милун беше замолио птицу,
кад прелети јуначку Топлицу,
у Прокупљу стани па одмори
и мојему друштву проговори.
Кад станице железничка пруга,
ту ја имам погинулог друга.

На тој бисти ти прочитај слова,
урезано име вitezова.
Бисту нађи Павловића Ратка,
ту је биста Никодија Татка,
Под Хисаром херој друг Топлица,
у Прокупљу сва су четворица.
И ти какжи осталој дружини,
да су моја деца у прнини,
па прелети и Јастребац цео,
и ту сам се с фашистима био,
ту сам младе дане проводио,
ту сам свога оца осветио.
Кад је први светски рат избио,
ја сам свога оца изгубио.
Бугарски га фашисти убили,
нас сирочад малу оставише,
а ми браћа ко се оца сети,
свак је пошо оца да освети.
Ја оставих моју децу младу,
и отидо у прву бригаду,
па отидо у ту кршну Босну,
зато имам бригаду поносну.
На Пасјачи кад се магла диже,
на Јастребац птицом писмо стиже.
Ал' Пасјача тада одговара:
Поздрави нам Милуна другара,
поздрави га, па овако реци,
да прођоше пуних шес месеци,
од кад си нам писмо упутио
да си рано све нас напустио.
Ти од браће беше најстарији
зато си нам био најмилији,
вас четири, на четири стране,
ко ће коме да ублажи ране?
Па сад соко за Београд лети,
Милунове кћери да посети.

Тамо има и једнога брата
сви су борци другог светског рата
Кад је соко у Београд стито,
На Авалу високо се диго,
на повику из глашца бела,
нека знаде та дружина цела,
да је Милун борцима колега,
па их зове да испрате њега,
кога знаде, дубоко уздише,
што Милуна друга нема више.
Осамнаести јануар кад беше,
тада му се ноге одузеше,
часови се сада мени ближе,
са свих страна родбина пристиже,
па сад чекам да видим и сина,
кад га гледам за мене милина.
Оца немам да му се пожалим,
мајку немам да јој се похвалим.
Да ли ћу их познати овамо,
а ви здраво, останите тамо,
збогом кћери, збогом мили сине,
за вас срце боли из дубине,
Пријатељи и другови моји,
сад пред вама реформа предстоји,
збогом остав, моја мила секо,
и ти кћери што си ми далеко.
Имао сам жељу узет визу,
да посетим кћерку у Паризу.
Збогом село, где сам се родио
и равнишко куда сам живео.
Сад а седох да се поодморим,
ни с ким више нећу да говорим,
На мом гробу долазите често,
јер мени је непознато место,
сад се ова песма завршава,
а Милуну нека буде слава.

ДА ЧУВАМО БРАТСТВО И СЛОБОДУ

Сећате се, браћо моја мила,
Четрдесет прва кад је била.
Време дошло свет да се помори,
Хитлерови то беху злотвори.
Кад би земља могла да говори,
Па да каже где су нам другови,
Где синови а где ли су кћери,
Што побише Хитлерове звери.
Другог светског рата то је било.
Много мајки оста без синова.
Много снаша без својих другова,
Много деце оста сирочади,
Фашистичка рука ово ради.
Које село, ил' град опколише,
Хиљадама људи поробише.
У Норвешкој лагер саградише,
Крај лагера гробље направише.
Кунем име Хитлеру злотвору,
Што направи ту гасну комору.
Ту је наше спаљивао робље,
Од њег нема тепала ни гробље.
Свуда ли смо кости посејали,
Много ли смо крвцу проливали.
Гдегод видиш да се крв првени,
Дали су, је о, Југословени!
И тако се наша крвца лије,
Од Берлина до Београда,
За слободу наше земље миље.
Против мрске фашистичке силе.
О, Берлине, нек те сруше мине,
Никад немој да ти сунђе сине.

— — — — —
О, Бањице, тебе мртви куну,
Што им и сад кости тамо трну.

А проклета Бежанијска коса,
Ту од суса не престаје роса;
Па злогласни лагер Јасеновац,
И ту стреља злотвор есесовац.
Нишки Бубњу, никад не цветао,
Многа ли си глава прогутао.
Бојник село, иако си мало,
Шестотина у теби је пало;
Крај Хисара Синковац је село,
Многа ли је живота узело.
Што је било да не буде више.
апел шаљем целоме народу,
ДА ЧУВАМО БРАТСТВО И СЛОБОДУ!

ПЕСМА О РАДОШУ ЈОВАНОВИЋУ „СЕЉИ“

У хиљаду деветој стотини,
и Шездесет и петој години,
Тринаестог децембра је било,
Гргуре се село зашрнило,
Сви говоре, шта ће ово бити,
Кога ћемо, браћо, сахранити?
Гора шушти, а поток жубори,
Копаоник с Јастрепцем говори:
Ти си много шумнији од мене,
И ти чуваш многе успомене
На јунаке што су по теб' били,
И ходили док су живи били.
Са Пасјаче тужни глас се чује,
Да л' Топлица неког оiplакује?
— То Топлица жали жртве нове,
Жали своје славне вitezове.
Тринаестог децембра увече,
Телефони почеше да јече.
Ох, та јека — тужног разговора,
За смрт јавља некога другара.
Ој, Топлице, слушај ове речи,
И нека ти срце зад зајечи.

Главни граде, Топлице — Прокупље,
Ти истакни твоје црно копље,
А заставе преко пола копља,
Сутра стиже црна лимузина,
Вози мртвог топличкога сина!
Престадоше свирке и весеље —
Ево мртвог нашег друга Сеље.
То је Радош из Топлице горе.
Њега цела омладина воле.
Па да би се Сељи одукили,
У Прокупљу сви су се скучили.
Када Радош пође да почива,
Коде Бићка кроз земљу дозива:
— Аруже Ратко, чујеш ове звуке,
Нешто су ме обузеле муке,
Вагнерова то музика свира,
Aoј аруже, више нема мира!
Ратко „Татку“ онда одговара:
— Да л' то иде моја мајка стара,
То Петрана мајка самонхрана?
— Није Ратко, него Радош Сеља,
Ето нама сада радост веља.
Када Сељу у земљу спустише,
Ту се храбри дризи саставише,
И другарски лепо изљубише:
— Здраво аруже, где си досад био,
Јеси ли наас, аруже, осветио?
Та причај нам о животу тамо,
Да л' се јоште каква борба води,
Причај нама нешто о слободи;
Да ли Немца још фашиста има,
Издајници да ли су са њима,
Кад одахнеш, ти мам причај, аруже,
Да л' немачки авиона круже,
Ми се тога нисмо уплашили,
Ти знаш, Сељо, кад смо живи били;
Ми смо тада одреде водили.

Сви јуначки храбро се борили,
Када смо се, Сељо, раставили,
Ми смо тада на Пасјачи били,
Са Гавром се тада раставили,
На Ргари чету изгубили,
„Татко“ оде на Јатребац Мали,
И тамо су сви животе дали,
Ратко оде у ту Црну Траву,
Оде Ратко да изгурби главу.
И ти си се много намучио,
Јеси народ свој ослободио.
Је ли цела Топлица усталла,
Која никад није мировала,
Причай, Сељо, зарад мајке моје,
Да ли двори још моји стоје?
Код пита за своја два брата —
Нека живе, нека нема рата.
Кад се Радош мало поодмори,
Онда поче њима да говори:

— Сећате се није давно било,
Ви народу бесте десно крило,
Сећате се Вујановског Столе,
Он погибе у Косанчић доле,
Као храбри командант бригаде,
И Поп Мића за њим одмах паде,
И Страхиња и брата двојица.
И јуначки погибе Топлица,
У Прокупљу сва су четворица;
По земљама туђим ја сам био,
Неурмурно свуда сам радио
Па сам зато живот изгубио.
То је борба за једнака права,
Партија нас тако вспитава
Да вам причам не би веровали,
Кад би могли да би ви устали,
Да видите шта се сада ради,
У Прокупљу шта се сада грађи.
Преко десет предузеба има,
Задовољство додано је свима...
Збогом село где сам се родио,
Збогом стазе где сам пролазио,
Сада легох да се поодморим,
Ни с ким више нећу да говорим.
Поздравите мога једног брата,
Инвалида из овога рата;
Тринаести децембар кад дође,
Опет моме гробу да се добе.
Сад се ова песма завршила,
Свим палим нека буде слава!

СМРТ БОРИСА КРАЈГЕРА

Ој годино шездесет и седма,
првог дана ти си била ледна,
у години трећи дан је био,
Словенију у прно завио.
Митровица то је сведок први,
не познаје јунака у крви,
није један, него су двојица,
тако јавља Сремска Митровица:
жрлави су па се не познају
то извештај, Београду дају.
Ово јавља и Извршно веће,
Борис Крајгер више доћи неће,
а Београд притиснула тама,
није више Борис међу нама.
Калемегдан вако проговара:
— Још једнога имамо другара, —
ту је Крицун Моши говорио,
из дубоког сна га пробудио.
Крицун виче, сад устани Мошо,
ој, Борисе, добро си нам дошо.
Из гробнице херојски устају,
али један другог не познају,
јер у друштву с њима није био,

сад са оцем живот изгубио...
Не хте отац без сина да иде,
па и њега с овог света скиде.
Сад их Моша пита за овамо,
јер је стари отиша одавно.
Дунав, Сава па и река Тиса,
писмо носи од Кидрич Бориса,
писмо шаље Словенија нана,
херојима до Калемегдана.
Ми смо чули а видели нисмо,
зато шаље омладина писмо,
а у пијому жалосно нам пише,
да Јанеза друга нема више.
Година нам не помаже стара,
одвоји нам најбољег другара.
Јанез млади са оцем је био,
на путу је живот изгубио.
У Љубљани калдрма се тресе,
кад су чули за ове єдесе.
Гробница се хероја отвори,
из гробнице Кидрич проговори:
— Чујеш славни наш Калемегдане,
друже Мошо и ти Слободане,
Шаљте ми Бориса овамо,
да вечно заједно спавамо.
Љубљана су уквасиле сузе,
боже мили што их младе узе?
Узе оца па узе и сина,
њих двојицу жали домовина.
Омладина сада јавља вами,
да Јанеза нема међу нама.
у Београд почасти се дају,
и поворке опште не престају.
Поворка је велика и дуга,
што испраћа погинулог друга.
На станици с њим се оправдише,
за Љубљану возом испратише.
Београд се с Борисом оправти...

У Љубљану све што има живо,
свако плаче и сваком је криво.
Застава се на пола копља диже,
мртвав Борис у Љубљану стиже.
С њиме носе и Јанеза сена
кога жали цела омладина.
Другови их тужно прихватише,
у једну их гробницу опустише.
Жалостан је музички марш био,
и Кидрича из сна пробудио:
„У гробници ја лежим одавно.
херој бити то је друже славно,
зашто, друже, водиш с тобом сина,
јер код нас је вечита тамнина,
код нас, друже, прозор не постоји,
он је младић па можда се боји.
Што се тако обадва у крви?
Борис Крајтер проговори први.
— Журио сам, да се призна мора,
јер је код нас привредна реформа.
Сада сам се много уморио,
јер сам крвав с тобом говорио.
Ја сам пуном брзином возио,
и у једно дрво ћударио,
тако сам ја живот изгубио,
и ту сам се с децом раставио,
једног водим крвањог у ране,
да ме слуша у старије дане.
О, Јанезе, о мој мили сине,
чујеш неко виче из даљине.
Јанез стаде и отвори врата,
гласно виче: сад устани тата,
ево, тата, Крицун Слободана,
из Београда, са Калемегдана.
Двојица се друга саставише
и јуначки лепо изљубише.
Када прва дође нам недеља,
дођиће нам Јовановић Сеља,

већ годину лежи у гробници,
у јуначкој његовој Топлици,
када дође прва недељица,
састаше се друга сва тројица,
и састанак одмах одржало је:
— Јао стазо, црна па и бела,
ти си нама животе узела,
прво узе Кријун Слободану,
он почива на Калемегдану,
другог Сељу Јовановић узе,
и за њега пролише се сузе,
сад и мене одвоји и дечу,
у години, у првом месецу.
Зашто узе ти Јанеза млада,
о проклета, ти аутограда?
Ајде сада да се растанемо,
више неће да се састанемо.
Збогом, децо, збогом и дружино,
збогом оставај славна домовино,
домовино цветај као цвеће,
Крајгер Борис више доћи неће,
народ ће ми помињати име.
јо, Јанезе, затгали ме сине.
Сад не могу више да говорим.
крај Кидрича лего да одморим.
Збогом село, где сам се родио,
збогом стазо где сам пролазио,
ево поздрав последњи од мене
и Јанез је, децо, покрај мене,
чувајте ми моје успомене.

ПЕСМА О УВАЛИБ РАДИВОЈУ „БАТИ“

Чујеш друже, Радивоје „бато“,
теби беше поверење дато,
да заступаш нашу земљу милу,
у Индији преко реке Нила.
Пријатељска, Индијо далека,
шаљемо ти личност и човека,
шаљемо ти Увалића „Бату“,
беше борац у Шпанском рату,
то је борац другог светског рата,
Познат доктор Увалићу Бата.
Крену „Бата“ са њим „Живко“ оде,
Пут је далек да л' ће да преброде?
Од куће их лепо отпратише,
Са свима се лепо изљубише,
свако виче срећан пут вам био,
никакав се јудес не десио,
и тако их лепо отпратише,
ал' се никад неће видет' више.
Па кренуше без туге и бола,
ка јуту се упутише кола.
Нова кола, а звук се не чује,
за Индију „Бата“ нам путује.
У колима два наша хероја,
здраво оставај, драга земља моја.
Па проћоше покрај Црног мора,
преко Турске и азијског поља,
и проћоше државица много,
а о вожњи рачун воде строго;
возе даље борци и хероји,
умор и сад за њих не постоји,
У рату су борци прекаљени,
сад су много од нас удаљени.
И доћоше до Њу Делхи града.
Ту нам „Бата“ Увалић настрада.
То је, браћо, тежак призор био,
са утобусом кад се сударио, —
ту је „Бата“ живот изгубио,
а друг „Живко“ ране задобио.
28. то септембра беше,
мртвог „Бату“ из кола изнеше.

Нигде зоре, нити бела дана,
целу Бачку притиснула тама,
а Паланка гуши се од туге,
телефонске линије су дуге,
седам хиљада километара има,
тужне вести сад Београд прима,
Београде, слушај ове речи,
Твоје срце сад ће да зајечи,
синоћ беше око осам сата,
погибе ти Увалићу „Бата“.
Те се вести брзо проширише,
ко га знаде дубоко уздише,
много друга, много пријатеља,
није било смеха ни весеља,
жена, деца сви су у црнини,
жена цвили и говори сину:
— Деце моја, ожалите тату,
а мој, Раде, да л' ће да те врате?
Ја проклињем сад судбину ову,
дођи, Раде, јер те деца зову.
Авион је распирио крила,
таква вожња нама није мила.
Пут је далек, али брзо стиже,
мртвог „Бату“ из Њу Делхи диже,
Лети тица, а звук се не чује,
мртав „Бата“ у земљу путује.
на аеродром поворка га чека
породица жалиће до века.
Жали Бачка, жали и Паланка.
то је борац Топличког устанка.
Топлица те жали као сина.
и тугује цела домовина,

Тебе народ и Топлица воли,
али сада ко сина те моли,
Да још једном нам испуниш жељу,
да поздравиш Јовановић Сељу,
Па поздрави Кријун Слободана,
на њега беше много лутих рана,
па још види Крајгера Бориса,
њега жали Дунав па и Тиса,
и поздрави Роловића друга,
за њега је превелика туга.
Поздрави нам народне хероје.
Тако Бато, све другове твоје
А аутогаста је проклета,
отргну те од овога света.
Сада Бата мртав проговори:
— Збогом, браћо, и дружино стара,
збогом Бачко, ти си ме родила,
а Топлица духом запојила.
Балада се ова завршава,
свима палим нека буде слава.

СМРТ МИЛЕНТИЈА ПОПОВИЋА

Са Авале полетела вила,
Црну Траву беше известила:
У хиљаду деветој стотини,
Седамдесет и првој години,
Осмог маја у двест и два часа,
Србија се земља заталаса;
И Србија и сва земља наша,
А још боле ране од усташа.
Паде херој Роловићу Влада,
Наша дика па и наша нада.
Месеца дана отада не пробе,
Ево опет тешка жалост дође,
Срце стаде и Мићу покоси,
Не помогну војна медицина,
Изгубисмо јунака и сина.
Из скучаштине телефони зује,
Вест о смрти свуда одјекује,
Црна Трава, кришна али мила,
Милентија ти си нам родила;
Родила си борца и јунака,

Блистао је као петокрака.
Жалост нам је још толико јача,
Он је браћа самоуправљача.
Сарајеву, ту је конгрес био,
Поповић је много говорио.
На конгресу самоуправљача,
Како треба да се друштво јача.
Више никад говорити неће,
На гробу му каранфилско цвеће.
На све стране пролише се сузе.
О, судбино, што га рано узе.

То је био наш јунак без мане,
Он не виде нове амандмане.
Преко копља заставе се дижу,
Са свих страна саучешћа стијку.
Црна Трава хита Београду,
Милентију пошту да одаду.
Са свих страна руководство дође,
Много света поред одра прође,
Другови се редом опростише,
Поповића друга нема више.
Збогом друже, нека ти је слава,
јуначка је твоја Црна Трава.
Чујец, друже, ти не заборави,
све другове тамо нам поздрави.
Ако, друже, тебе нема више,
Историја твоје дело пише
Сада лежи и вечно одмарaj,
ти си такав, друштво разговарај
Када Мифу у земљу спустише,
тад се стари борци саставише.
Први приђе сад Моша Пијаде
и он шта шта другови раде
Свак по реду онда га пито,
шта нам ради наш вољени Тито,
Шта нам ради народ и дружина,
и како је наша домовина?
Ковачевић Сава, позива Ивана,
да позове Кршун Слободана,

Са Круцуном и Рибар да пође,
то су биле наше војсковође.
Ред на Ратка Павловића дође,
Са Жикицом и Кидрич да пође,
и још много бораца, хероја,
Милентије, то је жеља твоја.
Сви се редом с њиме изљубише,
радосни су што их има више.
Питају га да л' се одморио,
А да би њима нешто говорио.
Питају га шта се тамо ради,
и да ли се нешто ново гради.
Зашто, друже, мира нам не дате,
на све стране ви опет шуцате?
Да л' топовска палба се разлама,
или земља затресе се сама,
На гомилу што скупљате војду,
и какву ли ви правите згоду?
Тад Поповић њима проговора:
— Чујте, браћо, и дружину стара,
На хиљаде имамо рудара,
за народ се бољи живот ствара.
На све пруге шинобуси ричу,
а на воде свуд централе ничу,
Ви за време рата што сте пали,
кад би данас, другови, устали,
Своју земљу ви не би познали.
Светло има моје родно село,
и још има Власинско језеро;
Црна Трава и Власина мала,
ту је наша велика централа.
Све го млади људи урадише,
На Дунаву централу створише,
И на Арини сад централа има,
а и светло дадено је свима.

Ви сви знате нашу жељу стару,
кад ћемо се пробити ка Бару.
Кад смо такву одлуку донели,
тад се сваки човек развесели,
Од Београда па до Црног Бара —
за тај посао треба много паре.

Са свих страна народ паре даје,
али посао не сме да престаје;
На све стране телефони зује,
сваки човек зајам уписује
Пруга иде кроз сред Црне Горе,
да избије на Јадранско море,
Треба зајам да упише свако,
да тунеле пробијемо лако.
И мостови треба да се дижу,
наши људи радни то постижу.
Што чујете да се земља тресе,
то бургије буше и компресе,
Тутње мине и брада се руше,
све до мора тунели се буше,
Црногораш у лов сад не иде,
нигде зеца сад не мож да види,
Све то бежи, страшно је пущање,
за нас биће то велико здање.
Који дођу да Београд виде,
сад се горе кроз тунеле иде.
Пројектанти сад траже дозволе
и станицу да изграде доле.
Другови се сад узнемирише,
јер не могу да издрже више.
Арати друже, што нас нисте звали,
па и ми би неку помоћ дали.
Неуморно ми свуда радијсмо,
за свој народ живот изгубисмо.
Ја у вашем друштву сам од сада,
и почивам у сред Београда;
Сада више нећу да говорим,
крај вас легох да се поодморим.
Црна Трава, ти си ми јуначка,
збогом земљо ослободилачка,
Ти си много земљу помагала
јуначка си, иако си мала.
Ти си твоја показала дела,
остај сретна слободна, весела!

ТРАГЕДИЈА РОЛОВИЋ ВЛАДА

Једнот тужног априлског дана,
Црну Гору притиснула тама.
Преко ноћи седмога априла,
Чудан сан је старица уснила,
Сан уснила Роловић мајка,
Да гром пуче из ведра облака.
Како пуче те удари јако,
Окрену нам кубу наопако.
Кад осванија мајка кћери зове
Чујте, децо, моје речи ове,
Мој син, децо, добар бити неће
Какве ћемо доживет несреће.
Влада нам је од куће далеко
Чиними се да нас зове неко.
Ја сам, децо, тог сина родила
Домовини давно поклонила.
Кад ујутро седмог априла
преко звука сирена засвира
Право звучи граду Београду
Црној Гори, јавља Титограду
Струје звуци из земље далеке
Шведске, Финске, Данске и Немачке.
Аустрија још остале сама,
И она се граничи са нама.
Стаде соко на Триглав-планину,
Роловића тражки домовину!
То је земља нашега хероја,
Што нам носиш соко птићо моја?

Из далеке земље, јутрос летим
 Југославију хоћу да посетим
 Од Триглава на Аваду летим
 Соко јутрос Београд посети.
 Са Авала гласно соко кличе,
 Тужне речи овако нариче:
 Седми април седамдесет први,
 ти си првен од јуначке крви,
 Црна Горо, лепа земља моја,
 Ти изгуби још једног хероја.
 Ранише вам вашег сина Владу,
 У Стокхолму, у шведском граду.
 Кад је чула мајка тог хероја
 „То је децо судбина моја.
 Он заступа републике наше
 Баш у Шведској, где живе усташе;
 Он заступа нашу земљу мију,
 чак је био и на реци Нилу“
 Хабра мајка, ал' је туга мучи.
 Тражи да се злочинац изручи,
 Ту Београд, тугу доживио,
 Тешке ране Влада задобио.
 Звери су га ту мучки напали
 Чули су се пущњи и рафали;
 Тада ране и Мира допаде,
 Све злочинци, то усташки раде.
 Кад се речи оваке сазнаше,
 Свуда протест противу усташе.
 Народ жали борца и хероја,
 Крај тебе су, Владо, деца твоја.
 Рањен Влада, супруга му двори,
 О проклети усташки злотвори!
 Петнаести април кад освани.
 Тајд најтежу задобисмо рану;
 У јунака срце је престало.
 Тад заплака велико и мало,
 Заплакаше сине кукавице,
 Црна мајка и миле сестрице.
 Са свих страна сајчешћа стижу,
 Болну мајку из постеље дижу,
 Састају се борци и говоре,
 Овај злочин немож' да преболе.
 Чујеш друже Роловићу Владо,
 Не долазиш као прошлог пута,
 Твоја крв је у Шведској просута.
 Наша срца болна одјекују,
 Твоје мрто тело дочекују.
 Авион је распиро крила,
 Шеснаестог, то беше априла.
 Народ тебе у сузама чека,
 Сузе теку свуда као река.
 Кад ти, Владо, стиче из тубине
 С тобом иду деца у црнине.
 Да си, друже ти у рату пао,
 На бункер кад си јуришао,
 Но ти паде у слободне дане,
 Друговима сад су теже ране.

 Стигао си, сад у земљу своју,
 Слава нек је нашему хероју.
 Поворка је велика и дуга.
 Испраћамо погинулог друга.
 Сваки човек бол осећа јако,
 Што те мучки превариште тако.
 Опраштам се последњи пут са тобом
 Речи Владо, свима нама збогом.
 Сад Роловић мртав проговори,
 Али плаве очи не отвара:
 „Ја позивам велико и мало,
 Свако око што је заплакало,
 И позивам јуначку армију,
 Од Триглава па до Бељевије,
 Ако мене нико не освети,
 Мртво тело моје ће вас ћелети.
 Чујте сада сви другови моји,
 На мом срцу једна жеља стоји:
 Ако ми се песма не састави,

Моје ће се име заборави.
 Нек се моја песма свуда пева,
 То ваш Влада, сад од вас захтева.
 Моја деца то у срцу носе,
 Сестре, мајка са мном се поносе“!
 Сада мајка Влади проговори
 Ал' јуначке очи не обара:
 „Сад је, сине свуд зелена трава,
 Мој хероју нека ти је слава!
 Ти нам леже у хладноме гробу,
 у пролеће у најлепшем добу.
 О фашисти, усташи проклети,
 Друштво Владу мора да освети“!

СМРТ НАСЕРОВА

Над Каиром црн се облак вио,
 Насер удар срчани добио,
 дваест осмот то септембра беше,
 тад Арапи тугу доживеше,
 зазујаше тужно телефони,
 заплакаше људи, милиони,
 сину миља из ведрога неба,
 уби вођу кад народу треба.
 — О, Насере, шта си учинио,
 што си тако очи затворио,
 коме ли си народ оставио? —
 То је Садат мртвом говорио.
 Овај глас се у свету простири,
 тужном вешћу свет се узнемири,
 Заставе се преко копља дижу,
 а поворке у Каиро стижу.

Са свих страна пролише се сузе,
 о, Алаху, што нам вођу узе,
 о, Алаху, што тако прерани,
 ко ће нашу слободу да брани?
 Река Нил је тада мутна била, —
 од сузе се беше избистрила.
 Насер рече, ми то добро знамо,
 Израелу Суец да не дамо,
 ко ће нашу слободу да брани?
 о, Насере, ти арапски сине?
 Поптено те жали човечанство,
 на све стране створио си братство,
 Многе земље ти си прелазио,
 пријатељство много си створио,
 а Израел као змија љута,
 напада нас неколико пута.
 Ти си наша личност одабрана,
 држављани стижу са свих страна,
 последњи пут пошту да одају
 и поздраве твоју војску младу.
 Аржављани све другови твоји
 поред одра сваки мирно стоји,
 а кад лафет крену да птује,
 мртав Насер апел упућује:
 — О, Садате, Суец да не дате!
 Пријатеља сад много имате,
 сви Арапи синови су моји.
 сад ваш Насер на челу не стоји,
 срце моје сад више не куца,
 Израелу недајте да пуша.
 Иде народ сад потгнутих глава.
 о, Алаху, што се не пробуди,
 сузе лију милиона људи,
 твој је народ притиснула туга,
 и док тебе у земљу спустисмо,
 ми још много људи изгубисмо,
 на тридесет мртвих у колони,
 тебе жале људи, милиони,
 све то иде да ти се одужи
 и последњу пошту да ти пружи,
 ти си много народ задужио,
 у Арапа таки није био,
 нек' ти Алах помогне и тамо,

ми се мртви теби заклињамо,
да ћемо ти чувати идеје,
докле сунце а и месец греје.
У туђини што су да науче школе,
за смрт твоју да чују не воле;
сваки тужно саучешће шаље,
а школе ће да продуже даље,
подигни се па погледај сада,
тужна ти је твоја војска млада,
стоји мирно, нико се не креће
И сви вичу Насер умрет' неће,
ми ћемо ти помињати име,
народ ће се поносити с њиме,
на погребу поворка је била,
колико је дуга река Нила,
О, Насере, ти се сад изгуби,
последњи пут жена те пољуби.
Одевена деца у принну,
сваки жали ту судбину љину.
Најзад жена Насеру говори:
— Жељо моја, у земљи одмори,
ти почивај у хладном тробу,
оставиме у незгодну добу,
да ти млада ја туту тулујем,
и нејаку дешу да школујем.
Са свих страна саучешћа стижу
али тебе мртвог не подижу.
Не помогну наша медицина,
у Арапа нема таквог сина!
Порука је твојој влади добра,
место тебе да ставе Садата,
нек народом сад Садат управља,
нека смени оно што неваља.

ДЕВОЈАЧКА КЛЕТАВА

Немам мајке, оца нити брата,
погибаше сва три овог рата,
кунеш војску немачку и друге,
што овакве створише ми туте...
Тек сам била ја стекла драгана
да не живим кукавица сама,
верена сам па и прстен носим,
и са њиме јадна се поносим.
Ја за мајку још носим принну
а драган ми оде у планину.
Свуд се магле по планини вију
Грокћу пушке, ту се битке бију.
Моје срце све од страха зебе,
да, драгане, не погоде тебе.
Све планине ја молим ко Бога,

да ми јаве за драгана мота,
јер је драги отишао одавно.
Ево има три године рано,
са Радана два гаврана гачу,
они лете право на Пасјачу.
Ја их питам да ли те познају,
а они ми одговор не дају.
О, Пасјачо, Јастребаш замоли,
нека мени једну реч прозбори.
Не дозволи да овако трунем,
немој, горо, да те више кунем,
да ми јавиш да л' је у животу,
Учини ми ти такву доброту.
Девојка је гору проклињала:
судбо клета, шта сам дочекала?
Кад поменем ја Радан планину,
тад ме тешке моје жеље мину.
О, Радане, твоје лепо име.
Пуста река поноси се с њиме,
па и ја се поносим са тобом
мој, драгане, реци гори збогом,
јер ја, драги, све мислим на тебе,
моје срце све за тобом зебе.
Ти си, драги јединиц у мајке —

твоја мајка мене зове снајке.
Тим речима ја се јадна дивим,
и у такву наду јадна живим,
Ево шта сам ја ноћас уснила:
Твоју кућу тама обавила,
кад освани, тад киша зароси,
за Топлицу соко писмо носи,
и у писму тужне речи пиши;
веренице, не надај се више!...
Твоје срце сад више не кућа,
али моја пушка опет пуша.
ти пољуби мајку место мене,
и то су ти вечне успомене.
Кад се овај хладан снijег скине,
када јарко сунце топло сине,
на мој гробак ви дођите тада;
испод гроба зелена ливада
На мом гробу посадите цвеће,
јер ваш мили никад доћи неће.
О, Јелице, моја веренице,
немој дуго ти да жалиш мене,
не дозволи да ти лице вене.
оста Јела неудата тада,
рат проклиње Јелица и сада.

СРЕБАН ПРАЗНИК АРМИЈО ВЕЛИКА

Ево војски једна песма нова,
песма громка од наших синова.
тако гласно виће земља ова,
Она има храбрих вitezова.
Са њим нек се код нас свако диви,
Јунаци су моји соколови сиви.
Армија се наша са њима поноси,
агресору свакоме знаде да пркоси.
Дваест други децембар то беше,
хладне ноћи борци претрпеше.
Четрдесет прве то је било
беше соко раширио крило.
Са све стране соколови лете,
то бејаху партизанске чете.
Ту је Тито и главни штаб био,
Дан армије тад је прогласио.
У Руду се борци саставише
и бригаду прву прогласише,
сад Тито виће са севера,
ево нама храбрих пролетера.
О, децембру, четрдесет први,
ти си првен сав од наше крви.
Ти си од сад дан Армије наше
у Руду те борци одабраше.
Дваест други децембар се слави,
тај дан неће да се заборави.
Песму пева из Лике Банија,
наша војска народна армија.
У Руду је Тито прогласио,
на челу се војске поставио.
Чуј, војниче, ту су пролетери
крвљу својом заставу пронели.
Од Трглава па до Бељаје,
целом земљом свуд се битка бије.
Година је четрдесет друга војско наша, то је
борба дуга.

А година четедесет трећа, нашој земљи радост
понајвећа.

Републике тад ујединисмо и
државу нову прогласисмо.
Социјалистичка сад Југославија,
а сва војска народна армија.
О новембре, двадесет девети,
навалише фашисте проклети.
А то Немци а са њим усташе,
то бејаху издајнице наше.
Град нам Јајце беше на удару,
као што је било на Дрвару.
Али им то не побе за руку.

стависмо их на велику муку,
тад се роди Република нова
од бораца, најбољих ситова.
Делегати то су учинили,
ево шта су тад па решили:
Ој Хитлеру, знај да није шала,
прогласисмо Тита за Маршала.
Још жалосна што се дражки спрема,
да повратак Краљу више нема.
Сад Хитлеру, Ањотић писмо пише,
да не може издржати више.
Овамо се одлуке доносе,
комунисти све више пркосе.
Хитлера је ухватила трема,
Па он нову офанзиву спрема.
И тад Хитлер наређење даде
Тито има стотину бригаде.
Падај, кишо, те ти крв опери,
где пролазе храбри пролетери.
То су људи кажу као звери,
а зашто их зову пролетери?
Ти ми људи зададоше муке,
ево шаљем за одбрану штуке.
А борци се одавали боју
јуре, тину за слободу своју.
Дражка, Недић, против комуниста,
С фашистима свуд се битка бије,
од бригада стварамо армије.
Док смо нашу земљу обрадили,
Аругова смо много изгубили,
зато чујте ви војници млади,
народ живи сад у вашој нади.
Ви чувајте успомене наше,
што од наших стarih вам остале.
За народност нико да не пита
зато треба свако да се васпита.
Да уз здрављу овај дан славите,
и да друга. Тита поздравите.
Сад полети наши соколе сиви,
и поздрави Тита, нек нам живи.
Нек нас води у победе нове
тако војска са свих страна зове.

СЛУЧАЈ ЈЕДИНИ У СВЕТУ

Ој, Топлице, памтиш се одавно.
По јунаштву од Косова равно.
Турци памте Топлицу Милана
И са њима Косанчић Ивана.
О, Меровце, моје село мило,
да ли знадеш шта је сада било?
Твоје име јунаштвом се зове,
а сад слушај моје речи ове.
Имаши дете у Београд сада,
по имену то је Весна млада.
Родитељи што су је родили,
и они су увек храбри били.
Али човек мора да стражује
када крене на пут да путује.
Каква сада дођоште времена,
сваки човек да има проблема.
Који мора на пут да се спрема
да у никог поверења нема.
Да л' је возом или камionом,
лимузином или авионом.
Прво добро место нек погледа,
ща тек онда мирно нека седа.
Сваки путник нека се побрине,
јер фашисти подмету мине.
У годину седамдесет другу,
први месец доживесмо тулу.
Двадесет шестог јануара беше,
из Београда птице полетеше.
Лете птице на све стране света,
Шведска земља за нас си проклета,
Зашто чуваш проклете усташе,

Што нам ране и бола задаше.
Није прошло ни годину дана
Још нам није увенула рана.
За јунака Роловића сина,
Кога жали наша домовина.
Они што га мучки погубише,
У авиона мину нам ставише.
Мина беше подметнута тако,
да се неће угледати лако.
Пилот седе, путници убоше,
а те слуте да ће бити лоше.
Свак ужива ко да је у рају
радују се иду завичају.
Кад авион из Шведске полете,
свака мајка држи своје дете.
Свак се путник радује и смеје,
кад ће мајку сунце да огреје.
С њим путују нека мала деца,
од педесет и мање месеца.
Дигоше се у висину горе,
Радостима не мож' да одоле.
Кад ће видет родитељи мили,
ал секунди беху приблизили.
А стазом се млада Весна вије,
сваког нуди ко шта ће да пије.
Једно дете беше заплаколо,
Весна рече сад ћемо још мало.
Сад је ово Каменица Чешка, —
тад одјекну експлозија тешка.

Кукавичка то идеја беше,
те се млади животи узеше.
Зашто триест људи да настрада,
што да гину ова деца млада?
Пуче мина, престадоше звуци,
нема плача, нема ни јауци.
Башка крила, башка реп и глава,
то је, браћо, катастрофа права.
Све парчићи лете са висине
свако овде мора да погине.
Кад авион на земљишту стиче,
нико нема главу да подиже.
Аој тешке судбине проклете,
мртва мајка, а где ли је дете?
Потрчаше људи са све стране,
да би живим превијали ране.
Неде торба, неде пакет мали,
један од другог далеко су пади.
Видиш људе где иду у групе,
мртва тела не може да скупе.

Када мртве по земљи скупише,
па гледају да л' их има више,
Тамо доле где се вода слива,
неко виче, једна цура живи!
Па у помоћ потрчаше људи,
ал' се млада не мож' да пробуди.
Хитно они сад лекара зову,
да спасимо младу цуру ову.
Лична карта у ташни стајаше,
и у карти овако писаше.
Вуловић је Весна из Србије,
још јуначко у њој срце бије.
Аој, Весно, ти си херој прави,
ово неће да се заборави.
Од које си ти висине пала,
историја није записала.
А твој случај у свету је први,
доста се је просипало крви.
Храбра мајка што те је родила,
њу је младу Топлица гајила.
Сваки свога на аеродром чека,
да им добу ко гост из далека.
Свак се лепо за дочек припрема,
време прође а авион нема.
Све се птице редом повратише,

Да ли наша неће никад више?
 Сад родбина нервозна постаде,
 да ли негде авион не паде?
 Зазујаше тужно телефони,
 а слушају људи, милиони.
 А то јавља Каменица Чешка,
 десила се катастрофа тешка.
 Кад је птица чак под небом била,
 тада јој се поломише крила.
 Из небеса све парчићи лете,
 то су криви усташе проклете,
 Овде људи преживелих нема,
 сваки своме когреб нека спрема.
 Има једна преживела млађа,
 и она је у болници сада.
 Џвили сеја, џвили мила нана,
 на аеродром пуних седам дана.
 Чим овакве вести нам јавише,
 сестре, мајке у црно завише.
 Потекоше сузе као река,
 на хиладе људи овде чека.
 Сад судбину сваки човек моли,
 Да ће Весна ране да преболи.
 Сестра, браћа плачу и тугују,
 родитељи код Весне путују.
 Кад стигоше мајка се одмори,
 Храбра Весна тад очи отвори.
 Мајка рече где си дете мило,
 знаш ли, ћерко, шта се додоило?
 Болничка се отворише врата,
 Весна пита а где је мој тата?
 Ту је тата, моје чедо мило,
 Он не спава од кад је то било.
 Сви путници што су с тобом били,
 све су своје у црно завили.
 Родбина их на аеродром чека,
 жалиће их мајка до века.
 Црна птица из Чешке се диже,
 у Београд на аеродром стиже.
 Сваки трчи, ко пчеле у роју,
 а бар мртве виде их на броју.
 Изнесоше па их поредише,
 сваки човек дубоко уздише.
 Душманине, проклет свуда био,
 што си ово зверство починио?
 Сад је сваки свога прихватио,
 и у свом гробљу сахарио.
 Теби, Весно, сваки човек жели,
 да се твоја мајка развесели.
 Ти си дете родом из Топлице,
 где не рапа мајка кукавице.
 Прими поздрав из Топличких села,
 Буди сретна здрава и весела.
 То ти жели сва Топлица твоја,
 оздрави нам, јунакињо, моја.

—ПРОКУПЉЕ

О Прокупље да мој лепи граде
 У теби се солитери раде.
 солитери неколико спрата,
 то све ниче после овог рата.
 Ој, Прокупље, ти си у долину
 ти спомињеш римску задужбину,
 од Римљана остадоше речи ове
 нови хотел Хамеум се зове.
 Где су биле кафанище мале,
 ту су банке, наше филијале,
 ко је даљно из те отишao,
 данас не би Прокупље познаo.
 Преко пута, испод те палате,
 за Прокупље ту се дају плате.
 Сад високе зграде свуда ничу
 на станицу шинобуси ричу.
 Стручни људи сада то постижу

на све стране фабрике подижу.
 За подрум је сада жива згода
 из Виче ће да поскупи вода.
 где се прави слатка мармелада
 ту је друго предузеће сада,
 преко пута аутобус стаје
 ту путнику карта се продаје.
 Где су биле рупе и ледине
 ту сад раде пресе и машине,
 где је била фудбалска игранка
 ту фабрика сад је „Топличанка“.
 да ли памтиш ту ледину доле
 ту су биле липе и тополе
 ту сад мале фабричице раде
 или многим лепи живот даде.
 Мало горе филцара је стара
 код ње има нова гребенара.
 Од филцаре „фијаз“ се одвоји,
 сад најбоље у Прокупљу стоји.
 Раде људи, код њих нема шале,
 ево видиш само расту хале,
 па купиши све нове машине,
 кад погледаш то је од милине.
 Незгода је што има праштине
 и још више има киселине,
 ал у свакој то фабрици има
 не може се угодити свима.
 Знајте, да ту правде доста има,
 ту се вишак равно дели свима.
 Руководство то је на висину
 то се види по фабрику њину.
 Да ту има добрих инжењера
 ту је Пешић, баш алај му вера!
 А радници што добро ураде
 то и путник мора да продаде,
 и ако се ту хангари беле,
 опет има вишак да поделе,
 иако се машине купују,
 радници се опет награђују,
 и кухиња за раднике има,
 па и тамо није лако њима,
 неки гуња а неки их псује,
 сваког дана тако приче брује.
 Службеници задатак поставе
 да на време посао обаве
 кад погледаш сви мора да раде
 сви морају хлеба да зараде
 Сви ми овде налазимо мане
 ал ту свако моли да остане.
 Мноти сами куће направише
 а и многи станове добише.
 Игралиште сада има друго
 па и њега оправљају друго.
 Мало доле где се стока лечи
 ја о томе сада немам речи.
 Преко пута ту се људи хране,
 Фијаз не сме на то да остане.
 Ено шта се у Драгању створи
 а за то се и општина бори.
 Раде људи, нема више шала.
 то је дело Обожених метала.
 Па и силос то је наше дело
 а „Првена звезда“ даје брашно бело.
 Сад на струју и пекара има,
 нигде нема ватре нити дима.
 Ту је близо лимарско-брavarско
 Предузеће ту је и рударско.
 Електрично нека се побрине,
 па у граду светло нека сине.
 За болницу нећу да говорим
 ја од ње се не мог да одморим.
 Па имамо самопослужење,
 Ту је нама дато поверење.
 Што тој хоћеш ти то сам дохвати
 и на касу ту поштено плати,
 а сад онде где беше млекара
 сада текша преса ту ѡдара.

Мало доле поточић противче
и ту нова штампарија ниче.
Има пумпа где се нафта даје
а шест паре један литар стаје.
И стомарско и наша стаклара
бољи живот радницима ствара.
Који добе да Прокупље види
од нас нико неће да се стиди.
То су наши људи урадили
бољи живот за себе створили.
А на крају замеравам свима,
што жафана код нас много има.
О, Прокупље, нека си весело,
ти си твоје показало дело.

— АИРСКЕ ПЕСМЕ

ТЕБЕ МАЈКО ОПЛАКУЈЕМ

Судбино моја проклињем те ја,
Јави ми се, јави, мајчице моја.
Зашто ми се мајко, ти никад не јављаш
Како можеш да ме заборавиш?
Стално плачам и тугујем,
Тебе мајко оплакујем.
Када сам се на свет појавила,
Онда си ме мајко оставила.
Сама растем и живим без тебе,
Волела сам да сам покрај тебе.
Стално плачам и тугујем,
Тебе мајко оплакујем.
Дођи једном, моја мила мајко,
Да те једном ја загрлим слатко.
Волим тебе, мајко мили роде,
Као жедан путник хладне воде.
Стално плачам и тугујем,
Тебе мајко оплакујем.

ЈАДИКОВКА

Где ли прође моја младост пуста,
Што опада моја коса густа?
Болничкота хлеба се наједо,
Плућа лечим а лице ми бледо.

Drag. M. Đorđević

DICHTER UND GUSLESPIELER STOIMEN STANKOVIĆ

Der Verfasser des Aufsatzes bringt notwendige biographische Angaben über den Volksdichter und Guslespieler (die Gusle ist ein volkstümliches einst in Serbien häufig gespieltes Saiteninstrument) Stoimen Stanković und eine Auswahl

Плућа лечим и туту тугујем,
Сваког дана младост оплакујем.
Волела сам да сам здрава сада,
Да прошетам са момцима млада.
Све ће проћи ко јесени цвеће,
Но младост се повратити неће.

Плућа лечим и туту тугујем,
Сваког дана младост оплакујем.
Свуда гледам омладина шета,
Ја не могу болна из кревета.
Видим момке како беру цвеће,
Са мном болну нико шетат неће.

Плућа лечим и туту тугујем,
Сваког дана младост оплакујем.

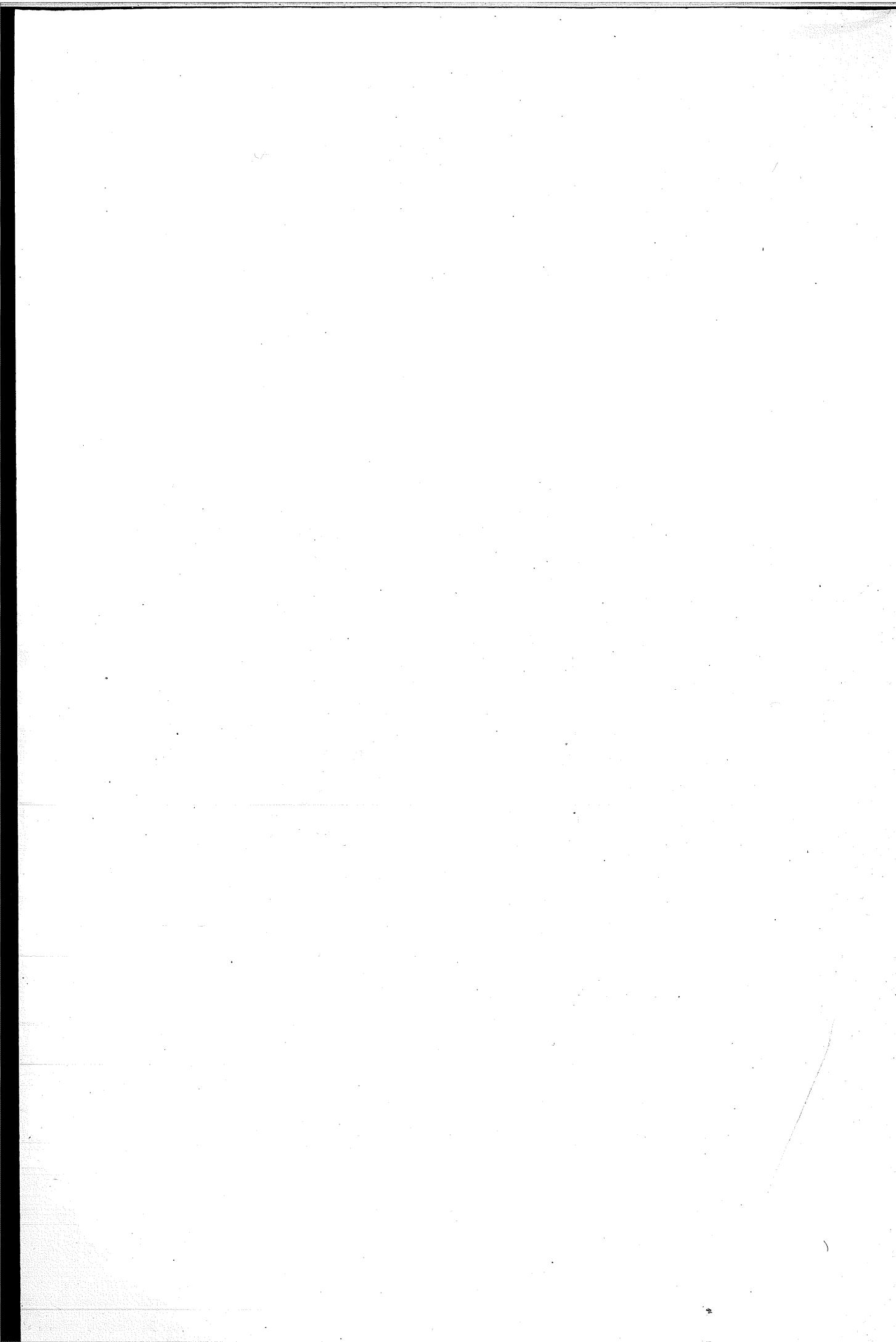
ЗАШТО ЧЕЗНЕМ

Зашто чезнем и тугујем млада?
Да знаш, мајко, удаћу се млада.
Са драгим сам синоћ прошетала,
Тада сам му своју љубав дала.
Љубави, љубави слаћа си од свега,
Ја једино, мајко, волим њега.
Жельно чекам, мајко, сваке ноћи,
Рек'о ми је драги да ће доћи.
Није, кћери, ваша љубав дуга,
Можда га је сад занела друга.
Љубави, љубави слаћа си од свега,
Ја једино, мајко, волим њега.
Да знаш, драги, шта ми каже стара,
Кћери моја, тај те момак вара.
Немој, драги, лепоте ти твоје,
Дођи, љуби вреле усне моје.
Љубави, љубави слаћа си од свега,
Ја једино, мајко, волим њега.

*

У уверењу смо да се песничко стваралаштво Стоймена Станковића неће зауставити на оном што је оно сада, него да ће се убудуће и квантитативно и квалитативно обогаћивати и расти као врло важан допринос нашем народном песничком опусу уопште.

aus seinem reichen schöpferischen Werk. Diese Schrift ist eigentlich die erste Ausgabe der Gedichte dieses bescheidenen Schöpfers, dertin den Ereignissen unserer neuesten Geschichte eine Inspiration findet.

Драгољуб Трајковић

У једно време охридско

Ивану Точку

Када сам у септембру 1936. полазио у Охрид на дужност судије српског суда, неки моји другови су мислили да одлазим „иза божјих леђа“. Мене је, међутим Македонија и пре тога привлачила, и чим сам се нашао у њој постали су ми врло привлачни и рад у суду и људи онога краја. И до данас сам задржао увређење да сам у томе граду на језеру остварио најбоље године свога живота.

Не само због тога што сам се у Охриду нашао у средини где су се домородци већином осећали у неку руку потлаченим и у новој држави, малтене као у турско време, ја сам се трудио да у примени закона што више одговорим својим схватањима правде и правичности, али и да своје понашање ван службе ускладим са својим политичким опредељењем. Вероватно због таквог односа према људима и њиховим невољама, као и према прогресивним стремљењима многих, ја сам стекао и извесну популарност код тога света. Ово и поред тога што су Македонци и овде били доста неповерљиви према људима са стране, често и неосновано стављајући све њих на исту гомилу. Већ после неколико месеци ја сам био у вези са свима напреднијим мештанима, који су углавном били студенти. Старешина суда, који је припадао напредном покрету, био је председник Охридског певачког друштва „Вал“, а ја сам постао секретар Народне књижнице и читаонице, под којом је био и Народни универзитет у Охриду. У оквиру ових организација одвијала се тада сва напреднија културна делатност са изразито политичким тенденцијама. Све приредбе певачког друштва и читаонице са народним универзитетом стављале су на свој репертоар ствари које су више или мање биле везане са напредним покретом код нас и у свету или које су третирале наше домаће или локалне проблеме са становишта напредне идеологије, као и оне које су

подвлачиле посебну индивидуалност македонског народа. Мештани су били задовољни тим приредбама, уколико су се заиста осећали као нешто посебно и од Срба и од Бугара, а били смо задовољни и ми са севера, уколико нас је било таквих који смо били вољни и спремни да подупирено настојања Македонаца да постигну потпуно ослобођење своје националне индивидуалности, да јој омогуће да и она дође до свог потпуног изражaja.

Што се мене тиче, ја сам за излагање напреднијих мисли и погледа користио отварање изложбе слика свога колеге, судије — сликара Божидара Хаци-Пешића, за основу критике метода и праксе реакционарног режима узео сам комедије Бранислава Нушића, а за приказ злоупотреба при спровођењу аграрне реформе у Македонији послужиле су ми приповетке Анђелка Крстића. Поводом прославе 150-огодишњице рођења Вука Карадића одржао сам, као и о претходним темама, предавање о постанку и карактерним цртама српског епоса. Напредне мисли и опсервације са алузијама на прилике у најужој околини или у читавој земљи уносио сам и у извештаје за годишње скupštine Народне књижнице и читаонице у Охриду. Говорио сам и на једној приредби која је била посвећена Грађанском рату у Шпанији.

У овом чланку ја ћу, по времену како су се јављале, изнети готово све важније приредбе Народне књижнице и читаонице у Охриду у току година које сам провео у том граду. Нека ми се много не замери што ћу, из појмљивих разлога, највише места дати својим иступањима на тим приредбама: поред других доказа, човек ипак боље задржава у сећању оно што је радио он лично него ли оно што потиче од других. Верујем да ће и на основу оваквог излагања можи да се створи приближно права представа о томе раду. Јер, боље и тако по-

тупити него ли никако не проговорити о једном времену када се и у граду на Охридском језеру нашла група људи која је, колико је могла, давала своје доприносе напредном покрету у Југославији.

За сликарство које неће бити само артизам

Једна од првих приредби у пролеће 1937. године била је изложба слика Божидара Хаци-Пешића. Мени је од стране управе читаонице било стављено у задатак да ову изложбу отворим пригодним говором, и ја сам то учинио следећим речима:

Нисам се радо одазвао позиву да отворим ову изложбу слика Божидара Хаци-Пешића. Ово због тога што ми друштварски однос с њим никад није допуштао да његове радове критички посматрам, и да о њима израдим суд који би био адекватан уметничкој вредности ових и других његових слика. Мени, сем тога, недостаје посебна спрема за оцењивање производа из сликарске гране уметности. Ипак сам пристао да учиним и овај „адет“, али с тим да према свецу неочитам трошар какав можда заслужује.

Још одмах морам да похвалим то што се мој колега Хаци-Пешић бави и овим послом који нема никакве везе са занимањем од кога живи, и што има смелости да са резултатима тога посла излази и пред ширу јавност... Јер код нас, на жалост, влада наопако схватање да је државном службенику забрањено да се бави књижевношћу, сликарством и другим уметничким врстама, као што му је забрањено не само да се бави него и да се озбиљније интересује за научку, чак и за ону која има, виште или мање, везе са његовом струком. Многи такви покушаји, још у свом заметку, уништени су тесногрудошћу и нетрпељивошћу, пакошћу стерилних бирократа, чак и оних према којима човек од склоности за науку или уметност и не мора да буде у односу потчињености. Али не само из тог разлога: приредбу ове изложбе морамо да похвалимо и стога што се она јавља у средини у којој је, као уосталом и у другим нашим паланкама, главна брига сваког појединца само оно што непосредно служи задовољењу његових материјалних потреба.

Ако случај Хаци-Пешићевог сликарства узмемо као дилетантизам, биће ми опроштено што сам се прихватио да о вредности ових слика дајем свој суд. Своју нескромност због недостатка стру-

чне спреме за уметничку критику правдам и оном познатом изреком: ако нијам кокош да снесем јаје, ја ипак знам шта је мућак!

Дилетант се не мере аршином за велике мајсторе који својим стварањем представљају револуционаре како у погледу уметничког уобличавања тако и у погледу садржине којој дају уметнички облик. Излагач који је пред нама, иако није велики уметник већ обичан дилетант, није био довољно стрпљив. Не зато што би хтео да буде оригиналан, и што не би хтео да буде шегрт у једној уметничкој грани у којој, како кажу, шегртовање траје врло дugo. Њему ово није прва изложба, он је неко време био и у Паризу и имао прилике да види дела великих мајстора, али ми на радовима Б. Х. Пешића не видимо никакве утицаје с те стране, ни добре ни рђаве. Он је оригиналан самоук који није ни омирио правце у сликарству што се свршавају на „изам“: кубизам, футизам, експресионизам, дадаизам, који је потом пришао моди фројдизма, да се дацније прикључи другом, за неке богојрмском „изму“ — јеретичком марксизму.

Сликарство Б. Х. Пешића не зна за утицаје Ренесанса, раног и позног, за Рафаела, Перућина, Микеланђела нити за доцније, Сезана, Матиса и Гоју. Код њега се не осећа реминисценција преобогатих сликарских искустава новије и ранијих епоха. Можда баш због тога, симпатичан је његов случај самоука који се не држи никаквог сликарског правилника. Јер често су несигурних платана испуњених бојама као имагес д'Епинал и многи сликари који се умеју представити припадницима овог или оног „изма“. Сем тога, као што је већ одавна примећено, „данашњи сликар нема нових тема, нових садржаја за обликовање. Он после Сезана и Матиса треба да понови исти мотив вазе с цвећем да исто тако, с малим варијантама, конструише пејзаж — и да буде оригиналан“.

Код Пешића нема жеље за оригиналношћу. Али, и он је по свом духовном устројству само артиста ради артизма, и сликање му још увек није никаква активна социјална функција. За ову прилику он је изложио највише слика из Охрида, који је и био извор његове инспирације.¹⁾ Али овај град својом правом

¹⁾ Из горње реченице дате су карактеристике старог балканског града Охрида са појединостима као у нашем раду објављеном у св. 1/54. г. „Наши стварања“. Стога их овде испуштамо.

садржином ипак није постао предмет слика, као што таквом садржином није постао објекат уметничког обликовања ни других сликарa који су у њему видели само поједине куће или делове поједињих сокака. И они су сликали одмарajuћи своје очи на дивним бојама немирног језерског огледала, а у сутон, пре него што месец проспе своје сребро по дрхтавој површини воде, дивећи се светлосним играма у колориту наших и албанских планина. Сви ти грађански сликари, који мисле да уметност постоји само ради уметности и да она не може бити активна социјална функција која свој циљ има да постигне сликајући стварност или стварајући симbole живота у сликама, сви ти сликари, заједно са Пешићем, гледали су Охрид под сасвим другим углом, ако су га уопште гледали са ког становишта.

Похвалио сам чињеницу да се приређује ова изложба, и то од човека који припада реду државних службеника. Рекао сам и поново подвлачим да ми је драг сликарски рад колеге Пешића, утврдико пре што је он из овог послана одстранио сваки сликарски пословник. Али нека ми не замери за нескромност: ову прилику користим да од Пешића, у чије сликарске способности не сумњам, потражим нешто више, а то је, да он из друштвеног живота Охрида, не одбацијући његову архаичност, како материјалне тако и моралне природе, захвати дубље и сваком проблему, кроз озбиљну и стрпљиву студију, да одговарајуће социолошко решење и адекватну уметничку форму. Јер, иако „је уметност прерабивање живота онако каквим га опажа личност уметника“, „уметник утиче на друге личности тиме што у њима производи промене у осећањима, уверењима деловању“, пошто „се истинска сврха уметности састоји у измени реалности“ (Е. Синклер). Отуда би Пешић, пре него што навикне да објекте својих инспирација и уметничког оваплоћења посматра у смислу ове Синклерове дефиниције уметности, морао учинити нешто за своје духовно оформљење. Овако, он остаје симпатични дилетант чије слике могу бити интересантне и корисне само за туристичку пропаганду ових или других крајева Југославије.

У име излагача захваљујем управи Народне књижнице и читаонице, а нарочито њеном председнику Г. Јевти Грановићу на доброти што је, правилно схватајући значај оваквих приредби, допустила да се она изведе под кровом ове просветне установе.

Завршавајући ово излагање, отварам изложбу слика Божидара Хаџи-Пешића уверен да ће њени посетиоци разгледањем ових слика имати онакво естетско уживање какво је имао и колега Пешић када је према својој уметничкој замисли слагао њихове боје.

Сто педесет година од Вуковог рођења

Народна књижница и читаоница у Охриду, 12. децембра 1937. г., у заједници са певачким друштвом „Вал“, приредила је тзв. Вуково вече.

Пошто је председник Ј. Грановић поздравио присутне, предавања о Вуку, поводом 150-е годишњице од његовог рођења, одржали су: Љ. Бодулић, Д. Трајковић, Н. Борђевић и Д. Коцо, а затим је певачко друштво, под управом З. Булића, отпевало неколико песама, композиција Ст. Мокрањца, Ст. Биничког, М. Милојевића и др.²⁾.

У уводу предавања које сам те вечери одржао рекао сам:

Поред упорне борбе за српски језик и правопис, тј. за народни језик који сви разумеју и за правопис који је најпростији и најлакши на свету, важан део Вуковог рада чине и његове збирке народних умотворина, благо које је он сакупио зналачки. Међу народним умотворинама Вукова зборника посебну пажњу литерарног света Европе привукле су српске народне песме, и то у првом раду епске. У књигама наших професора наведена су имена, често и мишљења научника и књижевника италијанских, немачких, француских, енглеских, пољских, руских итд., који су се интересовали нашом народном поезијом, преводили је, издавали, писали о њој чланке и студије, држали предавања, хвалили је итд. Један од најновијих преводилаца наших народних песама, француски књижевник Филлас Лебег, који је такође платио свој део трибути овој поезији, написао је: „У народној су поезији сви данашњи народи прели елементе своје етничке свести, у народној је поезији уметничко песништво морало тражити, у свима временима, извор младости, који је требало да му продужи живот и да му поново да полета“.

Посматрајући народну епску поезију као историјску категорију везану за друштвени развитак у епохи феудализма,

²⁾ Види „Политику“ од 12. или 13. децембра 1937. г.

било да је у питању поезија феудалне класе или класе народа који се бори противу феудализма, руски научник Н. Кравцов написао је опсежну студију о српском народном епосу. Рађен по методу монистичком, овај рад поменутог научника еминентног словенског народа штампан је са једном већом збирком наших јуначих песама, од најстаријих до ускочких и хајдучких, у издању лењинградско-московске академије 1933. г. под насловом „Сербскиј епос“.

У једном површном приказу, који не претендује ни на какву оригиналност, изнећу вам резултате до којих је Кравцов дошао проучавајући наше епске пе- сме.

При крају овога доста опширног излагања, коме су за основу послужили један реферат В. Латковића о књизи Н. Кравцова и једна књижница Р. Зоговића,³⁾ ја сам закључио:

„Својим демократским концепција- ма, солидна студија Н. Кравцова о на- шој народној поезији чини част и на- шем народу и успомени Вука Карадића, чији је рад прожет не само романтиз- мом већ и искреним демократизмом, и чији је „део живот... био рад и лиша- вање, борба и незахвалност“, како је са- жето казао Г. Геземан“.

О Нушићу као комедиографу

Почетком наредне године (8. фебруара 1938.), тј. на двадесет дана после смрти Бранислава Нушића, Читаоница је приредила вече посвећено овом нашем великом комедиографу. Том приликом изведене су две његове краће ствари, шале у по једном чину (Два лопова и Аналфабета), у режији Зорана Ђулића, који је носио и главне улоге у оба комада; и одржана предавања: председник Читаонице Ј. Гранданић изнео је своја сећања на Нушића и његово бављење у Охриду, Б. Вешовић је говорио о живо- ту и раду истог писца, а И. Шахмано- вић о збирци његових приповедака „Ра- мазанске вечери“. Ја сам о Нушићу као комедиографу прочитao овај краћи сас- тав:

У оскуданој драми српске књижевно- сти има само три комедиографа: Јован Стеријин Поповић, Коста Трифуновић и Бранислав Нушић. По дубини свога за- хватања из српског друштвеног и јав- ног живота, као и по снази своје коми- ке и озбиљност тема и њихове комедио- графске обраде, Нушић је надмашio и оца српске комедије, Јована Ст. Попови-

ћа, свога великог претходника у слика- њу негативних људских типова, друшт- вених редова и средина.

Комедија је, иначе, књижевни род са највише прогресивних тежњи, а сем то- га и барометар у коме се огледа напон- ско стање друштвене садржине, која је због своје економске структуре, и адек- ватно њој, диференцирана јаче или слabiјe. Чак и кад није потпуно свесна или није у стању да говори у име једног на- учног система идеја, срачунатог на друштвене циљеве вишега реда, комедија је прогресивна самим тим што често уна- каженом, преживелом, антисоцијалном, неморалном и неприродном лицу једне друштвене групе, последице одговарају- ћих економских снага, показује огледа- ло у коме ће видети своју ругобу, од које ће претрнути и освестити се и они који су дотле били несвесни и непокре- тни.

Уметничка, а по томе и друштвена вредност једног комедиографског дела зависна је од озбиљности тема захваће- них из живота и постављених проблема, као и од њихове обраде и решења, не испуштајући из вида културно дејство- тога дела.

Нушић је рођен у време кад се у на- шој науци, књижевности, јавном и дру- штвеном животу уопште полагале осно- ве једног новог струјања, које је, преко руске књижевности, дошло са европ- ског запада: позитивизма у науци, зави- сног од великог напретка у техници и природним наукама; демократије у јав- ном животу; и реализма у литератури, који је дошао као рекреација национа- листичком, вербалном, сентименталном, некритичком и ненародном романтизму. У то време романтизам је већ био пра- вац, филозофски и литерарни, који је одлично подупирао конзервативне дру- штвене и политичке тенденције, и с њи- ма у вези ненародне режиме у Србији.

Бранислав Нушић је формирао себе у доба када је у Србији била у јеку по- литичка борба коју су водили радикали (једна у то време народна странка) про- тиву аутократског режима претпослед- њег Обреновића и незаконитости, само- волја и злоупотреба једне бирократије, неспособне и глупе, на коју је та влада- вина била ослоњена. Борба је вођена ра- ди задобијања основних права човека, пре свега грађанских, а потом политич-

³⁾ Напис В. Латковића објављен у св. 2. часописа „Прилози проучавању народне пое- зије“ за 1934. г., а књижница Р. Зоговића 1937. г. у Београду под насловом „Три чланка о срп- ском епосу“.

ких права савремене демократије, чије је порекло у великој буржоаској револуцији од 1789. године, и то права гарантованих на начин како је учињено у неким европским државама. У атмосфери ове борбе истинских народних представника, која је добила свој највиши успон у познатој револуцији 1883. г. у Источној Србији, нашавши одјека у читавој тек проглашованој српској краљевини, не додирајући дубље узроке ове буне и не чинећи никакву алузију на њу, Нушић је, пре и после клонулости која је дошла као последица једног непромишљено поведеног и несретно завршеног рата с Бугарима 1885. г., написао два своја прва или значајна комедиографска дела: „Народног посланика“ (1883) и „Сумњиво лице“ (1887), у којима је исмејао начин политичке борбе и недемократске изборне методе онога времена, непросвећеност, пусто незнавање и глупост једног бирократског реда које је било стављено у задатак да пази да поданици не праве „грешке“ вршећи своје гласачке дужности које су им уставом биле подарене; и да проналази непријатеље јавне безбедности и поретка у држави, идући за тим у својој бирократски непромишљеној ревности до жалосно комичних и гротеских подухвата.

Не због ових комедија, које су штампане и приказиване много доцније, и у којима су се живо копрцали елементи ондашње стварности, заједно са послаником владине странке који је зло прошао, Нушић је због једне политичке песме коју је написао 1887. године, правећи у њој заједњиве алузије на одсуство надлежних са погреба једног заслужног војника, одлежао годину дана у Пожаревачком затвору. Ту у затвору он је написао и комедију „Протекција“ (1888), нападајући у њој фамилијарне везе без којих се није могло успети у животу, једно зло које је и од напредних људи стварало пузавце и бескичмењаке: у мрежу фамилијарних веза упада и јунак комада, који се дотле борио противу корупције, проповедао напредне мисли и био противник протекција, али, оженивши се ћерком министра који му је био политички противник, он обуставља лист у коме се противу њега борио, и напушта сваку борбу.

У затвору је Нушић написао и под насловом „Листићи“ штампао 1890. г. збирку хуморески, у којима је, служећи се средствима друштвене сатире, извргнуо потсмеђу песнике романтичаре, који су туговали за оним старим временом

патријархалних реквизита и сентиментадних заноса примитивне народне традиције и поетизоване државне прошлости.

Али, после Пожаревца, ступивши 1889. године у државну службу, у Нушићеву раду настаје преокрет сличан ономе какав се десио код главног јунација у „Протекцији“, и један дуг период његове делатности др Д. Прокаска обележава на следећи начин:

„Он (тј. Нушић) се смије у свима хуморескама што слиједе и смијући се свemu напушта сваку критику друштвену, чини компромисе с публиком, опада у моралној вредности, прешавши из опозиције у владину странку, прихватавши са смијехом свијет какав јест а узимајући за предмет смијеху понајвише онђе комичке теме, политички неутралне, безазлене, теме о женама, пунишама, купалиштима, тоалетама, сакривеним годинама, слабостима према официрима... Постао је омиљени аутор београдске и загребачке недељне публике“.

У најбољем случају, током истог периода, „Нушић је — пише 1924. године Вељко Петровић — представљајући грађанства које је сложено из балканско-чаршијских, патријархалних (још увек живих у талогу нагона) и из европских и велеградских динамичнијих и малоградских интернијих елемената“. Уз ово помињемо комедије: „Обичан човек“, „Свет“ и „Пут око света“.

Шта је узрок овом Нушићевом назадовању на тлу комедиографске и уопште драмске делатности?

Пригодност тренутка и ограниченост наша само на једну књижевну врсту (истина најважнију) којом се овај писац бавио, не допушта нам да ову чињеницу свестранije и дубље испитамо. Извесно је само то, да се Нушић у овом другом периоду свога књижевног рада налазио дуги низ година у државној служби, која, додуше, обилује материјалом за комедиографа, али некима ускраћује и сваки прави стваралачки полет у области литературе и уметности. И то захваљујући највише њиховом опортунизму, али и тесногрудности која влада у службеним односима и одсуству више социјалне свести и васпитања већине оних с којима долази у додир један чистину стваралачки дух, који, ако није посебно припремљен, мора да уступне пред њиховом завишућу, суревњивошћу, ненависти, пакости, сплеткама, омаловажавањима, сметњама итд., и да постане, само зато што не могу да га срозају до себе, предмет њихова оговарања, те ниске

склоности ситних малограђанских душа, склоности која је највећа сметња сваког позитивног стварања и напретка.

Тачност ове тврдње доказује сам Нушићев случај.

Нашавши се поново у слободи, не зависећи више од бирократске укаулупљености и туторства претпостављених и потчињених, надлежних и ненадлежних, као професионални књижевник, у Нушићу се поново и силно распламтео онај стари жар његове младости. И он је, везујући се за почетке свог прогресивног стварања у поменутим својим комедијама, „Народном посланику“, „Сумњивом лицу“ и „Протекцији“, преко „Госпође министарке“, „Мистер долара“, „Ожалошћене породице“, „Кирије“, „Доктора“, „Ујежа“, дао непосредно пред смрт своје најснажније дело, „Покојника“, којим је толико уздигао вредност свога књижевног стварања, да је стао у ред најбољих списатеља, превазишао у комедији и самог озбиљног и дубоког Јована Ст. Поповића. Не толико концепцијом и на једном исправнијем идејном плану колико смелошћу свога протеста противу снага које немилосрдно притискују и тлаче већи и бољи део нашега друштва. Нушићев „Покојник“, једина његова комедија у којој има врло мало комике, у свему је, сем у локалном колориту, конгруентан са горком друштвеној сатијом Ј. Ст. Поповића „Родољупци“, драмом и данас врло актуелном (као и најраније Нушићеве ствари), јер мајсторски разголићује лажно родољубље и износи велико неваљалство оних који се — у ствари само у лукративне сврхе — бусају у граду и размећу оним чега код њих нема ни трүнке: истинске љубави према народу и готовости да му се помогне кад му је најтеже.

Нушић је, поред других списка, оставио недовршену комедију „Власт“, од које је два завршена чина хтео да уступи једном београдском часопису, или му то није дозволио издавач његових целокупних дела, допуштајући да „Нушић, једини српски књижевник који је живео од свога књижевног рада, да Нушић, академик, књижевник са највећим угледом, да Нушић, сматран за једног књижевника који је достигао мету да може слободно штампати шта хоће, кад хоће, и где хоће, да тај и такав Нушић, свега три дана пред своју смрт, немоћно може само да бесни, само да очајава, само да жали... што мора да аа фунту меса“ (А. Вучо).

Шајлоку, с којим је везан једним за себе тешким уговором.

На овом месту ми ћемо се задржати, и то кратко, само на комедијама „Ујеж“ и „Покојник“.

„Ујеж“, то је комедија у којој Нушић наставља своје ослобођење од водиљских сижка и лакридијашке обраде комедиографског материјала. Он у њој жигоше наше тзв. еманциповане жене, у ствари жене непросвећене и необразоване, јер су пуке незналице, које су под изговором заштите брака и породице замариле и своје супружанске и своје материнске дужности, као и оне најосновније дужности човека према човеку. У овом делу наш комедиограф рељефно је насликао жену надмену и уображеју из такозваних виших кругова нашег друштва, тј. оног дела његовог који се налази у културној и моралној декаденцији сваке врсте, жену која без скрупула удара и на оне најосновније регуле иза којих се притворно заклања.

Нушић је, иако поборник патријархалности, био ипак далеко од оног конзервативног, старинског и назадног схватања жене улоге у породици и друштву, које се приводи у дело у земљама са ауторитативним режима, јер он зна да је правни и друштвени положај жене најбоље мерило за културни ступањ једне средине. Сем тога, он је умро да направи разлику између жене којој је посветио ово дело и жене образоване, активне и друштвено и културно, позитивне и корисне. Он је ову последњу издвојио од оне прве, лајаве оговарачице и сплеткашице, која је у стању од длаке да направи камилу и да ваше речи тако изврне да вам се кожа најежи.

„Има две врсте жена јавних радница, каже једно лице овог Нушићевог комада. Једне су које ступају у јаван рад са једним искреним и правилним схватањем општих друштвених или човечанских потреба. Те жене са једном похвалном истрајношћу, са једним поштовања достојним уверењем и преданошћу врше функције јавних радница и постижу успехе који су за дивљење и које ми мушки често не бисмо успели постићи. Тим женама част и поштовање. То је она прва врста“ (стр. 16).

Сад да пређемо на „Покојника“.

Због неверства своје жене, Павле Марич је пошао у свет, али је пред полазак своме пријатељу Љубомиру Протићу „поверио на чување велики рукопис свога научног рада на коме је пуних седам година“, радио, а настојник свога предузета, руском емигранту Алоши, поклонио је један пар свога одела, у коме су случајно остали Марићеви документи.

Захваљујући овој последњој околности, кад је Марић отишао у свет а Аљоша извршио самоубиство, на основу исправа Марићевих нађених код Аљоше утврђено је да је Марић извршио самоубиство. Спасоје Благојевић, служећи се лажним уверењима и сведоцбама о своме сродству са Марићем, дочепао се Марићевог имања као његов наследник; а Протић, онај рукопис који му је био поверен штампао је под својим именом, док је Марићева жена Рина ступила у брак са својим љубавником и ортаком у предузећу свога мужа. На основу оног дела Протић је постао професор универзитета са гласом научника, а Благојевић на основу наслеђа целокупног имања „покојниковог“ постао је богат човек, и због тога таст професора универзитета Протића. А Протић, да није професор, никад не би постао зет новог богаташа Благојевића нити би добио од њега огроман мираз који му је, заједно са високом функцијом у највишој просветној установи, омогућио да постане директор „Илирије“, предузећа светскога гласа, у коме је био ангажован и капитал наследников и мужа покојникove жене Новаковића.

Разуме се, једнога дана вратио се Павле Марић, који је оглашен покојником. Остављајући своју жену да са Новаковићем живи у браку, и не претећи да ће развргнути ову заједницу „која нема законске основе“, он је запретио свом некадашњем младом пријатељу да ће га приказати као лажног научника и одузети му катедру на универзитету, а своме наследнику, кад на прост захтев није хтео да му врати оно што није могао наследити без преваре и лажи, да ће га оптужити као лажног наследника.

Кад драмски заплет присуством, претњама и настојањима „покојника“ достиже врхунац, који уноси велико узнемирење у душе дествујућих лица, јавља се са једним за њих спасоносним планом министров брат Ђурић, који је у то време приводио крају своје пословање око добијања милионске концесије за поменуту предузеће.

(За овим је предавач навео извесне одломке из 17. појаве другог и 15. појаве трећег чина, тј. разговор Спасојев са Ђурићем, Новаковићем и другима).

Пошто су се Новаковић и Рина вајкали да би Спасојев план можда било невалаљство, Спасоје каже: „Па невалаљство, дабоме, него шта ви мислите!... Невалаљство је сила, господине, и то сила старија и јача и од самога закона. Цео се свет данас клања невалаљству!“

И невалаљство заиста ликује:

„Покојник“ је, под претњом оптужбе због тобожње илегалне антидржавне акције и тобож повериљиво примљених из иностранства великих новчаних сумана, у пратњи једног агента морао да се врати преко границе.

У „Покојнику“ Нушић се није уздашао на један план исправнијег схватања и свестранијег осветљења наше савремене друштвене стварности, што је и сам осећао, али је успео да констатује извесне чињенице које леже у основи нашег савременог друштвеног живота и уређења, и да се, озбиљно забринут, побуни против њих. „Пре неколико месеци — пише А. Р. Боглић, — у разговору са Нушићем, он ми је рекао: „Живот нашег човека постаје све тежи и компликованији, и ја ћу у својим новим комедијама покушати да од границе „Покојника“ пођем даље и да загризем мало дубље. У новим делима бићу немилосрдан критичар. У мени се буни борац из оних славних дана у Крагујевцу кад се клијцало бољем животу и друштву. Верујте, да бих и ја овако стар и немоћан, ишао свуда, раме уз раме са народном омладином“.

Ако и није свестраније и дубље обухватио наше балканско друштво, Нушић је боље него ма који оставио драгоценни комедиографски материјал о архитектури нашег грађанства, и био на путу да своје уметничко дело употреби приложима у којима би било одличних и садржајнијих докумената о нашем савременом животу.

Последњим својим делом Нушић је показао да комедија није средство за забаву и увесељавање ситих и задовољних већ оружје у борби за одбрану човечанства и културе, угрожених од новог варварства које доносе агресивне националне експанзије.

„Пре месец и по дана — пише Милка Жицина — на оснивачкој скупштини Удружења писаца, научника и уметника, чула сам први пут говор Бранислава Нушића. На катедру попео се сув, мршав старчић, висока чета, закашљао се слабо, болеснички. У тишини сале разлио се његов још прилично снажан глас. Говорио је. Говорио о томе да напретка нема без слободе. Његове старачке груди усталасале су се жељом за победу културе, културе у служби човечанства.

На мене је оставило дубок утисак то што је стари, болешћу изморени књижевник, уз велико физичко напрезање, дошао да отвори скуп научника и писаца и што се, иако стар и физички оро-

нуо, младаљачки сагласио са њима: демократија је услов за истински културни напредак".

Један позив на окупљање антифашистичких снага

Под окривљем Народне књижнице у Охриду, 1938. године, приређена је и једна академија о Грабашком рату у Шпанији. Сведочанство о томе сачувано је и у једној приповеци Ивана Точка објављеној у скопском часопису „Современост“ (новембар 1962.) под насловом „Визиткарта“. Поред осталог, у њој писац истиче да је народ у Југославији био на страни Републиканске Шпаније, а студенти, подржавани од таквог света, иступили отворено и смело и „изналазили безброј начина и форми да се чује глас истине и правде, да се упозори народ на велику опасност од фашизма, који све јаче и јаче удараше на врата Југославије“. Он, даље, пише: „И Читаоница спреми програм, излепи плакате. Академија посвећена шпанској револуцији. Напуни се велика сала „Ривијере“. Он, тј. Ј. Грдановић, као председник Читаонице, отвори академију. Судија Трајковић, родом из Лесковца где га називаху Савонарола, прочита реферат — ватрен позив на окупљање антифашистичких снага. Студенти рецитовах своје стихове посвећене борцима у Шпанији. Одужевљени аплаузи, од срца. И одједном велики Мираш, полицијски писар. За њим жандарми, много жандарма. Марш, напоље, марш! ... Повици. Сломљени прозори, столице ... А ви, стар и озбиљан учитељ, ухватили сте се са комунистима. Такви нису потребни држави! Није вас стид... Сутрадан саслушавања, закони озбиљни строги!“ Итд.

Из „реферата“ који сам тада поднео сачувао ми се само овај одломак, можда увод:

Људско друштво никад неће бити толико савршено да му неће бити потребна никаква критика или бар икакав прекор. Никада се ни најлепши идеали о друштвеном и државном уређењу, ни најчаробнији снови о срећи човечанства неће остварити, тако да свим људима буде потпуно заловољан. Илузија би била и у далекој будућности постављати људском друштву такве захтеве о апсолутној срећи сваког људског створа на овој нашој планети. Таквим се плановима озбиљни љути никада неће заносити.

Увек ће, међутим, умове појединача па чак и читавних друштвених редова освајати мисли о могућем лепшем и срећнијем животу на овој земљи, њихо-

ве душе и њихова срца загреваће и остварљиви идеали о таквом друштвеном уређењу, о таквим односима међу људима који би што већем броју па и читавом народу обезбеђивали услове за један културни и цивилизованији живот.

Али ни пут људског друштва за постигнуће и тих остварљивих планова, и тих такорећи реалних идеала, није никадо гладак и лак. Трновит је и тежак пут по коме гази највећи део људског рода у свом стремљењу ка својим идеалима, трновит и пун препрека и заседа, скопчан са патњама и страдањима не само појединача него и већих друштвених група па и читавих народа. Крвари се на томе путу. На њему милиони непрекидно сеју своје кости и просипају море крви у борби противу оних који саде трње, стављају замке и препреке, стварају заседе онима који упорно теже својим идеалима.

Када свој поглед из ове олимпијске перспективе спустимо сасвим близу на онај пут којим се креће скоро читав људски род у правцу својих идеала, на које управља своје очи и пружа руке, указују нам се често страшни призори.

Књижевно вече посвећено делима Анђелка Крстића и других

Народна књижница и читаоница у Охриду приредила је 18. фебруара 1939. године забаву, у чијем програму су учествовали: Д. Трајковић са предавањем „Јужносрбијанска књижевност и њена друштвена основа“, Љ. Бодулић са предавањем „Женски ликови у делу Анђелка Крстића“ и Р. Петковић са неколико својих песама. Изведен је и фрагмент не завршене Нушићеве комедије „Власт“ у режији З. Булића. Свирао је ћачки оркестар. Приредба је одржана у сали гимназије.

У свом предавању Трајковић је углавном говорио о књижевном делу Анђелка Крстића, у чијим је приповеткама и роману „Трајан“ у знатној мери слично вито била приказана стварност знатног дела Македоније, савремене и оне из најближе прошlosti.⁴⁾

Пodeljena на три дела којима се управљало из Београда, Софије и Атине, у оно време у Македонији није било могућности да се на македонском језику створе књижевна дела којима би се и македонски народ укључио у литерату-

⁴⁾ Моје предавање о А. Крстићу објављено је доцније у „Нашем стварању“ за јануар 1954. г.

ру са осталим Јужним Словенима, дела која би била и допринос заједничкој култури човечанства. Но, иако су били ометени да се културно уздижу као посебна јужнословенска нација, свесни синови македонског народа су и тада чинили покушаје да и Македонци дођу до свог посебног уметничког израза. Међутим покушајима, који нису били ни артизам, ни мода ни снобизам, нарочито се истицало, иако скромно по обimu, дело Косте Рацина, који је 1939. године штампао у Загребу збирку својих песама на македонском језику „Бели мугри“.

Поред списка Анђелка Крстића, између два светска рата било је и покушаја других људи из Македоније да се изразе у песми или да у приповети, роману и репортажи⁵ прикажу живот македонског народа, нарочито оног на селу.

У свом предавању ја сам, поред читавог низа песника и приповедача који су своје саставе највише објављивали у скопским листовима и часописима (Ј. Костић, В. Парлић, Џ. Стефановић, А. Аксић, Ј. Борђевић, В. Илић и др.), поменуо и тројицу из Охрида, али који тада још нису штампали своје радове: Ристу Поп-Симовића, Радослава Петковића и Ивана Точковића. Први и други писали су и песме и приче, а Тоћко само приче. О поезији прве двојице сачувао сам и следеће белешке:

„Риста је претерано смркнут, навалично и без потребе опскуран, крвав и безнадежан, чак и када прибегава изражајним средствима балканске народне лирике и њеном основном тону — меланхолији, која је наслеђе ропства у феудализму. Он у својим песмама блуди по трошним зидинама — реквизитима једног загонетног царства (које се може прижељкавати, али не може вратити: историја се не понавља), сада утонулог у сан векова и оплакиваног сувољагином језивом песмом. Песимист с потом која је усиљена и неумесно потенцирана, уског хоризонта и тенденција, иако с претензијама да је обухватио читав универзум; и као да га не инспирише љубав према човеку и револт због његових патњи. Чини се као да је непрогресивно бескомпромисан.“

Радослав је, напротив, луцидан, ведар и кад му тоновима вибрира блага тугованка народне лирике, под чијим утицајем пева. Он је широк, општевачки, конкретан, у изразу лак, прогресиван компромисан. Но лапидарност македонских, реалистички постављених народних прича, и дубоко осећање народне лирике, творевина народног духа ко-

ји се у њима пластично оваплоћује, једна велика ризница народног духовног блага још није довољно коришћена ни од Петковића.⁶

У предратним приповеткама Ивана Точка осећао се утицај Анђелка Крстића и Ивана Вазова. После рата, када су створени повољни услови за развој македонске књижевности, појављују се Иванове прозне збирке „Бојана“ (1954), „Акорди“ (1958), „Прстен“ (1959) и др. Он се огледао и у драми, као и Р. Петковски, који је објавио само збирку прича из охридског живота „Рибарат Климе“ (1954).⁶

Риста се после ослобођења нашао у Бугарској, и тако остао ван књижевног стварања својих сународника.

Да ли је Читаоница устукнула пред кафаном?

Средином 1939. године, на позив управе Народне књижнице, у Охрид је дошао др Никола Вулић, који је у то време боравио у околини, и на Народном универзитету одржао предавање о резултатима ископавања на оближњем локалитету Требениште, као и о другим археолошким налазиштима на подручју Македоније. Излагање угледног професора и одличног познаваоца балканске антике побудило је велико интересовање не само школованих људи него и шире публике.

О раду Народне књижнице и читаонице о Охриду у току 1939. године поднео сам на годишњој скупштини следећи извештај:

Ова година била је нарочито неповољна за рад наше Књижнице и читаонице. Поред недаће с којима се имала да бори у ранијим годинама, ове године дошли су, с пролећа и с јесени, догађаји од светско-историјског значаја који су потпуно потиснули у страну и оно мало интереса што је постојао за рад ове установе. Због тога ове године, после оне приредбе у фебруару, за коју доста заслуга има г. Зоран Булић,⁷ професор вештина овд. гимназије, који је од оснивања ове установе узимао видно учешће у многим њеним приредбама, и после оног предавања др Николе Вулића о ста-

⁵) Међу писцима репортажа посебно место припадало је Михаилу Јовановићу, о коме постоји моја књижница „Живот и рад Михаила Јовановића — Мике Браде“ (Лесковац, 1970).

⁶) Радослав, који је рођен 1917. г., умро је 1956. г. а Точко (рођен 1914) је настрадао од удара аутомобила новембра 1973. г. на улици у Скопљу.

⁷) Он је рођен 1898. г. у Босни, а умро је јуна 1940. г. у Охриду.

ринама на југу, — нисмо имали ништа видније у раду Читаонице. Ово и без обзира на то што је председник вршио своју дужност онако како само један добар домаћин управља својим имањем, свестан његове необичне вредности; без обзира на то што је књижничар врло марљиво и уредно вршио своју дужност издавања и примања књига, поред других послова који су за ту дужност везани; без обзира на то што је благајник врло ревносно прикупљао чланске улоге и вршио исплате, подносећи о свему и редовно своје извештаје; и без обзира на то што су и остали чланови управе долазили на седнице, свеједно да ли и сви редовно или не.

Али и поред догађаја од априла и септембра ове године, који нам служе као изговор за нерад односно за слаб рад у овој години, постоје и друге сметње, које су, по мом личном уверењу, биле пресудне за акцију ове установе. То су оне опште сметње, познате у свима нашим паланачким срединама, у свима случајевима ма какве културне и просветне делатности.

Паланке су врло погодне за успављавање и иначе индолентног духа њихових становника. Паланчани због тога траже друге, сасвим лаке и површне забаве, које не замарају мозак и не излажу појединца да се, због озбиљних веза са овим или оним, замера људима од утицаја, који му могу правити сметње у пословљању или у каријери. Људи се окупљају по кафанама ради лаке забаве и „духовитог разговора“, пуног вицева, на које та забава и кафанска атмосфера инспиришу. Време пролази лако, без осетног замора тубим и светским бригама, а човек је ипак остао друштвена јединка, јер је стално у друштву. Међутим, приредбе оваквих установа као што је наша, и поред тога што могу да пробуде код појединца интерес за овај или онај проблем, нису спонтане као оне забаве по кафанама; те приредбе често могу бити и сувопарне својом садржином, врло често и смешне, мада ретко кад могу коме пружити прилику да на њима дуже сеири.

Значи ли то да је кафана победила Читаоницу? Спремни смо да одговоримо: да! Живимо у времену кад се окупљају позитивних снага појединача, које би биле стављене у службу друштва, праве велике сметње са стране оних којима је стало да те снаге у спрету не дођу до изражaja. Људи смеју да пију и пијани да певају, па ако хоће и да се ваљају у блату; да се прихватају игара

које су инкриминисане; да омаловажавају сваког чији би рад био друштвено користан; да ометају, а у најбољем случају да не помажу акцију појединачних установа од којих би средина имала користи; да подмећу ногу свакоме који је склон да без зазора каже истину о својој околини. Итн. Због тога је кафана победила нашу Књижницу и читаоницу у њеној покушају или неизведенују дејатности ван простог давања књига на читање. У таквој ситуацији слабићи се повлаче у друге јалове послове и установе, на које се благонаклоно гледа, и тамо петљају бајаги нешто, користећи у већини случајева за своју личну каријеру околност да су били чланови и таквог једног јалавог друштва, а још више околност ако су успели да му кроз неколико година стоје на челу.

Ето, тако, у том смислу могли бисмо да наставимо ово излагање и да навођењем још конкретнијих чињеница потпуно докажемо нашу тврђњу: да је интерес за кафану потпуно убио интерес као за учествовање у раду ове установе, за сарадњу са другим људима који би желели да Читаоница и књижница пруже овој средини највећу корист, тако и интерес за њене приредбе. Али, која вајда од таквог распредања?! Због тога сам ја лично сматрао да нема смисла никоме наметати оно што он не тражи, и то је био главни разлог да моје држање у овој управи ове године буде без иницијативе.

Ово не треба погрешно разумети. Не ради се о томе да се кафанске забаве и кафански живот потпуно укину. Глупо би било заносити се и таквим жељама. Не због тога што и кафане имају свога оправдања са своје забавне улоге у нашем и градском и сеоском животу. „Та где је Србину подеснија клима и лепше поднебље него у кафани?“ — каже Ст. Сремац за Србију, и ја то нећу побијати ни кад је реч о људима у Македонији. Напротив, готов сам да и сам отпевам химну тим нашим најпопуларнијим и најсоцијалнијим установама, додуше мало културним и просветним.

Ради се о томе да људи, који су према својим интелектуалним и моралним квалификацијама као и радним способностима употребљиви за друштвено корисне културне и просветне делатности, — да ти људи не буду потпуно апсорбовани кафаном, већ да један део свога слободног времена и снага посвете културном и просветном подизању околине у којој живе. Ради се, дакле, о томе

да се од тих људи, који су иначе у својим професијама добри радници, извуче за друштво и оно што ти људи, вршећи своје службене дужности, не могу да дају, али могу ван своје професије. Не ради се само о томе да они који су учени и способни попују онима који су мање образовани или који немају никакво образовање.

Циљ наше установе јесте и тај да окупи људе и да код њих пробуди интерес за културно стварање на корист њихову и њихове околине. Да те људе одстрани сасвим или делимице од занимања која не уздижу духовно и наравствено.

Хтео бих да укажем на једну околност. Долазили смо у додир с људима за које нам се чинило да су вољни да ову организацију искористе за рад у овој средини. Међутим, то је само тако изгледало: својом локалном тесногрудошћу на питању форме, претпостављајући посебно општем, локалитет најширој заједници, у немогућности да схвате нецелисност својих захтева, — ти људи су доказали само то да им нимало није стало до једне делатности која би била корисна за ову средину, већ да им је стало само до тога да извесним захтевима покажу искључивост и преживелост извесних својих схватања. Оваквим својим ставом ти људи су се искључили од приредби ове установе, управо допринели да у њеном раду наступи један застој, а самим тим показали да нису напредни, и дали за право кафани. Утолико би ова сметња имала везе са априлом и септембром као њихова посредна последица.

Због свега тога и због многог другог, о чему не би имало никаквог смисла говорити, рад ове Књижнице и читаонице у току ове године није изашао из оквира давања књига на читање и одржавања читаонице са потребним дневним и недељним листовима као и извесним часописима.

Разуме се, ми овај рад не потцењујемо; напротив, сматрамо га врло значајним, јер је књижница и ове, као и ранијих година, ставила читалачкој публици на располагање велики број добрих забавних и поучних књига, и тиме оправдала своје постојање; а сем тога књижница је у току ове године нешто из својих средстава, а већином поклоном, дошла до великог броја одличних и врло добрих књига различите садржине.

На крају сматрам за потребно да напомнем, да се за рад ове установе једнако интересовао г. Иван Точковић,

канд. права из Охрида, прикупљајући и шаљући нашој књижници многе књиге и часописе; као и то да је г. Божидар Х. Пешић, судија Окружног суда у Охриду, поклонио књижници пет комплетних година (1921—1925, преко сто свезака) београдског часописа „Мисао“, а поред тога и преко 20 добрих књига, већином издања СКЗ.

Тежак растанак

Оне јесени кад сам стигао у Охрид, некако одмах по ступању на дужност, остао сам у суду једини судија, јер је онај кога сам затекао једва чекао да ја добијем па да ми преда суд, а он да иде у место које је премештен. На неко не баш дugo време после тога били су општински избори, ја сам тврдио листе које су биле подношene, и ни једну, ако је испуњавала законске услове, нисам одбио, што је изненадило многе Охриђанс, пошто је дотадања пракса била друкчија. Док је трајао тај посао, у неколико махова видео се у судском ходнику и понеки полицијски писар, али се никад нико из среског начелства није усудио да интервенише у вези са тврђењем кандидатских листа. То нису чинили ни сенатор Серафим Крстић нити посланик Милан Блажић, ни тада нити у ма којој прилици доцније, као што никад није чинио ни потоњи посланик Анастас Чорбе.

Не само због оваквог поступка још на почетку свога службеног рада у Охриду, ја полицији у томе граду нисам могао бити у вољи далеко више због своје активности ван суда, због свог учешћа у раду Народне књижнице и читаонице, због окупљања око себе напредне омладине и због читавог свог односа према становништву охридског среза. Али и моја жена Љубица била је са мном у свима мојим акцијама и везама са људима из места. И пошто није могао, иако је било покушаја, да се издејствује мој премештај (јер сам као судија уживао сталност и непокретност), Љубица је премештена у Гњилане, а кад се на нову дужност није због болести могла да јави, била је отпуштена из службе. (Око овога су режиму били на услузи виши државни тужилац у Скопљу, који је прво донео решење о премештају па решење о отпуштању, и државни тужилац у Охриду, који је Љубицу разрешио и упутио у Гњилане, иако је била поднела лекарско уверење).

Овакав мој рад и понашање ван суда нису се, међутим, свидели ни неким мо-

јим колегама и другима, из суревњивости на извесну популарност коју сам уживао, па је том ниском осећању поддевао и мој старешина, коме тзв. моја популарност није требало да смета, јер је она донекле била и гарантија за успех напредних подухвата и мисли који су и њему били близки. То је био један од разлога што сам почетком 1940. године потражио премештај за неко место у Србији. Сем тога, после окупације Албаније од стране Мусолинијеве армије у пролеће 1939. године, био сам изненађен односом који су према том бруталном акту заузимали неки у Охриду за које нисам веровао да ће се тако немакедонски оријентисати и очекивати промене на боље од оне стране одакле никако не би могло да дође национално ослобођење Македонаца. Пре свега био сам изненађен кад сад видео и чуо да се и газда од мога стана, бивши баштован и амерички печалбар, обичан трговчић кога сам сматрао разборитим човеком, радије фашистичкој окупацији Албаније и присуству власти црних кошуља у њој; и кад исто такво расположење показује и мој млађи пријатељ, сиромашни студент кога сам сматрао напредним, и ко-

ји је чак писао ствари у интересу потлачених и сиромашних.

На читавом путу од Охрида до места новог службовања био сам под тешким утисцима због сазнања о неким људима на које сам друкчије гледао, од којих никако нисам могао да очекујем подршку фашистичкој агресији. И поред тога, растанак са Охридом био ми је врло тежак, и ја га нисам могао одболовати за више од десет година, све док 1953. године нисам отишао тамо са Љубицом да проведемо годишњи одмор. После тога нисам га више сањао, нисам се више будио иза сна са тугом што сам га заувек изгубио.⁸⁾

8) Поред напред поменутог предавања о Анђелку Крстићу објављеног под насловом „Из предратне Македоније“ у часопису „Наше стварање“ за јануар 1954. г., ја сам у истом часопису за јануар 1955. г. објавио чланак под насловом „Из македонске прошлости“, а у часопису „Бранничево“ (св. 1—2 за 1959) чланак „Балкански хегемонисти и Македонија“. Сва три чланка чине једну целину, с тим што се први односи на новије време. Више страна у мојој књижици „Живот и рад Михаила Јовановића — Мике Браде“ (Лесковац, 1970) тајке је посвећено Македонији, и то оној између два рата.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

Драгољуб - Раде Петровић

Осврт на чланак Д. Мирчетића „Бу- чуметска партизанска чета“

У Лесковачком зборнику, XIII, 1973. године, у чланку Драгољуба Мирчетића „Бу-чуметска партизанска чета у 1941. и 1942. години“, запазио сам низ нетачно изнетих података. Зато сам осетио потребу и обавезу да на неке од њих укажем. Жеља ми је да допринесем утврђивању истине и због тога вам се обраћам овим дописом. Молим вас да га објавите у наредном броју Лесковачког зборника.

Село Бучумет и становништво тога села, свим тачно, рано су се определили за НОП и од првих дана активно учествују у борби, као веома значајна трупација у Јабланици. Ја могу исто тако да се придружим свима који истичу ове чињенице, и да и сам изрекнем доста речи хвале и признања. Сматрам, чак, да се о Бучумету и периоду о којем је реч нијеовољно писало. Надам се, ипак, да ће се наћи људи из самог Бучумета који ће се потрудити да отргну од заборава ова значајна забивања из блиске прошлости овога села.

Ја, међутим, као што сам и напред рекао, не упуштајући се у шире захвате, указујем само на неке делове чланка који нису тачно изнети. Ради лакшиг праћења, моје излагање ће тешко редоследом самог члanka. Моје примедбе су следеће:

1. На страни 212, у првом ступцу, у делу „Елементи за формирање месне чете у Бу-чумету“ у 3. пасусу се говори о присуству Јабланичког НОП одреда, а затим каже да је „Штаб веома често боравио у згради сеоске школе“.

Ова тврђња није сасвим тачна. Штаб Јабланичког НОП одреда веома ретко је комплетан боравио у Бучумету. У Бучумету је била лоцирана 2. чета ЈНОП од 23—24. XII 1941. до мартовске офанзиве 1942. године. Истина је, такође, да су повремено и појединачно долазили мање-више сви чланови штаба, а од њих командант Милош Манојловић и комесар Одреда Милија Радовановић чешће, због значаја овог сектора.

2. На 213. страни, први стубац, други пасус, говори се о групи сељака из Бучумета која је ишла код Косте Пећанца и означава „отишаје у Равну планину (Соколовица) у Косаници“. Овде се, у ствари, ради о два различита географска појма. Равна планина (к. 1126) простире се југозападно од Радана, а Соколовица планина (триг. 1017) северозападно. Њихови највиши врхови (означени у загради) удаљени су ваздушном линијом један од другога 14 километара.

3. На страни 213, први стубац, у 3. пасусу стоји: „При повратку, Младен Коцић је навратио у село Добра Вода под Раданом код свог доброг познаника, пријатеља Милоша Вучинића и испричао му о свом походу на Равну планину. Овај му је одмах одговорио: „Не играјте се са четницима. Оружје чувајте и спремајте се за праву борбу са непријатељем, која тек наилази.“

Колико ја знам, а ово сам још и проверио код неколико другова који боље познају Добру Воду, у овом селу није постојао никакав Милош Вучинић. У њему је живео Милош Вучелић. Међутим, тај му никада не би могао саветовати нешто слично. Тај Милош Вучелић, заједно са сином, стрелан је марта 1943. године од наших снага, као окорели непријатељ. Претпостављам да се ради о неком другом и мислим да то треба проверити, ако се већ говори о овом случају.

4. Страна 213, други стубац, у 3. пасусу одоздо стоји: „Месна партизанска јединица у Бучумету формирана је на јавном сеоском збору одржаном у сеоској школи 15. новембра 1941. године“. И у наредној реченици истиче се „алије и даље до 17. децембра 1971. године припадала под руководство војводе Михаила Арсића“.

Пре свега „Бучуметска месна чета“ формирана је у другој половини децембра 1941. године и то не пре 23. децембра. Лично ми је познато да је формирана тек пошто смо са 2. четом Јабланичког НОП одреда дошли у Бучумет. То је чињенично стање, а уз то сматрам, да Бучумету и његовој „Месној партизанској чети“ није потребно ништа додавати. Мислим управо, да неманичега лошег у чињеници, да се је одређена јединица из Бучумета, налазила у саставу снага којима је командовао војвода Михаило Арсић у току новембра до друге половине децембра 1941. године, тим пре, што се Арсић борио, такође, против заједничког непријатеља. Ова јединица се борила код Лебана у садејству са партизанима, против окупатора и његових слуга. То је суштина, а не њен назив, месец дана пре или касније. Тачно је исто тако, када смо морали напустити Лебане, да се ова јединица борила и повлачила заједно са снагама Јабланичког НОП одреда.

Уз све ово мислим да су непосредан до-дир и сарадња са партизанима у борбама око Лебана и касније знатно допринели раслојавању и бржем одвајању од Михаила Арсића. То је дакле процес, у којем Бучумет и његови синови и кћери, налазе прави пут

и дефинитивно се укључују у НОП, потпомогнути знатним утицајем Партије, наших снага, резултатима борбе и нашег политичког деловања. Према томе, милим да је ово, не само тачно него и лепо, и да због тога, што су се веома брзо нашли на страни НОП-а, раскидајући са четништвом, они могу да се поносе.

5. Страна 215, други стубац, други пасус одоздо, друга реченица, стоји: „То су биле типичне пљачкашке колоне са јединим циљем, да од народа опљачкају што више намирница за окупатора и његове домаће помагаче“.

Можемо их назвати како хоћемо, „пљачкашке“ и додати разбојничке, сигурно је да у томе нђемо претерати. Не могу се, међутим, сложити са тврђом, да су те колоне ишли „са јединим циљем да од народа опљачкају што више намирница“, јер та тврђња, иако у њој има истине, у суштини није тачна. Овде се више ради о покушајима и настојању непријатеља да одбаци наше снаге и освоји доминантне положаје на којима се оне налазе. Положаји Богојевац — Црквица — Маћедонци су јаки, а уз то потпуно доминирају долином Јабланице и главном комуникацијом, која повезује Лебане и Горњу Јабланицу. Присуством наших снага на том простору, ова за њих значајна комуникација постала је неупотребљива, зато су морали да користе ону преко села Рађуна и Ђувце. Сем тога, Лебане се налазило у неугодном положају, што су наредни догађаји и потврдили. То је главни разлог њиховог настојања да освоје Бучумет! Свакако да би уз то било пљачке, али и паљења, убијања и уништавања. Ових неколико напомена доље јасно говори да је циљ њихових покрета и напада, према нашој слободној територији, био знатно шири и далекосежнији.

6. Страна 215, други стубац, први пасус одоздо, стоји: „Овога дана 3. јануара 1942. године Месна партизанска чета из Бучумета“ итд, каже се, да је водила борбу против једне колоне четника и недићевца. Овај список борбе, нарочито када се тиче означавања снага на нашој страни, које су учествовала у борби, није тачан. У овој борби је учествовала 2. чета Јабланичког НОП одреда. Чак је и патрола из ове чете открила појаву непријатеља. Уз ово сећам се и састава патроле, која их је открила, у којој су били: професор Данило Панта Ќрњеновић, Станко (партизанско име) Карадић из Приштине и Витко Јардановић, Ђак из Лесковца. Прва двојица су живи. Не искључујући могућност да се неки појединача из Бучуметске месне чете укључио и узео учешћа у борби, али је сасвим сигурно да ових није било више од 4—5 људи. Борбом смо руководили Милош Маноловић, командант Одреда, који се затекао ту и ја са комесаром чете. Трајала је кратко јер смо ми веома брзо прешли у противнапад и пријатично лако претерали непријатеља.

7. Страна 216, први стубац, опис борбе на Бадњи дан (6. јануара 1942. године).

Опис борбе углавном садржи основне елементе. Па ипак, ради прецизности, желим да осветлим још неколико значајних момената. Борба је вођена целог дана, али на нашем сектору не истим интензитетом. Најиме, непријатељ је откривен у раним јутарњим часовима од истурене патроле наше чете. Пошто смо ми били на окопу и брзопокретни, пошли смо одмах на положаје ис-

пред села Богојевац (коса са к. 531). Непријатељ је нападао правцем Расовача — Богојевац. Допустили смо да нам приђу на кратко растојање. После кратке ватре, увидевши да се непријатељ колеба, прешли смо у одлучан противнапад — јуриш. Непријатељ је потиснут са достигнутих положаја и почeo да се повлачи. Осјетивши то, ми смо још одлучније наставили, прешавши у гоњење. Гонећи непријатеља, дистигли смо положаје: источне падине триг. 506, прве куће села Кричава, а они су побегли у Лебане. Ову борбу на нашој страни водила је 2. чета Јабланичког НОП одреда, а прикључили су се и неки борци Бучуметске месне чете из Богојевца и Лалиновца. Непријатељ је имао око 300 војника, ми око 70. После завршетка борбе, вратили смо се на положаје села Богојевац и косом до изнад села Г. Штулац. На овим положајима, при повратку, затекли смо окупљене све борце Бучуметске месне чете и заједно са њима, посели смо положаје. Задржали смо се на овим положајима до предвече, а тада, пошто је непријатељ променио правцу дејства и јачим снагама нападао правцем Прекопчелица — Змијин камен, када смо увидели да према нама, сем побочница, нема других снага, прешли смо у бочни напад ка Прекопчелици. Наш напад је повољно деловао и непријатељ је, истовремено, притиснут противнападом наших снага са правца Змијин камен, био одбачен и посново претеран у Лебане. Претрпео је и осетно губитке.

8. Страна 216, први стубац у последњем пасусу, стоји: „Непријатељ је после неколико дана, 14. јануара 1942. године, са око 500 војника опет пошао у пљачку намирница у овим нашим селима“. Овде је опет акценат на пљачки. У вези с тим, и што се циља њиховог напада тиче, важе исте примедбе и тумачења која сам напред изнео. Сем тога, није тачан подatak да је непријатељ напао 14. јануара. Он је, у ствари, напао, снагама приближно назначене јачине 12. јануара 1942. године, успео је да потисне наше снаге и да овлада засеком Црквица и доминантном тачком Куртуз (к. 610). Ми смо се повукли на положаје: Добри Чича (к. 629) — Г. Бучумет — к. 629. Ми нисмо имали губитака, а непријатељ је имао нешто рањених и погинулих, но тачан број нисмо могли утврдiti. 14. јануара у току ноћи, извршили смо напад на положаје њихових снага, Куртуз (к. 610) — засек Црквица и успели да их повратимо. У овој борби учествовала су две чете Лесковачког НОП одреда, 2. чета Јабланичког НОП одреда и Бучуметска месна чета. Ми нисмо имали губитака, а и непријатељ се извукao, захваљујући ноћи, без губитака. Успели смо само да им заробимо два војника и да запленимо нешто пушака и опреме.

9. Страна 216, други стубац у првом пасусу, између осталог, стоји да је: „вођена јака борба са надмоћнијим непријатељем чије су колоне бројале око 100 људи“. Не знам чије је податке на овакав начин прихватио **Лесковачки зборник 1962, II**, како у фусноти стоји. Нисам могао да проверим како је тамо изнет овај податак, јер не располажем тим бројем **Зборника**. У сваком случају, ово је овде приказана борба и снаге непријатеља, помало смешно делује. Шта овде значи „јака борба“, а још више „са надмоћнијим непријатељем“ када се зна да ни раније борбе са троструко или петоструко јачим непријатељем нису трајале дужо, а повла-

чење њихово, скоро редовно се претварало у бегство?

А шта тек значи ово: „чије су колоне бројале око 100 људи“, ако имамо у виду да се и колона од 100 људи сматра малом колоном? Знам да ово није непознаница за аутора и управо ме чуди, како је дозволио да му промакне овакве формулације?

Сем тога, ја сумњам у тачност овог податка, јер наша чета није узела учешћа у тој борби. Мислим иначе да је тога дана заиста била вођена борба, наша чета би сигурно узела учешћа у њој и то знатно пре ол помоћне чете, јер је била на окупу.

Сматрам, да је нужно проверити овај подatak, јер врло је вероватно да га је „извор“ са нечим побркао.

10. Страна 216, други стубац, трећи пасус, даје се опис заробљавања двојице четника у борби од 21. јануара 1942. године, а затим се каже: „Заробљени непријатељски војници су отерани у партизански штаб, који се тада налазио у кући Аксентија Богдановића, али су после саслушања били пуштени по одређењу партизанског командира“. Потшто сам ја био тај командир, могу са пуном одговорношћу да изјавим, да „неки Крсто Персић и још један четник“ никада од мене нису саслушавани, да се са њима, ја да знам, нисам никада срео, а још мање сам могао да их пустим. Изјенавају ме да је и друг Никола ИЛИЋ пропустио да утврди истину, када је писао за *Лесковачки зборник* свој чланак: „Помоћне партизанске десетине у Јужном Поморављу 1941—1942. године“, јер видим да се друг Мирчетић користио овим чланком. Чудно је такође, ако друг Мирчетић ово приписује у трех „партизанском командиру“, да овде није сврстао и партизанског комесара, јер је и он постојао, па би било природно да су командир и комесар заједно одлучивали о томе, или то губи из вида, из мени непознатих разлога. Сем овог, аутор означава да су заробљеници „отерани у партизански штаб“. Ако се мисли у штаб одреда, он није био тада у Бучумету. Не мисли се вељда да чета има штаб?

11. Страна 217, други стубац, други пасус одоздо. Требињац није имао презиме „Радовановић“ него Радановић, па то треба исправити.

12. Страна 218, поднаслов „Заробљено је 36 непријатељских војника“.

У првом пасусу се говори да је Милош Манојловић наредио десетини Станоја Станишављевића „да за њим крене према Лебану“. У ствари, Милош, комесар одреда Милија Радовановић и ја, наишли смо заједно са половином наше чете и ова десетина се приклучила нама. Са собом смо понели и тешки митралеј којег смо имали у наоружању чете. Наша појава и дејство пресудно су утицали на даљи ток борбе. Захваљујући томе дошло је до брзог преокрета у борби и пада Лебана. Заробљена су 33 недићевца а не 36 како се у чланку каже. Ово ми је лично познато, јер сам их ја заробљавао са још неколико другова из моје чете. Ови заробљеници су из Лебана одведени у Слишане у штаб одреда где им је субено, а враћени су у Бучумет, где је сходно пресуди извршена казна.

13. Страна 218, други стубац, при дну и 219, први и други стубац — поднаслов „Чир је исечен“. У овом делу дат је приказ постојања Парчетине групе, њеног скретања и „ликвидације“. Овај део, заједно са фуснотама, са-

држи неколико нетачности и носи црту једностраности, рекао бих и неке недоследности аутора. Указају на битне моменте:

1. На страни 219, први стубац, трећи пасус одоздо у последњој реченици стоји: „Високи морални и политички интереси и циљеви партизанске борбе захтевали су да се казне актери ове групе, па је таква одлука и била донета“. И у наредном пасусу такође, у последњој реченици, подвлачи се: „требало је казнити све те плачкаше, али и њиховог десетара који то зло није сам пресекао у корену иако је за њега знао“.

Пре свега, одлука није била донета да их ми казнимо. Наша чета се тога дана налазила на терену Рујковца са задатком да активно делује према Рафуни и Бувцу. Тамо смо, комесар Бора и ја, примили писмо од штаба одреда у којем је наређено да разоружамо Парчетину групу и да их спроведемо у штаб одреда у Слишане. Према томе, ми нисмо ишли да их казнимо него да их разоружамо. Иначе, да је била донета одлука да ми извршимо казну, они би били ликвидирани на једноставнији начин и без много ризика по нас.

2. Пада у очи известан раскорак, између оцене друга Мирчетића у већ цитираном тексту „требало је казнити све те плачкаше“ и питања која поставља у фусноти — 31: „зашто нису предузете претходне мере политичког рада и убеђивања према људима као што су били Милосав Илић, Милентије Поповић“, а затим додаје, да је Милентије био свега 4—5 дана у групи и на крају каже, како њихови сељаци и данас говоре да се „нису отрели о циљеве НОП-а нити се бавили плачком“ (реч је о овој двојици — моја примедба). И друго питање, „да ли се могла избегти предвиђена ликвидација целе групе, иако је народ овога краја изричito наводио који су све били плачкаши“?

Мислим да је друг Мирчетић врло лако могао да дође до одговора на ова питања да се мало више потрудио. Да не бих набрајао све могућности како је требало и могао то да учини, покушају да у најкраћим цртама одговорим на ова његови питања.

а) О првом питању ствари стоје овако: Парчета је био у почетку у 2. чети ЈНОПО. Био је врло сналажљив и храбар борац. Када је формирана помоћна чета у Бучумету, наређено нам је да Парчету, са једним пушкомитралејом и још једним другом, упутимо у састав ове чете као појачање. Тако смо и урадили. Уместо да допринесе сребривању и учвршењу ове новоформиране јединице, Парчета се ускоро одваја од ње, окупља групу око себе, задржава пушкомитралеј и почине самостално да дејствује. Из дана у дан, ова група, све више скреће на пут злочина и директног наношења штете нашој борби. Овакав рад није могао да прође незапажен и управо је народ био тај, који је обавештавао о његовим злоделима. Најкривљи за одвајање од чете био је Парчета. Колико су други допринели из његове групе да пође овим путем — тешко је рећи. Има вероватноће да је Радован Станојевић негативно утицао и можда највише допринео да Парчета са групом оде странпутницом. Међутим, сигурно је да је Парчета био неспорни старешина који је уживао потпуни ауторитет у групи и без његовог знања се ништа није радило, нити могло урадити. Алично је, код оваквог стања ствари, да је он и најодговорнији за злодела која је почи-

нила група под његовим руководством. Овде не може бити дилеме.

Команда 2. чете у Бучумету и штаб одреда у Слишану били су обавештени о свему овоме. У вези с тим, Команда 2. чете је више пута указивала руководству Бучуметске месне чете и тражила да они предузму потребне мере. Штаб одреда исто тако, интервенисао је и много одлучније захтевао од руководства Бучуметске месне чете да позову Парчету и његову групу, да их повуку са терена и да учине све што је потребно, да би их вратили на прави пут. Међутим, сви ти покушаји, остали су без успеха. На крају, када није могла ништа више да учини, Команда Бучуметске месне чете, извештава штаб Јабланичког НОП одреда да се Парчетина група није хтела одазвати њиховим саветима и позиву. Штаб одреда је после овог упутио изравни позив Парчети и његовој групи да дођу и јаве се у штаб одреда. Они се нису одзвали ни овом позиву. Тек тада је наређено команди 2. чете да их разоружа и спроведе у штаб одреда. Ово су чињенице, које недвосмислено говоре о настојању више значајних фактора у то време да зауставе скретање поменуте групе, помогну јој да се коригира и пође правим путем. Ове податке сам проверио и код тадашњег комеђара Јабланичког НОП одреда друга Милије Радовановића. Он их је потврдио и допунио.

б) Што се тиче другог питања, морам по-
ново да подвучем, да наш задатак ни одлу-
ка, коју је донела команда чете, нису имали
за циљ ликвидацију групе, него њено разору-
жање и спровођење њених чланова са Пар-
четом на челу у штаб одреда. Наш план је
био да их са одабраном групом (највише нас
десетак) сачекамо у кафани у Ружковцу.
Упутили смо им позив да добују ради извобо-
ђења акције и нагласили да ћемо их чекати у
кафани. У кафани смо се разместили тако,
да остане места и за њих, али да будемо из-
мешани, да бисмо их лакше могли разору-
жати. Сигнал за почетак требало је да буде
мој излазак са Парчетом, уз помоћ стражара
ако буде потребно, јер других снага у дво-
ришту није било. Истовремено по нашем из-
ласку, наши другови су требало да скоче и
разоружају оне у кафани.

Тако је и било. Ја сам позвао Парчету и пошао први на излазна врата, да не бих изазвао сумњу код њега. Када смо изашли, окренуо сам се, извадио истовремено пиштоль и позвао га на предају. Он је, међутим, та-које имао пиштоль у рукама и на мој по-зив да се преда — пущао је. Наравно, пущао сам и ја. У сваком случају услови су нам били исти. Он је опалио два метка и почeo да бежи. Један од њих ме је погодио у гла-ву, а други ми је прошао кроз капу и кошу. Ја сам у њега и за њим опалио 5—6 метака, од чега, како ми је речено, погодила су га четири у пределу грудног коша. Успео је да преће реку и тамо је издахнуо.

У то време у кафани такође је дошло до пушњаве. А уз то петролејска лампа којом је осветљавана кафана угасила се од првог пушња. У тако насталој помрчини, дошло је до пужке и борбе прса у прса. Резултат је био: ја и Владо Јанковић рањени из наше чете, а од њих при потицнула, два рањена лакше а један је изашао без икаквих повреда. Ова тројица су успела да побегну. Група је, значи, била преполовљена физички а разбијена као борбена јединица.

При извршењу овог задатка, као што се из претходног описа може видети, није само од нас зависило хоће ли група бити разоружана, него и од њих. А они су пружили отпор. Значи, били су спремни да нас убију и то су, очигледно, и покушали. У непосредном судару прса у прса двеју страна, нема више могућности да се нешто спреци или исправи. Мора се сачекати престанак ватре и тек тада сагледати исход. А исход, у конкретном случају, био је на њихову штету. Према томе, и поред најбоље воље, да извршимо задатак како нам је наређено, нисмо успели, у првом реду, кривицом Парчете и његове групе, јер су у овом случају, сами диктирали овајак расплет. Зашто су тако поступили? Највероватније зато што им је била нечија савест. Знатно касније, када су се средиле прилике, штаб одреда је прешао преко свега и двојици из групе Николи Менковићу и Урошу Андрејевићу опростио грехе, иако се знало да су употребили оружје на нас, а трећег — Слободана Стаменковића — убили су четници у мебувремену. Ова одлука штаба одреда била је исправна. Они су се поправили и наставили борбу. Они су ипак остали у животу, што значи, то још једном морам да подвучем, група није била физички ликвидирана!

Да закључим, учињено је све што се могло да се избегне ликвидација. Крај је највероватније у таквим околностима морао бити овакав. Ми можемо да жалимо, што је дошло до свега тога и сигурно нам није мило, што се је та тамна мрља утиснула у лепу прошлост Бучумета. Али, то се више не може избрисати. Утолико ме више чуди настојање одређених људи, који покушавају да ову прљаву ствар прикажу у сасвим обрнутом светлу. Бранећи трешке ове групе и искривљавајући историјску истину, Бучумет сигурно ће добити ништа, а може да остане лош утисак и недоумица. Они појединци који пишу и подгревају случај Парчете морају бити свесни ове чињенице, јер би могли направити медвеђу услугу Бучумету. Ово подвлачим зато јер сам убеђен да иза оваквог прилаза и писања не може никако стајати Бучумет.

3. Далје, такође у фусноти 31, друг Мирчевић објашњава: „Због тога су у народу овога краја до данашњих дана остала нагађања и причања о „постојању нетрпљивости и међусобних осветничких намера“ између неких руководилаца Јабланичке чете (2. чета Јабланичког НОП — моја примедба) и месних партизана са Парчетом на челу“. Он даље каже, да „историчар не може да прихвата оваква данашња „причања“, и зато их само наводи у циљу што боље и реадније илустрације самог догађаја и његовог одјека у народу Бучумета“. Он, додуше каже, да не постоји намера аутора да улази у сва та мишљења и причања, али је његова дужност да их наведе само као сећање на тај догађај“, итд.

Мало је историчара који проучавају нашу прошлост и одређена збивања, поготову из наше НОБ и револуције, којима није стalo да дођу до истине и да, када о нечemu пишу, претохдано рајасне све ствари до краја. Мирчетић, међутим, иако „не може да прихвати оваква данашња причања“, он их фактички прихвата и лансира, и то како он каже, „у циљу што боље и реалније илустрације самог догађаја“. Ништа му не смета да одмах иза тога нагласи да „не постоји на-

мера аутора да улази у сва та мишљења и причања". Не могу а да не поставим питање: А каква му је онда намера?! Не могу такође да се отменим утиску, судећи по овом како је пришао и шта је дао, да његова намера није сасвим чиста и јасна. Не упуштајући се у то, шта је као историчар требало да уради, указају на оно што је урадио, а по мом мишљењу није требало да уради.

Као што се из цитираних текста види, Мирчетић говори о „постојању нетрпељивости и међусобних осветничких намера“. Истовремено узима приче као основ, које су својевремено биле протуране од неких појединача из Бучумета и директно оптужује неке руководиоце „Јабланичке чете“ (не именује их), што се види из претходних цитата. При том занемарује чињеницу (нешто је у тексту говорио о томе) да је команда чете добила задатак и да смо приступили како смо знали и умели, да га извршимо, тежећи да поступимо тачно онако како је наређено. Не мисли вељда да је штаб одреда, због наших „осветничких намера“ издао овакво наређење да би нама удовољио? Или можда мисли да смо ми могли у оној ситуацији да урадимо нешто на своју руку, а да зато не будемо узети на одговорност. Остављам да о томе просуде и он и читаоци. Мислим да је толико довољно.

4. Желим само, у вези са његовим прилагом читавом овом проблему да још нешто кажем. Мирчетић је остварио очигледно доста контаката са борцима и људима из Бучумета. Видим да је узео и изјаву од Уроша Андрејевића (како знате један од преживелих из Парчетине групе), чак подвлачи, да има његову изјаву и стенограм. Природно је, и потпуно оправдано, да тако уради. Али би исто тако било нормално да је контактирао са мном, јер сам један од главних актера, не само у овом случају, него и у свим збивањима на том терену, од треће декаде децембра 1941. године до 24. фебруара 1942. године. Ово би природније било и зато што

се ја и Мирчетић врло добро познајемо. Он, на жалост, није ни покушао, да било на који начин разговара, или прибави моју изјаву о дотичном догађају. Он то није учинио ни када су били у питању остали преживели другови из наше групе. Он такође није покушао да разговара ни са тадашњим комесаром Јабланичког одреда Милијом Радовановићем. Практично испада да је потпуно занемарио комплетну другу страну и то пре свега преживеле руководиоце одреда. Чему то служи и какве су намере аутора, то је питање које се неминовно намеће? Колико је овај прилаз политички исправан, такође је питање које неминовно долази на ред. Наравно, о овоме ја нисам позван да судим, о томе би, по мом мишљењу, требало да кажу своју реч политички фактори. Не бих хтео да верујем да друг Мирчетић тенденциозно ради, али је сигурно да је веома олако извршио описаног догађаја и пропустио прилику да потпуније и објективно осветли историјска збивања, у значајном периоду борбе овога краja.

14. При опису сусрета у кафани са Парчетином групом, на страни 219, при дну првог и на почетку другог ступца, речено је како је партизана било двадесетак. Говорио сам и напред о томе, а сада само додајем, то није тачно. Било наје је највише десет и то са стражом, која је била испред кафане. Одмах иза тога следи друга неистина: „Партизани су тада позвали месне партизане да пију чај и играју карте, али су ови одбили, говорећи да немају ни динара“. Најпре сам се слатко наслеђао, а затим сам се упитао како је Мирчетић могао да поверије у овакву глупост, када је у опште познато наше гледање на карте и коцку у том периоду, као и чињеница, да се карте никада и никада, у нашим редовима, у току НОБ-е нису појавиле. Заиста чудно, да је овако прихватио потпуно неистиниту тврдњу!

Јован В. Јовановић

Две нове значајне публикације

I. Др Јован Ф. Трифуноски: Скопска Црна гора, Скопље, 1971, стр. 123.

Веома активни сарадник Лесковачког зборника и упорни истраживач јужне Србије и Македоније др Јован Трифуноски, професор Природно-математичког факултета Универзитета у Скопљу, објавио је, крајем 1971. г., у личном издању, интересантну монографију Скопска Црна гора. Овај рад професора Трифуноског јесте завршни рад његовог антропогеографског проучавања простране Скопске котлине. Раније је објавио: Поречието на Кадина река (1952), Скопски дервент (1954), Скопско поље (1955), Слив Маркове реке (1958) и Сеоска насеља Скопске котлине (1964).

Скопска Црна гора је пространи планински масив који се простира између Скопског поља на југу, Биничке Мораве на северу, кумановског басена на истоку и реке Лепенице на западу. На њој се истичу висови: Зал (1.272 м), Бањашница (1.524 м), Рамно (1.385 м), Било (1.626 м), Пупљак (1.625 м) и Бајрак (1.600 м).

Књига професора Трифуноског не обухвата сва насеља расута на падинама ове планине, већ само један мали део на њеним јужним падинама према Скопском пољу у површини од око 120 квадратних километара, који се зове као и цео планински масив, Скопска Црна гора. Ова релативно мала област са севера, запада и истока затворена је полуокружним планинским венцем, док се на југу спушта према равном Скопском пољу као заравњена и заталасана површина.

На том простору, испресецаном речицама: Бањска, Кучевишта, Побушкица, Турчевска, Љубанечка и Љуботенска, засељено је 12 сеоских насеља и то: Горњани, Бањани, Чучер, Глауво, Бразда, Мирковци, Кучевиште, Побужје, Бродец, Љубанце, Љуботен и Санџево, од којих је по броју домаца највеће Кучевиште (298 домаћина; 1961).

Клима у овој малој области је жупна, модифицирано медитеранско поднебље, са дугом и влажном јесени све до децембра, понекад.

Са плодном земљом у нижим пределима и пространим пашњацима у зони планине, богато текућом и изворском водом и великим пристраниствима шуме, ово земљиште је од давнина привлачило пажњу човека, који се ту настањивао још у доба праисторије. И данашња сеоска насеља Скопске Црне горе су веома стари и помињу се у изворима српске средњевековне државе из периода од 13. века па до пропasti. Тако се село Побужје под именом Побужде помиње у периоду од 1258—1277. године; село Бањани 1302. до 1308. (за време краља Милутина); Глуво као Глуси 1302. и

1308; Кучевиште се као Клечвиште помиње први пут 1302; село Љуботен 1337; Мирковци 1445; Бродец 1348. (за време цара Душана); Бразда — 1468. године. Једино село Санџево је новог датума и засељено је иза другог светског рата.

У етничком погледу Скопска Црна гора спада у веома хомогене крајеве СР Македоније. Становници овог региона су словенског порекла, сем три циганска домаћинства и нешто Албанаца (127 домаћинстава).

По свом пореклу, становништво се дели на старице и досељенике. Старици чине највећу групу у проценту од 34,4% целокупног становништва. Досељеници су из разних крајева: са територије СР Србије, СР Македоније и из непознатих крајева. И старици и досељеници су се током заједничког живота стопили у један етнички амалгам.

Становници Скопске Црне горе, како старици тако и досељеници, тихи су, радени, људи малим задовољни. На њиховом често набореном лицу огледа се борба са природном средином. Патријархални живот улио им је неповерење према страним утицајима. Не показују много радости и жалости, као да их никакав догађај не изненађује. Почињу привређивати од ране младости до дубоке старости. Отворени су и разговорни, друшљиви и гостолубиви. Имају пажње према старијима. Очуван је морал и побожност. Нису склони свађама и парничењу. Има приличан број „ламтила“ народних предања из велике стварије.

Оно што је нарочито карактеристично за ову малу област, јесте велики број цркава из доба српске средњовековне државе. Све ове цркве и манастири представљају изванредна уметничка дела. Нрочито ваља поменути: манастир св. Никите крај села Горњана, задужбину краља Милутина; у селу Кучевишту је манастир св. Архангела из доба цара Уроша; у селу Бањану постоје два средњовековна манастира: св. Илија и св. Благовештења; у Побужју манастир св. Богородице; црква св. Богородице у селу Кучевишту из доба цара Душана; црква св. Николе у селу Љуботену; црква св. Ђорђа и Вознесење у Бањану; свете Петке у Побужју и св. Тројице у Чучеру.

По овим историјским споменицима, по њиковом броју, уметничкој и архитектонској вредности, ретко је у нас нађи крај који би се могао поредити са Скопском Црном гором. Права је штета што фотографи ових цркава и манастира нису јаснији.

Професор Трифуноски је забележио још једну веома интересантну карактеристику за овај крај: то су презимена појединих скопско-црногорских родова, каквих нема у другим деловима Скопске котлине. Примера ради на водимо нека од тих презимена: Балшићеви, Комненови, Мирковићи, Дагчевићи, Којићеви, Бундићи, Нинићеви, Павчевићи, Љотићи, Шапчевићи, Ладевићи, Чепићи и тако даље.

У привредном погледу област Скопске Црне горе, као готово и сви остали аграрни региони у нашој земљи, имала је најпре веома разгранато сточарство, зашто јој је природа дала добре услове: простране летње пашњаке и шуме у планини и погодне зимовнице у подгорини. На тим природним погодностима застинавала су се велика стада овца и коза, крда говеда и бројни коњи. Многа домаћинства су имала по неколико стотина глава ситне стоке. Бројна је била и крупна стока — говеда и коњи. Можда ни једна планина на југу наше земље, каже аутор, није била тако погодна за гајење коза као Скопска Црна гора. И најсиромашније домаћинство није било без десет коза, а имућнија су имала и преко стотину. Позната сточарска домаћинства била су у селу Чучеру, која су имала задруге од 20 до 40 чланова и чувала и до 300 глава ситне стоке. У селу Побужју домаћинство Марка Балшићевског имало је задругу од 100 чланова и чувало око 1000 глава овца и коза, 100 свиња и друге стоке. У селу пак Љуботену, пред крај турске владавине, дакле у првој десетини овог века, било домаћинство које је имало и преко 1.000 оваци.

Из другог светског рата из основа су се изменили привредно-друштвени услови. Сточарство је веома опало. Остали су неискоришћени пространи планински пашњаци. Сточарске фарме, који су носиоци савременог сточарства, у овом крају не постоје. Сада је планина, како се у народу говори, преко године скоро „пуста“. Тако пише професор Трифуноски.

Земљорадња је до краја турске владавине била слабије развијена. После ослобођења од турске власти 1912. године, имања ага и бегова разделена су локалном становништву, па се земљорадња почела интензивније развијати. Низи део Скопске Црне горе представљају појас са развијеном земљорадњом. У срединском делу тога појаса леже три села: Глуво, Бразда и Мирковци. Њихови становници су најизразитији земљорадници. Главни производи за тржиште су: грожђе, вино, арпасник, понешто и воћа. Жита се гаје на земљи слабије плодности, па њихов годишњи принос није довољан за исхрану, те ретко које домаћинство током године не купује жито. Последњих година је мање радне снаге за обраду земље, јер се млађи свет исељава.

Но Скопска Црна гора има много погодности за развој туризма. Велики број културно-историјских споменика који потичу из средњег века, постаје веома атрактиван туристички мотив, а нека места су везана и за дотадаје из народноослободилачке борбе. Најзад, од значаја су и природне повољности, нарочито блага планинска топографија изнад горње границе шуме. У Љуботену је 1969. г. изграђено модерно одмаралиште већег капацитета.

Ето, тако нам је у главном приказана Скопска Црна гора у делу професора Трифуноског.

По систему овакве врсте научних радова, књига има општи и посебни део. — У првом —

општем делу говори се о физичко-географским особеностима Скопске Црне горе, описује се предео и његова прошлост, говори се о сеоским насељима, данашњем становништву и привредним приликама области. У другом делу је обрађено свако село за себе. На крају је литература, поговор и резиме.

Све је то изложено на 123 стране великог формата са двема картама региона, многобројним граfiконима и 21 фотосом на крају књиге.

Књига је писана, као и све књиге и други радови професора Трифуноског, лаким и течним стилом. Реченице су кратке, каткад са којим изразом или којом речи на народном језику тога краја, што текст чини веома сличним.

Овим својим радом је професор Јован Трифуноски обогатио нашу антропогеографску науку и свима нама пружио могућност да многе нама непознате ствари о овој области сазнамо и тиме се знанствено и културно узdigнемо.

II. Драгољуб Трајковић: **Народни просветитељ и писац Сретен Динић**, Лесковац, 1973. издање Библиотеке Народног музеја у Лесковцу, књига 19, стр. 85.

Драгољуб Трајковић је од своје младости показивао много смисла за историјска истраживања Лесковачког поморавља. Његови радови из те области су расветили бројна питања наше завичајне историје, па се он са новом има сматрати историчарем Немањине Дубочице. Но Трајковића није интересовало само политичка историја овог региона. Он је са великим студиозношћу изучавао и привредну историју Лесковаца, бацајући често проницљив поглед социолога на менталитет нашег манчестера и наших манчестераца. Трајковићев истраживачки дух иде и изван најведене проблематике. Он се још као гимназијалац истицао дубљим понирањем у књижевност и што се то тражило и очекивало од ученика. Његови писмени састави одушевљавали су предметне наставнике, а његови прилози у оригиналним књижевним стварањима и критичким саставима у бачкој дружини **Вуловић** указивали су на велико преимућство којим је он према својим друговима распологао. Док је од осталих ученика Драгољубовог узраста једва по који узимао у руке **Венец** Јеремија Живановића, он је примио и читao, поред **Венца**, још и **Српски књижевни гласник** и часопис **Мисао** и у своме стану стварао библиотеку, која је у оно време била можда најбогатија библиотека у Лесковцу.

Два последња рада Драгољуба Трајковића — **Преглед лесковачког књижевног стваралаштва**, објављен у Нашем Стварању (јубиларни број) 1973. године и **Монографија Народни просветитељ и писац Сретен Динић**, по казују интересовање Трајковића и за књижевно стваралаштво у Лесковцу и смисао за понирање у материју књижевног и друштвеног живота Лесковачког краја.

Помно пратећи за временски период од пола века и све оно што се у томе раздобљу дешавало у Лесковцу па и ван њега у Србији, Драгољуб Трајковић није могао да остане равнодушан према разноврсној књижевној, новинарској, културној и уопште друштвеној активности Сретена Динића, учитеља и човека чија је свака активност била усмерена ка-

народном просвећивању. У првој половини XX века тешко је наћи у Србији учитеља и писца који би се могао мерили са Сретеном Динићем у љубави према учитељском и просветитељском поизви и упорној и разноврсној борби против сила мрака, заблуда и незнанња који су у његово време царевали у нашем народу.

Проучити и приказати живот и рад таквог човека наше средине и време у коме је он живео и дело врло је на себе Арагољуб Трајковић са љубављу и поштовањем према једном човеку који је „био искрен пријатељ свога народа“.

У својој монографији Трајковић је обрађио ова поглавља из живота и рада Сретена Динића: *Од робења до свршетка школовања (1875—1897); Учитељевање и други рад у Кладушници и Великом Шиљеговцу (1900—1913); Служба и остале делатности у Лесковцу до смрти (1913—1949)*, а на крају дао је библиографију посебно објављених радова Сретена Динића.

Сретен Динић се родио у Великом Шиљеговцу, засељеном на јастребачким повијарцима, у јесен 1875. године. У Лесковац је дошао пред крај четврте деценије свога живота, да се у њму коначно настани и умре 1949. године. Иако је до доласка у Лесковац већ за собом имао леп углед просветитеља, задружног радника, борца против алкохолизма, писца ученика за основну школу и песника, Динић је тек овде развио све своје стваралачке способности: борио се на задружним конгресима за најпрогресивније идеје, ширио трезвеношт, певао песме, писао приповетке и драме, историјске саставе; издавао свој часопис, уређивао локални лист *Лесковачки гласник* и често га својим радовима ћео иступњавао; држао представања на Народном универзитету, залагао се за стварање градског позоришта, био са младима увек и на сваком месту, помажући им у њиховој активности и дајући им својим приством значај и озбиљност.

По свршетку учитељске школе Сретен Динић је добио прво место у селу Кладушници на обали Дунава. Иако без икаквог искуства и у средини у којој је говорни језик власшки, њему потпуно непознат, под материјално несхватаљиво тешким условима, Динић је прионуо на посао са децом и народом. За три године његовог учитељевања у овом забаченом селу, он је онде створио школски пчелник, читаоницу и књижницу, плетарску радионицу, земљорадничку задругу, певачки хор позориште и продужну школу... Ето праве слике Сретена Динића! Такав ће остати до краја свог живота.

Друго село у коме је Динић учитељевао јесте његов родни Велики Шиљеговac, у коме је остао све до преласка у Лесковац. И у Великом Шиљеговцу је веома добро запети, јер се и ово село налазило у тешким економским приликама и било притиснуто незнанњем и мраком. Годину дана пре робења Сретена Динића Великом Шиљеговцу је послало Српско пољопривредно друштво први твоздени плут, али га Шиљеговчани нису прихватили, већ наставили да ору прастарим дрвеним ралом, а „гвоздени плут је иструлео и пропао“. Сељаци су у доба Динићевог учитељевања били не само економски зостали, већ и презадужени: „Сви стари људи дуговали су Управи фондова, а сви млађи модерним зеленаштвима“. Цео Шиљеговac је дуговао држави сваке године за порез 10 до 15 хиљада динара, што је,

према вредности ондашњег динара, била велика сума. У време доласка Динићевог у Велики Шиљеговac вршио се процес распадања породичних задруга, а модерни начин живота доносио и нокосном сељаку све веће трошкове. Овакво стање у селу није давало мира младом учитељу Сретену Динићу да се он одмах дао на посао. Најпре је, уз помоћ месног свештеника, коме он одаје много признања, и председника општине, основао 11. децембра 1900. године земљорадничку задругу. Њен први облик је био кредитни, јер је село у кредиту осећало највеће потребе. Ова прва кредитна задруга је временом разгранала мрежу пословања: давала задругарима позајмице и примала од њих улоге на штедњу. Задруга је имала три фонда: обичан, за справе и за повећање задружног капитала. У задружним предузећима су постојала два одељка: један потрошачки, а други за заједничку набавку и употребу пољопривредних справа. Створена је и млекарска задруга, рибњак, свињац, живинарник; набавлен тријер и жетелица. Задруга је извршила велики утицај на привредни развој села, а исто тако и на просветни и здравствени напредак: радила на сузбијању коцке, организовала суд добрих људи, створена је задружна књижница и читаоница, држана су у њој представања. Великолепнијеговачка земљорадничка задруга је распрострала свој утицај и на даљу околину села у свим правцима. Све је то било дело учитеља Сретена Динића. Привржен задужној идеји, он је учествовао на многобројним задужним конгресима, аркао предавања о задружарству, па и написао роман са тематиком једне сеоске породичне задруге — „Препорођај“ (1909). Из тог периода јавнот радија Сретена Динића је и његова збирка песама „Јеци и одјеци“ (Ниш, 1905). У својој расправи о Сретену Динићу, Трајковић цитира известан број песама из наведене збирке, па закључује: „Ова прва Динићева белетристична књига представља документ (о човеку) који се по свом сензабилитету и мисионарости издвајао из реда коме је припадао, и документ о добу у коме је развијао своју плодну и корисну друштвену делатност“.

Из овог периода су и ствари Сретена Динића, које је издало Друштво за школску хигијену и народно просвећивање: „Из царства мрака“, „Царство ракије“ и „Царство судбине“.

Сретен Динић је дошао у Лесковац 20. новембра 1913. године у својству школског надзорника за срез лесковачки и власотиначки. Одмах по доласку он је стао да развија своју културну, просветитељску и списатељску активност и у нашој средини. Укључује се у рад Грађанске касине, певачког друштва „Бранко“, колу трезвене младежи, сарађује у листу „Бачки напредак“. Ову делатност је прекинуо први светски рат. Динић је преживео Албанску голготу и о овом трагичном путу српског народа и војске написао путопис који је послужио француском публицисти Жозефу Реноку за његова представања на Сорбони о ратничкој одисеји Срба кроз Албанију.

На Крфу и у Солуну Динић је сарађивао са великим српским песником Милутином Божићем, критичаром Бранком Лазаревићем и другима. У току рата је упућен у Француску где је држао представања и служио као тумач.

Кад се рат свршио, Сретен Динић се враћао у Лесковац. И ту, у нашем граду, наставио веома интензивно да пише, говори и ради на многим културним и просветитељским

пословима. Шта је све у овом периоду свога живота урадио и написао изложено је у последњем поглављу Трајковићеве књиге. Које је своје радове написао и издао у овом раздобљу види се из библиографије посебно објављених радова на стр. 84—85. Овде нису обухвачени многобројни новинарски чланци и други радови објављени пре свега у **Лесковачком гласнику** и **Просветитељу**. Када би се скучило и објавило све оно што је изашло из пера Сретена Динића, изнело би један позамашни опус књижевног, публицистичког и научног стваралаштва.

Одмах иза смрти Сретена Динића Аристотел Ристић је у „Нашој речи“ од 6. августа 1949. године написао: „Он је у основи био народни човек, и читав његов живот и рад, најпре као учитеља а потом као школског рад-

ника и пензионера, били су тесно повезани са народом, коме је остао веран до свога последњег даха“.

Тим речима Аристотела Ристића је Драгољуб Трајковић завршио свој рад о народном просветитељу и писцу Сретену Динићу и његовом времену. Овим радом се Трајковић у своје име и име једне генерације Динићевих савременика и донекле његових ученика одујио неуморном прегаоцу на послу културног и моралног уздизања Лесковца, а Народни музеј у Лесковцу и његов вредни директор професор Христијан Ракић су добро урадили што су рад Драгољуба Трајковића као издање Библиотеке Народног музеја у Лесковцу објавили.

Отварање новог музеја

Нова зграда Народног музеја у Лесковцу свечано је отворена 10. маја 1974. године. Све-чаности су присуствовали **Драгослав Марковић**, председник Председништва Социјалистичке Републике Србије, **Видое Смилевски**, председник Председништва Социјалистичке Републике Македоније, **Милија Радовановић**, председник Републичке конференције Савеза удружења бораца народнослободилачког рата, **Вукоје Булатовић**, члан Извршног комитета ЦК СКС, **Филип Матић**, секретар Републичке конференције ССРН, **Милорад Вељковић**, председник Општинске скупштине Лесковца, првоборци и истакнути аруштвено-политички радници овог краја, научници и сарадници лесковачког Народног музеја, представници општине с којима Лесковац тесно сарађује, представници ЈНА и многобројни гости. Присутне је најпре поздравио **Добрије Аранђеловић** пригодним говором, а затим је узео реч и отворио нову зграду **Драгослав Марковић**.

Том приликом Аранђеловић је рекао:

Дозволите ми да вас укратко подсетим на петнаестогодишње напоре на изградњи овог дивног здања, на све прегаоце и неизменичаре који су уградили своје идеје, време и уменje у објекат који данас, свечано, отварамо.

На иницијативу Среског одбора СУБ НОР-а израђен је 1959. године елаборат за градњу објекта који би служио за потребе Среског и Општинског СУБ НОР-а, а у коме било смештено одељење радничког покрета и НОБ-е.

Градња је почела 1960. године са предрачунском сумом од 72.000.000 стarih динара, а завршена је ове, 1974. године, са укупно утврђеним средствима од милијарду стarih динара.

Јануара 1970. године дефинисана је функција објекта и определили смо се за то да зграда служи за комплексни музеј и да се гради стална музејска поставка која обухвата период од праисторије до завршетка Народноослободилачког рата и народне револуције.

У згради је, поред просторија за сталну музејску поставку, предвиђена и галерија слика за изложбе афирмисаних ликовних уметника нашег краја, а служиће и за повремене изложбе, предавања, консултације и сличне манифестације из ове делатности.

Стална музејска поставка презентира музејски материјал са ширег региона, из општина Лесковац, Медвеђе, Лебана, Бојник, Власотинца и Џрне Траве.

Не могу а да, макар и при самом по-
здраву, не поменем огромне напоре и одри-
цања Скупштине општине Лесковац, у пр-
вом реду, па средства радних организација,
Републичке заједнице културе, те залага-
ње, у последњој етапи нарочито, Грађевин-
ског предузећа из Лесковца, „Првено заста-
ве“ из Крушевца којима изражавамо зах-
валност. Били бисмо неправедни ако не би-
смо посебно захвалили сарадницима Исто-
ријског музеја Социјалистичке Републике
Србије на инвентивној и импресивној урађе-
ној сталној поставци Народног музеја у Ле-
сновцу. Кад то кажем имам на уму и до-
принос стручних сарадника, кустоса и упо-
сленика Народног музеја у Лесковцу.

ГОВОР ДРАГОСЛАВА МАРКОВИЋА

Другарице и другови,

Имам пријатну дужност да отворим нову зграду Народног музеја који чува сведочанства о животу народа овога краја од најранијих времена до сада, о материјалној култури, о напредним и ослободилачким покретима и о револуционарној борби радничке класе и њене Комунистичке партије. Музејске збирке садрже само мањи део историје којом се грађани Лесковца с правом поносе, јер је то историја непрекидних ослободилачких борби, пожртвовања и самопреогора, упорности и доследности, што сведочи о слободарским и револуционарним традицијама народа овога краја и, пре свега, радничке класе града Лесковца, која је, нарочито у послератном периоду, дала најзначајнији печат свим збивањима и друштвеним променама.

Музеји чувају прошлост од заборава и савременике подсећају на живот ранијих генерација, на њихове борбе и страдања, на њихово стваралаштво и искуство. Народни музеј у Лесковцу, који постоји већ више од четврт века, и има веома богате збирке, испуњава све своје функције. Нова зграда још више ће допринети да Народни музеј буде значајни фактор културног живота. Да још више оплемењује ову средину, да Априноси васпитавању младих генерација на светлим традицијама борбе народа овог краја за слободу и радничке класе за социјалну правду и за корените социјалне преображаје. Као што је то био до сада, Музеј ће бити и убудуће жива културна институција која ће за-

једно са другим културним институцијама још више богатити културни живот радних људи вашег града.

Желео бих овом приликом да истакнем неке значајне резултате у развоју културе. Лесковац се сврстао у ред оних наших градова који су уложили огромне напоре да култура буде у правом смислу саставни део живота радничке класе и да сва културна добра у што већој мери постану својина радних људи. Чињеница је да радни људи Лесковаца масовно користе културне институције за стицање општег образовања, за оплемењивање услова рада и становља и за лепше живљење. Бројне културне институције, првенствено развијена издавачка и публицистичка делатност, широка мрежа библиотека и домова културе, позориште отворено пре ма непосредним произвођачима, богат ликовни и музички живот, неколико значајних уметничких манифестација и смотри — учинили су да Лесковац постане значајан културни центар овога краја наше Републике.

Културне институције Лесковаца су тесно повезане са радним организацијама и радним људима. То се огледа у њивовој програмској оријентацији, у посетама културно-уметничким приредбама и манифестацијама, у начину финансирања преко заједница културе и непосредним уговорним аранжманима. То је и природно, с обзиром да је радничка класа најнепосредније заинтересована да културна на добра постану њена и да доприносе остваривању њене доминантне улоге у нашем друштву.

Културни живот у Лесковцу од раније је део укупног живота и рада радничке класе. Већ и у периоду када је она настала, а по готову када је почeo да се овде, као и у целој Србији, развија и све више јача револуционарни социјалистички раднички покрет, створена су и радничка културно-уметничка друштва и други облици културног живота радника са задатком да подижу класну свест радника на виши ниво. Раднички покрет Лесковаца био је у томе међу првима у Србији, развијајући културне институције радника упоредо са јачањем организације радничке класе. Отуда се може рећи да је културни живот и културна активност у Лесковцу дело саме радничке класе и израз њене потребе да свестрано испољи своје стваралаштво.

Музј као институција која стручно и научно обрађује писана и материјална сведочанства о животу ранијих генерација и успоставља везу међу њима и између њих и савремених генерација има значајну улогу за изтрајивање правилног односа према прошлости и традицији. Својом оријентацијом на подизање социјалистичке свести радничке класе, на ширење културних вредности, на неговање културно-уметничког стваралаштва, Музј мора да афирише прогресивна достигнућа и резултате рада бројних генерација и стваралаца из прошлости, да у савремени живот уградије све оно позитивно што су створили претходници, и да, истовремено, не дозволи да преовладају романтичарске илузије, глорификовање и мистификација личности и догађаја из прошлости. То је веома одговоран задатак пред којим се налази и овај музеј. Верујем да ће његови сарадници успешно спровести у пракси марксистичка начела о односу према прошлости и традицији,

супротстављајући се конзерватизму и традиционализму.

Историја Лесковаца је испуњена непрекидним борбама и напорима генерација, како за националну слободу тако и за целокупни развитак ове средине. Лесковац се мукотрпно борио да би постао велики индустријски и културни центар. Његов развијатак почео је од малих занатских текстилних и металских радњи и мајстора, калфи и шеграта као зачетака радничке класе. На тим основама у време растакања патријархалног села и прдора капиталистичких односа у све поре живота у Србији, у Лесковцу се постепено развија индустрија и израстала радничка класа која је све више постала свесна својих класних интереса и своје историјске улоге.

Данас се тешко могу замислiti тежина експлоатације којој је била изложена млада радничка класа која је почињала да ступа на политичку сцену. Наднице су једва обезбеђивале да се одржи голи живот, радници су радили и до 18 часова дневно, безобзирно је експлоатисана женска и дечја радна снага, нарочито у текстилној индустрији. Не мање тежак био је и положај сељаштва. Општа обесправљеност радника и свемој послодавацама подстицали су радничку класу на крају 19. и на почетку 20. века да се организује и да се тако организована и јединствена одлучно бори за своја права и боље услове рада и живота.

Заједно са још неколико већих индустријских центара, као што су Београд, Крагујевац, Ниш и други, Лесковац је био колевка организованог социјалистичког радничког покрета у Србији. Овде се већ на почетку 20. века стварају организације Српске социјалдемократске партије и класне синдикалне организације. Радничка класа притиснута експлоатацијом и бедом отпочиње своје прве класне акције, солидарно са читавом радничком класом Србије, за боље услове живота, за скраћивање радног времена, за веће наднице, за ограничавање самовоље послодаваца. Кроз штрајкове и друге облике борбе стварале су се нове и јачале већ постојеће радничке организације. Организован револуционарни раднички покрет, упркос удараца од стране реакционарних буржоаских режима, није ни у једном периоду замирао, већ је стално јачао и постајао масовнији. Он је био израз револуционарне борбе се развијеније радничке класе која се одлучно супротстављала експлоатацији и све жеђе борила за елементарна права радника и других радних слојева.

Комунистички покрет у Србији између два рата ослањао се на та богата искуства револуционарне борбе радничких организација. Тако се у Лесковцу одмах после првог светског рата обнављају организације Српске социјалдемократске партије и опредељују за пут револуционарне борбе на линији Треће интернационале. Од тада Комунистичка партија има одлучујући утицај међу радницима Лесковаца и ни у једном тренутку не напушта револуционарну борбу, без обзира на терор буржоазије, на хапшења и прогањања истакнутих комуниста, на Обзнату, на Закон о заштити државе, на диктатуру и на друге акте буржоазије усмерене да се обезглави радничка класа и принуди на по-корност.

Настављајући ове слободарске традиције народ овога краја и револуционарног радничког покрета пре првог светског рата и из-

међу два рата, комунисти и радничка класа Лесковца, народ овога краја и радно сељаштво, ступају 1941. године одлучно на пут борбе против фашистичких окупатора и домаћих издајника, окупљајући око себе све што је било слободољубиво и патриотско, све што је било спремно да се бори за националну слободу. Овде се стварају већ у јулу и августу 1941. године први партизански одреди, успоставља нова народна власт и широка ослобођена територија као база народноослободилачке борбе, нарочито после повлачења главнине партизанских снага на челу са Врховним штабом и другом Титом из западне Србије. Велики утицај који је на радничку класу Лесковца и народне масе имала Комунистичка партија обезбеђивао је да се народноослободилачка борба стално развија, да партизански одреди бројно и по борбеној способности јачају и да нови борци, посебно из редова радника, свакодневно ступају у партизанске редове. Стимулацији и бројно нарастили партизански одреди овде на југу Србије и у околини Лесковца прерастали су у бригаде и дивизије које су заједно са другим снагама народноослободилачке војске коначно ослободиле нашу земљу од окупатора.

Све то речито сведочи да су радничка класа и радни људи Лесковца дали борбе наших народа значајан допринос, како у време при према и револуционарног стасања радничког покрета за одлучне окршаје тако и за време народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. Не мањи је њихов допринос обнови и социјалистичкој изградњи наше заједнице, унапређивању производње и продуктивности рада, развитку образовања, културе, здравствене и социјалне заштите и јачању социјалистичких самоуправних односа.

Борба радничке класе и радних људи Лесковца саставни је део борбе наших народа за свестрани развој и прогрес, за националну равноправност и братство и јединство на којима се темељи чврстина и кохезија наше социјалистичке заједнице. За те циљеве дате су огромне жртве наших народа, па и бораца и народа овог краја, од којих су многи своје животе уградили у темеље наше социјалистичке заједнице и допринели да се

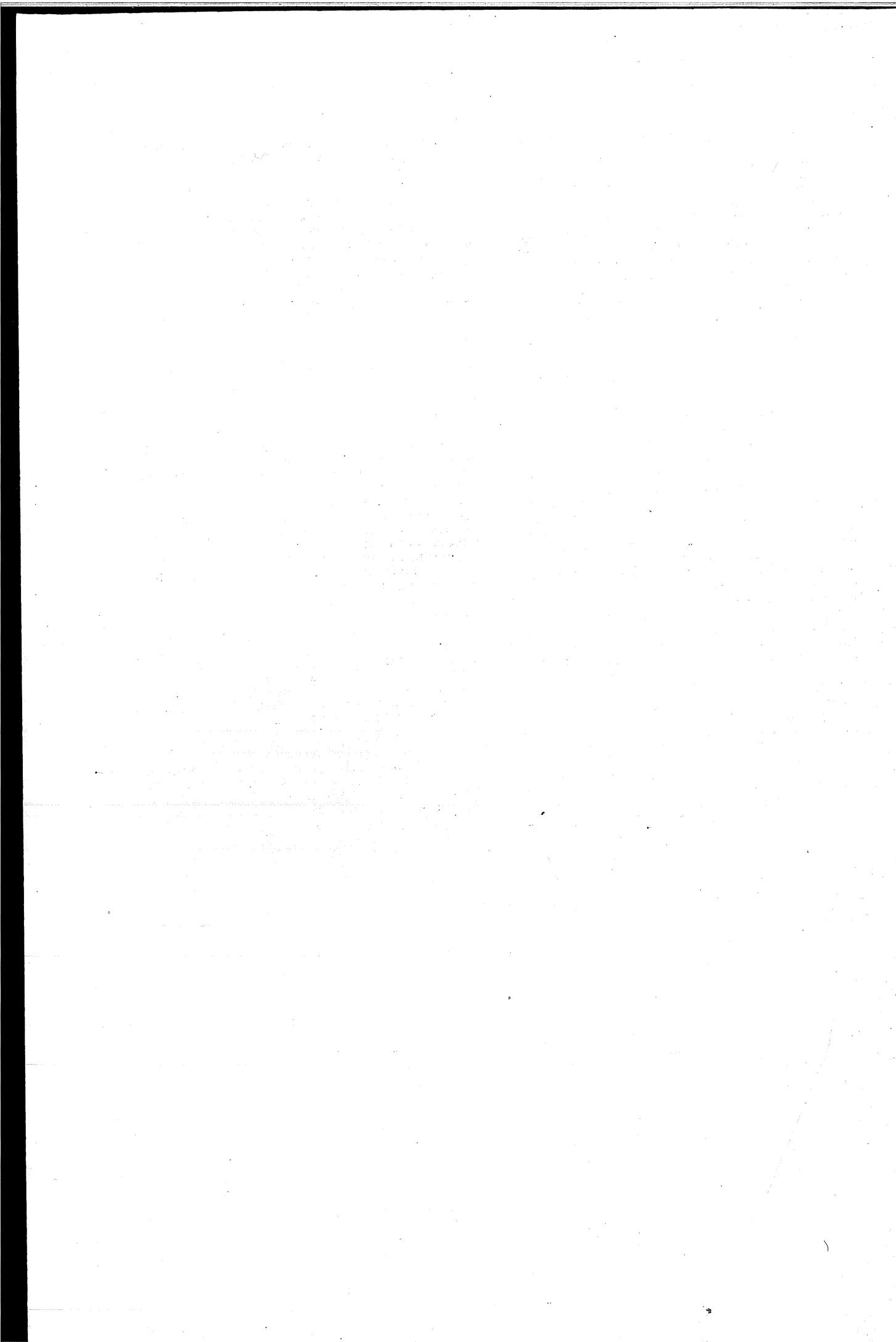
остваре историјски циљеви борбе радничке класе. Бројни документи и сведочанства о томе налазе се овде у Музеју и на њима треба да се васпитавају младе генерације.

Данас радни људи Лесковца, као и читаве наше Републике, улажу велике напоре да у пракси оживотворе начела Устава у погледу развијања самоуправних односа у целини као и оне његове поставке које се односе на друштвени положај културних институција. У том погледу нове заједнице културе треба да, полазећи од начела новог Устава, још тешње повежу интересе радних људи у непосредној производњи, као кориснике услуга културних институција, са интересима радних људи који раде у културним институцијама. Само тако ће се култура интегрисати у целокупне токове друштвеног живота и до принети ослобађању радничке класе и свих радних људи.

Утицај радних људи на изграђивање и реализацију културне политике отвориће шире просторе за истинску слободу културног, научног и уметничког стваралаштва и ефикаснију борбу против различних антисоцијалистичких и антисамоуправних тенденција и нема туђих буржоаских и догматских утицаја. Уз свестранije идејно-политичко ангажовање Савеза комуниста на овом подручју, то ће онемогућити узурпацију културног и уметничког стваралаштва од стране монопола група и појединача и његову злоупотребу против основних интереса нашег самоуправног друштва.

Отварајући нову зграду Народног музеја, желим свим културним радницима, ствараоцима и организаторима културног живота, и свим радним људима Лесковца нове успехе у стваралачком раду на подизању материјалног благостања нашег друштва, на унапређивању културног нивоа радних људи и културног живота ове средине.

После излагања Драгослава Марковића гости су разгледали нову зграду и поставку Музеја која је дело архитекте Александра Радојевића и радника Народног музеја у Лесковцу и Историјског музеја Србије.

Научни скуп „Јужна Србија за време Другог заседања АВНОЈ-а“

У организацији Народног музеја одржан је у Лесковцу 21. и 22. децембра научни скуп који је отворио директор Музеја Хријанлав Ракић следећим речима:

Научни скуп се одржава поводом 25-годишњице рада Народног музеја и 30-годишњице Другог заседања АВНОЈ-а и на тему „Југ Србије у време Другог заседања АВНОЈ-а“.

Проблематика је НОР-а на југу Србије у 1943. години са тежњом да се покаже шта је југ Србије дао у тој преломној 1943. години и какав је његов допринос у стварању наше социјалистичке домовине.

Пре почетка рада имам част да вас обавестим да нашем научном скупу присуствује друг Добривоје Аранђеловић, председник СО Лесковац, другови из СО Медвеђа, гости из Прокупља, које овом приликом у име организатора срачно поздрављам.

Предлажем да радимо по одређеном програму и дајем реч другу Добривоју Аранђеловићу који ће у име града домаћина поздратити овај научни скуп.

Аранђеловић је рекао:

Другарице и другови,

Поштовани пријатељи, уважени сарадници, драги гости, имам-част да вас најсрдачније поздравим на овом састанку који је посвећен тридесетогодишњици Другог заседања АВНОЈ-а и двадесет петогодишњици рада Народног музеја у Лесковцу, у име Скупштине општине Лесковац и овоје име.

Народни музеј у Лесковцу који је основан пре двадесет пет година, без обзира на смештајне прилике, полако али сигурно развијајо је своју свестрану делатност. Пре свега треба истаћи његову издавачку делатност, која је увек била систематична. Најпре 1951. године са Библиотеком народног музеја у којој је до сада објављено деветнаест књига, а ускоро је, тачније речено, 1961. године почeo да излази **Лесковачки зборник** у чијем је првом уводнику изнет цео програм рада Народног музеја, који је од тих дана све одлучније и са све већим успехом постојао научна установа, центар из кога су се развијале све иницијативе за научно и комплексто проучавање лесковачког краја.

Сада, поред поменуте библиотеке Народног музеја и **Лесковачког зборника**, уведена је и **Библиотека радничког покрета и социјалистичке револуције**, у којој је објављена

монографија о Кости Стаменковићу, а ових дана појавиће се и књига о Лесковачком НОР одреду, као друга књига ове библиотеке.

Упоредо са веома редовним излажењем **Лесковачког зборника**, који је стекао леп углед у научном свету, Народни музеј је организатор многих научних скупова уз учешће еминентних представника науке, као што је уосталом и овај данашњи на тему „Јужна Србија у време II заседања АВНОЈ-а“. Такви скупови одржани су 1964. године, затим 1967., 1969., 1970. и 1972. и о њима су се веома похвално изражавали сви учесници и штампа.

На једном од техничких скупова је и покренута иницијатива за писање опсежне и систематске историје Лесковаца у више томова о чијем се пројекту ових дана дискутује.

Међутим, иако је тежиште рада и програма Народног музеја на научном истраживању и публиковању студија и монографија, ова установа не занемарује ни своје основне, педагошке и музејске делатности. Тако стално организује разне изложбе, које су добро посећене од стране ученика, грађана и припадника армије.

Пре десетак година је почела изградња нове музејске зграде. До 27. марта 1974. године нова зграда Музеја за коју је већи сачињена поставка, биће отворена. Тако ће Народни музеј у двадесет шестој години свога постојања добити нову зграду, имајући много боље услове за излагање и истраживање музејског материјала.

На тај начин биће омогућен и приснији контакт између Музеја и радних организација, грађана, школске омладине, једном речју педагошка мисија Музеја на тај начин добиће своју потпуну функцију.

Другарице и другови,

Имајући у виду све оно што је Народни музеј урадио за прошлих двадесет пет година, уверени смо да ће овај научни скуп покренути многа витална питања из наше револуције на југу Србије, а била од интереса за целу нашу земљу.

Посебно ми је драго што се на овом научном скупу налазе учесници НОР-а и млађи другови који се баве проучавањем НОР-а као референти.

И једнима и другима желим много успеха у раду и пријатан боравак у нашем граду! Хвала!

Првог дана су прочитани ови реферати: **Светозар Крстић**, Одјеци одлука Другог заседања Авноја, **Милан Миладиновић**, Револуционарни морал у деловању НО власти на југу Србије за време Другог заседања АВНОЈ-а, **Хријислав Ракић**, Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години, **Милан Обрадовић**, Обавештајна служба на југу Србије за време Другог заседања АВНОЈ-а, ар **Милан Борковић**, СКОЈ и омладински покрет на југу Србије у другој половини 1943. године и мр **Иван Глигоријевић**, Демаркациона линија кроз јужну Србију. Другог дана реферисали су: **Бошко Крстић**, Стварање и рад виших органа НО власти на југу Србије у времену Другог заседања АВНОЈ-а, **Љубомир Дејановић**, Ниш и околина за време Другог заседања АВНОЈ-а, мр **Стојан Николић**, Антифашистички фронт жена за време Другог заседања АВНОЈ-а, ар **Петар Качавенда**, СКОЈ у јужноморавским бригадама, ар **Никола Живковић**, Појачана економска експлоатација у времену Другог заседања АВНОЈ-а, ар **Венцеслав Глишић**. Злочини окупатора на југу Србије у току НОР-а, **Драгољуб Мирчетић**, Народна власт у Добрину у времену Другог заседања АВНОЈ-а и **Никола Јанић**, Четнички покрет на југу Србије у времену припрема и одржавања Другог заседања АВНОЈ-а. (У овој свесци **Зборника** објављујемо све реферате, сем реферата Љубомира Дејановића, који аутор није доставио до закључења ове свеске. Све реферате редитовали су аутори, а неки наслови су делимично изменењени).

Добар део времена на симпозијуму био је посвећен дискусији. Нека излагања су имала карактер накнадних саопштења. Ојбављујемо их оним редом како су прочитана и изговођена.

Милан М. Миладиновић

ЗА УТВРЂИВАЊЕ ИСТОРИЈСКЕ ИСТИНЕ О НАСТАНКУ, РАСТУ И ДЕЛОВАЊУ НО ВЛАСТИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ

Сматрам потребним да овде рашчистимо и неке историјске проблеме које се односе на формирање и деловање народноослободилачке власти на југу Србије. Извори нам допуштају да можемо реалније да оценимо прошлост. Уколико је раније и било неадекватног историјског и научног тумачења у гледању на настанак и раст НО власти то се данас више не би смело понављати. Пошто се и даље прваче нејасноће а тиме и доводи у питање историјска истина то указујем на нека од тих питања:

1) Сада се у нашим редовима јављају три термина којима објашњавамо револуционарне промене на југу Србије у односу на успостављање нове власти. Говори се о народноослободилачким фондовима и народноослободилачком фронту. Верујем да сви знамо да то нису исти појмови. На то указујем јер једни говоре да су били формирани НОФ-и, други да се ту ради о НОО, а најновија тврђаја ар Димитрија Кулића да се ту ради о Народноослободилачком фронту.¹⁾ По Душану Живковићу НОО настају прерастањем одбора НОФ-а²⁾ где се каже: „Једна од карактеристика развитка народне власти у јужној Србији била је у томе што се овде, за разлику од западне Србије, где се одмах (већ почетком септембра) стварају народноослободилачки

одбори, стварају (најпре одбори народноослободилачког фонда, који касније, с ослобођењем већих територија, кад су створени услови за потпуно илегално функционисање одбора и за његов избор путем конференција — прерастају у народноослободилачке одборе“³⁾)

2) Говори се о стварању народноослободилачког одбора — као органа власти — при Кукавичком партизанском одреду. Тако Аристомен Ристић у поднаслову за Косту каже: „Руководилац Народноослободилачког одбора при одреду“⁴⁾ а Димитрије Кулић у делу „Коста“ пише: „Као интендант одреда Коста је строго водио рачуна о угледу партизана и њиховом моралном лицу. . .“ (Овде не улази-мо које су биле дужности интенданта а које политкомесара). Као што се види по Кулићу Коста је био интендант.⁵⁾ У свом заједничком раду Светозар Крстић и Бошко Крстић пишу: „овом имовином управљали су НОО-и села чијем је котару припадала конфискована имовина. Касније је штаб одреда формирао посебну управу над кофискованом и заплењеном имовином народних непријатеља, на чијем се челу налазио Коста Стаменковић“⁶⁾ Овде је Коста управник имовине. О томе Стојан Николић Јоле пише: „С јесени 1941. године при Лесковачком партијском одреду формиран је посебан одбор за управљање конфи-скованом имовином“⁶⁾ Дакле, шта је био Коста Стаменковић — председник НОО при одреду, интендант или шеф управе за народну имовину?

3) Има и неразумевања о томе да ли је у Лесковцу 1941. године постојао одбор фонда или народноослободилачки одбор. У напису Стојан Николић Јоле пише да су заплењени штофови из Вучја „слати народноослободилачким одборима у Лесковцу да организују ширење одеће за борце“⁷⁾ У књизи Миливоја

Перовића: „Лесковац у рату и револуцији стоји: „Народноослободилачки фонд — борбена организација града Лесковаца за помоћ партизанским одредима и зачетник народне власти“⁸⁾ то је у наслову а затим се каже: „Градски одбор НОФ-а у Лесковцу сачињавали су . . .“ Дакле, да ли се ради о Градском НОО или Градском одбору НОФ-а?

4) У изјави датој после рата Видоје Смиљевски, ратни секретар ОК КПЈ за Лесковац, пише: да до доласка Светозара Вукмановића Темпа и саветовања на Кукавици фебруара 1943. године није знао да ли се ради о одборима фонда или НОО-има. Извод из ове изјаве гласи: „нисмо знали ни шта су ту народноослободилаччи одбори. Ми смо тада схватили да су то обични народноослободилачки фондови са задатком да прикупљају материјал за

¹⁾ Ар Димитрије Кулић: „Коста“, НМ, Лесковац, 1973. стр.

²⁾ Ар Душан Живковић: „Постанак и развој народне власти у Југославији 1941—1942“ ИСИ, БГД, 1969. год, стр. 202.

³⁾ Аристомен Ристић: „Коста Стаменковић“, РУ Лесковац, 1969. година, стр. 63.

⁴⁾ Ар Димитрије Кулић: „Коста“, стр. 275.

⁵⁾ Устанак народа Југославије 1941. књ. VI, стр. 177.

⁶⁾ Стојан Николић Јоле: „Лесковачки округ 1941“, „Устанак народа Југославије 1941“, књ. III, стр. 709.

⁷⁾ Устанак народа Југославије 1941. књ. III, стр. 709.

⁸⁾ Лесковац у рату и револуцији, стр. 186—187.

помоћ оружаним јединицама".⁹⁾ Допустимо да њему није то било познато јер је 1941. и 1942. године био у Београду где су деловали фондацији, али шта је са осталим члановима ОК КПЈ Лесковца, зашто они то нису знали када је већ 1941. године дошло до формирања одбора власти и одбора фонда. Ако је Видоје Смиљевски желео да величју улогу Темпа за покрет на југу Србије, што је историјска истина, онда није требао да негира револуционарну стварност југа Србије.

5) Драгић Станковић у свом раду „Развој народноослободилачке власти у лесковачком крају“ пише да су партизански одбори на ослобођеном подручју издали наредбу општинским управама да престану са радом „кад и ове мере нису помогле, септембра и октобра почело је паљење архива и разбијање општинских управа“.¹⁰⁾ На неким теренима лесковачког краја испада да су одреди наређивали старим општинским управама да прекину рад пре него што су и формирани. Познато је да је Лесковачки (Кукавички) партизански одред формиран 10. августа 1941., Бабички 20. септембра, а Јабланички 21. октобра. Према подацима изнесеним у Лесковачком зборнику т. I, на стр. 86 општинске архиве спаљене су 28. августа 1941. године у Вучју и Мирошевцу, у Турсековцу 15. септембра, у Лапотинцу септембра а у Косанчићу 16. октобра што је урадио Бабички НОП одред. Питање се поставља и о слободној територији да ли је постојала у септембру и октобру, а говори се да је она постојала и августа 1941. године. Ако је постојала добро би било да се она и дефинише и омећи.

6) У први мах је паљена општинска архива или одмах није успостављена нова власт. Тако је у Косанчићу архива спаљена 16. октобра а власт успостављена децембра 1941. године. На то се указује и у Хронологији радничког покрета и народне револуције: „После збора (у Лапотинцу — ММ), у свим селима Пусте Реке одржавају се конференције на којима се бирају НО одбори тамо где их није било“.¹¹⁾ Овај збор је одржан 6. децембра 1941. године. Тако је било и у општини Д. Бријање и другим општинама доње Пусте Реке. Питање се поставља ко је вршио власт до избора НОО? У овом делу Пусте Реке власт су вршиле помоћне партизанске јединице. На то указује и Драгољуб Ж. Миличетић у књизи „Татко“ пишући: да је на једној конференцији села „формирана месна десетина, а после и месни НОО“.¹²⁾ Зато се не може прихватити тврђња да су НОО формирани помоћне партизанске јединице јер су оне раније формирани него НОО, бар у већем делу Пусте Реке.

7) Питање формирања општинских НОО 1941. године је неразјашњено. Благоје Глигоријевић тврди „У 1941. години на ослобођеној територији бирани су сеоски и општински народноослободилачки одбори“.¹³⁾ О формирању општинских НОО се ништа не говори у књигама „Лесковац у рату и револуцији“, „Ниш у вихору ослободилачког рата“, и „Јужна Србија у народноослободилачкој борби“, сем што се наводи да је био један општински НОО на југу Србије и то у Врњачкој Бањи,¹⁴⁾ а да су се први општински одбори на терену Јабланиче и Пусте Реке формирани средином 1943. године.¹⁵⁾ О томе Никола П. Илић пише: „У Лесковачком ратном округу, који је обухватио подручја Врања и Лесковаца, у 1941. и

1942. години дејствовали су само сеоски НОО. Тек у лето 1943. године формирани су општински, у јесен исте године срески, а у новембру и Окружни НОО.¹⁶⁾ О формирању општинских НОО говори и Драгић Станковић у 1941. години. У Хронологији се каже: „25. септембра на збору у слободном Вучју изабран је први пут јавно народноослободилачки одбор за села Вучје, Брезу и Жабљане“,¹⁷⁾ али се не прецизира да ли се ради о општинском одбору или не. У заједничком делу Светозара Крстића и Бошка Крстића се изричito каже: „У Поречју, од одборника као делегата поједињих села, формирају се у седиштима општина и општински НОО-и који врше функцију власнице на територији читаве општине. Таквих одбора је било: у Вучју, Великом Трњану, Старијаковцу, Мирошевцу и Барју“.¹⁸⁾ У истом раду се каже да су НОО-и формирани по принципу „једно село — један одбор“.¹⁹⁾ Аруги пишући о одборима власти 1941. и 1942. године не изјашњавају се да ли је било општинских одбора или не. На то не указује ни Хронологија догађаја. Даље, треба одговарати историјским чињеницама да ли је било општинских одбора до краја 1942. године или не.

8) Говори се да је брошура о НОО-и Врховног команданта НОВ и ПОЈ и генералног секретара КПЈ, друга Тита, о устројству и раду народне власти кружила ујесен 1942. године на терену југа Србије, како се то тврди у књизи „Јужна Србија у НОБ-и“ на страни 257. Ако је тако како је онда секретар ОК КПЈ могао бити необавештен шта су НОФ а шта НОО. По томе се може тврдити да је ова брошура стигла касније. Светозар Крстић и Бошко Крстић у свом заједничком делу о овоме пишу: „У другој половини, а нарочито при крају 1942. године приступило се реорганизовању постојећих народноослободилачких одбора и стварању нових према упутствима Врховног штаба НОВ и ПОЈ, која су на територији округа Лесковац допринеле преко радио-станице „Слободна Југославија“, а поготову доласком члана Врховног штаба Светозара Вукмановића Темпа. Тајда су се поред сеоских, формирани општински и срески“.²⁰⁾ О томе Темпо у својим сећањима износи: „недовољна активност Партије у организацији нове народне власти на читавој територији“.²¹⁾ Овде Темпо не тврди да се није радило и да није било народне власти већ истиче само да се недовољно радило на њиховом формирању. Што се тиче да је упутство дошло преко радио станице то је питање које би требало размотрити, јер се овде ради о веома повериљивом документу. Наредбе су изашле септембра 1942. године и носе наслов: „Наредба о изборима за народноослободилачке одбо-

9) МГ — III, V—4/2, стр. 2, АРПЈ.

10) Лесковачки зборник, т. III, стр. 7.

11) Хронологија, стр. 83.

12) Драгољуб Миличетић: „Татко“, Прокупље, 1969, стр. 130.

13) Лесковачки зборник, т. V, стр. 170.

14) Јужна Србија у НОБ-и, стр. 157.

15) Исто, стр. 258.

16) Види: Лесковачки зборник Т XII, стр. 147.

17) Хронологија НОР и револуције на југу Србије 1941. Лесковац, 1966. год. стр. 63.

18) Устанак народа Југославије 1941. књ. VI, стр. 175.

19) Устанак народа Југославије, књ. VI, стр. 190.

20) Четрдесет година — БГА. 1961. Култура, књ. 6, стр. 417.

21) Устанак народа Југославије 1941. књ. VI, стр. 190.

ре“ и „Наредба о образовању позадинских војних власти“. Дато је и писмо Генералног секретара КПЈ.²²⁾ Све ово поставља питање када је стигло упутство или брошура, да ли су постојали одбори власти или само одбори фонда итд.

9) Поставља се и питање учешћа жена и омладине у НОО-е. У књизи „Јужна Србија у НОБ-и“ на страни 152. пише: „Међу изабраним одборницима, мада у почетку ређе, налазе се и најагилније жене, као и најборбенији омладинци“.²³⁾ Иста реченица се налази и у чланку Светозара Крстића „Рађање и развој народне власти у лесковачком округу 1941. године“, објављеном у Лесковачком зборнику, т. I, стр. 67 где пише: „Међу изабраним одборницима, истина у почетку ређе, биране су и најагилније жене и најборбенији омладинци, који су били проверени на тај начин што су морали извршити многобројне задатке“.²⁴⁾ Као што се види први део реченице је потпуно исти сем што је код Миловоја Перовића изостављен део „који су били проверавани на тај начин што су морали извршавати многобројне задатке“. Пошто су књига и чланак објављени исте године то се не зна ко је од кога преузeo констатације на које смо укаzали и то остављамо ауторима да утврде. Нас овде интересује нешто друго, наиме, да поставимо питање ауторима у којима одборима су биране жене и омладинци у 1941. до марта 1942. године, јер се о том периоду пише у књизи и чланку. О томе да су жене и омладинци бирани у овом периоду пишу и Светозар Крстић и Бошко Крстић у чланку, „Народноослободилачки одбори у лесковачком округу 1941.“ т. VI на страни 174 где се каже: „За чланове народноослободилачких одбора бирани су најактивнији омладинци и жене“.²⁵⁾ Колико је познато ауттору није било примера да су жене и омладинци бирани за чланове НОО до мартовске офанзиве 1942. године па целом подручју јужне Србије. Жене и омладинци били су чланови одбора фонда у градовима, али не и на селу. Ако је таквих случајева било како то истичу аутори наведених књига и чланака њихова је обавеза да навођењем конкретних примера докажу своје изнете тврђење баш ради утврђивања историјске истине, а у нашем случају је она веома значајна. Питање да ли су учествовале жене и омладинци у одбору народноослободилачке власти је значајно за схватање свеобухватности нове власти и за праћење превладавања вековних негативних друштвених односа према жени, њено поцењивање и избацивање са друштвене политичке позорнице. Уколико их није било то говори да је и нова власт имала доста напора да превладава стара схватања о друштвеној улози жене, а исто тако да се види колики су резултати ту постигнути постепеним укључивањем жене у јаснијем периоду развоја револуције у раду револуционарне власти. То се односи и на присуство младих у одборе власти, који су доказали своју револуционарну зрелост борећи се у партизанским одредима или јој је оспоравана политичка зрелост приликом избора у органе револуционарне власти. Жене и омладинци постају одборници власти тек почетком 1943. године. Малобројна партијска организација није била у стању да промени схватање и однос према же нама и младима. На томе су радиле и партизанске јединице, међутим, то је било недовољно да се изврши радикална промена гледа-

ња на улогу жена у политичком животу друштвене заједнице.

10) Поставља се и питање постојања команда места о чему се доста пише. У чланку Светозара Крстића и Башка Крстића се каже: „У Вучју, Чукљенику, Мирошевцу и Барју формиране су команде места са по једном наоружаном десетином којом је командовао командант места“.²⁶⁾ Међутим, Врховни командант НОВ и ПОЈ говори о формирању команда места септембра 1942. године у својој наредби. Дакле, још пре те наредбе постојале су команде места као војно-позадински органи. Ако је тако то би била велика историјска заслуга руководства НОР и револуције на југу Србије, или боље речено, Лесковаца и околине. Исто тако то би било драгоцено искуство о самоиницијативи комуниста и руководства у тражењу најпогоднијих начина обезбеђења слободне територије и вођење оружане борбе. Због тога аутор инсистира на навођење конкретних примера који би то доказали, а исто тако да ли су се баш називале команде места или не. У Пустој Реци није било команда места и не срећу се ни у другим деловима југа Србије. Зато је ово од значаја за изучавања и региона југа Србије. Како је било могуће да ових команда места нема на терену Бабичке Горе, Јабланице, Пусте Реке, Добриве, Топлице, Расине, Сврљига, и других крајева југа Србије, када је овај крај чинио једну целину и био у сталном контакту преко партијског руководства у Нишу. Ово питање се поставља и уже а односи се на деловање Окружног комитета Партије Лесковаца који је деловао и руководио оружаном борбом у лесковачком округу, имао везе са штабовима одреда а ни у једном документу не пише о формирању команда места у Поречју.

Можда се овде ради о месним партизанским десетинама које су представљале неку врсту војно-позадинских власти. Обезбеђивале су слободну територију — своја села, прихватају активне партизанске јединице, обезбеђивале их од наиласка непријатеља, биле помоћ народноослободилачким одборима итд. Треба истaćи да је постојање ових војних формација карактеристично за југ Србије и то је значајан допринос искуствима НОР и револуције. Ако је тако онда није било потребно говорити о постојању команда места све до јесени 1943. године када се на територији Пусте Реке и Јабланице формирају седам команда места.

11) У неким написима се тврди да су месни одбори имали и функцију вршења судских функција, да су судили трађанима за одређена недела и сл. Ова функција им се приписује од дана формирања 1941. године. Међутим, историјска истина говори да су судску власт тражиле активне партизанске јединице а не месни, сеоски НОО како се тврди. Светозар Крстић у напису „Партизанско правосуђе“ говори да при месним и општинским НОО-има на oslobođenoj територији формирани су судови који су били састављени од једног члана одбора и грађана или самих одборника“.²⁷⁾

22) Види: др Леон Гершковић: „Хисторија народне власти“, Научна књига, Београд 1954. год. стр. 184—196.

23) Лесковац у рату и револуцији, стр. 152.

24) Лесковачки зборник, т. I, стр. 67.

25) Устанак народа Југославије 1941. књ. VI, стр. 174.

26) Устанак народа Југославије 1941. књ. VI, стр. 176.

27) Лесковачки зборник, т. II, стр. 89.

На крају треба рећи да морамо ради историјске истине бити одговорнији када пишемо и настојимо да научно обликујемо вредности НОР и револуције на југу Србије. Ове чињенице на које смо овде указали говоре да нисмо били одговорни пред историјском истином. Велико је оно што је створено на југу Србије у револуцији и свако додавање и увеличавање може да умањи стварну вредност као и онда када неко намерно жели да умањи стварне вредности. Пред будућим историчарима, који нису савременици догађаја о којима ми сада пишемо, много ће нам замерити за непрецизност из чега ће извучити оне закључке које ми не би желели. Зар о томе не говори и подatak који смо навели из књиге др Душана Живковића, који је многе тврђе преузете из књиге Миливоја Перовића „Јужна Србија у НОБ-и“ и то је сада постао званичан став о народноослободилачкој власти на југу Србије а видели smo да то није цела историјска истина, да има и погрешних ставова које морамо исправити. То се односи и на низ других чињеница на које овде није указано. Има, например, много различитих навођења речи Косте Стаменковића приликом погибије, о датуму формирања Бабичког партизанског одреда и сл. Све то обавезује историчаре, публицисте и учеснике догађаја да буду одговорни када говоре о ономе шта се десило на југу Србије у НОР и револуцији.

Ова моја дискусија само је један прилог питању тражења, долажења и утврђивања историјске истине о настанку и деловању народноослободилачке власти на југу Србије. Аутор није имао нити има претензију да себи допусти право да утврђује историјску истину, већ му је била жеља да укаже на нејасности на које је наишао приликом истраживања деловања револуционарног морала у раду револуционарне власти у овом региону Србије и Југославије.

Др МИЛАН БОРКОВИЋ

Друг Миладиновић је у својој дискусији поставио неке проблеме и дилеме. Наме, реч је о том како су деловали Народноослободилачки одбори на ослобођеним, полуослобођеним и окупираним територијама на југу Србије. Затим, о разликама између народноослободилачких одбора и Народноослободилачког фонда. Ја се не бих у свему сложио са његовом дискусијом, поготову не са оним делом у коме он помало идеализира рад НОО-а. А познато је да су они деловали у веома сложеним условима. Друго, не бих се сложио да је постосјала организација Народног фронта, не само на југу Србије, већ ни у другим крајевима ове покрајине све до јула 1944. године. О томе има доста сачуваних партијско-политичких докумената.

Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио је 20. марта 1943. писмо свим окружним комитетима КПЈ за Србију и партијским руководствима у одредима у коме се дају упутства за рад народноослободилачких одбора а уједно објашњавају односи између НОФ-а и Народноослободилачког фонда. У писму је констатовано да је рад НОО био много бољи у окружима и срезовима где су се партијске организације више ангажовале на послу. Да би се рад са НОО побољшао, Покрајински комитет је предложио да све партијске организације на терену проуче „Наредбу“, коју је издао врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип

Броз Тито 2. септембра 1942. о изборима за НОО на ослобођеној територији. У „Наредби“ су јасно били прецизирани односи између народноослободилачких одбора и народноослободилачког фонда. „Тамо где је формиран НОО, НОФ престаје бити засебна организација и улази у састав НОО-а-писао је Покрајински комитет — Благојник НОО је у исто време и руководилац НОФ-а, у који улази све што се прикупља од народа (храна, новци, драгоцености итд.) Али тамо где још није формиран НОО, функционисаће НОФ до оснивања НОО. Формирањем НОО пододбори НОФ-а морају постати пододбори НОО-а“.

Уопште џезвиши, у Србији ни у 1943. години, па ни касније нису били рашичишћени појмови о односима НОО-а и НОФ-а. У неким окрузима (Ниш, Зајечар), Народноослободилачки фонд се идентификоваша као народноослободилачки фронт. Други су, пак, сматрали (Врање, Лесковац) да нема суштинске разлике између одбора НОФ-а и НОО-а. Због свега тога Покрајински комитет КПЈ је морао поново у мају да у писму окружним комитетима КПЈ објашњава да НОФ (Фонд) није више самостална организација, већ реч „Фонд“ означава благајну и све заплењене и приложене ствари којима располаже НОО. „Из саме приседе НОО излази, а то јасно одређује наредбу друга Тита од септембра 1942. о организацији НО власти на ослобођеној територији да НОФ није самостална организација, већ је у склопу НОО. Дакле, један члан НОО одговаран је по линији фонда. Али, тамо где нема НОО, ствара се НОФ, али у ствари, где може да се створи одбор НОФ-а, може се створити и НОО“.

И из ових писама се недвосмислено види да Народноослободилачки фонд није био Народни фронт, већ нешто друго. Без сумње, Народни фронт је постојао као покрет за све време НОР-а и револуције у Србији, али организационо није био оформљен; одбори Народног фронта нису стварни нити на југу, нити у ком другом крају Србије. То се види и из писма Покрајинског комитета КПЈ од 16. јула 1944. које је упућено Централном комитету КПЈ: „Приступили јмо формирању сеоских, општинских, среских и окружних одбора НОФ-а на овој територији (на југу Србије) а почећемо и у читавој Србији не чекајући формирање Главног одбора НОФ-а, те ће то олакшати што брже стварање Главног одбора и отклонити све слабости у нашем политичком раду и раду НОО-а“.

Пошто је рад на стварању одбора ЈНОФ-а био новина у раду у политичком деловању у масама, у чему срески и окружни комитети нису имали доволно искуства, то је ПК-а одлучио да на терен сваког округа на југу Србије упути по једног свог члана. Сем тога, 24. јула ПК-а је упутио писмо свим окружним комитетима у коме се објашњава улога и значај ЈНОФ-а: „До сада, у Србији, нисмо имали организацију ЈНОФ-а, већ смо имали само НОО-е. Разлика између одбора Народноослободилачког фронта и НОО-а је та што су одбори фронта опште-политичке организације, а НОО-и су органи народне власти. Задатак одбора ЈНОФ-а јесте да створи јединство читавог народа у борби против окупатора и издајника тј. да уједити све демократске елементе без обзира на политичку припадност... Однос између одбора ЈНОФ-а и НОО-а је такав да одбори фронта морају бити основица на којој почивају НОО-и; одбори фронта мобилишу народ око спровођења одлука НОО-а, ис-

тичу своје кандидатске листе за изборе НОО-а итд. У сваком селу, граду, општини, срезу и округу, треба да постоје одбори фронта и НОО-и".

Покрајински комитет КПЈ за Србију написао је најпре програма и статута ЈНОФ-а и послао га 15 августа 1944. Централном комитету КПЈ да га прегледа и да да своје примедбе.

У релативно кратком периоду (август-октобар 1944), у већем броју округа на територији јужне Србије, где је била слободна територија, били су образовани сеоски, општински, градски и срески одбори ЈНОФ-а. У том периоду била су изабрана и три окружна НО фронта: Крушевач (половином септембра), Топлица (крајем септембра), Лесковац (половином октобра). У осталим крајевима Србије: источној, западној и централној, одбори ЈНОФ-а, почињују се стварати тек после ослобођења ових крајева.

БОШКО КРСТИЋ

Хтео бих најпре да кажем нешто о овом састанку. Ту је било врло доброг материјала који доприноси расветљавању НО борбе у нашем крају, учешћа народа као разних организационих форми. Добро је што то радимо, али нисам за неку жустрту дискусију и на овај начин како је Миладиновић поставио.

Ја сам за то да се потрудимо да се дође до истине, а то је, мислим, и циљ овога скупа и наших разговора.

Поставља се питање народнослободилачког одбора у ратном округу Лесковац. Да ли је у 1941. години било НОО-а или су то били одбори фонда? Да ли је било органа власти или само фондови који су се бринули само о снабдевању одреда? **Било је и једног и другог.**

После формирања Кукавичког партизанског одреда у Лесковцу се формирају одбори фонда за прикупљање одеће, обуће, оружја, муниције и др. за потребе бораца на Кукавици. Услови у Лесковцу нису дозволили да и одбори фонда у раду иду даље од прикупљања помоћи за Одред и да се развију у органе власти. Испочетка, на слитан начин се одвија и рад на терену. Прву помоћ Одреду на Кукавици и на Бабичкој гори пружили су партијска организација и СКОЈ, а затим су формирани одбори фонда. Ти одбори фонда на бабичком терену, иако су задржали име, постали су органи борбеног јединства народа и органи народне власти. У ствари, то су били органи народне власти. У Поречју, колико сам ја са Тозом разговарао, формирани су НОО-и. Тоза је жив сведок, али штета што је одсутан. Он говори да су за нека села у Поречју били формирани и општински НОО-и. Међутим, на територији других делова Округа није било општинских одбора у 1941. и 1942. години. Да ли је у Поречју поред сеоских био и један одбор за више села — општински НОО је за дискусију. Писаних докумената о томе нема. У Пустој Реци ја нисам био од средине јула 1941. до почетка фебруара 1942. године. Кад сам тамо дошао цела слободна територија била је прекривена НОО-има, било их је у сваком селу. И овде помоћ за Одред на Кукавици, за партизанске породице у Лесковцу и за Бабички одред док је изводио акције у Пустој Реци најпре су скупљали активисти. После ослобођења Лебана 7/8. новембра 1941. године, а посебно у децембру формирани су НОО-и. Међутим, при народнослободилачким одборима села постојали су фондови за намирнице и друго за одред, који су

имали своје чланове — фондовце који су били задужени за сакупљање намирница. Тако је поред саборника, чланова НОО-а, као органа власти било и фондовача.

Народнослободилачки одбори су били органи борбеног јединства. У њих су бирани најбољи, најпознатији родољуби који су били за борбу против окупатора без обзира на рану партијску припадност. Али постепено НОО-и су прерастали у органе власти и вршили све послове власти па и судску. И у Поречју, и у Пустој Реци и Јабланици они су пресуђивали грађанске спорове итд. НОО-и су у исто време били органи политичког јединства. Посебне организације Народног фронта у Округу Лесковац није било све до јула 1944. године, те су ову улогу вршили НОО-и. Они су организовали конференције, зборове итд.

Аруго, о чему сам хтео нешто да кажем је питање како су формирани НОО-и у нашем крају у јесен 1942. године. Да ли на бази упуства — наредбом врховног команданта или на основу упутства која су добијена преко радио „Слободна Југославија“? Ја не могу да потврдим када смо добили наредбу врховног команданта НОВ и ПОЈ о изборима за НОО-е на слободној територији од 15. септембра 1942. године, али знам да смо на основу датих упутстава, почели да формирамо НОО-е у нашем крају. То што се помиње да су упутства добијена преко радио „Слободне Југославије“ то је свакако нека грешка. Ја сам онда био комесар Јабланичко-Пасјачког одреда и у Гајтанију смо формирали НОО према упутствима Врховног штаба из 1942. године.

Постављено је питање када је формиран Окружни НОО. Има докумената која нас мало збуњују. Постоји један проглас од 26. новембра 1943. године народу Топлице, Јабланице и Лесковачког краја итд са пописом Окружног НОО. Међутим, постоји једно писмо Окружног комитета од 4. децембра у коме се каже „формирали смо Команду подручја и притремили смо формирање Окружног НОО-а“. Значи, формирање Окружног НОО-а треба да је било средином децембра или како Ракић рече негде до 22. децембра 1943. године. На то упућује и састав одборника Окружног НОО-а од 26 одборника међу којима је и Марко Џрни. А Марко је погинуо 10. децембра 1943. године.

Нешто о обавештајној служби. НОО-и су се од првих дана формирања бавили овим питањем ради безбедности на слободној територији. Питање будности је био један од свакодневних задатака НОО-а. Сеоске страже су данонишњо биле над безбедности, а међусобно су биле чврсто повезане. Кретање грађана ван територије било је контролисано. Нико није могао из Пусте Реке да изађе а да се није јавио НОО-у. Свако непознато лице је привођено командиру или дежурном у стражи, а сумњива лица су привођена у штаб чете или одреда. Још 1941. године непријатељ нам је убаџио шпијуне на слободну територију и у одред. Али захваљујући будности он није успео да нанесе велију штету.

Формирањем Команде подручја, команди места и партизанских стражи, обавештајна служба се брзине о безбедности позадине.

НОО-и имају и даље сеоске страже и они у овом раду стално посвећују пажњу будности. То је била посебна тачка свих њихових редовних састанака све до ослобођења. У Брестовцу за председника Среског НОО-а избран је Николај Динић, а не Драгутин Ћветковић. Окружни НОО је формиран после заседа-

ња АВНОЈ-а и није имао 100 одборника већ 26. Ракић је о томе говорио. Поменути лист се не односи на састав Окружног НОО-а.

Постављено је питање — зашто у условима тако масовног покрета и тако великог броја бораца нисмо раније формирали бригаде. Јоле је то питање начео. Објективно гледано ми смо у округу Лесковац имали услове за то крајем 1941. године и у првим месецима 1942. године. Састав јединица одреда и Бабичког и Лесковачког (Кукавичког) и Јабланичког је био такав да смо од њих могли да формирамо бар једну бригаду — али су се у оним условима борци теже одвајали од свога терена. Али то се односило више на борце месних десетина, и чета. Мада и неке сеоске месне чете по спремности и борбености нису изостајале иза чета одреда — пример Оранске чете у Пустој Реци или Прве гајтанске чете на слободној територији Јабланице.

У доба мартовске офанзиве Немаца, Бугара, недићеваца, лотићеваца и четника Косте Пећанца према слободној територији Јабланице и Пустој Реци — ту су се поред бораца Јабланичког одреда нашли и борци Бабичког одреда. Заједно са борцима ових одреда под притиском јачих непријатељских снага одступале су и радне сеоске чете из Јабланице и Пусте Реке. 11. марта увече у Доброј Води испод Радана нашла се бројна партизанска војска. Један број бораца сеоских чета вратили смо ќуби, а са осталом војском смо пробили обруч према Житном Потоку и прешли на терен Топлица — Видојевача — Бели Камен — Пасјача. Тада смо могли комотно да формирамо бригаду од бораца Кукавичког и Јабланичког одреда, бораца сеоских чета који су се прикључили четама Одреда или остали и даље самостални, у саставу Јабланичког одреда: Оранска и Прва гајтанска. Сви ови борци су били спремни да иду и даље према Јастребцу и Копаонику.

Сећам се разговора које смо водили у вези с тим. Ја сам као заменик команданта Јабланичког одреда разговарао са војним руководиоцима — командантом одреда и командирима чета. Осећали смо потребу за формирање чврших војних јединица. Дискутовали смо о формирању батаљона, пукова. Али све се завршило на дискусији. Уместо формирања јачих снажнијих јединица, за које су постојали услови и продирање ка Јастребцу и Копаонику. После тешких борби на Видојевачи, Белом Камену и Пасјачи, Јабланички и Кукавички одред са месним четама су пробијајући обруч, вратили се на терен Пусте Реке. Затим су уследили познати догађаји и са једним и са другим одредом. Зашто се тако поступило? Једини одговор — није се имало до волно искуства, није било веза са Врховним штабом нити са Покрајинским комитетом. Исто тако се није еластично приступило спровођењу директиве ЦК КПЈ из писма из децембра 1941. године о повратку одреда на терен. Ако нисмо имали искуства у 1941. и 1942. години зато смо формирали прву бригаду тек у октобру 1943. године. Без претеривања може да се каже да су ту затајили Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију.

Још на саветовању на Кукавици у фебруару (6–8) 1943. године које је одржao Светозар Вукмановић — Темпо — делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Са партијским и војним руководиоцима Лесковачког округа било је речи о формирању бригаде. Одлазећи са терена лесковачког на терен врањског подручј

ја друг Темпо је изразио уверење да ће то овде ускоро и бити. Он је до тога уверења дошао посматрајући борце лесковачког и Јабланичко-Пасјачког одреда у једнодневној борби на Кукавици када су њих 120–150 разбили око 600 недићеваца који су надирали из шест правца према Бунатовцу где се налазио и он лично са штабом новоформираног I јужноморавског партизанског одреда. За овим борцима Лесковачког и Јабланичко-Пасјачког одреда нису заостајали ни борци у Топлици и Расини, на терену Црне Траве и Врања.

Развитак НОП-а на југу Србије после саветовања на Кукавици био је још снажнији. Веома брзо су организације КП НОО-а и организације омладине (СКОЈ-а и УСАПЈ-а), организације жена (АФЖ) — нарастаје са снаге I и II јужноморавског одреда и задавале све јаче ударае непријатељу и ослобађале нова подручја. У тим условима Окружни комитет је јуну месеца извештавајући Покрајински комитет КПЈ за Србију о ситуацији у Округу тражио од ПК-а да се формира бригада и највеће оправдане разлоге за то. Међутим, место одлуке о формирању бригаде уследила је одлука о формирању ударних батаљона итд. и уместо у јуну или јулу 1943. дошло је до формирања I јужноморавске бригаде тек у октобру исте године.

На крају бих хтео нешто да кажем у вези с рефератом у коме се говори о пљачки народне имовине од стране окупатора. И на најшем терену окупатор је уз помоћ домаћих издајника настојао да опљачка народну имовину. Међутим још од првих дана устанка вођена је успешна борба да се у томе спречи. Испочетка су биле саботаже и отпор народа, а касније оружане акције одреда и бригада и one у дale врло добре резултате.

У 1941. од јесени па све до марта 1942. године непријател није могао да изнесе ни зрна жита са слободне територије. И у најтежим данима у лето и у јесен 1942., одреди уз помоћ активиста са терена — чланова Партије, Скоја и одборника успешно су ометали окупатора у пљачки народне имовине.

Борба на овом се посебно успешно одвијала у Пустој Реци и Јабланици у 1943. и 1944. Под паролом „Ни зрно жита окупатору“ биле су мобилисане све снаге на терену — уз подршку народа, та битка је добијена. Поред чланова Партије и народнослободилачких одбора ту су видан допринос дале организације жена (АФЖ) и омладине Скоја и УСАОЈ.

ДРАГОЉУБ МИРЧЕТИЋ

Када говоримо о оснивању Народноослободилачког фронта, онда треба истаћи да је Станимир Вељковић Зеле, секретар ОК СКОЈ-а у Нишу још 1941. године оснивао одборе Народноослободилачког фронта у Нишу, још августа 1941. године. То су били органи окупљања широких маса против окупатора. У НОФ-у су били углавном омладинци, који су прикупљали новац, санитетски материјал и остало за партизанске одреде. Звао се не Фонд већ Фронт. То не може нико да ме разувери, тада сам био секретар Мебушколског руководства СКОЈ-а за Ниш. То је НО Фронт против окупатора. Оваква организација постоји 1941. године у Нишу и Лесковици. Постоји и летак који позива народ Ниша и околине у организацију НО Фронта. Летак су потписали Станимир Вељковић Зеле и Сретен Младеновић Мика. То један

моменат са којим треба обавезно рачунати у дискусији о времену настаника НО Фронта.

Сада бих дискутовао о Сретену Младеновићу Мики као секретару ОК, јер се овде говори да он то није био. Ја сам, пишући биографију Сретена Младеновића, дошао до низа података и докумената и изјава, међу којима и до изјаве Александра Ранковића да је Мика послат у Ниш као један од најспособнијих чланова Партије. Он је тада био члан ОК КПЈ Крагujevac. Послат је зато што је у Нишу тада била партијска организација састављена од људи компромитованих код полиције, јер су многи тада баш излазили из полицијских затвора и логора, неки су се од њих слабо држали, и радија је партијска комисија која је проверавала њихово држање. Комунисти тада нису били у Нишу ни организовани.

Друго, ОК КПЈ Ниш већ не постоји као колективни партијски орган већ од децембра 1941. године. Зума је отишла за Лесковац, Жилник је дошао са Пасјаче и наименован је за команданта Озренског одреда, Зеле је предвиђен за ПК Скоја за Србију, до тога није дошло услед његове погибије. Василије Буха тада пише да је Мика компромитован у Нишу и тражи Милоша Мамића за секретара ОК. То су чињенице. Сви даљи извештаји Микки су у смислу онога што смо рекли и о чему смо синоћ говорили. Друго, кад се говори о новом ОК Ниш, значи Пуња, Гојка и Радош, тај нови ОК је деловао заједно за Зумом и ПП ПКЈ, деловао је ве до септембра 1942. године. Поништују успели да повежу Партију, Пуња одлази за Врање, тако да од септембра до децембра 1942. године Ниш опет нема свој ОК. Затим долази Десимир Јоловић Чича који покушава да обнови ОК али не успева све до маја 1943. године, и тек од тада можемо говорити о новом ОК Ниш, али опет само са два члана, Чичом и Жилником, тако да нови ОК КПЈ Ниш по одобрењу ПК и Миланова Карачића имамо тек од маја или половине јуна 1943. године. Имамо и Међусреско партијско поверилиште КПЈ, о коме Мија Станимировић пише: „Решили смо да формирамо Међусреско партијско поверилиште којим би руководио Срећко и у коме би било још неколико другова са терена. То је формирано негде почетком 1943. године, документи постоје.

Др ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИЋ

Аругарице и другови,

У име групе научних радника из Београда, који су дошли на овај научни скуп желим да честитам Народном музеју у Лесковцу 25-годишњицу плодног рада. У овом тренутку нисам у стању да набројим разноврсне активности овог Музеја и шта он све значи у културном животу Лесковца и целог подручја Јужне Србије. На основу оног што сам сазнао у периоду од неколико година како сарађујем са овим Музејом, могу да кажем да је Народни музеј прикупљајући музејске предмете, затим издајући своју сталну публикацију „Лесковачки зборник“ и друге књиге, пре свега из историје радничког покрета и народноослободилачког рата и револуције афирмишао се у нашој културној и научној јавности, као значајно културно жариште не само у Лесковцу него и на целом југу Србије.

Све то постигао је један мали колектив од неколико људи али са пуно иницијативе. Због свега онога што су учинили за историју овог краја и шире ја им најсрдачније честитам и желим да тако наставе и убудуће.

Нисам мисlio да дискутујем, али ме је дискусија Башка Крстића подстакла да кажем неколико речи како је дошло до тога 1941. а и касније да народноослободилачки покрет у јужној Србији остане без чврстих веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и без веза за Главним штабом НОП одреда за Србију. На основу свега што је речено стиче се утисак да је од стране партијских foruma јужна Србија била запостављена. Међутим, то је привидан утисак. Пошто је географски као и источна Србија била најудаљенија од седишта Покрајинског комитета, то је са овим крајем било текже одржавати везе. Осим тога нагли полет устанка у западној Србији и Шумадији одувека је тамо најискрсније кадрове КПЈ из Покрајинског руководства и ЦК КПЈ. То не значи да је јужна Србија била запостављена, јер је Покрајински комитет са партијском организацијом и партизанским одредима на овом подручју одржавао везу преко свог члана и инструктора Васија Бухе, који је усмеравао развој народноослободилачког покрета на југу Србије.

Додуше ни један члан Главног штаба НОП одреда за Србију није стигао у јужну Србију 1941. нити је штаб имао везе са партизанским одредима на том подручју. То не значи да није било покушаја да се ова веза оствари. После саветовања у Столицама Тито је увиђајући недостатак веза са јужном и источном Србијом, упутио Филипа Кљајића и Сретена Жујовића чланове Главног штаба за Србију да обиђу партизанске одреде у овим крајевима.

Међутим, кад су дошли на територију Ваљевског одреда стигао их је курир Ужицког НОП одреда, кога је послао комесар Милинко Кушић да их обавести о ослобођењу Ужица. Кад су ово чули променили су правац кретања и отишли у Ужице. Касније, динамика борбе и задаци које је КПЈ имала да решава на слободној територији апсорбовали су све њене руководеће кадрове.

Треба рећи, иако је то мала епизода без значаја за историју, да је Филип Кљајић послао курирку Ужицког НОП одреда Ракиљу Котареву у јужну Србију новембра 1941, за коју се Башко сећа да је стигла у јужну Србију. Она се вратила отуда са извештајем о стању партизанских одреда, али кад је Ужице било заузето од немачких јединица.

Интересантно је напоменути да је овај извештај касније послужио Мирку Томићу крајем 1941. да Ракиљу поново пошаље у Топлицу да преко ње ухвати веза са Покрајинским комитетом у Београду, јер није постојала веза ПК са групом партизанских одреда у западној Србији. Шта више овај извештај као и онај који је стигао из Топлице послужиће Мирку Томићу као оријентација да се залаже, да се група партизанских одреда из западне Србије почетком фебруара 1942. повуче у Топлицу. У том се правцу и кренуло у првој половини фебруара, али због нејединственог става и колебања, да ли продужити у Топлицу или отићи у Босну, или пак остати на свом терену, од одласка у Топлицу одустало се.

Све ово што сам највео били су покушаји да се успостави веза са јужном Србијом по војној линији. Иначе, партијске везе окружних комитета Ниша и Лесковца са Покрајинс-

ким комитетом су функционисале са повременим прекидом.

Још две мале интервенције. Кад сам усмењено излагао о злочинима бугарских и немачких окупатора у јужној Србији, говорио сам и о нишком логору. Не сећам се да сам га упоређивао са губицима у ужичком крају. Ако сам то учинио, онда то није било успело поређење. Вероватно сам упоређивао бањички логор из кога су се сачувале логорске књиге затвореника и нишки логор, па сам рекао да је према тим књигама кроз бањички логор прошло око 24.000 затвореника од којих је на разне начине уништено 4.000. Ако се ти подаци упореде са губицима затвореника у нишком логору, које наводи Мирчетић да су износили од 10.000 до 12.000 лица, навело ме је да упоређивањем простора који су логори заузимали и свега осталог посумњам да је тако велики број затвореника могао бити уништен у нишком логору. Тај број ни у ком случају не може да износи више од 4.000 лица колико је уништено у бањичком логору, иако је нишки логор био сабирни логор за цео подручје јужне Србије.

Ако сам помињао ужички крај онда сам навео једну корисну публикацију тамошњег историјског архива, који је на основу матичних књига умрлих утврдио да је на подручју целог округа изгинуло у току народноослободилачког рата и револуције 2.595 лица. И ово је један од показатеља да приликом писања историје концентрационих логора морамо бити критичнији. Па би предложио да се на сличан начин покуша утврдити број жртава у једној Србији у току окупације.

Овде је Џина поставио питање да куда Енглези у штабу Косте Пећанца после априлског рата? Мислим да се ту не ради ни о каквој енглеској мисији. Може се предпоставити да је то био неко од оних, који су били запосленi у Југославији, а нису успели да се повукну према Грчкој. Неки пак заробљени Енглези приликом транспорта из Грчке кроз јужну Србију успели су да побегну из воза и да се прикључе четницима Косте Пећанца. Један од њих чијег имена тренутно не могу да се ссетим боравио је са четницима до половине 1942. када га је четнички војвода Гордић издао Немцима. Он је преживео рат и о томе дајој Србији у току окупације.

НИКОЛА П. ИЛИЋ

Ја ћу покушати неке дилеме да разјасним, које су јуче и данас покренуте:

1. Питање Енглеза при штабу Косте Пећанца, на Соколовици, које је покренуо др Вјенцеслав Глишић заслужује пажњу, па је потребно да се овом приликом рашчисти. Познато ми је да су два Енглеза, као ратни заробљеници, побегли из немачког воза на жељезничкој станици у Лесковцу и дошли на слободну територију Јабланичког партизанског одреда. Било је то новембра 1941. године. Остали су у Лебану до 17. децембра, када је ова варошица поново окупирана, они су се повукли према Пустој Речи, а затим су нестали. Али, убрзо су се појавили у штабу Косте Пећанца. Одакле је тај трећи Енглез, није ми познато. Док су били у Лебану хранили су се у кафанама, које су биле под контролом Медвеђског четничког одреда, заједно са четницима. Нису учествовали ни у једној борби против Немца, четника, недићеваца или лоти-

ћеваца. Када су прешли са слободне територије у штаб Косте Пећанца није ми познато. Иначе, они су показивани четничким војводама и четницима, као савезници у Горском штабу. До када су остали у том штабу није ми познато. Тврдим да то није била никаква војна мисија Велике Британије.

2. Пуковник Иван Џина Глигоријевић испољио је сумњу да је Коста Пећанец, председник Удружења четника, 1940. године, врбован за агента од стране Немаца. Нема сумње да Пећанец није био заврбован. О томе постоје докази у досијеу немачке шпијунке Вера Пешић, који се чува у Савезном секретаријату за унутрашње послове. Вера је са др Краусом, немачким обавештајцем, одвела Пећанца у Софију и тамо је заврбован од Геринга, рајхсмаршала Немачке, јер је он дошао на изричит захтев Пећанца. Тада је потписао изјаву о сарадњи са Немаџком, добио 200.000 марака и илегално се вратио у Србију. О том путовању, врбовци и добијању новца излазио је фељтон у „Експрес политици“.

3. Милан Миладиновић Пљака јуче је покренуо питање да се разјасни да ли су постојали народноослободилачки одбори, као револуционарни органи власти на ослобођеној територији јужне Србије у 1941. години. Чуди ме да и после 30 година то питање није јасно. Чак није јсан ни реферат Бошка Крстића о том питању, који обрађује НОО. И на овом симпозијуму се поставља дилема да ли су постојали општински народноослободилачки одбори на ослобођеној територији Поречја. У вези с тим желим да изнесем своје мишљење

Као што је познато, интензивно се бавим историјографијом НОР и револуције јужне Србије. Од писаних извора наводим извештај ОК КПЈ Лесковац, од 30. I. 1942. године, у коме се, поред осталог, каже: „Стање у доњој и средњој Јабланици је добро за нас. Формирани су н.о. одбори који добро раде, а исто овде можемо мобилисати 1.500 људи за борбу са пушкама...“ (Зборник НОР, 1-3, док. 13, стр. 40). Затим, постоји оригинални докуменат у Народном музеју Лесковац, од почетка децембра 1941. године, у коме се највеће имена изабраних одборника НОО у селу Горини, код Вучја. На ослобођеној територији Јабланице и Пусте Реке, где је дејствовао Јабланички партизански одред са помоћним четама и десетинама, скоро у сваком селу био је формиран сеоски НОО од 5 до 7 чланова. Обавио сам разговор са преко 30 бивших одборника НОО који су бирали 1941. године. Ови подаци су ми били потребни за монографију Јабланичког партизанског одреда, која се налази у завршној фази. Такође, установио сам, да су у сваком селу на ослобођеној територији постојали и народноослободилачки одбори фонда, а чланови у називани „фондовцима“. Они су у неким селима формирани пре НОО, а негде заједно, мада има случајева да су формирани и после НОО. Одбори фонда нису били органи власти, већ су били економски органи, углавном су, поред политичког рада, прикупљали помоћ за одреде и помоћне чете. Због карактера народноослободилачке борбе и револуције они су долазили више до изражaja, стално су се појављивали у народу и више су запаженији. Како су највећи одбори? У неким селима су бирали на зборовима, најчешће су командирни чети, политички комесари чета или чланови штаба одреда држали говоре, објашњавали војно-политичку ситуацију, развитак народноослободилачке борбе, издајничку улогу буржоаске вла-

сти и онда прелазили да укажу на потребу да се формира једно тело, народносоловодилачки одбор власти, од самих сељака тог села, које народ изабре и који ће да ради у интересу самих бирача. Ево и конкретних примера: Василије Смајевић Васа, члан ОК КПЈ и заменик политичког комесара Јабланичког партизанског одреда, формирао је НОО селима Слишани и Орану; Милија Радовановић, политички комесар Одреда и члан КПЈ, формирао је НОО на десној страни реке Јабланице, у селима: Сијарини, Клајићи, Липовици, као и на левој страни Јабланице у Реткоцеру, итд. Или; Владислав Поповић Гиланац Чеда, члан КПЈ и теренски радник, формирао је НОО у селима Бучумету, Ивању, Магашу, Вујанову, итд. Ове лица су формирала НОО крајем новембра и почетком децембра 1941. године.

На бази изучавања и прикупљања грађе установио сам да нису постојали општински одбори никде на југу Србије у периоду 1941. и 1942. године. Колебања Бошка Крстића о том питању не би требало да постоје. Он не тврди да су постојали али и не пориче, већ се позива на Светозара Крстића и Стојана Николића, да су му они причали о постојању таквих одбора у Поречју. Међутим, данас, у својој дискусији Стојан Николић Јоле сам је опорвгао да су 1941. и 1942. године постојали општински одбори. Он је изјавио да су сеоски НОО, који су формирани у селима, где су пре рата и за време окупације биле општине, док их партизани нису уништили, вршили улогу општинских НОО. Питамо се, другови, да ли су то били општински одбори? Нису! Требало је сеоски НОО да делегирају своје јуборнике за општински НОО, као што је то рађено у 1943. и 1944. години или на терену да их непосредно бира народ. Тога није било. То значи, у тим местима, где су постојале општине, били су сеоски НОО власти, а не општински одбори.

Такође, нисам установио да је нека жена била бирана у НОО 1941. и 1942. године, због конзервативног односа људи према женама.

Мр ИВАН ГЛИГОРИЈЕВИЋ:

Припремио сам се за дискусију о два питања: прво је питање оног процеса које је Ракић набацио, процеса објединавања партизанских снага у јужноморавском базену 1943. године. Наиме, било је дилеме око тога зашто су објединене те снаге у одреде а не бригаде! И друго питање: улога Косте Паћанца, дилема око тога да ли је Коста Паћанец у априлу 1941. године био агент немачког Гестапоа, Немаца? Бошко Крстић је дао један добар прилог по мом дубоком мишљењу и убеђењу. Али кад је говорио о тим централним организацијама власти на територији ових наших одреда није поменуо централни орган власти НОО, онај главни, централни који је објединавао рад свих среских и сеоских 1941. године када је ослобођено и Лебане. Ја сам, наиме, истраживао и никде нисам добио податке ко је упразничио ту власт у Лебану. Заиста да ли је тај централни орган власти постојао и представљао јединствено тело, непознато је, али је вероватно за то време док је Лебане држано, морала деловати нека власт. Из Лебана је испло море директиве. Желео бих да Бошко Крстић ту буде нешто конкретнији.

1943. године је, без сумње, како каже писмо ПК КПЈ за Србију од 14. јануара 1943.

године и Главног штаба Србије, година која обећава многе победе за партизански покрет. Тамо се лепо каже „више неће бити година одступања, мањих окршаја и ситних акција“. Значи бежања, избегавања борбе нема, прелази се на борбу. Кад се могло тако нешто да каже од стране Главног штаба Србије и руководства НОП-а Србије, морало је да уследи једна темељнија анализа. То је онда, нормално, ствар прихваћена и то присуством делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозара Вукмановића Темпа који је у Београд стигао крајем новембра и почетком децембра. Он има месец дана на располагању када изучава све материјале и кад инструктор ЦК Добривоје Радосављевић у Македонији њему шаље на увид све оно чиме треба да се упозна. Међутим, долазим до закључка на основу свих тих докумената да ипак једно питање није могао да изучи ни ПК ни делегат, а то је питање организационе структуре партизанских јединица. Кад кажем организационе структуре, онда пре свега мислим на оперативна подручја партизанских одреда. Ти су одреди бројно мали, то се каже у документу, нарочито Јастребачки. Њихова оперативна територија је велика. Остаје питање њихове организационе структуре и тактике њиховог дејства. Тај елемент без другог не може ићи. Један документ нас упозорава (Ракић је у праву кад питање поставља) и упознаје још из августа 1942. године у јеку Аћимовићевих офанзива где Главни штаб каже одредима: „Пазите на вашим теренима треба да се формира бригада“. Главни штаб то није могао да каже без неког сигнала. У складу са случају значи да је Главни штаб Србије имао неке сигнале за стварање бригаде на југу Србије. То се види по томе што никад није дао неко прецизно упутство да одреди треба да дејствују у условима партизанског ратовања, па је партизанско ратовање доказивано, нарочито кад се налази један одред ван таквог домена, свога централног руководства, какав је био случај са нашим одредима, без икакве везе са Врховним штабом. Друго, тамо се даје јачина чете и ништа више да би се приступило стварању бригаде. Бригада сада има своју другу тактику дејства, него што је имао један партизански одред. Утолико пре што то није партизанска војска, већ то је НОВЈ, регуларна војска. Према томе оперативно подручје НОВЈ је другојачије него што је подручје партизанског одреда. То је закључак оног извештаја који шаље делегат Врховног штаба Светозар Вукмановић Темпо. Први извештај од 11. фебруара, а поготову извештај од 21. фебруара када је прешао на десну обалу Мораве и кад је у априлу 1943. године донео директиве за стварање Косовске оперативне зоне и инсистирао на оперативном сајесству јужноморавском и косовском зоном. Кад је дошао овде, тек је онда могао да донесе одлуку о стварном стању. А које је стварно стање било? Партизански одреди су били строго везани територијално, бројно мали. Но, територија Кукавичког одреда зна се колико је велика. На тој територији није разрађена тактика јер није постојао у ОК КПЈ Лесковац човек који се искључиво бави тим питањем. Међутим, ту имамо присуство члана ОК Бошко Крстића који је у могућности да нам пружи податке тога процеса, рада ОК. Али судећи по ономе како нам је он пре рекао, ОК се ипак бавио партизским питањима, питањима организационе

структуре у Партији, структури организације нарочне власти, која се стварала на ослобођеној територији једног одреда, а исто тако и структуром дејства партизанског ратовања. Неким ширим питањима није се бавио. Додуше ОК, а и сам Мика Младеновић је инсистирао у оном свом извештају 1941. године, ви се добро сећате, где истиче да није војник и тражи једног стручњака. Онда су послали Ратка Павловића. Међутим, ја по оним документима видим да је Ратко Павловић „проблем“ за себе. То питање саслушавања, окривљавања није му дало много могућности да разрађује тактику дејства. Према томе извлачим закључак, да је Темпо кренуо са циљем да се овде код нас створи бригада. Отуда и оно што се каже „Нисмо спремни да стварамо бригаду“. Међутим, кад је дошао, онда је као претходну меру предузeo да те снаге обједини у партизански одред. Дакле да му да карактер територијалне јединице. Да се његов претпостављени штаб ОК пре позабави процесом његовог организационог учвршења, па тек онда Главни штаб може да предузме нешто више. А то значи, ако смо ми у години која обећава годину успеха, годину већих акција, онда треба и знати да се та већа јединица организационо и среди, да једноставно прерасте у народноослободилачку бригаду. Коначно, другови, то није ништа ново. Војни комитет, кад је доносио одлуку о стварању НОВЈ у Босанској крајини, новембра 1942. године, у својој наредби казао је да треба нарастање НОВЈ да буде из партизанских одреда. То је прво питање.

Друго питање је питање четничке војске. Ја сам малопре казао да прилог Николе Илића представља благо за историју. Том се питању морало приступити. Ја сам се донекле истим питањем бавио. Желео бих да опет размотримо питање организације Косте Пећанца. Видећемо да се је организација ДМ омасовљавала из оног раслојавања. Управо су Цека Борђевић, помоћник министра унутрашњих послова Србије, и сам Милан Недић то називали ревидирање. Дакле, не укидање, већ ревидирање. Молим вас морамо у томе мало конкретнији бити. Његов управни апарат није олако употребљавао речи. Ма да у неким документима има олаког лутања. Цека Борђевић је правник, фашиста, политичајац, љотићевац, који по мом дубоком увећењу, остао у Недићевој влади, као једна контрола фашизма. Коста Пећанец са својим одредима је база Дражи Михајловићу. Он је за нас историчаре фашиста оног часа када је потписао проглас где познатим партизанима прети смртном казном да се врате и не боре против Немаца. Све дотаје историографија нема документа. Има нешто друго у оном фељтону Николе Миловановића. Постоји једна алузија да је Коста Пећанец уочи II светског рата на неком путу за Софију ишао са Рибентропом, постигао споразум и дао своју приступницу да буде агент Немачке. Кад сам консултовао Николу Миловановића, није ми пружио уопште сигуран извор својој тврдњи. Он сматра да је то једна констатација која је добила до те мере право грађанства да се њој може веровати. Зашто не? Можемо то прихватити, али морамо анализирати и друге документе. Чинићица је да је Коста Пећанец 7. априла 1941. године стигао у Ниш. Јасно и недвосмислено се говори да је Коста Пећанец у склопу пла-нова Врховне команде Симовића. Има и те

како разлога да дође и остане ту и да се бори. Тим пре што је ратни план Р-41, најглавнији план, модификован Р-40. Ти се планови налазе реконструисани у ВИН. Они укључују и четничко ратовање. Генерал Ђукавац, у свом наређењу, такође, строго пов. 18. 16. издаје и одређена упуства.

Но у сваком случају то наређење строго пов. 36 нас упозорава да је Коста Пећанец уживао велико поверење владе која је побеђена у Лондон. Дакле, код савезника антихитлеровске коалиције. Али то не мора да значи да Коста Пећанец још увек није једна сумњива личност. Сада имамо један нови документ, Крсте Михајловића, инжењера, који сам ја чуо, како рече друг Милија Радовановић. Ма да сам га ја третирао као инжењеријског мајора, команданта 626. самосталног батаљона који брани овај босильградски правац, тај Крста Михајловић се не предаје Немцима. 10. априла је на Соколовици. Долази у штаб Косте Пећанца и бива унапређен у војводу. У својој изјави даје један врло значајан, податак да се у штабу Косте Пећанца налазе 4 Енглеза. Питање Енглеза, осим у тој изјави, никде нисам нашао. Нашао сам нешто друго, да иду црни дани које он завршава 1942. године. Умире почетком 1943. године. Тај се материјал налази после рата код његовог сестрића. То је штампани материјал. Тамо говори Драшић, један публициста, социјалиста, не знам да ли је комуниста, итд. Говори о томе кад он одлази у штаб на Соколовици. Он долази и налази на буквама написе „Живео СССР“, „Живео Сталјин“. Марко Килибарда, војвода који неће никакве споразуме са комунистима у Топлицама, говори у Прокупљу и каже недвосмислено: „Мени војвода каже Сталјин, а ја тврдим да се нећемо ослободити, док топ руски не буде заприме са Дунава“. Та околност, мене као историчара побуђује да питам шта је стварно била улога Косте Пећанца у почетку. Још више, јер је у наредби коју он даје Крсти Михајловићу именујући га за четничког команданта Јабланичког одреда, овластио да према свом нахоењу уписује имена тих буђућих војвода. Он за војводу именује Максима Буровића и Саву Миловановића, ма да ја не знам да ли је Сава био војвода или четовоћа.

СТОЈАН НИКОЛИЋ-ЈОЛЕ

Овде се поставило питање зашто се тек октобра 1943. године формира I јужноморавска бригада? Ако је било услова да се то учини много раније, које су то околности које су утицале да дође до таквог закашњења у формирању оперативних партизанских јединица у јужној Србији.

Питање је у сваком случају веома занимљиво како за историчаре, тако и за многе друге које наша историја НОБ-е интересује. За потпунији одговор потребна је једна детаљна и свеобухватнија анализа војно-политичких, друштвено-економских и социолошких аспеката развоја НОБ-е у овом делу Србије у склопу тадашњег развоја НОБ-е у Србији и другим дловима Југославије.

Ја желим да изнесем само неколико напомена у вези са тим питањем без намере да могу на ову тему овом приликом да дам детаљнији одговор.

Још при формирању Првог јужноморавског одреда почетком фебруара 1943. године

и формирањем батаљона у оквиру одреда појављује се нов квалитет у организацији партизанских јединица на овом терену.

У самом формирању два батаљона овог одреда (јер трећи батаљон није стигао на вре- ме са Јастрепца) који су се нашли на окупи- ту, попукли су једну већу Недићеву формацију (8. фебруара). Ова борба је значила пре- кретницу у развијку оружаних партизанских јединица у јужној Србији и народноослобо- дилачки покрет је од тада у сталном успону, прећеши тиме кризу коју је преживља- вao у 1942. години. Тада се осетило снажно расположење код бораца комуниста, СКОЈ-е- вица за формирање бригаде и испољени су такви захтеви на саветовањима која су тих дана одржавана, а и на збору бораца 1. и 2. батаљона одреда у селу Калуђерцу на пла- батаљона одреда у присуству делегата Врхов- ног штаба Светозара Вукмановића Темпа.

На поново створеној слободној терито- рији у Пирејију, Пустој Реци, делу Јаблани- це, Пасјачи и Топлице обновљене су и ство- рене нове партијске, СКОЈ-евске и друге народноослободилачке организације, тако да проблем људства за стварање нових јединица није долазио уопште у питање. Већ на почет- ку лета 1943. године штаб I. Јужноморавског одреда тражио је званично одобрење од По- крајинског рукуводства и Главног штаба Ср- бије за формирање бригаде. На такав зах- тев дата је директива да се формирају удар- ни батаљони, што је убрзо и учињено. У то- кују јула формирани су, поред већ три батаљо- на у I. Јужноморавском одреду, још два: I. и II. ударни батаљон и обећано да ће неко у току лета из Главног штаба добија да фор- мира бригаде. После тога наступа један пре- кид у вези са покрајинским рукуводством. Тако почетком октобра долази представник Главног штаба и у његовом присуству фор- мирана је I. Јужноморавска бригада.

Према томе, већ с пролећа 1943. године били су сазрели сви услови за формирање бригада на територији јужне Србије, али у сваком случају у току јула, приликом формирања ударних батаљона требало је доћи до формирања бригада. Само формалистички, организационо-технички разлози су били у питању што је дошло до закашњења у фор- мирању бригаде од више месеци.

Ово питање није ни чисто формалистично и то са становишта што је поново пропуштена прилика да се онемогути поново организовање четника Д. М. у планинским рејонима у заљеу партизанских јединица. Баш у пе- риоду лета 1943. године, долази до снажније активности на организовању четника ДМ на бившим планинским рејонима које су држали четници Косте Пећанца током 1941. и једно време 1942. године и који су нанели знат- не губитке партизанским јединицама у том периоду (половином 1942. долази до распа- дања и расформирања четника Косте Пећанца и тај простор је остао празан). Да су ра- није формирани покретне партизанске једи- нице и убачене на овај простор, сигурно не би дошло до јачања четничког покрета у овим планинским рејонима, који је све до маја 1944. године, када су ови крајеви пот- пунно ослобођени, задавао знатне тешкоће јединицама НОВ-а.

Међутим ни овај пропуст не умањује значај и величину јужноморавских јединица у оквиру ослободилачке и револуционарне борбе у Србији, па и шире у југословенским размерама. Скоро сваког месеца, па све до

лета 1944. године формирана је по једна, а затим и по неколико бригада на овом под- ручју, тако да је до јула 1944. године форми- рано 15 бригада, а до краја септембра 1944. још 5 бригада т. јест укупно 20 бригада за леск.—топл. и врањско—тиrot. подручје и нишко и зајечарско подручје посебно је фор- мирано још 5 бригада.

Интересантно је поменути, да је полови- чном марта 1942. године, због недовољ- ног политичког, војног и организационог ис- куства пропуштена прилика да се од кон- центрисаних снага Лесковачког (Кукачићког), дела Бабичког и Топличког одреда форми- рала једна оперативна јединица која би про- била обруч непријатеља и набацала се иза његових леђа на нове терене. Уместо тога одреди се развијају у мање групе и враћају на своје територије које је непријатељ за- посео великом снагама, којом приликом су и претрпели велике губитке. Суправно томе, што су поступили Јужноморавци, Врховни штаб је приликом повлачења из Србије фор- мирао од постојећих партизанских јединица I. пролетерску бригаду и кренуо у освајање нових територија.

Друго питање било је постављено: Да ли су у 1941. години на нашој територији образ- зовани народноослободилачки одбори или су то били само народноослободилачки фондови и зато није било једнообразности у називу.

Почетак организовања НОП-а није могао бити потпуно једнообразан на свим теренима, јер ни субјективни и објективни услови ни- су били свуда истоветни. Једна од специфич- ности НОП-а је баш у томе што је дошло до богатства форми у његовом организовању. Тако су у градовима као: у Лесковцу, Нишу и др. од пре рата постојали одбори Црвене помоћи илегалним радницима, штрајкачима и хапшеним комунистима. Ти одбори се у току устанка и организовања партизанских одре- да претварају у народно-ослободилачке фон- дове који раде на организовању и пружању помоћи партизанским одредима. На селима су ту дужност на почетку устанка преузели најпре СКОЈ-евци и партијски активи, илегалне десетине, војно-револуционарне групе, али већ с јесени 1941. године на првим сло- бодним територијама функционишу — бри- гадију се на јавним конференцијама народно-ослободилачки одбори, који замењују стару власт која се ставила у службу окупатора.

Тада је у „Ужиčкој борби“ био штампан Кардељев чланак о народноослободилачким одборима и по тим упутствима су и радили народноослободилачки одбори.

Међутим, у градовима, због посебних услова, једно време називају се народноослобо- дилачки фондови, који постепено прерастају у илегалне рејонске и градске илегалне народноослободилачке одборе.

Према томе, питање једнообразног третирања у називу народноослободилачких фондо- ви и народноослободилачких одбора не одго- вара датим историјским околностима у раз- воју првих органа власти, без обзира што су њихове дужности донекле приближно исте.

ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Ја бих на крају рекао неколико речи. О значају научног скупа не бих говорио, али бих истакао да је он показао да је ово погодна форма за проучавање наше најближе про- шlosti. Због тога што јављају као референ-

ти организатори устанка 1941. године и научни радници који проучавају НОР. Тако се многе чињенице за које не постоје историјски извори рашчлањују и обелодањују, а све то доприноси да се многи проблеми заједнички решавају и јавности саопштавају.

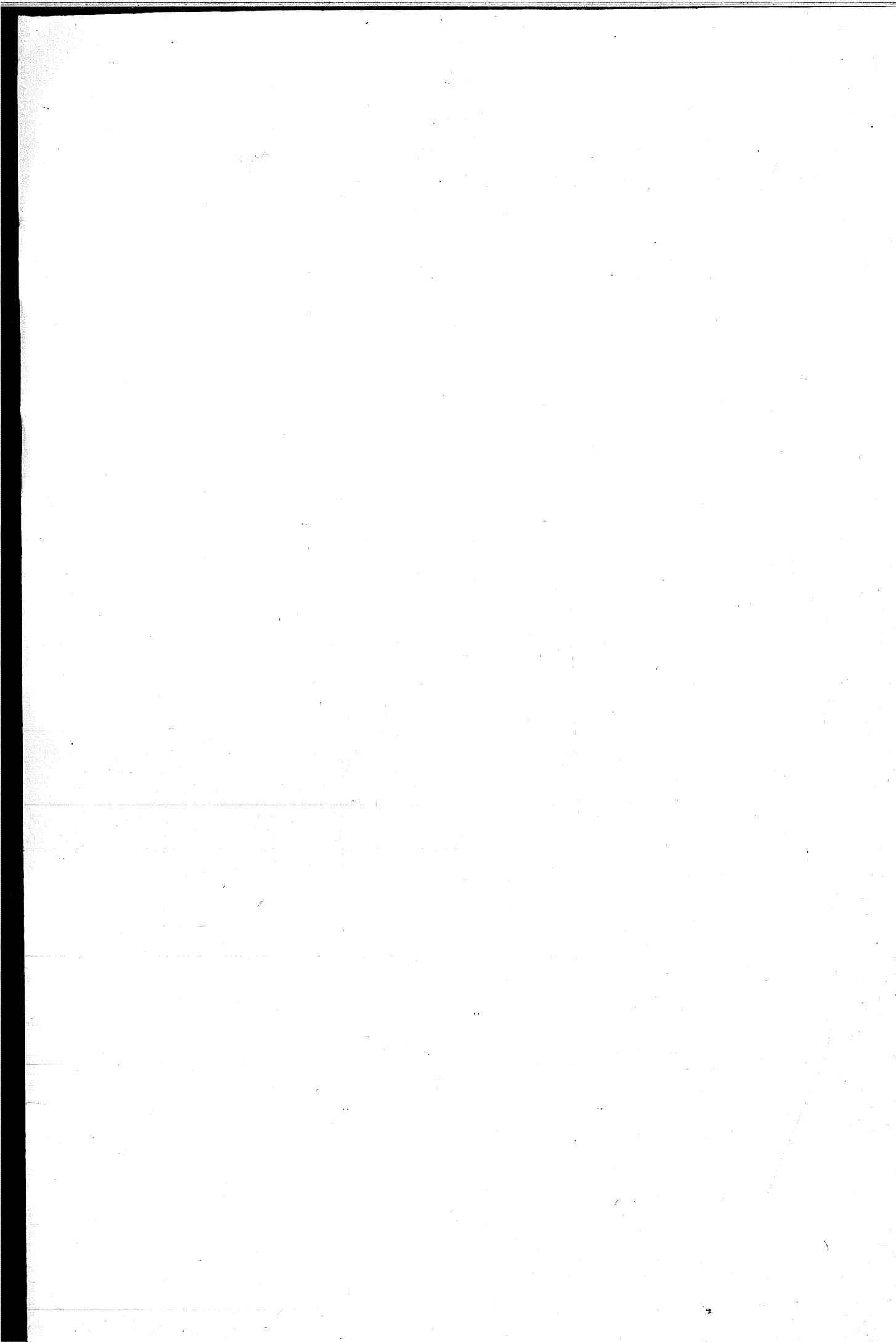
Оваква форма рада на проучавању нашег краја је заштита у нашем истраживачком програму и овај вид ћемо и убудуће неговати.

Разноврсност тема о којима се расправљало на овом научном склупу нам указује да свакој од тих тема можемо посветити овакав научан склуп. На оваквом регионалном научном склупу први пут се говори целовито о

СКОЈ-у у јужноморавским бригадама, експлоатацији природног богатства од стране окупатора, о четничком покрету итд. итд.

Ми смо у почетку хтели да се научни склуп одржи на тему „СКОЈ и УСАОЈ у лесковачком ратном округу 1941—1944. године“, али смо после одлучили да то буде шира тема, што се показало као исправно.

Ми смо заинтересовали дosta научних радника нашом активношћу на изучавању прошлости нашег краја, па се надамо да ће та сарадња и убудуће бити prisна и са учесницима овог научног склупа.

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Јован Ф. Трифуноски

СЕЛА И СТАНОВНИШТВО
У ДОЊЕМ СЛИВУ ВЛАСИНЕ

— Други (посебни) део —

ЛЕСКОВАЦ, 1975.

Лесковачки зборник

*

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*

Штампа НИП Наша реч, Лесковац

ПРЕДГОВОР

Настављајући са проучавањем насеља и порекла становништва у Јужном Поморављу, ја сам — за време летњих одмора 1962. и 1963. г. — посетио 19 села у доњем сливу Власине. Отада одлагао сам сређивање резултата тих проучавања све у нади да ћу имати прилику да продужим са посетама и других насеља у том пределу. Пошто више нема изгледа да ћу то извршити, одлучио сам да саопштим оно што сам прикупио по-менутих година.

Читав крај од ушћа Власине у Ј. Мораву на западу, па узводно до села Свођа на истоку чини доњи слив Власине. Међутим, овај крај има два изразита дела: побрђе на истоку, у које је усечена клисурasta долина Власине; и низија на западу, која се шири све до Ј. Мораве. На додиру побрђа и низије, у долини Власине, лежи варошица Власанице.¹⁾

Овде су изложени подаци за следећа села у доњем сливу Власине. Десно од Власине леже — Стјковце, Конопница, Шишава, Д. Ломница, Г. Ломница, Црна Бара, Црнатац, Крушевица, Борин Дол, Боларе и Манастириште. Лево од Власине леже — Батуловце, Глојане, Прелепац, Добротин, Ладовица, Орашје, Кукавица и Д. Дејан²⁾.

Не располажем подацима само за седам села у доњем сливу Власине. Та села су: Јастребац, Брезовица, Равни Дел, Г. Дејан, Д. Лопушња, Равна Гора и Скрапеж (већином леже лево од Власине).

Резултате испитивања најпре износим као грађу сређену по селима; на крају су краћа општа разматрања. На тај начин и овај мој рад постао је скро-

ман прилог проучавању нашег народа и насеља, која је 1902. г. започео велики прегалац Јован Џвијић³⁾. Ова про-матрања, надам се, попуњавају празнину у познавању Лесковачког поморавља⁴⁾.

I. СЕЛА ДЕСНО ОД ВЛАСИНЕ

1. СТАЈКОВЦЕ

Положај и тип. — То је једно од већих села у доњем сливу Власине: лежи десно од реке, на тераси високој 8 м, недалеко од њеног ушћа у Ј. Мораву. Око-дна села су — Конопница са И. и Гло-јане са Ј. Воду за пиће становници добијају из бунара. После другог светског рата у десној Горњој махали саграђена је чесма са водом из извора Бучке. На потесу Ливада избијају извори — Кун и Калуђерица.

Стјковце има простран атар са бројним потесима. У пољу око корита Власине леже ови потеси: Сливјак, Тршеви-на, Прогон, Ширина, Селиште I, Жабар, Морава и Влашица. Потеси на брдовитом земљишту северно од села су: Зли дол, Росуља, Владичка долина, Свињар-ник, Лапин луг, Голи рид, Шумица, Се-лиште II, Длибока падина, Дубрава и Трлина.

Стјковце има збијени тип. Издавају се три махале: Доња са 35 кућа, Горња лева са 115 кућа и Горња десна са 85 кућа. У махалама су групе сродничких кућа. Село има укупно око 235 дома (1964. г.).

Прошлост села. — На атару Стјковца постоје два селишта: једно у пољу, друго на брежуљкастом земљишту. Старији становници кажу: „Тамо су могла да буду села“. По остацима од старина као да је значајније било насеље у по-

љу. Има и један затрпан бунар. На другом селишту избија извор Бучке. Један сељак рекао ми је: „Тамо је било латинско село“.

Становници Стјковца сматрају да је суседна Конопница старија од њиховог села. Једни кажу: „Зато је у Конопници постављена и стара црква“ (старија је по цркве у варошици Власотинцу). Пре- ма томе Стјковце је основано после Конопнице, али када тачно не зна се. Претпоставља се да је село добило име по оснивачу Стјку.

Стјковце лежи на раније значајном путу који је водио десно од Ј. Мораве у правцу Власотинце — Ниш. Поменуту комуникацију становници зову „Нишки пут“. Прича се да је тим путем једном на коњу путовао владика. На атару Стјковца коњ се саплео и владика пао. Тај потес носи име Владичка долина.

У Стјковцу, код данашње школе, постојао је потес Бегово орање. Ту је и један затрпан бунар. Око школе налазе се темељни делови зидова некадашње господарске куће и помоћних привредних зграда.

На потесу Воденичиште крај Власине налазила се воденица „сас 12 витла“. Тамо је била и „турска кафана“. Код воденице касније је убијен Турчин. Због тога Стјковчани то место су „одрекли“. Новчану казну платили су становници суседног Крајинца у Лесковачком пољу. Тако су Воденичиште присвојили.

Предање чува успомену и на српско-турски рат из 1878. г. Део турске војске те године био је распоређен лево од Власине код села Ладовице. Њеној видници учинило се, гледајући жбуње, да има много српске војске на потесу Росуљи код Стјковца. Због тога се турска војска брзо повукла према југу.

У Стјковцу црква не постоји. — Сеоска слава је Спасовдан. Раније су тог дана становници носили литију. — Између два светска рата Кристидор Тасић из Лесковца крај Власине у Стјковцу саградио је радионицу за израду ситнијих металних предмета. Изба последњег рата она је напуштена.

Становници суседних села Стјковца и Крајинца за време Турака спорили су се око потеса Дубрава. У једном сукобу Стјковчани тамо су убили крајиначког кмета. Тај потес иза последњег рата изорала је „комуна“ са седиштем у лесковачком селу Манојловцу.

Од 1907. г. до данас Ј. Морава је однела око 60 ха обрадиве земље на атару Стјковца. Један сељак рекао ми је: „Та

мо су биле златне њиве, које су храниле село“.

Стјковце је типично земљорадничко-сточарско насеље. Његови становници не одлазе на рад изван села. И омладина се не школује. Стога су овде очуване старе етничке особине и обичаји. Село је одличан пример за проучавање народног живота.

Данашње становништво. — Године 1907. Стјковце је имало око 80 српских кућа. Од њих потичу сви данашњи становници. Сеоски родови воде порекло од предака који су досељени. Једни су ранији досељеници, а други каснији.

Доња махала има 35 дома. Ти домови углавном припадају великому роду Воденици. Слава рода је св. Арханђео⁵⁾. У овом роду прича се о претку Крсти Тројанцу, који је био веома храбар и пред Турцима неустрашив. Надимак Тројанац добио је по томе што га је мајка родила „као тројку“.

Горња десна махала има 85 дома. У њој су следећи родови: Борбинци и Неделковци славе св. Арханђела. — Бачоглавци, Ракићевци и Тевдилци славе св. Николу. Бачоглавци су досељени из Брезовице изнад Власотинца. Тврдилци су досељени из села Мрштана у Лесковачком пољу.

Горња лева махала има 115 дома. У њој су следећи родови: Марковци, Павловци и Савинци или Филипаци славе св. Николу. — Јагалици славе св. Арханђела. — Лукари славе св. Борђа. Основач последњег рода дошао је као „призетко“ из суседне Конопнице. Тамо имају истоимених рођака (8 к).

Исељеници. — Из Стјковца исељавања су била мала. Род Рајковци (6 к) живи у власотиначком селу Г. Ломници. Из последњег рата 15 породица прешло је околини Пожаревца. И по неки „призетко“ отишао је у суседна села.

2. КОНОПНИЦА

Положај и тип. — Село лежи десно од корита Власине, у долини Конопничке речице. У близини Конопнице су села Шишава са И и Стјковце са З. Воду за пиће становници добијају из бунара и са једне чесме. Чесма је у горњем делу села; зове се Плоча.

Потеси у пољу су: Преко Власине, Под Бели брег, Плавиште и Позаградец. Потеси на брдовитом земљишту су: Тршевина, Браник (шума), Зли дол (виногради), Кладенчиња, Селиште, Голи рид, Висока чука и Градец.

Услед положаја у долини Конопница има низни тип: издужена је 2 км у правцу С—Ј. Дели се на Доњу и Горњу махалу. У свакој махали разликују се сродничке групе кућа: Пашалици, Тошинци, Џоцинци, Лукарци и др. Свега село имо око 130 дома (1964. г.).

Старине и прошлост. — Конопница такође лежи крај старог пута Лесковачке котлине, који је водио десно од Ј. Мораве. То је свакако пут још из римског доба. Има правац Власотинце — Ниш; у народу зове се „Нишки пут“. Због тога и у овом селу постоје старије из разних историских периода.

Градац је стеновито узвишење у јужном делу села, крај поменутог пута. Становници причају да су некада овде живели „Латини“. Они су имали куће на Градецу. Још се наводи да је камен потребан за зидове донешен из долине Козарачке реке у Грделичкој клисури.

На Градецу — средњевековном утврђењу⁶) — сада се могу наћи по нека „тугља“ и малтер. Камен од порушених зидова сељаци су употребили приликом грађења својих кућа. У подножју Градца ископани су стари гробови. Судећи по дужини бутних костију, верује се да су у тим гробовима сахрањивани „високи људи“. У једном гробу нађено је 6 лобања итд.

Потес Селиште лежи североисточно од Конопнице, крај пута за суседно Рајно Поље. Како се прича, тамо нема остатка од старије. На сувом земљишту је само неколико њива. Нико не зна да ли је на Селишту некада било насеље. Један старац рекао ми је: „Тамо су биле трла нашег села“.

Конопница се рачуна у стара села Власотиначког краја: помиње се у једном путопису из прве половине 16. века⁷).

У Доњој махали села је црква „Успење Пресвете Богородице“. Како се прича грађена је на остацима старог храма „за време лесковачког паше“. Тачније: конопничка црква је из 1840. г.⁸) Старија је од цркве у варошици Власотинцу (црква св. Духа из 1858. г.⁹).

Пред крај турске владавине ова црква је била једина за сва села западно од Власотинца. О празницима цркву су посечивали становници из више околних насеља. Конопница има и доста стару школу, старију него у поменутој варошици. Конопничка школа отворена је 1868. г.¹⁰).

Око 1900. г. Конопница је имала 40 српских кућа. Од њих потичу сва данаш-

ња домаћинства. — Сеоска слава је на дан В. Госпође. Тада се овде одржавају један од највећих сабора у доњем сливу Власине. Тога дана има гостију из различних лесковачких села. — Сеоско гробље је у близини цркве са горње стране.

Атар Конопнице има два дела: равничарски на југу (крај корита Власине) и брежуљкасти на северу. У целини сеоски атар није велики. Један сељак за реку Власину рекао ми је: „Она све однесе; око ње остале само песак и камење“. Такве штете Власина раније није причинjavала.

Становници Конопнице важе као веома трудољубиви. Извештачи рекли су ми: да нема од њих вреднијих у читавом околном крају. Истичу се као одгајивачи повраћа, винове лозе и као циглари. — Потес Зли дол је „велика урвина“.

Садашње становништво. — У Конопници живе бројни српски родови. Сви су затечени у селу приликом ослобођења од Турака 1878. г. Најстарија су два рода: Баба Стојинци (око 13 к, св. Арханђело) и Лукарци (8 к, св. Ђорђе). Не зна се да ли су старији или досељеници непознатог порекла. У првом роду 1903. г. умро је деда Мита, који је имао 115 година. Од рода Лукарци једна већа грана прешла је у суседни Стакковац.

Други сеоски родови су досељеници: Пашалици (18 к, св. Никола), нека њихова девојка удала се за турског пашу. По томе су добили родовско име. — Калчаговци (5 к) и Бајинци (3 к), потичу од истог претка. Славе св. Николу. — Џекини (19 к), Џоцини (8 к) и Ристинци (4 к), славе св. Николу. — Тошинци (9 к) и Протуранци (5 к), славе св. Ђорђа. — Грци (3 к, Митровдан), неки предак „стегао се као Грк“, па по томе су добили име. Раније су били „најгора сиротиња“, док су сада „први по имању“ у целом срезу. — Боларчеви (1 к, св. Ђорђе), досељени из Болара крај Власотинца. Увек су имали само једно домаћинство. — Борђијинци (7 к) и Мечићи (7 к), славе св. Арханђела. — Жишкинци (8 к), славе св. Јована — Стичинци (1 к), славе св. Стевана. И они увек су имали само једно домаћинство.

Исељеници. — Поменуто је да једна грана од рода Лукарци живи у суседном Стакковцу. — Из другог светског рата из Конопнице исељене су 4 породице; живе у Београду и Банату. Других исељеника нема.

3. ШИШАВА

Положај и тип. — Село лежи у долини Шишавице, десне притоке Власине. То је на трећем километру северно од Власотинца. Друга околна насеља су: Д. Ломница са СИ, Конопница са З и Скрапеж са СЗ. Вода за пиће добија се из бунара дубоких око 2,5 м. Скоро свака кућа има бунар. Постоје и три слабија извора — Сланик, Језева и Димитрина чесма.

На атару Шишаве налазе се потеси: Језеро, Тршевине, Висока чука, Просишице, Сов, Бели камен; Латинско гробље, Сланик, Друм, Дејаница, Трстика, Плавиште, Грамада, Милатовац, Луг, Аранђеловица, Селиште, Трле, Валога и Језава.

Услед положаја у долини правца СИ—ЈЗ Шишава има низно-зијени тип: издужена је 1,5 км. У североисточном делу село је срасло са суседном Д. Ломницом. Групе кућа зову се по родовима. Свега Шишава има око 195 дома (1963. г.).

Старине и прошлост. — Потес Латинско гробље лежи у пољу југозападно од Шишаве. Тамо је утрина и има неколико винограда. Када сељаци обрађују земљу често наилазе на гробове. По причању, у гробовима налазе се „тугле четвртасте“¹¹⁾ и кости.¹²⁾

Насеље старих становника било је недалеко од овог гробља — на потесима Плавиште и Грамада. То је такође у пољу десно од корита Власине. Када нађе велика вода она открива видове некадашње зграде. Од старих становника званих „Латинци“ остали су бунари: један у пољу и два у долини где је данашње село.

Шишава спада у стара села свога краја. Најпре је лежала на потесу Селиште, који се налази на страни атара према суседном Власотинцу. Старији становници кажу: „Тамо биле прве куће овог села“.

У Шишави постоји предање које се односи на крај турске владавине. На потесу Просишице било је седиште сеоског спахије: звао се Бели Мемет¹³⁾. Посебне спахије имала су околна села: у Д. Ломници — Осман Дурић, у Гуњетини — неки Алија итд.

Године 1900. Шишава је имала око 80 домаћинстава. До тада је речица Шишавица била мала и мирна. Околна брда су била пошумљена. Отада је почело супротно: око Духова 1907. г. десила се прва велика провала облака („била је

јака вода“). Речица, када надобе, чини знатну штету у селима Шишави, Д. Ломници и Средору. Поплаве су све чешће. Због поплава поједине шишавске махале се померају.

О појединим празницима становници Шишаве посећују цркву у суседној Конопници. — Потес Аранђеловица је на страни атара према Власотинцу. Тамо су раније постојали камени крст и капелица. — Сеоска слава је Бурђевдан. Тога дана скупља се знатан број гостију у селу. — Гробље Шишаве је на потесу Трле.

У првом светском рату (1917. г.) бугарски окупатори у селима Шишави и Д. Ломници стрељали су 36 мушкараца. То је било на месту Трле, код сеоског гробља.

Шишава и Д. Ломница са кућама су готово срасли. Граница између њих је једна путања. На граници ових села је заједничка осмогодишња школа. Међутим, атари поменутих села су јасно одвојени.

Становници Шишаве раније су били познати као циглари. Од друге половине 19. века постали су још добри виноградари и калемари. Као циглари радили су у разним крајевима наше земље. Од пре две године тим послом баве се слабије. Сада су надничари у Власотинцу. — Становници поменуте варошице са обрадивом земљом приближили су се до саме Шишаве.

Брежуљкасто земљиште око Шишаве већином је под виноградима и воћњацима (брескве, трешње). Овде се налази једна од најбољих виноградарских зона у доњем сливу Власине. Ниже земљиште у непосредној близини села већином је под ливадама.

На утрини Шишаве — потеси Језеро и Тршевине — пољопривредна задруга из Власотинца 1963. г. засадила је модеран виноград, простран око 40 ха. Лоза у овом винограду дала је нешто рода још у првој години. Сељаци кажу: „Тамо је одлична кречна земља“.

Данашиње становништво. — У Шишави постоје три стара рода: Младеновци (32 к), Џаничи (30 к) и Букинци (8 к). Први род слави св. Арханђела, остали св. Николу. Традиција наводи да су преци ових редова „туј затечени од како су били Латини“.

Остали сеоски родови потичу од предака који су досељени. Старију знају: Врањани (2 к, св. Арханђео), дошли око 1878. г. из околине Врања. — Шоповци (4 к, св. Јован), дошли око

1900. г. из Дарковца у близини Црне Траве. Њихов предак овде је радио као зидар и тако се насељио.

Не знају старину ови досељени родови: Розовци (30 к), Катинци (15 к), Вилинци (10 к), Крстинци (10 к), Стојановци (10 к), Папуци (8 к), Коларци (6 к) и Лубинкини (3 к), славе св. Николу. — Бурдинци (10 к), Тукејинци (6 к) и Кувинци (3 к), славе св. Арханђела. — Буринци (10 к) и Магдинци (6 к), славе св. Стевана.

Исељеници. — У Власотиначком селу Гложану живе ови шишавски исељеници: Крстинци (9 к), Џакинци (7 к), Јовинци (5 к) и Живковци (2 к).

4. ДОЊА ЛОМНИЦА

Положај и тип. — На топографској карти погрешно су стављени натписи: В. Ломница и М. Ломница. На месту В. Ломница треба Доња Ломница, а на месту М. Ломница треба Горња Ломница.

Д. Ломница лежи у долини Шишавске речице, а у непосредној близини Шишаве. Г. Ломница је североисточно од Д. Ломнице. Друга околна села су: Скрапеж, Средор и Црнатово. Становници воду пију из бројних бунара.

На атару Д. Ломнице налазе се следећи потеси: Слатина, Висока чука, Падина, Чукин слог, Селимоње, Богром, Селиште, Бели брег, Врла страна, Селимов ситнак (под шумом), Пажар, Габар, Горњо-малско гробље, Авлија (ранije под шумом), Вујрид, Бара, Крст, Радичовица, Сабљиница, Гогин преод, Бузалак, Вујна чука, Орничје, Дајчиница, Миленчино, Чунгарица, Тршевина, Китице.

Д. Ломница има збијени тип. Појединачне групе кућа носе имена по родовима: Крстинци, Комарчани, Коњарици итд. Свега село има 94 дома (1963. г.).

Постанак села. — Доња и Горња Ломница су млада насеља. Традиција наводи како су у првој половини 19. века — око 1830. и 1840. г. — основана оба ова насеља.

Д. Ломницу основала су три досељена домаћинства. Он њих потичу данашњи родови: Крстинци, Комарчани и Здравковци. Ова три рода данас имају 39 домаћинстава. — Из оснивача села у Д. Ломницу долазили су и други становници. Они данас броје 55 дома.

По Турчину остала су топографска имена Селимоње (њива) и Селимов ситнак. Он је имао кулу у овом селу. — Пред крај турске владавине спахија Д. Ломнице био је Турчин Осман Дурић. — Сеоска слава су Духови.

Становништво. — Најстарији родови Д. Ломнице су: Крстинци (20 к), Комарчани (11 к) и Здравковци (8 к). Како је и напред речено, они потичу од прве три сеоске куће. Оснивачи домаћинства били су досељени око 1830. г. Оснивач рода Крстинци дошао је из села Било, које лежи на североисточку (кажу: изнад Крушевице). Оснивач рода Комарчани дошао је из села Комарице, које није далеко од Д. Ломнице. Здравковци потичу од претка досељеног из Лесковца. Тамо су живела три брата. Касније један брат (Здравко) дошао је овде, док је други прешао у суседну Г. Ломницу. У роду Здравковци знају следећу генеалогију: Бора (жив, 55 година) — Александар — Димитрије — Здравко, оснивач рода који се доселио. Њихова грана у суседној Г. Ломници постоји и сада (Стојкови, 19 к).

Касније су досељени: Коњацци (20 к), дошли из села Дарковца код Црне Траве. Дошао је оснивач рода Илија Коњац. Био је зет деда Крсте, оснивача рода Крстинци.¹⁴⁾ — Цветковци (6 к), дошли из Рупља у Грделичкој клисури. Знају следећу генеалогију: Тихомир (жив, 68 година) — Јован — Цветко — Стојан, оснивач рода који се доселио. — Раковци (6 к), дошли из села Стаковца, које лежи крај ушћа Власине у Ј. Мораву. — Груданци или Веселинови (5 к), досељени од некуда. — Курдици (4 к), најпре су живели у селу Скрапежу. Одатле их Турчин-господар, јер нису били добри радници, преселио у село Ступницу, па су село Средор. Из Средора прешли су у данашње село. — Бањаци (4 к), дошли из села Дарковца код Црне Траве. — Гирци (3 к), досељени из села Средора. — Жеравички (2 к), досељени из Рупља у Грделичкој клисури. — Коларци (2 к), досељени од некуда, — Горњемоничани (2 к), досељени пре десет година из суседне Г. Ломнице. — Стамбалиши (1 к), досељени од некуда.

Исељеници. — Родови Стојкови (19 к) и Петковци (5 к) живе у суседној Г. Ломници. Тамо су дошли из Д. Ломнице.

5. ГОРЊА ЛОМНИЦА

Положај и тип. — Г. Ломница је између ових суседних села: Д. Ломнице са ЈЗ, Црне Баре са СИ и Средора са СЗ. Становници Г. Ломнице немају бунаре, већ воду доносе са извора у суседној долиници. Када је сушно лето и ти извори остају без довољно воде. Тада сељаци чекају да напуне воду током целе ноћи.

Потеси на атару носе ова имена: Смрдан, Олчина бара, Богров, Корбунлица, Лозја, Кадијин дрен, Дубрава и Кућиште. Сеоски атар је мали. — Г. Ломница има три Махале. У свакој су куће једног рода. Стога махале носе родовска имена: Стјковска, Бокинска и Петковска. Село има 40 домаћинстава (1963. г.).

Постанак. — Г. Ломницу основали су досељеници око 1840. г. Тада је насеље имало три домаћинства. Од њих потичу данашњи сеоски родови — Стојкови, Петковци и Бокинци. Оснивачи прва два рода дошли су из суседне Д. Ломнице.

Прича се да су атар Г. Ломнице најпре „придржавали“ становници нижег суседног села Црне Баре. Затим је турски „господар“ земљу одузео од Црне Баре и на њој насељио три српска домаћинства. Она су у Г. Ломници прво саградила „појате“, касније преобраћене у куће.

Сви данашњи становници Г. Ломнице потичу од првих сеоских досељеника. Један досељеник имао је кућу у долини, други код данашње школе, трећи у данашњем средњем делу села.

Главни атар Г. Ломнице захватио је долину Мале реке. Она се улива у Шишавицу. Поменута долина има западну и источну падину. Права је подесна за винограде и воћњаке. На сеоском атару постоје три врсте тла: „црвеница“ је подесна за винову лозу; „лиска“ је подесна за воћке; док је „пепельуша“ (посна земља) подесна за пшеницу. — Обрадива земља на атару купљена је од Турчина 1878. г. — Потес Кадијин дрен име је добио по Турчину — кадији.

Становници Г. Ломнице, поред земљорадње и слабијег сточарства, баве се пе чаљбом. Раде „свуда“ као циглари и црепарци.¹⁵⁾ Последњих година, због фабричке конкуренције, ово занимање опада. И земљорадња није као раније: нема довољно ћубрива, ерозија је постала јача и друго.

Сеоска слава Г. Ломнице је Петровдан. — Село има посебно гробље. На ма-

лом узвишењу крај гробља откопани су стари зидови и гробови. Селац кажу: „Некада ту седеле Римљани“. — Код гробља вода једног извора има „мирис бакра“. Око њега два пута су вршени пробни рударски радови: 1909. и 1946. г. Пронађене су слабије наслаге лигнита.

Сеоска школа отворена је тек 1957. г. Међутим, број ученика постепено опада: 1963. г. било је само 23 ђака. На смањење броја ученика утичу исељавање и појава да млађи родитељи не желе да имају више од троје деце.

Локалитет Кућиште име је добио у новије време: одатле су становници прешли у Власотинце.

Данашиње становништво. — У Г. Ломници постоје три рода. То су: Стојкови или Падинци (19 к, Митровдан), досељени из суседне Д. Ломнице. Тамо су им рођаци становници рода Здравковци (8 к). У овом роду зна се следећа генеалогија: Благоја (жив, 33 године) — Милорад — Урош — Јован — Стојко, оснивач рода. Он је био један од оснивача насеља. — Петковци (5 к, Петковдан), такође дошли из суседне Д. Ломнице. — Бокинци (16 к, св. Сава), досељени из села Гара у близини Своћа. Имају рођака у селу Кривом Долу.

Исељеници. — Род Г. Ломничијани (2 к) живи у суседној Д. Ломници. — Од рода Петковци иза последњег рата три породице колонизоване су у Банату. — Око седам домаћинстава прешло је у Власотинце. Када сам боравио у Г. Ломници дознао сам да поједи ни сељаци намеравају да пређу у поменуту варошицу јер су тамо саградили куће.

6. ЦРНА БАРА

Положај и тип. — Црна Бара је између ових околних насеља: Црнатова, Г. Ломнице, Средора и других. Изнад села је зараван Грохот са висином од 840 м. То је највиша језерска тераса у овом делу Лесковачке котлине. Изнад те заравни диже се узвишење Букова глава (889 м).

Црна Бара је на благој падини поменуте највише језерске терасе. Има два дела у којима се стапаје — западни и источни. Око њих је неколико делова са привременим сточарским насељима — „трака“. Западни део села је главнији. Између њих је потес обраћене земље широк око 500 м.

Поједини делови атара носе следећа имена: Грохот, Букова глава, Гола чука, Миљков дол, Петрова њива, Зли дол, Опашак, Гумна, Рањина њива, Бара, Вите крушке, Црквиште, Јагњило, Топилиште и др. — Вода за пиће добија се из бунара и извора. Лети „вода омали“ па је нема доволно. Даље од села избијају јачи извори — Јагњило и Топилиште. — Црна Бара свега има 110 домаћинстава (1963. г.).

Старине и прошлост. — У Црној Бари на неколико места има остатака ранијег насеља. Северозападно је потес Селиште, сада са њивама. Сељаци причају: „Тамо имало фурња за печење старих ћерамида“. Остатака од старих гробова налажено је на потесу Вите крушке. Постоји и место Црквиште, источно од села. Међутим, тамо старина нема.

Црна Бара спада у доста стара села овог краја. Има и старих српских родова. Око села налази се веома простран атар. Такве атаре немају околна насеља. Некада је овом селу припадао и атар данашње Г. Ломнице.

Изнад села постојала је црна бара. Тамо су сада њиве. Име села дошло је по тој бари. — Становници Црне Баре имају сеоску славу Петковдан. И сада се одржава. Напуштена је заветина Спасовдан. — Село има гробље на два места: старије лежи на потесу Бара, млађе и мање је непосредно крај села. На првом гробљу некада је била „стара црква“. Остатака од храма на површини земље нема.

Око Црне Баре су сточарска трла. Налазе се на потесима: Миљков дол, Гола чука, Петрова њива, Зли дол, Опашак, Гумна и Рањина њива. Ова трла, која су на специјалној карти представљена као део насеља, чине Црну Бару великим и веома разбијеним селом.

У Миљковом долу један сељак саграђио је кућу и тамо преселио. Међутим, ускоро вратио се у село. Како ми је горорио: „Не може сам да живи“. Далеко је био од школе, комшилука, гробља и др.

У трдима стока борави током целе године. Зими је тамо по неки мушкирац, који храни стоку. Лети у трдима бораве и остали укућани, који се баве обрађивањем околног земљишта. По неки домаћин има трла на два места: чим стока зими потроши храну у једном, прелази у друго.

На потесу Вите крушке, недалеко од Букове главе (в. карту), стално борави

домаћинство Ашанина — Ристе Панчића. Он је на имању сељака Милутина Николића. Поменути Ашанин има око 30 својих оваца и 5 коња. Чува и нешто туђе стоке. Са коњима лети врши жито у околним селима.

Поменути Ристе Панчић овде је дошао из околине Пирота 1938. г. Са браћом (било их је седам) на Сувој планини гајио је око 2.000 оваца. Међутим, та стока је пропала у првом светском рату. У домаћинству Ристе Панчића су: његова жена, син, снаја и два унука. Снаја је Српкиња. Станују у појати; живот им је сиромашан.

Становници Црне Баре раније су важили као велики сточари. То су били „наши очеви и дедовци“. Многа домаћинства имала су по око 100 глава оваца и коза. Чак су појединци стоку „иљадили“, на пример Војиновци и Бојаничевци. Једно домаћинство првог рода три пута је стоку „иљадило“ итд.

Међутим, „од како се свет намножава, тако се стока намаљава“. На једно домаћинство сада просечно долази по 20 оваца.

Данашње становништво. — Сви сеоски становници припадају родовима којих има десет. Приликом боравка у Црној Бари нико ми није знао одређеније рећи о пореклу појединих родова. Родови су: Иковци (15 к), Јанковци (15 к), Вojиновци (10 к) и Boјаничевци (8 к), имена су добила по оснивачима родова.

Грковци (13 к), не знају како су добили име. — Самарцини (11 к), име су добили по претку који се бавио самарским занатом. — Баба Рајкиници (12 к), име су добили по жени која је била старешина кућне задруге. — Лисичковци (6 к), не знају како су добили родовско име. — Карапаници (10 к), и они не знају како су добили родовско име.

Призетковци (10 к), име су добили по домазету досељеном од некуда.

Исељеници. — Између два светска рата само неколико породица из Црне Баре исељено је у Власотинце. Након последњег рата око 10 породица колонизовано је у околини Панчева. И по неки „призетко“ отишао је у суседна села.

7. ЦРНАТОВО

Положај и тип. — Црнатово је велико село. Оно и суседно насеље Крушево

вица леже у пространој плиткој депрецији, десно од Власинске клисуре. Друга околна насеља су: Больаре са Ј, Власотинце са ЈЗ, Црна Бара са С. Воду за пиће становници добијају из бунара и из Црнатовске речице, десне притоке Власине. На атару избија само један јачи извор. Познат је под именом Шопа.

Земља око Црнатова и суседне Крушевице је веома плодна. Најпогоднија је за винову лозу, воћке и пшеницу. Потеси на атару носе ова имена: Спаиско, Гарско, Браник, Старо село, Латинско гробље, Кађино, Пајкин рид, Трница, Бегово браниште, Мильовски рид, Сува долина, Заједница, Расколовица, Голем рид, Сип, Лука падина, Вирови, Босино, Лозје, Копотине, Заграда (њиве), Турска ливада и Река.

Црнатово има разређен тип. Делови села носе имена по родовима. Познатији су делови: Лингурица, Мишинци, Маниловци, Стојковци, Денчини и др. Свега село има 121 дом (1963. г.).

Старине и прошлост. — Потеси Старо село и Латинско гробље, како се прича, потичу из истог доба. Тамо је постојало насеље старије од данашњег Црнатова. На поменутим потесима поједини сељаци вршили су ископавања, али се не зна шта су нашли. Код Селишта на површини земље има „згура од ковачница“.

Потес Гарско браниште и Спаиско леже у шуми. Тамо се налазе остаци зидова за које становници претпостављају да потичу „од црква латинска“. Поједињи становници (Добросав Милошевић и др) тамо су ископали крст, један метални суд и др. Око црквишта било је надгробних камених споменика. Касније су их становници употребили када су градили куће и зидали бунаре. На потесу Спаиско имало је кућа, вероватно српских.

Црнатово има добре природне и привредне услове. Стога оно спада у доста стара села. Тачно се не зна када је основано. Народна традиција о томе је оскудна. Једино старији сељаци кажу: „Ми смо чули да је наше Црнатово 1878. г. имало само 30 српских кућа“. Сви данашњи становници потичу од тих домаћинстава.

Атар Црнатова веома је подесан за винову лозу, воћке и пшеницу. Домаћинства имају производе за продају. Међутим, ти производи (шљива, трешња, бресквса) понекад пропадају, јер се све количине не могу продати у Власотинцу.

Потеси Заједница и Расколовица некада су претстављали сеоску утрину. Ту утрину касније су сељаци поделили и земљу обрадили. — Потес Бегово браниште лежи на тромеђи атара Црнатова, Больара и Власотинца. — Локалитет Ба-ба Недин камен налази се „над село“. На површини једног стеновитог блока виде се: „коњски копита“ и „зајчино легло“. Поједињи сељаци код тог локалитета вршили су ископавања са надом да ће наћи „закопане паре“.

Најстарија црква десно од Власине налази се у суседној Крушевици. Становници Црнатова тамо су ишли у дане празника. — Сеоска слава је Спасовдан.

Данање становништво. — У Црнатову налази се већи број родова. Многи од њих су доста стари. Зато у народној традицији о појединим родовима нема одређених података.

Родови су: Чобинци (2 к), имају неколико отсељених породица. — Тутуљци или Крстинци (2 к), и од њих има отсељених породица. — Лингурци (22 к), такође имају неколико отсељених породица. Родовско име добили су по претку који је био „слуга код Турчина“. Њега су Турци називали Лингуром. — Остали родови: Мишинци (8 к), Маниловци (8 к), Стојановци (7 к), Денчини (7 к), Здравковци (6 к), Јефтиновци (6 к), Тасинци (6 к), Лазаровци (5 к), Мажорци (5 к), Марћовци (5 к), Личанци (3 к), Пешинци (3 к), Милтанови (3 к), Босинци (3 к), Кордини (3 к), Лизгини (2 к), Пајкинци (2 к), Кокошкарци (2 к), Томини (2 к) и Милови (1 к).

Досељени родови познатог порекла су: Јовановци (4 к), дошли из Брезовице изнад Власотинца. — Гарци (4 к), дошли из села Гара у горњем делу слива Власине.

Сви сеоски родови имају крсне славе. Највише се слави св. Арханђео; мање св. Јован; најмање св. Борђе.

Исељеници. — Из Црнатова има доста исељеника: око 20 породица живи у Власотинцу, 3 породице живе у Косанчићу у Пустој Реци, 3 породице живе у Српском Милетићу у Војводини. Исељеници у Власотинцу имају посебну уличицу. До 1962. г. становници су скупље прдавали земљу у Црнатово, а јевтиније је куповали у поменутој варошици. Касније није било тако. Постоји и један сасвим отсељен род — Клисарци.

8. КРУШЕВИЦА

Положај и тип. — У клисури североисточно од Власотинца раван Власине има висину од 280 м, док је десно од реке зараван висока 388 м. Главни део Крушевице налази се на заравни, док је у клисури млађа сеоска махала — Власина. Околна насеља су: Равни Дел са Ј, Борин Дол са И, Црнатово са З.

Воду за пиће становници добијају из бунара и са извора. Познатија су три извора: Попов кладенац у селу, Стубал крај старог „турског“ пута и Нејкин кладенац лево од Власине. Последњи извор је најјачи и има особито добру воду. Међутим, он се налази на незгоднијем положају.

Назив потеса на атару: Рајков дел, Бабин дел, Мелине, Гумно, Језеро (то је бара), Дел, Јанкин рид, Корија, Нејкин кладенац, Голема бара, Крст, Старо село, Војкићева, Гргурајка, Рудиште.

Крушевица има разређен тип. Дели се на Велику и Малу Крушевицу. Прва је на западу, друга на истоку. Између њих је сеоска речица. У сваком делу разликују се махале. У појединим махалама су куће једног рода (на пример, у махалама: Јанковци, Шејтановци, Бокинци итд.). Има махала и са кућама различитих родова — у махалама: Кладенац, Власина, Аиваће и др. Крушевица има 262 домаћинства (1963. г.).

Старине и прошлост. — Данашња Крушевица спада у млађа села доњег слива Власине. Народна традиција наводи да је насеље основано пре око 150 година. То је било око 1810. г. Оснивач села био је Љуба. Од њега потиче данашњи сеоски род Љубићовци (7 к), досељени са Овчег поља у источном делу Повардарја. После првог рода следовало је насељавање других сеоских родова. Сви су дошли до краја турске владавине 1878. г.

Како је речено, Крушевица лежи на присојном земљишту десно од Власине. Међутим, њени становници имали су сточарске станове на суседној левој — осојној падини долине Власине. Касније ти станови преобраћени су у куће. Тако је пред крај турске владавине постало данашње село Равни Дел.

Први становници Крушевице куће су имали на потесу Селиште. То је у горњем делу атара. На Селишту насеље је лежало све до краја турске владавине. По ослобођењу основане су данашње бројне разређене махале ближе реци

Власини. На Селишту данас има слабих остатака кућних зидова и доста воћака.

Једна махала Крушевице основана је непосредно крај Власине у клисури. У тој махали је црква св. Арханђела Гаврила, школа и продавница. Данашњи храм саграђен је одмах иза 1878. г. Пре тога ту је била старија црква. На дан црквене славе, у месецу јулу, у Крушевици је велики сабор. Долазе бројни гости из других насеља.

Код цркве је сеоско гробље. — На једном месту тамо је сахрањено око 40 бугарских војника, погинулих у сукобу са Немцима крајем септембра 1944. г. — Код цркве је велико звono изливено за владе краља Милана — 1885. г.

До краја турске владавине стари пут правца Власотинце — Свође није водио клисуром Власине, већ је водио десно од Власине средином атара села Црнатова и Крушевице, тј. преко заравни високе 388 м. Данашњи пут долином Власине саграђен је по ослобођењу од Турака.

Тотес Рудиште лежи у клисури Власине. Некада је тамо копана и топљена гвоздена руда. Сада се познаје вада чија је вода коришћена у рударском самокову. — На потесу Турско гумно вршило се жито за турског спахију. — На потесима Бурзина падина и Преод постоје јака клизишта земље.

Данашње становништво. — У Крушевици је велики број српских родова. Сви потичу од досељених предака. Ипак родови се могу поделити: на оне чија се старина зна, и на родове за чију се старину данас не зна.

а. Досељени родови познатог порекла: Љубићовци (7 к), предак овог рода, како је и напред изнето, рачуна се у оснивача села. Порекло им је са Овчег поља у источном делу Повардарја. Зна се следећа родовска генеалогија: Светозар (жив, 53 године) — Ранђел — Станко — Илија — Љуба, оснивач рода и села. — Тојагаци (21 к) и Јованчићи (4 к), потичу од истог претка. Славе св. Стевана. Досељени из Дарковца код Црне Траве. Њихови стари „радили су са коњима“ и стално носили „тојагу“. По томе су добили име. — Килиџи (6 к, св. Никола), дошли из неког села у Шоплуку. По овдашњем схватању Шоплука лежи источно од Свођа до југословенско-бугарске границе. Предак овог рода имао је добrog црног коња — „куша“. По томе је остало родовско име.

б. Досељени родови чија се старина не зна: Јанковци (13 к), Бокинци (10 к), Босинци (6 к), Видојинци (4 к), Банковци (3 к) и Осојци (3 к), сви славе св. Николу. Сваки род има посебну махалу.

Бокинци (14 к) и Чалаковци (3 к), славе Препод. Алимпије Столпник. — Кочићевци (7 к), слава им је Бурђиц. — Јарчовци (21 к), славе св. Арханђела. — Славковци (15 к) и Кујинци (6 к), славе Бурђевдан. — И у овом случају сваки род има посебну махалу.

У махали Кладенац су родови: Беличинци, Мирчинци, Петковци и Величковци. Сви имају 40 кућа. Славе углавном св. Николу. — У махали Аиваче има 35 кућа. И ти становници славе св. Николу. — У махали Голема бара има 20 кућа. Сви славе св. Стевана. Због удаљености становници ове махале желе да се издвоје као посебно село.

У махали Власина има 11 кућа. Сви становници славе св. Николу. Скоро сви су досељени из старијих махала села Крушевице (Ливаће, Видојинци, Јанковци) и из суседног села Равног Дела.

Исељеници. — Из другог светског рата из Крушевице исељено је око 30 породица. Њихови становници живе у Паранину и Куприји, где су пре тога радили као циглари. Сасвим се иселио род Брзици.

9. БОРИН ДОЛ

Положај и тип. — Борин Дол лежи десно и даље од Власине, између села Свођа са И и Крушевице са 3.¹⁶⁾ Куће су на сувом и неравном земљишту, високом 400 и више метара. Вода за пиће добија се из бунара. На атару извора нема. Лети водом оскуђевају становници махале Тупански дел.¹⁷⁾

Потеси на атару имају следећа имена: Висока чука, Језеро, Честоборје, Тупански дел, Прелом, Пуста река, Селиште и Рамниште. — Борин Дол има разбијени тип. Разликују се четири махале: Борин дол, Тупански дел, Џакманово и Врелци. Прва махала је најглавнија. Село броји око 90 домаћина (1963. г.).

Прошлост. — На потесу Селиште, које лежи северније на вишем земљишту, како се прича: некада су биле куће предака данашњих становника. Сеоска до-

маћинства касније су се померила према југу. То је било око 1850. године.

Један сељак навео ми је следећу генеалогију: Стојан (жив, 50 година) — Дича — Џека — Станоја. Предак Џека напустио је Селиште и прешао у данашњу махалу Борин дол.

Махала Тупански дел лежи крај стараг „турског пута“, који је до 1878. г. водио северно од Власинске клисуре. Тамо је са једног места, удаљеном у бубањ, оглашавано када је саобраћај био слободан.

У махали Борин долу постоји локалитет Рамниште. Тамо је црквица св. Борђа, саграђена у периоду између два светска рата.

У овом селу најмлађа је махала Врелци. Њени становници пре тога живели су у главном сеоском делу, махали Борин долу. — Сеоска слава је Бурђевдан. — Око села Борин Дола има сточарских појата. Већином се налазе на потесу Језеро.

Данашње становништво. — У махали Борин долу има око 45 домаћинстава. Припадају следећим родовима: Џекинци (св. Стеван), Крстинци (Алимпије Столпник), Рашинци (Алимпије Столпник), Чукаревци (св. Арханђело), Миленовићи (св. Никола), Брајковићи (св. Јован) и Чуљковци (св. Никола).

У махали Џакманово има око 20 домаћинстава. Припадају родовима: Белинци, Миленковци и Џајинци. Први становници славе св. Јована, остали св. Николу.

У махали Тупански дел има око 15 домаћинстава. Сви потичу од некадашње две куће. Славе св. Николу.

У махали Врелци има око 10 домаћинстава. Припадају једном роду; слава им је Митровдан.

Преци свих сеоских родова до око 1850. г. имали су куће на потесу Селиште. О њиховом даљем пореклу нисам ништа дознао.

Исељеници. — Из Борин Дола није имало много исељеника: из другог светског рата иселила су се само 4 домаћинства. По два домаћинства прешла су у Куприју и Банат. — Род Џекинци ранije се иселио у суседно село Д. Дејан (махала Власинци).

10. БОЉАРЕ

Положај и тип. — Село лежи у долини Власине, источно од Власотинца. Од поменуте варошице далеко је 5 км. Дру-

га околна насеља су: Манастириште, Црнатај, Крушевица, Рамни Дел и Брезовица. Вода за пиће добија се из бунара и са једне чесме која је крај пута.

Атар Баљара је мали. Већи део површине са обрађеном земљом и сеоским кућама је десно од Власине. Мањи део атара, већином под шумом, је лево од реке. Потеси десно од Власине су: Бегово браниште, Бегова ливада, Турска ливада, Кална долина, Големи лаз, Ружина падина, Богоров, Дулан, Стари крст, Милоска њива, Бели камен, Габрак, Чуке, Селиште, Нерезине. Потеси лево од Власине су: Старо селиште, Пркенда, Страже и Градац.

Баљаре има забијени тип. Поједини делови зову се по родовима: Џветковци, Младеновци, Мусинци и др. Свега је у селу око 141 домаћинство (1964. г.).

Старине и прошлост. — Градац је „рамно место“, лево од корита Власине. Остатака од старија нема. Један старији сељак рекао ми је да је у младости слушао како су тамо неки људи „ископали казан с златом“.

Потеси Селиште и Старо село леже десно и лево од корита Власине. Остатака од старија нема. Сељаци верују да су на поменутим селиштима некада живели „Латини“.

Данашње Баљаре није много старо насеље. Традиција наводи да су га основали српски досељеници, прикупљени из других насеља и крајева. Пред крај турске владавине село је имало 13 домаћинстава. Вероватно је могло бити основано у првој половини 19. века. Сви данашњи становници потичу од поменутих 13 домаћинстава. Иза 1878. г. овде се нико није доселио.

До наведене године, када је Баљаре било мало село, оно је лежало 2 км северозападније. То је на потесу Бегово браниште (в. карту).¹⁸⁾ По ослобођењу од Турака село је променило положај: сада је крај главног пута који води доловом Власине.

Потеси Бегова ливада и Бегово браниште име су добили по власнику, турском бегу. Поменути бег био је власник сеоског атара од Баљара до села Д. Дежана. Њему је припадала пространа земља и у суседној Крушевици.

Наведени потес Бегова ливада лежи у близини Баљара. Међутим, он сада припада селу Крушевици. То село присвојило је овај потес пред крај турске владавине: тада је тамо нађен убијен човек; крвнину су платили становници

Крушевице, јер су „Баљарци одрекли да плате“.

На Беговој ливади у долини Власине од 1928. до 1930. г. налазило се летовалиште питомаца београдске Војне академије. Тада је саграђена чесма, која постоји и сада. Неки Михајло Пешишћ из суседне Крушевице жалио се краљу Александру противу поменутог летовалишта, па је због тога оно укинуто.¹⁹⁾

Сеоска слава Баљара су Духови. Тада долазе гости из околних насеља. — Сеоско гробље је мало, али са новим споменицима и лепо уређено. Налази се на улазу у село идући путем из Власотинца.

Место Стари крст је даље од села. Тамо се раније скупљао свет код крста на дан сеоске славе. Крст је касније пренет у само село, крај старог бреста. Сеоски сабор ту се не одржава.

У Власотинцу је запошљено око 40 радника и службеника из Баљара. Остали мушкирци раде сезонски као циглари и препари. Поменуто занимање овде је познато од друге половине прошлог века. Ишло се на рад чак у Румунију.

Поток, који дотиче из суседног Џрнатаја, причинjava знатну штету становницима Баљара: уништава шуме и руши поједине куће. И Власина је 1938. и 1945. године уништила неколико сеоских њиви.

Баљаре сам посетио у априлу 1964. г. Тада се говорило како претстоји изградња бране за вештачко језеро.²⁰⁾

Становништво. — Како је и напред истакнуто, 1878. г. Баљаре је имало 13 српских домаћинстава. Од тих домаћинстава потичу сви сеоски родови.

Родови, чије се место порекла зна, су: Мусинци (15 к), дошли из села Линова у околини Бабушнице. — Ковачевци (8 к), дошли из села Ковачеве Баре у Грделичкој клисури. — Стаменковићи или Жутини (1 к), потичу од домазета досељеног из села Џрне Баре.

Родови, чије се порекло не зна, су: Младеновци и Копчини (25 к); Џветковци и Бокинци (24 к); Пиндарци и Плитарци (14 к); Стојковци (8 к); Пешинци (10 к); Живковци (7 к); Буршанови, Лисичкови и Близнаци (16 к); Гагричани и Цацини (9 к); Арандови (4 к). Неки од ових родова досељени су из села која леже у средњем и горњем делу слива Власине („из Шопско“).

Сви родови Баљара славе св. Николу, сем четири: Гагричани славе Бурђевдан;

Бурошанови, Близнаци и Лисичковци славе „св. Борђе посни“.

11. МАНАСТИРИШТЕ

Положај. — Село лежи у долини Власине крај Власотинца, са источне стране. Међутим, на специјалној карти Југославије испис села није наведен. Власотинце се постепено шири према Манастиришту па је могућно да ће се та два насеља ускоро спојити. Вода за пиће добија се из бунара.

Око Манастиришта су потеси: Станице, Костино ливадче, Шелино, Маринково ливадче, Глувчино, Орловач, Бели камен и Лука. — Село лежи десно и лево од корита Власине. Десно има 35 кућа. Свега је у Манастиришту 50 домаћинстава (1964. г.).

Старине и прошлост. — Народна традиција, коју сам слушао, наводи: да је овде најпре постојао власотиначки манастир са калуђерима. Касније он је порушен. Верује се да су рушење извршили Турци. Они су некуда отерали калуђере.

Око манастирских рушевина основано је насеље Манастириште. Остаци манастира пронађени су 1936. и 1037. г. када је копана вада за електричну централу у Власотинцу. Манастир се налазио крај ушћа потока Брезовице (каже се и: Манастирски поток) у Власину. Тамо су пронађене цигле од зидова, један велики крст и друго. Приликом зидања сеоских кућа налажени су стари гробови.

О овом манастиру нешто података има и код других писаца: М. Костић наводи да је то био манастир летњег св. Николе. По традицији је задужбина Стевана Немање. Вероватно је порушен у 17. веку.²¹⁾ Неколико сличних подака о манастиру објавио је и Д. Борђевић.²²⁾

Године 1925. насеље Манастириште имало је 23 куће. Од тога шеснаест кућа било је лево од корита Власине, док се седам кућа налазило десно од реке. Тада ово насеље у управно-административном погледу није вођено као посебно село: десна страна записивана је као део села Больара, а лева као део варошице Власотинца.

За време другог светског рата окупациона граница (бугарско-српска) водила је преко Манастиришта: лева страна насеља била је под српском управом, док

је десна страна била под управом Бугара. Тек иза последњег рата, на основу жеље становника, Манастириште је издвојено у засебно село.

До ослобођења крајем 1944. г. Манастириште није имало ни посебно гробље: умрли становници сахрањивани су у гробљу Власотинца и села Больара. Сада Манастириште има гробље десно од Власине.

Како је поменуто раније Манастиришта више кућа имало је лево од Власине, а мање десно од ње. Сада је обрнуто: лево је 15, а десно 45 кућа. Сељаци кажу да је на левој страни „осојно место“ или „мртвичаво“. Зато са кућама постепено прелазе на десну страну.

Становници овог села имају мало земље. Она је углавном под виновом лозом и утрином.²³⁾ И стоку гаје веома мало. Стога домаћинства доста се издржавају као печалбари — праве цигле и пропове. Неки су запошљени у суседном Власотинцу. — Сеоска слава је „Летњи Николјдан“. То је иста слава ка и у Власотинцу. На дан поменутог празника сабор Манастиришта је код места Раскрсје.

Данашиње становништво. — Српско становништво Манастиришта потиче од предака који су досељени. Једни чине групу старијих досељеника, док су други млађи досељеници.

Становници насељени до краја турске владавине 1878. г.: Гаричани (15, св. Никола), дошли из села Гара у сливу Власине (изнад Своћа). У Манастиришту куће су имали лево од реке, док их сада имају са десне стране. — Глувчињи (10 к, св. Арханђео), дошли из села Градишта у северном делу Грделичке клисуре. „Тамо убили Турчина и зато побегли овде“. — Младинци (5 к, св. Борђе) и Чардаклије (5 к, св. Јован), досељени од некуда.

Становници насељени између два светска рата и касније: Брезовичани (10 к), дошли из суседног вишег села Брезовице. Тамо су живели у махалама — Бајинци, Зарјаци и Јуруковци. — Больарци (3 к), дошли из суседног Больара где су припадали роду Пешинци. — Ломничани (1 к) и Јовићићи (1 к), дошли из околних села.

Исељеници. — Род Цандерци и селио се у суседну варошицу Власотинце. — Других исељеника из Манастиришта нема.

II. СЕЛА ЛЕВО ОД ВЛАСИНЕ

12. БАТУЛОВЦЕ

Положај и тип. — Село лежи у пољу, западно од Власотинца. Недалеко, са северне стране, протиче Власина. Батуловцу су најближа ова села: Конопница, Стјаковце и Гложане. Свако домаћинство има бунар са добром водом. У селу постоји чесма саграђена 1928. г.

Границе атара су: на северу корито Власине; на југу граница прелази преко пута Лесковац — Власотинце; на југу граница допира до атара села Гложана и Стјаковца; на истоку, према Власотинцу, граница атара су потеси Кошутица и Зукар. Ове границе су „од крај тако“.²⁴⁾

Потеси на атару имају следећа имена: Кошутица, Зукар, Подсело, Бачевићте, Бузалак, Доња и Горња ширлина, Прогон, Бунарина, Големи луг, Пункавица, Над-гробје, Селиште. — Село је збијеног типа. Сродничке куће су једна другој ближе и више груписане. Зову се: Дојчинци, Гребуљци, Златуданци, Ничинци итд. Свега насеље има око 145 домаћинстава (1964. г.).

Старине и прошлост. — У самом Батуловцу је њива Славка Манцића, велика око 20 ари. Када се у њој дубље закопа наилази се на старе широке цигле и остатке малтера. Не зна се каква је старина ту била.

Потес Селиште лежи 1 км источно од Батуловца. Становници причају да тамо нема никаквих остатака од старија. Један сељак рекао ми је: „Селиште се зове, али тамо наше село није било“. Код Селишта је данашње батуловско гробље.

Не постоји предање о томе које би објашњавало постанак данашњег Батуловца. У њему живе бројни српски родови. Једни су доста стари, док су други досељени. Године 1900. Батуловце је имало свега 35 српских кућа. Потицале су од предака који су овде живели још за време турске владавине. И данашња домаћинства потичу од тих старијих српских кућа.

Сеоска слава је Спасовдан. — За време Турака становници овог насеља посебњивали су цркву у суседној Конопници. Изјутре почели су да посећују цркву у Власотинцу.

Потес Зли дол са виноградима, некада батуловски, сада припада суседном Стјаковцу. Прича се да је тамо некада убијен Туручин. Становници Батуловца нису могли да плате „кровину“, већ су

то платили Стјаковчани. Тако су они Зли дол присвојили.

Становници Батуловца претежно су земљорадници. Према плодности земља већином је „друге класе“. Виногради овог села су на брдима десно од Власине. Они су на атарима Стјаковца (већим делом) и Конопнице.

Сима Пешић из Батуловца, рођен 1890. г., учествовао је у балканском рату. Његова јединица код Куманова запленила је стадо од 800 овнова. Том прилаком Пешић је срео старијег Туручина, који је причао, да је пре 1878. г. живео у Лесковцу.

Данашње становништво. — Српско становништво Батуловца дели се у већи број родова. Старији родови су: Ничинци (9 к), Јовинци (7 к), Чучинци (6 к) и Пунци (2 к), потичу од истог порекла. Славе св. Јована. Појединачни становници ових родова данас међусобом склапају брачне везе. — Дожинци (11 к), Илијинци (8 к), Џекинци (7 к), Денчини (5 к) и Станичини (3 к), славе св. Николу. — Величковци (10 к), Тонинци (10 к) Марковци (9 к), Вукинци (4 к), Мишинци (2 к), Тошанци (2 к) и Банковци (2 к), славе св. Арханђела. — Манчинци (4 к), славе Митровдан.

Досељени домови, чије се порекло зна, су: Гребуљци (10 к) и Златоудинци (10 к), потичу од истог претка. Славе св. Борђа. Досељени су за време турске владавине из суседног Стјаковца. — Пешинци или Сиротовичани (око 18 к) и Петковци (5 к), такође потичу од истог претка. Славе св. Арханђела. У роду Пешинци 1905. г. подељена је задруга која је имала 40 чланова. Ови родови воде порекло из мајхале Сиротовчани, која се налази у селима Џеној Трави или Броду у горњем делу слива Власине. — Ачини (1 к), дошли из села Кукавице. Потичу од младића који је у Батуловцу био призећен.

Исељеници. — Становници Батуловца углавном се нису исељавали. Само је по нека ретка породица отишла у Власотинце, Лесковац, Светозарево и Књажевац.

13. ГЛОЖАНЕ

Положај и тип. — И Гложане је пољско село: лежи крај пута Лесковац — Власотинце, са његове десне стране. Гложану је најближе село Прилепац. Ова

два насеља са кућама скоро се додирују (имају и заједничку школу). Вода за пиће добија се из бунара. У селу су и две чесме — једна у Доњој, друга у Горњој махали.²⁵⁾ На атару Гложана налазе се следећи потеси: Друм, Црквиште, Луковица, Дрењак, Рид, Плавиште и Селиште.

Гложане има збијени тип. Разликују се ови делови насеља: Горња, Доња и Новоселска махала. Последња махала потиче од око 1950. г. Тамо су куће појединих скоро издељених породица. Делови у махалама зову се по породицама — Крстинци, Џакинци, Маринковци, Петровићи итд. У селу свега је 97 дома (1973. г.).

Старине и прошлост. — Оскуднији подаци указују: да је пре данашњег Гложана на истом месту било неко старије насеље. Тако постоји потес Селиште на источној страни села. На површини земље остатака од старина нема. Гробље села је код Селишта.

Црквиште је место крај Гложана са северне стране. Тамо је њива Обрена Петровића. Сељаци причају да је на поменутом месту некада била црквица св. Јована. Од ње се налазе „велике тугле и малтер“. Избегли становници ту цркву су „пренели“ у виши североисточни део Лесковачке котлине.

Суседна села Гложане и Прилепац нису „много стара насеља“. Гложане лежи на тераси високој 252 м, док Прилепац лежи на равни Ј. Мораве, високе 247 м. Традиција наводи да је најпре основано Гложане. То је било крајем 18. века када је Ј. Морава текла ниže отсе-ка терасе крај тога села. Речно корито касније се „повукло“ за 800 м западније. Тада је у равни Ј. Мораве основано село Прилепац.

Оснивачи Гложана су три досељена домаћинства од којих потичу ови данашњи родови: Џоцкини, Маринковци и Копраљи. Старац Трајко Станковић, који је умро 1932. г. као деведесетогодишињак, памтио је када је Гложане и мало веома мало кућа.

Преци осталих сеоских родова досељили су се касније и то до краја турске владавине 1878. г. Једни потичу из села у суседној Грделичкој клисури, други су из Шишаве код Власотинца. По ослобођењу од Турака у Гложане није нико досељен.

До краја турске владавине становници Гложана радили су на својој земљи. Турцима су плаћали само десетак. Међу-

ним, ако неки Србин не би могао да обради земљу, њу би „Турчин за врчву ма-сла“ давао на обраћивање другоме.

Атар Гложана има два дела: мањи је на западу у равни Ј. Мораве, док је већи део на темену терасе на истоку. Свако домаћинство има земљу и у једном и у другом делу атара. У првом делу су баште и њиве са конопљом, док су у другом делу њиве са житом и кукурузом. Сељаци кажу: „Морава некоме доноси, другоме односи“.

Потес Селишта, са одличним ливадама, лежи крај пута Лесковац — Власотинце. Једном тамо је нађен „убијени Турчин“. Колективну казну од 1.000 гроша („десет кеса“) нису могли да плате становници Гложана, већ су платили становници Стјаковца. Тај потес сада је стјаковски.

Становници Гложана, иако су земљорадници и сточари, не могу своја домаћинства издржавати „без зараде“. На зараду иду „куј куде“. Неки раде као грађевинари, други као циглари. На поменуте радове више се иде иза последњег рата.

Данашње становништво. — Најсторијији родови Гложана су три: Џоцкини (15 к), Маринковци (14 к) и Ко-праљци (6 к). Прва два рода славе св. Арханђела, трећи св. Николу. Ови родови потичу од некадашња три домаћинства која су била оснивачи села. Овде живе од краја 18. века. Њихове су њиве у непосредној близини села. О даљем пореклу поменутих родова сада се не зна.

Остали сеоски родови су: Давинићи (7 к, св. Арханђео), досељени из села Ковачеве Баре у суседној Грделичкој клисури. — Кованцици (4 к, „св. Борђе посни“), досељени су из села В. Сејанице такође у Грделичкој клисури. — Костадиновци (9 к, св. Арханђео), и они су досељени из Грделичке клисуре — из села Градишта. Познати су још под именима Јеремици и Николићи. — Шишавчани (23 к, св. Никола), деле се на Крстинце (9 к), Џакинце (7 к), Јовинце (5 к), и Живковце (2 к). У роду Шишавчани предак деда Стојилко био је „добар газда“ за све време Турака. — Петровићи (10 к, св. Арханђео), Алексинци (6 к, св. Арханђео) и Бувечови (1 к, св. Никола), место порекла не знају.

Исељеници. — Из аругог светског рата настала су знатна исељавања из Гложана. Од рода Маринковци на разне

страни исељено је 12 домаћинстава. Од рода Петровићи неколико породица живи у Лесковцу. Од рода Шишавчани (грађана Живковци) 2 домаћинства прешла су такође у Лесковац. — Из Гложана има нешто колониста и у Банату.

14. ПРИЛЕПАЦ

Положај и тип. — Куће овог села леже у равни Ј. Мораве са њене десне стране. Крај Прилепца са североисточне стране лежи село Гложане. Становници се служе водом из бунара. — Поједини крајеви атара носе ове називе: Страна, Голема долина, Банко, Бранице, Моравиште, Умски рид, Латинско гробље, Селиште и Бели брег.

Прилепац је збијеног типа. Сродничке куће су једна другој ближе и више груписане. Зову се по родовима: Здравкови, Стојичићи, Стојанови итд. Укупно село има 66 дома (1964. г.).

Старине и прошлост. — Према ономе што сам чуо, изгледа да и у Прилепцу има остатака разних културних епоха. Место Латинско гробље налази се на темену терасе („на брег“). Када су сељаци иза 1900. г. риљали земљу за винограде тамо су нашли старе гробове. Судећи по дужини бутних костију мисли се да су у гробовима сахрањивани „високи људи“. До Латинског гробља је потес Селиште. Тамо су њиве. Приликом орања у њивама налажене су „јако печене“ цигле и ћерамиде.

Данаšњи Прилепац основан је пре око 170 година. Са разних страна досељено је 5 домаћинстава. Од њих су се намножили ови родови: Здравкови, Стојичићи, Мијлови, Стојанови и др. Та да је основано и суседно село Добротин. А кратко време пре Прилепца у његовој непосредној близини било је основано Гложане.

Име села објашњава се на два начина. Једни кажу да је насеље основано „на прилично место: ту су река, поље, вода за пиће. Све су то згоде“. Други причају да је село добило име по доселеницима из Прилепа у Македонији, којих заиста има у селу.

Традиција наводи и ове занимљиве податке. Оснивачи Прилепца најпре су покушали да се насеље лево од Ј. Мораве, код данашњег села Губеревица. Међутим, тамо их је поплавила река. Зато су прешли на данашње место, тј. десно од Ј. Мораве.

Прве куће данашњег села налазе се на темену терасе и у равни Ј. Мораве.

Пошто је на тераси било теже у погледу пијаће воде, те су куће напуштене: сви су се населили у равни Ј. Мораве.

Старији сељаци причају како су њихови преци до ослобођења 1878. г. од десет снопова жита морали дати два. Један сноп су давали држави и то је био десетак или „царско“. Други сноп су давали „господару Турчину“; то је био деветак или „господарско“.

Неки Турчин, „господар“ овог села, најпре је живео у Приштини. Потом се преселио у Лесковац. Он је овде стекао „својину“. То је био велики виноград на потесу Бели брег.

Ј. Морава повремено се излива и плави сеоске куће. Старац Спира од рода Здравкови (има 79 година) рекао ми је: „У мом животу Морава нам је шест пута улазила у авлију“.

Сеоска слава је Спасовдан. — Старији сељаци, у дане појединих празника, најпре су посећивали цркву у Конопници. Касније су почели посећивати цркву у Власотинцу.

Данаšње становништво. — Како је и напред изнето: у овом селу живе родови који потичу од досељених предака. Сви су насељени за време турске владавине, почев од око 1800. г. Родови су: Здравкови (8 к, св. Арханђео), пореклом са Власине. Рачунају се у осниваче села. У роду се зна следећа генеалогија: Спиро (жив, 79 година) — Младен — Јован — Бока — Здравко, оснивач рода који се доселио. — Стојићићи (14 к, св. Арханђео), дошли из неког села код Прилепа у Македонији. И они се рачунају у осниваче села. — Мијлови (15 к, св. Никола), дошли из села Репишта у Грделичкој клисури. — Стојањови или Илијинци (11 к, св. Арханђео), порекло им је из околине Кратова. — Стојилкови I (3 к, св. Арханђео), место порекла не знају. Оснивач рода Стојилко био је „први богаташ“ у Прилепцу. Имао је два сина — Ивана и Стојана. Отац је касније, због нечега, проклео синове. Današnja домаћinstva потичу од Стојана. — Стојилкови II (12 к, св. Арханђео), и они место порекла не знају. Њихови су преци дуже времена становали у колибама. — Жаботини (3 к, св. Јован), досељени из села Палојца у Грделичкој клисури. Њихови су преци за време Турака „аржали турску страну“ па зато и код њих „живот не иде напред“.

Исељеници. — У селу Тупаловцу у Грделичкој клисури живи род Гегин-

ци. Тамо су досељени из власотиначког Прилепца.²⁶⁾

15. ДОБРОТИН

Положај и тип. — Добротин лежи непосредно крај Ј. Мораве, са десне стране. Налази се и у близини Грделичке клисуре. Околна насеља су: Ладовица, М. Копашница и Грабовница. Сви становници Добротина воду пију из десет бунара. До првог светског рата пила се вода само из кладенаца крај Ј. Мораве.

Десно и лево од Ј. Мораве су потеси: Језава, Горна прудина, Горња језава, Под Бели брег, Сува Морава. Потеси на брдовитом земљишту источно од села су: Рид, Гробиште, Плужевина, Пшеничиште, Падина, Горња падина и Селиште.

Добротин има збијени тип, Дели се на Горњу и Доњу махалу. у махалама су поједине родовске групе кућа. Зову се Костићи, Јовићи, Живковићи итд. Све-га село има 73 дома (1964. г.).

Старине и прошлост. — Селиште је место изнад села у долини. Тамо су њиве, виногради и по нека ливада. По причању сељака, некада су на Селишту наложени остаци од зидова — цигла, камен и „друго нешто“. Како се верује у народу тамо је живело неко старо становништво.

Данаšњи Добротин спада у млађа села свога краја: основала су га 5—6 досељених домаћинстава у оно време када је основан суседни Прилепац (пре око 170 година). Оснивачи су дошли из села у суседној Грделичкој клисуре — из Грделице, Граова, Рупља. Од њих су се највиши скоро сви данашњи становници Добротина.

Раније су постојала два добротинска хана лево од Ј. Мораве. Налазили су се на местима Језава и Горња прудина. Власници ханова били сељаци из Добротина. Престали су да раде око 1920. г.

Атар Добротина има два дела: низију крај Ј. Мораве са запада, и брдовито земљиште на истоку. Осим земљорадње и сточарства, становници се помажу још од рада „у печаловини“. Раде као циглари и црепари. Ово занимање развијено је иза првог, а нарочито иза другог светског рата. — Сеоска слава су Духови. — Гробље је на потесу Гробиште.

Данашиће становништво. — Родови, чије се порекло зна, су: Марковци (5 к, св. Арханђео), досељени из Грдели-

це. — Мишићи (4 к, св. Арханђео), досељени из Граова у Грделичкој клисури. Њихови преци тамо су убили Турчина и зато пребегли овде. — Рупци (4 к, св. Јован), досељени из Рупља у Грделичкој клисури. Имају рођака у селу Белом брегу, лево од Ј. Мораве. — Цојићи (3 к, св. Никола), и они су досељени из Грделице. Тамо имају истоимених рођака. — Тодоровићи I (2 к, св. Никола), и ови су досељени из поменутог Граова у Грделичкој клисури. — Шушини (2 к, св. Никола), потичу „од призетко“ досељеног из суседне Ладовице. — Накаламци (2 к.), потичу од домазета досељеног из Губеревац, који лежи лево од Ј. Мораве.

Не зна се одакле су досељени родо: ви: Костићи (9 к, св. Арханђео), потичу од претка деда Стевана. Он се овде „призетија“ из неког села. — Живковићи (9 к, св. Никола), Станојевићи (5 к, св. Никола), Јовићи (8 к, св. Арханђео), Стаменковићи (6 к, св. Никола), Борђевићи или Милкићи (6 к, св. Никола), Јанкови (4 к), Трајковићи (2 к, св. Арханђео) и Чубрини (2 к), дошли су од некуда.

Исељеници. — Из Добротина има и сељеника у селу М. Копашници (Грделичка клисура), Лесковцу и околини Велике Плане. Али сва та исељавања нису знатна. Исељеници у М. Копашници (Гавриловци — 4 к), грана су данашњег рода Рупчи.²⁷⁾ Један домазет из Добротина прешао је у суседни Губеревац (лево од Ј. Мораве).

16. ЛАДОВИЦА

Положај и тип. — Ладовица лежи на земљишту високом око 330 м. Околна су насеља: Ђукавица са СИ, Добротин са ЈЗ и Прилепац са СЗ. Становници се снабдевају водом из бунара. Укупно има 30 бунара, чија је добина до 12 м. Од 1932. г. постоји и чесма са мало воде. Лети се осећа несташница у пијаћој води.²⁸⁾

Сеоски атар захвате око 640 ха. Једна његова половина је под ораницама, ливадама и виноградима. Другу половину атара захватавају утрлина и шума. На атару су потеси: Рамњак, Господарско гумно, Бегово браниште, Црквиште, Лукојина Ширина, Куње, Гробиште и др.

Ладовица има збијени тип. Поједини делови села зову се по главнијим родовима: Џакинци, Белојинци, Анђелковци,

Маринковци, Ивановци и др. Ладовица има око 165 дома (1964. г.).

Старине и прошлост. — Источно од Ладовице је локалитет Црквиште. Његова је земља сада обрађена (имање браће Борђевић). Године 1932. тамо је учитељ Влада Поповић ископао остатке зидова некадашње цркве. Материјал су били камен, цигле и малтер.

Ка суседном селу Кукавици лежи потес Кунье. И тамо на локалитету Гробиште у виноградима становници су откопали старе гробове. У њима су пронађене дугачке бутне кости у народу зване „кокали“. Припадали су народу званом „Латини“.

Североисточно од села, на даљини од 1.500 м, је потес Луковица. Прича се, како је тамо лежало старо српско село. Налазило се крај пута Власотинце — Гределица. Један крак пута од Луковице издавао се за Лесковац. Услед поменутих путева становници Луковице повремено су осећали зулуме. Због тога су се иселили.

Два рода из расељене Луковице основала су село Ладовицу. То су били Анђелковци и Каракуљци. Ови родови и данас постоје. Земља око данашњег села имала је „дубраве и павите — била ладовина“. Због те ладовине постало је име села. — На селишту Лукавице има остатака кућних зидова. Селиште је подесније са пијаћом водом него данашња Ладовица.

Приликом ослобођења од Турака 1878. г. Ладовица је имала 30 српских кућа. Данашњи становници намножили су се од тих домаћинстава. — До поменуте године овим селом господарио је неки лесковачки спахија. По њему је добио име потес Господарско гумно. — На атару Ладовице имао је земљу и неки турски бег. Од њега је 1878. г. купљена утрина велика око 90 ха. По том бегу је топографско име Бегово браниште.

Лево од Ј. Мораве лежи село Губеревац у Лесковачком пољу. Оно има земљу и десно од поменуте реке. Ту земљу, која је припадала Ладовици, становници Губеревца стекли су на следећи начин. Тамо је био убијен чувар поља (турчин). Становници Губеревца платили су 40 кеса злата и тако присвојили земљу. На тој земљи су потеси: Глошка орница, Дугачка орница, Умиште, Араповица и Врања нога.

Главна сеоска слава Ладовице је Илиндан. Тога дана поједина домаћинства приме до 60 гостију.⁹⁾ Спореднија слава, када се носила литије, је Спасовдан. Та да домаћинства примају мањи број гос-

тију (до 20). — Сеско гробље је на потесу Рамњак. — До краја турске владавине становници овог села посећивали су цркву у Конопници. Изда тога посећују цркву у Власотинцу.

Североисточно од Ладовице постојала су бројна сточарска трла. До последњег рата било их је око 50. У њима чувано је добра стоке.¹⁰⁾ Бугарски окупатори наређивали су да се трла растуре и нека су спаљена. Године 1942. утрина око њих (Ширина) подељена је и изорана. Сада су тамо б трла.

Део атара јужно од села је са виноградима и воћњацима. Северно од села су њиве са житом. Такав распоред биљних култура постоји и у суседним селима — Кукавици и Орашју.

Данашње становништво. — У Ладовици, како је и напред речено, постоје два стариначка рода: Крацуљци (11 к) и Анђелковци (20 к). Некада су живели на селишту Луковици.

Остали родови потичу од предака који су досељени из разних насеља и крајева. Ти родови су: Јабуковци (8 к), дошли из Јабукова у горњем делу слива Власине. — Џианци (9 к), Милиници (7 к) и Жерци или Стаменковци (6 к), потичу од истог претка. За њихово место старије нисам дознао. — Миленковци или Бежаџи (9 к), дошли из Црне Траве у горњем делу слива Власине. Знају следећу генеалогију: Спаса (жив, 71 година) — Стеван-Миленко, који се доселио. У Црној Трави имају рођака званих Попинци. — Џакинци (25 к), досељени од некуда. То је највећи род у Ладовици. — Белојинци (око 10 к), за њих сам чуо казивање „да су пребегли негде из Бугарске“; били су „бели Цигани“. Бикинци (4 к), дошли из неког села на Сувој планини. Овде се доселио деда Бика. По причању: „Он је био плачкаш; убијао је Турке и плачкао Србе“. — Маринковци (10 к), Ивановци (10 к), Боринци (7 к), Крстинци (7 к), Савинци (6 к), Пекинци (6 к) и Михајловци (6 к), досељени из разних насеља. У роду Крстинци предак Крста био је 40 година сеоски кмет-старешина. За овај род још се каже како су његови становници били „турске присталице“. — Велешанци (2 к, Митровдан), дошли из Стјковца у доњем делу слива Власине.¹¹⁾ У Стјковцу имају рођака, чије је даље порекло из околине Велеса у Македонији. Међутим, ја те становнике у поменутом Стјковцу нисам утврдио.

Исељеници. — Род Ивановци (2 к) иселио се у суседну Грделичку клисуру — село Тупаловце.³²⁾ — Шишини (2 к) прешли су у суседно село Добротин. — Иза другог светског рата око 36 породица из овог села исељено је у Сmederevo (већим делом), Ковин, Дебељачу (Банат). — Од рода Бикинци 2 породице прешле су у Лесковац.

17. ОРАШЈЕ

Положај и тип. — Куће овог великог села леже недалеко од Власотинца, крај пута за Грделицу. Положај је погодан и из економских разлога: северозападно је низија веома подесна за њиве, док је са југоисточне стране више земљиште подесно за сточарство. Вода за пиће добија се из бунара и кладенаца којих има у доловима. Ипак, лети становници оскуђевају водом.³³⁾

Испод села су крајеви атара: Црквиште, Клинчаровица, Језеро, Гарваница, Проваљеник и Дубрава. Изнад села су: Брапче брдо, Куса глава, Сејменски рид, Паљено село, Крушар, Јумерово и Попов луг.

Орашје има збијени тип. Издужено је око пута правца ЈЗ-СИ. У том правцу село је дугачко 2 км. Разликују се поједине махале које се зову по родовима. Крајња североисточна махала је Велковска, док је крајња југозападна махала Матинска. Орашје има око 190 домаћинстава (1964. г.).

Старине и прошлост. — Како је и напред изнето Орашје лежи на старом путу правца Грделица — Власотинце — Пирот. Ту комуникацију овде зову Пиротски пут. За потребе пута у овом селу постоје „три каменита моста“.

Традиција наводи: да је Орашје веома старо насеље у доњем сливу Власине. Поједини сељаци тврде како је Орашје старије и од суседног Власотинца (Власотинце је основано крајем 18. века).

Прве куће данашњег Орашја лежале су на потесу Селишта или Паљено село. Поменути потес је на вищем земљишту јужно од данашњег положаја. То село запалили су Турици за време познате „Бојаџијске буне“ у првој половини прошлог века (1841. г.). По томе је остало топографско име Паљено село.

Из паљења остала су седам домаћинстава. Њихови становници нове куће саградили су на нижем земљишту где је

данашње село. Од тих седам домаћинстава намножили су се углавном сви данашњи становници Орашја. Изузетак чини само по нека домазетска породица. Приликом ослобођења од Турака 1878. г. Орашје је имало око 15 кућа.

У роду Бокинци зна се следећа генеалогија: Василко (жив, 76 година) — Димитрије — Милош — Бока — Живко. Предак Живко прешао је из Паљеног села у данашње Орашје. Родовско име добили су по Живковом сину Боки.

На Селитшу су виногради. Тамо су сељаци налазили: „вршници, пепелишта и велике ексере“. У близини је данашње сеоско гробље и место Црквиште. И тамо су налажене ствари: „огњишта и саџаке“. Код Црквишта је имање Драгомира Вељковића. Пре две-три године он је ту нашао „тесано камење“ од неког зида.

Потес Јумерово припадао је Турчину Јумеру из Лесковца. Неки причају да је Јумер био „господар целог Орашја“. Од жига узимао је: један шиник за цара, други шиник себи, а осам шиника остало је сељацима.

На потезу Језеро некада је била утврена. Предак Милош од данашњег рода Бокинци тамо је напасао 100 белих и 100 црних оваца. Та паша касније је изорана.

Сеоска слава Орашја је други дан Духова. Сабор се одржава код крста у средини села. Средишни део насеља представљају две махале: Мутавџиска и Марковска. — Од како је повећан број становника земља у Орашју боље се обрађује и од ње се добијају већи приноси. Раније се ређе ишло и на рад изван насеља. Сада скоро из сваке куће по неко иде у „печаловину“.

Када сам боравио у Орашју наишао сам на неколико стараца, учесника балканског и првог светског рата. У селу познати су по карактеристичним надимцима добијеним у тим ратовима: Василије Марковић — Чарапић, Стојан Тасић — Глavaş ита.

Данашње становништво. — Како је и напред изнето, Орашје има седам родовских махала. Свака махала има домаћинства која су се углавном намножила од једне куће. Те родовске махале су: Крстинска (око 70 к), дели се на мање родовске гране. Једна грана зове се Вељковци. — Мутавџиска (око 24 к), знају следећу генеалогију: Станоје (жив, 76 година) — Трајко — Таса — Младен, који се бавио мутавџиским затоном. — Бокинска (око 20 к), нап-

ред је наведена генеалогија овог рода.
— Остале махале су — Марковска (око 20 к), Стамбалисци (око 23 к), Магинска (око 20 к) и Пујинска (око 10 к). — Сви сеоски родови славе св. Арханђела, осим рода Стамбалисци који славе св. Николу.

Исељеници. — Родови Шљаморци (4 к) и Коларовци (7 к) иселили су се у суседно село Кукавицу. — У новије време из Орашја отсељено је око 20 породица. Сада живе у Власотинцу, Београду, Смедереву и Банату. — И по неки „призетко“ отишао је у суседна насеља.

18. КУКАВИЦА

Положај и тип. — Југозападно од Власотинца, а у међусобној близини, леже два села: десно од једног дола је Орашје, а лево Кукавица. Кукавица је уметнута између Орашја и Ладовице и зато има веома мали атар.³⁴⁾ Становници водом се снабдевају само из три бунара.

На линији између виших села Јастрепца и нижег села Кукавице спушта се дугачка која су заостали трагови од четири језерске терасе. За три терасе висине су означене на специјалној карти: 561, 477 и 328 м. — Потеси на атару Кукавице носе следећа имена: Селиште, Јасика, Горња и Доња Дубрава, Провалјеник, Бранице и Врпчи рид.

Кукавица има збијени тип. Сродничке куће су више груписане и носе следећа имена: Цветковци, Митровци, Врањаници, Ардинци итд. Село свега има око 84 дома (1963. г.).

Старине и прошлост. — Потес Селиште или Ограње лежи на путу Кукавица — Ладовица („од село на там“). Становниши причају да је на Селишту било старије српско насеље. Касније су га „унишили Турци“. Раније су тамо наложене „препутинки“. Крај Селишта са горње стране постојало је гробље. Једни кажу да је оно „латинско“.

Народна традиција наводи да су Кукавицу основала два досељена домаћинства. То је било пре ослобођења од турске владавине — 1860. или 1870. г. Старешине тих домаћинстава звали су се Миленко и Павл, досељени из села Кукавица на Сувој планини. Миленко и Павл били су „својаци“. Славили су св. Николу.

Од Миленка постоји данашњи род Миленковци или Ардинци. Од Павла постоји данашњи род Павловци. У првом роду зна се следећа генеалогија: Никола (жив, 82 године) — Ристо — Миленко, оснивач села који се доселио.

Када су дошли први досељеници земља данашње Кукавице „сва је била браниште — свуда је било шибле“. — Прве куће Кукавице налазиле су се на потесу Селиште. Међутим, тамо није подесно за бунаре. Воду за пиће становници су доносили са места Проваљеник. Зато је Селиште напуштено. — Проваљеник је између Орашја и Кукавице; тамо су ископана три бунара.

Становници Кукавице хтели су своме селу да промене име — да га зову Мало Орашје. Аржавна власт измену није одобрила. — Сеоска слава Кукавице је Спасовдан. — Гробље је крај села са западне стране. — На Селишту постављен је велики крст. — Кукавица и Орашје имају заједничку школу. Налази се на простору између поменутих села. — Ова два села имају и заједничког чувара поља.

Дрва за огрев становници доносе из села у суседној Грделичкој клисури — из Г. Лопушње и Палојца. Свако домаћинство годишње потроши 6 до 8 кола дрва. Једна кола има по два кубна метра дрва. За једна кола дрва сељаци губе по два дана. Зато они кажу: „Имамо тешкоћа за дрва, воду и пашу“.

Становници Кукавице лети се баве израдом цигала. Због тога свако домаћинство има по неког мушкарца на раду изван насеља.

Данашње становништво. — Од оснивача села Миленка и Павла данас су у селу 43 куће. Од осталих млађих досељеника данас је у селу 41 кућа.

Родови, који потичу од оснивача села, су: Миленковци или Ардинци (5 к), Павловци (6 к), Митровци (8 к), Цветановци (2 к), Николинци (4 к), Милинци (5 к), Стојановићи или Крстићи (8 к) и Станковићи (5 к). Сви славе св. Николу. Ови родови потичу од поменутих оснивача села — Миленка и Павла. Као је и напред речено, њихово је порекло из села Кукавице на Сувој планини.

Родови, који потичу од осталих досељеника: Врањаници (6 к, св. Архангел), досељени из околине Врања. Куће су им у ивиčном делу села. То је знак да су касније насељени. — Шљаморци (4 к), дошли из суседног Орашја. Тамо су припадали роду Бокинци. — Ко-

ла ровци (7 к), и они су досељени из суседног Орашија. — Присијаници (6 к), дошли су из Присјана више села Црне Баре. — Бркинци (3 к, св. Стеван), по њима једно место на атару зове се Бркине трле. Место старине не знају. — Живкови (3 к), славе св. Јована. И они место старине не знају. — Цветковци (12 к), славе Пејчин дан. И за њихово место старине нисам дознао.

Исељеници. — Сасвим је исељен род Врачарци. — Од рода Цветановци има неколико исељених породица. — И по неки „призетко“ отишао је у суседна села (Добротин итд.).

19. ДОЊИ ДЕЈАН

Положај и тип. — Село лежи на нижем земљишту у клисури Власине. Један део Д. Дејана је лево од реке, док је други део десно од ње. Воду за пиће становници добијају са извора и из бунара. — У Д. Дејану постоји мали атар. На њему су следећи потеси: Мајдан, Чука, Маркова чука,³⁵⁾ Шишково, Црквиште, Бравеница, Церје, Мишина падина, Шупљи камен, Станков рид и Радина лука.

Д. Дејан има разрађен тип. Дели се у већи број махала — свега 10. Махале се зову по родовима или по топографским именима. Главна сеоска махала је Власина (лежи крај реке Власине). У њој су: школа, задружни дом и неколико трговачко-занатске радње. Код махале Доњи-сукнари је мост преко Власине. Свега село има око 114 домаћинстава (1963. г.).

Постанак села. — На специјалној карти Југославије (раз. 1:100.000) лево од Власине је испис „Дејан“. Стога погрешно се схвата: да је ово насеље само у левом делу клисуре.

До краја другог светског рата у клисури Власине постојало је село са именом Дејан. Међутим, оно је тада подељено: на Доњи Дејан са кућама углавном крај реке, и на Горњи Дејан са кућама које леже на високом земљишту лево од Власине.

На положају данашњег Д. Дејана прве куће почеле су се градити тек од око 1878. г. Тада аје клисуром Власине изграђен данашњи пут. Становници тих домаћинстава потичу од предака који су живели у вишем селу Г. Дејану.

Народна традиција наводи да је село Дејан име добило по становнику, веро-

ватно некадашњем оснивачу села. Ово насеље спада у сиромашна села свога краја. Зато се за човека сиромаха, који се у животу мучи, каже: „Он се дејани“. — Горњи Дејан има већи број домаћинстава од Доњег Дејана.

Слава Д. Дејана је први дан Духова, док је у Г. Дејану та слава другог дана Духова. — Д. Дејан има два гробља — једно на потесу Чука, друго у махали Било.

Када се иде узводно од Власотинца на ЈЗ до Свођа на СИ види се разлика у вегетацији, привреди и насељености, Страна клисуре окренута северу подесна је за шуму, гајење кромпира и стоке. Она је ређе и касније насељена. Страна клисуре окренута југу подесна је за винову лозу, воћарство и жита. Она је раније и гушће насељена.

У Д. Дејану свако домаћинство купује жито, јер свог жита имају мало. Село је особито подесно за шљиве. Мушкирци повремено раде изван насеља као циглари.

Потес Мајдан налази се у махали Камењари. Становници поменуте махале имају 16 каменорезачких радионица. Камен (трахит) за клесање вади се у Мајдану. Свако домаћинство има посебну парцелу где вади камен. Праве надгробне споменике, степенице, корита за појење стоке. Када се неко исели он продаје своју парцелу у Мајдану. Камен се клаше од почетка пролећа до краја јесени.

Код Д. Дејана Власина прима две притоке: са леве стране малу Бистрицу, а са десне стране већу Пусту реку. Међутим, током лета Пуста река сасвим пресуши, док Бистрица, јер тече на осјеној и шумовитој падини, увек има воде.

Становништво. — а. Срби. Крај пута у клисури, десно од Власине, налазе се куће следећих родова: Камењари (око 30 к; сви славе св. Николу), Власинци (13 к; једни славе св. Стевана, други св. Николу) и Доњи Сукнари (7 к). Власинци се деле на Џекинце и Мишичинце. Први су из вишег села Борин Дола, а други такође из вишег села Г. Дејана. У роду Џекинци зна се ова генеалогија: Мирко (жив, 35 година) — Љубомир — Петар, оснивач рода досељен из поменутог Борин Дола.

Лево од Власине, крај речног корита, налазе се куће следећих родова: Чавдарци (8 к), Горњи Сукнари (6 к), Божковци (5 к), Борчани (5 к) и Чукарци (5 к).

На падини лево од Власине налазе се куће следећих родова: Било (око 18 к; једни славе св. Јована, други св. Николу) и Прогонци (око 20 к; славе св. Јована). У махали Било постоји мањи род Костињци (2 к), досељени из околине Куманова.

Становници рода Прогонци раније су живели у махали Било. Становници рода Џекинци раније су живели у суседном селу Борин Дол. Становници осталих родова раније су живели у суседном селу Г. Дејану.

б. Цигани. У Д. Дејану има и православних Цигана. Налазе се у махалама Било (7 к) и Власини (2 к). Имају 52 члана. Сви потичу од три брата — Радивоја, Крсте и Тасе. Славе св. Николу. Живе од ковачког заната, просјачења, најамни су радници и „секу туђу штуму“. Говоре цигански. По неки Цигани ожењени су Српкињама.

III. ОПШТА РАЗМАТРАЊА

За време теренског проучавања (1963. и 1964. г.) 19 посећена села у доњем сливу Власине укупно су имала око 2.400 стално насељених домаћинстава.

Из над 200 домаћинстава имала су само два села — Крушевица и Стјаковце. Између 150 и 200 домаћинстава имала су само три села — Шишава, Орашје и Ладовица. Између 100 и 150 домаћинстава имала су шест села — Батуловице, Больаре, Конопница, Црнатово, Д. Дејан и Црна Бара. Остало села — осам — имала су мање од 100 домаћинстава. — Гложане, Д. Ломница, Борин Дол, Кукавица, Добротин, Прилепац, Манастириште и Г. Ломница (то је најмање село са 40 кућа).

1. Положај и тип села. — Сеоска насеља не могу се посматрати изоловано од географског комплекса са којима чине недељиву целину. Према томе она посредно или непосредно стоје у вези са природним условима средине и са привредно-географским приликама. Тако су насеља резултат двеју поменутих компонената.

Села у доњем сливу Власине имају различите положаје. Једна група лежи на површи високој око 400 м. Поменута површ је важан морфолошки елеменат у источном делу области. Тамо су насеља на додиру земљишта које се може користити за две привреде: на површи је обрађено земљиште, док су на суседним

требенима — Букова глава 900 м, Тумба 800 м, Грамада 877 м и другим — териени повољни за сточарство. У ову групу насеља углавном спадају: Борин Дол, Крушевица, Црна Бара, Црнатово, Г. Ломница, Д. Ломница.

Према наведеној групи извесну супротност чине села: Булатовце, Гложане, Прилепац, Ладовица. Она леже у низији на западу. Висина те низије је око 250 м. То су изразито земљорадника села.

Трећа група насеља лежи на додиру брежуљкастог земљишта и низије. И ту становници користе земљиште за две привреде: раван котлине за земљорадњу, и падине у залеђу за сточарство и виноградарство. Овај део доњег слива Власине је најнасељенији. Ту леже села: Шишава, Конопница, Стјаковце, Добротин, Кукавица, Орашје.

Све врсте поменутих села користе још неке географске повољности: редовно захватају места која имају изворску и бунарску воду, која су заклоњена од ветрова и друго. Економски и хидрографски чиниоци стоје у тесној вези једни с другима и претстављају најважније факторе који одређују положаје насеља.

Али поједина власотиначка села нису увек била на истим положајима. Обично људи су обрађивали земљу на одређеним местима док се она није испостила од сталне обраде. Потом су тражили у близини нове оранице, напуштајући првобитне положаје својих насеља. Због тога у хатарима поједињих данашњих села има ненасељених места званих селиште или кућиште.

У мањем броју случајева било је промене положаја села и услед других узрока. На пример, село Орашје променило је стари положај 1841. г. јер је тада било од Турака запаљено. Село Больаре променило је положај да би било ближе главнијем путу итд.

Села у доњем сливу Власине су двојаког типа: једна су разбијеног, а друга збијеног типа. Села прве групе леже у источном брежуљкастом делу, док села друге групе леже у западном равногорском делу.

Разбијени тип постао је под утицајем рељефа и привредних површина. Њиве и други делови имања налазе се око кућа. Сеоске махале су једна од друге удаљене и растављене јаругама и косама. Размаци су по 300, 500 и више метара. Средиште разбијених села сматра се једна махала — најстарија или млађа ако лежи поред пута.

Положаји сеоских махала одређени су локалним топографским погодбама. То

су комад плодне земље, извор, близина паше, присојна места, заветрина. Није ретко да су куће од два села ближе једна другој, но куће истог села. У поједињим деловима проученог краја пролази се кроз непрекинут низ махала (нпр. села Џрнатово, Крушевица, Борин Дол).

Број махала у селима креће се од 2 до 10. Имена махала су родовска и топографска. По именима родова зову се махале: Бокинска, Петровска, Стојковска у селу Г. Ломници; Денчина, Маниловска, Мишинска у селу Џрнатову. По топографским именима зову се следеће махале: Чукарска и Било у селу Д. Дејану; Кладенац, Власина, Ливађе у селу Крушевици; Врелци и Цакманово у селу Борин Долу.

Села забијеног типа налазе се у западном равничарском делу области. Тај део шири се све до Ј. Мораве.

Старији људи у власотиначким селима казивали су ми: да су до краја турске владавине сеоске куће имале само једну просторију, тј. биле су једноодељене. Сва чељад је спавала око огњишта. Тек од 1878. г. по селима су грађене куће са више одељења.³⁶⁾

За куће овог краја значајан је и период иза другог светског рата. У поједињим селима гради се нови тип куће по угледу на куће у варошима. Ова врста куће саграђена је од цигала и готово се подиже над подрумом. Покрива се пречком.

2. О старом становништву. — На територији доњег слива Власине доста се прича о старом становништву чији потомци сада не постоје. Нажалост, та предања не казују ништа о времену када су претставници поједињих старих група живели, нити се зна о реду којим су се смењивали.

а. У селу Конопници казује се да су некада тамо живели Латини. Куће су имали на узвишењу Градецу, које се налазе у јужном делу данашњег насеља. У Подножју Градца ископани су стари гробови. Судећи по необичним костурима, нарочито по дужини бутних костију, верује се да су у тим гробовима сахрањивани „високи људи“ („цидлови“). Такво предање у лесковачким селима Вуки и Вини забележио је и Д. Борђевић.³⁷⁾

Друго казивање такође о „Латинима“ забележио сам у селу Больару. Како се прича Латини су тамо живели на потезима Селиште и Старо селиште. Леже

десно и лево од корита Власине. Лево од поменуте реке је и место Градац. На селиштима остатака од старина на површини земље нема. Једино су код Градца неки људи „ископали казан са златом“.

Да наведемо и трећи пример о нека-дањем старом становништву. Податке сам прибележио у данашњем селу Ладовици. Тамо су на потесу Куњ становници ископали старе гробове. У њима су пронађене такође дугачке бутне кости у народу зване „кокали“. Како се верује, припадали су људима званим „Латини“ итд.³⁸⁾

Да не наводимо сличне примере и из других села, јер су они напред записани у описима поједињих насеља. Тако се скоро у читавом крају поједине старине од насеља и гробова приписују „Латинима“. Такво називање о старијим гробовима и селиштима свакако је настало у новије време, а под утицајем школа, књига и учених људи.

б. Међутим, поједине старине у селима данашњи становници не везују за поменуте „Латине“. Оне припадају ранијем српском становништву, које је ту живело, па се касније због нечега раселило или на други начин нестало.

Опште је предање: да је у не тако давној прошлости — крајем 18. и у првој половини 19. века — цео крај у доњем сливу Власине (Власотиначки крај) био слабо насељен, претстављао је скоро „пуста земља“. До таквог стања могло је доћи услед неколико узрока.

На првом месту су ратови крајем 17. и почетком 18. века када су ратне операције вођене и у Јужном Поморављу. А последица тога било је страдање старијег српског становништва. С друге стране, и честе епидемије куге повремено су сатирале наш свет. Било је и узрока другостепене важности.

Последица свега тога била је: да је крај око доњег слива Власине обрастао шумом. Било је и доста утрине. Има старапца који су од очева слушали казивања на поједине шуме и утрине којих данас више нема. Нарочито је много шуме имало у клисурастом делу између данашњег Власотинца на З и Свођа на И. Лева, стрмија страна и сада има доста шуме.

У периоду о коме је реч уопште земљиште је мало обрађивано. Зато је за оснивање данашњих села био од значаја долазак нових српских становника. То се види и по гробљима: у гробљима по-

јединих села сахрањивани су становници и из других насеља. И данашње главно насеље Власотинце основано је у другој половини 18. века.³⁹⁾

Најзначајнији догађаји у локалној историји овога краја били су: „Бојачиска буна“ 1841. г.⁴⁰⁾ и ослобођење од Турака 1878. г. Нажалост, веома се мало прича код данашњих сељака о тим догађајима.

в. У доњем сливу Власине има назива места у којима су очуване успомене на поједине муслимане — Турке и Албанце. Они су били власници делова земље, али нису живели у власотиначким селима.⁴¹⁾

Такви су називи: Кадијин дрен у Г. Ломници; Бегово браниште и Турска ливада у Црнатову; Сејменски рид и Јумерово у Орашју; Селимов ситнак у Д. Ломници; Бегово орање у Стјковцу; Турско гумно у Крушевици; Господарско гумно и Бегово браниште у Ладовици; Џакманово у Борином Долу; Бегова ливада у Бољару и још неки други.

У власотиначким селима народна традиција чува доста података о појединим муслиманима, власницима земље — Бели Мемет, Осман Дурић, Алија, Јумер итд.

3. **Данашње становништво.** — У времену када су вршена проучавања — 1963. и 1964. г. — сва села о којима је реч имала су српско становништво. Једино у Д. Дејану налазила се групица православних Цигана (9 к). Српско становништво данас је у свему истих особина, односно начина живота.

Међу Србима има нешто родова који се сматрају старинцима. Неки заиста могу бити прави старији, или веома стари. Таквих родова нашао сам углавном у селима: Конопница, Шишави, Црној Бари, Црнатову, Борин Долу, Батуловцу, Орашју. Као један од критеријума за стварну родову узима се: да ли су у турском времену били на сопственој земљи или не.

Много је већи број досељених родова. За један њихов део нисам могао да чујем ништа одређено о месту стварине. Таквих родова има у овим селима: Стјковцу, Конопници, Шишави, Крушевици, Бољару, Добротину, Ладовици, Г. Дејану.

На овом месту прилика је да напоменемо: како је много година да се бавим проучавањем насеља и порекла становништва, али то никде ми није било тако тешко као у околини Власотинца. Дома-

ћини с малобројним укућанима заузети су и сувише радом, те немају вољу ни могућности да се баве традицијом. Зато она овде губи своју некадашњу улогу. То је узрок да је у селима приличан број родова непознатог и неиспитаног порекла.

Досељеници, чије се порекло зна, највећим делом су из крајева на истоку и североистоку. То су средњи и горњи слив Власине у народу звани Шоплука или Планина (каже се још: „из Шопско“). Ово је сасвим разумљиво. Међутим, мањи је број досељеника из јужних ближих и удаљенијих крајева: Грделичка клисура, Врањска област и Повардарје.

Сасвим мало досељеника потиче са запада — из Лесковачког поља, лево од Јужне Мораве (село Мрштане). Најзад само један род потиче са територије у данашњој Бугарској (Белојинци у селу Ладовици).

Напред је поменуто како је доњи слив Власине био ретко насељен крајем 18. и у првој половини 19. века. Појединачно данашња насеља до тада нису постојала. А она која су била (Конопница, Стјковце, Шишава, Црна Бара, Црнатово, Батуловце, Орашје) била су мала и опкољена шумом. Друга села основали су досељеници. На пример, досељеници са Суве планине основали су село Кукавицу. Досељеници из горњег слива Власине основали су села Манастириште, Больаре, Д. Ломницу. Досељеници из Повардарја основали су села Крушевицу и Прилепац.

Истичу се досељеници из ових шопских села, која углавном леже на истоку и североистоку: Власина, Црна Трава, Брод, Јабуково, Дарковце, Гаре, Линово, Комарица, Било, Средор, Сcrapеж, Присијан итд. Код досељеника са јужне стране њихова старија села знају се само она у Грделичкој клисури: Рупље, Ковачева Бара, Граово, Грделица, Градиште, В. Сејаница, Палојце. Досељеници из Повардарја наводе само области из којих су старијом — околина Кратова, Велеса, Прилепац, Куманова.

Досељавање са истока из Шоплука и са југа из Грделичке клисуре има карактер спуштања планинаца у ниже делове, првенствено из економских узрока: у планинини је мало земље и вишак становништва је силазио наниже, налазећи да је боље бити и на турском земљи, него остати без земље у старом крају. Неки становници долазили су на већ искрчене површине, а неки на места које је тре-

бало крчти, али и то по одобрењу аге.⁴²⁾ Било је досељавања и услед разних насиља у старом крају, нарочито код оних са југа.

Досељеници са истока и североисточног данас се налазе у овим власотиначким селима: Шишави (Шопови), Д. Ломници (Комарчани, Крстинци, Коњарци, Курдинци, Бољарци, Гирци), Г. Ломници (Бокинци), Црнатову (Гарци), Крушевци (Тојагаци, Кишинци), Бољару (Мусинци), Манастиришту (Гаричини, Глувчини), Батуловцу (Сировичани, Петковци), Прилепцу (Здравкови), Ладовици (Бежаци, Бокинци, Јабуковци), Кукавици (Ардинци, Павловци, Митровци, Николинци, Станковићи) и други.

Досељеници са југа насељили су се у овим селима: Прилепцу (Стојичићи, Стојанови, Мијлови, Жаботини), Добротињу (Рупци, Марковци, Мишићи, Ђојићи), Ладовици (Велешанци), Кукавици (Врањанци), Шишави (Врањанци), Крушевци (Љубићовци), Бољару (Ковачевци), А. Ломници (Цветковци, Жеравичкини), Гложану (Давинићи, Костадинови) итд.

Током времена у доњем сливу Власине вршила су се и унутрашња пресељавања. Била су жива нарочито у новије време. Има пресељеника који су ишли из једно село у друго (на пример, из Шишаве у Гложане, из Орапица у Кукавицу, из Стаковца у Батуловце, из Бољара у Манастириште), као и пресељавања из сеоских насеља у Власотинце. У описима појединих насеља изнети су примери тог пресељавања. Пресељавања из села у Власотинце постала су још живља иза другог светског рата.

4. Новија исељавања. — Из данашњих села у доњем сливу Власине до краја другог светског рата исељавања су била незнатна. Међутим, иза рата она су нагло оживела. Исељеници живе једним делом у разним нашим градским насељима: Лесковцу, Параћину, Куприји, Светозареву, Смедереву, Београду. Има исељеника и у сеоским насељима других крајева — околина Пожаревца и Банат.

Дознао сам и за неколико сасвим отсељених сеоских родова. Тако се из села Црнатова иселио род Клисари, из села Крушевице сасвим се иселио род Брзаци, из села Кукавице сасвим се иселио род Врачари.

5. Привреда. — а. Углавном до краја турске владавине у селима доњег слива Власине мало се сејало, а више живело од стоке. Тада су честа била домаћинства са по 100 и више оваца и коза. Чува-

но је још добра говеда и коња. Знатне површине биле су под шумом и утрином. Стока је била важан извозни предмет. Друштвени престиж мерио се по броју стоке.

Међутим, по ослобођењу од Турака, упоредо са намножавањем становништва, поседи су брзо ситњени и настало је тескоба. Затим појединци из овог краја налазили су запослење изван области. Па и поред свега тога сточарство у доњем сливу Власине било је важно занимање до првих деценија двадесетог века. Наводимо о томе неколико примера.

Око села Црне Баре, у источном делу области, налазила су се бројна сточарска трла на следећим потесима — Мильков дол, Гола чука, Петрова њива, Зли дол, Опашак, Гумна и Рањина њива. У трлима стока је боравила током целе године. Зими је тамо био по неки мушкарца који је хранио стоку. Лети су у трлима боравили и остали укућани који су обрађивали земљу. По неки домаћини имали су трла на два места: чим би стока потрошила храну у једном трлу, прелазила је у друго.

Због тога становници села Црне Баре раније су важили као значајни сточари. Домаћинства су имала по стотину глава оваца и коза. Чак су појединци стоку „иљадили“, на пример, у данашњим родовима Војиновци и Ђојничевци. Међутим, „од како се свет намножава, тако се стока намаљава“. Сада на једно домаћинство долази по око 20 овaca.

До краја турске владавине било је много стоке и у суседном селу Крушевици, које лежи десно од Власине. Становници тог насеља имали су сточарске станове на левој падини долине Власине. Касније су ти станови са пресељеницима из Крушевице преобраћени у куће. Тако је постало данашње село Равни Дел.

Пало ми је у очи да су у крају око доњег слива Власине постојали богатији сточари и у селима која леже на ниском земљишту на западу. Наводимо пример села Ладовице. На атару тог села постојала су бројна трла. До другог светског рата било их је око 50 и у њима је чувано добра стока. Међутим, бугарски окупатори наређивали су да се трла растуре и нека су спаљена. Зато је 1942. године утрена око њих изорана ита.

Занимљиво је да у доњем сливу Власине стално живи домаћинство једног ранијег богатог сточара Ашанина. Налази се на атару поменутог села Црне

Баре код локалитета званог Букова глава (в. карту). То домаћинство 1963. г. имало је само око 30 својих оваца и 5 коња. Чувало је и нешто туђе стоке. До маћин Риста Панчић са коњима врши жито у околним селима и зараду у на тури доноси кући.

Људи су и данас у власотиначким селима по својим склоностима сточари. Стога би волели да имају више стоке. Помоћу стоке се могу најлакше торити њиве. Међутим, услови више нису повољни за то. Осека се тескоба у свима селима, негде више а негде нешто мање. Јавиле су се могућности зараде и изван насеља.

б. У доњем сливу Власине географски, климатолошки и педолошки услови су веома повољни и за земљорадњу. Од жита гаје се углавном пшеница и кукуруз. Пшеница раније се сејала тек толико да се има хлеб у свечаним прилика кама. У новије време уведено је гајење поменуте културе у већој мери. И кукуруз успева свуда, нарочито када је кишовита година.

Много је расширено гајење винове лозе. Стара лоза, када је пострадала од филоксере 1895. године, замењена је америчком. По производњи квалитетног грожђа нарочито су позната села Шишава, Конопница, Стјковце, Больаре, Орашје и још нека друга. То је део једног од најбољих виногорја на југу СР Србије.

Најбоље су обраћени и неговани виногради у селима праве виноградарске зоне. Радовима у виноградима поклања се пуна пажња, и у њима учествују сви чланови домаћинства. Оскудица радне снаге решава се позајмицом или плаћењем радном снагом из других села.

Принос од воћа такође има добар значај у привреди овог краја и у економици многих домаћинстава. Највише је бресака, трешања, шљива, крушака и јабука. Последњих година, под утицајем добре коњуктуре, обраћа се већа пажња воћарству: подижу се модерни воћњаци и воде савремене методе у раду.

Имање сваког сеоског домаћинства састоји се од више дедова. То је настало у зависности од природних, економских и историјских прилика.

в. Одлажење у државне службе и на радове после другог светског рата постало је доста значајно за живот сеоског становништва овог краја: некима је то допунско, а другима главно привређивање. Появило се одлажење на рад и у Војводину: одлазе у време брања кукуруза и зараду у на тури доносе кући.

Затим скоро из свих села у доњем сливу Власине има тзв. „циглара“. У разним крајевима земље по погодби израђују опеку. Најмногобројнији су циглари из оних села у којима су услови за пољопривреду слабији. Међутим, иза по следњег рата, због индустријске производње цигла и црепа ово занимање нешто је опало.

У селу Д. Дејану једна група сељака позната је по каменорезачком занату. Занат је наслеђен из давне прошлости. Каменолом је на потесу Мајдан. Од камена клешту се надгробни споменици, корита („појила“), степенице и друго.⁴³⁾ Ипак експлоатација камена данас је мања јер га замењује бетон.

НАПОМЕНЕ И ЛИТЕРАТУРА

1. М. Костић објавио је антропогеографски рад о варошици Власотинцу: Власотинце, Гласник Српског географског друштва, бр. 2, Београд 1953. и бр. 1, Београд 1954.

2. Приликом читања рада треба се слу жити специјалном картом Југославије, раз. 1:100.000, секције — „Ниш“ и „Врање“.

3. Светозар Томић: „Што је Вук за језик и народне умотворине, то је Цвијић за позна вање насеља и порекла нашег народа“.

4. За насеља у доњем сливу Власине нема података ни у обимној књизи. Д. Борђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави. Српски етнографски зборник, књ. 70, Београд 1958.

5. После бројева кућа — домаћинства записана је и слава (крсно име), коју тај род слави. То се редовно ради приликом публиковања резултата ове врсте. За неке родове ни сам дознао крсну славу.

6. М. Б. Милићевић: Краљевина Србија, 18..

7. М. Костић: нав. рад, стр. 122; Б. Андрејевић: Црква у селу Конопници. Лесковачки зборник, ХII, Лесковац 1964., стр. 188.

8. Б. Андрејевић: нав. рад, стр. 187 (у овом раду има доста података о цркви и фотографије).

9. Д. Борђевић: Власотинце. Лесковачки зборник, ХII, Лесковац 1972. г. стр. 169.

10. Исто, стр. 169.

11. Поменуте тутgle: дуге су око 30 см, дебеле око 5 см.

12. Сељаци кажу да се по костима види како су у гробовима сахрањивани „високи луди“.

13. Видети Д. Борђевић: Власотинце, стр. 167. Бели Мемет био је чувени Турчин у овом крају.

14. Говори се да је деда Крста имао више живе стоке. Касније њему је зет Илија „подвалио“ на тај начин што га је отровао.
15. Један сељак рекао ми је: „Тим послом бавили су се и наши очеви и дедови“.
16. На специјалној карти Југославије (раз. 1:100.000) испис села Борин Дола налази се нешто западније него што је потребно.
17. Тада у бурићима доносе воду из једног потока.
18. Бегово браниште је на тромеђи атара Больара, Црнатова и Власотинца.
19. Сељаци су се жалили противу држања војних питомаца према млађем женском свету.
20. Према вестима из дневне штампе: припремни радови за изградњу језерске бране на реци Власини почели су 1973. г. код села Больара.
21. **М. Костић:** нав. рад, стр. 122.
22. **Д. Борђевић:** Власотинце, стр. 169, 170.
23. Обраћена земља и шума села Манастиришта нису јасно издвојени од земље становника Власотинца.
24. На потесу Зукар постоји баровита земља. Зато тамо „искарује трава зука“.
25. Извор, чија је вода спроведена за сеоске чесме, избија у подножју отсека терасе.
26. **Ј. Трифуновски:** Грделичка клисура. Посебна издања Народног музеја у Лесковцу, књ. 13., Лесковац 1964., стр. 160.
27. Исто, стр. 98.
28. Тајда сељаци за стоку и кућне потребе „со бурићи“ доносе воду са потеса Лукавица и Куњ, и из села Прилепца крај Ј. Мораве.
29. На дан св. Илије сеоски сабор је толико велики колико и вашар у Лесковцу.
30. На специјалној карти означена су три трула. Зато село изгледа као доста пространо.
31. За Велешанце кажу: „Татко им се призетио у роду Јабуковић“. То је било иза 1878. г.
32. **Ј. Трифуновски:** нав. рад, стр. 160.
33. Жене Орашија, Кукавице и Ладовице лети перу веш у Козарачкој реци.
34. Због тога што имају мали атар становници Кукавице куповали су њиве и на атарима околних села — Ладовице, Козара и Гложана.
35. Име Маркова чука постало је по имену неког сеоског становника.
36. Упоредити **Д. Борђевић:** Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, стр. 81, 82.
37. Исто, стр. 11.
38. Један сељак изричито ми је рекао: „Латини нису били од нашег народа“.
39. **М. Костић:** нав. рад, стр. 122.
40. Вођа буне био је Станко Атанацковић — Бојација. Он је водио борбу с Турцима. Тајда је спаљено Власотинце (**Д. Борђевић:** Живот и обичаји..., стр. 168).
41. Турци нису никада живели ни у варошици Власотинцу. Видети **Д. Борђевић:** Власотинце, стр. 167.
42. Укидањем опахијског десетка 1839. г., спахије су у селима око Власотинца постали читлук-сахибије (**С. Димитријевић:** Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају, Лесковац 1951.).
43. Видети **Н. Пантелић:** О надгробним споменицима и каменоресцима у Власотинцу и околини. Гласник Етнографског музеја, књ. XIX, Београд 1956., стр. 297—299.

Jovan Trifunovski

ORTSCHAFTEN UND BEVÖLKERUNG IM FLUSSGEBIET DER VЛАСИНА

In den Jahren 1963 und 1964 studierte der Verfasser Dorfansiedlungen und Bevölkerung im unteren Flussgebiet der Vlassina (Umgebung des Städtchens Vlassotince), die Gegend des Južna Morava—Gebietes. Die Ergebnisse des Studiums sind zunächst als Baumaterial nach Dörfern eingearbeitet, und schliesslich sind allgemeine Betrachtungen dargestellt. Dieses Studium vervollständigt die Kenntnisse des Leskovacer Morava—Gebietes.

Im unteren Flussgebiet der Vlassina haben die Ortschaften verschiedene geographische Lagen. Die eine Gruppe liegt im östlichen Teil auf der 400 m hohen Fläche. Die zweite Gruppe bilden Ortschaften, die sich in der Niederung im Westen erstrecken; deren Höhe ist 250 m. Die dritte Gruppe der Ortschaften befindet sich auf dem Erdboden, der einen Übergang vom Hügelland in die Niederung bildet.

Einzelne Dörfer nahmen jedoch nicht stets dieselben Lagen ein. Die Bewohner trieben auf dazu bestimmten Orten Ackerbau, solange der Boden fruchtbar war. Nachdem das Erdreich erschöpft worden war, suchte man nach neuen Äckern, indem man die bisherigen Ortschaftslagen verliess. Aus demselben Grund gibt es heute in den Feldmarken (sog. Atar) einzelner Dörfer sogenannte Dorfstätten

Im unteren Flussgebiet der Vlassine gibt es zwei Arten der Ortschaften: des gedrängten und zerteilten Types. Die der ersten Gruppe angehörigen Ortschaften liegen im östlichen hügeligen Teil der Landschaft, diejenigen der zweiten Gruppe im westlichen Teil der Ebene. Es sollen auf dem Territorium des unteren Flusssgebietes der Vlassina Menschensiedlungen existiert haben, deren Revölkerung keine lebenden Nachkömmlinge hinterlassen habe. Darüber be-

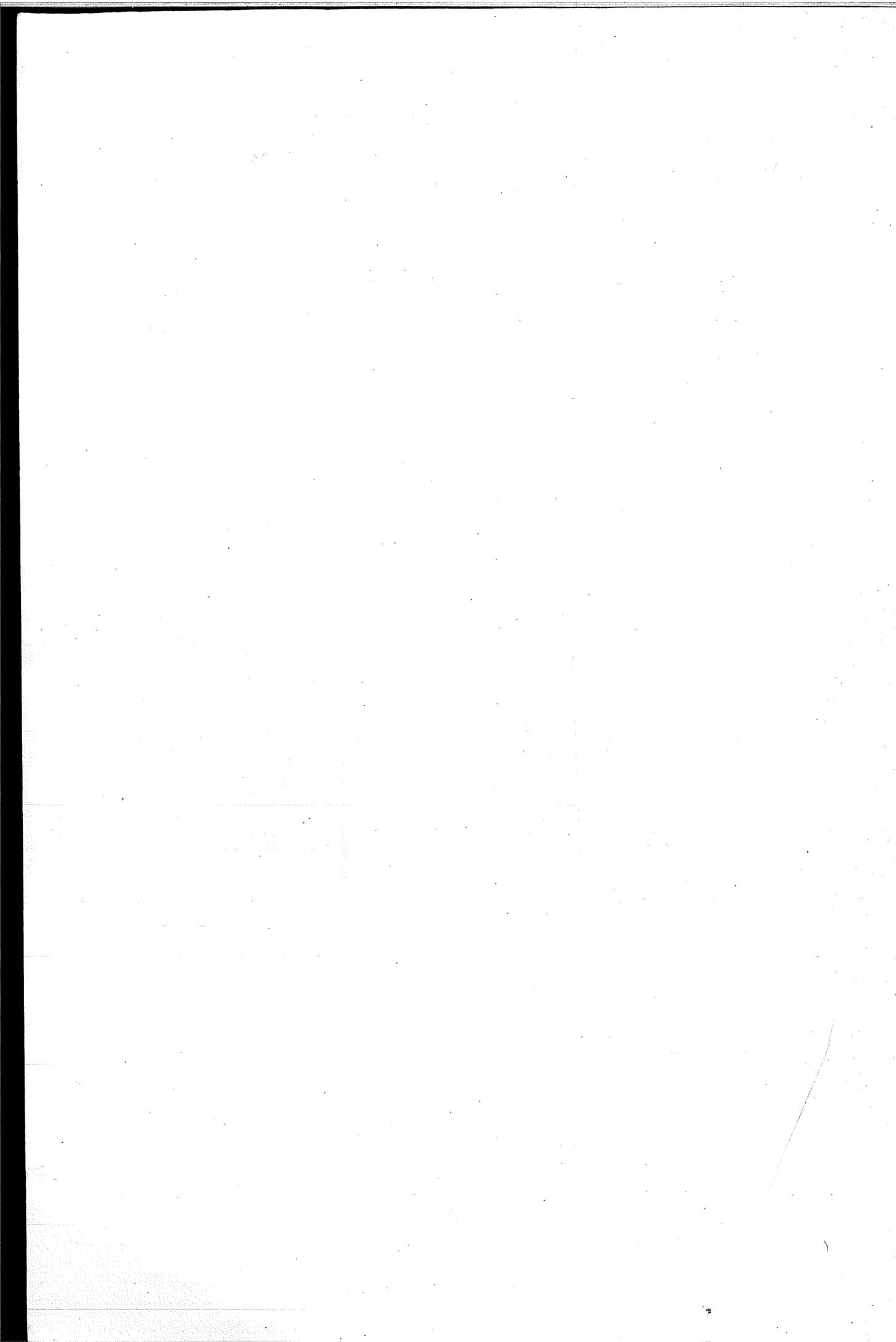
richtet die mündliche Überlieferung. Leider berichtet sie weder über die Zeit, in der die Vertreter der ehemaligen Gruppen gelebt haben, noch über den Abwechselungsgang der Gruppen. Es geht die Sage: Es ist nicht so lange her — Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts — wo die ganze Gegend im unteren Vlassina-Gebiet spärlich bevölkert war. Zu einem solchen Zustand musste es aus vielerbei Ursachen kommen. Die Hauptursache war die, dass die Kriegsoperationen gegen Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts im östlichen Morava-Gebiet geführt worden waren. Die Folge der Ereignisse war der Niedergang älterer serbischer Revölkerung.

In der Zeit, als diese Forschungen stattfanden, lebte in den Ortschaften serbische Revölkerung. Etliche Geschlechter wurden zu Einheimischen gezählt, es gab aber zahlreichere Einwanderer.

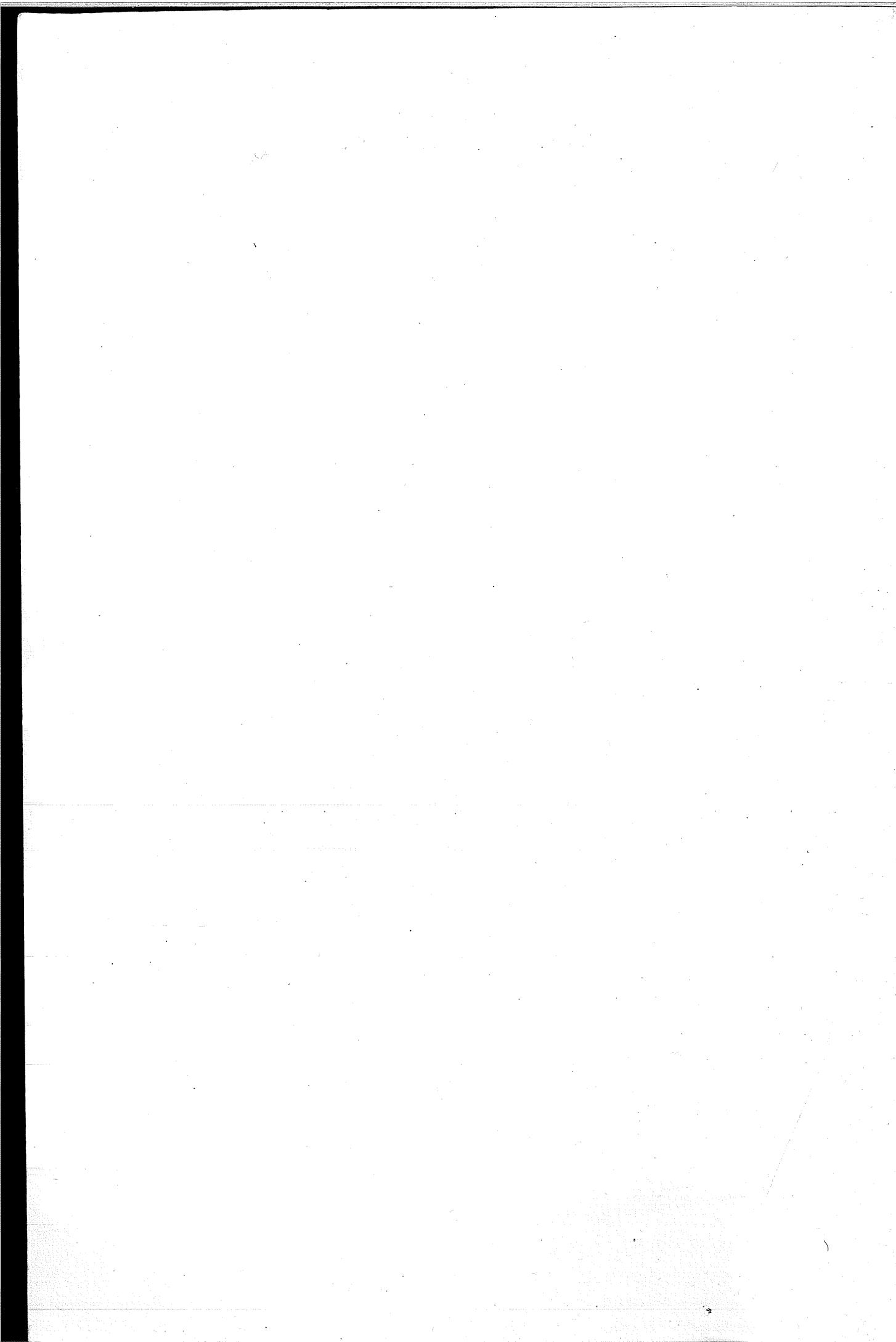
Die Einwanderungsphase dauerte insgesamt 60 bis 70 Jahre (Ende des 18. und die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts).

Einwanderer, deren Herkunft nicht bekannt ist, stammen größtenteils aus den östlichen Gebieten. Es sind das mittlere und untere Flussgebiet der Vlassina. Kleinere Zahl derselben sind aus südlichen und entfernten Gegenden: Die Grdelica-Schlucht, das Vranje-Gebiet und auch das Vardar-Gebiet.

Die Ansiedlung von Osten und aus der Grdelica-Schlucht von Süden kennzeichnet das Niederrlassen der Bergbewohner, vorzugsweise aus ökonomischen Ursachen. Gewisse Einwanderungen wurden infolge verschiedener Gewalttätigkeiten im vorherigen Gebiet unternommen. Es war vorwiegend bei der Revölkerung aus dem Vranje- und Vardar-Gebiet der Fall.

С А Д Р Ж А Ј

САРАДНИЦИ У ОВОЈ СВЕСЦИ

Светозар Крстић, дипл. правник, Вучје
Милан М. Миладиновић, професор, Београд
Хријислав Ракић, директор Народног музеја, Лесковац
Милан Обрадовић, публициста, Београд
Др Милан Борковић, ИПРП Србије, Београд
Бошко Крстић, дипл. правник, Београд
Мр Стојан Николић, дипл. правник, Београд
Др Петар Качавенда, ИСИ, Београд
Др Никола Живковић, ИСИ, Београд
Др Венцеслав Глишић, ИПРП Србије, Београд
Драгољуб Мирчетић, публициста, Ниш
Никола П. Илић, дипл. правник, Лесковац
Др Владомир Стојанчевић, ИИ САНУ, Београд
Срета Пецињачки,
Радош Требежашанин, проф. у пензији, Београд
Мр Слободанка Стојићић, асист. Правног факултета, Ниш
Лубодраг Поповић, ИА Србије, Београд
Др Јован Бирић, Филозофски факултет, Ниш
Станиша Војиновић, студент, Београд
Раде Вуковић, публициста, Београд
Јоца Михајловић, публициста, Нови Сад
Радмила Стојановић, Народни музеј, Лесковац
Др Момчило Златановић, ВПШ, Врање
Драгутин М. Борђевић, свештеник, Лесковац
Драгољуб Трајковић, пом. јавног тужиоца у пензији, Београд
Раде Петровић, генералпуковник, Београд
Јован В. Јовановић, адвокат у пензији, Лесковац
Др Јован Трифуноски, Природно-математички факултет, Скопље

С А Д Р Ж А Ј

Светозар Крстић, Одјеци одлука Другог заседања АВНОЈ-а	5
Милан М. Миладиновић, Револуционарни морал у деловању НО власти на југу Србије за време Другог заседања АВНОЈ-а	13
Хриниклав Ракић, Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години	29
Милан Обрадовић, Обавештајна служба и систем безбедности НОР-а на југу Србије за време Другог заседања АВНОЈ-а	41
Др Милан Борковић, СКОЈ и омладински покрет на југу Србије у другој половини 1943. године	51
Мр Иван Глигоријевић, Демаркациона линија кроз јужну Србију	
Бошко Крстић, Стварање и рад виших органа НО власти на југу Србије у време Другог заседања АВНОЈ-а	63
Мр Стојан Николић, Антифашистички фронт жена за време Другог заседања АВНОЈ-а	69
Др Петар Качавенда, СКОЈ у јужноморавским бригадама	79
Др Никола Живковић, Остварења немачких привредних планова на југу Србије	89
Др Венцеслав Глишић, Злочини немачких и бугарских окупатора у јужној Србији 1941 — 1943. године	95
Драгољуб Мирчетић, Народна власт у Добричу у време Другог заседања АВНОЈ-а	101
Никола П. Илић, Четнички покрет на југу Србије у време припрема и одржавања Другог заседања АВНОЈ-а	109
	119

ЧЛАНЦИ И ГРАБА

Др Владислав Стојанчевић, Историографски проблеми у проучавању историје балканских народа у Турској половином XIX века	133
Срета Пецињачки, Један нацрт из периода август — септембар 1737. године с аустро-српским пограничним гарнизонима у Србији према Турској	145
Др Владислав Стојанчевић, Жалбе Срба и Врањанаца против Хусеин паше 1839 — 1842. године	149
Радош Требежанин: Токови тензимата у лесковачкој нахији од 3. новембра 1839. године до ослобођења 11. XII 1877. године	155
Слободанка Стојчић, Друго одељење суда округа нишког са седиштем у Лесковцу	177
Љубодраг Поповић, Документи о штрајку радника у Лесковцу 1914.	193
Др Јован Бирић, Душаново	201
Станиша Војиновић, Глигорије Костић (Крајчић*)	213
Раде Вуковић, „Школски покрет“ и његов уредник Димитрије Б. Димитријевић (Лесковац, 1921 — 1922)	219

Јоца Михајловић , Топоними и микротопоними у Лесковцу	255
Радмила Стојановић , Методе рада у испитивању заната са посебним освртом на Лесковац и околину	261
Момчило Златановић , Хајдучке и комитске песме у врањском крају	265
Арагутин М. Борђевић , Песник и гуслар Стојмен Станковић	283
Драгољуб Трајковић , У једно време охридско	311

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

Раде Петровић , Осврт на чланак Драгољуба Мирчетића „Бучуметска партизанска чета“	321
Јован В. Јовановић , Две нове значајне публикације	327

ХРОНИКА

Отварање нове зграде Народног музеја	331
Научни скуп Јужна Србија за време Другог заседања АВНОЈ-а	335

ДОДАТАК

Јован Ф. Трифуноски , Села и становништво у доњем сливу Власине 1—32	
---	--

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XIV

*

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*

Насловна страна Јован Поповић

*

Фотографије и цртежи из приватних збирки
и Народног музеја у Лесковцу

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

Редакциони одбор:
ДРАГУТИН БОРБЕВИЋ
СТОЈАН НИКОЛИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ДРАГИЋ СТАНКОВИЋ
МИОДРАГ СТЕФАНОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Штампа:
Новинско-издавачко предузеће
„Наша реч“ — Лесковац, телефон 43-466

